

સુદર્શન.

માધવરાવ નવજીવન દિવેલી.

ત્રીજી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતય.

રૂ. ૧૬-૨૮-આંક ૧૦.]	(માસિક)	[ઓક્ટોબર-૧૯૧૨.]
ચિંતા. ૧
ભારતીય.... ૨
ગિના મંદિર. ૩
૧૭ આગીન ૪
નિયાતે હિંદનો મંદિર. ૫
જી પટનાઓ ઉપર પોતાની ગાંતિનો આધાર રાખનાર કોઈકાલે		
જનતો નથી. ૧૩
માણક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક જાણનાઓની અસર. ૧૮
ત્રીમાસ દર્શન. ૨૩
ચંદની વાર્તાનું સ્વરૂપ. ૨૮

તંત્રી ચોછત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો, સરસ યોગ માર્ગ દર્શાવતે બ્રહ્મ સદ્-ગુણરાતી ક્રિમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સમસ હિતર ક્રિમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના આદરને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીંગાલવાદ સુત્ર*

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સંરસ, નીતિચિહ્ન

ક્રિમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોટાજ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી આતા તરફથી "સાગા લાયક" આતે "તથા" સાગાઓમાં છનામ આતે" મંજુર થયું છે. શીક્ષકને સાફ કમીશન મળે તથા મુબમ્બઈ ઇન્સાફના કેલવણી આતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયું છે.

* હવેથી સુદર્શન માટેનો સર્વ પ્રકારનો સ્પષ્ટકાર નીચેને શિરનામે રાખવો—

તંત્રી—સુદર્શન આપીસ નહિઆ.

સુદર્શન.

આપસાલ નયુઆઈ દિવેલી.

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-અમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—માગવતમ્.

રેતક ૨૮-અ'ક ૧.]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર-૧૯૧૨.]

પ્રાર્થના.

(ભૈરવી-કુમરી.)

રામનામ સમરો—

સજન સદ્ રામનામ સમરો,
ભવભય ભંજન રાગવર શુભચિતરો. સજન.

પૂજ્યનિધાન મયે કલિગતને,
જન વાંછિતે પૂર્ણ કરો. સજન.

પાવનને પાવન કરનારો,
પરમ પુનિત રસઝરો. સજન.

મોક્ષમાર્ગઃ પગતા પધિકોનો,
એ અમૃત આશરો. સજન.

કવિવર વચન વિશમ લહે જ્યાં,
તે પદ ઈગલ વિસ્તરે. સજન.

સજ્જનની સજ્જનતા જેથી,
તે અમ શિર કર ધરે. સજન.

ધર્મ વૃક્ષનું સકલ ઊંજ એ,
શ્રેય સકલ અહીં ભરે. સજન.

આવદૃષ્ટા.

આત્મરમણ.

અમારે આત્મરમણનું તાન,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ.

નભવત જે સર્વત્ર હવાઈ સત્તા એક સમાન,
પંદતરે વિધ વિધ દોસે એ અમ અવલંબન રથાન;

અમારે આત્મરમણનું તાન,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ. ૧.

પ્રકૃતિ પંદતર વચમાં આબે, થાય ન વરતુ ભાન,
અવરતુમાં અટવાતું તેથી આત્મરમણ અમ કામ;

અમારે આત્મ રમણનું તાન,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ. ૨.

રતિ વૃત્તિ તપ્તિ અમ જાને અમૃતરસ સમપાન,
કરતાં જાને હવે ઇચ્છોએ મૂઢ બની વિધપાન;

૧ રહમજમા વગર વ્યવહાર માત્ર તપ્ત જડ જેવા સત્તા બની વિચરતું એ નિવક્ષિત નથી. વ્યવહારનાં કર્તવ્યો બળવતાં અનેક વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના યોગ થઈ બાન્નિ ક્ષણ આદિ વિસ્તરે છે, આ કાળે પ્રકૃતિની કૃતિ પ્રતિ દર્શક અને ને મહાન જ્યોત પ્રકાશથી એ પ્રકાશિત થએલ છે તેપર વૃત્તિનું સ્થાપન, આમ આત્માપર વૃત્તિ ટેરવી અમ કથી દરકાર નહિ કરતાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો યથાવત્ બળવતાં એ જાવ વિવક્ષિત છે.

અમારે આત્મ રમણનું કામ,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ. ૩.

રામદેવમાં રાયતી રયતી પ્રકૃતિ પ્રપંચ તમામ,
અવિદ્યુત સાક્ષી સત્તા વ્યાપક એ અમ થતિ રયાન;

અમારે આત્મરમણનું તાન,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ. ૪.

અંતરના પડદા વાંસે જે ક્રમકે જોત મદાન,
પડે તો પ્રાકૃતજન રાએ અમ એ જોત નિશાન

અમારે આત્મરમણનું તાન,
અમારો એજ મહા વિશ્રામ. ૫

મુદ્રા-૬૨૭.

નંદાતાલાલ વિ. કેવશંકર વિદ્ય.

હરિના મંદિર.

તોડળે મા રે તોડળે મા
કેહ હરિના મંદિર તોડળે મા;

(કુવ)

જમના હરજારમાં પ્રભુતા ને । રામ,
નેલ તમારા એના મદી હા ।

ખોડળે મારે ખોડળે મા; તોડળે મા.

નેમીને કુપડે કંઈ કંઈ મ્હેલાનું,
મરીખડાંતી દાણી પેલી વાનું

ખોડળે મા રે ખોડળે મા; તોડળે મા.

પ્રજ્ઞના એક સમ્યક્ષે, હિંદને દુનિયામાં બજવવાના ભાગ વિષે તમારા આગળ હું મારો અભિપ્રાય જણાવવા માગુ છું.

મારું ખાત્રીપૂર્વક માનવું છે, કે હિંદને માનવજાતને એક અદ્ભૂત પ્રકારનો સંદેશ આપવાનો છે; એ સંદેશનો કેટલોક ભાગ ક્યારનોએ કહેવાઈ ચૂક્યો છે; પરંતુ હવે એ ઘણું ઘણું વધારે કહેવાનું બાકી રહ્યું છે. હિંદને કબંધે ઘણને આપવાના મળેલા સંદેશની સંપૂર્ણ અગત્ય હવે તેના સમજવામાં આવી નથી, પરંતુ જ્યારે તે તેના સમજવામાં આવશે ત્યારે તેટલા માટે પણ દુનિયા શ્રેષ્ઠ પ્રકારની મની હશે.

દુનિયાના ત્રણ ઉપર વસતા વિવિધ પ્રકારના લોકોનો અભ્યાસ કરતાં આપણને મલૂમ પડી આવે છે, કે દરેક પ્રજા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં લક્ષણોવાળા વિવિધ જાતની શક્તિઓ અને સંભવોવાળી હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે મહાન આર્ય જાતિની એક શાખાએ આવતરી આવેલી જર્મન પ્રજા ઘણીજ ધીમી છે, પરંતુ અત્યંત ચોક્કસ છે, અને તે એક બંધારણ યોગ્ય કાંઠે છે ત્યારે વીગતવાર પણ એ સંપૂર્ણ હોય છે. પદાર્થ વિદ્યાના શોધામાં પણ તેમનું આયુજ વલન જણાઈ આવે છે. એક પંડિત, માનવ જ્ઞાનના એકાદ સક્ષમ વિદ્વાનને અથવા પદાર્થવાદીઓને વિકટ યથ પડતા અનેક પ્રશ્નોમાંના એકાદને પસંદ કરે છે, અને બહુ વર્ષો પછી તેનો અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં એ વિષય વિષે કંઈ પણ વધારે કહેવાનું બાકી રહેતું નથી; તેણેજ એ વિષયનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે જર્મન લોક ધર્મોના બાહ્ય સ્વરૂપોના શ્રેષ્ઠ પંક્તિના અભ્યાસિઓ નિવડી આવે છે, દરેક ચાલ, આચાર અને વિચારની ઉત્પત્તિ શોધી કાઢવાના કંટાળા ભરેલા કાર્યમાં પણ તેઓ જરાએ કંટાળતા નથી. એટલું ખરું, કે આવા પ્રકારના પૌર્વાત્ય પંડિતો ઘણું કરીને જ્યોતિ પ્રતિ દેરી જતા આંતર્ગાનની ખામી વાળા હોયજે, છતાંએ જર્મનીમાંજ જન્મેલાઓમાં આટલી બધી લાક્ષણિક રીતે જણાઈ આવતી સખ્ત મહેનત કરવાની તેમની આવી અદ્ભૂત પ્રકારની શક્તિને તો આપણે ધન્યવાદજ આપવા જોઈએ.

આથી અન્ય પક્ષે ફ્રાન્સનું એક માનવિ કલ્પનાની જૂમિમાં વિહાર કરે છે; તેને ધાંધલ અને ઉચ્ચપાયલ માટેજ પ્રેમ હોય છે; તે ઉર્મિઓમાં તણાઈ જવામાં આત્યાનંદ માને છે અને કાવ્ય અને સૌંદર્યના પ્રદેશનું વિહારિ હોય છે. એક ફ્રાન્સવાસિને મન જીવન, તરજ સાઅના એક પ્રકારના યંદ્ર ઉત્સાહમાં વિચારવા જેવા ધ્રુવિ ભરેલા પ્રશ્નોની એક પરંપરા સમાન નથી; તેને મન તો જીવન તાદરશ અનુભવે અને ઇન્દ્રિયોના સંતોષ સમાન હોય છે. એક ફ્રાન્સવાસિ હમેશાં એકં વા અન્ય અંત તરફજ ભટકતો હોય છે. તે આનંદ અથવા નિરાશા, રાજ પ્રત્યે વફાદારી અથવા ઉન્માદી વિષ્ણવ, ઉત્કટ આધ્યાત્મિકતા અથવા હડહડતા જડવાદમાં તણાઈ જાય છે.

ઇગ્લિશ ચેનલમાં યજ્ઞને યોગ્ય માધ્યમ આગળ સુસાદરી કરે; દુનિયાના ઇતિહાસમાં આટલો બધો અગત્યનો ભાગ બજવનાર પેલા નાના એટમાં મળી આવતી માનવોની એક ભિન્ન પ્રકારની જાતિ તમારા જીવમાં આવશે. આ પ્રજામાં જર્મન પ્રજાના જેવી જીણી

ચોક્કસાઈની અને ક્રાન્સવાસિના જેવી લાવણ્યની ખામી છે, પરંતુ રાજ્ય ચલાવવાની બુદ્ધિવાળા, ઉત્સાહી અને દૃઢ મનના લોકની તે બનેલી છે. વર્તમાન કાલના અનેક અગ્રેજ લોક પૂર્વના જન્મોમાં અનેક શતકો પહેલાં રોમન લોક હતા, તેમનો પુનઃ જન્મ થતાં તેઓ પોતાની બુદ્ધિ પોતાની સાથે લાવ્યા અને સામ્રાજ્યકેન્દ્ર રોમની માફક લંડન નગર બાંધ્યું છે, એટલી યથાર્થ વાતને આધારે આવા પ્રકારની બુદ્ધિનો થોડો ઘણો ખુલાસો મળી રહે છે.

વળા ફરીથી તમે જો એકાદ મોટી સ્ટીમરમાં ઉછળતાં મોજાંવાળા સમુદ્રમાં આશરે ત્રણ હજાર માઈલ મુસાફરી કરીને અમેરિકા ખંડમાં પહોંચો તો એક ખીજી જાતિ અન્ય પ્રકારનાં લક્ષણો દર્શાવતી તમારા જોવામાં આવશે;—બંધારણ યોજવાની શક્તિ, મોટાં મોટાં કાર્યોની વ્યવસ્થા કરવાની બુદ્ધિ, નવનવાં યંત્રો શોધી કાઢવાની ચપલતા અને હુનિયાના ઉદ્યોગોમાં ઉચ્ચપાયેલું કરી નાખનાર અન્ય સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ત્યાં આગળ જોવામાં આવે છે. ચક્રચક્રીત રેલ્વે ઉપર રાક્ષસી એજીનના બાર ખમતા વિશાલ ખંડમાં સ્વયં પસરેલા અંત વિનાના રેલ્વે માર્ગો, રાક્ષસી કદનાં છાપખાનાઓ, દરરોજ શ્રેષ્ઠ કારીગરીના માલ મોટા જગ્યામાં બનાવતાં મોટાં મોટાં કારખાનાઓ, પૃથ્વી ઉપર ત્રીસ અને વધારે માળ સુધી પોતાનાં મસ્તક ઉંચે લઇ જતાં રાક્ષસી ભવનો—આવી આવી સર્વ બાબતો અમેરિકાની પ્રજાની બુદ્ધિ દર્શાવી આપે છે.

આ પ્રમાણે આપણે પશ્ચિમના એક દેશ ઉપરથી અન્ય દેશ ઉપર તબક્કા દેરવીએ તેમ તેમ આપણને માર્ગ મોકળ પડે છે, કે દરેક દેશ રથુલસૃષ્ટિ વિષેના ધીમે ધીમે એકલા થતા બંધારમાં શોધોનો પોતપોતાનો ભાગ ઉમેર્યા જાય છે. પ્રકૃતિ અને જડનાં સ્વરૂપો શોધી કાઢવા માટે પોતાની પ્રયોગશાલાઓમાં ધીરજ અને દૃઢતાથી પ્રવૃત્તિમાં લાગેલા પદાર્થવિજ્ઞાનવાદીઓ દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીગૃહ અને તેના સમર્થ બંધુઓને સૂર્યની આસપાસ ફરવાની ફરજ પાડતા નિયમો, દૂરના આકાશીય ગ્રહમાંથી પ્રકાશને લાવનાર નિયમો, પરમાણુઓની ગતિના વ્યવસ્થાપક નિયમો, આવા પરમાણુઓના તત્ત્વોરૂપે થતા મિશ્રણમાં પ્રવર્તતા નિયમો, જડના એક જગ્યાના અન્ય સર્વ સાથેના સંબંધોની વ્યવસ્થા કરતા નિયમો, આવા આવા સર્વને ધીમે ધીમે ગણિત શાસ્ત્રની ચરિ-બાધામાં દર્શાવવાનો તેમજે આરંભ કર્યો છે.

માનવજાત જેમાં વસે છે એવી સૃષ્ટિ, બુદ્ધિને બુદ્ધિગમ્ય બનાવીને પદાર્થવિજ્ઞાને માનવજાતના વિકાસમાં ઘણી ઘણી સદાય કરી છે. રથુલવિષમાં આપણું રથાન ત્યાં આગળ છે, એ તેણે દર્શાવી આપ્યું છે; ભુરતરશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, રસાયણવિદ્યા, બૌતિકવિજ્ઞાન, પ્રાણિવિદ્યા, આરોગ્યવિદ્યાવિષે પણ તેણે જ્ઞાનભંડાર એકઠો કર્યો છે; આ સર્વ માનવ જાતને અત્યંત ઉપયોગનો છે. માત્ર જડના દૃષ્ટિબિંદુથી આવો અભ્યાસ ચલાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ પ્રમાણે મેળવેલી જ્ઞાનની વિગતો ખીજી રથલેથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનના એક આવશ્યક પરિપૂરક સમાન છે. જડ, રથુ-

જ્ઞાન વિના અધ્યાત્મજ્ઞાનને વહમોનો કાટ ખાઈ જાય છે; અધ્યાત્મજ્ઞાન વિના જડું જ્ઞાન જડવાદ વડે કલુષિત બને છે.

પશ્ચિમનાં લોક મોટે ભાગે વિશ્વની વ્યાવહારિક વાજી સાથે વિશેષ સંબંધવાળા છે. એટલું ખરૂં, કે ત્યાં આગળ ધર્મનો પણ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, પરંતુ આ દેશની પેઠે તેમનાં સમગ્ર જીવનમાં ધર્મ વ્યાપક બનતો નથી: છતાંએ આવા કાચુને લીધે એમ માનશે નહિ, કે ત્યાં આગળ ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ બાબતો માટેની ખરી ભક્તિ મળી આવતિજ નહિ હોય. કૃષ્ણને બદલે તેમનાં હૃદય કાચરૂ તરફ ભક્તિભાવવાળાં હોય છે, પરંતુ ભક્તિ તો સમાન પ્રકારનીજ જોવામાં આવે છે. છતાંએ જો દુનિયાની પ્રવૃત્તિની સર્વ દિશાઓમાં અદૃશ્ય બાબતો માટેની વિશેષ સમજ અને આધ્યાત્મિકતાનો ભાવાર્થ પ્રવર્તે તો તે પશ્ચિમના સુધારાને અત્યંત લાભકારક થઈ પડશે.

આવા પ્રકારનું અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે પશ્ચિમને સ્વાભાવિક રીતે પૂર્વ તરફ વળવાનું છે—ખરેખર દુનિયાના બધાએ મહાન ધર્મો પૂર્વમાંથીજ ઉપજી આવ્યા છે;—મહાન આર્ય જાતિના એક અતિપ્રાચીન વિભાગરૂપ, હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં મોટે ભાગે પુરાણ જ્ઞાન મળી આવે છે. હજી સુધી નહિ જણાયાલી જડ પદાર્થ વિદ્યા વિશે બાહીની દુનિયાને સિદ્ધિ કંઈ કહી શકે એમ નથી; તેનાથી રચીસરિનું જ્ઞાન શિખરી શકાય એવું નથી, જડના નિયમો વિશે માહિતી આપી શકાય એવી નથી, પ્રકૃતિની શક્તિયો ઉપર વિજય મેળવવામાં સહાય થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ અધ્યાત્મ વિદ્યામાં, પ્રભુને શોધવાના માર્ગોના વિષયમાં તેમજ અદૃશ્યસૃષ્ટિયોનું વર્ણન પૂરું પાડવામાં, તેનાથી દુનિયાને ઉપદેશ આપી શકાય એમ છે.

હિંદુનું કર્તવ્ય, પોતે અનેક જમાનાઓ થયાં સાચવી રાખેલા અધ્યાત્મવિદ્યાના અણુમૂલ ખજાનાઓ દુનિયાને અર્પણ કરવાનું છે; ઉત્કાન્ત-વિકાસ વાદના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુનો માનવજાતને ઉપદેશ આપવાનું, પ્રકૃતિના ચેતન પક્ષ તરફ ધ્યાન દોરવાનું, દિવ્ય તત્ત્વની સર્વ આહક દિવ્યતા દર્શાવવાનું પણ તેનુંજ કર્તવ્ય છે. અનેક જમાનાઓ થયાં હિંદુ હમેશાં અધ્યાત્મ વિદ્યાની ખાણરૂપેજ રહ્યો છે; જો કે વર્તમાનકાલના હિંદુઓ ભૂતકાલની કીર્તિને પહોંચીવળે એવું જીવન ગાળતા નથી, છતાંએ પ્રાચીન યંત્રોમાં, પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં ઋષિયોનું જ્ઞાન ઉભરાઈ જાય છે. જેમ હિમમય હિમાલયમાંથી પવિત્ર નદીનાં પાણી વહ્યાં જાય છે, તેમ હિંદમાંથી આધ્યાત્મિકતાનું વહન વહ્યાં જાય છે.

દૂર દૂરના ભૂતકાલમાં આર્યજાતિના આરબોને તપાસતાં, આપણે જે મૂલમાંથી ઉતરી આવ્યા છીએ તેનું અવશોકન કરતાં, ડીએટથી હિંદુ રક્ષણ કરતા મહાન પર્યતની ઉત્તરે દૂર દૂરની એક ભૂમિ નજરે ચડે છે, જ્યાં અત્યારે જોખીનું એકાંતરણ જોવામાં આવે છે ત્યાં એક સમયે ભૂમિના મધ્યમાં એક સમુદ્ર હતો, ત્યાં આગળ જાતિના પિતા મહામનુના રક્ષણ નીચે અમુક કુટુંબો એકત્ર ગણ્યાં આપણા જોવામાં આવે છે; જાલ-

કોના જેમ વાળાએ તેમ વળે એવા દેહોની, આર્યજાતિનાં લક્ષણો દર્શાવે એવા બનતા સુધી તેઓ જાતજ યોજના કર્યા કરતા હતા. કેવી રીતે મહામનુ વારંવાર જન્મ લેતા, અને જમાનાઓનાં જમાનાઓ, શતકોનાં શતકો થયાં પોતાનાજ જીવનમાંથી ઉછરતા લોકને શક્તિથી પૂરી પાડતા હતા; આખરે પરિપૂર્ણ આર્યજાતિ વિકસી આવતા સુધી તેઓ આ પ્રમાણે વર્ત્યા એવા.

પછી તેઓ કેવી રીતે એટલી મોટી સંખ્યામાં વધી ગયા કે તેમને વિદેશગમન કરવાની ફરજ પડી, દિલ્હીનાં ફલદુષ મેદાનોમાં પહોંચતા સુધી તેમને પર્વત માર્ગોમાં કેવાં કેવાં કષ્ટ વેઠવાં પડ્યાં, ત્યાં આગળ આટલાંટિસ ખંડના વિનાશ પામતા સુધારાના અવ-શેષરૂપ વસતા પ્રાચીન લોકને તેમણે કેવી રીતે જીતીને તાણે કર્યા, એ સર્વ આપણા વાચકમાં આવે છે. આંધ્ર પોતાની સાથે જ્યોતિર્મય દેવોના જ્ઞાનને લેતા આવ્યા; જ્યોતિના દેવો, મોદના દેવો, આતેપના દેવો, વીગેરે વીગેરે નામો તેમને આપવામાં આવતાં હતાં; માતૃભૂમિમાં પ્રથમથી વસતા લોકની વધારે પ્રાચીન અને શુષ્ક બનેલી બહાનુ સ્થાન ક્રમે ક્રમે આ લોકે ઉપદેશોલા ધર્મે લીધું.

જેમ જેમ આ આર્યજાતિ દિલ્હીમાં વધીને આવ્યાં થતી ચાલી તેમ તેમ મહાનુ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓ તેમાં અવતાર લેતી ચાલી, અને લોકને પુણ્ય જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો વધારે વધારે આપતી ગઈ, જે હમેશાં અસ્તિત્વ ભોગવના આવ્યા છે અને હવે પછી આવવાના ખૂબ સમયમાં એ અસ્તિત્વમાં રહેશે. લોકોએ આમને અપિતુ નામ આપ્યું હતું, શાસ્ત્રો અને કથાઓમાં તેમનાં કટલાંક નામ આપણા જાણવામાં આવ્યાં છે. તેમની હાજરી માત્રજ જે લોકના મધ્યમાં તેઓ જન્મતા હતા તેમને ફળવતી હતી અને દિલ્હી આંધ્રો ઉપર એક પ્રકારના ધાર્મિક જીવનની અખુટ તુષણની અને આધ્યાત્મિક બાજતો માટેની એક પ્રકારની પ્રબલ ઈચ્છાની છાપ લગાવી છે. આ પ્રમાણે વર્તમાન કાલનો દિલ્હી પોતાની પ્રકૃતિથી જુદા ના પડી શકે એવા એક બાગરૂપે આવી તુષણાઓ સહિતજ જન્મે છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે; જે તેની મરજી હોય તો અન્ય માનવિઓને અત્યંત સુગમતા સહિત ઉચ્ચ બાજતોના સંસર્ગમાં આવવાની શક્તિ તેનામાં હોય છે, એ પણ આ પ્રમાણે બની આવે છે; આવાં કારણોને લીધેજ દુનિયાના મહાન મહર્ષિઓએ સર્વે લોકોને આધ્યાત્મિકતાનો સંદેશ પહોંચાડવા માટે એક દિલ્હી ચરીરને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

આર્યજાતિની ઉત્તર તરફની જન્મ ભૂમિમાંથી અન્ય વિદેશગમનો થયાં હતાં; પરંતુ તેમણે અસ્ત પામતા સર્વ તરફ મુસાફરી કરી અને કાલ ક્રમે પશ્ચિમમાં રાજ્ય ચલાવતા આર્ય જાતિના અન્ય વિભાગોની ઉત્પત્તિ થઈ આવી—અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચલોક, જર્મન લોક, અમે-રીકન લોક અને બીજા પ્રજાઓ ઉપજી આવી આવા લોકને બાગ અન્ય સુણે ખીલવવાના આવેલા હોવાથી વર્તમાનકાળે આપણે તેમને એવી શક્તિઓ અને સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતા જોઈએ છીએ કે જે આર્યજાતિની દિલ્હી શાખામાં જણાઈ આવતી નથી.

દરેક માનવિમાં સર્વ શક્તિઓ અને સર્વ પ્રકારના સંભવો સુષ્ટ દશામાં અસ્તિત્વ-વાળાહોય છે પરિપૂર્ણતા પામનાર અભ્યાસિએ બધી પ્રજાઓવડે દર્શવાતા ગુણોનો અભ્યાસ કરીને તેમાંથી શ્રેષ્ઠ પસંદ કરીને તદ્દનુસાર વર્તવું જોઈએ. જો આપણે દરેક પ્રજાનાં શ્રેષ્ઠ લક્ષણો લઈને એક માનસિક પતિમાં ખડી કરવામાં તેમનું એકીકરણ કરીએ તો, -કાલક્રમે માનવિ જેવા પરિપૂર્ણરૂપે પ્રકાશશે તે આપણા સમજવામાં આવે છે. આપણાથી ભિન્ન પ્રકારે વિચારીને વર્તનારી અન્ય પ્રજાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાને બદલે તેમના ગુણો અને લક્ષણોને આપણા ગુણો અને લક્ષણોના પરિપૂરક સમાન ગણીએ તો. આપણે દરેક વધારેમાં વધારે સુખી અને ઉન્નતિવાળા બનીએ.

જો પશ્ચિમની વ્યાવહારિક પ્રજાનો, પ્રત્યક્ષ બાબતને યથાર્થ માનનારો એક પુરુષ, હિંદીને પોતાની નિત્યની ધાર્મિક ક્રીયા કરતા જોઈને જેવી નિત્ય ક્રીયાઓને એક પ્રકારે મૂર્ખતા ભરેલા સમયના વ્યય સમાન ગણી કાઢે તો તે માત્ર સાંકડા મનનો ભૂલભરેલો વિચારજન દર્શાવે છે. પશ્ચિમના લોકની બાહ્ય સતત આકર્ષતી પ્રવૃત્તિઓને, પદાર્થોની આધ્યાત્મિક ક્રીમત આકર્ષણમાં કુશલતા વિનાનાં માનવોના અપકવ વિચારના પરિણામરૂપ માની લેવી, એ પણ અન્ય પક્ષે એક હિંદી માટે સમાન પ્રકારનું અજ્ઞાન દર્શાવી આપે છે.

જેમ તંત્રોમાંના સમૂહવડે એક જાળમાંની અંધિઓ સંબંધવાળી હોય છે તેમ અદૃશ્ય અંધિઓવડે આપણે સર્વે એકઠા સંકલ્પાયલા છીએ; જેમ એકજ અંધિ ઉપાડવામાં આવતા બધીએ તેની સાથે ઉપડી આવે છે, તેમ એકઠા માનવ પણ વધારે ઉચ્ચ ભુમિકાએ પહોંચતાં સમગ્ર માનવજાતિ પણ ઉચ્ચ દશા પામે છે, અને જો એકજ અંધિને નીચેડાવાવી દેવામાં આવે તો માનવોની સમગ્ર સૃષ્ટિ અધમ બની જાય છે. આપણે બધા ખરેખર એક જાળની પેઠે ચુંચાયલા છીએ, બંધુભાવની અદૃશ્ય-પરંતુ અનુભવાતી-અંધિઓવડે એક સાયમાં સંકલ્પાયલા છીએ. જો આપણે આપણી જાતને ભિન્નરૂપે-અન્ય કોઇ પણ ધોળી વા કાળી, પીળી વા ભુરી અન્ય જીવંત વ્યક્તિથી ભિન્નરૂપે માનીએ તો જે જડના મોહ-માંથી આપણે છૂટા બનવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેનાજ ભોગ થઇ પડાય છે. જો કે આપણે જે દેહોમાં વસીએ છીએ તે ભિન્ન છે, છતાંએ માનવવ્યક્તિઓ વચ્ચે કોઇ પ્રકારના ભેદ જેવું કંઈ વર્તવું નથી. આધ્યાત્મિક ઉપદેશકના હમેશના લક્ષણ સમાન આવા પ્રકારની એકતાની ભાવના હોય છે.

દુનિયાને આધ્યાત્મિક ઉપદેશ પૂરો પાડવો હક, અણુમૂલ હક હિંદને મળ્યો છે. તમે આવા પ્રસંગો લાભ લ્યો છો ! તમે તમારી જાતને, સર્વ પ્રજાઓના આધ્યાત્મિક ઉપદેશક થઇ પડનાર એક જાતિરૂપે જુઓ છો ! તમારા પૂજ્યપદની કીર્તિ અને મોહાને ઓળવું તમે જીવન ગાળો છો ! ભૂતકાલે તરફ આટલાં બધાં તમારાં ચક્રુઓ દોરવાની જરૂર નથી, નહિ તો તમારા દૃષ્ટિપથમાંથી વર્તમાન પ્રસંગ ખસી જશે. પ્રથમના ઝમા-ઓની મહત્તામાં તમે યથાર્થ રીતે મહત્તા માનો છો, અધ્યાત્મ વલનવાળા પૂર્વજો માટે તમે યોગ્ય રીતે ગર્વિષ્ઠ બનો છો, પરંતુ એટલું જૂલશો નહિ, કે જો તમે આવા ગર્વથી

દોરાઈને ભૂતકાલની પ્રતિજ્ઞાનુસાર જીવન ગાળે નહિ અને તે સમયની મહત્તાને યોગ્ય બને નહિ તો એ બીજકુલ નકામું છે.

તમારી પ્રકૃતિના સમગ્ર ઉત્સાહ સહિત શ્રી કૃષ્ણને મુખે કહેવાયલા દિવ્ય ગુણોને કેળવે. તમને અનેકવાર ઉપદેશાનું છે, કે સત્યની પૂજા કરવાની છે, એ સત્યયોગીની ની-
શાની છે, ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરાવતાં સાંકડા માર્ગમાં ભયવિના સત્યપ્રિય અભ્યાસિજ્ઞ આગળ
વધી શકે છે; છતાંએ વર્તમાન કાલના હિંદમાં સત્યની આટલી બધી પૂજા થતી આપણા
લેવામાં આવે છે? અસત્યને, એક માનવિ માટે અસંભવિતરૂપે ગણવામાં આવે છે!
જે આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર હકારમાંના આપી શકાય તો દિવ્ય પ્રભુના ઉપદેશો જ્યાં આગળ
તેમને પૂજવામાં આવે છે તેજ ભૂમિમાં પાળવામાં આવતા નથી એટલું આપણા સમ-
જવામાં આવે છે.

શુદ્ધિ પણ આધ્યાત્મિક માનવિનો એક ગુણ હોય છે. શું રત્ન કરતી વંખતે માત્ર
દેહજ નહિ પરંતુ ચિકારો અને મન શુદ્ધ બને એવા મત્રો તમે ઉચ્ચારતા નથી? માત્ર
એકલા શબ્દોનોજ ઉચ્ચાર કરી જશો નહિ, માત્ર એકલા મંત્રોજ બોલી જશો નહિ,
પરંતુ તમારી પ્રકૃતિના સમગ્ર બલસહિત અશુદ્ધિને બહાર ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરજો અને
અત્યંત વિશુદ્ધ અને પરિવરેજ વિચારજો, અનુન્નયજો.

દયાનો પણ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે; તમારી નજીકનાં અને વ્હાલાં હોય તે-
મનેજ માટે નહિ પરંતુ સર્વ જીવંત પ્રાણીઓ માટેના દયા ભાવનો ઉપદેશ આપવામાં આ-
વ્યો છે. આજેજ સવારે તમારા નમરનાં ગલીઓમાંથી પસાર થતાં એક પિતાપોતાના
બાલકને એવો સખ્ત ફટકો લગાવેલો જોવામાં આવ્યો, કે દુઃખને લઇને રડવું જોઈએ
તેવું તેનાથી રડી શકાયું પણ નહિ; જે દયા અને અહિંસામય જીવન ગાળવામાં આવે
તો માતૃભૂમિમાં આવા પ્રકારની નિર્દયતા સંભવી શકે ખરી! જે ઉપદેશો અનુમાર
જીવન ગાળવામાં આવે તો શાસ્ત્રો ભરડી જવાથી શો લાભ થવાનો છે! જે તમે ઉપદે-
શને વ્યવહારમાં ના મૂકો તો, હિંદુધર્મ અને તમારા પ્રાચીન મહર્ષિઓ માટેની તમારા
ગુર્વની ન્યાય પુરસ્કારતા ક્યાં? પૂજ્ય પ્રભુના શબ્દો અનુસાર જીવન ગાળવામાં નહિ આવે
ત્યાં સુધી હિંદ કોષ્ટકાર્થે પણ પોતાનાં પ્રાચીન મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકવાનું નથી:—

અમયસત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થાતિઃ ।

દાનદમથ્થ યજ્ઞથ્થ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

આહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયાભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવાહી રચાપલમ્ ॥

તેજઃ ક્ષમાઘૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતો ।

મૃવંતિ સંપદં દૈવોમમિજાતસ્ય ભારત ॥

“અભય, સત્વસંશુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, અપૈશુન, ભૂતદયા, અલોભુપત્વ, માર્દવ, હ્રી, અત્યાપલ, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, અદ્રોહ. અતિમાનિતા ભાવ, એટલાં હે બારત ! દેવી સંપત્તિમાં જે અભિજાત છે તેનામાંજ હોય છે.”

પશ્ચિમના લોક આધ્યાત્મિક જ્ઞાન માટે ક્ષુધાતુર બન્યા છે; તમે તેમને જે આપી શકો એવું છે તે માટે તૃપ્તિ ધરાવતા થયા છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તમારા સંદેશ વાહકો જેવા જીવનનો ઉપદેશ આપે છે તેવું જાતે જીવન ગાળશે નહિ, તેઓ જે જે સર્વ કરે તેમાં તેમના વિચારો અને ભાવનાઓને વ્યાવહારિક રીતે સિદ્ધ કરી બતાવશે નહિ. ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક પાશ્ચાત્ય સૃષ્ટિને તેમની સાથે કંઈ પણ કરવાનું રહેશે નહિ. અત્રે હિંદમાં તો કોઈ કોઈવાર લોકો જાતે સંન્યાસિનાં ભગવાં વસ્ત્રો સંમણ લાંગા થઈને પગે લાગે છે, આવાં વસ્ત્રો ધારણ કરનાર પોતાના મતનુસાર જીવન ગાળે છે કે નહિ એમ પણ તેઓ જાણતા નથી અથવા તે માટે બેદરકાર હોય છે; પરંતુ પશ્ચિમમાં તો બાહ્ય જીવનનેજ આંતર જીવનના ચિહ્નરૂપે રીકારવામાં આવે છે; ત્યાં આગળ જે એક ઉદ્દેશક પોતાના સિદ્ધાન્તો અનુસાર જીવન ગાળે નહિ તો તેના અનુયાયીઓ તેને અદ્ય સમયમાંજ તજી જાય છે. ધણું કરીને પશ્ચિમના લોકો તેમના દરરોજનાં વ્યાપારોના જોટલાજ તેમના ધર્મના સંબંધમાં વ્યાવહારિક હોય છે; તેઓ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં થતાં કાર્યોને આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક ખરી થકાના એક સચિપત્રરૂપે ગણે છે.

તેથી જે હિંદને દુનિયાના આઠાણુ બનવું હોય તો તેણે સર્વે પ્રજાઓનો પૂજ્યભાવ પામવા જેવું જીવન ગાળવું જોઈએ; તેણે વળી એકવાર ફરીથી ઉપદેશકનો ધર્મ સ્વીકારીને પ્રાચીન ઋષિઓએ આટલી બધી જ્વલંત ભાષામાં ચિતરેલી ભાવનાનુરૂપ બનવાનો અતિ ઉત્સાહ સહિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વર્તમાનકાલે બધા લોકમાં એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક અશાંતિ પ્રવર્તિ રહી છે; માનવ જાતના રક્ષણ કરતાં મહર્ષિઓ તરફ હૃદય વળવા લાગ્યાં છે; વળી ફરીથી એકવાર માનવોના મધ્યમાં કદાચ એક સંદેશવાહકને મોકલવામાં આવે, એવો ધોષ હમેશાં વધતો ને વધતોજ જાય છે. જ્યારે આવી એક ધોષણા પ્રચલિત બને છે, આવા પ્રકારની આકાંક્ષા સર્વે પાસા દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે પોતાના પ્રથમ જન્મેલા પુત્રને ચ્હાતી માતાની પેઠે માનવજાત માટે પ્રેમવાળા પૂજ્ય-મહર્ષિઓ કોઈ કાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના રહેતા નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેને ખજાણાવાળી મૂકનાર અશાંતિ, એક પ્રકારના આધ્યાત્મિક ઝમાનાના ઉપકાલ સમાન છે; આવા મહા નાટકનો પડદો પ્રથમ હિંદમાંજ ઉઘડાવાનો છે, એ પણ શુભસંચકજ છે. કદાચ એમ બને, કે તમારા મધ્યમાંથીજ એકાદ મહાશુર બહાર નીકળી આવશે અને પ્રાચીન ધર્મનો પુનઃ ધોષ ગમ્મવશે, પુરાણ જ્ઞાનના જ્વલંત સિદ્ધાંતો શુદ્ધ અને આકર્ષણિત સ્વરૂપમાં પુનઃ દર્શાવશે.

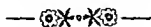
દૈવની ઘટનાઓ ઉપર પોતાની શાંતિનો આધાર રાખનાર કોઇકાને સુખી બની શકતો નથી. ૧૩

ત્યારે તેઓ ઉપદેશશે ત્યારે આપણે આજ્ઞા રાખવી જોઇએ કે તે આપણને માનવ મનમાંથી ઉપજી આવેલા મતો અને આચારોનો કાટ લાગ્યા વિનાનું સત્ય દર્શાવશે; શબ્દો અથવા ગ્રંથોમાં કોઇ કાંસે પૂરી ના શકાય એવાં પરંતુ માનવ જાતને તાજ બનાવવા માટે એક સૃષ્ટિમાંથી અન્ય સૃષ્ટિમાં પસાર થતાં, બધાએ પ્રલયોદ્ધાર જીવંત રહેતાં, આપણે મેળવવા યોગ્ય થતાં દુઃખેશાં આપણને મળી રહેતાં આવાં નિત્ય સત્યોને તે આપણને અર્થથી જ્વલંત બનતા શબ્દોમાં ફરી સમજાવશે.

મારા ધારવા પ્રમાણે જો હિંદુ એક આધ્યાત્મિક શુરૂતું સ્થાન પુનઃ ધારણ કરે, મહાન પ્રસંગને અનુકૂળ બનીને ઋષિયોના સિદ્ધાંતોનું જીવંત દર્શાવત અને અને વિશુદ્ધ ધર્મ અને આધ્યાત્મિક વિચાર માનવો માટે શું શું કરી શકે છે એ દર્શાવી આપે તો કદાચ એમ થાય, કે મહાશુરે બહાર આવીને દુનિયાને પોતાનો કીમતિ સંદેશ સંભળાવે, તે આવે ત્યારે તેમને આવકાર આપવો તૈયાર બનેલાં હૃદયને આનંદથી ભરપૂર બનાવે.

તેથી આંતર અને હૃદય આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંભવિત બને એવું જીવન ગાળવાનો હું તમને આમંત્ર કરું છું; તમારા મનની સર્વ શક્તિઓને, તમારા અદ્ભુત પ્રેમને, તમારી જગ-જાત વિનાની સેવાને, એ સર્વને એકતા કરીને માત્ર જૂમિની પેદી ઉપર અર્પણ કરી દો. પછીથીજ આવા અર્પણનો સુવાસ આરે પાસા દૂર દૂર ફેલાશે, અનેકને આધ્યાત્મિક સત્યો તરફ પોતાના હૃદય વળવાને પ્રેરશે, માત્ર થોડાં ગણ્યા ગાંઠ્યાં વંધા પછીજ પ્રાચીન દિનોના ઋષિઓએ આપેલા સંદેશનો, કદાપિ મરણશરણ ના બનતા સંદેશનો પુનઃ ઘંટા થોપ મળવવામાં આવશે ત્યારે તેમને સાંભળવાની ફરજ પડશે.

દૈવની ઘટનાઓ ઉપર પોતાની શાંતિનો આધાર રાખનાર
કોઈકાલે સુખી બની શકતો નથી.

(૧૦)

પોતાના સુખનો આધાર દૈવ ઉપર રાખનાર કોઇ પણ માનવિને, કોઇકાલે સુખી છે એમ કહેશે નહિ, કારણ કે એક ખુદિશાળી વ્યક્તિના સુખનો સમાવેશ ખુદિ રહિત બાજનોમાં માનવો એના જેવું કંઈ પણ વધારે અસંભવ નથી. જો મેં કંઈ પણ ગૂમાવ્યું હોય તો તે આગંતુક હતું; જેમ જોછામાં જોછા પૈસા તેમ જોછામાં જોછી માયાકૂટ; જેમ જોછામાં જોછી કૃપા, તેમ જોછામાં જોછો દેવ; આટલુંજ નહિ પરંતુ આપણને ખુદિ શૂન્ય બનાવતી બાજનોના સંજ્ઞામાં પણ અમુક પ્રકારની હાલીને લઇને નહિ પરંતુ

એ દાનીથી ઉપજી આવેલો અભિપ્રાયજ આપણને સંતાપ કરાવે છે. નકામી બાબતોને જરૂરની ગણુવી અને માત્ર સદાચારી જીવનમાંથી ઉપજી આવતા જીવનના સુખ માટે દૈવ ઉપર આધાર રાખવો, એ એક સાધારણ બૂલ થઇ પડી છે. દૈવની કૃપામાં કોઇ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવાનો નથી; સમુદ્ર એક ક્ષણમાંજ ઉછાળા મારતો બંધકર બની જાય છે; ત્યાં આગળ પ્રભાતમાં વહાણો આનંદથી ડોલતાં હતાં ત્યાં આગળજ તેઓ રાત્રીના સમયમાં સમુદ્રમાં ગરકાવ થઇ જાય છે. દૈવની સુવરાજને ઉપર જેટલી સત્તા હોય છે તેટલીજ રાજ્યો ઉપર હોય છે; પ્રજા ઉપર જેટલી સત્તા હોય છે તેટલીજ તેની સત્તા નગરો ઉપર પણ હોય છે; નગરો ઉપર તેના જેટલીજ સત્તા હોય છે તેટલીજ ખાનગી ગાનવો ઉપર હોય છે. એવી જાગીર કેમ છે, કે જેના ઉપર દુકાળ અને બિજાટતિ ટાંપી રહ્યાં નથી? એવું કયું પદ છે, કે જે બીજાજ ક્ષણે ધૂલમાંના રગદોળાઇ ના જાય? એવું કયું રાજ્ય છે, કે જે નિર્જનતા અને વિનાશના બપોથી સુઃશિત રહ્યું છે? બધી બાબતોનો સમય નજીકમાંજ હોય છે-એકાલ સુદૈવવાળાને તેમજ હુંદૈવવાળાને પણ દર કરે છે; જે ગમે તે સમયે બનવાનું હશે તે કદાચ આજે પણ બની બેસે. કેવું કેવું બનશેજ, એ મારા જાણવામાં છે. આથી હું કશાથી પણ નિરાશ બનીશ નહિ પરંતુ કેવા કેવા પ્રકારનું બની શકે, એ મારા જાણવામાં છે. આથી હું કશાથી પણ નિરાશ બનીશ નહિ. પરંતુ દરેક બાબતની આશાવાળો બનીશ, જે જે દૈવ પૂરું પાડે છે તે તો ચોખ્ખા નફા સંગ્રામ છે. દરેક ક્ષણ જે મારો બચાવ કરતી હોય તો તે મને છેતરે છે, છતાંજે અમુક પ્રકારે તે મને છેતરતી નથી. જે કે કોઇ પણ બાબત કોઇ પણ કાલે બની આવે, છતાંજે એવી રીતે મારા જાણવામાં આવ્યું છે, કે દરેક ખાતર નહિજ બની આવે. હું ઉત્તમોત્તમ બાબત માટે આશાબંધો બનીશ, અને ખરાબમાં ખરાબ બાબત માટે આગળથી તૈયાર થઇ રહીશ. મારા ધારવા પ્રમાણે ત્યાં આપણે દરેક પળે ગળાતા જીવનમાં આપણી જાતે કે શર પામ્યાં જઇએ છીએ ત્યાં આપણે દૈવની અસ્થિરતા માટે તેનો એટલો બહો દોષ કાઢવાનો નથી; માર જીજી જાતના દેશરો ઘણુંજ ધાધમ મચાવી મૂકે છે ત્યારે આવા પ્રકારનો દેશર આપણા ઉપર સ્વ ઘટિકા ઉપર પડતી છાયાની માફક ગ્રપજી આવી પડે છે-દરેક આજુ માત્ર ખાત્રીથી પરંતુ કમે કમે પોતાનો જાગ બગવ્યાં જાય છે.

માનવખતાવોની અનિશ્ચિતતા.

બાલસંહિની સર્વ બાબતો દૈવના સામ્રાજ્યમાં વર્તે છે. એક સમયે તે આપણા દસ્તને સહાયમાં લે છે; અન્ય પ્રસંગે તે પોતાની શક્તિમાંજ સંતોષ માનીને આપણને કરતાર ના જડી આવે એવાં સંકેટમાં સપડાવીને વિનાશ શરૂ કરે છે. કોઇ પણ કાલ, સ્થલ અથવા દશાને બાધરૂપ માનવામાં આવતાં નથી. તે આપણા આનંદોનેજ આપણે માટે દુઃખમય બનાવી મૂકે છે; શાંતિના ઉંડાણમાં તે આપણા ઉપર હુમલો લઇ આવે છે આપણાં રક્ષણનાં સાધનોને બપના પ્રસંગમાં પલટાવી નાખે છે; તે એક મિત્રનો દુશ્મન બનાવી દે છે અને વહાલાને વેરીમાં પલટાવી નાખે છે; કોઇ પણ વિરોધી દુશ્મન વિનાજ આપણે હુમલાનાં પરિણામથી દુઃખી બનીએ છીએ અને આપણા વિનાશનું કારણ આપણું

સુખજ ચમ્ પડે તેના કરતાં આપણે નિષ્કલ નિવડીએ, એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કદાચ આપણે તેની સત્તાનું વિસ્મરણ અથવાં ઉપેક્ષા કરીએ તેથી દરરોજ કંઈક કંઈક અવનવું જ બન્યાં જાય છે. અત્યંત મિતાચારવાળાને તે રોગી બનાવીને દુઃખી કરે છે, લઠૂ શરીરવાળાને પણ વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે; તેં નિરપરાધીને સજા કરાવે છે અને અત્યંત એકાંતમાં વસનાર ઉપર પણ હુમલા લઈ જાય છે. ગમે તે ખાતગી અથવા જાહેર કોઈ પણ બાજમાં કોઈ પ્રકારના સુખનો સમાવેશ થતો નથી;—માનવો, પ્રજાઓ, અને નગરો, સર્વેનાં ભાવિ અને સમય અંકાયલા હોય છે. અરે આપણા આનંદોપભોગજ બધા વિનાના નથી. જ્યાં આપણે ખીલકુલ થોડીજ આશાવાળા બનીએ છીએ ત્યાંજ આપણાં સંકટો ઉપજી આવે છે. વિદેશી અને સ્વદેશી ઉભય પ્રકારનાં સુધ્ધીના આઘાત સદન કરનાર ભૂતકાલનાં સામ્રાજ્યો એકાદ દુશ્મનના દેખાયા વિનાજ વિનાશ શરણુ થયાં છે. અરે, આપણે જૂલમ કરતાં પણ આપણાં શાંતિ અને સુખથી બચમાં વસવાનું છે. કારણ કે એવી દશામાં, તૈયાર થતા પહેલાંજ આપણને ઝડપી લેવામાં આવે છે; એક પ્રકારની શાંતિની દશામાં ના હોયએ ત્યાં સુધી આપણે યુદ્ધમાં યોજ્જવલાં ગાનરોનું કર્તવ્ય કરીએ છીએ અને આપણી જાતને કહીએ છીએ, કે જેજેનવાનું દરે તે બનશેજ. મારા દેશ માટેની પ્રેમભાવનામાં હું આજે રક્ષિત અને સુખી વસું છું; કાલ પ્રભાતમાં મને દેશપાર કરવામાં આવે; આજે શાંતિ, આનંદ અને આગેમ્યમાં વસું છું, કાલ પ્રભાતમાં ચક્ર તળે ચમદા-યસો, છતાપસો, રોગના સપાટામાં સપડાયેલા બની જાઉં. તેટલા માટે આપણે બંદર આગળજ કદાચ વહાણ ભાગી જાય એમ માનીને પ્રથમથીજ તૈયાર બની રહેવું જોઈએ અને શાંત ઋતુમાં પણ તોફાન આવી પડશે એમ ધારીને આગળથી કેડ કસવી જોઈએ. એક પ્રકારનું સાહસ મને મારા દેશમાંથી હાંકી કાઢે છે, અન્ય પ્રકારનું મારી પાસેથી તે ઝુંટાવી લે છે અને તેજ સ્થલ કે જ્યાંથી અત્યારે એકાદ માનવિથી ભારે ભીડને લીધે આગળ જઈ શકાતું નથી તેજ કદાચ કાલ પ્રભાતમાં એક વેરાન સમાન બની જાય છે. તેટલા માટે આપણે આપણાં ચક્ષુ રાગક્ષ માનવપ્રકૃતિનો સમય ચિતાર ખડો કરીને, શું શું કાંઈ કાલે બને એવું છે અને શું શું સાધારણ રીતે બન્યાં જાય છે તેનો ઉડો વિચાર કરવાનો છે. ભાવિનાં સંકટો ભોગવવાનાં આવી પડે ત્યારે તેમનો ભાર હલકો બનાવવા માટે આપણે પ્રથમથીજ તેમના વિષે ચિંતન, વિચાર ચલાવીને ભોમીયા બનવું જોઈએ. “આપણું પોતાનું છે” એવું જે આપણે ગજીએ છીએ તે માત્ર આપણને

ઉછીનું આપવામાં આવ્યું છે.

જેને આપણે આપણું પોતાનું કહીએ છીએ તેનો માત્ર આપણને ઉછીનું આપવામાં આવ્યું છે; આપણને જે એમનું એમ આપવામાં આવ્યું છે તે આપણે બળડ્યા વિના પાછું આપવુંજ જોઈએ. આપણને આ ધડીએ દૈવ જે આપે છે તે તે ખીજી ધડીએ કદાચ પાછું પણ લેઈ લે. જે કોઈ તેની કૃપામાં વિશ્વાસ કરશે તે ગમે તે જાતે હેતરાશે અથવા તેમ નહિ થાય તો તે હેતરાયેલા બનવા માટે વધારે નહિ. તો તેને માનસિક બધા પણ આપવામાં આવશે. કોટ, કિશ્કિઓ અને યંત્રોથી પણ દૈવની શક્તિ સામે થઈ

શકે એવો કોઇ પ્રકારનો બચાવ બની શકતો નથી. આપણે જાતે અંતરમાંજ તૈયાર બની રહેવું જોઇએ અને ત્યાં આગળ આપણે સુરક્ષિત બન્યા તો પછી આપણે અજીતજ હીએ; આપણને તોડી પાડવામાં આવે પરંતુ છત્તી શકાશે નહિ. આપણા મધ્યમાં તે પોતાની બક્ષિસો વર્ધાવે છે, આપણે તેમને માટે પરસેવો ઉતારીને ધાંધલ મચાવી મૂકીએ છીએ, પરંતુ જેની સર્વ આશા રાખતા હોય તેથી તે માત્ર ગણ્યા ગાંડપાજ શ્રેષ્ઠ નીવડી શકે છે, એ બાબતનો કોઇવાર વિચાર કરતા નથી. કેટલાક જે મળી આવે છે તેથી આનંદમાં તથાજી જાય છે, અન્ય કેટલાકને મળતું નથી તેથી દુઃખી થાય છે; એકાદ મુદ્રા મેળવતાં અનેકવાર એકાદ હાથ અથવા પગ ભાગવામાં આવે છે. તે આપણા ઉપર માન, સમૃદ્ધિ, કૃપાનો વર્ધાદ વર્ધાવે છે, તે માત્ર બળાત્કાર અથવા દમલયાજી ગમે તેથી આપણી પાસેથી પાછાં લઇ લેવા માટેજ હોય છે, તેથી તે જેમને મળે છે તેમને વારંવાર ૧૫નાશકારક નીવડી આવે છે. પક્ષિઓ માટે કરવામાં આવે છે તેમ તે આપણે માટે લાલચોની જાળો પાચરે છે. તેની મહેરબાની જાળો અને ફાંટાવાળી ડાળીઓ સમાન છે. આપણે ધારીએ કે આપણે લેખએ છીએ પરંતુ આપણે લેવાતા જીવંત છીએ. જે તેમનામાં કંઈક પણ યથાર્થતાનો સમાવેશ થતો હોત તો તેમનાથી એક અન્ય સમયે આપણને શાંતિ અને સંતોષ મળી રહત; પરંતુ તેમનાવડે તો આપણી વિકારી વાસનાઓની વૃદ્ધિ થાય છે જેમને શાંત પાડવા માટે ડોળ અને દીમાક ચિના કંઈ પણ વધારેની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ આ સર્વમાંથી શ્રેષ્ઠ તો એ છે, કે જે એકાદ માનવિથી પોતાનું બાવિ ના સુધારી શકાય તોએ તે પોતાની રીતબાત સુધારી શકે અને પોતાની જાતને તેની પહોંચના પ્રદેશની એટલીજધીમાર રાખે કે ગમે તો તે લઇને અથવા આપી દે એ સર્વ આપણે માટે તો સમાનજ બની રહે, કારણ કે મળવાથી આપણે મહોટા બની જતા નથી, તેમજ જતુ રહેવાથી નાના બની જતા નથી. આપણે આ ખંડને અંધારાવાળો અને પેલાને પ્રકાશવાળો ગણીએ છીએ પરંતુ તેમાંના એકે પણ જાતે તો અંધારા વા પ્રકાશવાળો નથી, છતાંએ માત્ર રાત્રી અને દિન જેમ બનાવે છે તેમ તે બની રહે છે સમૃદ્ધિ, શરીરબલ, સૌંદર્ય, માન, પ્રતિષ્ઠા, એ સર્વના સંબંધમાં પણ આમને આમજ છે. દુઃખ, રોગ, દેશત્યાગ, મરણ, એ સંબંધમાં પણ એમજ હોય છે, આવી બાબતો મધ્યમ અને સામાન્ય હોય છે અને સદાચારની અસરના પ્રમાણમાં સારી વા નરસી ગણાય છે. આંસુ ગાળવાં, રૂદન કરવું અને શોક કરવો એ આપણા કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવા સમાન છે; અન્ય પક્ષે પરમાર્થ માનવો, મુદિત બનવું એ પણ સમાન પ્રકારની નબળાઈ છે. હું આશા રાખીને બેસી રહેવા કરતાં મારા દૈવને ઘડવાનું વધારે પસંદ કરીશ, તેના કાપથી નિરાશ તેમજ કૃપાથી અંજામગ્રો, એક પણ બનીશ નહિ. એક માનવિ પોતાના મનને તેની ધમકીઓ અને ખુશામતોના પ્રદેશની પાર વર્તે એવું વધારી શકે તો તે એક મહત્તાની બાબત છે; કારણ કે જે કોઇ એકવાર પણ તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ નિવડે છે તે હમેશ માટે સુરક્ષિત બની જાય છે.

જહાના તેમજ મહોટા કોઇને પણ ભાવિ છોડતું નથી.

છતાંએ અમાંગીને આવો કેટલોક દિલાસો છે, કે મહાપુરુષો પણ તેના ચાલુકના

દેવની ઘટના ઉપર પોતાની શાંતિનો આધાર સખનાર કોઈકાસે સુખી બની શકતો નથી. ૧૭

સપાટામાં આવી જાય છે, મરણ ઝૂંપડીની પેડેજ રાજભવનને પણ જવા દેતું નથી, અને જે કોઈ માત્ર ઉપર ઉપરિપદ ભોગવે છે તેના ઉપર પણ ઉપરિપદમાં એક સત્તા વર્તે છે. મરણોને, ગાદીઓથી ઉઠાડી મૂકેલા આવસ્ય યુવરાજોને, ઉજડ બનતા દેશોને, આપણું પોતાનું એ આપુંજ બાવિ બની આવે એ વાતનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના શું આપણે દરરોજ જોતા નથી ? આથી ઉઘટી રીતે જો આપણે દેવના અન્યાય સામે તૈયાર રહીને કટિ બદ્ધ થઈએ તો આપણને કોઈવાર નવાઈ લાગશે નહિ. ન્યારે કોઈ માનવિ દેશપાર થયેલું, બિહુક બની ગયેલું, દુઃખી બનેલું જોવામાં આવે ત્યારે જો કે સંકટ બીજા ઉપર પડ્યું છે છતાંએ તે આપણા ઉપરજ આવી પડ્યું હોય એમ આપણે ધારી લેવાનું છે. આપણી આસપાસ બટકતાં આટલાં બધાં હાનરો સંકટોમાંથી આખરે એકાદ આપણા ઉપર આવી પડે તો તેથી શું થયું ? સરખાવો:.....મરણ વ્યાધિશોકાનામકિમ-ચ નિવર્તિષ્યતિ ॥ જે કોઈ પણ માનવિના ઉપર આવી પડે તે કદાચ દરેક માનવ ઉપર પણ આવી પડે. આપણું ગમે તેવા પ્રકારનું બાવિ હોય તે આપણે સહન કરવું જોઈએ. ધારો કે તે નિંદા, નિર્દયતા, અગ્નિ, અસિ, સંકટ, રોગ અથવા જંગલી પશુના ભોગનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છતાંએ કોઈ પ્રકારનો બાયેડીયાં અથવા કોઈ પ્રકારનો ઉપાય કામ લાગે એમ નથી પરંતુ મનની દૃઢતાજ સહાયકારક થઈ પડે છે. જ્યાં જીવનજ સ્વતઃ સંઘર્ષજે દુઃખકારક છે અને તેનો સમય સંઘાત એક દુર્દિવમાંથી અન્યમાં પસાર થવાના સંક્રાંતિકાલના માત્ર એક માર્ગ સમાન છે, ત્યાં આપણા જીવનના કોઈ પણ વિભાગ માટે બાબજાહ કરવો જરાએ કામનો નથી. આવીજ રીતે એકાદ માનવિ બસે નવાઈ પામે, કે તેણે ચિતકાલમાં થઈ બનવું જોઈએ, સમુદ્રમાં માંદા પડવું જોઈએ, માનવ જીવનના મા-ગમાં અશુભ અકસ્માતો અને સંકરોના સામે યજામાં યાય છે તેમ એક ગાડામાં તેનાં હાડકાં પાંસળાં બોખરાં થવાં જોઈએ શોધી શકાય નહિ એવું છૂંવાવાનું કોઈ સ્થાન હોય એમ માનીને બાવિથી નાસી છૂટવું બીલકુલ નકામું છે; તેની પાસેથી કાઢ પ્રકારની શાંતિની આશા રાખવી નકામી છે કારણ કે તેનો જીવનને જરા પણ શાંતિ અથવા સલાહના ભાગ વિના એક હમેશાના યુદ્ધક્ષેત્ર સમાન બનાવી મુકે છે. આપણે આટલા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ:—

દેવનું સામાન્ય માત્ર કાલ્પનિક છે, જે કોઈ તેની સેવા કરે છે તે પોતાની જાતે પ્રુશીથી તેનો મૂલ્યાંકન બને છે; કારણ કે વિચાર અન્યોથી કોઈ કોઈવાર અને વિચારના-જાઓથી હમેશાં વારંવાર તિરસ્કૃત બનતી બાબતો સ્વતઃ સારી વા નહારી એક પણ હોતી નથી;—જેવી રીતે સુખ અને દુઃખ, સમૃદ્ધિ અને હારિદ્ર્ય મન ઉપર કોઈ પ્રકારની યોગ્ય અને જરૂર અસર કર્યા વિના માત્ર આપણી બાહ્ય દસા ઉપર અસર કરી શકે છે, તેવી રીતેજ આ બાબતોનું પણ સ્થિતિ લેવું.

સામાજિક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક માવનાઓની અસર.

(અનુસંધાન ગત વર્ષ પૃષ્ઠ ૩૩૮ થી.)

ધાર્મિકભાવનાઓની આસપાસ ઘડાયેલી અને તેમના વડેજ નિયંત્રાયેલી એક સમાજ ઉપર એવી ભાવનાઓની ફેલા પ્રકારની અસર થાય છે, એ સમાજના માટે આટલી બાળત મનમાં રાખીને આપણે સંભાળપૂર્વક ભૂતકાલના ઇતિહાસનો અભ્યાસ ચલાવવાનો છે. આવા અભ્યાસ માટે આપણે ક્રિશ્ચિયન ધર્મની ભાવનાઓનો અને તેમની અસરને લઈને યુરોપીય સમાજના વિકાસનો અભ્યાસ ચલાવીશું.*

ક્રિશ્ચિયન ધર્મે જે મુખ્ય ભાવનાઓ પૂરી પાડેલી મારા જોવામાં આવે છે: (૧) વ્યક્તિની કીમત; (૨) આત્માર્પણ. આમાંની પ્રથમ ભાવનાને આધારે કુટુંબની સામાજિક ભાવનાને રચાને વ્યક્તિ ધરાવે હતી; વ્યક્તિની જાતની કીમત વધારે બારે થઈ જવાને લીધે માનવિમાં વ્યક્તિત્વની ભાવના વિકાસ પામીને પોષાતી ચાલી. અત્રેનું જીવનજી જણે કે માનવિતું નિત્યનું ભાવિ નિશ્ચિત કરતું હોય તેમ એકિંક જીવનનેજ આત્મત અમત્યનું ગણવામાં આવ્યું; પ્રાચીન દુનિયામાં સર્વમાન્ય થઈ પડેલા પુનર્જન્મવાદનું અદરશ બનવું-આથી દુનિયા ઉપરના આવા એક જન્મના ઉપયોગને લીધે ઉપજી આવતાં મરણ પછીના જીવનના મુખ્ય અથવા દુઃખ વધારે ને વધારે હમેશનાં થઈ પડ્યાં; આ પ્રમાણે એકિંક જીવનની ઉપયોગિતા હદ પારની વધારી મૂકવામાં આવી. આખરે પરિપૂર્ણતા પમા

* આપણે અહિંયાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મે રંગાયેલી સામાજિક ભાવનાઓને આપણા ધર્મને અનુસરતુ વિચિત્ર પ્રકારનું રૂપ આપીને, સુધારકો તરફથી પૂરજોસથી પ્રવર્તાવવામાં આવે છે, તેમને આ ઇતિહાસ મનન યોગ્ય નિવડશે અને આપણી આર્યભાવનાઓવાળાને આમાંથી ઘણું ઘણું વિચારીને આપણે અત્યારે આપણી ધાર્મિકભાવનાઓ અનુસાર [સમાજને કેવું રૂપ આપવા લાયક છે એ સારી રીતે સુગમ થઈ રહેશે. હવે તો ખરી ધાર્મિક ભાવનાઓ વડે દોરાયા વિનાના સુધારાની ભાવનાઓનો ચારેપાસ સ્પષ્ટ અસ્વીકાર થતો ચાલે છે. અને આવી ભાવનાઓ વડે રંગાયેલા નવીન સુધારાનો જન્મ થયો છે. એટલે હવે સુધારાવાળાઓનાં તેવાં ને તેવાં પ્રાચીન પિંજણોથી તો સમાજનો કિષ્ક વર્ષ સંપૂર્ણ રીતે કંટાળી ગયો છે.

તા એક લ'ગાચુ વિકાસ ક્રમના માર્ગમાં, સ્વૃષ્ઠ, માધ્યમિક અને સ્વર્ગ સ્થિતિઓની ત્રિયો-
મીમાં વારંવાર પરિવર્તન કરતા નિત્ય જીવનને બદલે, સ્વર્ગ અને નર્કના સાચવાળા ઐહિક
જીવનની હદપારની ઉપયોગિતાની આવા પ્રકારની ભાવનાની સ્થાપના; આવા સઘળાના
અનિવાર્ય પરિણામરૂપે મોક્ષ પામવાનો આવો એકજ પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિ ઉપર
વંધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો, “ જો એક માનવિ આખી દુનિયા મેળવે અને પોતાનો
જીવ ખુલે તો તેથી તેને શા લાભ થવાનો હશે ? અથવા એકાદ માનવિ પોતાના જીવને
બદલે બાકીમાં શું આપશે ? ” રિચર પૃથ્વીની આસપાસ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારકા જડેલા
રતા આકાશની હીમેષ્ટક ભાવનાના આધારવાળા ક્રિષ્ણન ધર્મના સિદ્ધાન્તે માનવિને જેમ
તેની પૃથ્વી એ વિશ્વનું કેન્દ્ર હતી તેમ પોતાના જીવનનું એક અરેખક કેન્દ્ર બનાવ્યું છે.
માનવ માટે પ્રભુ દુનિયા ઉપર અવતર્યા, માનવ દેહમાં જન્મ લીધો અને મરણશયરણ
માનવોનો ઉદ્ધાર કર્યો એજ પ્રભુનું મુખ્ય કાર્ય બન્યું. માનવો માટેજ પ્રભુ ઉત્તમપદ
પામ્યા, સ્વર્ગમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી વળી પાછા પથ આરો. માનવિના વર્તનથી પ્રભુ
ખુશી અથવા નાખુશી થતા, તેથી તેઓ મનોબી, દેવી અને ક્રોધી બનતા. “ દુરાચારી
માટે પ્રભુ દરરોજ ક્રોધે બરાધસા હોય છે; ” સ્વર્ગ, માનવદુરાચારનાં વાદળોથી છવાઈ
જાય છે અને તેના પશ્ચાત્તાપથી આતંદી બને છે. પદાર્થોની આવા પ્રકારની ઘટનામાં
માનવિની ઉપયોગિતા અત્યંત વધી પડી અને તેની કીમતનો આંકડો પણ અકલ્પ્ય બન્યો.
જો આપણે આવા પ્રકારની ભાવનાનો, પૂર્વની એક નિત્ય જીવનની ભાવના સાથેના-મૂલ-
કાલના દુરાચારના પરિણામરૂપે વર્તમાનમાં ઉપજી આવના દુઃખના આવી ભાવનામાંથી
નિષ્પજી આવતા જીવન સાથેનો, ભાવિમાં પુષ્પવંત બનીને ફક્તવંત નિરડે એવા શુશીલનાં
બિજડો વાવવાના ધીરજ ભર્યા પ્રયત્ન સાથેનો, એક નિત્ય જીવન આગળ પ્રમાણમાં
અદ્ય જજાતા માત્ર એક જન્મના ભાવિપ્રત્યે દર્શાવવામાં આવતી નમ્ર બેદરકારી સાથેનો
જો આપણે આવા ઉભય પ્રકારની બાવનાઓના બેદની સરખામણી કરી જોઈએ તો
ક્રિષ્ણન ધર્મ વ્યક્તિની ભાવનાને આપેલા વેગનો અને વ્યક્તિમય પુરુષને આપેલો બધો
મેટો બનાવી મુકવાનો ખુલાસો આપણને મળી રહે છે.

આ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં સમાજના આધારરૂપે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભાવના પ્રવર્તેલી
આપણા જોવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક, સાદજીક હોયના એક સમુદાયરૂપે એકાકિ, એકમે
પુરુષજી અવશેષ રહે છે. માનવિના હોયના સિદ્ધાન્તમાં વ્યક્તિભાવનાનું દેવતાસે-
પણ જજાઈ આવે છે અને તે એક અદ્ભુતમિત્રવાળા સમાજના ઉપ-સિદ્ધાન્તરૂપ બને
છે. વ્યક્તિભાવનાપરાયણ માનવિ પોતાની જાતનું પ્રતિપાદન કરે છે અને પોતાના સા-
થીઓ સામે મુદ્દ મચાવે છે; વ્યક્તિ ભાવનાવાળા વર્ગો અન્યોન્ય સાથે મુદ્દમાં મચી રહ્યા
છે; આવી ભાવનાવાળા પ્રજાઓ એક બીજા સામે મુદ્દમાં જોડાય છે. દરેક પોતાના
દસ્તની ખાતર મુદ્દ કરે છે; દરેક જણ જો મેળવવાની મરજી થાય છે તે દેહ અથવા
મરતકના પોતાના વ્યક્તિ બદલવડેજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; વ્યાપારના હરિફો મળ્યાં
કાપવા જેવી હરિફાઈ ચલાવી રહ્યા છે; મુદ્દિવાળાઓ અને મજુરો, બહાર કાઢી મુકીને
અને હાનામેવડે મુદ્દ કરી રજાઈ છે; હરિફ રાજ્યો મુદ્દરૂપી રિચરમય માધ્યમથી શોધે છે;

બલવાન પ્રજાઓને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે નિર્બલ પ્રજાઓને, પરાક્રમ દર્શાવવામાં આવે છે; શંકુ આકારની ગોળાઓના સાધનવડે, વ્યાપાર વિસ્તાર સાધવામાં આવે છે અને તલવાર વડે બઝારો ખુલ્લાં મુકવામાં આવે છે; વિરોધી સ્વાર્થોની એક પ્રકારની ગરબડ ભરેલી અંધાધુંધી સમાન સમાજ બનતો બન્ય છે; સામર્થ્યનેજ હક સમાન ગણવામાં આવે છે; સખલનો હસ્ત નિર્બલના ગળા ઉપર લાગી રહ્યો છે; નિગ્રાહારને પગતળે કચરી મારવામાં આવે છે.

ત્યારે શું, હુનિયાનું ખરાબ ચલાવ બેઠું છે? ત્યારે શું આવા પ્રકારનો ફૂકડોના ખડા જેવો સુધારો, અતિ નમ્ર, અતિ દયાળુ, માનવોના પ્રેમપાત્રના ઉપદેશના પરિણામરૂપ હશે? એમ નહિ, હજુ પથ્થરમાંથી આંધાજ ધડાપલા કલાના મહાન કાર્યના હે ટીકાકાર! જરા ધીરજ ધર. જાણ દેખાવ ગમે તેવો હોવા છતાંએ સર્વ સારી રીતે પ્રવર્તિ રહ્યું છે, કારણ કે પુરુષરૂપ, પ્રભુનો આ બલવાન પુત્ર, જ્યારે વર્તમાનમાં નિર્બલને કચરી મારતું સામર્થ્ય તેમની સેવાના ઉપયોગમાં લેવાશે અને તેમનાં સંકટનું દરેકબિંજ, તેમના આત્મનાં રમણિય પુષ્પોરૂપે ખીલી નીકળશે ત્યારે પોતાને કરવાના કાર્યમાં જરૂરની શક્તિઓ વિકસાવી રહ્યા છે.

ધર્મ વિષયક સિદ્ધાન્તના આધારે ઓછી ધરાપણી અને એક પરિપૂર્ણ જીવનની સર્વ સમર્થ શક્તિના વધારે આધારવાળી ક્રિષિયન ધર્મની ખીજ બાવના આત્માર્પણની છે, તેના સતત ઉત્સાહક ચિહ્નરૂપે ક્રોસ છે;

.....the Cross of Christ
Is more to us than all His miracles.

જ્યારે ઇસ્લામપૂર્વક એક અમર જીવનને એક શરમ ભરેલા મરણને શરણ બનાવતા અને વિશ્વને ધારણ કરતા સખલ હસ્તોને પોતાનાંજ બાલકોવડે ક્રોસ ઉપર જડાવતા એક હૃદયરત્નું નિષ્ક્રિય સર્વ સામર્થ્ય કરણાન્નક નિર્બલતાને પોષતું હતું ત્યારે મરણ શરણ બનતા ક્રિસ્ટના ક્રોસના સુદૃઢવાળી, ઘટકા લગાવેલી, ખીલા ભારેલી, નમ્ર દર્પામય આકૃતિને અતિમાનુષિ પ્રભુત્વના પદમાં સ્થાપવામાં આવી. ક્રિષિયન સાંપ્રદાયના સામે આવી એક આકૃતિ શાંતિથી ઉભી હતી,—ખરેખર શાંતિ સહિત ખડી હતી પરંતુ એ શાંતિમાંએ એક પ્રકારના મોહનો સમાવેશ થતો હતો. સંકટ અને વેદનામાં યજ્ઞને, લોભ અને પરિતાપમાં યજ્ઞને પણ એક અવાજ હમેશાં ધીમેથી ચર્ચા કરતો હતો: “આ એક દા યજ્ઞના મારા નાનામાંનાના બહુઓ પ્રત્યે તમે જેવું અને જેટલું કર્યું હશે, તેવું અને તેટલુંજ તમે મને કર્યું છે.” કોંઈ પુરોષો, રૂઢન કરતી સ્ત્રીઓ અને ભુખ્યાં બલકાનાં ચક્રુઓદ્વારા પીડા પામતા ક્રિસ્ટના ચક્રુઓની મૌનઅભ્યર્થના પ્રકાશી નીકળી, વિજયની ક્ષણેજ સામર્થ્યને શરમાવવામાં આવ્યું હતું; જ્યાં લોભ શાંત રહેતો એજએ ત્યાં નિર્દયતા સંપૂર્ણ રીતે પ્રબલ બની હતી. અમુક અદ્ભુત પ્રકારે બલના કરતાં નિર્બલતાને વધારે

પ્રબલ ગણવામાં આવતી હતી. સુષોપભોગ કરતાં સંકટને વધારે આનંદ લાવક ગણવામાં આવતું હતું. પછીથીજ ક્રિશ્ચન સામાજ્યના હૃદયમાં તેના પ્રભુએ ઉચ્ચારેલા ભૂલી જવાયલા શબ્દોના અર્થનો ઉદય થયો: “તમારામાં જે શ્રેષ્ઠ પદ ભોગવતો હોય તેને કનિષ્ઠ પદવાળાના જેવો ખનવા દો; જે નાવક પદમાં હોય તેને સેવક પદમાં હોય તેના જેવા થવા દો.” પછીથી તેમના સેવક પોલના શબ્દોનો ધોણ ગાળી ઉઠ્યો:—“આપણે જેઓ સમર્થ છીએ તેમણે નિર્બલની નિર્બલતાઓને સહન કરવાની જરૂર છે, તેમણે પોતાની જાતે સુષોપભોગમાં મદાલવાનું નથી.” વર્તમાન ક્રમાંનાના ક્રિશ્ચિયન સામાજ્યમાં આત્માર્પણની આજ પ્રકારની ભાવના આપોઆપ સિદ્ધ થતી ચાલે છે; સામર્થ્યને સેવામાં યોજવાની, સત્તાના માપને જવાબદારીના માપ તરીકે સ્વીકારવાની, ઇચ્છાપૂર્વક યતા અર્પણની આનંદ અને મહિમાની અને આવા પ્રકારની અન્ય ભાવનાઓ ચારેપાસા પ્રચલિત બની છે. પૈસાદાર અને ઉચ્ચપદ ભોગવતી વ્યક્તિઓના યુવાન વંશજો આવા પ્રકારની ભાવના પ્રત્યે સેવા માટે ચેપવાળા બનેલા હરતા લંબાવી રહ્યા છે, માનવો માટેની તીવ્ર ભક્તિની જવાબદારીઓથી જ્વલંત હૃદયો અર્પણ કરી રહ્યા છે. આવી ભાવનાઓના ભાવિમાં વિનય થવાનો છે અને તેના વડેજ કલકર્તા મુશ્કેલી બહનો કચરાપલાઓનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં ઉપયોગ થશે; તેના વડેજ આવા પ્રકારના સામર્થ્યને દોકો સિદ્ધ કરી ખતાવવામાં યોજવાને પદ્ધતિ કરતી આચરણમાં અર્પણ કરવામાં આવશે.

આજ હમેશાંની ભાવના છે, જ્યારે અન્ય તો ક્ષણિક છે અને પોતાનું કાર્ય પાર ઉતારીને તે પસાર થઇ જવાની છે; જે અનેક ભૂમિકાઓમાં યજ્ઞને માનવિ પાશવ દશામાંથી સુધારાની દશામાં આવ્યું છે તેમાંની એકાદ ભૂમિકા દર્શાવતાર જૂતકાલના એક ચિહ્નરૂપે તેને ગણી કાઢવામાં આવશે. કેટલાક પ્રથમથી આજેજ જોઈ શકે છે તેમ ભાવિમાં એટલું સ્પષ્ટ જોવામાં આવશે, કે—સામસામે જતા સ્વાર્થોની એક નિત્યની યુદ્ધ-ભૂમિ રૂપે સમાજ ટકી શકશે નહિ પરંતુ એક પ્રકારની મહાન પુનઃ સંસ્થાપના કરવાનો સમય આવશે જેમાં સર્વની જરૂરીઆતોનો ફરીથી વિચાર ચલાવવામાં આવશે, સર્વેના સુખ માટે ગોઠવણ કરવામાં આવશે, સમૃદ્ધિના વિસ્તારવડે સેવાધર્મનું માપ કાઢવામાં આવશે.

પશ્ચિમની પ્રજાઓના મધ્યમાં આવા પ્રકારની ભાવના અનેક પ્રકારનાં મિત્ર-મિત્ર સ્વરૂપોમાં પોતાનો માર્ગ કરતી જાય છે. કોઇ કોઇકવાર તે, વર્ગ વર્ગના દેવની પ્રેરણાથી પ્રેમતા સાર્વકોષિક સમાજવાદના બંધકર સ્વરૂપમાં જણાઇ આવે છે; પરંતુ દેવ તો એક ઉચ્છેદક શક્તિ સમાન છે; તેનાથી સ્થાપના થઇ શકતી નથી; દેવમાંથી ઉપજી આવતો દરેક પ્રયત્ન આપોઆપ નિષ્ફલતા પામવાનેજ સરજાયેલો હોય છે. આના સાથમાંજ પ્રેમથી પ્રેરાયલા એક પ્રકારના સમાજવાદનું અન્ય સ્વરૂપ પ્રવર્તિ રહ્યું છે, તેનો ઉપદેશ અર્પણનો હોય છે, તે કંઈ ઉચ્ચલાયક કરી નાખવાને ઉપદેશ આપતું નથી. સુખી માનવોની દુઃખીઓને સુખી બનાવવાની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ઇચ્છારૂપે તે જણાઇ આવે છે; કેળવણીઓની બીન કેળવણીઓને જ્ઞાન અર્પણ કરવાની વૃત્તિમાં તેનાં દર્શન ચાય છે; આ-તમ ભોગવતારાઓની, મજૂરી કરનારાઓની મજૂરી ઓછી કરાવીને આરામ લાવી આપ-

વાની ઉમદા લાગણીમાં પણ તેજ દર્શન દે છે. આપણે જેને “ સામાજિક અંતઃકરણના ” નામથી વ્યવહરીએ છીએ તે આવા પ્રકારની લાગણી છે—આવી લાગણીનાં મૂલ પ્રેમ અને સદ્ભાવમાં હોય છે, તેટલા માટે તે સ્થાપક પ્રકારની હોય છે. પ્રેમમાંથીજ જન્મેલી શક્તિઓજ એકઠી જોડનાર શક્તિયો સમાન હોય છે; માત્ર પ્રેમના આધારે બંધાયેલી અને પ્રેમ વડેજ જોડાયેલી એક સમાજ બાવિના ઝમાનાઓમાં પણ ટકી રહેશે.

સમાજની પુનઃ સંસ્થાપનાના એક આધારરૂપે કેવા પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના હવે જરૂરની બનશે, એ આપણે વિચારીએ. માનવ હૃદયમાં પ્રવૃત્તિ માટેનો આવશ્યક ઉત્સાહ પ્રેરવામાં કેવા પ્રકારની ભાવના બંધબેસતી થઈ પડશે ? શું આવા પ્રકારની એક ભાવના આટલો બધો નિશ્ચિત, સ્પષ્ટ, સમન્વય એમ અને જુદિયુક્તરીતે દર્શાવી શકશે કે જેથી માનવોનાં મસ્તક ઉપર આધપત્ય જોગવી શકાય અને તેમનાં હૃદય આકર્ષી શકાય ? તેના વડે સામાજિક અંતઃકરણને પ્રાકૃતિક નિયમનું બલ મળી શકશે ? આમ કરવામાં નહિ આવે તો આપણી મહેનત મોટે ભાગે નકામી જશે, કારણ કે આપણે માત્ર અતિ શ્રેષ્ઠ અને અતિઆધ્યાત્મિક સ્ત્રીપુરુષોની ઉદાર પ્રેરણાઓનો સામાજિક પુનઃ સંસ્થાપના અર્થે વિશ્વાસ રાખી શકીશું નહિ. બધા લોકોએ એટલું જાણવું જરૂરનું છે, કે એક નિયમ પ્રવર્તિ રહ્યો છે, તેને અનુસાર વર્તવાથી સુખ થાય છે અને તેના પ્રત્યે બેદરકાર બનવાથી દુઃખ ઉપજી આવે છે—આ પ્રમાણે ધીમે અથવા ઉતાવળે પરંતુ અનિવાર્ય રીતે થાય છે. જેમાંથી આપણાથી બચી શકાય નહિ, જેના અનુસાર આપણે વર્તવું જોઈએ અથવા દુઃખી બનવું જોઈએ એવો એક નિયમ આપણી ચારે પાસા ઉપર નીચે પ્રવર્તિ રહ્યો છે, એવા જાનના જેવું માનવ તર્કશક્તિને નમાવનાર અન્ય કંઈ પણ નથી. ધર્મ અને નીતિની પેઠે સમાજમાં પણ આપણે તર્ક શક્તિને પ્રમાણરૂપ માનવી જોઈએ, આપણે આપણા સિદ્ધાન્તોને જુદિની અદાલત આગળ સિદ્ધ કરી અતાવવા જોઈએ; જૂનકાલમાંથી ઉપજી આવેલી જેમની પ્રેરણાઓ સમાજ વિરોધિ હોય છે તેમને માત્ર આ પ્રમાણેજ સમજવી શકાશે, કે તેમનાથી આવી પ્રેરણાઓને જુદિપૂર્વક સંતોષી શકાશે નહિ, કારણ કે આવા પ્રકારના સંતોષવું સાધારણ વિનાશમાંજ પરિણમ આવે, તેમાં તેમનો તેમજ બીજાઓનો પણ અંત આવી જાય.

ત્યારે તો સમાજના આંતરરૂપે કામ જાણે અને અતિપૂર્ણ સ્વર્ગ આલેખ પ્રાકૃતિક નિયમમાંથી ઉપજી આવતી જણાય એવી કંઈ ધાર્મિક ભાવનાઓ હશે ? પ્રથમ તો એક ચેતન્ય, એક જીવનની ભાવના વિચારવા જેવી છે. આપણે બધાએ આવા એક જીવનના ભાગી છીએ, એમાંજ જોતજોત બનેલા છીએ એવો અનુભવ થવો જોઈએ કે જેથી બીજા કોઈને કંઈ પણ નુકસાન થાય એવું આપણામાંના કોઈને માટે પણ નિત્ય સુખરૂપે સંભવી શકે નહિ. સામાજિક દેહના તેમજ વ્યક્તિના દેહનો આરોગ્યનો આધાર દરેક અવયવના સારી રીતે કામ કરવા ઉપર હોય છે, તેથી એકાદ અવયવ રોગવાળું બનતાં પેસમથ દેહને દુઃખ ખમવું પડે છે.

[ચાલુ.]

મિસિસ એનિબેસન્ટ.

પૂર્વ મીમાંસા દર્શન.

(અનુસંધાન ગતવર્પ છેલ્લા અંકથી.)

મૂ० તદર્થશાસ્ત્રાત્. ૧૧૨।૩૧ (પૂ० અધિ० ૪)

ટીકા—મંત્રોચારણમદ્દર્શ્યમાહોકર્મ સમયેત્તાર્ય માર્ગતયા તદુપયાગ રૂતિ વિશયે અયમ્ પૂર્વપક્ષઃ તદર્થ શાસ્ત્રાત્ મંત્રાણાં ગ્રાહ્યતેન અર્થાવ ઘોષકત્વાત્ મંત્રા અદ્દર્શ્યાપ્ચ. ॥

હવે આ વિચાર કરાય છે કે વેદમાંના મંત્રો અર્થવાળા છે કે નહિ. અર્થવાળા હોય તો મંત્રના અર્થને જણાવનાર બ્રાહ્મણો મંત્રની સાથે કેવો સંબંધ પામે છે અને અદ્દર્શ્યવાળા હોય તો એટલે કે અર્થ વગરના હોય તો બ્રાહ્મણની સાથે તેનો શું સંબંધ છે. આ બાબત ઉપર પૂર્વપક્ષ કહે છે કે યદિ ઉચ્ચારણ માત્રથી મંત્રોનું સાક્ષ્ય હોય તો બ્રાહ્મણુ ભાગે નિરર્થક થશે. એટલે વિધિ વાંચ્યો નકામાં થશે. યદિ વાંચ્યથી પ્રકરણના અંગભાવને જણાવે તો યાગાદિકામાં મંત્રનો ઉપકાર યાય છે, તો બ્રાહ્મણુનું સાક્ષ્ય છે એટલા માટે એમ જણાય છે કે મંત્રો અર્થ રહિત છે. બ્રાહ્મણુ મંત્રના અર્થને જણાવે છે તેથી યાગાદિકા કાળમાં મંત્ર જણાવતું ફલ અદ્દષ્ટ છે. જેથી જે અર્થ કહેવા વાળા મંત્રો છે તેજ અર્થને વિધિ વાંચ્યો કહે છે જેમ ઉદગ્રથા ઉદગ્રથસ્વ એ મંત્ર છે તેનો બ્રાહ્મણુ ઉદગ્રથા ઉદગ્રથસ્વ રૂતિ પુરોહારા પ્રથયતિ એ છે એનો અર્થ ઉદગ્રથા ઉદગ્રથસ્વ એ મંત્ર જણાવે પુરોહારને યાપવે (પોહોળો કરવે) યદિ મંત્રોનું અર્થ હે પુરોહારા તું પોહોળો યા એમ હોય તો બ્રાહ્મણુ વચન નકામાં થશે. એટલા માટે મંત્ર અર્થ રહિત છે અને તેના ઉચ્ચારણથી અદ્દષ્ટ ફલ યાય છે. એ ઉચ્ચારણનો વિનિયોગ બ્રાહ્મણુથીજ યાય છે. જેમ નેત્ર સંહિત ખીજા પુરુષો હાય પકડી લઈ જતા હોય તો તે પુરુષ અવશ્ય નેત્રથી દેખતો નથી એમ નિશ્ચય યાય છે તેમ મંત્રોને બ્રાહ્મણુ અર્થદાર વિનિયોગ કરતા હોય તો અવશ્ય મંત્રો અર્થ રહિત હોવા જોઈએ. જે પૂર્વ પક્ષ એવો વાંધો ઉઠાવે કે મંત્રો અર્થવાદને માટે છે તો તે સાચું નહિ, કેમકે જે વાંચ્યોથી વિધાન કરાય છે તેનાં શેષ વાંચ્યો અર્થવાદ યાય નહિ એ નિયમ છે. એવી રીતે સિંચથી તાંત્રીયોર્મિ આદત્તે આ રથલમાં પણ સમુચ્ચય રાખના અભાવથી ચતુઃ સંખ્યા નથી એમ નિશ્ચય કરવો અને હમામગ્રમણન્ રશનામૃતસ્ય એ મંત્ર પણ ઉદાહરણ છે. અહિં હમામગ્રમણન્ રશનામૃતસ્ય રથશ્વામિધાનીમાદત્તે આ બ્રાહ્મણુ છે તેનો અર્થ હમામગ્રમણન્ રશનામૃતસ્ય એ મંત્ર જણાવે અશ્વની લગામ હાયમાં લેવી, એમ છે. અહિં અશ્વની લગામ અને ગર્ધભની લગામ બંને પ્રકૃતમાં પ્રાપ્ત છે તેથી કેટલાકના મતમાં ગર્ધભ-રશનાની પરિસંખ્યા (વ્યાપ્તિ) પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણુ વિધાન કરે છે એમ છે પણ તે જનનું

નથી કેમકે તેમ કરવાથી અમરશનાની પ્રાપ્તિરૂપ વાક્યાર્થનો પરિભાગ અને ગર્વમરશનાની પરિસંખ્યા રૂપ બીજા અર્થની કલ્પના વિગેરે દોષો થશે માટે અહિં પરિસંખ્યા વિધિ નથી. તેથી મંત્રો અર્થવાળા નથી તેટલા માટે મંત્રોનું પ્રામાણ્ય નથી. ૧ । ૨ । ૩૧ ।

સૂ. વાક્ય નિયમાત્ ૧ । ૨ । ૩૨ । પૂં.

ટીકા—વાક્યસ્ય વાક્ય ક્રમસ્ય નિયમાત્ મંત્રેષુ ન મંત્રા અર્થવન્તઃ અન્યથા વ્યુત્ક્રમ પાઠોઽપિસ્યાત્.

નિયમિત રીતિથી મંત્રોનાં પદો ક્રમે ક્રમે બહુવામાં આવે છે. વિપર્યયે બહુવામાં આવતા નથી. જેમ અગ્નિમુદ્ગાદિવઃજ્વલિતિ—જે મંત્રો અર્થના જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા હોય તો ઉચ્ચ પશુ બધી શકાય, પશુ નિયમથી ક્રમ પાઠ જ થાય છે તેથી મંત્રો અનર્થક છે. એમ ન હોય તો ક્રમ પાઠનો નિયમ નિરર્થક છે. કેટલાક મંત્રો અર્થવાળા છે તેમાં નિયમો, પશુ દેખાય છે જેમ इन्द्र, अग्नि આદિ લાં પશુ વિપર્યયો અર્થજ્ઞાનના અભાવથી તે યુક્તજ. છે. ૧ । ૨ । ૩૨

સૂ. વૃદ્ધશાસ્ત્રાત્ ૧ । ૨ । ૩૩ । પૂં.

ટીકા—અગ્નીદગ્નીન્ વિહર' इत्यादि मंत्रेषु बुद्धे अर्थे ज्ञाते सतिशास्त्रात् 'शास्त्र' नात् पाठादिति यावत् एयं च ज्ञातस्य ज्ञानमफलमिति न सार्थका मंत्राः ॥

પાઠથી અર્થ જાણતાં છતાં તેને કહેવાવાળા મંત્રો હે અગ્નિઃ અગ્નિને લાવે. ઇત્યાદિ છે તે જે અર્થ જ્ઞાનવાળા હોય તો શું જણાવે. જે કે ઉચ્ચારણને માટે જ મંત્રો હોય તો અર્થ જ્ઞાન થયા છતાં ઉચ્ચારણથી અદૃષ્ટ ફળ કલ્પાય છે. ઉચ્ચારણ માત્રથી સંસ્કાર થાય છે એ સિદ્ધાંત છે માટે અર્થજ્ઞાનમાં સામર્થ્યવાળા મંત્રો નથી. જેમ એક જોડા વાળા પગમાં બીજો જોડો પહેરાય નહિ તેમ એકવાર અર્થજ્ઞાન થયેલા મંત્રો બીજાવાર અર્થજ્ઞાન માટે બહુાય નહિ. ૧ । ૨ । ૩૩

સૂ. અવિદ્યમાનવચનાત્ ૧ । ૨ । ૩૪ । પૂં.

ટીકા—चत्वारि शृङ्गास्त्रयोभस्यपादाद्वेगोर्ध्वग्ये सतंहस्तासह खिधा य-
जोवृषमः इत्यादयोमंत्राः अविद्यमान वचनाः, अग्रसिद्ध वस्तु बोधकाः संस्माद्य
न मंत्राः सार्थकाः ॥

ચત્રમાં જણાવવા ચોગ્ય સાધન જૂત અર્થને નહિ જણાવવા વાળા એટલે ત્રણ કા-
લમાં પશુ જોવામાં કે સાંભળવામાં નહિ આવેલી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુઓને કેટલાક વેદમંત્રો કહે
છે. જેમ કે જને ચાર શિંગડાં છે, ત્રણ પાદ છે, બે માથાં છે, સાત હાથ છે અને ત્રણ
પ્રકારે અધાયેલો છે એવો બગદ છે ઈત્યાદિ આવા મંત્રોમાં ઉક્ત વસ્તુ દુનિયામાં ન હો.

વાથી મંત્રો અર્થવાળા નથી. માટે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ અદૃષ્ટદ્વારા ફળ આપે છે. ૧।૨।૩૪
 મૂ० અચેતને અર્થ વન્ધનાત્ ? । ૨ । ૩૬ । પૂ० (અચેતનાર્થ વન્ધ-
 નાદિ વા પાઠઃ)

ટીકા--ઔપધે પ્રાયસ્વૈનમ્ इत्यादयो मंत्रा पठन्ति तत्रयदिमंत्रा अर्थवन्तः
 तां हि औपधिं पशुत्राणाय प्रतिपादयेयुः कुतः अचेतने औपध्यामर्थवन्धनात्, नचैव
 शक्य आधयितुम्-तस्मात् उच्चारणार्था मंत्राः ॥

હે ઔપધિ તું પશુની રક્ષાકર ઇત્યાદિ અર્થવાળા મંત્રો બણાય છે. તે મંત્રો જલ
 વસ્તુમાં અર્થને સિદ્ધ કરે છે. અચેતન ઔપધિની સાથે વાત કરવી એ બાળકોનું કામ છે
 અપૌરુષેય વેદમાં આવી વાત હોય જ નહિ. તેથી જ ઉચ્ચારણ માટે મંત્રો છે તે અર્થ
 શૂન્ય છે એમ માનવામાં કોઈ દૈન્ય નથી અને હે પૃથ્વર તું સાંભળ એવા અચેતન વસ્તુને
 ઉદેશીને ધણા મંત્રો બણેલ છે તે બધા અહિં ઉદાહરણ રૂપ લેવા. ૧।૨।૩૫

મૂ० અર્થવિપ્રતિષેધાત્ ? । ૨ । ૩૬ પૂ०

ટીકા--प्रदितिर्थादितिरन्तरिक्षम् इति आज्ञायते तत्रापि अर्थस्य अदिति
 रूपस्य विप्रतिषेधो द्यौरात्मवत्त्वमन्तरीक्षात्मवत्त्वं च तस्मादपि मंत्रानार्थवन्तः ॥

અદિતિ અતરીક્ષ લોક છે અને સ્વર્ગ લોક છે ઇત્યાદિ અર્થને તથ્યાવવાવાળા મંત્રો
 તેજસ્વર્ગ લોક, તેજ અતરીક્ષ લોક એમ અર્થમાં વિરોધ કહે છે. આવાતને કોણ નકી
 કરી શકે ? એ વાતનો નિશ્ચય ન થાય તો મંત્રના અર્થનું પ્રયોજન શું ? મંત્રનાં ઉચ્ચારણ
 અદૃષ્ટ ફળ આપે એ પક્ષમાં આવા દોષો નથી તેથી ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળા મંત્રો છે.
 એવી રીતે એક જ ૩૬ (દેવતા) છે. એક મંત્ર એમ કહે છે ત્યારે બીજો મંત્ર કહે છે
 કે અસંખ્ય દેવતા ૩૬ છે. આવા મંત્રો પણ અહિં ઉદાહરણ છે. ૧।૨।૩૬.

મૂ० स्वाध्यायवदवचनात्. ? । ૨ ૩૭. પૂ०

ટીકા--स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति, युतमेतरेयब्राह्मणे, तेनचाक्षरग्रहणं विहि-
 तम् यद्यतद्वत् घञतंविचित्रसनमवति तस्मात् अर्थ स्मरणमविहितम् ॥

સ્વાધ્યાય કાલમાં પૂર્ણિક્ષાવહન્તિકરોતિ એ બણાય છે. તે મંત્ર વડે તેના અર્થનો
 અભ્યાસ (ટિફ્ટિ) થાય છે. જેનું પ્રયોજન હોય તેનો જ અભ્યાસ કરવો યુક્ત છે.
 અહિં કોઈ પ્રયોજન ઉચ્ચારણથી ભિન્ન છે જ નહિ, માટે મંત્રોનાં ઉચ્ચારણ પ્રયોજન
 છે અથવા જેમ વેદ બણવાનો વિધિ છે તેમ મંત્રોના અર્થ બણવાનો વિધિ નથી. ૧।૨।૩૭.

મૂ० અવિજ્ઞેયાત્. ? । ૨ । ૩૮. પૂ०

ટીકા--ऋण्येव जर्मरी, तुर्करी इत्यादि मंत्र आज्ञातः-तस्य अर्थस्य अवि-
 ज्ञेयात् विज्ञेयार्थक पदघट्टिवाभावाच्च मंत्रानार्थवन्तः ॥

ઋણ વાન એ છે કે કુરુક્ષાત્ર મંત્રોના અર્થો જણાતા નથી. જેમ સમ્યકસાત ઇન્દ્ર

ઋષિરસમે અને ઋષિવૈજયંતી તુર્કરીન્ ઇત્યાદિ છે. આને શો અર્થ હોય-કાંઈ જ નહિ માટે ઉચ્ચારણમાં ઉપયોગી મંત્રો છે એ જ પક્ષ નિર્દુષ્ટ છે.॥

મૂં અનિત્ય સંયોગાન્મંત્રાનર્થક્યમ્. ? । ૨ । ૩૯. પૂં

ટીકા--કિંતે કૃષ્ણાન્તિં કીકટ્ટેયુ ગાઘઃ ઇત્યાદૌ કીકટ્ટાદિનાં જનપદા ના-
મનિત્યાનાં સંયોગાન્ મંત્રેષુ આનર્થક્યમ્ इति નાર્થવન્તો મંત્રાઃ કિંતર્હિ
અદૃષ્ટાથાં इति વ્યૂ.॥

કીકટ દેશોમાં તે બળદો ચરે છે. નૈયાચા નામનું નગર છે. પ્રમંગલ નામનો રાજા છે ઇત્યાદિ મંત્રો અનિત્ય વસ્તુના સંબંધવાળા માનવા પડશે, યદિ મંત્રનો અર્થ હોય તો યદિ મંત્રોના અર્થ ન હોય તો અદૃષ્ટાર્થ દ્વારા મંત્રનાં ઉચ્ચારણ જ સરલ છે, જે મંત્રો અર્થવાળા છે તે પ્રમંગલ રાજાના પહેલાં આવા મંત્રો ન હતા એમ કહેવું પડશે અને એમ કહેનો વેદોની આધારપેયતામાં અને નિત્યતામાં વિરોધ આવશે તેથી મંત્રો અર્થવાળા છે એમ માનવાના કરતાં મંત્રોનો અર્થ વિવક્ષિત નથી એમ માનવું હુક્ત જ છે. ૧।૨।૩૯

મૂં અવિશિષ્ટસ્તુવાક્યાર્થઃ ૧।૨।૪૦ સિં

ટીકા--અર્થ પ્રાપ્તે પૂર્વરક્ષ તુનારક્ષોઽવ્યવર્ત્યંતે લોકે યાનિ પદાનિ સન્તિ
ધેનુ લેપામર્થાઃ લેપાં ઘેદેડપિ અર્થિદાષ્ઠઃ સમાનોઽર્થઃ પદાનામ્-તથાચ વાક્ય-
ર્થોડપિ સમાનઃ॥

શ્લોકમાં પ્રયોગ કરતાં પદો જે અર્થને બજાવે છે તેજ અર્થ વેદમાં પણ સમાજવા અર્થાત્ શ્લોકમાં કે વેદમાં વાક્યાર્થ સમાન જ છે. શ્લોકમાં કંઈ શ્રીજી અને વેદમાં કંઈ શ્રીજી વિવક્ષિત નથી. પૂર્વરક્ષ કહે છે કે શ્લોકમાં જે પદો અર્થો જાણેલા છે તે અર્થને ~ તે પદથી બ્યવહાર કરે છે પણ વેદમાં અપ્રત્યક્ષ દેવતાઓની સાથે અને જડ પદોનાં અંગ (પર્યય-શ્લોકો વિગરે) સાથે મંત્રો બજાવી બ્યવહાર કરવામાં આવે છે જે કરવાથી યજ્ઞની સાથે કોઈ ઉપકાર નથી. સિદ્ધાન્તિ એમ કહે કે અદૃષ્ટ જગ થાય છે તો કેવળ ઉચ્ચારણ થીજ તે યર્થ થકે તેમ છે તેમ છતાં અર્થવાળા મંત્રો છે એમ માનવામાં પ્રયોજન શું? જે કરવું જોઈએ તે પ્રયોજન માટે છે. સિદ્ધાન્તિના મતપ્રમાણે ઉચ્ચારણ માત્ર પ્રયોજન-વાળું નથી તેથી તે કર્તવ્ય નથી. જે અર્થ જ્ઞાનને માટે હોય તો અર્થનું જ્ઞાન જ્યારે થતું નથી ત્યારે અનર્થક છે એમ તો કહેવાય નહિ--યદિ મંત્રનો પ્રયોગ ન કરે તો મંત્ર પાદ અનર્થક થશે--સર્વથા ઉચ્ચારણથી અપૂર્વ જ ઉત્પન્ન થાય છે-આ વાત એકત્રીસમા સૂત્રમાં રખેલી છે. અહિં સિદ્ધાન્તિ સમાધાન આપે છે કે મંત્રરેવાર્થઃ સ્મર્તવ્યઃ મંત્રોવડે અર્થ સ્મરણ કરવો જોઈએ એ વિધિ છે તેથી અર્થ જ્ઞાન માટે જ યાગમાં મંત્રોનું ઉચ્ચારણ છે. અપ્રત્યક્ષ દેવતાઓની સાથે અને જડની સાથે મંત્રોનો જે બ્યવહાર છે તે યજ્ઞગ્રાંથ અર્થ પ્રકાશ માટે છે પણ કે યજ્ઞગ્રાંથો મંત્રોવડે પ્રકાશ ન થાય તો યાગની સમાપ્તિ થઈ રહે નહિ. માટે યાગ સમાપ્તિ રૂપ અર્થપ્રકાશન કે ક્રિયાર્થ પ્રકાશન મંત્રોનાં જ છે-તે અર્થજ્ઞાન વિના સંભવે નહિ એટલા માટે જ કર્મોમાં મંત્રો અતિ ઉપકારક છે. જ્યારે મંત્રોના અર્થજ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટાંત છે ત્યારે અર્થજ્ઞાન રહિત કેવળ અદૃષ્ટ જગવાળા છે એમ કરી દૃષ્ટાંતનો ગાળ કરી સકારો

નહિ, કેમકે એવો નિયમ છે કે જ્યાં સુધી દર્શન દેખાતું હોય ત્યાં સુધી અદૃષ્ટ જાણી કલ્પના કરી શકાય જ નહિ તેથી મંત્રો અર્થવાળા છે. મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુચ્ચય હોવાથી મંત્રના અર્થને વિધાન કરતા બ્રાહ્મણ મંત્રના અર્થનો નિષેધ કરી શકતા નથી—પૂર્વ-પક્ષિના મત પ્રમાણે અર્થવાળા મંત્રો હોય તો વિધિવાક્ય અનર્થક છે તો અમે કહીએ છીએ કે બધે અનર્થક હોય પણ દૃષ્ટાર્થ રૂપ અર્થ જાનને તો અમે બાધ કરી શકતા નથી—અમારા મત પ્રમાણે તો મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુચ્ચય હોવાથી અને નિર્દોષ છે. ૧।૨।૪૦.

સૂ. ગુણાર્થેનપુનઃ શ્રુતિઃ ૧।૨।૪૧. સિં

ટીકા—ગુણાર્થેન ચતુષ્ટયરૂપ ગુણભાસાય પુનઃ શ્રુતિઃ પુનર્વિધાનમ્ ચતુર્મિર-મિમાદત્ત इत्यत्र॥

તાંચતુર્મિરાદત્તે આ રથજામાં સમુચ્ચયને જણાવનાર શબ્દ ન હોવાથી સમુચ્ચયનથી એમ જે પૂર્વપક્ષિએ કહ્યું હતું જ્યાં કહીએ છીએ કે ચાર સંખ્યારૂપ વિશિષ્ટ શુભની પ્રાપ્તિ માટે વાક્યરૂપ પ્રમાણ છે. જો એક મંત્રથી મદ્ય કરે તો શ્રુતિ અનુસારી ન થાય તેથી શુભ વિશેષના સમુચ્ચય માટે પુનઃ શ્રુતિ છે. ૧।૨।૪૧.

સૂ. પરિસંહયા. ૧।૨।૪૨. સિં

ટીકા—इमामग्रमणन् रशनामृतस्य इतिमंत्र लिंगस्य अश्वामिधान्यां गर्दमा-मिधान्यांच साम्यात् अश्वामिधानी आदत्त इति परिसंहया, गर्दमरशना-निवृत्तिरित्यर्थः॥

इमामग्रमणमिति अश्वामिधानીमादत्ते आ रथजे परिसंख्या विधि जानीयेतो प्राप्त अर्थेना परित्याग निवेश दोषो यथे એમ પૂર્વપક્ષિએ કહ્યું હતું ત્યાં આ દોષો છતાં પરિસંખ્યાવિધિ જાનવો જોઈએ એ ધણા મીમાંસકોનો મત છે પણ બાપ્યકાર શબ્દ સ્વા-મીના મતમાં એમ નથી કિન્તુ इत्यादत्ते આવી રીતનો સંબંધ નથી પણ અશ્વામિધાની-માદત્તે એવી રીતે સંબંધ છે. इमामग्रमणन् આ મંત્રજિગ રસના માત્રની પ્રાપ્તિ છે પણ इमामग्रमणमिति અશ્વામિધાનીમાદત્તે આ વાક્યથી વિશેષ અશ્વામિધાનીની પ્રાપ્તિ છે. વાક્યને લિંગ બને તો પરસ્પર બ્રાહ્મણ વક્ષ્યમાણ રીતિથી વિચાર કરીએ તો લિંગ વિનિ-યોજક છે—તે લિંગ આ મંત્રનું પ્રકરણ પાત્ર અનુમાન પ્રાપ્ત વાક્ય નથી પણ આ મંત્ર બળીને આદાન કરવું એટલે લેવું એમ છે. આમ છતાં રશના માત્રમાં આદાન લિંગથી પ્રાપ્ત છે. અશ્વામિધાનીમાં તો, પ્રત્યક્ષ વચનથી પ્રાપ્તિથી. એમ હોવાથી તે અનુમાન સિદ્ધ નથી તેથી ગર્ધભ રશનાની પ્રાપ્તિ નથી. ૧।૨।૪૨.

(આશુ)

स्वामो शान्त्यानेह सरस्वति ॥

ગોપીચંદની વાર્તાનું રહસ્ય.

પ્રાચીન હિંદમાં એક ગોપીચંદ નામના, સમૃદ્ધ, સત્તાવાન, સૌંદર્ય માટે સધળે પંકા-
 યક્ષા મહારાજ થઇ ગયા. તેમની ઉચ્ચકક્ષામાં, વિત્ત અને સત્તાને લઇને સામાન્ય પ્રકારે
 જેવું પરિણામ બની આવે છે તેવું થયું હતું; તેઓ દુનિયાદારીના ભોગ વિલાસમાં સંપૂર્ણ
 રીતે હુલ્લા. જલંદર નામના મહાયોગીના સત્સંગના પ્રતાપથી આત્મગાનના તાનવાળાં
 બનેલાં તેમનાં માતા મૈનાવતીને તેમના ચરિત્રનું આનું વલન જોઇને ધણેજ લાગી આવ્યું.
 પોતાની પત્નીઓના સાથમાં અનેક પ્રકારની કામ યોદ્ધાઓમાં લાગેલા રાજાના આવા પ્રકાર
 રના ભોગ વિલાસનાં ચોક ઉપર આવેલા જારીના ઝરખામાં જોડેલાં માતાજીને એક દિને
 દર્શન થયાં. વાસનાની જળોવડે રાજ પ્રપંચમાં કેવા વધારેને વધારે સંપત્તિ જતા હતા,
 એવું આ દેખાવ જોઇને વિચારતાં માતાનાં ચક્ષુમાંથી શોકાશ્રુ ગરવા લાગ્યાં; રાજ ઝરખા
 નીચેજ હોવાથી આનાં કંટકાંક હાથ બિન્દુઓ તેમના ઉપર પડ્યાં. તેમણે ઉમે નજર
 કરી અને પોતાની માતાને રક્તાં જોઇને, પોતાને અટકાવી રાખવાની રક્ત કરવી પત્ની
 ઓને આજીવજીવે હાથેથી મૂકીને તે એકદમ ઉપર તેમની પાસે દોડી ગયા. તેમના
 શોકના દારણ માટે પૂરપૂરું કરતાં તેમણે જણાવ્યું, કે ઐદિક આનંદોના વર્તમાનના
 હલપારના ઉપભોગને લીધે તમે તમારે માટે બાવિમાં ભોગવવાનો શોક દુઃખનો મોટો
 સંચય એકઠો કરો છો એ જોઇને તેમને આંસુ બરાઇ આવ્યાં. તેમણે તેને વૈરાગ્ય અને
 અન્ય મહા સાધનોની આવશ્યકતા અને રમણીયના સારી રીતે સમજાવીને જણાવ્યું, કે
 આ બાળતની વધારે માહિતી પોતાના ગુરુ જલંદર પાસેથી મળી શકશે. વળી તેમણે
 ઉમેવું, કે તેમણેજ તેને આવી સર્વ જાજતોનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ગાળજે પોતાની પત્નીઓ
 પાસે આવીને પોતાની અને માતાની વચ્ચે થયેલું જતાંત કદી સંભળાવ્યું, આ સમયે
 તેમનામાં આ ઉપરથી થઇ આવેલી ઉડી અમરની અચૂક નીચાનીઓ જણાઇ આવતી
 હતી. પત્નીઓએ આવી “યેલજ” મટાડવાની મહેનત ગણાવી; જલંદર એક “દગારો”
 છે, મૈનાવતી સંપૂર્ણ પ્રકારે તેમની મોદજલમાં દસાયાં છે, એમ તે સર્વ જણાવવા લાગી.
 આ ઉપરથી રાજાએ જલંદરની શક્તિઓની જાતેજ દસોટી કરી જોવાનો નિશ્ચય કર્યો.
 તેમણે મહાયોગીને પોતાના દરબારમાં ભોજાવવાનું તેડું મોકલાવ્યું અને પોતાના મંત્રીઓ
 અને પુરોહિતોને અનેક પ્રકારના પ્રંદા પૂજવાનું જણાવી રાખ્યું. જલંદરે આવા સર્વ પ્રકાર
 રના પ્રંદાના ઉત્તર વાળ્યા. પરંતુ એકાએક તેઓ સમાધિ દશામાં આવી પડવાથી આવી
 ચયાનો એકદમ અંત આવ્યો. જલંદરે જે જે કશું તે સર્વ રાંજથી સંપૂર્ણ રીતે નદિ
 સમજાવવાથી અને તેમની પત્નીઓએ કપટથી ઉપજાવેલી યંદાઓને લીધે પક્ષપાતિ બનેલા
 તેમણે આ ઉદ્ધમા દેખાવને પોતાની સાથે રમવામાં આવેલા કપટરૂપ માનીને જલંદરને
 જીવતાજ દારી દેવાની આગા કરી. આને માટે એક ઉડો કૂપ પમદ કરીને જલંદરને
 તેમાં નીચે ઉતારવામાં આવ્યા; તેમના મસ્તક ઉપર, બીજાએ કૂપ બરાઇ જતા મુઠી લા-
 દના દગમે દગલા નાખવામાં આવ્યા.

આ અકસ્માત પછી અનેક વર્ષ વહી ગયાં; પોતાના ગુરુને આમ એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયલા જોઈને પ્રથમ અચેત શોકાતુર અનેલાં મૈનાવતીએ, કદાચ તેઓ ઉપદેશ આપવાનું લાભકારક કાર્ય ચલાવવા માટે અન્ય દેશોમાં યાત્રી ગયા હશે, એમ માનીને આખરે મન વાળ્યું. પરંતુ આ બધા સમયમાં એ તેવી રીતે રાજ્યને જણાવ્યું, કે દુનિયા પહેલાં જેની હતી તેવી હવે રહી નથી. તેમના સર્વ પ્રકારના સુખોપભોગોમાંની આનંદની મીઠાસ ક્યારનીએ દૂર ગઈ હતી; તેમને વળા લાગી આવ્યું, કે તેમનાથી દૂર ના થઈ શકે એવી એક હમેશની પશ્ચાત્તાપની, શોકની, સામાન્ય પ્રકારે અસંતોષની લાગણી સામેના આટલા બધા સમયના કંઈપણ પરિણામ વિનાના મુદ્દ પછી તેમના મનમાં એવો વિચારનો ઉદય થવા લાગ્યો, કે કદાચ પોતાના દુઃખનું કારણ જલંદર સાચેનું પોતાનું વર્તન હોવું જોઈએ. તેથી તેમણે આતાં પાસે જઈને પોતે જે જે કર્યું હતું તે કબુલ કર્યું અને પોતાની દીક્ષીતરી દર્શાવવાનો માર્ગ જણાવવા કર્યું. મૈનાવતીને તો આ સર્વ જ્ઞાત સાંભળીને કૃષ્ણ પડી, પરંતુ પોતાના આતિ પ્રેમને લઈને ગુજની ખાતરી આપી, કે જલંદર મરી શકેજ નહિ, માટે જેમ અને તેમ જલંદીધી તારે તેમને આવી કમરની મોઢાંથી બહાર કાઢીને તેમની ક્ષમા ચાચવી જોઈએ. પરંતુ આવો માર્ગ લેવાની અંતર ધા લાગવ થી બીજી અનેલા રાજ્યની દિગત ચાલી નહિ; આથી મૈનાવતીએ તેમને જણાવ્યું કે જલંદરનો પદ શિવ કર્નકર માત્ર મધ્યસ્થ થઈ શકે એવો મને લાગે છે; ગુરુ આપી તેમના માર્ગને પાર પાડતો તે એક સ્વયંથી અન્ય સ્વયં હમેશાં શરતો કરે છે. તેનું એક પણ નિશ્ચિત સ્થલ નહિ હોવાથી, ઘણા કાલ સુધી બુદ્ધિપૂર્વક શોધ કરવાની જરૂર છે. તેને એળખી કદરાની એક નીચાની હતી; તે એટલી હતી, કે માનવ બાલકોમાં સાધારણ રીતે જોવામાં ના આવતી શક્તિયો તેનામાં છે એવું દર્શાવતાં કાર્યો તે હમેશાં કર્યા કરે છે.

રાજ્ય જતેજ શોધ કરવા નિટળ્યો, પરંતુ ઘણા કાલ સુધી કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી એક દિને આમ જક્ષની ઘટામાં વિશ્રામ લેતાં તેમના જોવામાં આવ્યું, કે એક વૃદ્ધ મહંત સાથે પુત્રાન યોગીઓનું ટાળું એજ જક્ષોની ઘટામાં વિશ્રામ લેતું પડ્યું હતું. મધ્યાહ્ન થયા હતા, યોગીઓ ગઢ મુસાફરીથી ભુખ્યા થઈ જવાથી ચારે પાસા પોતાકની શોધ કરતા હતા તેવામાં મરતકે આવેલાં જક્ષો ઉપર લાગેલાં સ્વાદુ ફલો તેમની નજરે ચડ્યાં. તેમણે એકદમ ફલો તોડી પાડીને નૂમ થતા સુધી ભુખને સંતોષી; કુધા શાંત થતા સુધી તેમને એટલો પણ વિચાર આવ્યો નહિ, કે તેમણે રજા વિના બીજની માલીકીનાં ફલો ખાધાં હતાં આ બાબત તેમને પશ્ચાત્તાપ થતાં તેમણે ગુરુ પાસે જઈને પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. મહંતે કહ્યું કે આ સર્વ બાબત સુધારી લેવી સહેલી છે. તેમણે પોતાના હસ્તની અચ્છ પ્રકારની ગતિવડે ચૂસી લીધેલાં ફલોનાં ખાલી છોડાં અને ગોટલાને પ્રથમની પેઠે જક્ષ ઉપર લટકતાં રસબર ફલોમાં પલટાવી નાખ્યાં અને જલ્લે કે પહેલાં કંઈ પણ ના જન્યું હોય એમ થઈ રહ્યું. આ પ્રસંગને અવલોકતા રાજ્યને સંતોષ થયો, કે પોતાની શોધની વ્યક્તિ આજ હતી; આ ઉપરથી આવા અદ્ભુત કાર્ય કરનાર પાસે જઈને તેમણે પોતાના અપકૃત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાત તેમના આગળ કઢી સંભળાવ્યું.

કનીકને, કારણ કે ખરેખર તે તેજ હતો, લાગ્યું કે રાજ્યનો પશ્ચાત્તાપ ખરો હતો

તેથી તેને સહાય આપવા કબુલ કરીને તેની સાથે નગરમાં આવ્યો, ત્યાં આવીને તેણે ગોપીચંદને તેના જેવાંજ ધાતુનાં ચાર પૂતળાં બનાવવાની આજ્ઞા કરી; આ પૂતળાં લોહ, તાંબા, રૂપા અને સુવર્ણનાં અડેક બનાવવાનાં હતાં. પૂતળાં તૈયાર થયા પછી તેણે કુપ-માંથી બધો કચરો કઢાવવાની આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી તેણે રાજાને લોહનું પૂતળું કુપના મુખ આગળ રાખીને તેની પાછળ ઉભા રહીને જાલંદરને બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. રાજાએ આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને જૂમ પારી, “ હે ગુરુદેવ, હું આપની આજ્ઞાની વાટ જોઈ રહ્યો છું. ” “ તું કાણ છે ? ” એમ પૂછતો જાલંદરનો સ્વર સંભળાયો; ગોપીચંદે કતર વાગ્યો. “ એનો હું, ગોપીચંદ ” ફરીથી વળી કુપમાંથી સ્વર મંભળાયો, “ જો આવી કાળી આકૃતિ ગોપીચંદ હોય તો તે મારી આજ્ઞાથી બચીને બચ્ચ થઈ જશે ” આટલા શબ્દોનો ઉચ્ચાર થતાંજ એ પૂતળાની આમપાસ અંધિ જવાસા કરી વળી અને તેને બચ્ચ કરી નાખ્યું. હવે કંઈકે તાંબાના પૂતળાને કુપના મુખ આગળ ખડું કરીને ગોપીચંદને ઉપર પ્રમાણેનો વિધિ કરવાની આજ્ઞા કરી અને કમનુ-માર રતાશ પરંતુ તાંબાનું પૂતળું પણ બાળીને બચ્ચ કરી નાખતામાં આવ્યું. રૂપાના એક પૂતળાનું બાવિ પણ આવુંજ બન્યું; સુવર્ણના પીત પૂતળાનો અંત પણ આજ પ્રકારે આવ્યો; આખરે કનીકે રાજાને પોતાને કુપના મુખ આગળ ઉભા રહીને ઉપર પ્રમાણેનો વિધિ એકવાર ફરીથી કરવાની આજ્ઞા કરી. ગોપીચંદે પ્રથમની પેઠેજ જુમ પારી, “ હે ગુરુદેવ, હું આપની આજ્ઞાની રાહ જોઈ રહ્યો છું ” ફરીથી વળી પ્રશ્ન થયો, “ તું કાણ છે ? ” આ ઉપરથી કતર આપવામાં આવ્યો, “ એનો હું, ગોપીચંદ. ” પરંતુ બધાર શબ્દોને જાહેરે આ સમયે કુપમાંથી મંભિર મોગ થયો “ આર વખત તારી આકૃતિ બાળી નાખવામાં આવ્યા હતાં ગોપીચંદ હજુએ જીવે છે! ખરેખર તું અમર બન્યો છે ! ” આટલા શબ્દોમારની પાછળ રૂનેજ જાણ મદદ મિત્રાય જાલંદર કુપના મુખ ઉપર આવી લાગ્યા.

પછી કનીકે ગોપીચંદને કુપમાંથી આગળ ખસે કર્યો અને મેતાવતીએ પશુ તેને માટે કાલાવાસા કંવાથી જાલંદરે જણાવ્યું, કે ગોપીચંદ ખરેખર અમર બન્યો છે. કેમ પણ હવે તેને નુકસાન કરી શકશે નહિ, હું એ રાજાને માંગ સિધ્ધ તરીકે રતીકાઈ છું. આ ઉપરથી રાજા મહાયોગીના સાયમાં રેશ વિદેશના જમજમાં જોડાયા; યોગ થણા અભ્યાસ અને ઉપદેશ પછી જાલંદરે ગોપીચંદને કહ્યું, કે તારી સિધ્ધિ મંપૂર્ણ બનાવવા તથા અમરત્વનો હસ્તામલકવત્ અનુભવ કરાવવા માટે હવે તારે એક ખરી કસોટીમાંથી તરી પાર ઉતરવાનું છે. તેણે રાજાને પોતાના નગરમાં પાછા જઈને પોતાની બહેન પાસેથી, અત્યંત પ્રિયવત્તી પાસેથી અને માતા પાસેથી બિશા માગીને જે કંઈ મળે તે પોતાની પાસે લઈને પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી. આ ઉપરથી ગોપીચંદ આલી નીકળ્યા અને બિશુકના વેશમાં પોતાની બગિચાના દાર આગળ જઈને બિશાની વાચના કરી. બગિચા જોનેજ બિશા આપવા બહાર આવી, પરંતુ બિશુકના વેશમાં રાજાને જોળખી કાઢીને તેની બેચી પકડીને આટલા બધાને ત્યાગ કરવાને લક્ષ્યાવનાર આખ્ય માટે કંપકો આપવા લાગી. પરંતુ ગોપીચંદ ૯૯ મનના રહ્યા અને બગિચા પાસેથી આમંદપદેક બિશા કાઢીને આલી નીકળ્યા. પછી તે રાજાજવનના મણીવામના દાર પાસે ગયા અને બિશા

માગવા લાગ્યા. તેની અત્યંત પ્રિયપત્નીજ શિક્ષા આપવા બહાર આવી અને રાજાને ઓળખીને, તેણે પોતાના ઉપરના પ્રેમની ખાતર, અવિચારીપણે તણ દીધેલા જીવનમાં શ્રીધી પ્રવેશ કરવાનો ઘણોજ આગ્રહ કર્યો. તેણે બધાં બાલકો અને અન્યરાજપત્નીઓને ત્યાં આમળ જોલાવ્યાં અને તેમના એકલા પ્રપત્નના દબાણથી રાજાની દૃઢતા લગભગ છિન્ન બિન્ન થઇ જવા જેવી બની ગઇ. પરંતુ બરોબર આ સમયેજ તેમના ગુરુદેવનો સ્પષ્ટ અને કટક સ્વર સંબંધાયો, “ સંભાળ ! લક્ષમાં રાખ કે મેં તને દર્શાવેલા માર્ગમાંથી તું પાછો ના દહી જાય. ” આવો સ્વર સંભળીને ગોપીચંદને જાન આવ્યું, પોતાની પ્રકૃતિનું સમગ્ર બધાં એકઠું કરીને દૃઢ મન સહિત હમેશ માટે લાઘ્યને દૂર કરીને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. પછીથી તેમણે પોતાની માતાના ગૃહ આમળ જરૂને ભિક્ષાની માગણી કરી. આ ઉપરથી મૈનાવતી બહાર આવ્યાં, રાજાને ઓળખી કાઢ્યા, માર્ગ પસંદ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા. દૃઢતા અને આત્મસુખ માટે વખાણ કર્યાં, આવાં સાધનોવડે તમે વિજય પામશો એનું બોલિ સૂચવ્યું. પછીથી ગોપીચંદ જાલંદર પાસે પાછા આવ્યા અને પૂર્ણ શિષ્યનું પદ પામ્યા; તેમને એવા પ્રદાનનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું કે જેના અનુભવવડે અમરત્વ હરતામલકવત્ થઇ રહે છે.

હવે આ વાર્તાનો રહસ્યાર્થ વિચારતાં પ્રથમ તો આપણે ગોપીચંદ નામ વિચારવા જેવું છે. ગોપીચંદ=ગાઃ શન્દિવાણિ વાલિસા ગોપી તાસુ ચન્દ્રઃ ॥ અન્ને ગાંગા અર્થ ઇન્દ્રિયો થાય છે; ગોપી એટલે બીલકુલ ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં સ્વીપચી રહેનાર, અને ગોપીચન્દ્ર એટલે ગોપીનાં ઉત્તમોત્તમ લક્ષણો જેનામાં જણાતાં હોય તે. આ પ્રમાણે ગોપીચંદથી એક એવા પ્રદાનનું માનવ સૂચવાય છે કે જેનામાં ઇન્દ્રિયોના રાજરૂપ કામ-મનસુ અત્યંત પ્રબળવર્તનું હોય છે. આવાં માનવો વાસનાના સંતોષમાં, ઇન્દ્રિયોપભોગના આનંદમાંજ જીવનનો સમાવેશ થઇ જતો હોય એમ માને છે અને તેટલા માટે આવો હેતુ સિદ્ધ કરવામાંજ તેઓ પોતાની સર્વ શક્તિયો વાળે છે. હવે આપણે મૈનાવતી વિષે વિચાર કરીએ. મૈનાવતી=મૈનાવતીને મેઘાં શક્તિર્યસ્યાઃ સા ॥ અન્ને મૌન એટલે માનવ દેહમાં આવેલું મનોબુદ્ધિના રથાનરૂપ મત્સ્યાકાર ગુપ્ત અવયવ; આવા અવયવમાં સંગ્રહાતી શક્તિ જેનામાં હોય તે મૈનાવતી. આ પ્રમાણે મૈનાવતીથી અશુદ્ધ મનના ઉત્પત્તિ રથાનરૂપ ઉત્તમ પુરુષ સૂચવાય છે; ઉત્તમ પુરુષના પોતાના એક દીર્ઘ સમાન અશુદ્ધ મન છે અને તે પોતેજ તેને અનુભવ સંગ્રહવા માટે આ રથૂલ સહિમાં બોકલે છે. ઉત્તમ પુરુષ પોતાના સંતાનની સતત સંભાળ રાખે છે અને સદૃશ સૂચનો આપીને હમેશાં તેને સીધે માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવાં સદૃશ સૂચનોને સાધારણ રીતે અંતરના દર્શના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે; દુનિયાદારીના, રચના સંતોષમાં મ્હાલતાં માનવોને તેમના ઉપભોગના મધ્યમાંજ વારંવાર આવાં સૂચનો મળી રહે છે; વાર્તામાં મૈનાવતીનાં અશુભોવડે આવાં સૂચનો સૂચવાય છે, જે ઇન્દ્રિયોપભોગમાં હુમેલા ગોપીચંદનો દેહ ઉપર પડતાં, મૈનાવતીએ જીવનના ઉચ્ચ હેતુઓ વિષે રાજાને સંભળાવેલા એક બાપ-જુના પ્રસંગરૂપ બની જાય છે; પરંતુ મૈનાવતીનું જ્ઞાન બધુંએ તેનું પોતાનું નથી; તેનું અર-ખાઈ ઉત્પત્તિ જ્ઞાન તો ગોપીરાજ જાલંદર છે. જાલંદર=જાલં મઘ જાલં દારય-

તિસઃ ॥ અત્રે જાલં એટલે બવની જાળ અને જાલંદર એટલે આવી જાળને કાંપી નાખનાર. આ પ્રમાણે જલંદરથી મંતરાદિ સચવાય છે, આના અનુભવવડેજ બવજાળને હમેશ માટે છેદન થઈ જાય છે. તેને 'યોગીરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, કારણ કે કોઈ કોઈ આત્મા ઐહિક જીવનમાં જોડાતો નથી પરંતુ મનોબુદ્ધિ તેનું નિયમન કરે છે.

મૈનાવતી મારશતે જલંદરનું જ્ઞાન, ગમે તેવું હોય છતાં ગોપીય'દના હૃદયને સ્પર્શ કરતું નથી, કારણ કે તે પોતાની અનેક પત્નીઓના દેખીતા મધુર વિશ્રંભાલાપે પોતેજ ધ્યાનપૂર્વક માંભળી રહ્યા હતા. આવી પત્નીઓવડે સાધારણ માનવિ જેવી ઉર્મિઓ અને વિકારોના વશમાં વંત છે તે સર્વ સચવાય છે. તેમની સત્તાને આધિન બનવાને લીધે, કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેને કાંપી થઈ આવતાં સત્યોને બ્યવહારમાં અનુસરવાને તે અશક્ત બને છે. છતાંએ તેની માતાના શબ્દોવડે તેના મનમાં હંદા દંડકાર પડ્યા હતા અને દેવી અને આસુરી ગ્રંથત વચ્ચેનું અનિવાર્ય યુદ્ધ આરંભાયું હતું. આના યુદ્ધને આરંભ થતાં રતને લાડ લડાવનાર માનવિ ધારે છે, કે જુદિવાદની દલીલોના વિધિવડે શાંત મુખી સ્વરને ગુંજાવી મારીને તે આવા યુદ્ધને અંત લાવી શકશે. કુપમાં દાટીને જલંદરનો વિનાશ સાધવાના ગોપીય'દના પ્રયત્નવડે આવું સ્થન મળી રહે છે. કુપવડે, ઐહિક જીવનમાં સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામતા આત્માના વસતિ સ્થાનરૂપ ગદન હૃદય ગુહા સચવાય છે. મહાભારતમાં આપણને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે—માત્રમાનમન્વિદ્છ ગુહાં પ્રવિષ્ટં। ગુહામાં પ્રવિષ્ટ આત્માનું અન્વેષણ કરો; જલંદરને આ કુપના તળીએ સ્થાપવામાં આવ્યા છે, આથી એટલું સચવાય છે, કે જાણ જીવનમાંથી બની શકે તેટલી આત્માની અસરોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પરંતુ આટલુંજ પુરતું થતું નથી, તેથી તમેલાના કચરાના થર ઉપર થર ચઢાવીને મુખ મુખી આપે કુપ પુરાતા પર્વત મોટા ઢગલો કરવામાં આવે છે. કંઠોપનિપદના વિખ્યાત મંત્રમાં દન્દ્રિયોને અધ્યાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.—દન્દ્રિયાણિ હૃયાનાહુઃ।—આત્મકારિક ભાષામાં અધ્યાત્મવિદ્યાનાં મત્યે સમજાવતાં આવે। આત્મકાર સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે. તમેલાના કચરાવડે તેટલા માટે બીજાસ કલ્પનાઓ, નકામા પદ્ધતિઓ, ધન્દ્રિયોને આધિન વર્તતી ભુદ્ધિની અંદ અંદ બરેલી તર્કપરંપરાઓ સચવાય છે; આમના સાધનવડે આપણા મનોબુદ્ધિ દ્વારા ચમકારા મારતાં અનનુકૂલ સત્યોને આપણે દષ્ટિ પચતી બહાર ગમવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને આ પ્રમાણે ઐહિક જીવનનું આલંબન લઇએ છીએ.

જલંદરને આ પ્રમાણે દાટી દેવામાં આવે છે પરંતુ એકવાર આવિર્ભાવ પામેલી તેની સત્તા દૂર કરી શકાતી નથી; કારણ કે આત્માની એકજવાર સહજસાજ કાંપી થાય તો તેથી અભ્યાસિતા જીવનનું વલન ગંભિર પ્રકારે પલટાઈ જાય છે. આવા અનુભવપછી કોઈનાથી પણ પ્રથમના જેવાજ રહી શકતું નથી. ગમે તો તે દુનિયામાં પાછો જઈને તેમાં જાતે રચીપચી જાય તો પણ પ્રથમની માફક દુનિયા તેને આકર્ષી શકતી નથી. આવે અભ્યાસિ હમેશાં કંઈક હચ્ચતરની આશાવાળો બને છે અને કંઈક પેલીપારનાને માટે શંકાં મારે છે. ગોપીય'દને આ સર્વ થઈ આવે છે. તેના જીવનને કંટુ બનાવતા પશ્ચાત્તાપનો આરંભ થાય છે. જીવનમાં એક પ્રકારનો શૂન્યભાવ જવાઈ રહે છે, દુનિયામાં કંઈક ખૂટતું હોય એવી તીવ્ર લાગણી મનમાં વ્યાપી રહે છે, જે દુનિયામાંના કંઈથી પણ દૂર

યમ શક્તી નથી. આખરે : માતાને વિનંતિ : કરવામાં આવે છે, અને તે 'પોતાની' પ્રકૃતિ અનુસાર, જીવસુક વિનાનો સંધિસીધો માર્ગ તેને દર્શાવે છે. જે જે કરવામાં આવ્યું છે તે ના કર્યું હોય એવું થવાની જરૂર છે. તમેલાનો કચરો ખસેડીને જલદંરને કુપમાંથી બહાર કાઢવાની જરૂર છે. ઇન્દ્રિયાધિન બુદ્ધિ-વાદ પણ પણ જીવનમાં ચોક્કસમાં આવેલી શક્તિને પાછી ખેંચી લેવાની છે, ઇન્દ્રિયોત્તી સદાપમા વિશ્વાસ રાખવાના વલનનો અને તેમના સાધનદ્વારા પદાર્થોને જોવાનો અંત લાવવાનો છે, તથા આત્માની સત્તાને સંપૂર્ણ પ્રકારે છૂટથી વર્તવા દેવાની છે.

પરંતુ, આમ થવું એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. હમેશના પોપણવડે અશુદ્ધ વાસનાઓને બલવાન બનાવવામાં આવી છે, તેમને અટકાવવાના પ્રસંગો ગૂંથાવવામાં આવ્યા છે, તેટલા માટે રાજ-અભ્યાસિના પ્રયત્નોને અમુક પ્રકારના નિષ્ફળતા, અમુક સદાપની, અમુક પ્રકારની રક્ષક સત્તાની જરૂર છે. તેટલા માટે માતા તેને જલદંરના શિષ્ય ક્ષત્રીકને શોધી કાઢવાની આજ્ઞા કરે છે. કનીકવડે, જાતે માર્ગમાં પાળનાર અને આત્માનો સંપૂર્ણ અનુભવ કરીને આત્મામાં નિત્ય અવસ્થિત થનાર ગુરુ સચવાય છે. ગીતાજીના કથન પ્રમાણે આત્મન્યવદિયત્ : જલદંરના શિષ્યરૂપે કનીકને દર્શાવવાથી આવી સત્ય બાબતનું સચ્ચન મળી ગયું છે. કનીક અમુક ખાસ સ્થલમાં વસેલો નથી; તે હમેશાં એક સ્થલેથી અન્ય સ્થલે ફરતો રહે છે; કારણ કે ગુરુઓ કોઈ પણ દેશ, જાતિ અથવા વ્યક્તિઓમાં જાતે અધિક પડતા નથી. તેઓ પોતાની જાતને એક પ્રકારના પૌરુષ્ય ઇશ્વરમાં પલટાવી નાખવા દેતા નથી. તેઓ તો સમગ્ર દુનિયાને સદાય થવાના કાર્યમાં મડેલા હોય છે, માનવોનાં બાલકોમાં એક સમયરૂપે તેઓ પોતાનું લાભકારક ઓળસ પસરાવે છે. તેટલા માટે જો પોપણવડની કનીકને શોધી કાઢવાની મરજી હોય તો તેણે તેને માટે "માનવ આવાસેના" તપાસ ચલાવવી જોઈએ. જીવસુકે ગુરુ માટે દુનિયામાં ખંત અને બુદ્ધિપૂર્વક શોધ ચલાવવી જોઈએ; આ પ્રમાણે શોધના સમયમાં તેણે દુનિયાની સેવા કરીને પોતાની યોગ્યતા દર્શાવી આપવી જોઈએ. આમ છતાંજે તેને ઓળખી કાઢવાનું ખાસ "યોગીનું લક્ષણ હોય છે." તેનાં સર્વે કાર્યો પરમ સત્તાની જાણવાનાં, પરમ જ્ઞાનના પરિણામરૂપ, પરમ પ્રેમવડે દેરાવલાં હોય છે. આમ જ્ઞેના પ્રસંગમાં આવી લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે આગળ તરી આવે છે; કારણ કે આ પ્રસંગે કનીકની અદ્ભુત શક્તિઓનો ઉપયોગ પ્રેમથી દેરાધને કરવામાં આવ્યો હતો; પોતાના શિષ્યો માટેનો પ્રેમ કે જન્મની ક્ષુધા સંતુષ્ટ કરવાની હતી અને એ જ્ઞેના માલિક માટેનો પ્રેમ કે જેને મોટી જોટમાંથી બચાવવાનો હતો. આવા વર્તનવડે તેણે જ્ઞાન કાર્ય પણ સાધ્યું. કારણ કે તેણે પોતાના શિષ્યોને સિદ્ધિઓના યોગ્ય ઉપયોગનો એક પદાર્થપાઠ પુરો પાડ્યો અને તેમને મહાન ઉપદેશ આપ્યો, કે કોઈ પણ માનવિની જરૂરીઆતો પુરી પાડવા માટેજ આવી સિદ્ધિઓનો હમેશાં ઉપયોગ થવો જોઈએ, પરંતુ તેથી કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું તુકચાન થવું જોઈએ નહિ. આવા અકરમાતથી ગોપીચંદ પોતાના ગુરુને પીછાની રાકે છે.

કુપમાંથી તમેલાનો બધોએ કચરો તેની પાસે બહાર કાઢાવીને કનીક ગોપીચંદના અભ્યાસનો આરંભ કરે છે, કારણ કે માર્ગનું પ્રથમ પગલું, ઇન્દ્રિયાધિન બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવા સમાન છે. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ : ૪ પછીથી તે ધાતુ મૂર્તિઓને બનાવે

છે. દેહોક્ષર છે અને માત્ર આત્માજ અક્ષર છે એવું દર્શાવવા માટે રાગને આત્મા અને અનાત્મા વચ્ચે વિવેક કરતાં શિખવવામાં આવે છે. આત્માનાત્મવિવેકઃ । પૂતળાંવડે માન-ત્રિના વિવિધ દેહો સૂચવાય છે. કાળી લોહ પ્રતિમા સ્થૂલ શરીર સૂચવે છે, રાત્રી તાંબાની પ્રતિમા વિકારોથી ઉભરાઈ જતા કામરૂપ દેહને દર્શાવે છે, રૂપાની ચેત પ્રતિમા શુદ્ધ મનસના દેહને સૂચવે છે અને સુવર્ણની પીત પ્રતિમા સુદ્ધિદેહ દર્શાવે છે. પુસ્તકોમાં મળી આવતા અને વિશ્વદૃષ્ટિથી જણાય છે તેવા, વિવિધ દેહોના આવા પ્રકારના વર્ણ હોય છે. જેમ ગોપીચંદ દરેક પુતળાને “ હું, ગોપીચંદ ” કરીને બોલાવતો હતો તેમ માનવિ હ-મેશાં પોતાની જાતને પોતાના દેહોરૂપ મણી કાઢે છે અને તેની ચિતિશક્તિ દરેકમાં વારા-શરતી વ્યવહાર કરતાં તે દરેકને તે “ હું ” ના નામથી વ્યવહારે છે. જેમ ગોપીચંદને શિખવવામાં આવ્યું, કે તેનાં પુતળાં જળીને, બરમ થઈ ગયાં છતાંએ તે સુરક્ષિત રહ્યા તેમ દેહોનો નાશ થાય છે પરંતુ “ હું ” તો અવશ્યેય રહે છે એમ સમજાવીને તેની યથાર્થ પ્રકૃતિ દર્શાવવાનો માત્ર માર્ગ લેવામાં આવ્યો હતો. જાલંદરે ગોપીચંદના દૃષ્ટાંતમાં જણાવ્યું તેમ બધાએ દેહો મરણ પામવા છતાં છેલ્લે અવશેષરૂપ રહેતાં “ હું ” માંજ માનવિ ખરેખરે અગર છે. આટલું બધું સિખ્યા પછીથી જાલંદર કુપતી બહાર આવે છે, કારણ કે હવેજ આત્મા ઉત્પત્તમાં સ્વતંત્ર રીતે વર્તિ શકે છે.

હવે એક વખતે સાધન સિદ્ધ કરવાનું બાકી રહે છે. ગોપીચંદ પોતાનાં અતિ નિકટનાં અને વ્હાણાં સંપ્રદિઓ પાસેથી ભિક્ષા માગીને એકઠી કરી લાવે છે. આનુંજ નામ વેરાગ્ય કે જેના વિના સંપૂર્ણ ચાંતિની પ્રાપ્તિ પરિપૂર્ણ જનતી નથી. દુનિયાના પદાર્થો મેળવવારૂપ વિચ્છેદના, દુનિયામાં મારી ખ્યાતિરૂપ લોકેષ્યના અને સંતતિની ઇચ્છારૂપ પુત્રેષ્યના નામની ત્રણ મૂલ ઇચ્છાઓની પાર જઈનેજ વેરાગ્ય, નિષ્કામતા પામી શકાય છે. ગોપીચંદના દૃષ્ટાંતમાં આવી ત્રણ એવજ્ઞાઓ ઉપર એક અને તેનાનેજ સમયે હુમકો કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાંજ ભિક્ષા માગીને પ્રથમ બે એવજ્ઞાઓ તાબે કરી છે એમ દર્શાવી આપ્યું અને અતિ નિકટનાં અને વ્હાણાં સંપ્રદિઓ પાસેથી ભિક્ષા માગીને તેણે છેલ્લી એવજ્ઞા ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, એમ દર્શાવી આપ્યું છે. ખરેખરા કટાકટીના સમયે જાલંદર તરફથી મળેલી સહાયને લીધે આવી બંધકર કસોટીમાંથી યોગે અંધવા વધારે વિજય પ્રાપ્ત કરીને તે બહાર નીકળી આવ્યો.

અત્રે બે અગત્યની બાબતો લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. પ્રથમ તો એકે અભ્યાસિની આરંભદયાની ભૂમિકામાં કોઈ પણ સાધનોની પરિપૂર્ણતા માગવામાં આવતી નથી; માત્ર જેની જરૂર છે તે એટલુંજ છે, કે ખરા હૃદયનો, સમ્પત, આત્મસુધા ભરેલો અભ્યાસ ગા-લવો જોઈએ. બીજી બાબત એ છે, કે જ્યાં સુધી આવા પ્રકારનો અભ્યાસ ચાલતો હોય છે ત્યાં સુધી આત્માનું અપ્પૂટ બલ અને ગુરૂદેવની રક્ષકસહાય આપણી નિર્બલતાના સમયમાં આપણને મદદરૂપ બનવા માટે હમેશાં આપણાં સાધનાંજ હોય છે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કત્તા. મ. ન. દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે બહાર પડી છે.

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિઝ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

બ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે ગુજરાતીમાં ચોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦. સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિઝ—નડીયાદ.

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આપાર સુધીમાં પટ દાતાઓએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.]
નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મોટો પડેલો થવાથી તથા અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની પ્રિયેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે. તથાપિ ૧૪ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તેના ગુણદાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ઓઢી તે સખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ ઠોણ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આપુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ અગળ પડતા સ્થળોમાં યોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાન શીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવીતદાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

વત્સલો ! ! પ્રમુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બને,
રૂ. ૭ આપનાર ધર્મ પાના નામથી આર વર્ષથી મોટી ઉમરના અના
માસે રૂ. આપનાર ધર્મોત્માના નામથી એથી ના પ્રિ
પાપી સનાથ બનાવીશું. આ પુન્ય જામ-
સો (૧૦૦) પાલક પણ નહિ નીકળે ?

હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જાંદુજેવી ચમત્કારિક અને એક લિંગી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરદી પેલા યક કાઈ પણ જાતની જીલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવર અને જીવવાનું ખતાવે છે. પાચન શક્તિ, સોજી અને વીર્યને સુધારવું તથા ઓછોના અન્યગત યથેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૩૦ ની ૩૫ ૧ નો રા. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને યોગ્ય પ્રકૃતિ આપવાનો ખાસ ગુણ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અગત્યનું ધરતી બક્ષીસ 'સરખું' છે. કિંમત-તોલા ૦૮ ની ખાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ જાળે દવા માટે મૂળેલાં અને મજાતાં અસંખ્ય સર્વશિક્ષિતોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે જાળે દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાંદુ જેવી ચમત્કારિક અને એક લિંગી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેલથી તરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૩૫ ૧ વી. પી. થી મોકલશો.

(સહી.) હુમામસિંહ,

સખ ઓસરદંટ સરખન, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા તીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મહીશંકર ગોવીંદજી. કામસાગ નં વાંચું હોય તો મંગાવો. આતંકનિગ્રહ ઓપધાલાય. ઘેર જોઈ મફતજ મળશે. જામનગર-કાઠીયાવાડ.

— ૩૨૩૭૫૫ —
આપના સ્વર્ગસ્થિતિને
અભિનંદન

સુદર્શન.

આપના સ્વર્ગસ્થિતિને
અભિનંદન

તેથી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-શાસ્ત્ર-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગધતમ,

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૨.]	(માસિક)	[નવેમ્બર-૧૯૨૨.]
--------------------	---------	-----------------

કર્મ-બળ	૩૫
નદીને ટકોર અને તહેનો પુવાઓ.	૩૮
યોગ્ય	૩૯
પશ્ચિમનો કિન્દને સહેલો	૪૦
પૂર્વમીમાસા દર્શન.	૪૧
હુ એના ધાત્રમ અને તેના દિવોદ	૪૨
તત્ત્વ-બળવિદ્યાની.	૪૩
અથ શ્રીરામગીતાભાષ્ય.	૪૪

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી ટ્રેવાને
એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને રમરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી
ત્રેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

અવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

પ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી યાજ્ઞત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રતાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ અર્થા અભાવવામાં
આવી છે.

રવે, મેણીલાલ નભુલાલ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર
છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આ
રાખવામાં આવી છે ઠીકાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ બુકે

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મુદ્રિત સારા કાગળ પાકુપુકું.) બાળબોધ દાઈયમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—ખેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

સુદર્શન.

આવૃદ્ધિ—
એક આત્મેશ્વરોવાનું
પ્રદર્શનનું મહાસાગર નિરૂપણ.

આવૃદ્ધિ નિરૂપણ (દ્વિતીય).

ત્રી—

(વર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર-૧૯૧૨.]

કર્મ-વલ.

રાગ-હાફી.

(૧) વિચારીને જોજો ૨,
ચાલે વિશ્વ કેવી કળે,
પ્રભુ મ્હારો પ્રેમે ૨,
આપે ગતિ કેવા બળે.
વિચારીને જોજો ૨—

(૨) નિયમ વિના ચાલે નહિ સૃષ્ટિ,
સૃષ્ટિ વિના નીમ ન્હોય,
એક ખીજના આધારેથી,
રચિયું આ જો હોય.

કર્મોનાં ખીજ વાળ્યા રે...

અચાનક આવી મળે,

વિચારીને જોજો ૨—ચાલે વિશ્વ કેવી કળે

- (૩) કર્તા કોણ ? અને શું કરતો ?
 ભોગવનારો કોણ ?
 કર્મ ગતિ ક્યાંથી અટકે છે ?
 એનાં જોજ્યો જોણ.

શાન્તિનું સ્થળ ક્યાં છે રે...
 ક્યાંથી આવી કોને મળે
 વિચારીને જોજ્યો રે—ચાલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૪) સૂરજ ચન્દ્ર તો સાખ પૂરે છે,
 જુઓ કૂરે દિનરાત;
 રહે કર્તવ્ય નિમગ્ન સદાએ,
 ગોઠે ન જીજી વાત

ઉપાધિથી અજગા રે...
 તહેને કેમ કર્મ મળે ?
 વિચારીને જોજ્યો રે—ચાલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૫) ક્ષારાબ્ધિથી મીઠા જળનું,
 ઉંચે ચઢવું થાય;
 અવસર આવી મળતાં તહેનું,
 પાણું પડવું ચાય.

કરી ચૂક્યો સંચો રે...
 ચાલ્યા કૂરે એની મેળે
 વિચારીને જોજ્યો રે—ચાલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૬) એક અતુષ્ઠ વૃક્ષ વિચળે,
 ત્હેની નવલી ડાળ્ય;
 ડાળે ને જાજે જોડો તહેને,
 સુખ સરવે તું નિહાળ્ય,

મક્તિ એમાં બારે રે...
 થડ વિના ડાળ્યો કળે
 વિચારીને જોજ્યો રે—ચાલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૭) અખંડ હું માધવને યાચું,
માયું હોનો પ્રેમ;
કળાને કોઈ બતાવે અમને,
કરીએ હોનો નેમ.

જો તું રહેમ શબે રે...
તો તો સદુએ આવી બાળે
વિચારીને જોજ્યો રે—આલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૮) કૃપા યામ્ જો કૃષ્ણાકરની,
(તો) પાપ પ્રલય મધ જાય;
કિલ્મિય તારી જાય પલકમાં,
પાવન તે જાતી જાય.

એવો છે બરોસો રે...
આશ્રય હો તાય તળે
વિચારીને જોજ્યો રે—આલે વિશ્વ કેવી કળે.

- (૯) સંપૂર્ણ સન્તોષ થવાથી,
નૌતમ ચું ન પમામ ?
કાળ ગતિ હોને નવ પીડે,
બલપણું મળી જાય.

મુક્તિને જોવાનું રે...
ભાગ્ય હોને આવી ભજે
વિચારીને જોજ્યો રે—આલે વિશ્વ કેવી કળે.

મહાકવિ—નાગર

નદીને ટકોર અને ત્હેનો ચૂલાસો.

સેસરાજ તણી પુત્રી ? અન્તે કારામ્મુધિ મળ્યો !
પ્રયત્નો પૂર્ણ કીધા હશે ? અન્ય કો નાથ ના મળ્યો ?

ક્યાં સેસરાજ તુમ તાત મદાતુ બાવ !
જેની અમુખ્ય જન જઈ પુખાઓ નિહાળે.
કોને પ્રશ્ન, જગતની કંઈ સિદ્ધિ કોને,
ત્યાંથી મળે કઠીય ના થયું કો નિરાશ,

કોન્દને કો સીખી જતું, લઈ દ્રવ્ય કોઈ,
કો રોગ મુક્ત થઈ શાંતિ અપૂર્વે પામે.
કો રાજપુત કરી દેશદિવાલ રાખે,
સે ગુણ લાભ નદિ અન્ય કદાપિ કોને.

પુત્રી બધી ? તું તુમ તાત આઘા,
બૂલી બમી આ કરો બેરી છે સુ !
મીઠા મધુરી મળી કાર મમુદ નીરે ?
ને કોઈને કંઈ ઉપયોગની ના ?

નિસારે નદી અમુઓ વેળ પિસારનાં મુજી,
વચ્ચે દાયક આ ચિતે જ્વાલ તે મનુના જુએ.

આઘા હજુ તાત તણી સિરે છે,
તેપાર આ પ્રાણ પસંદ દેવા
ચાહેા કરો તે ઉપયોગ મ્દારો,
મદદાર મ્દારાં ખુસી બાજુ ઉઠાં.

વાંકી વજુ, ને બહુ યોડું જાજુ,
તે તે મદે તે જન લઈ શકે જો.
કલોલની ફૂલ ગિહારી આપું,
મેદાન ત્યાં કંઈ સમીપ ખુલ્લાં.

ત્યાં રેતીને પાથરથી પ્રશ્ન.
રૂં. મદી કે ઉપયોગ્ય થાડું.
કોરે મદને ત્યાં હજુ સેવિકા ફૂં.
મમુદ આપે નથી કંઈ સમંપ.

કિન્તુ કરે ના ઉપયોગ મહારો
પૂરો, હું તેથી વહી જાઉં દરે.
આશા ધરૂં આગળ કોઈ એવો,
સંપૂર્ણ ભોક્તા મળી નાથ થાય.

અચાન હું દોડતી આવી જાનહીન સમુદ્રમાં,
જલાઈ હાયમાં ત્હેના છૂટવા જલ ના મ્હને

પેટલાદ. ૧૯૧૧ }

અકસ્મ.

યૌવન.

(અંજની ગીત.)

(૧)

કાન્તિ કુસુમે સુરપ હાસે ।
ગૂઢપ્રતિ પાંખડીએ કેં બાસે ।
દે જાણે આદર ઉપાસે ।
મુઝા ! એ શું હા ?

ચક્ષુ વિદ્યુત ઉર ચમકાવે ।
મેઘ ધતુપ ચક્ષુ શર યાએ ।
હૃદયે વૃષ્ટિ શાની હા ! એ ?
નહીં કહે શું મુઝા ?

(૨)

ગાત્રે વિવિધ રંગો રાજે ।
પ્રેમી સહિતી સુસન્ધ્યા એ ।
પશુ સન્ધ્યા પછી રાત્રિ આવે;
• યૌવન શું તેવું ?

આ કુસુમ કાલે કરમાશે,
ચક્ષુ વિદ્યુત ચમકજી જશે,
મિથ્યા રંગો ઝાંખા થાશે;
ધાવન એ એવું !

કલકત્તા

તા. ૨૫-૮-૧૨

ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.

॥ પશ્ચિમનો હિન્દને સંદેશ. ॥

યથાર્થ શુરુનું એક એવું લક્ષણ દમેશાં જોનામાં આવે છે, કે તે શિખી શકે છે તેમજ શિખવી શકે છે; જો કે હિન્દ કદાચ સમગ્ર દુનિયાના આધ્યાત્મિકગુરુ, બ્રાહ્મણ જનવાને નિર્માયણે હોય છતાં યાજ્ઞત્ય લોકનાં જીવને અને લક્ષણોના અભ્યાસમાંથી હિન્દવાસિઓને અનેક બાબતો જાણવાની મળી રહે એમ છે. દરેક પ્રજા દુનિયા પ્રત્યે બિન પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ છે, દરેક જાતિમાં દિવ્યસત્તાની અમુક શક્તિઓ ભૂતિમંત જોનેલી જોવામાં આવે છે; જ્યારે આ સર્વ પોતાના વિચારો અને બાવનાઓની અન્યોન્ય સાથે આપ લે કરવા જેટલી સુગ્ર યાય છે ત્યારે અપાટાબધ ઉન્નતિ સધાય છે.

હિન્દની પ્રાચીન કથાઓના વારસાવાળા તમે, પશ્ચિમની યુવાન પ્રજાઓ પાસે પૂર્વને આપવા જેવું કંઈ પણ શું દરો, એમ સારી રીતે પૂછી શકો. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર એમ જોને છે કે આચાર અને રીતની સાંકળોમાં સંઘાયા વિનાનાં બાલકો, સામાન્ય રીતે રવી-કારાયલી પોતાના સાથીઓની અને સમયની માન્યતામાં બધાઈ બેઠેલા વડિલોને ઉપદેશ આપવા સમર્થ જોને છે. આથી એમ બન્યું છે, કે વર્તમાન કાલના હિન્દમાં બીલકુલ જૂની જવાયલા માર્ગોએ પશ્ચિમે જીવનના સિદ્ધાન્તોનું નિરાકરણ શોધ્યું છે; આના પરિણામરૂપે તેમનામાં એવા કેટલાક શુભો વિકાસ પામ્યા છે, કે જો પૂર્વ તેને અનુસરે તો તેની જાતિઓમાં તાજે ઉત્સાહ અને નવીન જીવન પ્રવર્તિ રહે.

તમે યોગ વિદ્યાનો લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરીને અનુભવ મેળવ્યો છે, છતાં એ હજી તમે માત્ર તેનાં બે પ્રકારનાં સ્વરૂપોનાજ અનુભવ કરી શક્યા છો, એવું મારું ધારું છે. પ્રાચીન સમયના અનેક યાનયોગાભ્યાસિઓ વિષે આપણા વાચકોમાં આવે છે, કે તેઓ દુનિયામાં અધ્યાત્મવિદ્યાના વિધિઓ લાવવાને સમર્થ હતા. ધરમયુ નામરૂપે યજ્ઞ પટેલા ઉત્સાદવર્ધક સક્રિયોગીઓના પગલે પગલે તમે અનેક શતકોથી આજના

જઓ છો; અનેક હિંદુઓનાં હૃદયમાં હજુએ, બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક જીવનવાળા ધર્મર, પરમાત્મા પ્રતિની બક્તિની જ્યોતિ પ્રજ્વલિ રહી છે.

પરંતુ મેં જે જોયું છે અને સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે હિન્દવાસિઓ ખુશી રીતે કર્મભાર્ગને વિસરી ગયા છે; જે કે તેઓ હજુએ જ્ઞાન અને બક્તિને નમે છે, પૂજે છે, છતાંએ તેઓ “ કર્મ માટે જોઈતી કુશલતા ” પ્રત્યે એકરકાર બન્યા છે. યોગઃકર્મસુકૌશલઃ । ગીતા-૨-૫૦. કર્મમાં કૌશલનું નામ યોગ । । મારા ધારવા પ્રમાણે પશ્ચિમનો હિન્દ પ્રત્યે આવા પ્રકારનો સંદેશ છે—સ્વૃષ્ટ સૃષ્ટિમાં યતનાં કાર્યોમાં કુશલતારૂપી મહાન સંદેશ છે. પુરાણ જ્ઞાનનાં સત્યો તમારાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં દર્શાવાયલાં તમારી પાસે છે, તેથી ધર્મ અને તત્ત્વશાસ્ત્રના સંબંધમાં તો પશ્ચિમને તમને ઘણું થોડુંજ ઉપદેશવાતું છે. આ બાબતમાં તો તમેજ ઉપદેશકો, શુરુઓ સમાન છો, અને તમારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરનારા પશ્ચિમમાં અનેક ઉત્સુક અભ્યાસિઓ છે, હિન્દને હમેશાંના અધ્યાત્મ વિદ્યાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ બનેલું જ્ઞાનને તેઓ આત્મતંત્ર્ય પામે છે; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે વર્તમાનકાલના હિન્દને હજુએ કર્મયોગનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજવાનો છે; પશ્ચિમનો સંદેશ, કર્મમાં કુશલતાનો છે.

આટલી બાબત અગત્યની છે, કારણ કે નિઃસંશય રીતે આપણું આ જીવન, જ્યારે આપણે કર્મનું જ્ઞાન અને બક્તિ સાથે મિશ્રણ કરતાં શિખિએ છીએ ત્યારેજ બરાબર ધણપ છે. જ્ઞાન એકલુએ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ બક્તિ અને કર્મ સાથે મિશ્ર ના બને તો તે પણ અપૂર્ણ છે. જ્ઞાનવડે નિયમાયાવિનાનું અને બક્તિવડે પ્રેરાયા વિનાનું કર્મ વારંવાર ગુકશાનકારક નિવડે છે. જ્ઞાનવડે નિયમાયાવિનાની અને કર્મમાં જણાયા વિનાની બક્તિ પણ બલમાં દોરી જાય છે. આપણે આપણાં આંતર વચ્ચે અને બાવનાઓને દર્શાવતાં શિખનું જોઈએ. શું એક બક્ત પોતે ધારે છે તેવા પ્રેમથી ખરેખરો ઉભરાઈ જતો હોય છે કે જે તેને પોતાના બધુએની સેવા માટે દુનિયામાં નિકળી પડવાને લલચાવવા જેટલો પણ પૂરતો નથી ?

તમારામાંના કેટલાક કદાચ એમ માનતા હશે, કે કર્મ તો તેના કરનારને પુનર્જન્મના બંધનમાં બાંધી લે છે. શું આવો તમારાં શાસ્ત્રોનો પૂરાવો છે ? એટલું ખરું, કે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કરેલાં કર્મથી અનેક પ્રકારનાં બંધનો ઉપજી આવે છે કારણ કે તેનાં ફલો પોતાના સ્વાર્થ માટેજ હોય છે; પરંતુ ખીજને માટે અને બદલાના વિચાર વિના કરવામાં આવતાં કર્મ, તેના કરનારને જન્મ મરણના ચક્રમાં બાંધી લેતાં નથી. આ વિષેના ગીતાના ઉપદેશો નકાર બચવા અથવા દૂર ફેંકી દેવા જેવા નથી.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તેમાફલેષુકદાચન ।

માકર્મફલહેતુર્મર્મતેસક્લોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૨-૪૭ ॥

નિયતંકુર્મકર્મત્ત્વંકર્મજ્યાયોઽયકર્મણઃ । ૩-૮ ॥

“તને કર્મનોજ અધિકાર છે, ફલનો કદાપિ નહિ; કર્મફલનો હેતુ મા યા. તેમ અકર્મમાં પણ મા પડ. નિરંતર તું યોગ્ય કર્મકર, કર્મ, અકર્મ કરતાં વધારે હીક છે.”

આં પ્રભુએ પોતેજ દર્શાવ્યું છે, કે સૃષ્ટિઓ વિનાશપંથે ના પળે તેથી તથા માનવો અકર્મના એક દર્શાતને અંતુસરે એવી પોતાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી પોતે જાતેજ કર્મમાં જોડાય છે ત્યાં આપણે જાતે કર્મમાં જોડવા માટે આનાકાની કરીએ એ શું કેટલીક રીતે ગર્વ બરેલું લાગતું નથી. જે આ સર્વમંડલના મહાન વિશ્વકર્માએ પોતેજ સર્વ કર્મોમાં જોડાવાનું અને જડ સૃષ્ટિયોને પોતાના જીવનથી ઉભરાવી નાખવાનું પસંદ કર્યું છે, તો તેમની પ્રકૃતિનું આપણામાં વધારેને વધારે પ્રતિબિંબ પાડવાને અભ્યાસ કરનાર આપણે તો ખાતરીથી, આપણને દુનિયામાં બાંધે રાખતાં બંધનોમાં નવીન બંધનોને વધારે થવાની બીક વિનાજ નિઃસ્વાર્થ રીતે અને કુશલતા સહિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની હિમત ધરવી જોઇએ. આપણો ફરીથી જન્મ થયો છે, એથી તો ઉલટા આપણે આનંદ માનવો જોઇએ, કારણ કે દરેક જન્મ સેવા માટે પ્રાંત યદ્ય આવતા એક પ્રસંગ સમાન છે, વિકટકાંચોમાં માથાફૂટ કરતા આપણા યુવાન બંધુઓને સહાય કરવાના એક સાધન સમાન છે. હૃદય શૂન્ય વૈરાગ્યના અભ્યાસપરે મોક્ષ પામીને કોઇક સંક્ષમસૃષ્ટિમાં ધણાં વર્ષો સુધી વસિને આધ્યાત્મિક સ્વાર્થનું જીવન ગાળવા કરતાં તો હું એક સેવામય જીવન માટે દરા હજાર વખત જન્મ ધરવાનું વધારે પસંદ કરીશ.

સુખની દરકાર રાખ્યા વિના, પોતાની જાતની વૃદ્ધિવા ઉન્નતિ યાય છે એ બાબતનો વિચાર કર્યા વિના સેવા કરવામાં શું હર્ષનો સમાવેશ થતો નથી ? બીજાઓને સહાય થવા માટે પોતાની જાતનું અર્પણ કરવામાં એક પ્રકરનો દિવ્ય આનંદ અનુભવાતો નથી ? જે બીજાં કોઇ શોક અથવા દુઃખમાં રીજાતું તમારા જોવામાં આવે તો તમારા સમગ્ર માનવ જાત માટેના પ્રેમની ખાતર એકદમ જાળીને તેને સહાય કરો. આવી રીતે સહાય થવામાં પણ કુશલતાવાળા બનો કે જેથી તમારા દરેક પ્રયાતનનું સુખ પરિણામજ આવે.

પશ્ચિમે કર્મને, ખરા કર્મયોગની જૂમિકા સુધી હજી વિકસાવ્યું નથી, એટલું સારી રીતે મારા લક્ષમાં છે, છતાંએ એ દેરા સ્કૂલસૃષ્ટિનું આધિપત્ય ભોગવવામાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. બુદ્ધિશક્તિદ્વારા, અવલોકનની સૂક્ષ્મતાદ્વારા, દંઢધીરજ્ઞદ્વારા એ દેશી દુનિયાની શક્તિયોને સજ્જ બનાવી છે અને તેમને માનવજાતના લાભમાં યોજી છે. સુધરવાના જરા પણ પ્રયત્ન વિના માત્ર બનાવોને આધિન બનતા એક માનવિના અથવા તેની આસ પાસ આવેલી શક્તિઓને તાબે કરવાના મનના વલનને પશ્ચિમના લોક સમજી શકતા નથી. આપણી સહાય માટે તૂટી હાથ લાગે એવી અનેક શક્તિયો પ્રથમે યોજી કાઢી છે; જે આપણે આપણી બુદ્ધિના ઉપયોગ કરીએ તો એ શક્તિઓને શોધી કાઢીને આધિન બનાવવાના માર્ગમાંથી આપણને કોઇ પણ અટકાવી શકનાર નથી.

પ્રકૃતિ આપણને કંઈ પણ એમને એમ આપી દેતી નથી; તે તો હમેશાં આપણી પાસે પ્રયત્નની કીમત માગે છે. આપણે જ મેળવીએ છીએ તે માટે આપણે પ્રયત્ન પરા-

યજ્ઞ જનવું જોઈએ, કારણ કે, માત્ર આવે માર્ગે જ આપણે આગળ વધી શકીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય લોક જૂતકાલની કથાઓથી બંધાયેલા નથી, તેઓ ધ્યાનાત્મક તત્ત્વશાસ્ત્રના વિચારમાં તેમની શક્તિયોને ઉપયોગ કરવાને બદલે એકિક જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં યોગતાની શક્તિયોને યોજવાનું વધારે પસંદ કરે છે; તેઓ સ્થૂલપ્રકૃતિના દાસ નહિ પરંતુ ઉપરિઓ થવાની ઇચ્છા રાખે છે. અભ્યાસવડે આપણે અધિન બને એવી પ્રાકૃતિકશક્તિયો વડે જે કાર્ય થઈ શકે એવું હોય તેવું કોઈ પણ કાર્ય હાથવડે કરવાની બાબતને પાશ્ચાત્યો સમયના વ્યય સમાન લેખે છે. આવી રીતે મળી આવતો સમય ઉચ્ચ બાબતોના અભ્યાસમાં સારી રીતે ગાળી શકાય.

તત્ત્વશાસ્ત્રના પ્રકાશવડે અને આધ્યાત્મિક આંતરદૃષ્ટિના સાધનવડે સર્વ પ્રકારનાં સ્વરૂપો માયા સમાન હોવાને લીધે, સ્થૂલ દુનિયાની બાબતો વિષે જરા પણ માયાફૂટ કરવાની શેરા પણ જરૂર હશે કે નહિ, એ વિષે વિચાર ચલાવતાં અંતરવલોકનની દેવવાળા હિંદુને વારંવાર નવાઇ સાગી આવે છે. સ્થૂલ પદાર્થો અધવ, ક્ષણિક, અને અસત છે, માત્ર એક યથાર્થતા સર્વના આધારરૂપ એક ચેતન્ય છે, એવાતને નકાર બણી શકાય એમ નથી; પરંતુ આવા પ્રકારની ક્ષીણ એકપક્ષી છે અને આવી માયાથી પણ એક પ્રકારનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે તથા તેનીએ જરૂર છે, એટલી બાબત લક્ષમાં રાખવામાં આવતી નથી. ખરેખર ખઠ્ઠાંડ નિત્ય સ્થિતિ નથી અને અચાંત સમુદ્રમાં ઉછળતાં મોજાંની પેઠે તેમાં સૂર્ય મંડલોનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ થતાં જાય છે. એક ધવલ સમુદ્ર બંધાઈને સૂર્ય અને મહેલો જન્મ આપે છે, અસંખ્ય પ્રાણિઓના વિકાસને અમુક હદ સુધી દૂર આગળ લઈ જાય છે, પછીથી જે વિશ્વવ્યાપક તત્ત્વમાં તે ઉપજે છે હોય તેમાં સમાઈ જાય છે. પરંતુ સૂર્ય મંડલના મહા પ્રભુ પણ ચાલુઓથી માંડીને પ્રકાશિત દેવો સુધી અને મહેલોથી તે સૂર્યો પર્યંત વિસ્તરતાં આપણી આસપાસ આવેલાં આવાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વરૂપોની યોજના ઘડવાનું અને આ પ્રમાણે તૈયાર કરાવવાનું પસંદ કરે છે, પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિયો આવિર્ભાવ પામવા માટે તે યોગતાના જીવનના એક અંશને જડમાં યોગ્યતા બતાવવાને પણ ખુશી હોય છે, તો આપણે પણ પ્રવૃત્તિ બરેલો ભાગ બજવવો જોઈએ અને સૃષ્ટિ સર્જના નાટકમાં હિમત સહિત પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

આપણા આ દુનિયામાં આવવામાં અમુક હેતુનો સમાવેશ થતો ના હોય તો આપણું અન્ન આવવું જ થયું હોત નહિ; આપણે અમુક પાક બણવાના ના હોત તો આપણો જન્મ યજ્ઞ થયો હોત નહિ. સર્વ પ્રકારના સ્થૂલ જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ બનવા માટે જ માનવિઓ સર્જવામાં આવ્યાં છે, શિક્ષણનું કાર્ય સખ્ત લાગવાથી તથા જીવન કંટાળા બરેલું અને દુઃખ અને શોકની કસોટીઓથી કલંકિત બનેલું જણાવાથી, બોધપાડોનો તિરસ્કાર કરીને પૂતજન્મના ચક્રમાંથી બચી જવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે જ માનવસૃષ્ટિનું સર્જન કરવામાં આવ્યું નથી.

જે કોઈ અભ્યાસિનો ખજોળાવદા સિંખવાનો વિચાર હોય તો ન્યાં આગળ એ શિખવાતી હોય એવી એક વેધશાલામાં તેણે જવું જોઈએ; જે સંજીતનું જ્ઞાન મેળવવું

હોય તો એ કલાના એક શિક્ષકને સોધી કાઢવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જે પૂર્વની કર્મમુશલતા શિખવાની ધમ્મિકા હોય તો તેણે પશ્ચિમના એવા દેશોમાં જવું જોઈએ કે જ્યાં આગળ કર્મભોગ આગળ પડતો ભાગ બજવતો હોય અને સ્વૃક્ષ પ્રવૃત્તિઓની પરિપૂર્ણતા માટે ધણું જ માન દર્શાવવામાં આવતું હોય. પશ્ચિમના લોક આટલા બધા કુશલતાવાળા શા માટે બન્યા છે? પ્રથમ તો અલગત એ લોકના સ્વભાવને લીધે આમ થાય છે; બીજું અને અલગત અગત્યનું એ છે, કે વ્યાવહારિક જ્ઞાનના પરિણામ રૂપે એક પ્રકારનો મહા પરિપૂર્ણ સુધારો ઉપજી આવે છે, એમ તેમનું માનવું છે. પાશ્ચાત્યોના લક્ષમાં એટલું સારી રીતે આવ્યું છે, કે વિશાલ લોક સંધને જે જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે તેમના દરરોજના જીવનમાં વ્યવહારમાં મૂકવા માટે તેમને ઉત્સાહી બનાવવા સાર કેળવણીની આવશ્યકતા છે આ બાબત ઉપર ખાસ બાર મૂકવાની મારી ઈચ્છી છે.

પશ્ચિમમાં નિર્ણીત ચર્ચલા કેલવણીના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરીને એમાંથી ઉપજી આવતી કેટલીક જાણ બાબતો તાત્કાલીક કાઢવી, એ તમારે માટે અલગત અગત્યનું કાર્ય છે, અમુક પવિત્ર શાસ્ત્રોને શિખી જવાથી, અમુક શ્લોકોને બરોબર ઉચ્ચારતાં શિખવાથી, અમુક ધર્મ ક્રીયાઓ બરોબર કરી શકે એવું બનવાથી, શું એકાદ માનવિ બરોબર કેળવાયતું બન જાય છે? આવા પ્રકારની કેલવણી અપૂર્ણ નિવડે છે અને સ્વૃક્ષ જીવનના સિદ્ધાંતો મટે અભ્યાસિને બરોબર તૈયાર બનાવતી નથી. માત્ર આટલો જ અભ્યાસ કરનાર અભ્યસિતરસાક્ષના વિચારમાં તે ગમે તેવો ઉત્સાહ હોય—છતાંએ દરરોજના જીવનના ધરતન બનાવો અને શક્તિયોનો બરોબર ઉપયોગ કરવામાં તે જરા પણ ચેતન્ય નિવડી શકે નથી તથા એક આરોગ્ય અને સુખી જીવનમાં પરિણામ પામતી અનેક યથાર્થ બાબતોથી તે અજાન જ રહે છે.

તેટલા માટે બરોબર કેલવણીનો સંબંધ માત્ર આધ્યાત્મિક, માનસિક અને નૈતિક વિષયો સાથે જ નથી પરંતુ સ્વૃક્ષ બાબતો સાથે પણ તેનો સંબંધ છે; પરંતુ કેલવણી વિષેની પાશ્ચાલભાવનાઓને અનુસરતા પહેલાં હમેશાં એટલી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, કે પૂર્વને બધ બેસતી યજ પડે એટલી જ ભાવનાઓ પસંદ કરવાની છે. માત્ર ધાર્મિક વિષયોની કેલવણી આપવી એટલું પરિપૂર્ણ નથી, છતાંએ પશ્ચિમની આટલી બધી શાલાઓ અને સર્વવિદ્યાલયોમાં કરવામાં આવે છે તેમ અભ્યાસ ક્રમમાંથી તેને દૂર રાખવાની નથી કારણ કે આ તો હિન્દી સ્વભાવને વિનાશકારક યજ પડે. આધ્યાત્મિકતા વિનાનો એક હિન્દુ પ્રજાત્વની ભાવના હીન બની જાય છે.

આ ઉપરાંત વળી, માત્ર ધાર્મિક બરેલા ધર્મોઓ અને સરકારી નોકરી કેલવણીના ઉદેશ સ્થાન રૂપે છે, એમ માની લેવાની જરા પણ ભૂત કરી નહિ. નિઃસ્વય ઓકરો અને વડોલો ઉપયોગી છે, પરંતુ દરેક હિન્દુ અભ્યાસીતું મન આવા માંગેએ જ વાળવું એ માતૃભૂમિના આર્થિક જીવનને દરિદ્ર બનાવવા જેવું છે. લોક માટે પ્રવૃત્તિની ઉપયોગી દિશાઓ યોજી ઠાઠીને, વિવિધ હુમરોને ઉત્તેજને, અહિં બરેલા આગળ વધેલા કૃષિશાસ્ત્રના

જ્ઞાનને ફેલાવીને, હિન્દના પુત્રોએ પોતાની કેલવણીનો હિન્દને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે; એક વધીસ અથવા એક ડેકતર પોતાના દેશની સમૃદ્ધિમાં જરા પણ વધારો કરી શકતો નથી, માત્ર તેઓ પૈસાનો હાથબદલોજ કરાવી શકે છે અને ખીજના ભોગે તેઓ જાતે સમૃદ્ધ બને છે.

બાષા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કાયદા અને પદાર્થવિદ્યાના ઉપરચોટીયા જ્ઞાનના માત્ર શિક્ષણમાં જ કેલવણીનો સમાવેશ થઈ જતો નથી; અભ્યાસિને પોતાની પ્રજાની વૃદ્ધિમાં ઉપયોગી અને કીમતિ ભાગ બજવવો બનાવી શકે એવી બાબતોના યથાર્થ શિક્ષણ અને ઉપદેશમાં ખરી કેલવણીનો સમાવેશ થાય છે. તેટલા માટે દરેક વ્યક્તિ માટે કેલવણી ભિન્ન પ્રકારની હોવી જોઈએ; અભ્યાસિની શુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર તેમાં બેઠ પડવો જોઈએ. લોકતંત્ર નિયુક્ત પશ્ચિમમાં સર્વ લોકને સમાન ગણવાની સામાન્ય ગભિર ભૂલમાં તમે દોરાઈ જવાના વલનવાળા નથી; હું અત્યંત બાર મૂકીને જણાવું છું, કે બધા લોક સમાન નથી. એક પાઠશાળાના પંડિતના પુત્રને બધ બેસતું થઈ પડે એવું શિક્ષણ સાધારણ પ્રકારના માનવોને આપવું એ એક ભૂલ છે અને તેથી કોઈ કાલે પ્રજાકીય ઉન્નતિ સાધી શકાશે નહિ.

વય અને અનુભવના પ્રમાણમાં જીવાત્માઓમાં બેઠ પડી આવે છે એવું પૂર્વમાં સ્વીકારાયેલું હોવાથી, પશ્ચિમને અત્યારે પૂનર્જન્મના નિયમના અજ્ઞાનને લીધે ભોગવવી પડતી સુસ્તલીઓ આ દેશને કોઈ કાલે ભોગવવી પડશે નહિ. પશ્ચિમને કેલવણીના સંબંધમાં જે ને સર્વ આપવા જેવું હોય તે ગ્રંથણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ સર્વ બાબતોમાં હિન્દના સ્વભાવને બધ બેસતું થઈ પડે એવી રીતે રીતિયો અને ગ્રંથોમાં તમારે ફેરફાર કરવો જોઈએ. હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં આવતા મોટા ભાગના ગ્રંથો અંગ્રેજી સુવકો માટે લખવામાં આવ્યા હોય છે અને અનુવ્યાપક દૃષ્ટાંતો અને પ્રયોગોથી ઉરભાઈ જતા હોય છે અભ્યાસિઓના દરરોજના હિન્દી જીવન અને જરૂરીઆતોને બધ બેસતા થઈ પડે એવી રીતે સુશિક્ષિત હિન્દીઓએ આવા ગ્રંથોની શા માટે પુનઃ ચોજના ના કરવી જોઈએ, એનું કંઈ પણ કારણ નથી.

પાંતિય ભરેલા ધંધાઓ અથવા સરકારી નોકરી માટે અભ્યાસ કરવાને બદલે જે આ દેશના અનેક પુત્રો શાસ્ત્રીય કૃષિના વીમતવારે જ્ઞાનની અને વિશાલ સમજવાળી કેલવણીનો આરંભ કરે તો હિન્દ માટે એ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. કૃષિકારની મોસમો એજ આ દેશનો મૂખ્ય આધાર છે, છતાંએ વાવવાનું, ખેડવાનું, નહેરોનું અને ફલદ્રુપ બનાવવાનું જ્ઞાન હજી અત્યંત આરંભની દશામાં છે. તમારા સુવકોને શિખવો, કે સર્વ પ્રકારનું ઉપયોગી-કાર્ય માન ભરેલું છે; તેઓ ક્ષેત્રોમાં ખેડુતોને સહાય કરી શકે એ બાબતમાં તેમને માન લેતા બનાવો. શાસ્ત્રીય કૃષિશાસ્ત્રના જ્ઞાનની સરખામણીમાં લેટિન અને ગ્રીક બાષાઓનું જ્ઞાન, આવા પ્રકારના કાર્ય માટે કેટલું બધું ખીલકુલ નિરપયોગી છે, એ તેમને સારી રીતે સમજવો. તેઓ કૃષિકારો અને જમીનદારોમાં જન્મને, તેમના દરેક વીગતના અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારની રીતિયોના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેમને ઉપદેશ આપીને, દોરવીને, માન મેળવતા બનતા સૂધી, આ વિશામાં ઉસ્તાદ બનવામાં સહાય કરો.

પશ્ચિમના યુવકનું એક ખાસ લક્ષણ એવું હોય છે, કે પોતે પસંદ કરેલા વ્યાપાર અથવા ધંધામાં તે નિઃસરણિનાં છેક નીચેના પગથીઆથી આરંભ કરવાને ખુશી હોય છે અને પછીથી દૃઢ હિમત અને હિંમત વડે તે જાતે તેના મથાળે પહોંચે છે. જો તેને એકાદ મોટી કંપનીના મેનેજર બનવાની ઇચ્છા હોય છે તો તે જે દુકાનોમાં માનવિઓ એ કંપનીનો બનાવેલો માલ વેચતાં હોય છે ત્યાં જાય છે, અને પોતાને હાથે જ કાંમ કરીને એ ધંધાની દરેક વીગતનો તે ભોમીઓ બની જાય છે. નિર્થક અભિમાન અથવા સામાજિક અભિપ્રાયના ભય વિનાજ તેઓ આમ વર્તે છે; તે પોતાના સમગ્ર જીવનમાં એક વૈતરો બનવા માટે વૈતરૂં કરેલો નથી એટલું તેના લક્ષમાં હોય છે, પરંતુ જે ધંધાને પોતાના બધા જીવનના કાર્ય સમાન બનાવવાનો છે તેની દરેક વીગતથી તે જાતે સંપૂર્ણ ભોમીયા બનવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. આ બધા પાશ્ચાત્ય ધંધાધારીઓ શા માટે વિજયવંત બને છે તેનું આજ કારણ છે; સાક્ષાત અનુભવ મેળવીને તેઓ ધંધાના ભોમીયા બને છે; માત્ર એ વિષયના કેટલાક શિષ્ટ ગ્રંથો વાંચીને મેળવેલા જ્ઞાન ઉપર તેઓ આધાર રાખતા નથી. આપણે બાળ્યે ઉપર માત્ર ત્યારે જ ઉપરિષ્ઠ ભોગવી શકીએ, કે જ્યારે આપણું વિગતો વિષેનું જ્ઞાન તેમના જેટલું જ હોય.

(આગળ ચાલુ.)

પૂર્વમીમાંસાદર્શન.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

મૂળ અર્થવાદોવા. ૧ । ૨ । ૩ । સિં

ટીકા—ઠરુપ્રથસ્વ ઇતિ બ્રાહ્મણમર્થવાદઃ ॥

ઠરુપ્રથા ઠરુપ્રથસ્વ ઇતિ પુરોડાશ પ્રથયતિ આ અર્થવાદ વાક્ય છે કારણ કે યજ્ઞપતિનેજ તે પ્રથન થાય છે એ જોય વાક્ય છે તેથી જે પુરોડાશનું પ્રથન છે તે યજ્ઞ-માનતું છે એમ અર્થવાદ છે. આ મંત્રનો વિચિ નથી અને સ્તુતિ નથી પણ પ્રથનની સ્તુતિ છે. તે મંત્રનો પુનઃ અનુવાદ થાય છે કે આ પ્રથન પ્રથસ્ત છે જે કરતા છતાં આવા મંત્રથી કરાય છે. પૂર્વપક્ષિ પુછે છે કે આદિ અર્થવાદ કેવી રીતે છે ત્યાં સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે પુરોડાશનો જે પ્રથન છે તે યજ્ઞમાનને પ્રજા, પશુ વિગેરેનો વિસ્તાર કરે છે. પૂર્વપક્ષિ પુછે છે કે પુરોડાશનો પ્રથન યજ્ઞમાનને પ્રજા, પશુ વિગેરે જાને આપે છે એમ તમે કહે છે કે બીજું કાંઈ સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે જાની પ્રાપ્તિ અને કહેતા નથી. ત્યારે

શું કહેા છે એમ પૂર્વપક્ષિ પુછે છે. સિદ્ધાન્તિ જવાબ દે છે કે એ કહીએ છીએ કે પ્રથમ નથી છતાં પણ પ્રથમની સ્તુતિ છે, કારણ કે મંત્ર કહે છે કે અધ્વર્યુ પુરોહતને પ્રથમ કરવાનું યજમાનને કહે છે, જે અધ્વર્યુ મિથિસ્વં એવું કહે છે તેમ પ્રથમ કરાવે છે. જેમ જે પુરુષ કુરુ (કરો) એમ કહે છે તે કરાવે છે તેમ. ૧૧૨૧૪૩.

મૂં અવિરુદ્ધં પરમ્. ૧ । ૨ । ૪૪ । સિં

ટીકા—પરમ્ નામ મંત્રગતપદાનાં નિયમને ક્રમાત્મ્યનમવિરુદ્ધમ્ અર્થ— સ્મરણપક્ષેપ્યવાન્તરાપૂર્વકલકત્વાત્ ॥

મંત્રોમાં આવેલાં પદો નિયમથી ક્રમવાર ભણવામાં ફળ ન હોવાથી મંત્રોનો અર્થ નથી એમ જે પૂર્વપક્ષિએ કહ્યું હતું તેમ નથી, કેમકે દષ્ટ જે અર્થ જ્ઞાન તે અપ્રમાણ નથી તેથી નિયમ ભલે અનર્થક હોય. તો પૂર્વપક્ષિ પુછે છે કે મિયા કાળમાં અર્થવાળા મંત્રોનો પાઠ થા ફળ વાસ્તે છે. કહીએ છીએ કે અદષ્ટ ફળ માટે છે. અમારા મતમાં અદષ્ટ નામનું જે અપૂર્વ તે વક્ષ્યમાણ રીતિથી દ્વિપૂર્વ, અંગાપૂર્વ આદિ બેદથી અનેક પ્રકારના છે. એમ હોવાથી મંત્રોઆર દ્વિપૂર્વને ઉચ્ચારણકરણતા નથી પણ અવાન્તરાપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૨૧૪૪.

મૂં સંપ્રેપે કર્મગર્હાનુપાલમ્મઃ સંસ્કારત્વાત્. ૧ । ૨ । ૪૫ ।

ટીકા—સંપ્રેપે નામ પ્રેયમંત્રે સમીક્ષીનિત્યાદૌ કર્મણિ કર્મજ્ઞાન ગર્હાં દોષઃ અનુપાલમ્મઃ દોષત્વેન ન ઉપાલખ્યઃ, કુતઃ, સંસ્કારાત્. પ્રાદીનો પ્રોક્ષણવત્ સંસ્કારાર્થત્વાદગ્રાધિસ્ય ॥

ચુદ્ધશાસ્ત્રાત્ આ સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ ક્યો હતો તે પણ યુક્ત નથી. કેમકે આ કરવું જોઇએ એવી રીતે મંત્રથી અર્થ જણાય છે. અનુદાન કાળમાં મંત્રના અર્થથી ક્રિયાનું સ્મરણ કરવું એ નિયમથી અર્થવાળા મંત્રો ક્રિયાકાળમાં ભણવા જોઇએ. પ્રેયમંત્રના પાઠ તો અગ્નિપ્રાદિ ઋતિજ્ઞોના સંસ્કાર માટે છે. ૧૧૨૧૪૫.

મૂં અભિધાનેઽર્થવાદઃ ૧ । ૨ । ૪૬ । સિં

ટીકા—ચત્વારિઙ્ગા દત્યાદયો મંત્રા વિપુલત્ સજ્જકે પ્કાદે પઠિતા તત્ર સૂર્યસ્ય અગ્રેશ્ચ અમેદ્યોઘનદ્વારા હોતા સ્તુતયે શંસતિ, યથામસ્ય સૂર્યસ્ય ચં ત્વારિ ઙ્ગા દિવસસ્ય ચત્વારઃ પ્રહરા, ત્રયઃ શીતોષ્ણા વર્ષાઃ પાદાઃ દ્વેમયને વક્ષિણોત્તર લક્ષણે સર્પિણ્યે મસ્તકે સપ્ત અશ્વાઃ હસ્તા સહપાણયઃ ત્રિધા સઘન ત્રયરૂપેણ ઘટઃ શુષ્ઠિ દેવુત્ત્વત્ ઘૃષમઃ, મહાદેવૈઃ આધિવેશ શતિ અત્ર મહા માપ્ય- કારઃ પાતંજલિભગવત્પાદો વ્યાકરણસ્ય ધૈદિક પ્રામાણ્ય સમર્પનાય શ્મ મંત્ર

સુદાજહાર પ્રથમે આન્ધ્રિકે, તત્ર મપ્રકૃતં શબ્દપ્રમાણયં કલ્પાવિતુઃ શબ્દાર્થો-
ન્યયાકરણં મહત્વાણ્ઢ્યમિતિ કોનચદ્ ॥

ચત્વારિચ્છ્ર્ણા એ પૂર્વોક્ત મંત્ર અર્થશબ્દ નથી પણ સૂર્ય અને અગ્નિનું પરસ્પર
અભેદપૂર્વક સ્તવન કરે છે જેમ કે ચાર પ્રકર અથવા ચાર હોતા આ સૂર્યના વા અ-
ગ્નિના શૃંગ જેવા છે શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ અને વર્ષાકાલ આ ત્રણ સૂર્ય વા અગ્નિના પદ
સ્થાનીય છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયણ અથવા ચળમાન અને તેની જિ અને સૂર્ય
કે અગ્નિના મરતક સ્થાનીય છે. પુરુષોમાં પ્રસિદ્ધ સૂર્યના સાત ધોડા અથવા જગતિ, પંક્તિ
આદિ સાત છંદ સૂર્ય કે અગ્નિના હસ્તસ્થાનીય છે. ઝંક, યજુસ અને સામ એ ત્રણ
વેદ અથવા પ્રાતઃ સવન, માધ્યાન્હિન સવન અને સાયમ સવન આ ત્રણ સવન વડે સૂર્ય
કે અગ્નિ બંધાયેલા જેવા છે. સૂર્ય કામના વર્ણણ (પરિપૂર્ણ) દરવાવાળા હોવાથી વૃષભ
કહે છે. એવી રીતે આ રતુતિવાચ્ય અર્થવાણુ છે અને આ વાક્યની સમાપ્તિમાં મર્ત્વાના
વિવેશ મનુષ્યોમાં પ્રવેશ કરતા હવા એ છે તે કોઈમાં મનુષ્યોનેજ અધિકાર છે એમ
જણાય છે. આવાં વાક્યો લોકમાં પણ દેખાય છે. આ મહા નદીરૂપ જિમાં ચક્રવાક પશ્ચિ-
મો રતન જેવાં, હંસો દાંતની પંક્તિ પેડે, કિનારામાં કાશ નામનું ખાસ વૃક્ષ જેવું, શૈલાળ
કેશ જેવાં છે ઇત્યાદિ અદિ માગની મિદ્ધિ માટે અચેતન વસ્તુને પણ ચેતનની પેઠે
મંત્રવડે સંબોધન કરે છે, એ પણ અર્થવાદ છે જેમ કે જે રથને અચેતન જેવા પથરાઓ
પણ સાંભળતા હોય તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આ માટે નહિ સાંભળે એવી રતુતિ છે. અદિ
ચત્વારિચ્છ્ર્ણા આ મંત્રની વ્યાખ્યા કરતાં માદાભાષ્યકાર બગવાન પાતંજલ મુનિએ
પ્રથમ આન્ધ્રિકમાં આ મંત્ર વ્યાકરણુ ને શબ્દ (વેદ) પ્રમાણતા કહે છે, આવી રીતે
નિર્ણય કર્યો છે. પણ પ્રકરણુ જોતાં વ્યાકરણુમાં પ્રમાણ, આ મંત્રનો અર્થ નથી, જે
પ્રકરણુ અનુસારી અર્થ છે તે ઉપર પ્રમાણે ભાષ્યકાર સખર સ્વામીએ કહેલ છે. જેમ
પાતંજલ મુનિએ વ્યાકરણુ વેદ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે એ સિદ્ધ દરવા માટે ઉક્ત મંત્રનો
અર્થ આડોઅવળો ચચરરીને બંધબેસતો કર્યો છે તેમ કબાદ ન્યાયાનુમારિયોએ પણ ન્યાય
શાસ્ત્ર સિદ્ધ પદાર્થો આ મંત્ર પ્રમાણથી સિદ્ધ છે એમ કહેલ છે. અહો! વ્યાપણ દેશના
આચાર્યોની બુદ્ધિમતાની બહિહારિ છે. આવા ભાષ્યકારો પણ પોતાના મતની સિદ્ધિમાં
દુરામદથી પ્રકરણુદિ પ્રમાણનો પરિત્યાગ કરે છે તે વાત બોળા માણસની શ્રદ્ધાને દબ
કરવામાં અને બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિમત્તાથી બિન્ન દુનીયામાં કેષ વસ્તુ નથી એમ જણાવવા
અથવા શાસ્ત્રાકારોમાં અવિશ્વસ કરાવવાને માટે ચાલ છે. તેથી વિદ્વાન વિવેકી પુરુષોને સવિ-
નય કહેવામાં આવે છે કે સર્વ શાસ્ત્રનું અવલોકન કર્યો સિવાય જેમ તેમ એક આચાર્ય-
ધર્મે વળમવાથી શાસ્ત્રની અનર્થતા ચાલ તે યથા દેવમાં સાતથ રહેજે—એટલે સર્વ શા-
સ્ત્રોનો વિચાર કરી ધર્મોદ્ધર્મ વિગેરેનો નિર્ણય કરવો. ૧૧૨૪૬.

મૂં ગુણાદવિમત્તિપેષઃ સ્પાત્. ? । ૨ । ૪૭ સિં

ટાંકા—અગ્નિગિર્દોરિત્વાદૌ શબ્દસ્ય ગુણાત્ ગુણમત્વાત્ ત્વમેષ માતાપિતા
સ્ત્વાદિયદામતિવેષોડાપિરોષઃ સ્પાત્ ॥

અદિતિ દેવતા સ્વમે લોક છે અન્તરીક્ષ છે, ઇલાદિ સ્વર્ગમાં તમે માતા છો પિતા ઇલાદિ વામ્બની પેટે ઊભી પ્રયોગ હોવાથી વિરોધ નથી તેમજ શત રૂદ્ર દેવતાવાળા યાગમાં શત રૂદ્ર અને એક રૂદ્ર દેવતાવાળા યાગમાં એક રૂદ્ર દેવતા હોવાથી અવિપ્રતિષેધાત્ આ સૂત્રમાં કહેલો પૂર્વપક્ષ સુક્ત નથી. ૧૧૨૧૭.

સૂ. વિદ્યાવચનમસંયોગાત્. ૧ । ૨ । ૪૮. સિં

ટીકા—વિદ્યાયાઃ અર્થજ્ઞાનસ્ય અવચનમવિધાતમ્, કુતઃ, અસંયોગાત્ સ્વાધ્યાયવિધિના સિદ્ધત્વાત્ ॥

કર્મ નહિ કરતી વખતે અવહન્તિ મંત્રવડે બ્રહ્મચારી પૂર્ણિકાને અવહન કરતા નથી માટે અર્થ-હિઃ મંત્ર છે એ પૂર્વપક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કેમ કે તે યજ્ઞના ઉપકાર માટે અર્થ જણાવવા ઇચ્છતા નથી પણ સ્વાધ્યાયવિધિસિદ્ધ અર્થ પ્રકાશ છે. ૧૧૨૧૮.

સૂ. સતઃ પરમવિજ્ઞાનમ્. ૧ । ૨ । ૪૯. સિં

ટીકા—જરમરીત્યાદિશબ્દેષુ સતઃ અર્થસ્ય અવિજ્ઞાનમ્ જ્ઞાનાભાવઃ પરમ, કુતઃ, પદ્મજ્ઞાનપ્રપાત્સ્યાત્ જરમયાદિશબ્દસ્તુ ભવતિ અભિવિજ્ઞાનમાર દેવતા વાચકઃ ॥

પ્રમાઃ આંતરસ્ય વિગેરેથી વેદના પડંગનું અધ્યયન નહિ કરનારાને જરમરી, તુર્ફરી આદિ શબ્દોના અર્થ જાણવામાં આવતા નથી પણ નિગમ, નિરક્ત, વ્યાકરણ વિગેરેથી અર્થ કલ્પના કરીએ તો પ્રકૃતાનુસારે એ શબ્દ અભિવિજ્ઞાનમાર દેવતાઓને જણાવે છે. આ મત્રો આશ્વિનસૂક્તની અંદર ભણેલા છે તેથી દેવતાના વાચક છે એવી રીતે સર્વે નિગમાદિથી અર્થ જાણવા. ૧૧૨૧૯.

સૂ. ઉક્તશ્ચનિત્યસંયોગઃ । ૧ । ૨ । ૫૦ સિં

ટીકા—સ્પષ્ટોદયઃ ॥

પ્રથમ પાદમાં અનિત્યવસ્તુ સંયોગથી જે દોષો- કલા તેનો ઉત્તર આપેલ છે. ૧ । ૨ । ૫૦.

સૂ. ઋજોપદેશશ્ચ તદર્થવત્વાત્. ૧ । ૨ । ૫૧ સિં

ટીકા—પ્રાગ્નેય મન્નિધમુગિનિપ્તન ઇત્યદૌ ભિક્ષુસ્ય મદ્ગાદિ ભિક્ષુસ્ય ઉપદેશઃ તદર્થવત્વાત્ અગ્નિદેવતા મસ્યામેતે તઃચેત્તાગત્વાત્ પવકારાયંચ ॥

અગ્નિદેવતાવાળા મંત્રથી અગ્નિદેવતાની સ્તુતિ કરે છે. આ સ્થલે પણ અગ્નિ દેવતાપ વિગતથી મત્રો અર્થજ્ઞાનવાળા હોવા જોઈએ. ૧૧૨૨૧.

સૂ૦ ઝઢઃ ૧ । ૨ । ૧૨. સિ૦

ટીકા—મંત્રેષુ પદાનામૂહઃ વિમલ્કિધિપરિણામઃ પદવિપરિણામોવા ભવતિ સ્વાર્થજ્ઞાનેનૈવોપપન્નઃ સ્વાત્ ॥

માતા કે પિતા વૃદ્ધિ પામતાં નથી ક્રયાદિ રચણે બીજાની વૃદ્ધિની પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રત્યક્ષ રીતે બાળ, યુવાવસ્થા વિગેરેથી વૃદ્ધિ પામે છે એ વાત માતાપિતામાં દેખીતી છે. શબ્દ તો માતાપિતાની વૃદ્ધિને અભાવ કહે છે. તેથી બીજું—(શબ્દાર્થ કલ્પી શકાય) છે. ૧૧૨૧૫૨.

સૂ૦ વિધિશદ્ધાથ. ૧ । ૨ । ૧૩. સિ૦

ટીકા—શતંદિમાઃ શતંવર્ષાણિ જીવ્યાસમ્ શતિ મંત્રાનનુષદન્તિ વિધિ-
જન્વાઃ અતોવિવક્ષિતાર્થા મંત્રા શતિ સિદ્ધમ્ ॥

શતિ પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયપાદઃ

વિધિ શબ્દો અર્થવાળા મંત્રોનો અનુવાદ કરે છે એમ સર્વત્ર સિદ્ધ થાય છે તેથી મંત્ર અર્થવાળા છે એ સિદ્ધ થયું, એટલા માટે અર્થજ્ઞાનવાળા મંત્રો પ્રમાણુ છતાં ક્રિયા કાળમાં ઉચ્ચારણુદ્વારા અદૃશ્ય આપે છે તથા બ્રાહ્મણુ ભાગ સાથે એકવાક્યતા દ્વારા સમુચ્ચય પામે છે. ૧૧૨૧૫૩.

શતિ તૃતીય અધિકરણુમ્.

શતિ શ્રી શાન્ત્યાનન્દસરસ્વતિકૃત જૈમિનિ હૃદયયિકાસિની ટીકાયાં શબ્દ-
ભાષ્યમાપાનુવાદે પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયપાદઃ

ૐ પૂર્વમાંમાંસાસમ્પ્રદાયક ગ્રચર્તકેજ્યો મુદ્ગધ્યશ્ચ નમઃ॥

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમ અને તેના રિપોર્ટ.

નડીઆદમાં જનસેવા અર્થે જાણીતી સામાન્ય પ્રવૃત્તિ, એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે, તત્ત્વચિંતન, સાહિત્યનુરાગ અને વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રવેશ એ મનુષ્યને આ જન્મના કર્તવ્યથી વિયુક્ત કરવાને બદલે ઉલટા કર્તવ્યપરાયણ કરે છે. જન્મતે મોહમાં નાખવાની પ્રવૃત્તિરૂપ મનાતા કર્તવ્ય કરતાં જન્મતના કલ્યાણ અર્થે સેવા ધર્મ સ્વીકારવો અને એ સેવામાં શાંતિ પૂર્વક સર્વસ્વ અર્પણ કરવું, એજ ખરું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય ઉપરોક્ત ચિંતન, અનુરાગ અને શાસ્ત્રાભ્યાસથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આનાં શુદ્ધ દ્રષ્ટાંત અનેક હશે પણ અમારી દ્રષ્ટિ સમીપ નડીઆદનું હિંદુ અનાથાશ્રમ પણ એક છે. આ પત્રની જન્મ ભૂમિમાંજ એનો જન્મ થયેલો હોવાથી એ સંસ્થા શ્રેષ્ઠી આ પત્રમાં જે અભિપ્રાય આપવામાં આવે એમાં કોઈને સ્વાભાવિક રીતે પક્ષપાત હોવાનો સંભવ લાગે. અમને પણ એના સાસસારનું નિરીક્ષણ કરતાં એવું કંઈક થઈ આવે છે, પરંતુ એક ગમે તેવા પોતાના ગણાતા કાર્યમાં પછી તે વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિએ ગમે તેવું મહાન કે સંપૂર્ણ હોય—તોએ હોય જોવાને બદલે જન ગુણ જોઈ અન્યને તે સર્વ ગુણસંપન્ન જતાવતું એ ઉક્ત કાર્યને હાનિ કરનાર થઈ પડે. આ વાત અમે સમજીએ છીએ અને તેથીજ એવા દ્વિતીયનું નિરીક્ષણ કરવાને બદલે નિષ્પક્ષપાતપણે અમે એના હોયતું પણ નિરીક્ષણ કરીશું.

આ અનાથાશ્રમના એ;રિપોર્ટ બહાર પડી ચૂક્યા છે, અને અભિપ્રાયો આ પત્રની ઓફીસમાં આવેલા છે. આ સમય દરમીયાન એના ચાલકોએ જે ઉત્સાહ, પ્રમાણીકતા અને વ્યવહારકુશળતા દર્શાવ્યાં છે તે ખરેખર પ્રશ્નસાને યોગ્ય છે. પ્રથમ ત્રણ વર્ષના બહાર પડેલા રિપોર્ટ સંબંધી કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવાનું અમે માંડી વાળ્યું હતું; દારણ કે એ સમયના કાર્યકર્તાઓ અને શુભેચ્છકોએ આ સંસ્થાને સ્થિર કરવા તેમજ તેનાં સર્વ અંગોની રચના કરી તેને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલુ બનાવવા જે અગિય યમ કર્યો હતો તેનું પરિણામ તે પછીના કામમાંજ જોઈ શકાય એમ હતું. આવારે પણ આ પરિણામનો નિશ્ચય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો નથી. આમ છતાંજ સમય આવતા પહેલાં પણ યોગ્ય પરિણામ લાવવા સંબંધી જે કંઈ વિચાર કરવામાં આવે એ ઉપયોગી નીવડશે, એમ સમજી આ લેખને જન્મ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રસિદ્ધ રીતે નડીઆદમાં આ પ્રકારની ચર્ચા કરવાનું અન્ય સાધન ન હોવાથી, તેમજ શિષ્ટજનોના આવા પરાપકારના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે આવી ચર્ચાની અપેક્ષા હોવાથી આ પત્રમાં જે કંઈ લખાય એ હિતુષ્ણ આવશ્યક છે.

આ અનાથાશ્રમના જન્મ અને તે પછીના શુદ્ધ દ્રષ્ટાંતની ઉપયોગી માહિતી એના પ્રથમ રિપોર્ટમાંથી વાચકને મળી રહેશે. સંસ્થાને અજ અનાથોના નિવાસગૃહ ઉપરાંત, શાળા, દવાખાનું, ગોશાળા અપંગગૃહ, ઉદ્યાન, કસરતશાળા વગેરે યોજવામાં આવ્યાં છે.

તે શિવાય તેમાં અનાય અગ્રાથમ (વનિતા વિગ્રામ), તજ્જેવાયલાં બાળકોને ઉછેરવાનું ગૃહ, ઉદ્યોગશાળા વગેરે અગ્રાની પૂરતી કરી તેને સર્વાંગે સંપૂર્ણ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય જનસમાજની તનમન ધનની સહાયથીજ પૂર્ણ થવું શક્ય છે. અહીં આપણે આશ્રમને અંગે જે જે અગ્રા યોજવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ જીવંત દશામાં આવ્યાં છે કે મૃતપ્રાય કિંવા આરોગ્ય છે કે અનારોગ્ય તે જોઈશું, આમાં અમારો અનુભવ પણ કામમાં આવશે.

અનાયોના નિવાસગૃહની તેમજ સામાન્ય રીતે આશ્રમના મંકાનની સ્થિતિ સંતોષકારક છે. આશ્રમનું મકાન ઘણા ઉપયોગી અને રમણીય સ્થળે આવેલું છે. દાતાઓના દાનને લીધે મકાન પણ લબ્ય તેમજ સવડવાળું થઈ શક્યું છે. આ કાર્ય એક ગુપ્ત ગૃહસ્થની ખંતીલી સહાયતાથી કરવામાં આવ્યું છે, એ વાત પ્રથમ રીપોર્ટમાં વ્યાખ્યાની રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે. જે કે મકાન કમીટીની રાજ્યપતની કેટલીક સ્વાભાવીક શ્રેણીને લીધે તૈયાર થયેલા પાયાઓમાં ફેરફાર કરવા પડ્યા. ઉપરાંત પ્રથમની ઓફીસની બે ઓરડીઓ અને જુના બોજનગૃહની સ્થિતિ સારી નથી. આ અપૂર્ણતા તરતજ સુધારી લેવા માટે વ્યવસ્થાપક મંડળને ધન્યવાદ થતો છે. નિવાસગૃહમાં અનાયોને સામાન્ય રીતે ઠીક રાખવામાં આવે છે. કપડાં લતાંની ગોઠવણ સારી છે, જે કે તેની વહેંચણીની તેમજ તેને સ્વચ્છ રાખવાની વ્યવસ્થા એકજ હાથમાં ન હોવાથી ખામીવાળી છે. બોજન સામાન્ય રીતે ઠીક અપાય છે, પરંતુ દુધ-ધી માટે ઘણી બખીલાઈ કરવામાં આવે છે. બાળકોના આરોગ્ય માટે દુધ અને તેટલી છૂટથી અપાવું જોઈએ. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવે છે કે, બનતા સધી સાત્વિક ભોજન આપવામાં આવે છે. આનો અર્થ અપાતા ભોજનનો કમ જોતાં ઘણો સંકુચિત કરવામાં આવેલો જણાય છે, કેવળ ખેરવાદ અને કૃત્રિમીત અન્ન આપવું એમાં સાત્વિકતા જળવાય છે ? ચાર કે તેથી વધારે દિવસ અનિયમીતપણે દાતાઓ તરફથી મળેલાં મિથાન્ન જમાડવાં એ પણ સાત્વિકતાજ જળવાતી હશે કે કેમ એ પણ વિચારવા જેવું છે. અમારા જણવા પ્રમાણે દુધ-ધી માટે પ્રથમ એક વર્તમાન પત્રમાં ચર્ચા આવવા ઉપરાંત તવા રીપોર્ટમાં એક વીઝીટરે પણ સૂચના કરી છે. અનાયોને દાતાઓ તરફથી મળતાં મિથાન્ન લાગલાગટ જમાડવામાં આવતાં કંઈ પણ વિવેક રાખવામાં આવતો નથી. આથી ઘણી વખત અનાયો માંદા પડી જાય છે. અમે સાંભળેલાં એક વાત યાદ છે કે એક વખત અનાયોને સંતરામ જમવા મોકલતાં ત્યાં એકાદ બે અનાયોને ઝાડ થઈ ગયા હતા. આવા પ્રસંગે ઘણા અનાયોને એમની ધમ્માનુસાર ઘણી વખત એકજ વખત જમાડવામાં આવે છે, કારણ કે માંદા થવાનો બચ 'લાગે છે ! આવાં લાગટ મિથાન્નોથી બોજનની નિયમીતતા જળવાતી નથી. એક વખત સાંજે દુધ લાવી માંડી રાતે અનાયોને દુધપાક પૂરીનું બોજન આપવાનું અમે સાંભળ્યું હતું ! લોકો અનાયોને ભોજન આપે છે તે આ દશા લાવવા માટે તો નજ હોવું જોઈએ.

અનાયોના શિક્ષણ માટે જે યોજના કરવામાં આવી છે, તે ઉત્તમ પ્રકારની છે. એને માટે ખાસ ફોર્સ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ફોર્સ પ્રમાણે દર છ માસે પાસ

યતારને ઉપરના વર્ગમાં ચઢાવવામાં આવે છે. ઘણું કરી ચોથા ધોરણથી પરમાવાના શિક્ષણ તરીકે અગ્રેજી શિખવવામાં આવે છે, તેમજ સંસ્કૃતનું પણ જ્ઞાન આપવાનો ઉદ્દેશ છે. આથી એક અનાચ ૧૧ થી બાર વર્ષની ઉંમરે સામાન્ય કોર્સ પૂરો કરી. શકવા ઉપરાંત અગ્રેજીનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ માટે નિર્ણયક મુખપાઠ કરવાના વિ-
પયો ને બીજી સરળ રીતે શિખવવા માટે શિક્ષકોની વડત્ત શક્તિપર આધાર રાખવામાં આવે છે. ખાસ કરી હિસાબ અને ભાષાજ્ઞાનપરજ વધુ લક્ષ આપવાનો આ શિક્ષણ ક્રમનો હેતુ છે. પ્રેમ મહા વિદ્યાલય તેમજ મુખ્યાલની કેટલીક પારથી સ્કુલોમાં પણ આ પ્રમાણે કોર્સ હોય છે. આ યોજના તો સારી છે પરંતુ તેને અમલમાં લાવવા માટે યોગ્ય શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા નથી, અમારા સાંભળવા પ્રમાણે અગ્રેજી ક્લાસો શિક્ષકના અ-
ભાવે ઘણા માસથી નહિ જેવા રૂઢ પડ્યા છે, અને અનાયોનો સમય વ્યર્થ ગુમાવવામાં આવે છે. ઘણા શિક્ષકો તેમજ મુખી-ટેન્ડેન્ટો કોઈનહિ જણાવતા કારણને લીધે ટકી શકતાજ નથી. આથી ઘણી વખત એમને એમ ચલાવી લેવામાં આવે છે. રખાયલા શિક્ષણક્રમના હેતુ પ્રમાણે ૧૨ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી અનાચને વધારાનું (હિસાબ-ભાષા વગરનું) શિક્ષણ યોગ્ય સમય આપવા ઉપરાંત એમને ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખેડા સહવાસના પરિણામે ખગળ અસર થતી હોવાથી ખીલમાં જે અનાયો જતા હતા તેમને બંધ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એને બદલે એથી સારી કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે જણાવ્યું નથી. આશ્રમ પોતે એ શિક્ષણ આપી શકે એવી શક્તિવાળું નથી તેમજ બીજે અનાયો બગડે છે એ બહાનું દીક નથી. અહીંના મેથોડીસ્ટ ખીશનની વર્કશોપમાં શિખવા મોકલવાની માગણી એક વ-
ખત વર્કશોપના ઉત્સાહી મેનેજર મી પાંડેએ કરી હતી પરંતુ તે ન પાડવામાં આવી હતી. આ માટે ધર્મેનું બહાનું કાઢવામાં આવે તે ચલાવી શકાય એવું નથી. ખીશનની અનેક સ્કુલોમાંજ પહેલાંના ઘણા શિક્ષકો તૈયાર થયા હતા ને થાય છે. માત્ર અનાયોનેજ એ માટે દુર્ભાગી રાખવા એ યોગ્ય નથી. હવે નિવાસ માટેનાં મકાનોની વધુ જરૂર નથી તો કાતાઓના એ નિમિત્તે આવતા પૈસાનો આયોજીકરણો માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શાળાના શિક્ષણમાં શિક્ષકોની આવસ્યકતા હોવા ઉપરાંત જે બીજી ખામી છે તે એ કે, શાળાના સમયમાં ઘણા અનાયોને આશ્રમના કામના નિમિત્તે વારંવાર ગામમાં મોકલવામાં આવે છે. નીતિનું અપાતું શિક્ષણ પણ હવે ઉંચે ચૂકવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ બાલવિદ્યાસ અને ધર્મનીતિશિક્ષણ જેવાં પુસ્તકોદ્ધારા અઠવાલીઆમાં બે ત્રણ કલાક એ માટે ખાસ રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમાંનું હવે કંઈ પણ જણાતું નથી. વળી મામના ઘણા માણસો અને શિક્ષિત મુલકો અનાયોને નવજાયાના વખતે પોતાના સહવાસનો અને જ્ઞાનનો લાભ આપવા આવતા તે પણ સર્વ જૂતકાળની વાતો ચર્ચ પડી છે. શિક્ષણના કાર્યમાં કંઈ પણ સંતોષકારક કામ થતું હોય તો તે ભરત, શુભણ, શિવણ અને સંગિતનુંજ છે. જો કે આમાં ઘણા સુધારાને અવકાશ છે. આ અવ્યવસ્થાનું કારણ સારા માણસોને રાખવામાં થતી ન મુશ્કેલો જોગ કળ્પસાધ. તેમજ કાર્યોકાર્યનો વિવેક કરવાની અશક્તિ એજ છે. આ અપૂર્ણતા ચલાવી લેવાય એવી નથી કારણ કે એનાપરજ એમનું જીવન અવલંબિત છે.

નોકરો શિક્ષકો તેમજ અન્ય કર્મચારીઓ વારંવાર બદલાયા કરે છે એ પણ આશ્ચર્યની અવ્યવસ્થાનું એક કારણ છે. સર્વ કોઈ નદારા હોય છે એમ ધારી લેવું બૂઝ બરેલું છે છતાં કેટલીક ન ઇચ્છવા ભ્રમ ખટપટ, સ્પર્ધા વગેરેનાં મૂળ એવાં ખાઝેલાં છે કે, જેથી મંત્રીઓ પણ કંટાળા જાય છે. આથી અતિરહાસપણ અને ખોટી નાગરિકતાને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ યોગ્ય વેતનિક કર્મચારી જોનામાં કંઈક પણ આશ્રમનું દિત વસેલું છે, તે સેવા કરવાનું પસંદ નજ કરે. પ્રથમના માનનીય કાર્ય વાહકો ઉદાસીન થઈ પડવાનું રહસ્ય પણ કદાચ આમાંથી મળી શકશે. આ સ્થિતિ સુધારવાની ખાસ જરૂર છે. સરખાતમાં થતી રહેતી પ્રગતિ અને હાલની શિથિલાવસ્થા વચ્ચે શું કંઈ પણ તફાવત નથી ? જો એમ છે તો તેનાં કારણ કોઈ વિશિષ્ટ પદને આધારી છે કે સામાન્યને તે વિચારવું જોઈએ. હાલની ઉદાસીનતા એટલી તો વધી પડી છે કે આશ્રમમાં કારમ નહિ થવાથી વ્યવસ્થાપક ગૂંચળાં અધિવેશન ગામમાં નાખવામાં આવે છે; મંત્રીઓ વારંવાર રજાઓ માગે છે, અને અન્ય કોઈ એમનું સ્થાન લેવા તૈયાર થતું નથી આનો નીત્ય શો ? નથો કંઈ આશ્રમના સ્થાપિત નિયમાનુસાર થતું, કે નથી તેથી કંઈ સારું થતું. ખરેખર, એના જનહતાઓએ, શુભેચ્છકોએ, નહીઆદના સિદ્ધ સંજ્ઞાઓએ અને અનાયોના આશ્રમ ક્ષતાઓએ આશ્રમ ભવિષ્યમાં કાગળનો ઢાંધો ન ન જને તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. આટલું લખવાનું કારણ એજ કે, આપારે શુભસંતના અન્ય આશ્રમો કરતાં તેના હેતુઓ વિશાળ છે, તે ઉદારતાથી સિદ્ધ કરવાનાં વચનો અપાવતાં છે, અને તે માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી પ્રમાણીકપણે અનેક પુરપાઈ કરવામાં આવ્યા છે, જેનો જનસમાજે પણ યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે. એવી વિશ્વાસને પાત્ર અને સર્વમાન્ય સંસ્થામાં અનેક ગુણ હોવા છતાં, તેના દોષનો તિનતાથી પ્રતિકાર કરવોજ જોઈએ.

અનાયોના શિક્ષણ ક્રમ ઉપરાંત વ્યાખ્યાયન માટે ઠીક લક્ષ અપાય છે છતાં પ્રથમના જેવું તો નહિજ. પ્રથમની અચળતા તેનો અન્ધાર નથીજ. સંગિતમાં અનાયો ઠીક કામ કરે છે, પરંતુ યોગ્ય બજનો, સંસ્કૃત જ્ઞે અને નિર્દોષ કવિતાઓ સિખવવા તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. આ સર્વ વ્યવસ્થા માટે વિદ્યાસભાની યોજના હતી તે પણ કાઢી નાખવામાં આવી છે ! અનાયોમાં પરસ્પર અધુભાવ વધે, તેઓ આશ્રમનેજ પોતાનું ગૃહ સમજે અને એમનામાં સહગુણો આવે એવું યર્ણ કરવાનું ખાલી છે. તેને બદલે પાછા ન દાખ એ સંભાળવું જોઈએ. ઉપાડી લીધેલું કાર્ય સારી રીતે કરવાથીજ ખાલીનાં કરવા ધારેલાં કાર્ય નિર્વિઘ્ને થઈ શકે છે, એ વાત કદાપિ પણ બૂઝતી જોઈએ નહિ. અનાયો માટેનું વાંચનાલય કંગાલ હાલતમાં છે. સ્વતંત્ર રીતે અનાયોને તેનો ઉપયોગ કરવા ન દેવાથી, તેમજ તેનું ઉત્તેજન ન મળવાથી, ભાગ્યેજ કોઈ અનાય એમાંનું પુસ્તક વાંચે છે. આથી અનાયો જનસમાજમાં ઉછરતા હોય એમ લાગે છે. વ્યાવહારીક જ્ઞાન તરફ પણ વિદ્યાર્થી લક્ષ અપાતું નથી મોટા અનાયો સાગળના સમયમાં ધણી વખત ગામમાંથી ખાડી ખેતી લાવના જેવામાં આવે છે એજ ખાદ !

આત્રમના એગની ગોરાળામાં ગાયજ નથી. આવેલી એ ગાયો દુકાળને લીધે પાંજ-
રાપોળમાં મોકલી દેવામાં આવી હતી, જે હજી પાછી લાવવામાં આવી નથી. આગનું
કામ જમીન ખરાબ હોવાથી ચતું નથી. ઉવોગરાળા ઉભી કરવા હજી કંઈ પ્રયત્ન થયો
નથી તેમજ શિક્ષણ આપવા માટે જે યોજના કરવામાં આવી છે તે પણ સાધન અને
શિક્ષકોના અભાવે પ્રજિભૂત થતી નથી. અનાયોનું આથી કેવી રીતે દિત સચવાશે એ
વિચારવા જેવું છે.

વળી વિદ્યાસભા શા હેતુથી કાઢી નાખવામાં આવી તે સમજાતું નથી. શું શિક્ષણ ઉપર
દેખરેખ રાખવાની જરૂર નથી? મંત્રીઓ એવી દૈવિ શક્તિવાળા નજ હોઈ શકે કે બહું
કાર્ય એક હાથે કરી શકે. દુકાળ ફરતું કાર્ય બંધ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ ફંડ ખાતે
વધેલી રકમ જમી કરી રાખવાને બદલે અહમદનગર તરફના દુકાલ પીડિતોના સહાયતાર્ય
મોકલાવવી જોઈએ, અથવા તે માટે વધુ ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા
પ્રસંગે વધેલા પૈસાનો સફ્ટઉપયોગ કરવામાં નહિ આવે તો ક્યારે થશે? શું આત્રમને
પરખાંતોમાંથી સહાય નથી મળી? જો મળી છે તો એ પ્રાંતના દુઃખિયો માટે એમનોજ
દિસ્સો એમને પાછો આપવો એ ધર્મ છે. ગયા વર્ષે અજમેરના દયાનંદ અનાયાત્રમના ઉપ-
દેશકની સહાય જેવી વ્હાલી લાગી હતી તેવીજ અથવા તેથી વધારે અહમદનગરના દુઃખિ-
યોને આપણી સહાય વ્હાલી લાગેજ. નાણાં એકઠાં કરવાની ઘણી યોજનાઓ પણ સિધ્ધિ
થઈ પડી છે. સુટિફંડ બંધ થયું છે. આવક આથી ઘટે એ સ્વાભાવિક છે. જો એમજ
ચાલે તો એની પ્રગતિ માટે આવાં સાધન ક્યાંથી મેળવવાં એ પ્રશ્ન 'અશક્તિમાન બવેત
સાધુ' જેવો સાધારણ થઈ પડશે.

રીપોર્ટમાં ઘણી ઉપયોગી હકીકતો પણ છે એ સર્વના સારાસારતું નિરીક્ષણ કરવું
સ્થલના અભાવથી અશક્ય છે. માત્ર એટલુંજ કહીશું કે રીપોર્ટ કંઈક અવ્યવસ્થિત હોવા
સાથે એમાં અશુદ્ધિ ઘણી રહી છે. દાખલા તરીકે પહેલાજ ઉપોદ્ધાતમાં એક વાક્ય છે
કે "દયાથી દીન થઈ જે દયાને હણે છે." આ વાક્યમાં 'દયાને' બદલે 'દીનતાને' એ
શબ્દ ન હોવાથી અનર્થ થાય છે. અરતુ.

વર્તમાનકાલની સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા બીલકુલ નકામી જેવી લાગે છે, તેને પૂર્ણ
સત્તા આપવામાં આવતી નથી. રકુલોતું નીતિનું, આચારનું ખરું કાર્ય સંભાળવાને બદલે
તેની પાસે લગ્ગડાં લત્તાં સંભાળવા જેવું સાધારણ કારકુન કરે એવું કામ કરાવવામાં આવે
છે. આવી જગ્યા માટે એજ્યુએટ અથવા અન્ડર એજ્યુએટની શી જરૂર? આતો નાણાંનો
દુરુપયોગ લાગે છે. આ સ્થાનની વર્તમાન દશામાં તો સાક્ષાત જ્ઞાતાં પણ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને
યોગ્ય નિવડે એ શંકાસ્પદ છે.

બેશક, અમે આ પ્રમાણે અમારીજ સંસ્થાના દોષ દર્શાવ્યા છે, પણ તે શુદ્ધ અંતઃ-
કરણે લખાયેલા હોઈ ઔપધર્ષ છે. આ આત્રમ માટે અમને ઘણો પ્રેમ છે. એ સંપૂર્ણ
સ્થિતિએ આવે એ જોવાને અમે કાંઈનાથી પણ ઓછા જરાસુ નથી, અને એ જરા-
સાજ આ લખાવે છે. પરમાત્મા અમારી એ જરાસા પૂર્ણ કરે.

નવાવનન્દિની.

(એક હુકી વાર્તા).

ગુજરાતના નવાખના દરબારી કાવતું નામ માધવમિશ્ર છે. નવાખને એક પુત્ર છે. જેનું નામ જ્યેષ્ઠમિસ્ર છે.

કવિ દરબારમાં રહે છે અને નવાખનન્દિની દરબાર સાથે જોડાયેલા એક મહેલમાં રહે છે. સંગમરમરના જળીદાર ઝરખાની આડમાં બેઠાં બેઠાં નવાખનન્દિની કવિની કવિતા સાંભળે છે, અને તે કવિરાજ દરબારમાં બેસી પ્રતિજ્ઞાના યતિવિરામપર તાલ દેતાં ઉત્પન્ન થતા આજુપણોનો ઝીણો અને મધુર ધ્વનિ સાંભળે છે.

કવિએ નવાખનન્દિનીને કદાપિ જોઈ નથી. કવિના નેત્ર સન્મુખ પથરની સ્વચ્છ અને આછી જળીમાં કવચિત્ કવચિત્ લીલા રંગના આજુપણની આભા દસિક કવિના હૃદયને લીધું કરી રે છે. અને કવચિત્ એક પ્રકારની અદ્ભૂત લક્ષિમાં કવિના ભાવપૂર્ણ નેત્રોમાં મહિના નિશાની પેડે જમી જાય છે.

કવિની પાસે કવિતા કરવાની આજ પુછ છે. કવિને આ અલક્ષિતાનો આટલો માત્રજ પરિચય છે, કેવું કદપના કુસળ કવિ જ્યારે પોતાની કવિતામાં તેજ છાયાની એક માનસી મૂર્તિ ધડી કોઈ અલક્ષિત સુંદરીના સુદાગી, સૌંદર્યની પ્રશંસા પૂર્ણ ગાયા ગાય છે—સુમધુર સ્વરથી કવિતા સંભળાવે છે—ત્યારે તે સંગમરમરના શ્વેત ઝરખામાં કોઈનું બહુ મૂલ્ય વસ્ત્રાભરણ ભૂપિત સુમચિત અંગ ચાંચદશમાવના ધારણ કરી હૃદયની એ ભાવનાને પ્રકટ કરે છે. કવિ વળી વધારે મગ્ન થઈ કવિતા રચે છે અને વાંચે છે.

તે સુમનોહર અદૃષ્ટ સુંદરીને લક્ષ્ય કરીને કવિ જે રચના કરે છે તેમાં પ્રાયઃ આ પ્રકારનું વર્ણન થાય છે:—

“ જેના કાંચન સરીખા અંગના સંયોગથી જરી, કીનખાખ તેમજ હીરાપત્રાનાં જગલ ધરણું વગેરે પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે તેજ સાચી સુંદરી છે. સોનાના વર્કમાં વીંટાયેલી પાનની પટ્ટીની પેડે તેમાં કેવળ રસજ ભર્યો હોય છે. લોકોની નજર જેના બાહ્ય વસ્ત્રાભરણોની પ્રભામાંજ મુગ્ધ થઈ આન્તર અનુરાગ રસ સુધી પહોંચી નથી શકતી એવી રૂપવતી સુકુમારીના સૌંદર્ય અને રસને જે જાણતો નથી તે અવશ્ય ગમાર છે. હે નવચોવના સુમનોહર સુંદરી ! ‘મારૂં આ ભાવનાથી પરીપૂર્ણ સ્મૃતિગાન તારા જ્યોતિષ્પરીત આજુપણોની જ્યોતિને હજી પણ અધિક ઉજ્જવલ કરે. ”

સુકુમારે નવાખનન્દિની કવિની આવા પ્રકારની કવિતા સાંભળી સ્વતઃ કહે છે. “ હા, કવિયે યોગ્યજ કહ્યું છે. હું સોનાના વર્કમાં વીંટાયેલી પાનની પટ્ટી છું, બહાર કુન્દનના જડાઉ ધરેણીની અદ્ભુત પ્રભા અને અંદર નિરાશારૂપી રક્ત-રસ ! ”

આમ સ્વતઃ વિચાર કરતાં કરતાં તે નવયૌવના નવાખનન્દિની શ્વેતકમળદળપર શ્યામ ભરતની પેઠે તે શ્વેતઝરૂખાની આછી બળીમાં પોતાના વિશાળ અન્ન-રંજીત નેત્ર સ્થાપિત કરી બહાર ઝાંખીને જુવે છે તો સુગૌર સુન્દર સુકવિ આવેશથી સુભાવ-ભરી કવિતા વાંચી રહ્યા છે. કવિના લલિત સ્વરની મધુરતા, તેના સુગૌર સુખમંડળની આનંદદાયિની દ્રોમલ કાન્તિ-અદ્ભુત ઉજ્જવલતા તેમજ દીવ્ય તેજસ્વિતા નિરખી યૌવ-નવનવિહારિણી તે નવાખનન્દિનીનું મન અસ્થિર બને છે-બળે ડાલે છે.

સુકાન્તિની નવાખનન્દિની આમ જોતાં જોતાં એક શીતળ શ્વાસ ખેંચી શુદ્ધાખના અતરંગી ભરપૂર રૂમાલ કાઢી સુખમંડળને સ્વચ્છ કરે છે. શુદ્ધાખની મનોહર સુગન્ધથી સમરત દરબાર સુગન્ધિત બની જતો હતો. તે સુગન્ધિ કવિહૃદયને વળી વધારે મસ્ત બનાવતી હતી. યુવક કવિ શિયિલ સરખો બની જતો હતો, સ્વર ધીમે ધીમે જતો હતો. આ સમયે સમરત દરબાર “ વાહ વાહ વાહ વાહ ” કહી તેની પ્રશંસા કરતો હતો.

આ પ્રશંસા કવિના કર્ણે સુધી પહોંચતી હતી કે નહીં તે તો અમે કહી ચકતા નથી કિન્તુ એટલું તો અવશ્ય કહી રાકીએ છીએ કે તે પ્રશંસારૂપી ધનપટાથી નવાખનન્દિનીને મનોમધુર આલ્લાહિત ભાવ ધારણ કરી નાચવા માંડતો હતો.

(૨)

આ પ્રકારે કવિતાના વિશુદ્ધ આમોદમાં નવાખનો અધિકાંશ સમય ચીતવા માંડ્યો. નવાખનો દરબાર પણ રાજ્યનીતિ અને રાજ્યસાસનની જન્મભાંધી મુક્ત યદ્યં કાવ્યર-સના સાગરમાં ડુબી ગયો. સ્વઆનંદમાં મગ્ન રાજદરબારને કોઈ પણ ખબર નહોતી કે કેના હૃદયમાં નિરાશા અને આશાનો ઘાતપ્રતિઘાત અને આન્દોલન મચી રહ્યાં હતાં.

અને કવિ ! ભાવમાં ભૂલેલા કવિને પણ આ ખબર નહોતી કે તે પોતાના કલ્પના રાજ્યતા સુશોભિત સિંહાસનપર જે અલસિતાનો અભિષેક કરી રહ્યા છે, કેવળ ક્રીડા કૌતક કરવા જેના રૂપની આગમાં સ્વકવિત્વની આહુતી દઈ રહ્યા છે તે તો ભાવના આ-વેશમાં અંદરને અંદરજ સળગી રહી છે. અરેરે ! તેને ખીચારાને કાંઈ ખબર નહોતી કે તે જેને કેવળ ઉપલક્ષ્ય બનાવી સ્વકલ્પિત માનસી મૂર્તિના ચરણોમાં જે કાવ્ય કુસુમાં-જલિ અર્પણ કરી રહ્યા છે તેને તે પોતાનીજ પૂજા સમજી ગ્રહણ કરે છે.

એક દિવસ કવિરાજ કુસુમકુંજથી ઘેરાયેલી પોતાની કુટીમાં બેસી કાંઈક વતન રચતા કરી રહ્યા હતા. ધૈર્યવાર પછી કવિએ પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડી કરી જોયું તો સામેથી

બહાર આવી રહી છે. આ સમય તો તમારી કવિતાથી દરબારને ખુશ કરવાનો છે, રાજ માગવાનો નથી, બાળત થી છે.”

કવિએ કાંઈક હસીને કહ્યું “ હજુર મારા રસની ખુંજ બધી ઉધાર લીધેલી છે. હવે એક ખાસ રસબંદાર વગર ચાલી શકે તેમ નથી. જહાંપનાહ ! હું શાદી કરીશ.”

નવાજનું ગૌર અને વિશાળ સુખમંડળ કૌતકના હાસ્યથી અધિક ઉજ્જવલ થઈ ઉઠ્યું. સમસ્ત દરબારની કૌતકપૂર્ણ નજરોએ નવજનના નમ્ર કવિને અભિનન્દન આપ્યું, પણ કેવળ તેજ સંગમરમરના ચેત જળાધાર ઝરખામાંથી કોઈક લલિત લલનાના વ્યયિત વ્યાકુલ હૃદયને ચીરીને નીકળતો દીર્ઘ શ્વાસ કવિના અત્યંત કોમળ હૃદયને ઉન્મયિત કરી દેવા લાગ્યો.

હાય કવિ ! તું શું અનુભવે છે ? જાણે કોઈકનાં અશ્ન પૂર્ણ વિશાળ સ્વામ નેત્રો વ્યયિત હૃદયની અત્યંત કર વેદનાના ભોગથી તેના ઉપર કાતર દટિ નાંખી રહ્યાં છે, જાણે કોઈકના કેસરથી રંગેલા શુભાળી રસબર્ષાં જોઈ ગર્વથી કુલીને સ્ફુરિત થઈ રહ્યા છે. જાણે કોઈકનું કુસુમની પાંખડીથી પણ અધિક કોમળ હૃદય કહીને કાસગારને તોડી બહાર ટીકળા પડે છે.

કવિ આ સર્વ અનુભવતાં સંકોચાયો, લજ્જાથી પોતાનામાંજ પોતે છુપાવા લાગ્યો. નવાજે રાજ મંજુર કરી, દરબાર બરખાસ્ત થયો.

કવિને પોતાના છુટકારાની આશા થઈ, કિન્તુ અંદરના મહેલમાં કોઈકના પગના આભૂષણોની ધ્વનિ કવિના કર્ણમાં કાતર-કન્દનની પેઠે ઘુંજી રહ્યાં.

કવિએ ઘેર આવી પ્રવાસને માટે તૈયારી કરી. હવે સર્વ તૈયાર થઈ રહેવામાં આવ્યું હતું તેટલામાં નવાજનનંદીની ખાસ બાંદી દરિયાળીથી આવી ઉપસ્થિત થઈ. દરિયાએ અત્યંત ગંભીરભાવે કવિને સલામ કરી અને મૌન્ય ધારણ કરી ઉભી રહી.

નવાજનનંદીની બાંદીને જોઈ કવિનું સુખમંડળ શુષ્ક થઈ ગયું-હૃદય કમ્પિત થઈ ઉઠ્યું તો પણ તેણે પોતાના વ્યયિત હૃદયની વેદના છુપાવી પોતાની વાણીને મધુર-ભાવથી ભરી કહ્યું.

“ કેમ દરિયાળીબી ! આ સમયે વળી આ ગરીબની ખુંપડીમાં કયા આનન્દના સમાચાર લઈ આવી છે ? ”

દરિયાનો ભાવ આજ અત્યંત ગંભીર છે. તેણે અત્યંત ઉદાસ થઈ કહ્યું. “ કવિરાજ ! આનન્દના સમાચાર નથી, પણ નિરાશાવિદીથી હૃદયના તાજ ખૂનની ખબર લઈ આવી છું.”

દરિયાએ પોતાના ઉભય હસ્ત એમ કહીને કવિ સન્મુખ ધર્ષા.

દરિયાના હાથમાં આજ પ્રજા એક પાત્ર હતું. તેના ઉપર લાલ રંગનો રેશમી ર-માલ દોઢેલો હતો.

આજ તેને નીરખવા કવિને ઉલ્કંઠા ન થઇ. તે રૂમાલ ખસેડવા હાથ ઉઘો ન કરી શક્યો, તે મૌન્યવૃત્તિ ધારણ કરી ઉભો રહ્યો.

દરિયાએ પોતેજ રૂમાલ ખસેડી નાખ્યો.

કવિએ જોયું તો એક માટીના પાત્રમાં સોનાના વર્કમાં વીંટાયેલી પાનની એક પટ્ટી છે, તેને કાંઈએ મસળી નાખી છે અને તેની અંદર કાંઈકના ચીરાયેલા હૃદયમાંથી વહેતી રક્તધારા પેઠે લાલી ઝળકી રહી છે.

કવિના નેત્રમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં, તે આંસુ લુતો લુતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

કવિનો વિવાહ થઇ ગયો છે. અને તે પાછો દરબારમાં આવ્યો છે.

તેને આવેલો જોઇ નવાબે કહ્યું “ કવિરાજ ! આજે તો તમારું નુતનપદ અને નવીન રસપૂર્ણ કવિતા સંભળાવો. ”

કવિ સંભળાવવા લાગ્યો “ જોને શયુગારની કાંઈ અગત્ય ન પડે તેજ ખરૂં સૌંદર્ય છે. તેજ સ્વભાવ સુંદરરૂપ છે. કમલિનીને મુક્તામરિત વજ્રો પહેરાવવાની જરૂર નથી. સેવાળમાં રહીને પણ તે રમણીયજ જણાય છે. આબૂપણો સૌંદર્યની અન્તર પ્રમાણે ઢાંકી દે છે. આડંબર સત્ય સુંદરતાને માટે વિડમ્બના માત્ર છે. ”

આવા પ્રકારની કવિતા સંભળાવતાં કવિના હૃદયદર્પણમાં એક બૂપણુ શૂન્ય, અનિશ્ચ હાસ્ય-મંદિત મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું અને તે ભાવનામાં તન્મય થઇ જતો હતો. ઇચ્છેવની આરાધના કરવામાં ભક્તને જે વિમલ આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે તેવાજ આનન્દમાં મગ્ન થઇ વિહલ કવિ કવિતા વાંચતાં વાંચતાં પોતાને સમસ્ત સંસારને-બૂલી જાય છે. હવે તેની કવિતામાં વિલાસ અને ઔઞર્યનો આભાસ પણ નથી. તેની કવિતા વનવાસિની તાપસકન્યાની પેઠે પવિત્ર, ભાવપૂર્ણ, સરલ અને સાદી છે. કવિ પોતાના અનાસ્વાદિત નૂતન આનન્દમાં મગ્ન થઇ જતો હતો તેને જરાયે ખબર નહોતી કે કેવું હૃદય આ કવિતા સંભળી વ્યથિત થાય છે અથવા કોને તેની જુની કવિતા પાસે આ નવી કવિતા નીરસ જણાય છે.

અને નવાબનન્દિની ? કવિની નુતન પ્રકારની કવિતા સંભળી તેનાં આબૂપણો તેને લજ્જત કરતાં હતાં-ધિક્કારતાં હતાં. તે કવિની આ આબૂપણુવિહીન અપરિચિત નવી સુંદરીને જોવા વ્યાકુળ થઇ ગઇ; જન્મથીજ આજ સુધી ભોગવિલાસમાં ઉછરેલી નવાબનન્દિની બરાબર રીતે નહોતી સમજી શકતી કે તે બહુ મુશ્કે સુંદર સુંદર વસ્ત્ર અને આબૂપણુ રહિત સૌંદર્ય કેવું હોય છે. તે મનમાં ને મનમાંજ કહેતી હતી કે “ કાણ જાણે કવિ જે રૂપની પ્રશંસામાં તન્મય અને ગદગદ થઇ જાય છે તે રૂપ કેવું હશે, જેના વસ્ત્રાભરણહીન સૌંદર્યપર કવિનું હૃદય પૂર્ણ રીતે આસક્ત છે તે સૌંદર્ય કાણ જાણે કેવુંકે

હશે. જે હૃદય માટે મારા સરખી નવાબનન્દિનીનું ઐશ્વર્ય અપમાનિત થઈ હારીને પાછું ફરી આવ્યું તે હૃદયને સદબંધો વચ્ચે કરવાવાળી લલના કાણુ જાણે કેવીકે સુન્દરી હશે. મારાપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાવાળી તે કામિની કેવી માયાવિની હશે.

એક સાધારણ ગામડાની કન્યા સાથે પોતાનાં બધાં ઘરેણાં દબાવે પશુ જે નવાબ-નન્દિની પોતાનું જાગ્ય બદલી શકતી હોત તો તે તેમજ કરત પણ અશ્વસાસ !

(૫)

વસન્તનો સમય છે. નૂતન ઐશ્વર્યથી પ્રકૃતિના રાજ્યનો ભંડાર ભરેલો છે. પ્રતિ વૃક્ષ જુનાં પાંદડાં તજી દ્રઢ કોમળ નવપક્ષ્વ કુસુમકળી અને પક્ષીયોના કલ્પલથી પરીપૂર્ણ થઈ ગયું છે. વસન્તના મનમોહન સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થવાવાળા આનન્દે જ્યારે કઠોર કાષ્ટ ઉપર પોતાના પ્રભાવવડે બહાર પત-પુષ્પરૂપથી પોતાનું રૂપ પ્રકટ કરી દીધું ત્યારે તેનાથી અનુપ્ય હૃદય પ્રવૃદ્ધિત થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય સરખું શું ?

ગુજરાતમાં લોહી વસન્ત સમયે પ્રતિ વર્ષ વનભોજનનો ઉત્સવ કરે છે. આ વર્ષે પણ વનભોજનના ઉત્સવમાં દેશનાં સર્વ નરનારીઓ જવા લાગ્યાં. સૌંદર્યવતી કુંજો તરફ નરનારીયોના હાસ્યથી પોતાની પ્રસન્નતા પકટ કરી રહી.

પ્રથમાગમનને કારણ તે ઉત્સવ કવિકામિનીને ખાસ મનભાવતો હતો. એક દિવસ અચાનક તેની પાસે એક પત્ર આવ્યો. તેનાપર નવાબનન્દિનીની મહોર હતી.

ડરતાં ડરતાં લાખની મહોર તોડીને કવિની સ્ત્રીયે તે પત્રને પરખીડીયામાંથી કાઢ્યો. પત્ર ઉઘાડી જોયું તો જણાયું કે તે નવાબનન્દિનીની એક રહસ્યભરી ચીઠ્ઠી હતી. તેમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

પરમ સૌભાગ્યવતી બહેન,

તમારા વનભોજનના ઉત્સવમાં હું પણ ભેળાવા મધ્યું છું તેથી તમારે ત્યાંજ અને નોતરું છે એમ હું સમજાયા.

લી. હીનભાગિની જેષ્ઠત્રિસા.

આ શું રહસ્ય છે ? નવાબનન્દિની માગીને નિમંત્રણ દ્યે છે ? કવિની સ્ત્રી હસતાં હસતાં ચાલી ગઇ પણ કવિનું મુખમંડળ શુષ્ક થઇ ગયું.

(૬)

એક મનોહર બગીચામાં નવાબનન્દિની આજ કવિ કામિનીના નિમંત્રણમાં આવી છે.

કવિની સ્ત્રી કમરમાં કબજે વીંટળી સ્વહસ્તે જાતજાતનાં ભોજન ખનાવી રહી છે. અને નવાબનન્દિની દૂર બેઠી બેઠી કવિકામિનીના હાવભાવનું નિરીક્ષણ કરતી દસી રહી છે.

નવાબનન્દિનીની દૃષ્ટિ એક ગંભીર વેદનામરી ગતિથી કવિકામિનીના પ્રતિ કાર્યને અભિનન્દન આપતી હતી. રસોષ કરતાં કરતાં દિવસ બહુ ચઢી ગયો. વૃક્ષનાં પાંદડાંઓમાં સૂર્યેતું તેજ કીડા કરી રહ્યું હતું. તે સમયે જ્યુનિસાએ કહ્યું “ બહેન, ધણી રસોષ થઇ ગઇ. હું તે એક દિવસમાં કેટલુંક પાઈશ. તું બહુ થાકી ગઇ છે. તારું કમળ સરખું કોમળ શરીર ક્ષાન્ત થઇ ગયું છે આવોને આપણે ઉભય તળાવમાં સ્નાન કરી આવીએ.

આના ઉત્તરમાં કવિકામિની મોં ફેરવી નવાબનન્દિની પ્રતિ સરલ દૃષ્ટિથી જોઇ હતી, તે તો પ્રથમથીજ નાહી ચુકી હતી.

નવાબનન્દિનીએ પ્રીતિપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું “ રસોષમાંથી બહાર નીકળ નહીં તો તને હું અમડાવીશ. ”

કવિ પ્રિયાએ હસીને રસોષ કરવી બંધ કીધી.

નવાબનન્દિની કવિની અનમોહિની સાથે તળાવમાં સ્નાન કરવા ગઇ. લીલાલલામ ગતિથી હાસ્યને પણ લજ્જત કરતી તે ઉભય સુન્દરીઓ પગથીઆં ઉતરી નીચે આવી.

કવિની ઓંચે પોતાનાં વસ્ત્રો પગથીયાપર રાખી દીધાં. તે જોઇ નવાબનન્દિનીએ પણ પોતાનો મણીમુક્તા મંડિત પોશાક ઉતારીને રાખી દીધો. ઉભયે સ્વલ્પ સ્નાન વસ્ત્રો ધારણ કીધાં, પછી ઉભય જળમાં ઉતરી ખરકરી કરતી સ્નાન કરવા લાગી.

નવાબનન્દિની એકાએક જળથી બહાર નીકળી કવિકામિનીનાં કપડાં પહેરવા લાગી અત્યંત વિશિષ્ટ થઇને કવિની ઓંચે કહ્યું “ આ શું બહેન ! મારાં વસ્ત્રો કેમ પહેરા છે ? ”

નવાબ નન્દિનીએ કીડું હાસ્ય કરી કહ્યું “ બહેન, એક દિવસ એવો હતો. બ્યારે તારો પતિ મારાં ઝવેશત જડેલાં જરીનાં વસ્ત્રોની પ્રશંસા કરતો હતો. હવે દરબારમાં તારાં આ સાદાં વસ્ત્રોની સ્તુતિ સાંભળું છું, તેથીજ બહેન ! મારું હૃદય ધ્રુવ છે કે એકવાર તેને પણ પહેરી જોઈ કે તેમાં શા ગુણ છે ? ”

કવિકામિનીએ લજ્જત થઇ કહ્યું “ બહેન, તમે તો નવાબનન્દિની છો. તમારી કાંઈ પ્રશંસા ન કરે તેમાં તમને આટલું બધું દુઃખ કેમ ? ”

નવાબનન્દિનીએ હસીને કહ્યું:—

રનિહાં ખૂતેમ જાહિર ગયે રજે નાજકમ,

રજે મન દરમન નિહાં સુ રજે સુખ આંદર દિનાસ્ત

કલકતા,

તા. ૧-૧-૧૨

}

ચાંપશીવિકુલદાસ ઉદેશી.

। શ્રી પરમાત્મને નમઃ ।

અથ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય.

(વ્યાખ્યાનરૂપે)

॥ મંગલમ્ ॥

યસ્માદ્વિશ્વમુદૈતિયંત્રરમતે યસ્મિન્પુનર્હીયતે
માસાયસ્ય જઢાદ્વિપાતિ સદ્જાનન્દોઽઽવલંબન્મહઃ ।
શાન્તંશાશ્વતમાક્રિયંયમ પુનર્ભાવાય ભૂતેશ્વરં
દ્વૈતધ્વાન્તમપાસ્ય યાન્તિકૃતિનઃ મસ્તૌમિતં પૂરુષમ્ ॥

ભાવાર્થ:—જેનાથી આ વિશ્વ ઉદય પામે છે, જેમાં વિશ્વ રમે છે, પુનઃ જેમાં લય પામે છે, જેની ક્રાંતિથી વિશ્વ બાસે છે, તથા જે તેજ સંહન આનંદમય, ઉગ્ગલ્લ, શાન્ત, શાશ્વત ને વિકાર રહિત છે; તથા પુરુષવંતો દૈતશ્ચી અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ માટે જે પ્રાશ્નિયોના ઈશ્વર પ્રત્યે જાય છે તે પરમ પુરુષની સ્તુતિ કરે હું.

‘એયાંસિ ઘટુ વિદ્માનિ’ શુભ કાર્યોને વિષે વિદ્નો થવાનો વિશેષ બય હોય છે. એ વિદ્નો થવાનું કારણ મલીન સંસ્કારો મંગલાચરણ કરવાથી દૂર કરી શકાય છે. શુભ કાર્યોને વિષે વિદ્નો ન થાય તથા વૃત્તિ બીજા વિષયોથી મોકળી થઈને આરંભ કરેલ કયામાં જોડાય, એટલા માટે પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ વસ્તુ નિર્દેશરૂપ, ૨ નમસ્કારરૂપ, ૩ આશીર્વાદરૂપ. પોતાના ઇષ્ટદેવ અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જેમાં વર્ણન કર્યું હોય તેને ઘસ્ટુનિર્દેશ મંગલાચરણ કહે છે. ઇષ્ટદેવ અથવા પરમાત્મા પ્રત્યે જેમાં નમસ્કાર કર્યા હોય તેને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કહે છે.

ઇષ્ટદેવ અથવા પરમાત્માના સ્મરણપૂર્વકે શિષ્યોના કથાણાર્યે જેમાં આશિર્વાદનું વર્ણન કર્યું હોય તેને આશિર્વાદરૂપ મંગલાચરણ કહે છે. અહીં મુખત્વે કરી નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ છે. અધિકારી, વિધાય, સંબંધ અને પ્રયોજન એ ચતુષ્થય અનુબંધ જે પ્રથમાં હોય છે, તેમાં વિવેકી પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે આ રામગીતાના અધિકારી આદિના અભાવે કરીને આમાં કોમળી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, તેથી આનો પ્રારંભ નિષ્ફળ છે ?

૧ સંબંધ, બંધન, જનનજ, અથવા જેનું જ્ઞાન થવાથી પુરુષની શાસ્ત્ર વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અનુબંધ કહેવાય છે.

એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા સાર આમાં સતમા શ્લોકે કરીને વિવેક, વૈરાગ્ય, પટ સંપત્તિ, મુમુક્ષુતા એ ચતુષ્થ સાધન સંપન્નને આ રામગીતાનો અધિકારી કહેવો છે. આ શ્રવણો વિષ્ણુ^૩ વેદાંતશ્રવણ કરવાથી પરાશર્યાન શ્રવાન^૪ તર મનનનિદિધ્યાસનથી અપ-
રાક્ષ એવી જે જીવ બ્રહ્મની એકતા છે, તે આમાં ઘણું રચણે નિરૂપણ કરેલી છે. આ શ્રવણો અને અદ્વિતિય બ્રહ્મનો બોધ્યબોધકભાવ એટલે સ્વરૂપ બોધ્ય અને શાસ્ત્રબોધક એ સંબંધ^૫ છે. આ શ્રવણું અનર્થ જે દુઃખરૂપ સંસાર તેની નિવૃત્તિ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ^૫ પ્રયોજન^૫ છે. તેથી આનો પ્રારંભ સરૂલ છે.

આ પ્રકારે મંગલાચરણ તથા અધિકારી પુરુષોની પ્રવૃત્તિ અર્થ ચતુષ્થ અનુબંધનું સચ્ચ કરી શ્રી રામગીતાની બાવાર્યે દ્વિપિકા ટીકા વિવેચનસહ પ્રારંભાય છે.

(અપૂર્ણ.)

૨ મહાવિશેષ દોષરહિત તથા અઘાનરૂપ દોષવાલો ચતુષ્થ સાધનસંપન્ન પુરુષ તે
અધિકારી કહેવાય છે: ૩ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા એ વેદાંત શાસ્ત્રનો વિષય
(પ્રતિપાદ) કહેવાય છે. ૪ શ્રવણ અને વિષયનો પ્રતિપદકપ્રતિપાદતારૂપ સંબંધ.
૫ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ^૫ મોક્ષ તે પ્રયોજન કહેવાય છે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભજૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ ન દિવેદી. યથા સમયથી અપ્રતિહ રહેલું હાલ કિમત
ધડાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડયાદ.

—જન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
તત્ત્વમાં ચોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી કર્તા. રૂ. ૧-૮-૦,
પ્રાહરણે રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડયાદ.

જાદુજેવી 'અમરકારિક' અને એક હિંચી જોતના

હીરા જેવી હીમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકાઈ દરદીથી પેલા થઈ હોય, કેઈ પણ જાતની જુસ કે અસામ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબૂત કરાવર અને જળવાન બનાવે છે પાચન શક્તિ, સોદી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અગમિત થયેલાં દરતાનને નિયંત્રણ લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખામ કામ છે 'કિંગત-ગોળી' ૪૦ ની ડબ્બી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાલકરણુ તેલ.

મયેરી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરપત્ત આપવાનો ખામ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અગમ્ય ઇશ્વરી બક્ષીસ સરખું છે. કિમત-તોલા ૦૫ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાચ આ અને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અમૂલ્ય સર્વશિક્ષામાથી આ એક જ વાચો!

પ્રિય વેદ.

અને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાલકરણુ તેલની સીસી ૧ મળી તે જન્મે દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અનંમં રી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી અમરકારિક અને એક હિંચી જોતના અસાધારણ હીરા જેવી કિમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અસક્ત છે. મહેરજાની કરીને બને તેટલી તરાપી વાલકરણુ સીસી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબ્બી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સહી.) હુમામસિંહ,

મખ ઓમગટ સરખત, રેપાલ. ડી. અલીગઢ

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો-વેદ શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદર,

ધિ. કામગાંધી નાવાયું હોય તે મંગાવો.

આતંકનિગ્રહ આપવાલાય.

ધેર ખોડા ખરતલ મળશે.

જમમગર-શહીવાવાડ.

સુદર્શન.

આપણા નાણાંકીય વિભાગ દ્વારા
—પૃષ્ઠ—

આપણા—
એક નાણાંકીય વિભાગ દ્વારા
—પૃષ્ઠ—

(મર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સહિત-એમનાં સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરધોમહિ ” — સામંતવત્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૩.]

(આસિક)

[ડીસેમ્બર-૧૯૧૨.]

એમશંકા	૬૫
પ્રથમ રજની દર્શન	૬૬
ચિન્તા	૬૮
સાક્ષર વીર ઇચ્છામનુ અવમાન	૬૯
અથ શ્રી રામગીતાભાષ્ય	૭૦
પશ્ચિમનો હિન્દને સંદેશ	૭૫
વિચારમાળા...	૮૧
અમરરાજ અને અમરસિંહ.....	૮૩
વિષયોપલેખી એવન હુન્ની હોય છે	૮૦
ભાષાના.....	૮૫

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

૦૫૧૨થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

અ. નિ. મ. ન. દ્વિતી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ અર્થે ચલાવવામાં આવી છે.

૨૧. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર હુજપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ૧૧, જુહુ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિ નવમી દિવસે.

ત્રી-

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરધોમહિ” — માગધતમ.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૩.]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર-૧૯૧૨.]

પ્રેમ શંકા.

(અન્યોક્ત.)

(૧)

ઓ બોમી જમર દૂર યામાં,
તજ કમળ કેતકી જામાં—ઓ.

પ્રીતિ રંગ કમળ રસ છાંડી,
બપ શંકા કેતકી ગાંડી;
મહી રાની મૂર્ખ તું યામાં—તજ—ઓ.

મધુકર! મધુર રસ રાચી,
પ્રીતિ પુષ્પ આપડિત ત્યાગી;
પારસ મટી, પદ્મર તું યામાં—તજ—ઓ.

રજ કોમળ કમળ તરછોડી,
અંગ કંટક કેતકી યોગી;
કશી બધા આપડો યામાં—તજ—ઓ.

આવૃત્તિ—
આવૃત્તિ નવમી દિવસે.

વીણા અન્તરતી મૃદુ બળે,
પ્રેમી પ્રીતમનાં લેતી તાન રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો. ૩

આળે આયુની મુજ પૂર્ણિમા,
આળે જીવનસુધાનાં રસપાન રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો.
આળે ઝમી પ્રેમચન્દ્રિકા,
આળે શુણ્ણ સુરલોકનાં ગાન રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો. ૪

આંખલડી સ્નેહે ઢળા પડી,
સ્નેહે દેહલતા લચકાપ રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો.
સ્નેહે અનુપ રંગ પરીધે-
એવી દેહછવિ આ મુદ્દાપ રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો. ૫

આળે ખીસે પ્રાણ પાંખડી,
મધુ પ્રેમની દેતી સુવાસ રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો.
ઉર સરજ આજ હો ઉગે,
પ્રતિ કિરણ ભરી સુઆસ રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો. ૬

આળે મંસારથ ચાલશે,
ઉભય ચક્ર જોડાતાં સાથ રે,
રજની સ્નેહે ભરી હો.
કલ્પના આળે સી મ્હાલશે ?
વદી "જો ! જો ! સખિ ! મારો નાથ રે"
રજની સ્નેહે ભરી હો. ૭

કલકતા

તા. ૬-૪-૧૨.

આંખસી વિકુલદાસ ઉદયશી.

સાક્ષરવીર ઇચ્છારામનું અવસાન.

મીઠા મીઠા મધુરવ બર્ષા બાહુડા ગુજરીના,
 શુચિ અંકે નિત્ત વિલસતાં શ્રીમતિ ભારતિના;
 અર્પાયું શું જીવન સધળું લોક કાર્યો મહાંજ,
 હલાવો એતો તવ હૃદયનો જાદગી આ ક્ષણીક.

* * *

વેદાન્તોના વિમલ રસને ચંદ્રકાંતે ઉછાળ્યા,
 મન્દાત્માઓ મધુર કુમળા દિવ્ય જ્યોતે ઉગળ્યા;
 લોભી જનનાં કુટિલ હૃદયે પાપ પુંજે પ્રજાળ્યા,
 તેથી વિષે નિજ જીવનના માર્ગે ઉત્કૃષ્ટ પામ્યા.

* * *

કીધી સેવા નિજ જનનિની રમ્ય ભાવો ભરેલી,
 ધારી ચિત્તે હિમગિરિ સમા શાંતિને શી અનેરી;
 તારી કાંતિ મધુર વિમળા ચારદિ ચંદ્રલેખા,
 માટે આજે તવ ગમનના વિશ્વધારે વળેખા.

* * *

વિશ્વાત્મા તેં નિરદય ખની શું હૃદયમાં ધરીને,
 ઝૂંટાઓ આ અમ ગૃહતણા રમ્ય ચૂડામણિને;
 હું ધારું કે તવ ગૃહ પડી આજ શી ખોટ ભારી,
 ખેંચી લીધો અમ હૃદયની વાટિકાનો વિહારિ.

* * *

છોતે કુંહેલું જગત સધળું પંથ એ દિવ્ય આત્મા,
 હું જાણું કે અમ હૃદયના આજ સાન્નિધ્ય આપ્યા;
 ન્યાં સુધી આ હૃદય ખીતડાં દિવ્ય આનંદ પુંજે,
 એ આત્મા તો અમ હૃદયના નિર્જૂત સ્થાન રેશે !

* * *

નન્દનવનનાં સૌરભભર્યાં મંજુલાં કાનતોમાં,
 પારિજાતે કુસુમ અપરખ્યાં જેની ધાડિ ધટામાં;

एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुजीवन्तीतिश्रुतेः ।

मंगलानांच मंगलं इति स्मृतेश्च ॥

આ પ્રકારે જગત વિષે જે મંગલ (કલ્યાણ) જોનાવડે યાય છે, એવા કલ્યાણ સ્વરૂપ આત્મભૂતિ રમુવંકુલમુખ્ય પરમ ઉત્તમ શ્રીરામચંદ્ર સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સદાય મંગલરૂપ છે. નીચેના બીજા શ્લોકમાં શ્રીલક્ષ્મણજીએ સિધ્ધતા ગુણો ધારણ કરી પોતાના કલ્યાણ નીમિત્તે પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યે કરેલી પૂજાદિકને મંગલાર કહી દેખાડે છે.

सौमित्रिणा हृष्ट वदारबुद्धिना

रामः कथोः माहपुरातनीः भूमाः ।

राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो

द्विजस्यतिर्यक्तत्वमयाह राववः ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—ઉદાર બુદ્ધિવાળા શ્રીલક્ષ્મણજીના પુત્રવાદી શ્રીરામચંદ્ર તેમની પાસે ધર્મ અને અધર્મના નિર્ણય અર્થે પ્રાચીન રાજ્ય સંબંધી કથાઓ કહેવા લાગ્યા, તેમાં રાજ્યમટે કરી ઉન્નત યથેલા નૃગ* રાજાને છાલજીના રાપથી તિર્યકચોનીની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે કથા પણ કહેતા હવા.

વિવેચન:—સિધ્ધતા મહાગુણ—ગુરુ અને વેદાંત વચનોપર વિશ્વાસ ધર્યાદિ જે શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલ છે, તે સર્વ લક્ષ્મણજીમાં હોવાથી તેને ઉદાર બુદ્ધિવાળા એટલે વિષય ભોગાદિ તુચ્છ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરનારા, તથા અતિમમાં અતિમ સ્થિતિ જે સ્વસ્વરૂપ, તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા જાણી શ્રી રામચંદ્ર તેમના પ્રત્યે શુભ એટલે માન-મહાદિક પદવિકારો જેનું અવલુ કરવાથી દૂર યાય છે, તેવી કથાઓ કહેવા લાગ્યા. ઇશ્વરના શુશ્રાણુવાદની કથાના અપાર લાભો છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં વ્યાસ નારદ સંવાદ નામના પાંચમા અધ્યાયના શ્લોક ૪૦ માં કહ્યું છે કે:—

त्वमप्यदभ्रभूतंविभो समाप्सवे येन विदांबुभुत्सितम् ।

आरूपाद्विदुः सैर्मुद्गराद्वિતાत्मना यत्કેशनિर्वाणमुशान्तिनान्यथा ॥

શ્રી. મ. ભા. અ. ૫. શ્લો. ૪૦.

ભાવાર્થ:—હે બહુશ્રુત વ્યાસ ! તમે પણ સમર્થ એવા ઇશ્વરના પ્રખ્યાત યજ્ઞને વર્ણવે, કે જે જાણવાથી પાંડિતોની સર્વ જ્ઞાસા પૂર્ણ થાય; પરંતુ ઇશ્વરના શુશ્રાણુવાદ

* નૃગ રાજાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે શ્રીમદ્ વાલ્મીકી રામાયણનું શુજરાતી પ્રેસનું ભાષાંતર ઉત્તરકાવ્ય સર્ગ ૫૩ તથા ૫૪ માં જુઓ.

ગાયા વિના, વારંવાર દુઃખેથી પીડા પામતાં પ્રાણીઓના કલેશો ખીળ કોષ પશુ ઉપાયથી નાશ-થના હોય એમ વિદ્વાન પુરુષો જાણતા નથી.

આ પ્રકારે સતકથાનું કલ્પ વિશેષ હોવાથી અધ્યારંભના પ્રથમ શ્લોકમાં ધર્મનો નિર્ણય કરનારી અને ખીળ શ્લોકમાં અધર્મનો નિર્ણય કરનાર કથા-બોધ સંક્ષિપ્તથી કર્યા છે.

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ કહેલા કથા-બોધનું શ્રવણ કરવાથી; તથા તેમાં જાણાવેલાં ઉત્તમ આચરણો પારણ કરવાથી જેનું અંતઃકરણ નિર્મલ થયું છે, એવા શ્રી લક્ષ્મણજી, જેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો શિષ્ય પોતાના ગુરુ પ્રત્યે વિનય વચનોવડે પોતાની ઇચ્છા જાણાવે તેમ પોતાની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નીચેના ૩-૪-૫ શ્લોકવડે શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે નિવેદન કરે છે.

કદાચિદેકાંતઽપિસ્થિતં પ્રમુ

રામં રમાલાલિતપાદપંક્કજમ્ ।

સૌમિત્રિરાસાદિત શુદ્ધભાવનઃ

પ્રણમ્ય ભક્ત્યા વિનયાન્વિતોઽબ્રવીત્ ॥ ૩ ॥ :

ભાવાર્થ:—જેમનાં ચરણકમલનું શ્રી જનકીજી સેવન કરતાં હતાં, એવા પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજીનો કોષ દિવસ એકાંતમાં સમાગમ થતાં, નિર્મળભાવના જેણે મદણ કરી છે, એવા શ્રી લક્ષ્મણજી, વિનય સહિત ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે કહેતા હતા.

વિવેચન:—પ્રભુ એટલેજ જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ તથા પ્રલય કરવામાં સમર્થ છે તે; તથા રમા એટલે જ્ઞાનાકાર રૂપિત જેણે ધારણ કરેલી છે એવા યોગીઓના હૃદયને વિષે સમજ કરનારાં કાદાચિદેકાંતઽપિસ્થિતં પ્રમુ પરમાત્મા જ્યારે કોષ વખત પોતાના જગદાકાર સ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરે છે, ત્યારે તે એકાંતસ્થિતિમાં કહેવાય તથા રામંરમા લાલિત પાદપંક્કજમ, રામચંદ્રજી લીલાતનુ પારણ કરેલા પરમાત્માનું સેવન કરતી જગદાકાર રૂપિનો જ્યારે લય યાય છે, ત્યારે જ્ઞાનાકાર રૂપિનો ઉદય યાય છે. એમ-આ બંને ચણોમાં આધ્યાત્મિક ગદ રહસ્ય સમાજેલું છે) પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે જેમની મનોરૂપિ દદ છે, એવા શ્રી લક્ષ્મણજી અધાભક્તિપૂર્વક વંદન કરી કહેવા લાગ્યા કે,

(ઉપરના શ્લોકના વિવેચનમાં શ્રી રામચંદ્રજી તથા જનકીજી પ્રત્યે અધ્યાત્મ અર્ચનું સ્થાન કરાવવામાં આવ્યું છે.)

(આગળ ચાલુ.)

રયામચંદ્ર ગોવર્ધનદાસ.

॥ પશ્ચિમનો 'હિન્દને સંદેશ. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

જો, હિન્દ માત્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાપતોમાંજ નહિ પરંતુ ઐદિક જ્ઞાપતોમાં, પણ મહાન જનવાનો હોય તો, તમારા યુવકોએ લોકમતના જલને લીધે છાજતો ના લાગે એવો કોઇ પણ ધર્મો ઉઠાવી સેવામાં આડે આવતો નકામો ગર્વ દૂર કરવો જોઇએ. વહીવાત ડોકતરી અને સરકારી નોકરી વિના અન્ય પણ તેટલાજ માનવાળા ધધાઓ છે; વર્તમાનકાલે તો હિન્દને આવા ધધાઓજ અત્યંત હીમતી છે. અન્યને વધારે મુખી અને ઉચત જીવન ગાળવામાં કેવી રીતે સહાય કરી શકાય, એટલું સમજવું એ ખરેખર એક મહાન હક સમાન છે; તમારે તમારા પુત્રોને આવા હકનો લાભ લેતા બનાવવા જોઇએ.

આ ઉપરાંત વળા હિન્દના યુવાન દેશાભિમાનીઓ, પ્રાચીન દિનેશા આ દેશને આઠશે બધા કીર્તિવંત બનાવનાર હાય કારીગીરીના સુદિર પદાર્થો બનાવવાના વ્યાપારને ઉત્તેજવામાં તેમનું ધ્યાન આપતા થાય, એ પણ જરૂર છે. આગ દરવા માટે ત્રણ જાળ-તોની જરૂર છે. (૧) આવા કાર્યમાં જે ખાસ જાતિઓ કુશલ હોય તેમને તેમનો ધર્મો શરીરથી ઉપાડી સેવામાં સદાય આપરી; (૨) યુરપ અને અમેરિકામાં બનેલા સસ્તા અને નિર્મલ્ય માલને ખરીદવાને બદલે, તેવાર થાય ત્યારે ઉપરના પ્રકારના માલની ખરીદી કરવી; (૩) અને તમારા કારીગરોની પેદાશને એકઠી કરી, નિકાસ કરી, વિદેશમાં સાફ બજાર શોધી કાઢનારી સારી પેઢીઓની રચાવના કરવી.

વર્તમાન કાલે જો એકાદ મુસાફર તમારા બજારોમાં જઇને ખરેખરી હિન્દી કારી-ગીરીનું એકાદ રંગ અથવા એકાદ ચિત્રેહું વાસણુ અથવા અન્ય કોઇ પદાર્થ લેવા માગે તો તેને તે મેજવતાં ધણીજ વિટબણા પડે છે. કદાચ ખરેખર રંગો હિન્દી થાળો ઉપર, હિન્દી દેરાઓ વડે વણાયાં હશે, પરંતુ તેમને વારવાર યુરપના અટકાઉ રાસાયણિક રંગો વડે રંગવામાં આવ્યાં હોય છે. તમારી કુશળતા જર્મની, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડનાં કારખાનામાં બનેલી રસદીન અને સસ્તી પેદાશોથી ઉભરાઇ જાય છે; આમાંએ અત્યંત ખરાબ તો એ છે, કે હિન્દીઓ જાતેજ હિન્દી કારીગીરીના બનેલા સહેજ વધારે ખગ્યાઉ પરંતુ ધણીજ મુશ્કેલ યોગ્ય અને ટકાઉ પદાર્થો માગવાને બદલે આવા માલની ખરીદી કરે છે, તમે એક હિન્દી વસ્ત્રની એક તૃતિયાંશ હીમતે એક અંગ્રેજી કારખાનાનું વસ્ત્ર ખરીદો છો, પરંતુ તમ ધોળીવડે ધોવાતાં એ હિન્દી વસ્ત્ર અંગ્રેજી વસ્ત્ર કરતાં એક તૃતિયાંશ સમય વધારે ટકે છે. અંતે તો વસ્ત્રો માટે સરખા પૈસા ખર્ચાય છે, પરંતુ અન્ય પક્ષે અંગ્રેજી વસ્ત્રો ખરીદીને તમે હિન્દી કારીગીરીને પાછળ પાડી છે.

પશ્ચિમમાં એક કહેતી છે જેમાં દુનિયાદારીના ઘણા-જા'પણુનો સમાવેશ થાય છે: " પેતી ખચવે ડાહ્યા, પાઉન્ડ ખચવે મૂઝ. " અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો આપણે એક આનો બચાવવા જઈએ છીએ, ત્યાં આગળ એક રૂપીઓ ખચાઈ જાય છે. હિન્દી કારીગરોને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ, લોકને હિન્દની બનાવટ ખરીદતા કરવા માટે આપણે દરેક પ્રયત્ન કરવા જોઈએ; વજુકરો, પિત્તળ અને હસ્તિકાંતરું કામ કરનારાઓ, સર્વજ્ઞ તથા લોકકારો અને લાકડા ઉપર કાતરકામ કરનારાઓને પ્રાચીન સમયની પેઠે પોતપોતાના ધંધામાં પુનઃ સંસ્થાપનાયે આપણે સહાય કરવી જોઈએ. જે બધા હિન્દીઓ તરફથી આમને સંપૂર્ણ પ્રકારે ટેકો મળી રહે અને જે તેઓ આ લોકની બનાવેલી વિદેશમાં બનતી સમાન પ્રકારની બનાવટ કરતાં હમેશાં વધારે સુંદર અને મોઢક બનાવડને ખરીદવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે તો તેઓ આબાદ બને અને દિન સમૃદ્ધ થાય. અનેક હિન્દી ગૃહો, ખાસ કરીને પૈસાદાર વર્ગનાં બનતાં એટલા બધા હૃદયપારના નિર્માણ રસ ઉપજાવતા ઉપરકરો અને શણગારો વડે શણગારવામાં આવ્યાં હોય છે, કે કોઈ પણ સુશિક્ષિત અંગ્રેજ ગૃહસ્થ પોતાના ગૃહમાં આવાં ઉપરકરો વસાવવાનું કોઈ કાલે સ્વપ્ન પણ લાવશે નહિ. ખંદા વેપારીઓ આવા માલને અત્રે વેદાણે ચઢાવી મોકલાવી આપે છે, અને હિન્દીઓ આને ઝમાનાને બંધબેસતો ધારીને ખરીદી લે છે. આવા સર્વ પ્રકારનાં કચરાને દૂર ફેંકી દેઇને હિન્દની બનાવટના પદાર્થોની સાદાઈ અને ટકાઉપણુનો ફરીથી લાભ લેતા બનો-આવા પદાર્થો, આટલા બધા પૈસા ખર્ચાવતા પશ્ચિમના બંધકાદાર પદાર્થો કરતાં હજાર ધણા વધારે રસિકતાભર્યા છે.

જો અમુક સંખ્યાના હિન્દી બાપારીઓ એકઠા થઇને ઇંગ્લેન્ડ અથવા અમેરિકાની કેટલાંક મોટી પેટીઓ સાથે સંબંધમાં જોડાય તો મારી ખાત્રી છે, કે હિન્દી કારીગરીના પદાર્થો માટે એક વિશાલ બજાર ઉભું કરી શકાય; ખાસ કરીને આવા પદાર્થો સંભાળ અને પ્રેમભાવપૂર્વક બનવાં જોઈએ. કારીગરીની પ્રાચીન સમયની સંપૂર્ણતાને લઇને હિન્દી ધાતુકામ બધી દુનિયામાં સઘળે ખ્યાતિવાળું બન્યું હતું; આવી સંપૂર્ણતા શા માટે ફરીથી ના મેળવી શકાય તેનું કંઈ કારણ છે ?

લોકના વિશાલ સમૂહને આરોગ્યરક્ષણના સાદા નિયમો પૂર્ણ શિખવવાની જરૂર છે કે જેથી ધાતક, પ્લેગ, કોલેરા અને સ્પોલપોક્ષ તથા બીજા કોડીબંધ રોગોને અટકાવશી એકના એક શાસ્ત્રીય ઉપાયવડે નિર્મૂલ કરી શકાય. જે તમારાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં આપેલા આરોગ્યવિદ્યાના નિયમો ખરેખરી રીતે પાળવામાં આવે તો હિન્દીઓની સ્થૂલસંપત્તિ વર્તમાનકાલે છે તેના કરતાં ધણીજ વધી જાય. આચારો પાળવામાં અને પ્રાણુશુદ્ધિ પાછળ હૃદયપારનું લક્ષ આપવામાં આવે છે, પરંતુ ખુદશુદ્ધિ રીતે સ્થૂલ શુદ્ધિ માટે ઘણા યોગ્ય વિચાર કરવામાં આવે છે. દર્ષાંત તરીકે તમારાં બોજન તૈયાર કરવાનાં સ્થળો વારંવાર કચરાથી ગંદાં બનેલાં જોવામાં આવે છે; અનેક હિન્દી શહેરોના મહોલ્લાઓમાં તો ગંદકીની વરાળ વ્યાપી રહી હોય છે; જો લોક બલવાન, આરોગ્યવાન અને રોગને

અવરોધનારા જનવાતા હોય તો માત્ર આપણા દેહ અને વસ્ત્રોનીજ નહિ પરંતુ ગૃહો અને મહોક્ષાઓની સ્થૂલશુદ્ધિ જળવધી પણ અત્યંત જરૂરની છે.

હિન્દના વિશાલ લોકસમૂહોને, એક આરોગ્ય અને ઉપયોગી સ્થૂલજીવનને નિયમતા મૂલનિયમોની ચોડી ધણી કેલવણી મળવી જોઈએ; માત્ર યુવકોનેજ નહિ પરંતુ યુવતિઓને પણ આવી શિક્ષા આપવી જોઈએ. આ મહાન માતૃભૂમિની પ્રજાનો નેત્રુ દક્ષ જરૂરે વિભાગ લખી વાંચી જાણ્યો નથી, એમ મને જણાવવામાં આવ્યું. આતો એક અદ્ભૂત અને અનિષ્ટ પ્રમાણ કહેવાય. આવા કારણને લધનેજ હિન્દને ગરીબ રહેવું પડ્યું છે, તેના લોક શુદ્ધિશાળી નહિ હોવાથી આજ યુગ નંથી, પરંતુ તમે તમારા યુવકોની શીઘ્રશુદ્ધિને કેળવ્યા વિનાની નાખો છો અથવા હિન્દને જરા પણ કીમત વિનાતા માર્ગોએ આવી શુદ્ધિને વહેવા દે છે તેથીજ ઉપરતું પરિણામ આવ્યું છે; મારા ધારવા પ્રમાણે એક સામાન્ય બ્રાહ્મણ, એક સામાન્ય યુરોપીઅન અથવા અમેરિકન કરતાં સ્વાભાવિક રીતે વધારે શુદ્ધિશાળી હોય છે. પશ્ચિમની ધીમી શુદ્ધિએ આટલો બધો મહાન ઔદિક સુધારો થોડા કાંઈએ છે તેનું એટલુંજ કારણ છે, કે મેળવવામાં આવતા ધણા ખસ જાનનો વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને માત્ર તેને મનના આંતર ભાગોમાંજ પૂરી રાખવામાં આવતું નથી. બ્યારે લોકસમૂહો માટેની હિન્દી દેહવણી ધાર્મિક વિષયોના શિક્ષણની પારના પ્રદેશમાં વિસ્તરીને ગૃહરાજ્યમાં પ્રવેશ કરશે, સ્ત્રીઓને અલ પકાવવાનો, વાસણ સાફ કરવાનો, અને બીજું ગૃહકાર્ય કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ શિખવશે, બ્યારે તે અમુક મહોક્ષાઓની સંભાળ રાખનાર માનવિઓને એ મહોક્ષાઓ અને પાસેના વાડાઓ કેવા રાખવા તે શિખવશે ત્યારે અનેક રોગોનું મોટું પ્રમાણ વિનાશ પામશે. જો પશ્ચિમમાં એક માનવિ સંજ્ઞાઓમાં કચરો પૂંને નાખતું પકડાઈ જાય તો તેને બારે દંડ કરવામાં આવે છે અથવા તેને કેદમાં મોકલવામાં આવે છે; પોતાની બેદરકારીથી તે બીજાના આરોગ્યને બચમાં લાવી મુકે છે, એટલીજ બાબતનો આમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

મારા અવલોકન પ્રમાણે હિન્દનું વર્તમાનકાલનું કર્તવ્ય, આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો વિષે લોક સમૂહોને કેળવવાનું, તેમને માત્ર પોતાની સગવડો નહિ પરંતુ બીજાઓના કલ્યાણને પણ વિચાર કરતા યાય એવો ધીરજથી ઉપદેશ આપવાનું, સ્થૂલ શુદ્ધિના નિયમો વિષે, તેમનું ગ્રહણ યદને વ્યવહારમાં મુકતા મુધી તેમને વારંવાર સમજાવવાનું છે. આ માર્ગ ધણું ઘણું યથ શકે એવું છે. સરકારે નહિ પરંતુ હિન્દીઓએ જાતેજ કરી લેવા જેવું છે સંસ્કારને તો ક્યારનુંએ ધણું ધણું કરવાનું છે, તેની પાસે તમાર કાર્ય કરાવવાની તમારાથી આરા રાખી શકાય નહિ.

પશ્ચિમ પાસેથી અન્ય શિખવા યોગ્ય ઉપદેશ ધર્માર્થ સ્વાર્થનો, ખરી આત્મ-શ્રદ્ધાનો છે; આવી બાબતોને જુલોસેજ આગળ ધરી જઈને, બીજો કોઇ કરશે એવી માત્ર રાહ જોવાને બદલે જરૂરનું કાર્ય પાર ઉતારે છે. દેશના સમગ્ર વિસ્તારમાં વ્યાપેલાં લાખો,

માનવોને જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય કરી શકનાર માત્ર એક હિન્દુવાસિન છે; સરકાર તેમને કૃષ્ણવશે એવી આશા રાખે છે નહિ—માત્ર તમારાથીજ તે યજ્ઞ, શકે, એમ છે, તેમજ, તેમને એવી બાબતોનું જ્ઞાન આપી શકે એમ છે કે જેથી તેઓ રાજ્યના વિશેષ ઉપયોગી નાગરિકો અને વધારે આરોગ્યવાળાં સ્ત્રીપુરુષો સી રીતે થવાય તે સારી રીતે સમજી શકે.

દરેક શહેર અને નગરનાં આગળ પડતાં સંખ્યાબંધ માનવો પાસે જઈને, તેમની સંમતિ અને સહકારિતા મેળવીને આવા પ્રકારનો ઉદ્દેશ સાધી શકાય; વળી બાલબાલાઓ માટે સાધારણ શાલાઓની સ્થાપના કરીને આવું કાર્ય પાર ઉતારી શકાય. યોગ્ય ખર્ચે સવડ પડતાં મકાનો બાંધી શકાય. આવી શાલાઓમાં બાલકોને તેમની દેશભાષા અને અંગ્રેજીમાં લખતાં વાચતાં શિખવવામાં આવશે; માર્તંદુર્ભૂમિના કીર્તિવંત ઇતિહાસ વિષે પણ તેમને કેટલુંક બજાવવામાં આવશે, તેમજ આરોગ્ય વિદ્યાના નિયમોની સાદૃશ્યતા અને કીમત પણ તેમને સમજાવવામાં આવશે; બાલાઓને રાંધવા, ધીવવા, માવજત અને ગૃહ કાર્યોનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. યુવકોને અમુક લાભદાયક અને ઉત્પાદક ધંધો ઉપાડી સેવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવશે. અન્ય પ્રકારે કહેવા માગીએ તો દરેક શાલાનો ઉદ્દેશ અશિક્ષિત બાલકને સમાજના એક ઉપયોગી સભ્યમાં પલટાવી નાખવાનો હોયો જોઈએ; એક હિન્દી જનનું એટલે શું, એ સારી રીતે સમજતા થવાય તેટલા પૂરતી પૂરી કેલવણી મળવી જોઈએ.

માત્ર આવા માર્ગેજ હલકડતા જોઇ, ધાર્મિક મતાંધતા અને દ્વેષને દૂર કરી શકાય એમ છે; હિન્દના વિવિધ પ્રકારના લોકોને એક દેશાભિમાની પ્રજારૂપે આ માર્ગેજ એકત્રિત બનાવી શકાય એમ છે. જો વિદ્યાલ લોકસમુદાયને માત્ર આવી સાદા પ્રકારનીજ કેલવણી આપવામાં આવે તોજે હિન્દની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય, કારણ કે ઉદ્યોગની પ્રાચીન દિશાઓ વડે કૃષિકારની પેઢાજનો ઉદ્ધાર થઈને વધારો થશે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ ઉભયે દેશોમાં માતૃપિતાને પોતાનાં બાલકો અમુક વર્ષો સુધી શાલામાં મોકલવાની કાયદાથી દરજ્ઞ પાડવામાં આવી છે, કારણ કે એક બુદ્ધિશાળી પ્રજાને પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ સમાન સ્વીકારવામાં આવી છે; પરંતુ કેલવણી મદત આપવામાં આવે છે; સામાજિક શાલાઓને અભ્યાસીઓ અભ્યાસનાં પુસ્તકો ખરીદી લાવે એટલીજ જરૂર હોય છે. અમુક શાલાઓમાં તો ગરબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો પણ પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

હિન્દમાં અનેક ઉત્તમ શાલાઓની સ્થાપના હિન્દીઓએ કરી છે, પરંતુ સંતોષકારક પરિણામ આપવા છતાંજે તેમને જોઈએ તેટલો આશ્રય મળી શક્યો નથી. માત્ર આજ

સવારમાંજ મદુરા થી ઑસોપ્રીક્લ ચોસાપટ્ટીવડે ચલાવાતી હિન્દી ખાલાઓની કેલવંચી માટેની એક ભવ્ય શાલાની મેં મુલાકાત લીધી આટલી બધી નામ અને વિનયી યુવાન બાલકોએ વિવિધ કસરતો કરતાં લાવણ્ય અને ગૌરવપૂર્વક આમ તેમ ફરતી. અને આટલી બધી મધુર્યથી માતૃભૂમિનાં કેટલાંક ગીતો ગાતી જેવી, એ પશુ એક આહલાદનનક દેખાવ હતો. તેમને માત્ર તેમના ધર્મનાં સત્યોની કેલવણી અને લખવા વાંચવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી પરંતુ તેમને ફરોજના જીવનનું કેટલુંક વ્યાવહારિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. આવી શાલા માટે તમારે માન લેતા બનવું જોઈએ; માનવોએ બાંધેલાં બધાંએ મંદિરોમાં, શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોના મન અને જીવાત્માએ બાંધેલાં આવ્યા જીવંત મંદિર જેટલું અન્ય કોઈ પણ આપણું પ્રેમપાત્ર બનવા લાયક નથી.

જો તમારા હૃદયે હિન્દનું ખરેખર કલ્યાણ વસતું હોય તો તમે આવી શાલાને ટેકા આપશો. જેટલુંજ નહિ પરંતુ બાલબાલકો માટેની આવી હળસે શાલાઓ સ્થાપીને ચલાવશો. દેશાભિમાની હિન્દીઓ પાસેથી પૈસા મેળવવા આટલા બધા મુશ્કેલ હોવાથી આ શાલાના કેટલાંક શિક્ષકોને ફક્ત માસિક નવ રૂપિયાનો પગાર મળે છે, એ મારા સામન્યવામાં આવ્યું છે. આતો જીખમગનો પગાર કહેવાય. અમેરિકામાં શિક્ષકનું પદ માનવંતુ હોય છે, આપવામાં આવતો પગાર અન્ન ધ્યાઓમાં મળતા પગાર સાથે સારી રીતે સરખાવો સકાય એવો હોય છે. એક સ્ત્રી શિક્ષકને માસિક રૂ. ૩૦૦ નો પગાર મળવો એ બીલકુલ અસંભવિત નથી.

જેમની હિન્દનો ખરેખરો પુનરુદ્ધાર થયેલો જોવાની મરજી છે અને માત્ર તે વિષેની વાતચિત કરવામાંજ રોકાઈ રહેવાની મરજી નથી તેમણે હિન્દી શાલાઓના પોષણ માટે દરેક માસે પૈસાની અમુક રકમ જમાવવાને જીતી રાખવી, જેટલાથી પણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કાર્ય બની શકશે. વધારે વધારે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ યોગ્યતી જાય એ તમારા લક્ષમાં રાખવાનું છે, અને આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ તેમજ મોટી બાલાઓને કેળવવાની છે કે જેથી તેઓ તેમના પતિઓની માત્ર બાલકો ધારણ કરનારીઓને બદલે ખરેખર સાથીઓ સમાન નિવડે. પશ્ચિમના વાસિઓ અમે માત્ર બાલકો જન્મવા માટેજ એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતા નથી. અમે આખા જીવન માટેનો એક સાથી મેળવવા માટે લગ્ન સંબંધમાં જોડાઈએ છીએ; ગૃહ સંસ્થાને આનંદથી પ્રકાશીત બનાવવા માટે, અમારા શોકમાં સમભાગી અને વિજયમાં આનંદના એક સાથી માટે, અમારા માનસિક અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં જોડાનાર એક અભ્યાસિ માટે અમે આવા સંબંધમાં યોગ્યતાએ છીએ. પ્રાચીન હિન્દની ભાવના પશુ આજના પ્રકારની હતી; વર્તમાનકાલે આવી ભાવનાનો પુનઃ સ્વીકાર શા માટે ના થાય, એનું કંઈ પણ કારણ નથી.

હિન્દ એક વિચિત્ર પ્રકારની વિરોધિ સરખામણી પૂરી પાડે છે; એક પક્ષે કેળવણી લોકોનો એક નાનકડો વિભાગ છે, અન્ય પક્ષે અત્યંત અજ્ઞાન લાખો સ્ત્રી પુરુષો આવી

રહ્યાં છે, આલું અગ્નિ દિવ્યતા શાપ સમાન છે; માત્ર જ્યારે કેળવાયલો અદ્ય વિભાગ પોતાની જવાબદારી સમજતો થશે, જ્યારે પૈસાદાર લોક પોતાને મળેલો પૈસો પોતાના મુખોપભોગ અને નકામી મોજમજાઓ માટે મળેલો નથી પરંતુ પોતાના ઝોછા બાળ્ય-વાળા બંધુઓને સહાય કરવા માટે મળ્યો છે, એવું સમજતા થશે ત્યારે જ એવા પ્રકારની શાલાઓની સ્થાપના થશે કે જેમનાદ્વારા દિવ્યતા ઉન્નતિને આટલા બધા સમયથી પાછાં હટાવનાર અધિકારનાં વાહનો ઝપાટાબંધ વિખરાઈ જશે, માત્ર આ પછીજ ધર્મો પશુ પોતાના બહેમોમાંથી છૂટા બનશે; મહાન માનુષ્ય પશુ એક મુશિક્ષિત અને આધ્યાત્મિક પ્રજા જેવી બનવી જોઈએ તેના એક નમુનારૂપ દુનિયા સમક્ષ બનશે.

અત્યારે તમારા સ્વાધિનમાં છે એવી મુનિસીપાલીટીઓ અને અન્ય સંસ્થાઓની વ્યવસ્થામાં તમારી પરિપૂર્ણ શક્તિ દર્શાવતા સુધી સ્વરાજ માટે શા માટે બુમો પાડો છો ? જ્યાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની શાલાઓને ફન્ડની ખામીને લઈને મરજીશરણ થવા દેવામાં આવે છે, જ્યાં પ્રજાકીય જુરસો એટલો બધો નરમ છે, કે યાત્રાનાં નગરોના મહોલોમાં પશુ કચરાના વસણો ખારતા ઢગલા થવા દેવામાં આવે છે, ત્યાં આગળ ખાત્રીથી રાજ્યની વિવિધ પ્રકારની લગ્ગામેને સ્વાધિનમાં લેવાનો સમય હજુ સુધી આવી લાગ્યો નથી. સાદી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, “ માત્ર થોડી ધણી બાબતોમાંજ શ્રદ્ધાવાળા બનો અને હું તમને અનેક બાબતોના ઉપરિ બનાવીશ. ” જ્યારે દિવ્યવ્યવસ્થાવાળું દરેક નગર, દરેક સંસ્થા, પોતાની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની વ્યવસ્થા માટે આગળ પડી આવશે ત્યારે જ દિવ્ય, સમર્થ સામ્રાજ્યના સ્વરાજ ભોગવતા એક માનવ ત વિભાગરૂપ બનશે. એક મહાન પ્રજાની વિજયપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવા માટે અત્યંત કુશલતાની જરૂર ઉભી થાય છે; કમરેગનો સારી રીતે અભ્યાસ થતા સુધી આલું કાર્ય ઉપાડી લેવું બુદ્ધિ બર્ધ નથી.

તમારાં કાર્યોનું બુદ્ધિવંતે નિયમન કરો. પોતાની તિરોબૂત દશાવાળા પરમાત્મા પ્રત્યેજ બક્તિવાળા બનવાનું નથી પરંતુ માનવ દેહમાં આવિર્ભાવ પામેલા પરમાત્મા પ્રત્યે પશુ બક્તિવાળા થવાનું છે. માનવજાતની સેવા કરો અને વર્તમાનકાલે જેવા માર્ગે જરૂર છે તેવાજ માર્ગે તમે દિવ્યતત્ત્વની સેવા કરી શકશો. ભાવવાચક તત્ત્વશાસ્ત્ર એ માનવ જીજ્ઞાસાનો એક પક્ષ છે, પરંતુ વ્યવહારમાં આચરવામાં આવતું તત્ત્વશાસ્ત્ર એ અન્ય પક્ષ છે. જો તમે તમારા બંધુઓની દશા હૃદય બનાવવા તરફ તમારું ધ્યાન દોરો, તથા વાણિ અને કર્મદારા તથા વિત્તના ઉપયોગવડે અગ્નિરૂપી ધૂમ્રસને દરેક પ્રકારે દૂર કરવામાં સહાય કરો અને તેને બદલે ઐદિક કાર્યમાં કુશલતાની તથા અગ્નિની જેમથી રહિત આધ્યાત્મિકતાની સ્થાપના કરો તો મારી ખાત્રી છે, કે દિવ્ય અદ્ય સમયમાંજ દુનિયાના ગુરુનુ સ્થાન લેખ લે. સ્થૂલ બલનો કંઈ હિસાબ નથી, જ્ઞાનવડે દોરાયલી આધ્યાત્મિકતા અને દરેકજના જીવનમાં જ્ઞાનનું વ્યાવહારિક આચરણ, એજ અત્યંત અગત્યની બાબતો છે. તમારા સમક્ષ જુદો માર્ગ વિસ્તરી રહ્યો છે; થોડાક સમય માટે આવો માર્ગ વિકટ લાગશે, કારણ કે અનેક જાનાઓની ઉપેક્ષાસ્થિતે સુધારવામાં ધણે સમય લગ્ય છે. પરંતુ દૈ સંકલ્પપૂર્વક તમારી આધ્યાત્મિકતામાં કર્મમાં કુશલતાનો ઉમેરો કરી સહાય એવો છે; આટલું સિદ્ધ થતાં આંતિમ લેટરની પ્રાપ્તિ પણ બની આવશે.

વિચાર-માળા.

પરોપકારાર્થ મિદં શરીરમ.

એક સાયંકાળે બાગમાં ફરવા ગયેલો ત્યાં એક જાંઘની વેલ તરફ માફ સહજ લક્ષ્ય ગયું. તે જાંઘની વેલપર કેટલાંક અર્ધ વિકસિત ફુલો, કાંઈ કરમાઈ ગયેલાં પૂષ્પો, કેટલીક કાઠીઓએ જળરીત કરી નાંખેલી કળાઓ અને ફુલો-આ પ્રકારની જાંઘની સ્થિતિ મને દેખાઈ. તે જોતાં જ મને આજ સુધી કદિ નહિ આવેલો એવો એક વિચાર મનમાં આવ્યો તેથી માફ મગજ ગુંચાઈ ગયું.

કળા! ધણી જ નાણુક કળા! ! કેટલી ચતુરાઈએ વિશ્વકર્તાએ બનાવેલી! ! જોતાં જોતાં હું તક્ષીન યઈ ગયો. જગતના પ્રત્યેક પદાર્થ ઇશ્વરે એક સરખી કુશલતાથી-બિલકુલ આળસ ન કરતાં તૈયાર કરેલા છે! ધન્ય છે તેને! ઉદારતાની પ્રત્યક્ષ ભૂર્તિનું ગર્ભસ્થિત બાળક જ જણે તે કેમ ન હોય!

જુઓ આ અર્ધ વિકસિત કળાઓ પોતાના મધુર પરિભળથી દશે દિશાઓ મહેકાવી મૂકે છે! પ્રિય કળા, તારા મુખ કમળપરની પાંખડીઓનાં પડલ દૂર કરીને, સ્મિતવદને હું કોની વાટ જુઓ છે વાઈ? મદ પવનના યોગે કળાએ પોતાનું મરતક હલાવ્યું. જણે તે મારા અગ્નિ બદલ મને હસતી હોયની-એટલામાં એક પુષ્પ વિહારી પંખી ઉડતું હતું તે કળાના ઉપર આવીને બેઠું. કેવું આશ્ચર્ય! તે પંખીને બોલાવવા કોણ ગયું હતું? હા ગયું જ હતું-તે નાણુક કળા બોલી-“મારો સુગંધ દૂત મેં નહોતો મોકલ્યો કે?” આ સાં-ભળીને મને હસવું આવ્યું. કેવી વિલક્ષણ ઇશ્વરી યોજના? તે કળાને બોલતાં આવડતું નથી માટે સુગંધ દૂતની યોજના-ઇશ્વરે તેની તેનાતમાં કરી રાખી લાગે છે-કુલ રાણીની મજા ખરી!

અરેરે! આ કુલ જુઓ સ્પ્રકાષ્ટ ગયાં. કેમ કળા, આ તારાં સોબતીની આવી દુઃખદ સ્થિતિ કેમ થઈ ગઈ વાઈ? તમારે પણ બાલ્ય વયેરે અવસ્થાઓ ભોગવવી પડે છે ખરી! હાસ્તો મ્હાન પૂષ્પ માથું હલાવીને બોલ્યું, ‘એટલું નહિ પણ મત્સરાદિક માનસિક દોષ પણ લાગે છે. જુઓ, પેલું વનપંખી મારી જહેનના ઘેર પરાજીત આવવા ઉતરી પડ્યું છે તે મારા સામું તો નજર સરખુએ નાખતું નથી; પણ તેજ ગઈ કાલ મોરી પાસે આવીને કેવી મીઠી મીઠી વાતો કરતું હતું તે શું કહું? હાપ હાપ! મારી કાલની અને આ-જની સ્થિતિમાં કેટલું બધું અંતર? કાલે હું કેટલું બધું સુંદર હતું અને આજે માફ શરીર આવું વિરૂપ! કાલ સુગંધ પૂર્ણ હતું ત્યારે આજે નિર્ગંધ-કિંબહુના દુર્ગંધયુક્ત! કાલે તારુણ્યના પૂર્ણ તોરમાં અને આજે ભૂર્તિમંત દુર્બલતા! કાલે મારે ઘેર પરાજીતોની પદા-પદ આજે ખરેખર સુકવણું! બાળ! આવી એક બે વાત કહું! માફ અંતઃકરણ ગત.

કાળમાં સુખપૂર્ણ સ્થિતિથી જોડેલું આનંદપૂર્ણ થતું હતું તેનાથી સોધાઈ દુઃખ અત્યારે થાય છે” એમ કહી તે પૂણે જાન ધારણ કર્યું.

“અરે આ પૂણે તો કીડીએ તદ્દન વીધી નાંખ્યાં છે. પુણ્ય સૃષ્ટિમાં એકલાં માન-સિક દુઃખ જ નથી પણ ચારીરિક દુઃખ પણ છે” માથુ દલાવી પૂણેએ આ વાતમાં સંમતિ આપી.

જેત જોતામાં મ્હાનપૂણે ખરી પડવા લાગ્યાં-તેમને પણ મરણ હોય છે ! આ વખતે મારી તે પ્રિય કળીએ, તે મ્હાન પૂણેને પડતાં જોઈને હસવા માટે પોતાનું સુખ વધારે વિકસાવ્યું તે જોઈને મને ધણો જ રાગ આગ્યો. “હે વિકસિત કળી ! હે તરણી ! કાલે જ તને પણ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાની છે. નહીં કે ? તો પછી તું બીજાની આવી સ્થિતિ જોઈને શું દસે છે વારું ?” મારું કથન ન સાંભળતાં તે તો પોતાની મેજે દસતી દસતી હાલ્લખે ઉભી રહીને ડોલવા લાગી-ડોલે જ તો ગિયારી ! આ જગતમાં સર્વે પ્રધાનના લોક જોઈએ એવી જ પ્રધાનની છાંછા હતી.

ધીમે ધીમે રાત્રી પડવા માંડી એટલે હું યર તરફ પાછો ફરવા લાગ્યો. મને લાગ્યું-મામની સૃષ્ટિ શાયે આ પુણ્ય સૃષ્ટિનું પણ કેટલું સામ્ય છે ! આપણામાં બાલાદિ અવસ્થાઓ છે તે પ્રમાણે તેમનામાં પણ છે જ ! આપણામાં લોભ છે તેવો તેમનામાં પણ છે જ ! આપણી આંખો તારફવના મર્યાદા અંધ બની જાય છે તેજ પ્રમાણે તેમની આપણામાં થીમંત પાસે કો દોડતા જાય છે તેજ પ્રમાણે તેમનામાં ! તે મ્હાન પૂણે શું કર્યું હતું. વારું કાલની અને આજની સ્થિતિમાં કેટલું બધું અંતર પડી ગયું ; હા આપણી પણ તેજ સ્થિતિ છે-તારફ કાલ કેવો જલે કાલે જ વધી ગયો હોય એમ લાગે છે અને રદાવ-રથાની એક દાણ તે જલે કાળકાળે સરખી બપોરે જળાય છે ! પણ માત્ર એમ જાન થવાથી લાભ શો ? સાર્યક કરવાનો ઉપાય કાઢ કરે છે શું ? તે વાતનો તો સંપત્તિ અપકાર !

તે વિકસિત કળીએ પણ પોતાના સરીરાગ્નિના શું ઉપયોગ કર્યો ? કર્યો તો ખરો ! તેણે પોતાની સુગંધથી સર્વનાં મન પ્રસન્ન કરી દીધાં નહતાં શું ? તેજ સુગંધના પ્રતાપે કળીએનો સમુદ પ્રરપને પણ દુઃસાધ્ય એવી માનવી તરણીએના કેલપાય રથી કિલ્લા-પર સદાજ રથાન મેળવી સર્વને તદ્દિન કરી નાંખતો જળાતો નથી શું ? જ્યાં ત્યાં જમ-સાંધિનો સમુદ આ માટે બમતો દનો વારું ! આપણા દેવાકિડાને પણ તેમણે સંતુષ્ટ કર્યાં. મારા મનના ઉદાય વિચારને અતિ મગી તેનું કારણ શું ? દે કળી ! દે પુણે ! તમને સર્વને ધન્ય છે, તમેજ પૂર્ણ પવિત્ર છો.

ઉપદેશ આપ્યો તેમને ધન્ય છે; તેમનેજ જીવિતનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવ્યું-જે કળીઓના નશીબમાં ઇશ્વર ચર્ણમાં લીન થવાની કામગીરી પ્રાપ્ત થઇ તેમને મારા અંતઃકરણ પૂર્વક નમસ્કાર છે.

બંધુઓ, આવો, આ સૃષ્ટિ રૂપી બાગમાં આપણને જે કાંઈ મળે તેનું અવસોકન કરીને તેમના શુભ અર્થ કરવામાં આપણે કાળ માળીએ. નકામી ઉદ્દેશ કરવામાં વખત ગાળવો યોગ્ય નથી. આપણા દોષને દૂર કરીને આપણે ઇશ્વરને લીન થઇએ અને ઇશ્વરેઆ પ્રમાણે પ્રેમની વૃદ્ધિ કરીએ.

પ્રેમ સિવાય આ જગતમાં કશુંબર પણ રહેતું શક્ય છે શું? કળીઓ ભરોને શા માટે બોલાવે છે? પ્રેમને લીધે. સૃષ્ટિ આપણા પર આટલી બધી કૃપા કેમ કરે છે? વાતસલ્યને લીધે. ચંદ્રકિરણ કળીઓને વારંવાર શા માટે આલિંગન કરે છે? પ્રેમને માટે. જગતનો સર્વ વ્યવહાર શાથી ચાલે છે? પ્રેમથી. પતિ પત્ની, બાળક, મિત્ર એક ઠેકાણે શાથી ભેગા થાય છે અથવા રહે છે? પ્રેમ રત્નનૂયી બંધાયેલા હોવાથી જ. તાત્પર્ય-સર્વ જગત પ્રેમથી ભરેલું છે. તો આપણે પણ દીન અનાથ ઉપર શામાટે પ્રેમ ન કરવો? કળીએ પોતાની પાસેનાં મધનાં ટીપાં થોડાં થોડાં ભરનાદિકોને આપ્યાં તે પ્રમાણે આપણે પણ શક્તિ અનુસાર અન્યને અવશ્ય મદદ કરવી જોઇએ.

ઇશ્વર મારા બંધુઓ બહેનોને સુખી રાખી તેમનું જીવન પ્રેમમય બનાવો એજ પ્રાર્થના છે.

મણીલાલ દેશવલાલ પરીખ.

અમ્બરરાજ અને અમરસિંહ.

(એક કાલ્પનિક સંવાદ.)

(મોગલ શહેનશાહ અકબરને મેવાડના રાજા પ્રતાપ સિવાય ખીજ સર્વ રાજપૂત રાજાઓ તાબે થયા હતા. માત્ર પ્રતાપસિંહેજ છેવટ સુધી તેનું શરણ લીધું નહોતું. અકબરને તાબે થનારા રાજાઓમાં અમ્બરનો રાજા મનસિંહ પણ હતો. એક સમયે તે રાજા પ્રતાપસિંહને મળવા આવ્યો હતો ત્યારે પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહે તેની મુલાકાત લીધી હતી તેનું તથા તે પછી રાજા પ્રતાપ અને માનસિંહ વચ્ચે થયેલી વાતચીતનું વર્ણન આ સંવાદમાં આપવામાં આવ્યું છે.)

અમરસિંહ—(અમ્બરરાજનો સત્કાર કરતાં) પધારો—અમ્બરાધિપતિ માનસિંહજી! પધારો, આ ગરીબ મેવાડવાસિનું આતિથ્ય સ્વીકારો—આવો અહીં ખીરાજો.

માનસિંહ—યુવરાજ! આપની એટલા બધા સત્કારને લાયક કદાચ હું નહીં હોઉં; અનેક

દિવસ યયાં આપના પિતાશ્રીને તથા આપને નીરખવાની ઉત્કંઠા હતી. મુશરે આજે યોગ સાધ્યો.

અમરસિંહ—હા રાજાજી ! કહો શા સમાચાર છે ?

માનસિંહ—સમાચાર વળી શા હોય ! મેઘલક્ષ્મીનાળ્યની શાન્તિમય હાથમાં કલહના સમાચાર તો હોયજ શાના ? સમાચાર સર્વ સારા છે.

અમરસિંહ—આપતો ખુશીમાં છો ને ?

માનસિંહ—હા !

અમરસિંહ—(એક અનુચરને બોલાવીને) જ, શીઘ્ર જ. સુદાસિકાને બોલાવી લાવ. અમરરાધિપતિ તેમનું સંગીત સાંભળી અત્યંત મગ્ન થશે. કેમ અમરરાજ ! થોડો સમય સંગીત સાંભળશે ને ? રહેજ આનંદ મગ્નશે.

માનસિંહ—હા, બસે બોલાવો.

(અનુચર જાય છે તથા યોડીવારે સુદાસિકા સહિત પાછો આવે છે)

અમરસિંહ—સુદાસિકા ! અમરરાધિપતિ માનસિંહજીને તારા સુમધુર સંગીતથી આનંદ આપવા તને અહીં બોલાવી છે. આજે તારૂં ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ગીત ગા, અને અમરરાજનું મન રંજન કરે. પણ સુદાસિકા ! એ ગીત તું કોની સન્નિધિ ગાય છે તે જૂલિય નહીં હોં.

સુદાસિકા—જેવી મદારાજની આગળ.

(શાદગીને આલ્લખ દેતાં સંગીત પ્રારંભે છે)

સુખકારિણી, દુઃખહારિણી, ભવતારિણી—જન્મભૂમિ !
અદ્ધ નયનોથી ટપકાણું પાય માત । તુજ ચુંમી ચુંમી. ૧

દેખી પરાધીન તુજ દયાને કોણ અભાગી ન રહેશે ?
શાન્તિનું તુજ જેવું સ્થાનક માત । અરે ! ક્યાં મળશે ?

રાજપૂતોની જન્મદાત્રી તું, શુરવીરોની માતા;
પીયું પય જેણે તુજ તે નવ શીરૂં કદી ચાતા,

ખડુ વિધીન, નગ, નદી છત્યાદિ દેહ તુજ શોભાવે ?
સૌંદર્યે પ્રકૃતિના એવા છબી તુજ ઉર સ્થપવાવે.

જન્મભુમિ તું, બાલ્યભુમિ તું; સ્નેહભુમિ તું મારી;
આત્મશક્તિ, તનશક્તિ અર્પુ સેવામાં શુભ તારી.

વિશ્વ તણે વૈભવ ન્યાં વસતો સુકર્મના સુપ્રતાપે
હાય ! જન્મદાત્રી એવી ! વદ તુજને કોણ હવે સંતાપે !

જન્મભુમિનો સ્નેહ ભુલીને યવનદાસ થયો જે;
સ્વર્ગ તણું અતુલિત મુખ મુકી સમજે નર્ક ગયો તે.

માતા મારી ! તું ખડુ સારી, કીર્તિ તારી ખડુ ભારી;
ઓ મેવાડ ! સુખશ્વાત ભુમિ ! પ્રાણ થકી પણ ઠહાલી.

અમરસિંહ—વાહ, વાહ મુદાસિકા ! કેવું શીર્ષ બર્ણ સંગીત ! આ સંગીતની અસર ક્યા
મૂઠપર ન થાય ? કેમ અમ્બરરાજ સંગીત કેવું છે ?

માનસિંહ—અત્યંત મધુર છે (પોતાના ગળામાંથી મોતીની માળા ઉતારી મુદાસિકાને
આપતાં) લે મુદાસિકા ! આ તારૂં પારિતોષિક.

મુદાસિકા—(હસીને) રહેવા દો અમ્બરરાજ ! રહેવા દો; મારા સંગીતનો અર્થ આપ
સમજ્યા હશે તોયે ઘણું છે. રહેવા દો રાજ !

માનસિંહ—મુદાસિકા ! આ પારિતોષિક તારા સંગીતની મધુરતા અર્થે છે—લે.

મુદાસિકા—રાજ ! તેની રચનાનું મૂળ તેથીયે અધીક છે. ક્યા મેવાડપુત્રના હૃદયને એ
સંગીત દ્રવિત નહીં કરે. મારે પારિતોષિક જોઈતું નથી. તમારી ભૂમિના કલ્યા-
ણાર્થે તથા તેમાં વસતા દીન મનુષ્યોના ઉદ્ધાર અર્થે તે વાપરે. આ રંક બા-
લિકા તેને શું કરશે ?

માનસિંહ—હી—ક મુવરાજ ! આપના પિતાશ્રી ક્યાં છે ? મારે તેમને મળવું છે. તે મારેજ
હું અહીં આવ્યો છું.

અમરસિંહ—હમણાં આવશે રાજ ! આપ જરા બીજું સંગીત સાંભળશે તોટલામાં આવશે.

માનસિંહ—ના, હવે ઇચ્છા નથી; સંગીત તો ઘણીયે વાર સાંભળી ચકાશે. મારે તો આ-
પના પિતાશ્રીને મળવા સિવાય અન્ય ઇચ્છા નથી.

અમરસિંહ—કદાચ કાંઈ કામમાં રોકાઈ જવાથી તેઓ નહીં આંવી શક્યા હોય. ચાલો આપ પધારોને આપણે હિમય બોજન કરી લઈએ. પિતાજી તો આવશે.

માનસિંહ—યુવરાજ ! મને શું બાળક સમજે છે ? શું હું નથી સમજતો ? સમજ્યો, સમજ્યો, હવે સર્વ સમજ્યો. આ સંગીત સંભળાવવાનું પ્રયોજન પણ હવે સમજ્યો. ઠીક છે રાજાને કહો કે મને મળવું હોય તો હમણાંજ મળી જાય; હું હવે વધારે સમય અપમાન સહન કરવા રોકાઈશ નહીં.

અમરસિંહ—(હસીને) અમ્મરરાજ ! આપ શું એમ સમજે છે કે આપના જેવા પતિત થયેલા મનુષ્યનો મારા પિતાથી મેળાપ કરશે ? ના ના તેઓ તમારી મીઠા-ચારી ઇચ્છતા નથી. ધવનના દાસ સામું જોવાની પણ તેમની ઇચ્છા નથી.

માનસિંહ—(અત્યંત ક્રોધિત થઈ) બસ-બસ વધારે જુકજુકાટની જરૂર નથી. મને આખું અપમાન ? અરે ! આ અપમાન હું જૂઠનાર નથી. અમ્મરના રાણા માનસિંહને અપમાન કરનારના શા દાલ યાચ છે તે હું દેખાડીશ.

અમરસિંહ—(હસીને) રાજ ! રાજપૂતોને એ બધ હોતો નથી. રાજપૂતો કાંઈ કાળે, પણ આપણને ગણકારતા નથી.

માનસિંહ—બહુ સાફ-ગદુ સાફ. જોઈશ કે સત્તા સન્મુખ યાજ્ઞપણ ક્યાં સૂધી ચાલે છે ?

અમરસિંહ—ધવનોનું દાસત્વ સ્વીકારી, તેમના પગની ધુળ ચાટી ઉચ્ચ પદ્ધતિએ યજ્ઞનું એ શું સત્તા ? પરંતુ તાત્કાલિક બેડીમાં સર્વદા જકડાયેલા રહી ઉચ્ચ પદ્ધતિના અધીકારી યજ્ઞનું એ શું સત્તા ? સ્વધર્મ પ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વમતિપ્રેમને વીસારી સ્વાર્થના અન્ધકૂપમાં પડવું એ શું સત્તા ?

માનસિંહ—બસ, રહેવા દો. વધારેની જરૂર નથી. આ અપમાનનો ખડકો તમને મળશે. મેગલ સહેનચાહ અકબરની બલાઈથીજ આટલો બધો સમય તમે બચી જવા પામ્યા છો.

(તત્કાલ પ્રતાપસિંહ પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતાપસિંહ—નહીં, નહીં તેની બચાઈથી નહીં પણ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાની અમારી દૃઢ જિત્તિથી, અમારા અગ્ર સંદેશાભિમાનથી, અમારી અગ્ર ધર્મભાવનાથી, અમારા અપૂર્વ ઉત્સાહથી. રાજા માનસિંહ ! ધવનોનો દાસ બનતાં શું હું લાગુ પડત નથી થતો ? શું હું રાજપૂત નથી ? અરે ! જરા તો વીચાર કર. કઈ બુદ્ધિમાં તારો જન્મ થયો છે. ધવનો દાસ બની શું હું તને પોતાને સત્તાવાન સમજે છે ? નહીં-નહીં તું હલકામાં હલકો છે. સ્વદેશપ્રેમની બાવનાવાળો એક તો.

અમાં નીચ પડી ધરાવતો મનુષ્ય પણ તારાથી કોટી ગણો ચઢીયાતો છે—તું શું સત્તાવાન ? પરંતુ અને સ્વાર્થી તે સત્તાવાન ?

માનસિંહ—પ્રતાપ રાણા ! તમારે વધારે બોલવાની અમત્ય નથી. હું યવનનો દાસ છું કે ગમે તે છું તે પર અર્થા કરવાનો આપને અધિકાર નથી. હવે જોઇશ કે તમે પણ યવનને તાબે થાવ છો કે નહીં.

પ્રતાપસિંહ—કદી નહી, કદી નહી, પ્રાણ જતાં સુધી કદી નહીં. રાણા માનસિંહ ! મારૂં હૃદય તારા સરખું નથી. તે અતિ દ્રઢ છે. તે સ્વદેશ પ્રેમની સુશાશ્વત ભાવનાથી પરિપૂર્ણ છે. નિઃસ્વાર્થથી પ્રેરિત છે, દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્તેજિત છે. ઐશ્વર્યને તે ઘુચ્છ સમજે છે. તેનું સર્વસ્વ તેની માતૃભૂમિની ઉન્નતિજ છે. માનસિંહ ! તારૂં હૃદયજ દ્રઢ ક્યાં છે ? એકવાર તારા હૃદયને અતિ દ્રઢ કર, એકવાર અંતરના ઉદ્ઘાણમાંથી તારી માતૃભૂમિના રત્નહનું સ્મરણ કર, એકવાર તારી રમણિય જન્મભૂમિનું અનુપમ સૌંદર્ય નિહાળ, એકવાર પરંતપતાની કઠીન બેડી તોડી નાખી સ્વતંત્રતાના આનંદજનક દિવ્ય પ્રદેશમાં રમણ કરવા પ્રયત્ન કર, એકવાર સ્વદેશ પ્રેમનો વિરલ લ્હાવો લઈ જો, એકવાર પોતાના સ્વદેશ યંધુના કલ્યાણાર્થે તથા સ્વજાતિની ઉન્નતિ માટે તત્પર થા, એકવાર નિઃસ્વાર્થ અને નિરાભિમાની થા અને પછી જોઈ શકે કે સત્ય સુખ ક્યાં છે ? તારા અતૂલ ઐશ્વર્યમાં કે અમારી પવિત્ર દેશસેવામાં. રાણા માનસિંહ ! હજી સમજ ! હજી એત ! હજી પણ સમય છે. વૈભવમાં અંજઈ તારી જન્મભૂમિની અવનતિ ન કર. વૈભવ કરતાં પણ જે વધારે અમૂલ્ય વસ્તુ ક્યારી છે તેની લાલસા કર. તારી જન્મદાત્રિની સેવા બળવ. તારી જન્મભૂમિ અર્થે તારા સુખની આહુતી દે.

માનસિંહ—રાણા ! મારે વધારે નથી સાંભળવું. શું તમે મને આવા મલા મોગલ શહેનશાહની સામે ચવાની સલાહ આપો છો ?

પ્રતાપસિંહ—માનસિંહ ! અકબરની સામે ચવાની શી જરૂર છે ? જેમ અકબરની સામે ચવાની જરૂર નથી તેમ તેના પગની ધૂળ ચાટવાની પણ જરૂર નથી. તારી જન્મભૂમિને બચાવ. તેના રક્ષણાર્થે સદા તત્પર રહે અને તેનાપર જો અકબર જરા પણ આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે તો કેવળનિઃસ્વાર્થ બાવે તેની રક્ષા અર્થે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તત્પર રહે. આજ હું યવનનો દાસ બન્યો છું કાલ ખીળ સર્વ રાજપૂત રાજાઓ તારૂં અનુકરણ કરશે સમય જતાં યવનોની સત્તા જામશે અને સર્વ તેના દાસ બનશે. હાય ! કમંશઃ રાજપૂતોનું નામ ભૂસાઇ જશે. આ અતિ સૌંદર્યવતિ ભૂમિ મેવાડ મહીન યવનોનું નિવાસસ્થાન બનશે. અરેરે ! ધીરે ધીરે હિન્દુ જાતિનું નામ પણ હુમ ધશે, અરે

માનસિંહ ! આ શું જોણું અશુભ પરિણામ છે ? અને તેને માટે તારા સરખા નીચ મનુષ્યો જવાબદાર નથી શું ? માનસિંહ ! તું વીર છે, તું રાજપૂત છે. અનેક વીરોની જન્મદાત્રિ રાજપૂતાનાની સુશાશ્વત જૂંમિમાં તારો જન્મ થયો છે તે શું તારૂં જોણું સદ્ભાગ્ય છે ? તેનું સાર્યક કર, નિઃસ્વાર્થ થા, દ્રઢ થા અને તારી વીરતાનો યોગ્ય માર્ગ ઉપયોગ કર.

માનસિંહ—પ્રતાપ ! આ સર્વ વચનો મુખથી ઉચ્ચારવાનાં જ છે. માથે આવી પડતાં આ સર્વ વચનો બાળુએ મુકવાનાં છે; તમને હજી વીતી નથી. હજી તમારા પર સંકટ આવ્યું નથી. સંકટ માથે આવશે ત્યારે જાણશો. ત્યારે જોઇશું કે તમે તમારાં આ વચનો કેવી રીતે પાળો છો ?

પ્રતાપસિંહ—એક નહીં-કોટી સંકટ આવે, એક નહીં કોટી શત્રુ થાય, એક નહીં કોટી મનુષ્ય મને નિન્દે, એક નહીં કોટી મનુષ્ય મારો તિરસ્કાર કરે તો પણ મેવાડનો રાજા પ્રતાપ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી મ્યુત થશે નહીં. રાજા માનસિંહ ! આ વચનો બોલવાનાં નથી પણ પાળવાનાં છે. સ્વાર્થની વૃત્તિનો લોપ થવાથી અવશ્યજ દેશ સેવા બળવી શકાય છે. વાણિયો નહીં પણ કર્મધો, અરે રાજા ! જરા તો વીચાર કરી જો કે તારા વીચાર કેવા હલકા થઇ ગયા છે ? તારી વૃત્તિ કેવી સ્વાર્થપરાયણ થઇ ગઇ છે ? શું તું એમ સમજે છે કે સંકટ આવી પડતાં જ આ બધાં વચનો હું કોરે મુકી દઇશ ? અને તારી પેટે થવનાનો દાસ બની જઇશ ? શું તે મને તારા સરખો બીર ગણ્યો ? નહીં-નહીં. હું તેવો રાજપૂત નથી—મેવાડ જૂંમિમાં મારો જન્મ થયો છે !

માનસિંહ—પ્રતાપ ! તમે મારો આટલો બધો તિરસ્કાર કરો છો તો જોઇશ કે હવે તમારી કેવી દશા થાય છે. આ બધા ડહાપણની મારે જરૂર નથી. મોગલ શહેનશાહ અકબરનો હું જન્મજો દાસ છું. અન્નરાધિપતિ માનસિંહનું અપમાન કરનાર તો આ હાલ થાય છે તે તમે હવે જોશો.

પ્રતાપસિંહ—રાજા ! કર્તવ્ય બળવતાં જળનો વિચાર કરવો નહીં. જળ ગમે તે થાય. ફળનો વિચાર કરતાં કર્તવ્ય બળવવામાં ન્યૂનતા આવે—ફળની મને દરકાર નથી. મારે માફ કર્તવ્ય પૂર્ણપણે બજાવવું છે, પ્રાણ જતાં સુધી પણ મારે મારી માતૃજૂંમિ મેવાડની રક્ષા કરવી છે. ગમે તેવો મહાન શહેનશાહ પણ મારી સ્વદેશ બાવનાને રખસિત નહીં કરી શકે.

માનસિંહ—રાજા ! તમને વધારે શું કહેવું ? તમે હડીલા છો, સમજાવ્યા સમજશો નહીં પણ મારી વાત સંજોગ; મોગલ શહેનશાહ અકબરની સામે ચલાવું છોડી દો, પછી જુઓ કે તમે કેવી હવ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરીશ્યો છો, તથા કેવો વૈભવ ભોગવો છો. પ્રતાપ ! ગોંઘાઇ મુકી દો. આ વાત હું તમારા દિન અર્થેજ કહું છું. તે કહેવાજ હું આટલે સુધી આજ અહીં આવ્યો છું.

પ્રતાપસિંહ—માનસિંહ ! તું મારો અતિથિ છે એટલે નિરૂપાય છું અન્યથા આજ ક્ષણે તારી ઇચ્છા કામી નાખત કે જેથી ફરીવાર તું આવાં દૂષિત વચનો ઉચ્ચારે નહીં (અત્યંત ક્રોધથી) જા બાપસા ! જા ! દૃઢ ભાવનાવાળા સ્વદેશ પ્રેમીને તારા સરખા હીચકારની સલાહની જરૂર નથી. મારે તારી સલાહ નથી જોઈતી જા ! આજ ક્ષણે અહીંથી ચાલ્યો જા ! તારા અપવિત્ર પદ્ધતિ આ પવિત્ર ભૂમિને કલંકિત ન કર. જા નરાધમ ! જા !

માનસિંહ—(અત્યંત આવેશમાં) જાઉં છું પણ યાદ રાખજો કે ફરીવાર તને મળીશ, અને આ ભયંકર અપમાનનો બદલો લઈશ; તે કોની સામે આ અપમાન ભર્યાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે તે તને તેજ સમયે જણાશે. ફરીવાર મળશે ત્યારે તે દેખાડીશ.

પ્રતાપસિંહ—મળજો હીચકાર ! મળજો. એકવાર નહીં હજારવાર મળજો, તારાથી બનતું કરજો અને આ સ્વદેશ પ્રેમી પ્રતાપની દૃઢ ભાવનાનું રક્ષણ જોજો. તારી ઇચ્છા હોય ત્યારે મને મળજો. તારા સરખા બાપસા સામે લડતાં આ વીરપ્રતાપ લેશમાત્ર ભય પામશે નહીં. જા કલંકિ જા ! રાજપૂતાનાની પવિત્ર ભૂમિને તે કલંક લગાડ્યું છે. જા ! યવનનો દાસ બન—તેમના પગની ધુળ ચાટી ખોટા વૈભવની પ્રાપ્તિથી દુઃસાધ જવામાંજ આનંદ માન.

માનસિંહ—હીક છે—આજ ક્ષણે જમને તારા કેવા હાલ કરાવું છું તે જોજો. મોગલ શહે-નશાદ અકબરને તારે તને ન કરાવું તો માફ નામ માનસિંહ નહીં (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.)

પ્રતાપસિંહ—(તેના ગયા પછી) હાય ! મારી પવિત્ર જન્મભૂમિ મેવાડભૂમિ ! હવે તારી હીન દશા જોડી. એ દેશ પુત્રો ! તમારી માતૃભૂમિના હીનભાગ્ય માટે આંસુ પાડો. એ પ્રભુ ! તું સહાય યા.

તા. ૧૧ ૫-૧૩ }
કલકત્તા.

ચાંપશી. વિરુલદાસ ઉદેશી.

॥ વિષયોપભોગીજીવન દુઃખી હોય છે ॥

(૧૧)

આપણે અત્રે જે વિષયોપભોગવિષે વિચાર ચલાવવાનો છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે મોજશોખનો સમાવેશ થાય છે; આનો વિચાર હૃદયારતા ખાવામાં, કામવિકારમાં, રીત-ભાતની કાપુરપતામાં વિસ્તરે છે; ટુંકામાં દેહની અત્યંત હૃદયારની સંભાળ લેવા સાથે જેનો જેનો સંગ્રહ હોય છે તે સર્વનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

મોજશોખની અતિપ્રિયતા દુઃખકર અને ભયંકર છે

હવે આપણે સ્વાદેન્દ્રિયના ઉપભોગોથી આરંભ કરીએ; આવી ઇન્દ્રિય આપણી સાથે જૂગળાવીને મારી નાખનાર ચોરોની જેમ વર્તે છે. જે જે સ્વસ્થોએ પ્રકૃતિએ માનવોને વસાવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તેમને માટે ખોરાકની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ આપણે ઘોડાક પર્ચમાં લુખ તૂમ કરવાને બદલે વધારે ખરચ કરીને તેને વધારી મૂકવાનું શિખ્યા છીએ. આપણા પૂર્વજો (જેમના સદાચારના બલને લીધે વર્તમાનકાલે આપણે દુરાચારમાં પણ ટકી રહ્યા છીએ;) જ્યારે પોતાનો ખોરાક પોતાના હાથે ખતાવતા હતા, ભૂમિ ઉપર સૂતા હતા, અને હજુ સુધી સુવર્ણ અને જ્વાહીરોના નકામા ગર્વમાં તથા પાનહોતા ત્યારે પણ આપણે જેવું જીવન ગાળીએ છીએ તેવાજ પ્રકારનું જીવન દરેક રીતે ગાળતા હતા.

જે વિષયોપભોગ એજ સુખ હોય તો પશુઓ માનવો કરતાં ધણાંજ વધારે સુખી હોવાં જોઈએ.

પશુઓમાં પ્રજ્ઞતાથી જણાઈ આવતા ઉપભોગ અને વાસનાઓમાં સુખનો સમાવેશ માનવો એ એક માનવ માટે શરમ ભરેલું છે. શું પશુઓ પણ સારી રીતે લુખ લાગવાથીજ ખાતાં નથી ? શું તેમને તેમની વિષયવૃત્તિમાં વધારે સંતોષ મળતો નથી ? તેઓ તેમના ઉપભોગોનો આનંદ કપાટાખંધ ભઈ શકે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ નિંદા અથવા પશ્ચાત્તાપ ઉભયમાંના એક પણ વિના તેમને ભોગવી શકે છે. જે વિષયોપભોગ એજ સુખ મનાતું હોય તો પશુઓ માનવોએ કરતાં વધારે સુખી ગણાવાં જોઈએ; પરંતુ માનવ સુખનો સમાવેશ જીવાત્મામાં થાય છે, વિષયોપભોગમાં થતો નથી. જેઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન મોજશોખમાં અર્પણ કરી દે છે તેઓ હજુએ મને તો ઘણુંજ યોગ્ય પડવાથી દુઃખી થાય છે અથવા ઘણુંજ વધારે પડવાથી તેના ભાર તળે કચરાય છે; ગમે તો જોણું પડવાથી અથવા કચરાઈ જવાય એટલું બધું વધારે પડવાથી તેઓ સમાન પ્રકારે દુઃખી થાય છે. તેઓ તોશના સમુદ્રમાં આવી પડેલાં માનવો જેવા છે, એક સમયે કોરેકોરા એક ખડક ઉપર તેઓ આવી પડે છે, અન્ય હાથે એક મોટા વમળમાં ગોળાં ખાતા હોય છે; અશુભ

અને શુભનો ભેદ નહિ સમજવાની ભૂલને લીધે આત્મ બંધુ થઈ આવે છે સમ્પત મહેનત અને સંકટ સહીને એકાદ જંગલી પ્રાણીને પકડનાર ચિઠ્ઠીને પછીથી તેને સાચવવા માટે મોટું ભ્રમ મળી શકે છે; કારણ કે ઘણીકવાર તો તે પોતાના માલિકનું ગળું જ કાપવાની તૈયારીમાં હોય છે. અનિયમિત મોજાઓનું પણ આત્મને આત્મ પરિણામ આવે છે; જેમ જેમ તેમની સંખ્યા વધારે અને સ્વરૂપ મદાન હોય છે તેમ તેમ તેમનો સેવક તેમનો સામાન્ય અને સંપૂર્ણ ગૂલામ બની રહે છે. સામાન્ય લોક બને તેને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ સુખી કહે પરંતુ તે પોતાના આનંદપ્રભોગ માટે પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપે છે અને પોતે જ ખરીદે છે તે માટે પોતાની જાતને વેચે છે.

જેટલા પ્રકારની ખાવાની વાનિઓ તેટલા પ્રકારના રોગોના આપણે ભોગ બનીએ છીએ.

કોઈ પણ માનવને આપણાં રસોડાં, રસોડાઓની સંખ્યા અને વાનિઓની વિવિધતાનું અવશેષન કરવા દો, — શું એક દેહને માટે કરવામાં આવી શકે છે બધી સગવડો જેમને તેને નવાઈ લાગશે નહિ? આપણી પાસે જેટલા રસોડાઓ અને જેટલી ખાવાની વાનિઓની વિવિધતા હોય છે તેટલા પ્રકારના રોગોના આપણે ભોગ થઈ પડીએ છીએ; આપણા ખીજમતભારોનાં રોગોનાં ત્રણ મેદાનો અને સેવકોના સમૂહો વિષે તો આપણે કંઈ કહેવાનું મોટું નથી. બહા પ્રભુ! કેમ કાલે પણ એક દેહ માટે આદ્યજાતી લોકને કામે લગાડવામાં આવે એ નવાઈ બરેલું લાગે છે. આવા હાલપરના ઉપભોગોમાંથી ઉપજ આવતાં બહુ ખાદ્યપદાર્થોનાં પરિણામ કેટલાં જાણીતાં હતાં તેનાં સુખ આવે એનાં હોય છે; સાદા ખોરાક હવે ફેશન વિનાના ગણ્યમાં આવે છે, જાહેર એકાંત એકાંત કરવામાં આવે છે; જેથી રસોડાઓને ઉદરનું કામ કરવું પડે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દંતનું કાર્ય પણ તે કરે છે કારણ કે ખોરાક જણે પ્રથમથી જ ચવાચરો હોય એવો દેખાય છે. અગ્રે એક જ યાત્રીમાં સર્વ પ્રકારના રવાનોની મોજ પૂરી પાડવામાં આવી હોય છે. આવી મિશ્રિત બનેલી વાનિઓમાંથી મિશ્રિત વાનિઓનો ઉદય થઈ આવે છે, જેમને માટે મિશ્રિત વાનિઓની જરૂર પડે છે; જેનું આપણા ભોજન સંબંધમાં છે તેનું જ મનના સંબંધે પણ સમજવાનું છે—સાદા દુરારો સાદી શીખામણોથી સુધારી શકાય છે, પરંતુ વિવિધ રીતમાનો એક સામાન્ય મિશ્રણને ભાગ્યે જ સુધારી શકાય છે. એક પ્રકારની સામાજિક તેમજ એક પ્રકારની ખાનગી ધૈર્યથી આપણને અભિજ્ઞત કર્યા છે. પ્રાચીન સમયના વૈદ્યાઓએ વનસ્પતિઓના રૂઝિદર અટકાવવાના અથવા ગૂંચ મૂકવાના શુભો ઉપરાંત યોગ્ય વધારે સમજતા હતા; તેમના મુદ્દત અને આરોગી દેહને મોજાઓ અને ઉપભોગવડે મલિન બનતા પૂર્વે યોગ્ય વધારેની જરૂર હતી; આવા પ્રકારના ઉપભોગ પ્રવૃત્તિ યતાં તેમનું કાર્ય જીવને સંતોષવાનું નહિ, પરંતુ હજારો પ્રકારની સુખિયો અને વાનિઓવડે તેને ઉત્કૃષ્ટી મૂકવાનું હતું. જે એક ખાલી ઉદરને માટે ખોરાક સમાન હતું તે એક પરિપૂર્ણ ઉદર માટે ભોજન સમાન થઈ પડ્યું છે. આમાંથી જ શીકાર, ચરચરાટ અને દુષ્કાળ કરતાં પણ અપ-યામાંથી ઉપજ આવતાં બંધકર પરિણામો થઈ આવે છે. સાંધાઓમાં એક પ્રકારની નજ-જાણ, યાનતંત્રોની શિથિલતા અને હૃદયનો એક પ્રકારનો ધગધગાટ આથી ઉપજ આવે

છે. જ્યાં સુધી આપણા દેહો મહેનતથી અથવા કસરતથી યાકેલા કઠિન બનેલા હતા ત્યાં સુધી આપણો ખોરાક શુદ્ધ અને સાદો હતો; અનેક પ્રકારની વાનીઓને લઇને અનેક પ્રકારના રોગ ઉપજી આવ્યા છે.

નશાની લત એક પ્રકારની ઇચ્છિતલેહણ સમાન છે.

પોતાના ઉદરેનું માપ ના સમજવું એ એકાદ માનવિ માટે એક પ્રકારે ધણુંજ ખરાબ કહેવાય; તેમજ ધણાં માનવો નશાની ધૂનમાં સારી દશામાં કરતાં શરમ આવે એવાં કાર્યો કરી બેસે છે, એ બાબતનો પણ એકાદ માનવિ વિચાર ના કરે એ પણ ઉપરના નેટહુંજ નુકશાનકારક છે; એક પ્રકારે હાથે કરીને બેઠેલી લીધેલી ઘેલણ સમાનજ નશાની લત છે. આથી માનવો સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટકર્મો કરવા તરફ દોરાર્થ જાય છે; એથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે તેમજ તેને શીધી પણ કાઢવામાં આવે છે; એથી માનવો દુરાચારી બની જતાં નથી પણ તેમના જેવાં ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે. આથી નિર્જન માનવિ વધારે ગર્વિષ્ઠ બને છે, નિર્દય વધારે નિર્દય બને છે; આથી સર્વ પ્રકારની શરમની બાવના દૂર થઇ જાય છે; સ્ત્રીકીયો માનવિ એકદમ અપશબ્દો અને મારામારીમાં ઉતરી પડે છે. આવા માનવિની છલ્લા ચોટે છે, તેનું મરતક જમી જાય છે, તે ચાલતાં લથડતું જાય છે. આવી દુર્દશા માંથી ઉપજી આવતા આધિવ્યાધિઓ વિષે તો કંઈ બોલવાનું નથી; આથી ઉપજી આવેલાં સામાજિક સંકટો પણ વિચારવા જેવાં છે. હુમલાઓ અને ઘેરાઓ સામે આડગ ખડાં રહેલાં કેટલાં બધાં સખપ નગરો અને લડાયક પ્રજાઓને આવી લતે પોતાને આધિન બનાવ્યાં છે? દિનરાત્રીના કાર્યક્રમને ઉલટાવી નાખનારાં માનવો વિષે તો આપણે કેટલું કેટલું બોલીશું? જાણે કે આપણાં યજ્ઞો અધારામાં ઉપયોગ કરવા માટે આપવામાં આવ્યાં હશે? હજી દિવસ છે!—એ તો સવાનો સમય થઇ ગયો. હવે રાત્રી છે!—ઉઠવાનો સમય થયો. પ્રભાત થવા આવડું હવે આપણે વાળુ કરી લઇએ. જ્યારે અન્યલોક નિદ્રા લે છે ત્યારે આ લોકો ઉઠે છે અને પ્રથમ દિનના કચરાને પચાવતા બીજી રાત્રી સુધી પડી રહે છે. બીજા લોક કરે છે તેમ કરવું એ તો અસંભવતાની એક પ્રકારની દલીલ છે. મોજ શોખ ધીમે ધીમે આપણા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે. પ્રથમ તો તે આપણા દેહોની સાધારણ કરતા એક પ્રકારની વધારે સંભાળ લેવામાં જણાઈ આવે છે; પછીથી તે ધીમે ધીમે આપણાં ગૃહોના સરસામાનમાં દર્શન દે છે; આખરે તો તે ગૃહની પોતાની રચના નવાઇ અને ખર્ચમાં વિસ્તાર પામે છે. વળી આપણા ખાવાપીવાના મનમાન્યા ઉઢાવ ખર્ચમાં પણ તેનીજ સત્તા જોવામાં આવે છે. આપણે ખાવા પીવામાં ઉચલપાચલ, ફેરફાર કરી નાખીએ છીએ, આપણી વાનીઓનું મિત્રજી બનાવીએ છીએ, છેલ્લું ખાતા હતા તે પ્રથમ ખાઇએ છીએ, સ્વાદને લઇને નહિ પરંતુ વિરલતાને લીધે આપણે બોજનની કીમત કરતા બન્યા છીએ. આટલું નહિ પરંતુ આપણે એટલા બધા નાજુક પ્રકૃતિના બન્યા છીએ કે આપણે ક્યારે ખાવું અથવા પીવું, ક્યારે આપણે બુખ્યા અથવા થાકેલા બનીએ છીએ, એ પણ આપણને દર્શાવતું જોઇએ. આપણા સુખની દલીલો અને સાબીતી તરીકે આપણે કેટલાક દુરાચારને પોષીએ છીએ. છલ્લા અથવા ઇન્દ્રિયોપભ્રમનાં શુભામ બનનાર માનવો અત્યંત દુઃખીમાં દુઃખી છે; આવો આનંદ દ્રુત સમયનો હોય છે, એકદમ કંટાળો આવે

એવો: ખતી જાય છે, તેનો અંત ગમે તો સરખ અથવા પશ્ચાત્તાપમાં આવે છે. પોતાની ઇન્દ્રિયોના આધિનમાં પોતાનું સુખ સ્થાપવું એ એક પ્રકારના પાશવઉપભોગ સમાન, માનવને અણુજાનવું છે. કોપી, તકરારી, લોભીમાનવોનાં સંબંધમાં, જે કે આવો કુસ્વ-ભાવ મોટો હોય છે છતાં એ આવા દોષમાં એવા કંઈકનો સમાવેશ થાય છે કે જે માનુ-પતાં ભર્યું હોય છે.

મોજશોખનાં મોહ અને અસારતા.

આપણું ગૃહો અને ખાવા પીવાની બાબતમાં વર્તમાનકાલે આપણા કમ્પેક્ષરનો કેટલો બધો વિસ્તાર કરી નાખવામાં આવ્યો છે, પ્રથમ તો આ બાબત સાદી અને યોગ્ય ખચ-વાળી હતી. વિવેચનમોગી વાસના, માર્ગમાં નિયામક ખતી અને આપણે પણ આપણા દુરાચારોની સહાયમાં ખુદનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો આપણે વધારેને વધારેની તૃષ્ણા રાખવા લાગ્યા; આપણે જીભું પગલું દુરાચાર તરફ ભર્યું; આના પરિણામ રૂપે આપણે મનને આપણા દેહને આધિન બનાવ્યું, આ પ્રમાણે આપણે આપણી વાસના-ઓના ગૂંધામ બન્યા; આવી વાસનાઓ પ્રથમ આપણી સ્નેહકો સમાન હતી તે હવે આપણા ઉપરિ અધિકારીઓ સમાન ખતી ખેડી છે. ભરત કામ કરનારાઓ, મુગધી પદાર્થો ખતાવ-નારાઓ, દારૂઓ આદિને ઉપયોગમાં લેવા જેટલા આટલા બધા ઉડાઉપણામાં આપણે શાને લીધે દોષાર્ધ ગયા ? આપણે કુદરતી હદો ઉલ્લંઘીને નકામી બાબતોના ઉપભોગમાં પડી ગયા છીએ; આવી ભારતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે વર્તમાનકાલે જે પૂરતું હોય તેથી સંતોષ માનવો એ તો માત્ર ભિક્ષુકો અને ગામડીઆઓ માટે જ કહેવાનું રહ્યું છે. મોજ-શોખથી આપણે ગર્વિષ અને ઘેન્ના ખતી જઈએ છીએ. આપણે પુવરાગ્નેની માફક મોજ-શોખમાં પડીએ છીએ અને મનુષ્ય કે જીવવામરવાનો પ્રશ્ન હોય તેમ દરેક નકામી બાબત માટે માથાકૂટ કરીએ છીએ. ખાવાપીવામાં અથવા એકાદ ભવન બંધાવવામાં બધી મીઠકત ખચી નાખવી, એકાદ એ દાગીના ઘડાવવામાં બધો વારસો ગૂંચાવવો અને ભાગી અથવા ખોવાઈ જવાના અકસ્માતના પ્રમાણમાં નવાઈની ચીજોની કીમત વધારવી, એ એક માનવિ માટે કેટલી બધી ઘેન્ના ગણાય ? એકાદ સ્ત્રીના દેહનું તેમજ લાજનું રક્ષણ ના કરે એવાં વસ્ત્રો પહેરવાં એ પણ આવા પ્રકારનું જ ગણાય. આપણે હજુ કયાં સુધી લોભીઆ ખતીને જૂલમ જૂલમ કરીશું, આપણી મીઠકતો વધાર્યાં કરીશું, પૂર્વે જેટલું એક પ્રજા માટે પૂરતું ગણાતું હતું તેટલાને હજુ કયાં સુધી એક માનવિ માટે પણ પૂરતું ગણાશે નહિ ? આપણી ઉપભોગની વાસના આપણી લોભ વૃત્તિના જેટલીજ અવશ્ય રહે એવી છે. આપણી જી-હવાને માટે લઠાયા વિના રહેલાં એવાં કયાં સરોવર, સમુદ્ર, જંગલ અથવા ભૂમિનો એક પણ વિભાગ હશે ? આપણાં ગૃહોવડે આપણી પ્રિયવીને પણ ભારવતિ ખતાવવામાં આવી છે. અહો ! આટલા બધા નાના નાના દેહોમાં આટલી બધી અનહદ તૃષ્ણાનો સમાવેશ શી રીતે થતો હશે ? શું યોગ્ય બવનોવડે આપણું કામ નહીં શકશે નહિ ? આપણે તો માત્ર એક ગૃહમાં વસીએ છીએ અને જ્યાં આપણે વસતા નથી તે સ્થલ ધર્થાર્ય રીતે આપણું નથી. આપણાં લેખ, તૃષ્ણા, ઉપભોગ વાસના પૂરાય એવાં નથી; આપણે આપણી માલ મીઠકત વધાર્યાં જઈએ છીએ, કુટુંબોને ઉભરાવી નાખીએ છીએ; શૃંગાર અને મોજ

શોખ માટે ભૂમિ અને સમુદ્રને તથા ઉપર કરો નાખીએ છીએ. એક આપણો એક બીડથી સંતોષ માને છે, એક હજાર હાથીઓ માટે એ અરણ્ય પૂરતું ગણાય છે, એક માનવિનો નાનો દેહ બીજા બધાં જીવતાં પ્રાણીઓના કરતાં વધારેનું ભક્ષણ કરી જાય છે. આપણે કુધાને નહિ પરંતુ લોભને સંતોષવા માટે ભોજન કરીએ છીએ. આપણે જીવીએછીએ તેવામાંજ આપણે મરણા જેવા છીએ કારણ કે આપણાં મૃદોજ એટલા બધા અકસ્મતના પ્રસંગો પૂરા પાડે છે કે એકાદ માનવિ આપણા દ્વારમાંજ થવાના આપણા મરણની અમમ્યેતી ખુશીથી આપી શકે.

વિષયીપુરુષ સદાચારી સંભવિ શકતો નથી.

એક વિષયોપભોગી માનવિ, ખરેખર્ કહેવા માગીએ તો, એક સાદું માનવિ, એક શુભદેશાભિમાની, તેમજ એક સન્નિત્ર એક પશુ જનીશકપાતું નથી; કારણ કે માનવનું ભાવિ પ્રકૃતિના નિયમ સમાન છે એ વિચાર્યા વિના તેનું મન તૃષ્ણાઓથી અસ્વસ્થ બની જાય છે. એક સારા ચોદાની પેડે એક સદાચારી માનવિ પેનાની ભૂમિ ઉપર અડગ ખડો રહે છે. ધા સહન કરે છે, આમાં અને મરણમાં પણ કીર્તિ માને છે, જેને માટે પતન પામે છે તેવા ઉપરિ માટે પણ માનવાણું હોય છે; સદાચારને અનુસરવાનું દિવ્ય સૂત્ર હમેશાં તેના મનમાં રમી રહ્યું હોય છે. આથી ઉલટી રીતે જે બડબડાટ કરે છે, રડે છે, હસે છે, બેડે છે તેને પણ ગમે તેમ હોય તોએ પોતાના હૃદય ઉપરાંત પણ પોતાનું કર્તવ્ય કરતું પડે છે. હવે એકાદ માનવ માટે અનુસરવાનું પસંદ કરવાને બદલે જે ચારાનું પસંદ કરીને માનવ જીવનનાં સંકટો સાથે નકામી માથાફટ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ કેટલું બધું ઘેલછા બર્ણું કહેવાય. હવે આપણે માટે જે નિર્માણ કર્યું હોય તે આપણે ઉદારતાથી મેળવવું જોઈએ કારણ કે આપણાથી જેને દૂર ના કરી શકાય તેવા માટે માથાફાડ કર્યાં કરવી એ મૂખાંધ બેરહું છે. આપણાં પ્રભરૂપે જન્મ થયો છે. અને પ્રભુને આધિન બનવું એ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સમાન છે. જે આમ વર્તશે તે સ્વતંત્ર રક્ષિત અને શાંત બનશે. તેનાં સર્વે કાર્યો તેની ઇચ્છાને અનુસરશે. બાહ્યપ્રદેશમાંથી કરાની પણ જરૂર ના પાડવી અને સર્વે ઇચ્છિત પદાર્થો પોતાના અંતર પ્રદેશમાંજ ભરેલા રાખવા, આના કરતાં વધારે કોઈ પણ માનવિ શું ઇચ્છિ શકવાનું હતું? વિષયોપભોગથી મત્ર આપણું મન નિર્મલ બને છે, આપણા પોષણ માટે દૈવના આશ્રયવાળા બતાવે છે, તે માત્ર ગૂલામીના રોજ તરીકે આપણને પેસા આપે છે. આપણે આપણાં ચક્ષુ અને શ્રોત્ર બંધ કરવાં જોઈએ. યુક્તીસીસને તો માત્ર એક ખડકનો ભય હતો પણ માનવ જીવનમાં તો એવા અનેકનો ભય છે. દરેક નગર અરે દરેક માનવિ આવા એક બર્ણકર ખડક સમાન છે. આપણા નજીકમાં નજીકના મિત્રોમાં પણ કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવાનો નથી. સુખોપભોગ માટે હલકા અને નકામી ગણાતી ખાંબતો ભેગી કરવાના બહેમી મોહમાંથી પ્રભુ મને જાગાવે.

ભાવનાઓ.

આ સમયે ભાવનાઓ વિષે થોડોક વિચાર ચલાવવો આવશ્યક છે; કારણ કે જેમ એક દેહના બંધારણ માટે સારા ખોરાકની જરૂર હોય છે તેમ ચારિત્રના બંધારણ માટે મહાન ભાવનાઓની જરૂર છે. આમ શાથી બનતું હશે, એ ઉંડા ઉતરીને વિચારવા જેવું છે. આપણે જેને રથૂલતુ નામ આપીએ છીએ એવો, આખો દિન તમારા ઉપયોગમાં આવતો, અન્યથા બંધાયેલો દેહ, અન્યરૂપે લેવામાં આવતા પદાર્થોનો ધરાય છે. અન્યદેહમાં બહેંચાઈ જાય છે, ઉપયોગી બનવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં રૂપાન્તરો લેતું ચાલે છે, આખરે માંસ રૂધિર આદિમાં પલટાઈ જાય છે. સમગ્ર દેહના આરોગ્યનો આધાર ખાવામાં આવતા ખોરાક ઉપર હોય છે.

આપણે જેને મનસિક દેહ અથવા મનોમયકોષ કહીએ છીએ, જે આપણાથી જોઈ શકાતો નથી તેનું પણ આમને આમ યાય છે; મન અથવા આપણી વિચાર શક્તિના ઉપયોગમાં આવતો હોવાથી આને માનસિક દેહનું નામ આપવામાં આવે છે. જેમ કંઈકને પકડવા માટે આપણે આપણા હસ્તનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ વિચાર ચલાવવા માટે આપણે આપણા માનસ દેહનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. જેમ રથૂલ દેહ અન્યનો બનેલો હોય છે તેમ માનસદેહ વિચારોનો બનેલો હોય છે. સારા વિચારો તેને નિરોગી અને બલવાન બનાવે છે, ખરાબ વિચારો તેને રોગી અને નિર્બલ બનાવે છે. તમારા માનસ દેહમાં એક પણ અશુભ વિચાર પોષવાથી જેટલું નુકશાન યાય છે તે તમારા રથૂલ દેહને વિષ આપવાથી નુકશાન યાય તેના કરતાં વધારે હોય છે. જો તમે અનેક શુભ સંકલ્પોનો વિચાર ચલાવો તો તમે એક ઉત્તમ પ્રકારનો માનસ દેહ બાંધી શકો છો, અથવા આનીચ્છાજ બાબત અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો તમે સદ્ચારિત્રને પોષતા જાઓ છો. પરંતુ જો તમે અશુભ વિચારોનું ચિંતન લાવો તો તમે એક અશુભ માનસ દેહને અથવા ખરાબ વર્તનને પોષણ આપો છો.

દવે ભાવના શબ્દનો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. એક ભાવના એ એક સંકલ્પ અથવા વિચાર સમાન હોય છે. પરંતુ મનમાં તો અનેક વિચારો પવનમાં ઉડતાં પાંદડાંની પેઠે આવે છે ને જાય છે. માત્ર મનમાં વસનારા, ચંદ્ર અથવા બહાર નાસાનાસ નહિ કરનારા, માત્ર મુલાકાતે આવનાર જેવા નહિ પરંતુ પોતાના ગૃહમાં વસતા માનવિની પેઠે ધર કરીને રહેનારા વિચારોનેજ ભાવનાઓના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. આટલું પ્રથમ પગલું છે: એક સતત, અડગ વિચાર અથવા વિચારોનો સમૂહ એનું નામ ભાવના. હવે આપણે બીજું ડાંગું આગળ બરતું જોઈએ. ચારિત્રને ધડનારદદ વિચારનું નામ ભાવના. જો તમારી ભાવના ધૈર્યની હશે તો તમે ધીરજવાળા બનશો. જો તમારી ભાવના નમ્રતાની હશે તો તમે નમ્ર સ્વભાવવાળા બનશો. તમારા ચારિત્રને ધડવા માટે, તમારે જેવું ચારિત્ર ધડવું હોય તેવી એક ભાવના તમારા સમક્ષ હોવી જોઈએ.

હવે ત્યારે તમે કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થશો. પ્રથમ તો તમારે કેવા ચલું છે એ બાબતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ; તમારે એક દેશાભિમાની, પરાપકારી, વીર, કલાવિદ, શિક્ષક, વકીલ, રાજકારણવાની અથવા મોઢા બનવું છે, એનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ત-

મારે જેવા થવું હોય તેવા થોડા ઘણાં પણ જે લોકો તેવા હોય તેમના વિષે અભ્યાસ કરીને તમારે આરંભ કરવો જોઈએ. તમારે માત્ર તેમના સદ્ગુણો ચૂંટી કાઢવા જોઈએ, તેમનામાં ખાસરૂપે જણાઇ આવતા ગુણોને તારવી કાઢવા જોઈએ અને આ સર્વને એકત્ર કરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે તમે એક ભાવનાત્મક દેશાભિનાની, વીર, કલાવિદ અથવા રાજ્યદારી ખડો કરી શકો છો.

જો તમને વધારે સહેલું પડે તો એકાદ સદ્ગુણને ભાવનારૂપે ગ્રહણ કરીને, કોઇ પણ જાતની મુશ્કેલી વિના તે પ્રમાણે વર્તી શકતા સુધી તમારે તેને તમારા સમક્ષ રાખવો જોઈએ. આવો ગુણ તો તમારી અન્યપ્રકૃતિ સમાન બની જવો જોઈએ. જો તમારી હિમત સહિત કાર્ય કરવાની મન્ગ હોય તો, તમારે હિમતની ભાવના રાખીને દરરોજ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, પ્રસંગ આવે તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને અદ્ય સમયમાંજ હિમતવાન થવાના ભાનવાળા કોઈ પણ યત્ન વિનાજ તમે હિમત સહિત વર્તવા માંડશો. હિમત આપોઆપ આવી લાગશે.

પ્રજ્ઞાએ તેમજ વ્યક્તિઓને ભાવનાઓ હોવી જોઈએ. ન્યારે ઇટાલિ નાનકડાં રાજ્યોમાં બહેંચાયેલું હતું ત્યારે ભાવનાવાદીઓ “એકત્રિત ઇટાલિ” એક પ્રગરૂપે ઇટલિ વિષે લખાણ લખાવી રહ્યા હતા. મઝીનીએ આવી ભાવનાનો પ્રચાર કર્યો, હુંક સમયમાં તેના જીવાનીઆઓમાં આવી ભાવનાનો અગ્નિ જભૂક્યો અને પોતાને “યુવાન ઇટલિ”ના નામથી ઝોળાખાવતો એક પક્ષ ઉભો થઇ આવ્યો. ધીમે ધીમે ઘણા લોકોએ આવા “એ. કવ ઇટલિની” ભાવનાને પોતાની બનાવી લીધી અને ગેરીબાંડીનો ઉદય થયો, રાજ વિક્ટર ઇમેન્યુઅલે લશ્કર એકત્ર કર્યું, પ્રજ્ઞ યશ્વ સહાય આપવા તત્પર બની, ફ્રાન્સે સહાય આપી, અને ઇટલિ એક પ્રજ્ઞ બની અને આત્યારે યુરપની એક મહા સત્તા સમાન થઇ રહી છે. જર્મનીમાં પણ મોટે ભાગે આવીજ દશા હતી, તે દેશ પણ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોનો બનેલો હતો. પરંતુ તેના કવિઓ “જર્મન પિટુ બૂમિના” કવનો લલકારવા લાગ્યા, અને પુથીઆનો રાજા, તેનો મુખ્ય પ્રધાન બીરમાર્ક અને જનરલ મોલ્ટકે લોકને પ્રબોધ્યા અને ઉત્તરમાં એક પ્રજ્ઞરૂપે તેઓ આગળ નીકળી આવ્યા.

આપણી સામાજ્ય ભાવના કેવા પ્રકારની ઘડાશે ? એક રાજના આધિનમાં આવેલા સ્વતંત્ર લોકના એક એકત્રિત સંસ્થાનરૂપે, હુમલો આવતા માટે અતિ બલવાન સમૂહરૂપે, બંધ રાખવા માટે અત્યંત એક્સપ્રે પ્રજ્ઞરૂપે બનશે ? શું તેનું અસ્તિત્વ સમગ્ર દુનિયાના બલા માટે, પછાત વર્ગોની સહાય માટે, જ્ઞાન અને સુખના વિસ્તાર માટે, ન્યાયના બચાવ માટે, નિર્બલના રક્ષણ માટે નહિ હોય ? શું તેના બધાએ નાગરિકો બધા સામ્રાજ્યને એક માતૃભૂમિરૂપે અને તેના બધાએ લોકને એક કુટુંબરૂપે જોતાં નહિ શિખે ? શું હક માટેના યુદ્ધ બરાસ શાંત બનીને, કર્તવ્યનો પ્રમલ અવાજ લોકો અને વ્યક્તિઓતો સમાન રીતનો લવાદ નહિ બને ? શું સદાચારને ઉત્તેજન આપીને દુરાચારને વિકટ બનાવવામાં નહિ આવે ? શું સર્વ ધર્મોને માન નહિ આપવામાં આવે અને કોઇ પણ ખાસ હકવાળો ના બને એ જોવામાં નહિ આવે ? શું માત્ર સદાચાર અને વિવેકના હાથમાં સત્તા નહિ રહે અને ચારિત્ર તેના માર્ગ સમાન નહિ બને ? આપણે આવી એક ભાવનાને આપણી સામાજ્ય ભાવનારૂપે સ્થાપવાની છે, પછીથી આવડે મમમ સંદર્ભમાં સુખ દિયજી આવશે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. યંણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂર્ણ સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર--સુદર્શન એફિસ--નડીયાદ.

—૫૫—

તૈયાર છે.

—

રાજ-યોગ.

—૦—

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--સુદર્શન એફિસ--નડીયાદ.

—૫૫—

જાડુજેવી ચમત્કારિક અને એક હિંચી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ-જે બન્ધી હોય, હરકાઈ દરદી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાતની લુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કઢાવે અને જીજ્ઞાસા બતાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અન્યથામિત યથેલાં દરતાનને નિયંત્રણ લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી રૂ. ની ૬ખી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરવટા આપવાનો ખાસ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજબમય હથેરી બક્ષોસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૦૫ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્ટિફિકેટોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાડુ જેવી ચમત્કારિક અને એક હિંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અસક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી ત્વરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૬ખી ૧ વી. પી. યી મોકલશે.

(સહી.) હમામસિંહ,

સજા ઓસરદંટ સરખપત, ટેપાલ. રી. અલીગઢ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી કામચાંચ ન વાંચું હોય તો મંગાવો. આતંકનિગ્રહ ઔષધાલાય. ધેર મોઢાં મફતજ મળશે. જાનનગર-કાઠીપાવાડ.

આધારવાદ—
એક આરોગ્યનામ
અલ્પભાગના નિવેદન

સુદર્શન.

આધારવાદ નામનાર્થ દિવેદી.

પૃથ્વી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સહિત્ય-એમનાં મળ્યાં અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરધોમહિ” — માગવતમ.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૪.]	(ભાસિક)	[જાન્યુઆરી-૧૯૧૩.]
સેવાધર્મની શાવના	૬૭
અટકચાળી માશુક....	૬૮
સખૂર કર જંગલે જાશું	૬૯
પ્રાણેશને યાચના	૧૦૧
શું માનવું અને શું ન માનવું	...	૧૦૨
અધર્મીરામગીતા શામ્ય	૧૧૧
મહાત્મા વ્યુદર	૧૧૫
શ્રી શુદ્ધ મહાત્માનું જીવનચરિત્ર શું રીખવે છે ?	...	૧૨૧

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

પ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિતી યોજત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ અર્થા અભાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંગ્ડમ ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ થી રાખવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ૧૬. જુદું

સિંધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીમતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુટું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કોમ્પત રૂ. ૩-૦-૦) (કોમ્પત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

— ૧૯૧૩ —
 આગે ભાગે મોરારીવાસી
 જાણે જાણે જાણે જાણે

સુદર્શન.

ત્રીજી—
 આગે જાણે નવુઆર્ષ દિવસી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સહિત્ય-ઓમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરધોમહિ ” — માગવતપ્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૪.]

(માસિક)

[જાન્યુઆરી-૧૯૧૩.]

સેવાધર્મનો ભાવના.

મન્દાકાન્તા છંદ.

ચાલો મિત્રો ! પરહિતતણાં કામ આજે કરીશું,
 દુઃખી જે જે નજર પડતાં, દુઃખ તેનાં હરીશું;
 શાન્તિ દેવા જિગરખલથી સ્વાર્થનો ભોગ આપી,
 રૂઝાવીશું હૃદય મણુને દુઃખના હેતુ ટાળી.

૧

આંસુડાં જે નયન ઝરતાં લુછીશું નિજ હસ્તે,
 સિંચીશું ત્યાં પ્રણય જગની વારિ ધારાજ પ્રીતે;
 શોકે ડુબ્યું વહન નિરખી શાન્તિ તેને દઇશું,
 નિમિત્તે જે ઉદભવ થયો નાશ તેનો કરીશું.

૨

અજ્ઞાનીના તિગિર પટનો ભંગ કર્વા નિમિત્તે,
 વિધાનાં જે પ્રબળ કિરણો ફેંકીશું શુદ્ધ ચિત્તે;
 દેખી જીવો જીવહીન જગે ધીરોશું ધીર્ય ખતે,
 જેથી તેઓ ધીરજ ધરીને ચાલશે ચોગ્ય પંથે.

૩

લોકોમાંહે નિરર્થો અશુચિ દેષ તો ના ધરીશું,
દૃષ્ટાંતેથી શિખવી શુચિતા મેલ જલદી હરીશું;
ન્યાં ન્યાં જેવી જરૂર પડતી સેવનાની અમારી,
ત્યાં ત્યાં તેવી અમ હૃદયતો આપશે સેવ લારી. ૪

‘સેવા,’ ‘સેવા, અવનીંતલમાં ધર્મ ણીજે ન જાણું,
સેવા ! સેવા ! રટણ કરીને કાર્યમાં તેજ આણું;
સેવાનો છે વિકટ પથતો તોય તેને ગ્રહીશું,
પ્રાણી સેવા કરી સુરશુર માર્ગમાં વિચરીશું. ૫

—મણિલાલ, ન. દાશી. બી. એ.

અટકચાલો માશૂક.

—XX—

વીતી જતી મધરાતડી—મળી આંખડી કે ના મળી—
બરખાસ્ત આ મહફિલ થતી—ત્યાં આવી આશૂક આકળી !

રહામે જ આ જોગી ખડો,
સર તાઝ ધરી અરમાનનો,
પાતાલ પેર નચાવતો—

લવતો ‘અનલહક’ હૂં વળી !

રે ! શૂં થયું દિલદારને ?
હાં ! હાં ! ન છેડ કટારને !
મયખોર, જો ! તુજ યાર છે—

પણ—વીજળી બસ ઝળહળી !

મળી ત્યાં મગર નઝરે નઝર
‘દિલબાન ! હૂર ! સખૂર કર !’
કહી દોડું, લેટું, ચુમું અગર—
દિલબર બને પહેળાકળી

ચાંદા સૂરજ ! અહીં આવજો !

અહાંડને 'ફરમાવજો :

‘ નવી મહફિલે શામિલ થજો—

‘ ભરજો શરાબી મંડળી ! ’

વહી દીધી; અય મીઠડી !

જો ! જો ! હવાની હર ઝડી,

તહારી ગઝલ લલકારતી—

હસતી, અહા ! દિલની કળી !

સાગર—સનમની શુક્તગો :

‘ હો મસ્ત દિલ ! ’

—‘ ખુઝરગ થયો : ’

‘ બહેરો બન્યો ? ’

‘ તે તહે ક્યો ’—

ચિત્રાલ તા. પાદરા.

૬ : ૧ : ૧૩

હસી અટકચાળી સાંભળી !

સાગર.

સવૂર કર ! જંગલે જાશું !

(પ્રેમ.)

સવૂર કર ! જંગલે જાશું ! જમને જંગલી ચાશું !

સવૂર કર ! ચાર ઓઝારા ! સવૂર કર ! જંગલે જાશું !

અહો ! આ બ્યોમપટમાં ચા ! વિધિના લેખ કે વાંચું !

હજી ખુશ્નું ન હોઈલું ! સવૂર કર ! જંગલે જાશું !

અહાહા ! મોહને માયા ! મને વળગ્યાં કરે છે શું !

નથી હજી ઝોગવ્યાં પૂરાં ! સવૂર કર ! જંગલે જાશું !

અધિરો ઘઉંસ-ના બાપુ । હશે શું શું ય થાવાનું ।
છૂંધું શું બાવિને પડે । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

નગર ટૂંકી અરે । મહારી । શકે ના જોઈ જોવાનું ।
જરા ઝાંખી થવા તો દે । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

મળે રોનાર ના, તો શું । સદા રોતાં ન થાકી શું ।
રેડી રેડી આંધળા યાશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

વસીશું જંગલે બાપુ । વીણી ઈળ-પૂલને યાશું ।
બધો વેભવ ગુમાવીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

પ્રણયથી ના પ્રભુ જૂદો । પ્રણયતપ તાપતા યાશું ।
પ્રણયને આશું ને ગર્ગ । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

પ્રણયરસ ખૂબ ત્યાં પીશું । તપાતુરને બરી પાશું ।
વને સુરખી પ્રસારીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

મહા એ યજ્ઞ આદર શું । અને વેદિ નવીન રચીશું ।
બલિમાં રક્ત રેડીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

પ્રણયદેવી પૂજા કરીશું । સદા એ દેવીને આશું ।
હવિમાં અરિય હોમીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

બલા સ્વાનન્દ બૂલીશું । પ્રણય-આનન્દમાં આશું ।
ઉદાસીને ઉપાસીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

અનલમાં હાપ । બરખાશું । અહો । દાવાનલે લહાશું ।
અજળ ધૂણી ધીખાવીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

શરીરે રાખ ચોળીશું । અગર ખાકી બલે યાશું ।
બલે લંગોટ બીડીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

હૃદયની ઝોળામાં મૂર્તિ પ્રણયની દેવી સ્થાપીશું ।
છૂપી ઝોળા ઉઘાડીશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

કરે જે યોગ તે ચેગી । સદા લીન યોગમાં યાશું ।
અહર્નિશ ધ્યાન એ ધરશું । સખૂર કર । જંગલે જનશું ।

નથી કે' જ્ઞાન વા સક્તિ । અગમ વાણી યથાં બાપૂ ?
ગિરાદર । પ્રાણી પ્યારા । સખૂર કર । જંગલે જાણું ।

જુરથી જંગલે જાણું । ખરેખર । જંગલે જાણું ।
પતાકા-પ્રેમની લક્ષ્મી, સખૂર કર । જંગલે જાણું ।

વિશુદ્ધિ દેવી સેવીયું । ઉપાધિથી છૂટા થાયું ।
કંઠ મસ્તાન શ' ખીજૂ । સઘૂર ફર । જંગલે જાણું ।

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાના,
તારીખ: ૨૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ } મસ્તાન.

પ્રાણેશને યાચના.

વનવન સમીપ્ત નાયતો રે ।
શ્વેતી સુવાસિની સાથ મારા પ્રેમી હો ।
તરલાંચ ત્યાં મીઠી છાઈ છે રે ।
એતીયે ત્યાં જઈ ચાલ મારા પ્રેમી હો ।

શોભા વનની ત્યાં નીહાળયું રે ।
અટિ સૌંદર્ય દેખાડ મારા પ્રેમી હો ।
જાગે તરની બાધી દીવકો રે ।
પ્રજુએ મને તું દીગ્યાવ મારા પ્રેમી હો ।

મુર્તિ વિખીનની મુહાસની રે ।
હસતી શી નીરખી અમ બાવ મારા પ્રેમી હો ।
બંસી મધુરી તુજ રેલવીને,
બહેવા દે પ્રેમરસ ધાર મારા પ્રેમી હો ।

તાલે અનિલના તે મેઘવીને,
પ્રજુપની લગની લગાડ મારા પ્રેમી હો ।
તર પત્ર ધીમેથી નાયશે રે,
નામે મુજ હૃદયના બાવ મારા પ્રેમી હો ।

સન્ધ્યા સુહાગિની સુન્દરી રે !

સાજે અનુષ્ઠન શણગાર મારા પ્રેમી હો !

યાચના મુજ આ સ્વીકારજે રે !

નાનેરીના શા અધિકાર મારા પ્રેમી હો !

કલકત્તા. }
તા. ૨૭-૩-૧૨ } ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદશી.

શું માનવું અને શું ન માનવું ?

થીઓસોફી સંબંધી ધાંધલ.

પૃથ્વીકે કેવું વલણ લેવું જોઈએ ?

આ દુનિયામાં જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાનનું, જ્ઞાનીઓ કરતાં અજ્ઞાનીઓનું, વિચારશીલ મનુષ્યો કરતાં ગતાનુગતીક અથવા ગાડરીઆ પ્રવાહમાં તણાનારા મનુષ્યોનું, શુરઓ કરતાં શિષ્યોનું, શિક્ષકો કરતાં વિદ્યાર્થીઓનું દળ મોટું જોવામાં આવે છે. એ તો સર્વ કોઈ સુક્ત કંઠે કબુલ કરે છે. એમ કબુલ કરવા છતાં દરેક અજ્ઞાની, દરેક ગતાનુગતીક, દરેક શિષ્ય અને દરેક વિદ્યાર્થી પોતાને દરેક મહત્વની બાબતમાં અભિપ્રાય બાંધવાને હક્કદાર માને છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતે જેમને અન્યથા પ્રાણ, વિચારશીલ, સમય કે ઉત્તમ માનતો હોય છે, તેવાઓના એકાદ વિચાર અભિપ્રાય કે કૃત્ય સંબંધમાં મરણ મુજબ નિંદા ફેલાવવા તૈયાર થઈ જાય છે, એ શું આશ્ચર્યની વાત નથી ! પણ નહિ, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચે, શુર અને શિષ્ય વચ્ચે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે જે કોઈ સુખ્ય તફાવત હોય તો તે એજ છે કે, એકમાં 'અર્થ' જોડું પારખવાની શક્તિ (વિવેક-discrimination) છે જે પેલા બીજામાં નથી અને આ કારણથી જ સામાન્ય માણસો મારે એવી સલાહ અનેક દેશના અને અનેક ધર્મ પંથના નાયકોએ આપી છે કે તમે તમારા પોતાના સુધારા તરફ લક્ષ રાખો, જ્યારે તમે તમારી પોતાની જાતને સંપૂર્ણ સુદ્ધ બનાવી શકશો, ત્યારે બીજાઓના વિચારો અને કૃત્યોનું બાહ્ય સ્વરૂપ તેમજ તેમનો આંતર આશય બરાબર સમજી શકશો અને ત્યારે જ તમે ખરો ન્યાય તોળી શકશો.

ફોટોગ્રાફ લેવાના કેમેરાનો કાચ મેલો દશે તો આંખોબુલ છપી કદી ઉતરી શકશે નહિ. દારૂ કે બીજા આદક પદાર્થથી ચિત્તની સમતોલ વૃત્તિ છટકાવી બેઠેલા મગજમાં અર્થ સાચ ઉતરી શકશે નહિ, તેમજ લોક વાચકાઓ, ગપગોળાઓ, નિંદાઓ અને અગાઉથી

વગર તપાસે ખાંધી રાખેલા મતો (prejudiced) થી મલીન થયેલા મગજમાં સાચો ઇન્સાફ ઉતરવો સંભવિત નથી.

આટલી પ્રસ્તાવના દ્વારા હું જનસમાજને એમ જણાવવા ઇચ્છું કે આજકાલ આ પ્રાંતમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી (કે જે સાચે આ લખનારને કોઇ જાતનો સંબંધ નથી) ના સંબંધમાં જે અનેક અફવાઓ, ટીકાઓ, છાપાદારા ચર્ચાઓ અને મજાકોનો નિરંતર પ્રવાહ વહેતો નજરે પડે છે, તે મલીન પ્રવાહમાં સ્નાન કરવા ફાદી પડવું એ બંને પક્ષને અને જગતને નુકસાનકારક છે.

નિંદા કે કટાક્ષમાં ભાગ લેનારાઓને એમ કરવાથી જે એક જાતનું અમૂક કર્મ બંધન થાય છે, તે વાતને બાજુએ રાખીએ તો પણ પુરી તપાસ, અનુભવ અને ઇન્સાફ તોળવાની શક્તિ વગર અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવાની ટેવ પડી જાય એ નુકસાન કાંઈ જેવું તેવું નથી. ધણા મનુષ્યો બ્યારે બ્યારે રીતના નિંદક ઉચ્ચારો હવામાં ફેંકે છે, ત્યારે તેઓ જનસમાજમાં જે દુર્ગુણો માટે નિંદા કરે છે તે દુર્ગુણોનો જ ફેલાવો વધારે જોડાવવાનું કામ બગાડે છે. જે વ્યક્તિઓ ઉપર આ દુર્ગુણોનો આરોપ મૂકાય છે, તે વ્યક્તિઓની આખરે નુશાન થાય છે, તે વાત જતી કરીએ તો પણ, જે હાજરો વ્યક્તિઓ આ વ્યક્તિઓના ઉપદેશ, વિચારો અને ચારિત્રપરથી ઉચ્ચ જીવન તરફ પ્રેરાતી, તેઓને મળતી સંપૂર્ણ ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આ નિંદાથી ઉત્પન્ન થતા અણવિશ્વાસને લીધે એકાએક અટકી પડે છે. આમ ગાડરીયા પ્રવાહમાં પડેલા જનસમૂહની અફવાઓ અને ટીકાઓ તેમને પોતાને, જેમની વિશ્વમાં તે ટીકાઓ થાય છે, તે ભવ્યવ્યક્તિઓને અને જનસમાજને પણ નુકસાન કરવામાં જ પરિણમે છે. માટે અમુક પુરૂષો આજ સુધી ખરેખર પવિત્રમાં પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા અને એમના ઉપદેશ અને કાર્યોથી જાહેર પ્રજાને અનેક લાભ થયેલા છે, એવું જો આપણે ખરેખર માનતા હોઈએ તો એવા પુરૂષોના સંબંધમાં ચાલતી લોકવાયકા કે જાહેર ટીકાઓમાંના આરોપની હડી તપાસ કરવાનાં સાધન, ટુરસદ અને ચક્તિ પોતાને ન મળે ત્યાં સુધી એવી વાતો માનવા કે ન માનવાથી દૂર રહી પોતે તટસ્થ જ રહેવું એ પોતા તેમજ બીજાઓ માટે સહીસલામત રહેતો છે.

હવે હું થીઓસોફીકલ સોસાયટીના સંબંધમાં મચી રહેલી ધાંધલના સંબંધમાં એ બોલ કહીશ પરન્તુ તેમ કરવા પહેલાં જણાવવું ઉચિત ધારૂં કે, હું સદરજુ સોસાયટીનો મેમ્બર નથી તેમજ એ વર્ગની કોઈ વ્યક્તિનો શિષ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ એ સોસાયટીએ ખોરતી, હિંદુ, પારસી, જુદા પંથોનાં સત્યો દુનિયામાં જાહેર કરીને તેમનો જેવી રીતે પક્ષ કર્યો છે, તેવી રીતે જૈન ધર્મ કે જેમાં મારો જન્મ થયેલો છે, અને જેની લીધાયતમાં ત્રણ ત્રણ પેપરો ચલાવવામાં અને જાહેર બાપણો કરવામાં મેં મારી ઉમરનો છેલ્લો અડધો ભાગ અર્પણ કર્યો છે, તે જૈન ધર્મનાં સત્યો પ્રગટ કરવાનો કશો પ્રયાસ સદરજુ સોસાયટીએ કરી કર્યો નથી કે જેથી ઉપકાર બુદ્ધિએ પણ મને તેને પક્ષ કરવાની ઇચ્છા થાય.

હું અત્રે જે કંઈ લખું તે માત્ર સામાન્ય લોકસમૂહને એટલી એતવણી આપવા માટે જ લખું કે હંદા ઉત્તરવાની શક્તિ અને સાધન વગર તથા હંદવર્વાચનકળાની ગેરહાજરીમાં ઉચ્ચચારિત્રવાળા મનુષ્યો ઉપર મુદ્રાતા આણેપોના સંબંધમાં કંઈ જ મત બાંધવો નહિ. તે આરોપો માનવા નહિ તેમજ ન માનવા પણ નહિ, પણ તટસ્થ રહી જોયાં કરવું.

કેટલાક ગુજરાતી બાપાનાં પેપરોએ ઓઓસોશીયલ સોસાયટીના નામકે ઉપર હલકામાં હલકા અરોપો મુકવાનો નિયમિત 'ધર્મો' કેટલુંક થયાં આદર્યો છે. એમના કેટલાક શબ્દોની ચિકિત્સા કરવા બેસીએ તો તે લખનારાઓ ઉપર બેદર કંટાળો આવ્યા સિવાય રહે નહિ. એ દીકાકારો પૈકી કેટલાક પ્રમાણિકપણે એમ માનનારાઓ છે કે ઓઓસોશીયલ અર્થ શબ્દનો પ્રચાર કરે છે અને એવી પ્રમાણિક માન્યતાને લીધે એ મંડળનો અંત જોવા તેઓ ઇચ્છે, એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી જ તેઓ કૃતકોને પ્રસિદ્ધિ આપે છે. એમની ભૂલ જાહેર સેવાની ખુદ્દિથી થતી હોવાથી ક્ષાંતવ્ય-માર કરવા યોગ્ય કહી શકાય પરંતુ જેઓ હિંદુ વર્ગમાંના ગતાનુગતીક ભાગને-સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ વગરના ભાગને જે પ્રકારની અન્ય વર્ગોની નિંદા પસંદ પડે છે, એવી નિંદા ફેલાવાથી પોને "હિંદુ ધર્મ" સંરક્ષક" તરીકે પૂજશે અને પોતાને વધારે પ્રસિદ્ધિ મળશે એવા આશયથી દર જાંકે નિંદા મય પિંજણ અને કંટાળો ઉપજાવે એવી મન્ય કરે છે, એવાં પેપરો ખરેખર લોક સમાજને ઉષ્ણે રસ્તે દોરવાનું, એમની વિચાર શક્તિને સંકુચિત અને કલુષિત કરવાનું તથા દેશને કલહમાં ઉતારી એકબેનો ભંગ કરવાનું કામ બજાવે છે.

મદ્રાસ હાઇકોર્ટ મીસીસ એની બીસેન્ટના વિરુદ્ધના સુકાદામાં મી. લેડબીટરને 'એક અનીતિમાન અને નહિ સોજત કરવા યોગ્ય માણસ' ઠરાવ્યો છે, એમ કેટલાં બધાં પેપરોએ બિયુગલ કુંકરું હતું? છતાં એમાં શું અંશ માત્ર પણ સત્ય હતું કે? મી. લેડબીટરના વિરુદ્ધમાં એક નોકરને શિખવી તૈયાર કરવા છતાં ખોટી જૂલાની નકામી ચમ પડી, અને ખીજ બધી કોશીશો વ્યર્થ મૂકી, જેથી કોર્ટે ફરીયાદી (કૃષ્ણ મર્તિના પિતા) ને સોગન ઉપર જુદી સાક્ષી પુરનાર મણ્યો છે અને તેની વિરુદ્ધ ખીજ પણ દીકાઓ કરી છે. (જેની ખાતરી કરવા માટે છાપાના રિપોર્ટો નહિ પણ અસહ જનમેન્ટ વાંચવા ખાસ બલામણ્ય છે) અને મી. લેડબીટરના વિરુદ્ધના આરોપ ખોટા ઠરાવી એવી મતલબની દીકા કરી છે કે જાલિવિધયક એની માન્યતા-અભિપ્રાય એવા છે કે તેવા અભિપ્રાયને હું નીતિ વિરુદ્ધના માનું. મી. લેડબીટરના એ વિચારો શું છે અને તેમાં કેટલું સત્ય છે કે અસત્ય રહેલું છે, તે ચિકિત્સામાં ઉતરવાનું કામ માંડે નથી, પણ મારે માત્ર એટલું જ બતાવવાનું છે કે એક માણસની માન્યતા-અભિપ્રાયના ઉપર દીકા થવી એ જુદી વાત છે અને તેના ચારિત્ર માટે હલકો મત ઉચ્ચારવો એ જુદી વાત છે. વળી જો મી. લેડબીટરની માન્યતા ખરેખર બચકર હોય તો પણ તે પોતે કોર્ટમાં સોગનપૂર્વક કબુલ કરે છે કે એ માન્યતા તે શિખવતો નથી. મીસીસ બીસેન્ટના કર્મોને તાબે થઇને તે તે માન્યતા દાખી રાખે છે.

એક તરફથી પોતાના અંગત વિચારો કે જે પોતે ખરા દિલથી ખરા માને છે, તે વિચારો પોતાના ઉપરીના હુકમને વચ્ચે યથા દાખી રાખે છે, એ વાત તરફ આપણે નજર કરીએ છીએ અને બીજી તરફથી મી. લેડબીટરની પોતાની વર્તણૂક-ચારિત્ર તદ્દન નિર્દોષ છે એમ કાંઈ તથા દુનિયા રચીકારે છે તે તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે હવે તે માણસ કેવી રીતે જાહેર પ્રજાને નુકસાનકારક કે નિંદાપાત્ર મનાવે જોઈએ ? પણ અણુધડ લેખકો પહેલી દૃષ્ટિએ જે સૂઝયું તે કાગળપર ચિતરી કાઢે છે, અને કાગળપરની એમની પ્રમત દશાના પરિણામે જગતમાં ફેલાતા ખોટા વિચારો આસ્તે આસ્તે મૂળ નાખી ફાલે પડે છે. આ પ્રમાણે અનિષ્ટ પરંપરા વધતી જાય છે.

મી. લેડબીટરના જાતિવિષયક વિચારો ગમે તે હોય, લોકસજ્જ અને રૂઢીના ડરથી આવજ સુધી જે બાબતની ચર્ચા કરવી અયોગ્ય મનાતી હતી તે બાબતને નજીકના ભવિષ્યમાં ખુલ્લી રીતે પ્રગટિતેષ્ઠ પુરૂષોએ અને માણી સરકારોએ ઉપાડી મેલી પડશે, એવો વખત આવશેજ અને તે વખતે જાતિ વિષયક મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે અગર ઓછી કરવા માટે કેટલા રસ્તા સંભવિત છે અને તે સંભવિત પંદીના કેટલા સ્વીકારવા યોગ્ય છે, તે બાબતનો નિર્ણય પણ કરવોજ પડશે. અત્યારે તો જાતિવિષયક બાબતજ તિરસ્કારનો વિષય મનાય છે (જાણે કે બધા લોકો અખંડ બ્રહ્મચારીજ ન હોય અને જાણે કે દુનિયાજાતિ-વિષયક સંવાદથી તદ્દન સંબંધ વગરનીજ ન હોય) તેથી જ્યારે કાંઈગાં મી. લેડબીટરને આ બાબતમાં પૂછવામાં આવ્યું અને જ્યારે તેણે જ્યાં એ મુશ્કેલીઓનો સંદંભર અંત આણવાનું અચકા લાગે ત્યાં એ વ્યક્તિઓને ખુશ કરનાર દુર્ગુણને બાંહે એકજ વ્યક્તિને ધમ થાય એવા રસ્તાની જરૂર રચીકારી, ત્યારે સર્વ કોઈ તેની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવા લાગ્યું તે વખતે તે માણસે તિરસ્કારનો ખ્યાલ ન કરતાં વધુ ઉમેરું કે એવો મત મારો અગાઉ હતો, અને હજી સુધી પણ મારો અંમત મત એજ છે, પણ મીસીસ બોસેન્ટના ફરમાનને વચ્ચે યદ્ય એ મનનો કોઈને ઉપદેશ આપતો નથી. જે માણસના વિશ્વ આ બાબતને લગતો કોઈ પણ આરોપ સામીત કરવા મથનારા તદ્દન નિર્ણય નીચડ્યા છે અને લક્ષ્ય જાડા દર્પા છે, જે માણસને પ્રજામાં નિંદા પાત્ર ગણાતો પોતાનો અમુક અભિપ્રાય આજે જેવો ને તેરોજ છે એમ કહેવાની ફરજ પાડવામાં નથી આવી કે એમ કહેવાથી કોઈ નફો નહિ પણ સર્વતઃ હાનિજ છે એવું જાન છે, તે માણસ આવા કટોકટીના પ્રસંગે પણ અસત્ય નથી બોલતો એ શું એના ચારિત્ર બળનો ખ્યાલ કરાવવાને પુરતી બીના નથી ?

જાતિવિષયક માન્યતા કે અભિપ્રાયના સંબંધમાં તો એક ઇન્સાફની અદાલતનો અભિપ્રાય તે કાંઈ પ્રમાણભૂત ગણવાને આપણે બંધાવવા નથી. કાપડા-કાનુનોની બાબત એજ જાણેનું ક્ષેત્ર છે, નહિ કે નીતિ-ધર્મ અને જાતિ વિષયક બાબતો; એટલે શરૂકલાસ એન્જનીયરનો કાપડાની બારીકાઈના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધવાનો જેટલો હક્ક અને જેટલી યોગ્યતા છે, તેટલોજ હક્ક અને તેટલીજ યોગ્યતા એક જાણે જાતિવિષયક અને નીતિ-ધર્મ વચ્ચે વિષયોપર વિચાર બાંધવાને છે, તેમ છતાં એવી બાબતમાં કાંઈ અભિપ્રાય જાણેનું અંદર ખુસાડનાર જાણે જો એ અભિપ્રાય બાંધવા પહેલાં સારીસંધાના

પારંગત પુરૂષો કે માનસશાસ્ત્રીઓને સાક્ષીમાં બોલાવીને તેમના અભિપ્રાય ઉપરથી એવી રીકા કરી હતે તો ખરેખર એમણે પોતાના ક્ષેત્રની બહાર ફાળંગ બરી ન ગણાત.

મી. લેડબીટરને જે સલાહ માટે મોટામાં મોટા અપરાધી અને નીચમાં નીચ માણસ તરીકે વર્ગોવવામાં આવે છે એ સલાહનું તારતમ્ય તપાસીએ તો તેના પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે.

“I do not wish to enter into the general question, but I may just remark that it seems to me both cruel and ridiculous to brand a doctor as a poisoner, because when he finds his patient a slave to drug habit he advises him to decrease and regulate the dose—which is all I have ever done.”

બાળ શબ્દોમાં કહીએ તો આખો દિવસ આયડનાર બાલકને તેનો બાપ એમ કહે કે “તારે ચાર કલાક બહાર ફરવું અને બાકીનો વખત ઘેર બેસી અભ્યાસ કરવો.” આગર ફરેજ સો બાકી પીનારને કોઈ પાંચ બીકી પીવાની સલાહ આપે તો એની સલાહ આપનારો જેટલો “બપંકર પુરૂષ” છે તેટલોજ મી. લેડબીટર ‘બપંકર પુરૂષ’ છે. અલગત દરેક જાહેર લેખક અને ટીકાકાર પોતાની પવિત્રતા ખતાવવા ખાતર જાહેરમાં એમજ મત આપશે કે “હું તો ઇન્દ્રિયો કળજે નહિ, રાખનાર માણસ સલાહ લેવા આવે તો એને પોતાનું મન દદ કરવા, નીતિનાં પુસ્તકો વાંચવા, તથા અનીતિમાન વિચારો અને જરબાઓથી દૂર રહેવાની જ સલાહ આપું.” ઘણું ઉત્તમ ! અને એવીજ રીતે મોક્ષને હચ્છતી દુનિયાને-તેમાં વસતા ઉપર કહેલા સલાહદાતા વિદ્વાનેને પણ-હું એમજ સલાહ આપું કે “દુનિયાની પેલીપાર ચાલ્યા જાઓ, વસ્ત્ર, ધન, પરિવાર વગેરેનો ત્યાગ કરો, અને શ્વાસ કૂંધીને દર મીનીટ પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ ગુજરો, અને પ્રાણી માખને સંપૂર્ણ અભયદાન આપો, કે જે અભયદાન ખાવા-પીવા-પહેરવા-ખરમાં રહેવાથી કે શ્વાસ લેવાથી નહિ જ આપી શકાય.” શું એ સલાહ ખોટી છે, એમ કોઈ હિંદુ કહી શકશે કે ? પણ ખોટી ન છતાં શું ‘દુનિયાનાં જીવંતોંથી એ વાત જની શકશે ? શું વ્યભિચારી નર વ્યભિચારના દોષથી અજાણ્યો હોય છે ? ના, તે તે જાણે છે અને ખરાખર જગ્યા અને ખરાખર સોજતથી દૂર રહેવું જોઈએ એમ પણ જાણે છે, પણ એમ કરવામાં જોઈતું વિચાર જળ-સંકલ્પઃજળ એનામાં નથી. ઘણા વખતથી ટેવ રૂપ ચર્મ પહેલી મનોકામનાઓ તેને ખોટા કૃત્ય તરફ દોરી ગયા વગર રહેતી નથી, એવા દાખલાઓમાં જ મી. લેડબીટરે તેમાં કયો માર્ગ ઓછો હાનિકારક છે, એ સૂચવ્યું છે, અને તે પણ જાહેર રીતે નહિ. મીસીસ બીસેન્ટે હમણાંના એક લેખમાં એવી મતલબની દલીલ કરી છે કે સોલ્જરો માટે સરકાર તરફથી ગણીકાઓ પુરી પાડવામાં આવે છે તેથી શું સમજવું ? સીઓનો આ પ્રમાણે ભોગ આપવો એવો સિદ્ધાંત સરકાર માને છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપર અમલ કરે છે (કે જેમ મી. લેડબીટર કરતો નથી). ઇંગ્લાંડના શહેરમાં પતિત સીઓની દુરન્યાત તપાસણી ચાપ છે તેનું શું સમજવું ? લશ્કરના ડોક્ટરો અને ઓશીસરો ‘પ્રીવાઇઝ’ માટે

રખાતી વેસ્યાઓ વિરૂદ્ધ લેવાતા પાંધા માત્ર હવાઇ છે ' એમ ટીકાઓ પ્રગટ કરતા રહે છે, એને માટે શું સમજવું ? ધાર્મિક તેહવારો વળતે અને અંગ્રેજ અમલદારોની રૂબરૂમાં નાચનારીઓને ખોલાવવામાં આવે છે તેનું શું સમજવું ? અનીતિના :રોજગારવાળી સ્ત્રીઓ જ્યાં નાચતી હોય ત્યાં અમલદારો, ધર્મચુરુઓ અને આગેવાન નીતિમાન શહેરીઓ હાજરી આપે તો તેઓને શું ' યુવાનો માટે બપોર સોજતીઓ ' ગણા છે કે ? કેટલાક પ્રસિદ્ધ યુરોપીયન ડોક્ટરો યુવાન માણસોને તેમના લગ્નને વિલંબ હોય તો તંદુરસ્તી જાળવતા ખાતર અસ્વાભાવિક રીતે જુસ્સો શાન્ત કરવાની સલાહ આપે છે અને તેવી સલાહને " સ્વાભાવિક જુસ્સો શાન્ત કરવાની સલાહ " ઠરાવે છે, એવા તે યુરોપીયન ડોક્ટરોના સંબંધમાં શું કહેશો ? ખલાસીઓ જ્યારે કિનારાપર આવે છે, ત્યારે જે ગણીકાઓના ઘેર જાય છે તે ઘરોની હયાતીના સંબંધમાં શું આ બધી સમગ્ર કરનારા, ખોલનારા, લખનારા-બધાને ' યુવાનો માટે બપોર સોજતી ' ગણીકા છે ! "

આ બધી અને એવી અનેક વાનો સાંજીઓ વાંચનારે મુંઝાઇ જવું જોઇતું નથી; પણ વધારે નહિ તો એટલા જ નિઃશ્વર જરૂર આવવું જ જોઇએ કે, નીતિવિષયક પ્રશ્ન કે જેના સંબંધમાં મી. લેડબીટરપર ચોતરફથી પ્રખનમાં સખત તિરસ્કાર વરસાવવામાં આવે છે, તે ખરેખર વિચારવા જેવો છે અને એવા તકશરી સવાલોપર અપાતા કોઈ અભિપ્રાયને એકદમ હલકામાં હલકા શબ્દોમાં તિરસ્કારી દર્શાવે. એ છીછરાપણ જેવું કામ છે. વધુ નહિ તો એટલું જ વિચારવું જસ યશે કે જે માણસે બારીકમાં બારીક અધ્યાત્મની બામત્રોપર વિચારો કર્યા છે અને અનુભવ કરીને પુરતો લખ્યા છે કે જેને માટે Psychological Research Society જેવાં મંડળો પણ ઉંચામાં ઉંચો મત જણાવે છે તે માણસ શું એક બાકસ પણ નિકારે એવી દેખીતી કુલેવની એક સિદ્ધાંત તરીકે દિમાયત કરનો હોય એ જાનવા જોગ છે ? એવા અમર્થ વિદ્વાનમાં common-sense સાધારણ અક્રમ પણ નહિ હોય ?

‘ મદ્રાસ રેવ્યુ ’ પત્ર ખુલાકિયી લખે છે કે:—

" In fact the welfare of the children was entirely overlooked by the judge. Their education in England is to be violently interrupted; all that has been done to carry out the father's former wishes is to be disregarded, because he has capriciously changed his mind. He was perfectly well aware of Mr. Leadbeater's peculiar opinion on one point, when he placed his children under his care and it was obvious that this was now dragged in only to cause prejudice, just as he invented horrible stories in order, as the Judge said, to 'strengthen his case with lies; The boys are to be peremptorily torn from refined comfort and thrust into squalid poverty, their

education is to be ruined, their hopes crushed, all to satisfy a father's whim for which no solid reason, was protended. The only solid reason, the supposed crimes, was marked as a concoction—a perjury to speak plainly—yet the boys are to be brought back and their future ruined.”

ઉપરના એક તટસ્થ પત્રે આપેલા વિચારોપરથી જણાશે કે મી. જરટીસ બેકવેલના જજમેન્ટ માટે પણ વિદ્વાનોમાં જે મત છે. એટલે કે એક હાઇકોર્ટ જજે એક માણસ કે એક બાબત ઉપર બધેથી અભિપ્રાય છેવટનો ન્યાય—સંપૂર્ણ પ્રમાણભૂત જ હોય એમ માની લેવાનું નથી. C. L. Peacock (late R. A. Major, Reserve of Officers) તા. ૨૩-૪-૧૩ ના પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે “ ખુદ મદ્રાસ હાઇકોર્ટના જ એકથી વધુ જજે મી. લેડબીટરના સંબંધનાં મી. જરટીસ બેકવેલ કરતાં તદ્દત જૂદો જ મત ધરાવે છે, એમ મને અનુભવ છે. ”

ધરદાઓ અને હકીકતોની ઝડપનું સત્ય જ્યાં બાલ સાધનોને આધારે તપાસાતું હોય, જ્યાં હુકમવાંચનકળાનું અસ્તિત્વજ ન હોય ત્યાં ગમે તેવા નિર્દોષ અને પૂજ્ય માણસો પણ નીચમાં નીચ તરીકે ઠરે અને માર્યા જાય તો આપણે બહુ આશ્ચર્ય પામીશું નહિ. જજમેન્ટના જજમેન્ટ કે વિચારોને છેવટના સત્ય તરીકે સ્વીકારવાની રીઝીવાજા જનસમાજને કહીશું કે જજને કાંઈ દેવ નથી, તેમ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાનો દાવો પણ કરતા નથી.

એમજ હોત તો એક જજનું કરેલું બીજા જજને ઉપસાધી નાખત નહિ કે જેમ સેક્રડો કેસોમાં બનેલું છે. દેહાંત દંડની સજા કરાયત્રા આરોપીઓ હુસાલ અપીલમાં છટી જાય છે એનો અર્થ શો તે વિચારો અને એક અમરદાર તરીકે અપાયેલા અભિપ્રાયો ઉપરથીજ તમાચ અભિપ્રાય બાંધી બેસવાની ટેવને છોડી દો.

જજમેન્ટમાં મી. લેડબીટરના વિરુદ્ધમાં જે એકજ બાબત લખાઈ છે તે સંબંધમાં આપણે બોલી ગયા છીએ અને મીસીસ એનીબીસેન્ટના વિરુદ્ધમાં પણ એકજ વાત લખાઈ છે કે તેણીએ છોકરાના બાપને સાક્ષીઓની રૂબરૂમાં એવું વચન આપ્યું હતું કે છોકરાઓને લેડબીટરથી જુદા રાખવામાં આવશે. આ સંબંધમાં એક તટસ્થ પત્ર ‘ મદ્રાસ રેવન્યુ ’ લખે છે કે:—

“ Later on the Judge alludes to ‘discrepant accounts’ of an interview which took place between plaintiff and defendant and although the six persons present including Sir Subramania Iyer and the defendant all swore that the defendant refused to make a promise to separate the boys from Mr. Leadbeater the judge airily dismissed the whole of this evidence and declared that the defendant had broken her undertaking.”

લખનૌનું 'એડવોકેટ' પત્ર પણ એવીજ ટીકા કરે છે. સીતેર વર્ષની ઉંમળા કીર્તિ-વાળા મદ્રાસનાજ હાઇકોર્ટ જજ સર સુબામનીઆ આયર જેવા પુરૂષ પોતે અને બીજા સાક્ષીઓ કોર્ટ વચ્ચે કહે છે કે એવું વચન મીસીસ બીસેટે આપ્યું નથી એટલુંજ નહિ પણ એવું વચન આપવાની ના પાડી હતી, ત્યારે કોર્ટની આ વિરૂધ્ધ જતી ટીકા ઉપરથી મીસીસ બીસેન્ટ સંબધે જાહેર પ્રશ્નએ ખોટો મત બાંધવો એ ડહાપણુ ભરેલું ગણાશે નહિજ.

થીઓસોશીના બન્ને આગેવાનોપરના એકેક આરોપો કેટલા વજનદાર છે, એ આ ઉપરથી સમજાવું હશે. બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ તેમના હાથમાંથી તેમણેજ જન્મ આપી ઉછેરવા છતાં, જખરી ખટપટે છીનવી લીધી છે. પણ થીઓસોશીકલ સોસાયટી એ કોઇ નિષ્ઠામી કે માનવું બિખારી ટોળું ન હોનાથી આગેવાનોએ એથી વધારે ઉપ-યોગી કામમાં પોતાની શક્તિ વહેણવવા માંડી છે. થીઓસોશીકલ કોલેજએટરકુલ રચા-પવા માટે કાશીમાં રૂ. ૪૦૦૦૦) ખર્ચીને ૨૨ વિધાં જમીન ખરીદવામાં આવી છે, તેમાં સેન્ટ્રલહિંદુ કોલેજમાંથી છુટા પડેલા પ્રેફેસરો પૈકી કટલાક ઓનરરી ટીક્ષકો તરીકે કામ કરશે. પ્રે. ત્રિશોફીકર મદ્રાસ ઇન્ડાસ્ટ્રીમાં આવેલી મદનપાલ હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તર નિમા-યા છે. પ્રે. સંજીવિતરાવ સીથેનની જાહેના કોલેજના પ્રીન્સીપાલ નિમાયા છે. પ્રે. વુડકા-હાકિસ હુબ્બાંડ તથા સ્કોટલેન્ડની યુનિવર્સીટીઓમાં આગળ અભ્યાસ વધારવા જનારા દશ હાંદી ગ્રેજ્યુએટ તથા અન્ડર ગ્રેજ્યુએટના વાલી તરીકે ગયા છે. પ્રે. દલાલ રસાયનના સંબંધમાં કેટલીક નવી શોધોની બાબતમાં જ્ઞાન મેળવવા જર્મની ગયા છે. અને પ્રે. તે-લંગ તથા બીજા કેટલાકે ભારતરો સાતમી જુલાઇએ જોલવામાં આવનાર નવી સ્કુલના શિક્ષકો તરીકે કામ કરશે.

આ પ્રમાણે થીઓસોશીકલ સોસાયટીએ ચોતરફનાં વાદળો વચ્ચે પણ એક ઉચ્ચનમ નિશ્ચિત આશય તરફ દૃઢ પગલે આગળ વધવાનું ચલુ રાખ્યું છે. પૂર્વ કર્મના ૧૭ માટે રાહણ્યું રાવામાં કે નિંદકોને જવાબ આપવામાં એ પોતાનો વખત ગુમાવતી નથી એજ એના આશયો સંબંધમાં કેટલાકો તરફથી બતાવાતા સંશયોને નહિ માનવાને પુરતું કારણુ છે. એક તરફથી જ્યારે કેટલાકો થીઓસોશીના આગેવાનો વિરૂધ્ધ જખરો કોલાહલ કરી રહ્યા છે, ત્યારે બીજા તરફથી મદ્રાસ સ્ટેન્ડર્ડ, મદ્રાસ ટાઇમ્સ, ઇન્ડીયન પેટ્રીઅટ, મદ્રાસ મેઇલ, લકનૌ એડવોકેટ આદિ કેટલાંક નોન-થીઓસોશીકલ પેપરો થીઓસોશીકલ સોસાય-ટીના અગ્રેસરો (મીસીસ બીસેન્ટ, મી. લેડલીટર અતે મી. એરન્ડલ) ના બા પોકાર વખાણુ કરે છે. અને એમનાં ચારિત્ર ઉચ્ચતમ છે, એમ અનેક દાખલાઓ સાથે સાબીત કરવા કોશિશ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ જખીતા દેશમંકત બીબીનચંદ્રપાલ કે જે થી-ઓસોશીની બહેલમાં બેસનારામાંના એક નથી અને જેઓ કવચિત્ એ મંડળના કોઇ વિ-ચારોના વિરૂધ્ધ મત ધરાવે છે, તેઓ પણ પોતાના " Hindu Review " ના ગયા એપ્રોલના અંકમાં મીસીસ બીસેન્ટનું જીવનચરિત્ર તથા ફોટો પ્રગટ કરતાં લખે છે કે:—

" One fixed idea that possesses or obsesses these prophetic minds is that they are especially made for the world and the world is especially made for them and their mission. We

see it even in Jesus. It is prominent in Mahomet. It is very common in all the great Jesuit prophets. And it is not at all surprising that it should be so marked a feature in Mrs. Besant's character. In fact whether one agrees with Mrs. Besant or not one cannot reasonably deny that *She is made of the stuff of which the world's prophets are made.* She has the same psychic powers, the same magnetic presence, the same fervour of spirit, the same gift of tongue, the same powerful imagination, the same self-Confidence and self-consciousness that are the characteristics of the prophets of the world."

અને મુબાઇના જાણીતા પત્ર 'એ એ કોનીકલ' માં મેજર પીકોક મી. લેડબીટરના સંબંધમાં અંગત અનુભવ પરથી થોડા જ દિવસ પર લખે છે કે:-

"I unhesitatingly declare that Mr. Leadbeater is the purest lived and the purest minded, the happiest and the gentlest as well as the most scrupulously truthful and most unpointedly devotional man I have ever met and I consider that it would be an estimable advantage for any boy to be fortunate enough to come under his care."

તેમજ મી. એર-હેલના સંબંધમાં હિંદુસ્તાન રી-યુ ગયા મેના અંકમાં તેના અધિપતિ મદાસચ સચ્ચિદાનંદ સિંહ આખા એ ૫૪માં તેમજે જાળવેલી સેવા, તેમના ચરિત્ર અને નીતિચરિત્ર સિદ્ધાંતની જાણતમાં નેમનો અદ્વિતીય અનુભવ-એ સર્વ સંબંધમાં એટલી તો તારીફ કરે છે કે જેટલી બાગે જ કામ પિયાગ્રાની કામ પત્રકારે કરી દશે. ને લખે છે કે:-

The cause of Indian education has suffered truly heavy loss in the retirement of Mr. G. S. Arundale M. A. LL. B. from the principalship of the Central Hindu College of Benares after ten years of unremunerated labour at that great institution. It is no exaggeration to say that in all the positions he showed that *rarest of qualities*-a true genius for education and there is probably at present moment in India no figure in the educational world more deeply loved and venerated by those who know him whether they be his colleagues or his pupils than Mr. G. S. Arundale.

વિરૂદ્ધતા તેમજ તરફેણના આ બધા પોકારોના સંબંધમાં બોલવાનું હવે આપણે વધારે લખાવીશું નહિ; માત્ર એટલું જ જ્ઞેવાનું રહે છે કે જ્યારે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આગેવાનોએ આજ સુધીમાં કરેલાં જાહેર કામો, લખેલાં પુસ્તકો અને ઉપદેશોના વિચારો માટે તટસ્થ વિદ્વાનોએ અનેક પ્રસંગે ઉચ્ચ મત બતાવેલા છે, છેક ચાલુ તોફાન વખતે પણ ઉચ્ચ મત બતાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે, ત્યારે જો આપણે તે ઉચ્ચ મત બતાવનારાઓના વચનમાં વિશ્વાસ ન રાખી શકતા હોઈએ તોપણ એટલું તો આપણે સંભાળવાનું અવશ્ય છે કે આ બાબત વાદ્યસ્ત્રોતો છે જ અને વાદ્યસ્ત્ર બાબતમાં વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય બાંધી બેસવો એ ખરે જ ખોટું રસ્તું જવા જેવું છે. આપણે આવા પ્રસંગમાં તદ્દન તટસ્થ રહેવું અને એક પછી એક બતાવો કેમ બન્યા કરે છે અને તે બતાવો ભવિષ્યમાં શું પરિણામ ઉપજાવે છે, એ જ્ઞેવાને ધીરજવાન થતાં શિખવું.

વાડીલાલ માતીલાલ શાહ.

અથ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય.

(અનુસંધાન ગત્યાંકથી.)

ઉપરના શ્લોકમાં શ્રી રામચંદ્ર પ્રત્યે પોતાની ઇચ્છા નિવેદન કરી હવે વંશસ્થ નામના હંદવડે શ્રી લક્ષ્મણ, શ્રી રામચંદ્રનું નિર્ગુણ રૂપે સ્તવન, નીચેના શ્લોક વડે કરે છે.

॥ સૌમિત્રિ ઉવાચ ॥

ત્વંશુદ્ધ બોધોસિદ્ધિ સર્વદેહિના
માત્માસ્યધીશોતિનિરાકૃતિઃ સ્વયમ્ ।
મતોયસે જ્ઞાનદૃશાં મહામતે
પદાબ્જ ઝૃગાદિત સંગ સંગિનામ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—હે સર્વગુ પ્રભુ ! આપ શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપે છો, સર્વ જીવોના સ્વરૂપભૂત છો, જગત્તા નિયંતા છો, અને આકાર રહિત છો તથાપિ હે મહાન બુદ્ધિવાલા ! આપ.

આપનાં ચરણ કમલમાં ભરતી પેઠે પ્રીતિવાલા, આપના પરમ ભક્તોની સાથે સમાગમ કરનારા, અને જ્ઞાન દ્રષ્ટિવાળા પુરુષોને પ્રત્યક્ષ જણાવ્યો છે.

વિવેચન:—શુદ્ધ એટલે વિદ્યા, અને અવિદ્યાના કાર્ય કારણ બાવ રહિત એવા આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અંતરાત્મા એટલે ક્ષેત્રજ્ઞ, (સાક્ષી જાણનાર દરેક શરીરમાં જુદો હોય છે, તેજ પ્રમાણે સમષ્ટિરૂપ ઈશ્વર સર્વ શરીરોને જાણનાર એક છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવો, તે ક્ષેત્રજ્ઞ* જેને જાણે છે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે) ક્ષેત્રથી થયેલા દેહના સમૂહોને જાણનાર છે, સર્વના અધિષ્ઠાતા એટલે રસ્વામિ છે, તથા નિરાકૃતિ એટલે આકારથી રહિત છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ કારણાદિ દેહો નથા તેનાં સ્વરૂપ તેનાથી રહિત છે. આત્માને સ્થૂલઉપાધિનું બંધન નથી તે વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહેયું છે કે:—

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયધ્વયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિકૌન્તેયનકરોતિનલિપ્યતે ॥

ભાનાર્થ:—હે કૌન્તેય ! અનાદિ હોવાથી, અને નિર્ગુણ (ગુણો સંગ ન) હોવાથી આ પરમાત્મા અધ્વય (જેમનો તેમ રહે) છે. તે શરીરમાં રહ્યા છતાં પણ કાંઈ કરતો નથી અને કશાથી લેપાતો પણ નથી.

આ સ્થળે પરમ શ્રદ્ધાવાન શ્રી લક્ષ્મણજીએ શ્રી રામચંદ્રજીને નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ જાણી તેમની શ્રુતિ કરેલી છે. માયા વિશિષ્ટ પરમાત્મ કાર્યકારણત્વસાત સ્થૂલરૂપમાં યોગીતાનું દિવ્ય લીલાતનું પ્રગટ કરે છે, યાગ્યલક્ષ્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના ૬૫ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ॥ નિમિત્તમક્ષરઃ કર્ત્તાયોદ્ધા બ્રહ્મ ગુણોવશી । મજઃ શરીર પ્રદર્શાતિ સજાત રતિ કીલ્બર્થ ॥ પાંતાજલયે । ગર્દનમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે કહ્યું છે કે ક્લેશ કર્મ વિપાકાશયૈર પરામૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષ રમ્બરઃ ॥ શ્રુતિ પણ કહે છે કે, દુશ્તાન

*શરીર ક્ષેત્રનો ભોક્તા જીવ ક્ષેત્રજ્ઞ છે; તથા વિશ્વરૂપ ક્ષેત્રના પરમાત્મા સાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞ છે; અથવા મન આદિ, પ્રાણ આદિ, સત્તાદિ, ઇન્દ્રિયાદિ, અને પુરુષાદિ એવો પાંચ વર્ગો, એ પ્રમાણે એવો પાંચ વર્ગોના ધર્મિભૂત જેનો આત્મજ્ઞાન વિનાનાશ થતો નથી; આત્મ સન્નિધિમાં નિત્યપણ વડે પ્રતિષ્ઠાન આત્મ ઉપાધિજે, તે સિંગ શરીર અથવા હૃદય ગ્રંથિ કહેવાય છે, ત્યાં જે ચિંતન્ય પ્રકાશે છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. *શ્રી રામ તાપીનીયોપનિષત્માં કહ્યું છે કે રમન્તે યોગિનોઽન્તે નિત્યાનંદે ચિદાત્મનિ, રતિરામપદેનાસૌપર્યદ્વામિધિયતે ॥ ભાવાર્થ:—જે અનંત, (દેહ, કાલ, વસ્તુ કૃત પરિચ્છેદ રહિત) નિત્ય, (નિયત-અવયવ વિહાર ગુન્ય) આનંદ સ્વરૂપ, (સુખસ્વરૂપ) ચિત્તસ્વરૂપ, (ચિત્ત-સ્વસ્વરૂપ) આત્મા (પરમાત્મા બ્રહ્મ)માં યોગીશે રમી રહ્યા છે. એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી જેના ધ્યાનમાં નમિ પામી રહ્યા છે, તેજ રામપદનું લક્ષ્ય છે, એટલે તેજ રામ છે. તેથી આત્મ નમ એ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એમ સમજવું.

શાંતિ: હ્રિય્વર આ પ્રકારના ધર્મરતા સ્વરૂપ રૂપ શ્રી રામચંદ્રજી હોવાથી તેમની જ્ઞાતની ધર્મજ્ઞાન શ્રી લક્ષ્મણજીએ ધર્મરૂપે સ્તુતિ કરેલી છે. હવે કહે છે કે આપનું આત્મ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ જેને જ્ઞાતરૂપી દિવ્યચક્ષુએ પ્રાપ્ત થયાં છે, તેને આપ પ્રત્યક્ષ જણાવ્યો છો. દૃષ્ટાંત કે જેમ સર્પ મણિથી અલંકૃત છે, તો પણ તેનામાં રહેલા વિપત્તા ભયે કરી સર્વદા તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે જે વિદ્યાએ કરી અલંકૃત હોય પણ વિરયો વિષે જેની વૃત્તિ લપટ હોય, એવા અમિ યોગી લોકાની માફક દાહ અને દુઃખ આપનાર દુર્ગંજોના તંગનો ત્યાગ કરી, આપના ચરણ કમલમાં શ્રમરતી પેડે જેની પ્રીતિ છે; એવા સાધુ પુરુષના સંગે કરી જેણે જ્ઞાન ચક્ષુ પ્રાપ્ત કર્યા છે, એવા પુરુષને આપના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. તાત્પર્ય કે આપનું સ્વરૂપ જ્ઞાનવડેજ અહણ કરાય તેવું છે.

ચતુર્થશ્લોકમાં શ્રીરામચંદ્રજીનું બ્રહ્મરૂપે સ્તવન કરી હવે શ્રી લક્ષ્મણજી નીચેના પાંચમા શ્લોકવડે શિષ્ય ભાવથી સ્વપ્રયોજન પરંપરા શ્રીરામચંદ્રજીપ્રત્યે નિવેદન કરે છે.

અહં મસન્નોસ્મિ પદામ્બુજ મમો,
 મવાપવર્ગ તવ યોગિ ભાવિતમ્ ॥
 યયાંજસા જ્ઞાનમપારવારિધિ,
 સુસ્વંતરિવ્યામિ તયાંનુશાધિમામ્ ॥૫॥

ભાવાર્થ:—હે પ્રભો! હું યોગીજનોએ ધ્યાન કરેલા, અને જેનાથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે, એવા આપના ચરણારવિન્દને ચરણે આવ્યો છઉં. માટે એવો જ્ઞાનોપદેશ આપશે કે સંસારના કારણમૂલ અવિદ્યારૂપ અપાર સમુદ્રને સુખેથી તરી શકું.

વિવેચન:—મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તથા યોગી લોકો નિરંતર જેવું ધ્યાન ધરે છે, એવા આપના ચરણ કમલને હું પ્રાપ્ત થયો છું: જેથી મને એવા પ્રકારનો સત્યોપદેશ આપશે કે જેનાવડે કરી મને સંસારરૂપ અજ્ઞાનની નીવૃત્તિ થઈ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય. પરાકાષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થનાર વસ્તુ જે આપનાં ચરણકમલ તેની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે સ્વાભાવિકજ મારા અંતઃકરણ પંચકે પકડેલા અજ્ઞાનતાનો ભાવ નટ થયોજ જોઈએ; કારણ કે મહત્ પુરુષોના ચરણારવિન્દમાંથી એક જ્ઞાતાના માદિવત્ શુદ્ધ દ્રવ્યહું લક્ષ્મણજી, યાનુજ રહે છે, તેવું જેને સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત હોય છે તેને તે શુદ્ધ સત્ત્વમય કરી કલ્મષોતું નિવારણ કરે છે, એમ અત્ર કહેવાનો ભાવ છે.

શંકા:—શ્રી રામચંદ્રજીને વનમાં લક્ષ્મણજીએ સહાયતા કરી છે, અને આવીપડતા કોશાદિકોનું પણ તેમની સાથે સેવન કર્યું છે, તેમ શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતૃસ્નેહાદિકને લીધે મનુષ્યાદિકની પેડે વિલાપ પણ કરેલા છે, આમ હોવા છતાં પણ લક્ષ્મણજી તેમને બહાર પાછી, શરશિષ્ય ભાવના સંબંધે કરી ચા માટે પૂજ્યાઓ કરે છે!

ઉત્તર:—શ્રી રામચંદ્રજી બ્રહ્મરૂપજી છે, પરંતુ લોકોના ઉપકાર માટે માયાવિશિષ્ટ થઈ આ સંસારમાં તેઓએ પૈતાની દિવ્ય અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય લીલાઓ પ્રગટ

કરેલી છે. સૃષ્ટિમાં ધર્મના અભ્યુદય માટે પરમાત્મા સીલાતનુરૂપે પ્રગટ થાય છે તે વિશે શ્રીગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે—

યદાયંદાદિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તંદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અધર્મનું જોર વધે છે, ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું.

પરિત્રાણાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંપન્નામિ યુગંયુગે ॥

સાધુઓનું સંરક્ષણ કરવા, દુષ્ટોનો વિનાશકરવા તથા ધર્મનું સારીરીતે સ્થાપન કરવા માટે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું.

શ્રી રામચંદ્રજીએ સમુદ્રપર પથરા તારાં, વાલી, ખર ફાળાદિક અમુરોનો વધ કયો ધૃત્યાદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાની ઇશ્વરતા પ્રકટ કરેલી છે, જે શ્રી રામાયણમાં ગાન ચમુધી જોનારને તરત જડી આવે તેમ છે. પૂર્વ કાલમાં તેમનાથી યોગેશાં આભર્ષમય કાર્યોને યાદ કરી, જે જે કાર્યો કરવા માટે તેમના દિવ્યસીલાતનુનો આ જગતમાં આવિર્ભાવ હતો, તેની સમાપ્તિ થયા પછી મુક્તિના સાધન ગાન માટે લક્ષ્મણજીએ રામચંદ્રજીને અઘાશ પળી તેમનું સ્તવન કરેલું છે, તે યોગ્યજ છે. તેમાં કાંઈ પણ શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી. મહામુનિ શ્રી બરત નાટક પ્રકરણમાં નાયકોમાં શ્રી રામચંદ્રજીને ધીરો હતા અને દિવ્યાદિત્ય નાયક કહે છે.

અવિકત્યનઃ સમાવાનતિગંધીરો મહાસત્ત્વઃ ।

સ્પેયાન્નિગૂદમાનો ધીરોદાત્તો દૃઢવ્રતઃ કથિતઃ ॥

દિવ્યોપિ આત્મનિ નરામિમાર્ની દિવ્યાડદિવ્ય શ્રી રામચંદ્રઃ

આ નાટ્યસામ્રાજ્ય પ્રણેતા બરતમુનિનાં વચનોથી પણ શ્રી રામચંદ્રજી સાક્ષાત ઇશ્વરજી છે એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉપર કરવામાં આવેલી પૃચ્છા અપુત્રા હરે છે.

(આમજી ચાલુ.)

રયામચંદ્ર ગોવર્ધનરામ.

મહાત્મા લ્યૂથર.

(એક અનુવાદિત લેખ.)

કોઇએ યોગ્યજ કહ્યું છે કે—“ Universal history is, at bottom, the history of the Great men who have worked in this world ”

અર્થાત્ મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ, વાસ્તવરીતે, સંસારના મહાત્માઓ તથા વીર પુરુષો તથા તેમનાં મહાન કામોનો ઇતિહાસ છે. મહાન અને વીર પુરુષોજ મનુષ્ય જાતિના ઉદાર અને સત્ય નેતા છે. એવા વીરોજ અન્ધકારમય મંસાગ્ને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ દેવાવાળા છે. તેઓજ મનુષ્યજાતિનો આત્મા છે. તેઓ વિના મનુષ્ય જાતિ નિર્ણવ છે. તેઓજ સંસારના મુક્ત છે. તેઓજ સંસારના મહાન કાર્યોના મુક્તકાર કરવાવાળા અને ઉદાહરણરૂપ થાય છે. મસારમા જે કાંઈ મનુષ્યકૃત અથવા મનુષ્યની કૃષ્ટતા શક્તિને અન્તર્ગત જે જે છે તે સર્વ, વાસ્તવરીતે, મહાનપુરુષોના વિચારનું નિર્દેશન વા આદર્શ માત્ર છે. મહાન અને વીર પુરુષો સંસારમા વિદ્યુત પેઠે ઝળકી જડમા પથ્થુ ચેતન પ્રવેશિત કરે છે. તેઓ પોતાની શક્તિથી મનુષ્યની નિર્જનતાને તેજ વિજળીમાં સળગાવી દહ એવી ગદમી પેદા કરે છે કે જેથી જનસમૂહાય તેજસ્વિતાથી ચમકી ઉઠે છે. પ્રત્યેક મહાન પુરુષ સંસારમાં કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટેજ જન્મ લે છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मं संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥

યદિ કૃષ્ણ ભગવાનનું આ વચન સત્ય હોય તો યુરોપમાં પંદરમી સદીમાં ભગવાનને પોતાનાં એ વાક્યોની પૂર્તિ કરી જતાવવાનો ઘણોજ ઉપયુક્ત સમય હતો. તે સમયે યુરોપમાં કુષ્ટોના દહનાર્યે અને સત્યપુષ્ટોના રક્ષણાર્યે તથા સમસ્ત યુરોપમાં ધર્મને જહાને અત્યાચાર કરવાવાળા ધૂતોના પંથમાથી લોકોને છોડાવવા માટે ભગવાનના એક અંશે એક મહાત્માના રૂપમાં અવતાર લીધો. તે મહાત્મા લ્યૂથર હતા કે જેનું જીવન ચરિત્ર આજ ‘સુદર્શન’ના પાઠકો સમીપ બેઠે ધરવામાં આવે છે.

મહાત્મા લ્યૂથરની જન્મજૂમિ જર્મનીમાં ‘એસલેબન’ (Eisleben) નામક નગર હતી. ત્યાં તે મહાન આત્માએ ઇશ્વરી સન ૧૪૮૩ ના વર્ષમાં તારીખ ૧૦ મી નવેમ્બરે

માનવ-દેહ ધારણ કરીને અવતાર લીધો. 'એસસેબન' નગરને તે મહાત્માની જન્મભૂમિ ધવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું એ એક દૈવી ગતિ હતી. દ્યૂધરનાં માતા પિતા એક-બાણમાં મજૂરી કરતાં હતાં. તેઓ 'મોહરા' નામક એક નાનકડા ગામમાં વસતાં હતાં. એક સમયે તેઓ 'એસસેબન' નામક નગરના એક મેળામાં ગયાં ત્યાં દ્યૂધરની આસન પ્રસવા સ્ત્રીએ એક પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ માર્ટિન દ્યૂધર (Martin Luther) પાડવામાં આવ્યું. કાળની ગતિ અત્યંત વિચિત્ર છે. બીચારી માર્ટિનની મા પોતે કંતેશું સુતર મેળામાં વેચવા આવેલી તેમો આ આપત્તિ આવી પડી. તે સમયે સમસ્ત સંસારમાં કદાચ તે મજૂર અને તેની સ્ત્રી સરખાં હીનભાગી અને ગરીબ મનુષ્ય કોઈકજ હશે. પરંતુ તે તેજ હીનભાગી મનુષ્યનું સૌભાગ્ય હતું કે જે આવા પુત્ર-રત્નનો જન્મદાતા થયો કે જે પુત્ર સૂર્યની પેઠે પેતાના પવિત્ર જીવન અને ઉપદેશોના પ્રકાશથી સંસારના અન્ધકારને દૂર કરી દીધો. સમસ્ત યુરોપ મૂર્ખતા અને અધર્મની બેડીઓમાંથી ધુટકારો મેળવવા માટે આ મહાન આત્માની પ્રતિક્ષા કરી રહ્યું હતું.

મહાત્મા દ્યૂધર જે ઉદ્દેશ પૂરો કરવા માટે આ સંસારમાં જન્મ લીધો હતો તે ઉદ્દેશની પૂર્તિ અર્થે એક અત્યંત દીન અને હીન મનુષ્યને ત્યાં જન્મ લઈ બાળપણમાંથીજ જાત જાતનાં કષ્ટો ઝીલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ અત્યંત આવશ્યક હતું. છાત્રાવસ્થામાં તેઓ દરવાજે દરવાજે ગીતો ગાઈ અને બીજા માગીને પોતાનો ગુજારો કરતાં હતાં. દુઃખ, તેમજ ધનનો અભાવ, એ ઉભય તેમનાં ચીર સદવારી થઈ પડ્યાં. સંસારમાં કોઈ મનુષ્ય વા કોઈ વસ્તુ બહારના દેખાવથી દ્યૂધરને લજ્યાવવાને શમર્યં થઈ ન શકી. તેમને તો ખરી અને અસહ્ય વસ્તુઓમાંજ પોતાનું જીવન નિર્ગમન કરવું હતું. મિથ્યા અને અસત્ય વસ્તુઓમાં પોતાનું જીવન પરીવણ તેઓ જન્મ્યા નહોતા. તેઓ રૂપહીન તેમજ રાગી હતા પણ તેમનો આત્મા અતિ ઉચત અને પુષ્ટ હતો. બાળપણમાંથીજ તેઓને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં, કિન્તુ ગમે તેટલાં કષ્ટ સહેવા છતાં, ગમે તેટલી આપત્તિઓ અને વિધ્નોની સામે લડવા હોવાનું છતાં તે મહાન વીર સત્યનેજ વળગી રહ્યો અને સમસ્ત સંસારને પણ તે સત્ય પ્રતિ ખેંચી લાવવા બગીચ પ્રયત્ન કીધો.

તેણે વિચાર્યું કે પ્રાણીમાત્રનું જીવન પાણીના ટીપાંની પેઠે ક્ષણિક છે. તે જોતજોતામાં નષ્ટ થઇ જાય છે. જ્યારે આપણું પોતાનું જીવનજ અનિત્ય અને ક્ષણિક છે ત્યારે સાંસારિક અબ્યુદય, મહત્વ અને ગૌરવ, સમૃદ્ધિશાળી રાજ્ય અને સામાન્યપર મમતા તથા ગર્વ રાખવો એ મોટી નાદાની છે. આપણે કે જે કાળની ધંટીમાં પીસાતા જઈએ છીએ તેમણે ઉચી પદવી માટે અભિમાન ધરાવવું એ મોટી મૂર્ખતા છે. જ્યારે એટલું નિર્વિવાદ છે કે સંસારના સર્વ પદાર્થો અને ભોગવિશ્વાસ ચારદિવસની ચાંદનીની પેઠે અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે ત્યારે આ ભુંલભુલામણીમાં પડી નિત્ય અને સ્થાયી પારમાર્થિક વિશુદ્ધ રત્નને ખોઈ નાખવું એ કેવડી મોટી ભૂલ છે ! જે રત્નદારા ભૂપિત ધર્મ મનુષ્ય પરમેશ્વરનો પ્રિય પુત્ર બનવાની પ્રતિષ્ઠાનો અધિકારી થઈ શકે છે તે પરમાર્થને આવા ક્ષણિક સુખ સાથે સરખાવવો એ એવકુશી મીવાય બીજી શું ?

દયુધરના હૃદય-સાગરમાં આવા પ્રકારનાજ વિચાર તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. આ ઘટનાએ તેની ધર્મપ્રતિની બક્ષિત પર જાડુઈ અસર કરી, તેણે ધર્મરત્ના બજારની તેમજ સાંસારિક જીવોને સુતારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તે સમયે કરી લીધી. માતા પિતા અને ઇષ્ટ મિત્રોની વાત ન ગણકારતા તેણે સત્વરજ એક મઠમાં જઈ સન્યાસ લીધો.

સન્યાસ અહ્યુ.

આ તેના અન્ધકારમય જીવનમાં પ્રથમ પ્રકાશ હતો. તેણે પોતાના હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ અનુભવ્યો. ક્રમશઃ તેનો આ સ્થિર અધ્યવસાય અને દૃઢ સંકલ્પ સર્વ સાધારણને વિદિત થયો. તે સાચા અને ધર્મિષ્ઠ સન્યાસી (Monk) ની પેઠે સત્યની શોધમાં નિમગ્ન થયો. પણ તેના આત્માને શાન્તિ ન મળી. તેના ચિત્તની ઉદ્વિગ્નતા અને આત્માની અશાન્તિનું ઘટવું તો દૂર રહ્યું. પરંતુ તે દિવસે દિવસે વધારે વધતી ગઈ; તે મઠમાં હ્રમણું નવોજ હતો તેથી તેને ત્યાં આધક પરિજન કરી દાસવત રહેવું પડ્યું હતું. આ વાતનું તેને લેશ માત્ર દુઃખ નહોતું પરંતુ આ સાચા અને નિષ્કપટ મનુષ્યનો આત્મા તે સમયે વિશ્વાસહીન થઈ ગયો હતો. એ વાતનુંજ દુઃખ હતું. પ્રચલિત ઇસાઈ ધર્મમાંથી તેનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો. તેના મનમાં એવો વિચાર પેસીગયો હતો કે પોતાના મૃત્યુ પછી તે નર્કમાં જશે. 'પા' મનુષ્યનો આત્મા જત, ઉપવાસ આદિ નિયમથી પાપમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે એ વાતપર તેને વિશ્વાસ નહોતો. આ વિચારોએ તેના હૃદયમાં અત્યંત તીવ્રવેદના ઉત્પન્ન કરી તેને ગાંડા સરખો બનાવી દીધો.

આ સમયે તેને એક અત્યંત દુર્લભ વસ્તુ મળી આવી. તે એક સેટીન બાથાનું બાઈબલ હતું. આ પહેલાં તેણે કોઈ દિવસ બાઈબલ જોયું નહોતું. તેણે તે પુસ્તક ખૂબ ધ્યાન દઈ વાંચ્યું. તેને વાંચવાથી જણાયું કે બાઈબલમાં ઉપવાસ આદિ નિયમોનો કોઈ પણ સ્થળે ઉલ્લેખ નથી પરંતુ તેમાં જે શિક્ષા તથા ઉપદેશ છે તે સર્વ જુદા પ્રકારનોજ છે. બાઈબલ વાંચી તેણે તેમનાથી એ સાર કાઢ્યો કે મનુષ્યનો આત્મા ઉપરના આડંબરથી તથા જીવોપવાસાદિથી દુઃખ અને પાપમાંથી મુક્ત નથી થઈ શકતો પણ પવિત્ર

આચારણુ, શુદ્ધ અને નિષ્કપટ હૃદય તથા ભગવદ્દાર્શનાથીજ મુક્ત થઈ શકે છે. ધીરે ધીરે તેનો આ વિચાર દૃઢ થતો ગયો. બાઈબલ પર તેની પ્રગાંઠ ભક્તિ થઈ ગઈ અને તેમાં કાંઈ નવાઈ સરખું નહોતું કેમકે બાઈબલેજ તેના અનુધારમય હૃદયમાં પ્રકાશ નાખ્યો અને તેની આંખો ખોલી.

બાઈબલ વાંચતાં દ્યુથરના હૃદયનો અનુધાર બીલકૂલ દૂર થઈ ગયો. દ્યુથર અનુધારમાંથી પ્રકાશમાં આવ્યો; તેનું આવી રીતે અનુધારમાંથી પ્રકાશમાં આવવું એ સત્વચ્છ થઈ ત્રોશુ ઉપર, આત્મિક બળનું શારીરિક બળપર, સત્ય તથા ન્યાયનું અસત્ય અને અન્યાય તથા દંભ ઉપર અને જ્ઞાન તથા પાંડિત્યનું મૂર્ખતાપર વિજય પ્રાપ્તિ સરખું હતું. આ તેના ગૌરવાન્વિત જીવનમાં, મહાન ઘટના હતી. હવે તેનો આત્મા દિનપ્રતિદિન શાન્તિમય અને જ્ઞાનમય થતો ગયો અને ઉન્નતિ કરતો ગયો. પોતાના યુદ્ધિવૈભવથી તેમજ પોતાના પ્રસંસનીય શુભોથી તે પોતાના મઠ તૃથા દેશમાં દિનપ્રતિદિન આદર અને સન્માન પ્રાપ્ત કરતો ગયો, અને સંસારપર ઉપકાર કરવા માટે ધીરે ધીરે તે અધિકારીક ઉપયોગી થતો ગયો. જે મઠમાં દ્યુથર રહેતો હતો તે મઠના નેતાની તેનું પર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તેણે દ્યુથરને મઠના કામમાંથી મુક્ત કરી રોમના પોપ જુલિઅસ બીજા (Pope Julius II) પાસે મોકલ્યો. પોપ અને રોમના અન્યોન્ય પાદરીઓ દ્યુથરના અસાધારણ યુદ્ધિવૈભવ તથા દૃઢચરિત્ર બળને નિરંખી ચકિત થઈ ગયા.

ઇસાઇ ધર્મના અધિશ્વર પોપ અને પવિત્રપૂરી રોમનાં દર્શનથી પોતાને ઘણો જ્ઞાન લાભ થશે તથા તેના ચિત્તને સુખ અને શાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે એમ દ્યુથરને આશા હતી. દિનિત આ તેની આશા દુરાશા માત્ર હતી. તેણે રોમમાં જે કાંઈ જોયું તે ઉપરથી પ્રચલિત ઇસાઇ ધર્મ તથા પોપ ઉપર તેના મનમાં ઉલટી ધ્રુણા ઉત્પન્ન થઈ તેને અત્યંત ખેદ પણ થયો. તેણે જોયું કે રોમ જુદા અને દાંભિક પાદરીઓથી ભરેલું છે. તેઓ પ્રતિપ્રકારનું પાપ અને અત્યાચાર કરી રહ્યા છે. મૂર્ખનામાં ફસેલા લોકોને ધર્મને નામે તેઓ દોરે છે. પોપ મહાત્મા રૂપીઆ લઈ પાપ ક્ષાલન પત્ર વેચે છે. જેઓ તેની પાસેથી ક્ષમાપત્ર લે છે તેમને તેઓ તેઓના પાપમાંથી મુક્ત કરી દેવાનો ભરોસો દેખાડે છે. દ્યુથરે ખુદા શબ્દોમાં અત્યંત નિર્ભયતા સહીત પોપના આ ક્ષમાપત્ર વેચવાના રોજગારનો વિરોધ કીધો. તેણે કહ્યું કે આ ક્ષમાપત્ર પોપની ધૂર્તતાજ સચવે છે. પોપ માણુ જુસોને મૂર્ખ બનાવીને ઠગી લે છે. તેણે કહ્યું કે કોઈ પણ મનુષ્યની પાપો ક્ષમા કરવાને પોપ શક્તિમાન નથીજ, કેવળ તે સર્વશક્તિમાન મહાપ્રભુજ આપણાં સર્વ પાપો ક્ષમા કરવાને સમર્થ છે. તેનો આ વિરોધ ઇસાઈ ધર્મના બાવી સંશોધનનો સુત્રપાત હતો. તેના આ વિચારો ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે ફેલાતા ગયા. પ્રથમ તો પોપે દ્યુથરના વિરોધની કાંઈ દરકાર કીધી નહીં. ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે સરલ અને નરમ ઉપાયોથી દ્યુથરનાં આ આંદોલનોને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કીધો પણ આખરે જ્યારે પોપે જોયું કે તેના સર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ થયા છે ત્યારે તેણે ઉમ ઉપાયો લેવા માંડ્યા. તેણે દ્યુથરના લેખો અને પુસ્તકોને સર્વની સામે સળગાવી દેવાનો હુકમ કર્યો અને એવો પણ હુકમ કર્યો કે દ્યુથરને પકડીને રોમમાં લઈ આવવામાં આવે અને તેને સળગાવી મુકવામાં

આવે; આ ઉમે ઉપાયોથી પોપે દ્યુયરનાં આદિમ સુધારકોને કે જેઓ પોપના અત્યાચારની સામે થતા હતા તેઓને દંખાવી દીધા; પોપે પોતાના લેખો અને પુસ્તકો સંજગાવી નાખવાની આજ્ઞા કરી છે એ સાંભળી દ્યુયરેનો ક્રોધાગ્નિ સંજગી ઉઠ્યો. તેણે પોતપોતાને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દીધું કે મારા લેખો સત્યનું અવલંબન કરનારાં છે. તે છંધરે બનાવેલા સત્યને સંસારમાં ફેલાવવાં તથા અસત્ય તેમજ પાપાંડો નાશ કરવા માટે લખાયેલા છે. તમે મારાં પુસ્તકોને તથા મારા શરીરને સંજગાવી શકશો કિન્તુ તે પુસ્તકમાં રહેલાં સત્યને તથા મારા આત્માને નહીં સંજગાવી શકો. આત્મા અને સત્ય ઉભય અવિનાશી છે. તેનો સંસારમાં કોઈ નાશ કરી શકશે નહીં. સત્ય એ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. તમે મને અને મારા લેખોને બંને સંજગાવી ઘો પરંતુ તેથી તો સત્ય વધારે શીઘ્રતાથી ફેલાઈ જશે. "The blood of the martyr is the seed of the Church" હું તારા આગાપત્રની જતા પણ દરકાર વગર બધાની સન્મુખ તેને સંજગાવી દઉં છું. તારા મનમાં આવે તે કરજે.

ઇસવી સન ૧૫૨૦ ના ડીસેમ્બર મહીનામાં વિટનબર્ગ નામક નગરમાં દ્યુયરે ધણું મનુષ્યો એકત્ર કરી તેઓની સન્મુખ પોપનું આજ્ઞાપત્ર સંજગાવી મુક્યું. તે નગરના લોકોએ હર્ષસૂચક તાળીઓ વગાડીને દ્યુયરના આ કાર્યનું સમર્થન તથા અભિનંદન કર્યું સમસ્ત યુરોપે આ સમયે પોતાનાં ચતુઓ તેના તરફ ફેરવેલાં હતાં. પોપ પોતાનાં આ કાર્યથી આ હર્ષસૂચક તાળીઓના કારણરૂપ ન થાત તો ઠીક હતું. યુરોપ હવે જાગૃત થયું છે એ વાતને આ હર્ષસૂચક તાળીઓ વ્યક્ત કરતી હતી. હવે વધારે સમય જર્મન જાતિ પોપના અત્યાચારો સહન નહીં કરે, હવે અસત્યનું રાજ્ય નહીં ચાલી શકે. સત્યરૂપી સૂર્યના સુપ્રકાશિત કિરણોએ અસત્યરૂપી ધોર અન્ધકારનો નાશ કરવાનો આરંભ કીધો છે. દ્યુયરે પોપને કહ્યું કે જો તું ક્ષમાપત્ર કહી લેછી પાસેથી અનેક પૈસા કઢાવી તેમને દોગે છે તે શાહીથી લખેલા કાગળના કટકા સિવાય બીજું કંઈજ નથી, તે કાગળના કટકામાં મનુષ્યોના પાયેને ક્ષમા અર્પવાની લેશમાત્ર પણ શક્તિ નથી. માત્ર તે સર્વાધાર, સર્વ શક્તિમાન જગન્નિર્વાંતાજ પાપની ક્ષમા અર્પી શકે છે. મારી સાથે આ વિષય ઉપર ચર્ચામાં ઉતરવાં હું તને આવાહન કરું છું. હું એક ગરીબ અને ગુચ્છ સાધુ છું તથાપિ મારામાં આધ્યાત્મિક બળ છે અતએવ હું મને પોતાને તમારા બધાથી અધિક શક્તિમાન સમજું છું. ઉચ્ચ પદવી, પ્રભૂત ઐશ્વર્ય અને અસીમ સાંસારિક શક્તિ હોવા છતાં તમારા આત્મામાં બળ નથી. એથી તમે નિર્બલ સરખાજ છો. હું સત્યનો ટેકો લઉં ઉભો છું પણ તમે અસત્યમાં ફસાયેલા છો. જર્મસ નામક નગરની રાજસભામાં ઇસવી સન ૧૫૨૧ ની ૧૭ મી એપ્રિલે દ્યુયરનું જવું એ યુરોપના આધુનિક ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ઘટના છે. આ જર્મસની મહાસભાથી યુરોપના ઇસાઈ ધર્મના આધુનિક ઇતિહાસનો પ્રારંભ થાય છે. અનેક વાદવિવાદ પછી એ નિર્ણય થયો કે જર્મસમાં એક મોટી રાજસભા યોજાવવી. આ સભામાં જર્મનીનો સમ્રાટ પોંચમો ચાર્લ્સ (Charles V) જર્મનીના અન્યાય રાજ્યો, પોપનો પ્રતિનિધિ, તથા અન્યાય પાદરીઓ અને અમીર હમરાવો ભેગા થયા, દ્યુયરને તે રાજસભામાં યોજાવવામાં આવ્યો. ત્યાં તે જ બોલ્યો તે પાછું ખેંચી લેવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું પણ દ્યુયર સત્યનેજ વળગી રહ્યો.

મોટા મોટા રાજાઓ, ઐશ્વર્યવાન જર્મનીના યાવત આહુબલ, ક્ષાત્રબલ, પ્રભુત્વ પૂર્ણ પુરૂષ કિંબહુના બલ અને ધનબલ એક તરફ ઉભેલાં છે અને ખીજી તરફ આધ્યાત્મિક બળવાળો એક ફકીર ઉભો છે. દ્યુયરના મિત્રોએ તેને સભામાં જતો રોક્યો પણ તે વીરે ઉત્તર આપ્યો કે મારા શરીરમાં જેટલાં ફેવાં છે તેટલાં પિંચાચો. જે સભામાં હાજર હોય તો પણ હું ત્યાં અવશ્ય જઈશ અને મારા સિદ્ધાંતપર દંડ રહીશ.

દ્યુયરે સભા તરફ જતાં જોયું કે સભાની બહાર અનેક મનુષ્યો એકઠાં થયાં છે લોકો અત્યંત ઉત્કંઠાથી સભાનું કામદાનજ ચાલવાની રાહ જોય છે સભામાં જઈ દ્યુયરે બે કલાક સુધી એક અત્યંત વિદ્વાતપૂર્ણ, વિચારપૂર્ણ અને ન્યાયપૂર્ણ ભાષણ કીધું. તેણે કહ્યું કે તેનાં પુસ્તકોમાંથી થોડાંક તો તેનાં પોતાનાં જ લખેલાં છે અને થોડાંક લાઘબલ માંથી ઉતરેલાં છે. તેના પોતાના પુસ્તકોમાં બૂલ હોય એ સંભવિત છે પણ જે કંઈ તેણે બાઈબલના સિદ્ધાંતોપર લખ્યું છે તે તે પાછું ખેંચી શકશે નહીં; અંતમાં તેણે કહ્યું બાઈબલની વા તમારી પોતાની અન્ય દલીલોથી મારા લેખની અસત્યતા સાબીત કરો તોજ હું તે પાછા ખેંચી લઉંશ અન્યથા નહીં કેમકે અંતરાત્મા વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરવું એ મહાપાપ છે. હું અહીં ઇશ્વર તથા સત્યતા બળ પર ઉભો છું. સર્વ શક્તિમાન પ્રભુજ મને સહાયતા કરશે.

આ યુરોપના આધુનિક ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ઘટના હતી એ વાત આગળ જણાવવામાં આવેલી છે. ઇંગ્લાંડમાં પ્યુરીટીનીઝમ (Puritanism) ધર્મ સંપ્રદાય અને પાર્લામેન્ટ તથા પ્રજાતંત્ર રાજ્ય અને અમેરીકાની સ્વતંત્રતા તથા ક્રિસ્ટો વિપ્લવ-આ બધાનું ખીજ બર્મની રાજસભામાં દ્યુયરે રાવેલું હતું. જે દ્યુયર પોતાના સિદ્ધાંતોમાંથી ડગી જાત તો કોણ જાણે યુરોપની થી દશા થને જાણે યુરોપ દ્યુયરને પુછતું હતું કે:— “ શું હું દિનપ્રતિદિન અધર્મ અને અનિષ્કારપૂર્ણ અસત્યના કુવામાં પડતું જઈશ કે કોઈ દિવસ સત્ય અને ધર્મના પ્રકાશમાં પણ આવીશ.”

પોયે દ્યુયરને પ્રથમથીજ ઇસ્ટાઈ ધર્મમાંથી દૂર કરી નાખ્યો હતો. હવે જર્મનીના સમ્રાટે પણ એવી આજ્ઞા બહાર પાડી કે તેનાં સર્વ પુસ્તકો તથા લેખો બાળી નાખવામાં આવે અને તેને પોતાના મતનો પ્રચાર ન કરવા દેવામાં આવે, આ સર્વ વિધ્નો હોવા છતાં પણ જર્મનીમાં દ્યુયરનો મત ફેલાવા માંડ્યો. પ્રતિ શહેરમાં તેના એવા મિત્રો થઈ ગયા કે જે સર્વ રીતે દ્યુયરને સહાયતા કરવા તત્પર હતા. અનેક સ્થળે તેનાં બંધાખાતો તથા તેનાં પુસ્તકોનો આદર થતો. સમ્રાટે સભામાં તેનો દંડ અને નિર્ભય ઉત્તર સાંભળી કહ્યું કે હવેથી દ્યુયરને સભામાં આવવા દેવામાં આવશે નહીં તેમજ તે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાના ઇરાદાથી લોકોને બહેકાવી શકશે નહીં.

દ્યુયર બર્મની સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને બરોસે રવાના થયો પણ ભવિષ્યમાં પોતાના પર શું શું વીતવાનું છે તથા તેને કોણ શરણ આપવાવાળું છે તે તે જાણતો નહોતો. રતારમાં સમ્રાટની અજ્ઞા વિરુદ્ધ પણ કોઈક સ્થળે તેણે પોતાના સિદ્ધાંતોનાં વિષયમાં

વ્યાખ્યાનો આપ્યાં જે અત્યંત પ્રેમથી લોકો સાંભળતા હતા. જ્યારે તે એક જગલમાંથી જતો હતો ત્યારે થોડાક હથીઆરબંધ મનુષ્યોએ તેનાપર હુમલો કરી તેને પકડી લીધો. તેઓ ધ્યુયરને એક ઘોડાપર આડે અવળે રસ્તે જતાં જતાં એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં લઇ ગયા. આ સર્વ મનુષ્યો ધ્યુયરના એક પરમભક્ત અને દ્વિતીય સેકસનીના રાજકુમાર (Elector of Saxony) નાં મોકલેલાં હતાં તે બધા રાજકુમારે ધ્યુયરને શત્રુઓથી બચાવવા માટે આ રીતે તેને નિર્જીત સ્થાનમાં લાવી મુક્યો હતો, અહીં, તે બધા દિવસ સુધી રહ્યો. આ અવસ્થામાં તેણે સ્વમત વિષયક અનેક પુસ્તકો લખ્યાં જે હજી પણ બધા આદરથી વંચાય છે. આખરે થોડા સમય પછી આ શુભ સ્થાનમાંથી નીકળી તે સિંહની પેઠે નિર્ભયતા-સહિત પોતાના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. દિનપ્રતિદિન તેના સિદ્ધાન્તોને માનનારા લોકોની સંખ્યા મુરોપમાં વધતી ગઇ. આ રીતે સંસારપર મહાન ઉપકાર કરી તે મહાન આત્માએ પોતાના નશ્વર શરીરનો ઇસવી સન ૧૫૪૬ ની ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ ત્યાગ કરીધો.

તા. ૧૭ ૫-૧૩

કલકત્તા.

આંપશી વિદુલલાસ ઉદેશી.

“ શ્રીબુદ્ધમહાત્માનું જીવનચરિત્ર શું શીખવે છે. ? ” *

જન્મ, જરા અને મરણની અમિથી જાણી રહેલું જગત તે અમિમાંથી કેમ છટી શકતું નથી ? શું જગત તે અમિથી રાંતિ અનુભવે છે ? ના. દરેક મનુષ્ય પ્રત્યક્ષપણે જોઇ શકે છે કે સકળ જગતને મોટામાં મોટું હુમ્મ મૂલ્યુલું છે. જગત જીવોની સર્વ મહેનતને મૂલ્ય નકામી કરી મૂકે છે. આલું અપકર મૂલ્ય વળી અજુધારું આવે છે, અને મોટી ઋદ્ધિ સિદ્ધિઓનો પણ ત્યાગજ નિર્માણ થયેલો છે એવું જાણતા કેટલાક સંસ્કૃત-

* રા. બંધુ મણિલાલ નરુભાઇ દોશી બી. એ. એમણે “ શ્રી બુદ્ધચરિત્ર ” અને “ બુદ્ધોપદેશ ” નામના બે નાનકડા ગ્રંથ બહાર પાડ્યા છે. તેમાંની ઉત્તમ ઉત્તમ ભાવનાઓના પ્રચારયે તેમણે ઇત્યામી નિબંધો મંગાવી કમીટી પાસે પાસ કરાવી યોગ્યતા પ્રમાણે દરેકને ઇત્યામ અપાવ્યાં હતાં. પ્રથમ બે લેખ વસન્ત અને ભક્તમાં છપાઇ ગયા છે. અમને આ ત્રીજો લેખ આપવા માટે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તેમજ જહ્નન નિર્મળાનો લખાણ લેખ પણ અમને મળ્યો છે તે આના પછી પ્રસિદ્ધ થશે. તેમનો ત્રીજો લેખ સુદર સુધાધના ગયા અંકમાં છે.

કારી આત્માઓ ઉત્પત્તિ પામે છે. એવા મહાત્માઓને કેવી રીતે આ સંસારની અનિ-
ત્યતાનું જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાનથી પોતાનું જીવન કેવું ઉત્તમ
જન્મ, જન્મ અને જન્મની દેહે અને હેવટ નિર્વાણ કેવી રીતે મેળવે છે તે જાણવાની
અરણ્યનું દુઃખ તે- દરેક સહજ્ય મનુષ્યને જરૂર છે, દરેક આત્મા મહાત્મા-પરમાત્મા
માંથી છુટતા આ- જની શકે તેટલી શક્તિનો માલિક છે; પરંતુ શક્તિને બહાર લાવ-
ત્માઓ; પૂર્વ સ- વાને પ્રેરણા નેમળે, અને તેવી પ્રેરણા કેટલીક રીતે થઈ શકે છે.
સ્કારની મહત્તા. તેમાંની એક રીત એ છે કે મુક્ત આત્માઓનાં જીવન ચરિત્રોનો
અભ્યાસ કરવો. અલબત્ત એટલું તો ચોક્કસ છે કે મહાત્મા તરીકે
બહાર આવનાર નરવરને પૂર્વના સંસ્કાર તો હોયજ છે. પૂર્વના સંસ્કાર હોય અને પ્રેરણા
થાય—ઉધન તૈયાર હોય અને દીવાસળીનો સ્પર્શ થાય તોજ ઘટ પરિણામ આવે છે.
ગમે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અને ગમે તેટલાં તપ, યજ કરવાથી પણ પૂર્વસંસ્કાર
વિના સિદ્ધિ થતી નથી; તો પણ તે ક્રિયાઓથી બિવિધને માટે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ થાય
છે; અને લાંબી મુદતે પણ મહાત્મા જની શકાય છે. માટે દરેક મનુષ્યે 'What one
has done, all may do' 'જે એકે કર્યું તે દરેકે કરી શકે'—એ વાત દરેક પૈ-
સ્મરણમાં ગંભીર મહાત્માઓની જીવન પદ્ધતિથી વાકેફ રહેવું નેમળે.

ઉત્તમ ગણાતા મહાત્માઓમાંના એકનું જીવનચરિત્ર અહીં આપણે વિચારવાનું છે.

પણ) મક્કમ બનવા પામશે. આપણી પહેલાના સર્વ શોડાએ સર્વ બધારણુ-સર્વ વ્યવસ્થાઓ પોતાનાજ વખતમા ઉપયોગમા આવે તેવાં બનાવ્યાં છે અને તે આ જમાનામાં ઉપયોગમાં નહિ આવતાં નુકશાનકારક નીવડ્યાં છે એવી પ્રસરતી જતી માન્યતાઓ-(સુધારેલામા ખપવા જતા નવ જીવાતોજ એવી માન્યતાઓનું સેવન કરે છે, તેમને સુધારનાર 'સુધારકો' સિવાય કયો શબ્દ લાગુ પાડવો તે માન્ય પડે તેવું નથી)-નો અતં લાવવાની ફરજ સુધારકોએ સમજવી જોઈએ છે.

સક્ષિપ્તમાં જગતનું બધું પણ આત્મલોભાન વગર માત્ર બાહ્ય સુધારામા યત્નિઓનો વ્યય કરવાથી થતું નથી, એ મનનીય છે.

પ્રસ્તુત મહાત્મા યુદ્ધના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગોનું આપણે અવલોકન કરી તેમાંથી શું શીખવાનું મળે છે તે જોતા જશું.

કૃષિવવસ્તુ નામે પ્રમિદ્ધ નગર કાશીની ઉત્તરે રોહિણી નદીને કિનારે આવેલું હતું. ઇક્ષ્વાકુ વંશના શાક્ય સોડા જેવી પ્રજા ઉપર શુદ્ધોદન જેવા ધર્મ જોતામ યુદ્ધનીજ ન્મ ભૂમિ પ્રેમી અને પ્રજાવત્સલ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. રાજ્યમા શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. રોહિણીને બીજી કિનારે કૌતિ નગરમા રહેતા શત્રુતા ધનવતા કૌલી સોડા પણ શુદ્ધોદન રાજાના મિત્ર બન્યા હતા, અને તે કૌલી નામની બે પુત્રીઓને પરણ્યા હતા. તેમાંની એક મહાભાષાને પેટ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૩ ની એક વર્ષત પૂર્ણિમાને દિવસે હુનિની નામની વાડીમાં થી યુદ્ધનો જન્મ થયો હતો.

પુત્ર એક મહાપુરુષ થશે એવું તાજી માયાદેવીએ પુત્ર મર્મમાં આપ્યો ત્યારે જોયેનાં સ્વપ્નો ઉપરથી જાણ્યું હતું, તેમજ જન્મ વખતે પણ સર્વેજ શાન્તિ-જન્મ; ચમત્કારિક મય ફેરશરે જોવામા આવતા હતા. દુઃખીજનો દુઃખ જૂની જવા દેખાવો પામ્યા હતા, પશુપદીઓમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો અને જન્મોત્સવ વખતે દેવો પણ આનંદ સાથે બાગ લેવા લાગ્યા હતા.

મહારાજાને પુત્રના પ્રસવના ખજર પહોચતાજ વાડીમાંથી રાણી તથા કુમારને સહેરમાં લાવવા હુકમ થયો.

ક્યાણુ પુરૂષો વ્રમંગોપાત એટલા ઉદાર હોય છે કે તેઓ પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપે છે. રાજા શુદ્ધોદન મૂળે ક્યાણુ અને ધર્મિષ્ઠ હતા તેમાં મોટી જન્મોત્સવ વયે પુત્રરાજની પ્રાપ્તિ યદ્ય ત્યારે તેનો આનંદ શું શુભ કાર્યો ન કરાવે ? જન્મોત્સવ મોટા પાણપર કરવામાં આવ્યો, પ્રજાને કેટલીક નવાઝીશો કરવામાં આવી અને કેટલાક દુઃખીઆના દુઃખો સહાને માટે દૂર કરવામા આવ્યાં.

આ ઉત્સવ વખતે અસિત નામે એક વૃદ્ધ સંન્યાસી આ યોધિસત્ત્વના જન્મની

વધામણી દેવોના નાદથી સાંભળીને રાજા પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે : 'તું ધણો બા-
ગ્યશાળી છે; તારા જેવા ઉત્તમ પુરુષને ઘેર ઉત્તમ પુરુષને જન્મ
અસિત ઋષિનું' યાચ એમાં નવાધ નથી; પરંતુ આ માયાદેવી પુત્રનું મુખ અનુભવી
ખ્યાગમન. શકશે નહિ, કેમકે સાતમે દિવસે તેણી દેહત્યાગ કરશે.' પછી તે
તે કુમાર તરફ નજર કરી મોતે વૃદ્ધ થઇ ગયો હર્ષ તેનાં વચના-
મૃતોનું પાન કરવાના વખત સુધી નહિ જીવે એમ જાણી બહુ દુઃખી થયો અને રાજાની
રજા લઇ રસ્તે પડ્યો.

સાતમે દિવસે રાણી માયાદેવીના મૃત્યુ પછી તેની બહેન અને શોક્ય ગૌતમી રાણી
રાજકુમારનું લાલનપાલન કરવા લાગી. શુદ્ધાદન રાજાની રાણી-
પુદ્ગની માતાનું મૃત્યુ. એમાં કુસંધ કે ધર્મી શાની હોય !

કુમારના જન્મથી રાજાની ઋદ્ધિ સિદ્ધિમાં અજન્મ વધારે થવા લાગ્યો અને સર્વત્ર
આનંદ પ્રસરી રહ્યો. યોગ્ય સમયે કુમારનું નામ સર્વાર્થસિદ્ધ અથવા સિદ્ધાર્થ એવું
પાડવામાં આવ્યું.

દિનપ્રતિદિન કુમાર ખીલવા લાગ્યો; અને જેમ જેમ મોટા થયો તેમ તેમ તેનામાં
રહેલો રરાભાવિક વૈરાગ વિકાસ પામવા લાગ્યો. ન્હાની ઉંમરમાં
કુમાર સિદ્ધાર્થની પોતાના મિત્રોની સ્મૃતિમાં વજેરે સ્ત્રીઓમાં તે આનંદ પામતો નહિ.
આદ્યાવસ્થામાં અનુક્રમે આઠ વર્ષની ઉંમર થતાં કુમારને વિદ્યાભિન્ન ઋષિને વિદ્યા
ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું દ- કળાનો અભ્યાસ કરાવવા સોંપવામાં આવ્યો. ગુરૂને નિમિત્ત તરીકે
શૈન. કરાવી કુમાર સર્વ વિદ્યા યોગ્ય સમયમાં પોતાની મેળે શીખી ગયો.

આ વખતે કુમારમાં દયા, વિનય, પ્રજ્ઞા, ક્રામગતા આદિ ગુણો સ્પષ્ટ
જણાઇ આવતા હતા. પોતાનું જ્ઞાન સંસ્કારી અને ધણું હોવા છતાં પણ તેનામાં અદ-
કારનો અંશ પણ નહિ હતો; અને તે ગુરૂ પ્રત્યે યોગ્ય વિનયથી વર્તતો. શ્રી પુદ્ગની બા-
દ્યાવસ્થાની વર્તણૂક પણ જગતના પંડિતાઓમાં હકેલા મનુષ્યોને માટે નમૂનારૂપ ગણી શ-
કાશે. જ્ઞાન અને મૌન (આત્મ સ્લાધાનો અભાવ)-ને સાથે ગાળી શકે તેજ પ-
ડિત કહેવાય.

કુમારની આ અવસ્થામાં દયાની લાગણી સત્યવતા કેટલાક બનાવો બનવા પામ્યા
હતા; પરંતુ તેનામાં રહેલી ક્રામગતાને તીવ્ર બનાવવા અને વૈરાગ્ય પ્રકટાવવા તે બનાવો
સમર્થ નહિ હતા. તે કામ બીજાનું પ્રસંગપર થવાનું હતું.

એક વખતે રાજા શુદ્ધાદન કુમારને લઇને ખેતરોમાં તેને વસંત ઋતુની શોભા બતા-
વવા લઇ ગયો; પરંતુ વિરાગી મનવાળા કુમારે તેમાં દુઃખજ
કુમારની વિરાગી નિહાળ્યું. સંધ્યાકાળ સુધી એક ઠેકાણે બેસી તેણે જોયેલાં મનુષ્ય
સ્થિતિની શરૂઆત. અને પ્રાણીઓપરનાં દુઃખો ઉપર વિચાર કર્યો. દુઃખોનું મૂળ અને
સંસ્કારની પ્રેરણા. તેને દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા માટે પ્રથમ પગથીએ તે ચડ્યો.
રાજા પુત્રને આગ વારંવાર ધ્યાનમગ્ન થતો જોઇ દુઃખી થવા લાગ્યો
કે કદાચ તે યુવાવસ્થામાં સંસાર છોડશે તો !

રાજાએ હવે કુમારને વિરાગી દસ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે કેટલીક યોજનાઓ કરી; તે સર્વનો હેતુ એવો હતો કે કુમારને વિષયમાં લુપ્ત રાખવો-હિંદીયોની વાસનાઓમાં રમ્યોપમ્યો રાખવો. ખીજ કાંઈ ચીજોમાં આ યોગી જેવા કુમારનું મન નહિ કરવાથી રાજાએ તેને પરણાવવા નિશ્ચય કર્યો. પુરુષને ઠેકણે લાવવા માટે ઉત્તમ ઉપાય સીજ છે.

કુમાર પોતાની પસંદગીની સ્ત્રીને પસંદ તોજ તે તેમાં રક્ત રહી શકે એવું ધારી રાજાએ નગરની ઉત્તમ કુમારિકાઓને એક ઉત્સવમાં. કુમારને હાયે કુમારને વૈરાગ્યમાંથી બક્ષીસો આપવા યોગ્ય કરી; આમાંની એક યશોધરા ઉપર કુમારાણવાના રાજાના રોજ સ્વાભાવિક પ્રેમ પ્રકટ થતો રાજાના જોવામાં આવ્યો. કાલિ પ્રયત્નો; કુમારનાં કાસ કવિના વાક્ય મનો હિ જન્માન્તર સ્મૃતિહિમ્મ. પ્રમાણે પૂ. યશોધરા સાથે લગ્ન. વેનો એક ખીજનો દંપતિનો સંબંધ શરી જોડાવા પ્રકાશ પામ્યો.

રાજાએ તે કુમારિકા યશોધરાના પિતા અને રાણી મહામાયાના બાઇ દંડપાણિ પાસે કન્યાની માગણી કરી; પંતુ તે વખતના પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે દંડ પાણિ કુમારને ખીજ ઉમેદવારો સાથે હસ્તિષ્ઠ કરી યશોધરાનો હાથ મેળવવાનું રાજાને કહેવરાવે છે.

કુમાર જો કે યુદ્ધકળા વગેરેમાં નિપુણ નહિ હતો તો પણ તેની શક્તિઓ કુદરતી રીતેજ ધાર્યું કરી શકે તેવી હતી. સર્વ કળાઓમાં તે પોતાની ઉત્તમતા પ્રદર્શિત કરી પ્રેમ પાત્ર યશોધરાને પરણ્યા.

હવે પણ રસાન્તર કરી કુમારને વિષયલુપ્ત રાખવા માટે રાજાએ વિશ્રામવન નામના સુંદર બગીચામાં મનુષ્યને આધામાં પ્રસાવે તેવી સર્વ સામ-કુમારને જગતનાં સ્ત્રીઓ સાથેના મહેલમાં તેને રાખ્યો. તે મહેલમાંથી તેને બહાર દુઃખોથી અગ્નિ રા. જવા નહિ દેવા માટે પણ યોગ્ય કરવામાં આવી. કુમારનું કામજ ખવાના વધુ પ્ર-હસ્ય કાંઈ પણ જાતના દુઃખનો કે અનિદ્ર દેખાવ જોવા ન પામે થતો. તે માટે પરિચારકને સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. કુદરતી સુ-

ચુને કૃત્રિમ અડચણો વિદ્ય નાખી શકે નહિ એ ન્યાયે. એક રાત્રે કુમારે વીણાના સુરમાંથી દેવતાઓની પ્રેરણા સાંભળી. તેને લાગ્યું કે દેવો તેને જગતના દુઃખના નિવારણ અર્થે નીકળી પડવા વિનંતિ કરે છે; આથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જેમ અને તેમ તુરંત જગતનાં દુઃખોનું કારણ અને નિવારણનો ઉપાય શોધવા નીકળી પડું.

અહો, ધન્ય હો ! મનોબળના સ્વામીઓને ! ધિકાર હો, મનના શુદ્ધામોને ! પારાધી પણ વધારે ચંચળ મનને કાણમાં રાખવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે દુઃખનિવારણ માટે નેના અનુભવ કોને નહિ હોય ? મોટી મોટી વાતો કરનાર, લખું નીકળી પડવાનો રાંત ધરાવનાર મહાત્માઓમાં ખર્ચનાર ડોળ ધાણોની હયાતી દેઠ નિશ્ચય આ સંદિમાં છે તે કાણ નથી જાણતું ? તે વિચારાઓનું સર્વસ્વ લૂટનાર ચંચળ મનજ છે. તેઓ જાણતા હોય, તેઓને સત અસ-તનું જ્ઞાન હોય છતાં, તેઓને મનની ચંચળતા રમણવે છે. મહાત્મા યુદ્ધ પોતાને સર્વ

પ્રકારનાં વિષય સુખની પ્રાપ્તિ થયેલી છતાં તે સર્વથી લક્ષ્યાવાને મનનો નિમ્મલે સુ- બહેલે તેમાંથીજ પોતાનો વૈરાગનો ખોરાક મેળવી શકતા; બ્યારે શકેલી કેટલી? સંસારમાં ભટકતા જીવડાઓ વિષયની સાધના માટે જીંદગી બરબાદ કરે છે; વિષય ભોગવવાની વાત દૂરજ રહી ગઈ !

એકવાર કુમારને મહેલ- બહારની દુનીઆની વાતો સાંભળતાં તેની સ્થિતિ બે- વાની ધ્રુવ થઈ. સારથિએ પોતાને હુકમ થતાં રાજાને તે વૈરાગને સતેજ કર- વાના પ્રસંગો આ- વી પહોંચ્યા.

દરાવેલ સમયે કુમારશ્રી યોગ્ય કાકાદાદી પ્રજાજનોના હર્ષનાદ વચ્ચે નગરમાં ફરવા નીકળ્યા; આનંદનો અનુભવ લેવા લાગ્યા. આ વખતના આનંદમાં કુમારજી નગરમાં ભંગ પડાવવા એક જુદા મનુષ્ય સામેથી આવતો દેખાયો. યૌવ- દરવું; એક વૃદ્ધને નેતાં ભારે અસર. જુદાવ- રચામાં થતા સર્વ પ્રકારના ફેરફારથી આ માણસ ઘેરાયેલો હતો. કુમારને આવી વિચિત્ર આકૃતિ જોઈ આતુરતા ઉત્પન્ન થઈ. તે પોતાના નિપુણ સારથિને પૂછવા લાગ્યો: “ભાઈ, આ કોણ મનુષ્ય તો નથી? શું આવા આકારનાં પણ મનુષ્ય હોય છે? તેનામાં કંઈ હોય છે, કે કંઈ વિકાર થવા પામ્યો છે કે શ્વાભાવિક સ્થિતિ છે?”

રાજાનો સપ્ત નિષેધ છતાં ચત્રાથી બોલાઈ જવાયું; “આયુષ્યમાન, રૂપનો નાશ કરનાર, બળની વિરોધી, શોકની યોનિરૂપ, સુખનો અંત લાવનાર; બુદ્ધિના કાગ- રૂપ, ઇદ્રિયોના દુરમનરૂપ, યમની દાસી જરા (હડપણ) થી આ માણસ આવો થઈ ગયો છે. શિશુવયે તેણે પણ માતાનું દુધ પીધેલું છે; એક વખત તે જમીનપર આગો- ટતો; એક વખત તે ઝીંઝો સાથે નિશ્ચિંતપણે વિષયસુખ ભોગવતો; એક વખત તે કાંતિ- મય શરીરવાળો હતો. અનુક્રમે તે બધી અવસ્થાઓમાંથી પસાર થઈ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે.”

કુમારે પૂછ્યું:—“ત્યારે બધા મનુષ્યો આ સ્થિતિએ પહોંચતા હશે?”

“કૃપાનાથ, મહારૂ, તહમારૂ, તમારા સર્વ રનેદીઓનું અને અખિલવિશ્વના જીવોનું શરીર લાંબે વખતે તેજ સ્થિતિએ પહોંચવાનો હોય ધરાવે છે.”

વિચારશીલ કુમારપર આ નવીન વાતની બહુ બારે અસર થઈ. રથ પાછો ફેરવી તે મહેલમાં ઉદાસ ચિત્તે રહેવા લાગ્યો. કામજ, પ્રેમમય, હૃદયનો પ્રેમ પ્રકટતાં કેટલી યોડી- વાર લાગે છે? કોર હૃદયના મનુષ્યો સાચોનું અધ્યયન કરે, નિત્ય ધર્મની ક્રિયાઓ કરે,

નિત્ય ઉપદેશ આપે પરંતુ તે સર્વનું સાર્યક શું ? ફક્ત તેટલાજ વખતને માટે કદાચ તેઓ પીગળે છે. વૈરાગને માટે તો દૃઢચ વિરાગી જોઈએ, એ નિઃસંશય છે.

કુમારે આખી રાત્રિ જરાનું દુઃખ ટાળવાના ઉપાયો શોધવામાં માંગી; પરંતુ તે મુંઝવણમાંથી છુટા થઈ શક્યો નહિ. બીજી સવારે પિતાની આજ્ઞા નગરમાં-ધુનઃ અ-લક કુમાર સારથિ સાથે એકલોજ જગતનાં દુઃખોનું અવલોકન કરે-પરિચિતપણે કુમાર વા નીકળ્યો. પોતે વેપારી બની સારથિને મુનીમનો પોશાક પહે-રવું નીકળવું. રાખ્યો. જાને જણ નગરની ત્રિચિત્ર જંગળ નિહાળતા જતા હતા તેવામાં તેઓની નજદીકમાં રસ્તામાં આજોડતો, ભયંકર રોમથી પીડાતો અને બુઝો પાડતો એક મનુષ્ય નજરે પડ્યો. તેની તપાસ કરતાં કુમાર ખિન્ન થયો. સર્વ પ્રાણીને વ્યાધિનો ભય છે તે તેના સમજવામાં આવ્યું.

આ વખતે પાસે થઈને ફેટલાક મનુષ્યો એક શખેને લઈ જતા જોવામાં આવ્યા. તેની સમજણ તેને મળતાં તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. સર્વને એક વ્યાધિ પોડિ-જરા, વ્યાધ ને. મરણનો મોટો ભય છે તે કેમ દૂર થાય તેજ વિચાર તેનામાં રમી રહ્યો. પેલા રોમી માણસને પણ મત્સ્ય પામતો જોઈ તેના દેહને તેના આવી પહોંચેલાં સગાઓને સોંપી બને જણ્યા એક વડ નીચે બેઠા. કુમારને જગતની દયા આવી; તે વિચારવા થતાં કુમારનાં વૈરા-લાગે કે “આ દુઃખમય જગતના દુઃખી જીવો આવાં પ્રકારનાં ગમાં વૃદ્ધિ. દુઃખો નજરે જોવા છતાં તેમજ પ્રત્યક્ષ અનુભવવા છતાં સંસારની અસારતા સમજી શકતા નથી અને ઉલટા વિષયનાં ક્ષણિક સુખોમાં રક્ત રહી મનુષ્ય ભવનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે તેનું શું કારણ હશે ? તેનું કારણ શોધી તે-ઓને હું જરૂર સમજાવીશ અને એ દુઃખોમાંથી મુક્ત કરીશ.”

કુમાર આ વડ નીચે બેઠેલો છે ત્યાં એક સન્યાસીને જોતાં એ દશા પ્રાપ્ત કરવા તેને ઉગ્ર ઉત્કંઠા થઈ.

જગતનું ભડું કરે-વાની ઇચ્છા મજ-આ ઇચ્છાનું જોર અતિદિન વધવા લાગ્યું. પિતા, માતા દુલ્લખ્યુત થઈ. માચી તથા પત્ની ઉપરનો પોતાનો સ્નેહ આ ઇચ્છામાં ઠંકાઈ ગયો, અને તેણે પિતા પાસે સંસાર છોડવાની રજા માગી. પિતાએ આજ્ઞા નહિ આપતાં કુમારને ઘણો સમજાવ્યો પણ કુમારનો વૈરાગ કૃત્રિમ નહિ હોઈ અડગ રહ્યો. તેણે કહ્યું: “પિતાજી, જો માઈ જીવન મૃત્યુને માટે, માઈ વૈવાહન સંસાર છોડવા માટે જરાને મારે, માઈ આરામ્ય રોગને માટે અને મારી સંપત્તિ વિષ-રાજા શુદ્ધોદનની તિને માટે ન હોય તો હું સંસાર સુખોમાં રક્ત થવા ખુશી છું.” આજ્ઞા નહિ મળતાં એ ચાર જગતનાં મહાન દુઃખોને અટકાવવા અસમર્થ શુદ્ધોદને મોન કુમારની દિલગીરી ધારણ કરી અનુપાત કર્યો. કુમાર પોતાની મેજ વિચાર કરવા નિજસ્થાને ગયો.

કુમારની આ વખતની સ્થિતિ ઘંણી મુંઝવાડા બરેલી. યદ્યપિ શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં મતિ મુંઝાવા લાગી; યશોધરાને દેવો સ્વપ્નમાં સૂચવવા કુમારના ચિત્તની લાગ્યા કે તારે તારા પતિથી છુટું પડવાનો વખત આવી પહોંચ્યો અસ્વસ્થતા; સં. છે. આવે વખતે થી છુટ્ટે બોધિદાનની પ્રાપ્તિથી જગતનાં દુઃખો સારનો ત્યાગ કરવા નિવારવાનો માર્ગ શોધવા માટે પિતાની આજ્ઞા વગર પણ નીકળી છેવટનો નિશ્ચય. પડવા નિશ્ચય કર્યો.

જગત તરફનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ પૂરજોશમાં પ્રકટ્યો. પોતાની પત્ની, પોતાનો નાની વયનો પુત્ર (જેને 'શકુલ' નામ આપવામાં આવ્યું હતું), પોતાના જગત તરફના પ્રે. માતપિતા વગેરેને જગતના કિતને માટે છોડવા તે તત્પર થયો. મનો સંસારી સ્ને. સર્વ ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ તેને ક્ષણભંગુર જણાવાથી સદાને માટે તત્ત્વનાં હું ઉપર વિજય. જગતને જે દુઃખમાંથી બચાવવાની તેની ઇચ્છા યદ્ય. હતી તેજ દુઃખોમાં તેના સ્નેહીઓ પણ હૂબેલા હતાં તે જોઈને તેણે વિચાર્યું કે તેમને છોડી બિવિધમાં તેમને પણ અમૃતનો સ્વાદ અપાડવા માટે મારે સન્માર્ગની અન્વેષણા કરવીજ જોઈએ. મનની સાથે એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી એક રાત્રે તે આત્મ ભોગ આપવા ટકાર થઈ ઉભો થયો. ચાલતી વખતે તેનો યશોધરા પરનો સ્નેહ કેવો પ્રબળ છે તેનું પોતાને જ્ઞાન થયું.

નિર્બળ મનના મનુષ્યો કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ભય ત્યાગ પણ કરી શકતા નથી ત્યારે તેણે સર્વસ્વનો પોતાનું કાંઈ નથી જાણી ત્યાગ કર્યો. Nothing is ours that we cannot retain શરીર સંપત્તિ, વિષય સુખનાં પાત્રો, લક્ષ્મી વગેરે સર્વ નાશવંત છે; તે કોઈનાં વિશ્વાસપાત્ર થયાં નથી, યશો નહિ; ત્યારે આપણે તે બધાને આપણાં જ માટે માનવાં !

નરદેવ સિદ્ધાર્થ શયનગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યો. પોતાના વિશ્વાસુ સારથિને ચમ્રાને બોલાવી ઉત્તમ ધોડા કંટકને તૈયાર કરવા આજ્ઞા કરી મધ્ય રાત્રે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કુમારની આવી વર્તણૂકથી ગભરાતો સારથિ આશ્ચર્ય લાગ્યો અને બન્ને 'પુદ્ગલ' થવા કુમારનું સોજાતી યદ્યને દેવોની રક્ષાપથી કંઈ પણ ખજાનળાટ ઉપજાવ્યા વિના જગલમાં જવું કપિલવસ્તુથી ૪૫ કોસ દૂર નીકળી ગયા. યોગી સિદ્ધાર્થે સારથિને પોતાનો ઉત્તમ પોશાક, ધોડો, તલવાર વગેરે સર્વ આપી દઇ પોતાને તથા યશોધરાને દિલાસો આપવાનું કહી નિજસ્થાન તરફ વિદાય કર્યો.

(અપભ્રંશ.)

દુઃખલાલ ધરમશી પૂર્વજી

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. યંણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ચટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂરું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર--સુદર્શન એજિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના આહ્વાને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--સુદર્શન એજિસ--નડીયાદ.

જાદુજેવી ચમત્કારિક અને એક હિંચી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિઘ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરેથી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાતની બુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને જીવવાનું બતાવે છે. પાચન શક્તિ, શ્વાસ અને પીંચને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અન્યથા થયેલાં દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી રૂ. ની રૂબી. ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાલકરણ તેલ.

મયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને યોગ્ય પુરપાત આપવાનો ખાસ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજબ અમરી બક્ષીય સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્ટીફિકેટોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિઘ્રહ ગોળીઓ તથા વાલકરણ તેલની શીશી ૧ મળી તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી ચમત્કારિક અને એક હિંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણ લખવાને મારી ટલમ અછકા છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરતથી વાલકરણ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિઘ્રહ રૂબી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સદી.) હુમામસિંહ,

સમ એસરટ્ટ સરખન, રેપાલ. ડી. અલીગઢ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોર્ધાસ
કામશાસ્ત્ર ન વાંચું હોય તો મંગાવો. આતંકનિઘ્રહ ઔષધલાય.
ધેર બેઠાં મારજ મળશે. જામનગર-કાલીપાવાડ.

સુદર્શન.

આપના હાથ નક્કી કરાવેલું છે.
પૃથ્વી—

આપના હાથ નક્કી કરાવેલું છે.
પૃથ્વી—

(મર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-માહિત્ય-એમનાં સર્વ અંશ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવત૧.

[પુસ્તક નં-અંક ૫]

(માસિક)

[કેલેન્ડર-૧૯૧૩.]

હાં ! જી ! હાં ?	૧૨૬
સજે સાગર ! છબિ ત્હારી !	૧૩૦
પ્રેમ વિદ્યાન.	૧૩૧
અશિવાયા.	૧૩૨
“ શ્રી જુદ મહાત્માનું જીવનચરિત્ર શું શીખવે છે ? ”...	૧૩૩
આત્મ હત્યા.	૧૪૨
એક રાત્રિ.	૧૪૫
પૂર્વ-મીમાંસાદર્શન.	૧૫૧
કેળવણી અને આત્મ-શિક્ષણ.	૧૫૩

—X—

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી શ્રેવાને રીવાજ છે
પાતું અમારા સુર આહુકાને સ્મરણ હશે જેમતું લવાજમ આપી રહું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન આર્થિક—નડીઆદ.

અ. નિ. મ. ન. દ્વિતીયોત્ત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબ છ ગર્ચા ચલાવવામાં
આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળ ઉપર
છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર
રૂપવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ૧૫ જી

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ

મોટાટાઈપ મારા કાગળ પાકુંપુકું) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

આવેદન—
એક અલોભાગ્યવાન
અદાનિત મર્યાદા ન નબળાઈ દિવેદી-

સુદર્શન.

અવસાલ નબળાઈ દિવેદી.

૮૨—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધોમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૫.]

(માસિક)

[દેશુઆરી-૧૯૧૩.]

હાં! જી! હાં!

— x —

હાં! હાં! હાં! બસ લેલભર, મિઝમાન છે સારી જહાં
કરી લે શિતાળી! જામ ભર! ભરતરબતર! બસ! હાં! હાં! હાં!

તુજ હુજૂ, માગુક! જોલને.

ના, ઠેરવાનું જોલને.

અણમોલ દીધો કોલ જે—

આને જ પાળો. હાં! હાં! હાં!

બસ! ઘર ઘરાણે મૂકવું:

વાડી — વઝીદા વેચવું:

આવી પડે તે વેઠવું—

પણ લેટવું દિલ: હાં! હાં! હાં!

લાઝિમ અગર બસ નાચવું:

ભરપૂર પાવું — પીવાડવું:

તહારે અનાને મ્હાલવું—

હુટવું જ લોખન: હાં! હાં! હાં!

બુલ બુલ ! શુરૂ કર કલખકલ :

લલકાર સાગરની ગરલ :

મલકે, અહા ! શરમિન્દ દિલ—

કલ ગાય મહફિલ : હાં ! હાં ! હાં !

ચિત્રાલ તા. પાદરા,

૧૧: ૬: ૧૩.

સાગર.

સખે સાગર ! છવિ ત્હારી !

—X O X—

(પ્રેમ.)

સખે સાગર ! છવિ ત્હારી ! મળી: એ મ્હેં વધારી છે:
છવિ આંસુની તાલિમથી અહા ! ગરકાવ ભારી છે !

સદાયે પ્રેમભીનાં નેન ! પ્રેરે ક્ષેમ ! શું કહોએ !
હૂએલું તરખતર હરદમ નિગર: શું આંસુને દરિયે !

ભર્યું ભરપૂર નરૂં હૈયે ! સનમના સ્નેહની સ્ફૂર્તિ !
ખડો શોખિન બિખારીનો ! દિસે મમગીન શી મૂર્તિ !

છવિ શું જોજી ત્હારી હું ! નિગર શું મ્હેં નથી જોયું ?
નિગર જોજી છવિમાં તો, ખરૂં છે એજ એ જોયું !

છવિ ત્હારી કવિતા ને ગઝલ—એતો ખતાવે છે:
મગર આ સ્ફૂલ્લદષ્ટિને છવિ ચે કું બચાવે છે !

ખિરાજે છે છવિમાં ચે ખડો સાકી સનમ સાયે !
નિગર સાયે મિલાવીને, નિગર સેવ્યાં સદા એ ત્હેં !

નિગરના બેખના લેખો, ખતાવી ચરમ એ દે છે !
ખરે ! એ ચરમમાં ત્હારી, ખુદાઈ ખુદ પ્રકારો છે !

બહા ! તુજ નરૂં કંઈ ! માયકને ખયરાતમાં દીધું ?
બિખારી ! પ્રેમનાં બાતું, ખરે ! કાયમ ભરી લીધું !

સખે ! તુજ સ્નેહચોગી દિલ, અનળ શું લીન થઈ જાવું !
 બધા ! તુજ તોર-દોર-દમામ સહુ સ્નેહે સમી જાવું !
 રજસ યુષ્ઠ કંઠાં ગયો ત્હારો ? તમસ યુષ્ઠ જ હોતો તે તે !
 રજસ તામસ મિલાવ્યા તહે, ખરે ! સત્વે અગર સ્નેહે !
 દિસે આંસુ ઉપાસક ઝો ! રુણેલી આંખ્ય આંસુમાં !
 બધા ! અશ્રુ મિમાંસક ઝો ! નિગર જોવાય આંખ્યોમાં !
 બધા ! ભગવું નિગર ત્હારું ! અગર ભગવા બધા લેખો !
 ખરે ! કિસ્મત હપર ચારી અહો ! તહે વળતી મેખો !
 દિલે ભસ્માંગી ને બોળો દિવાનો મૂર્તિમાં દેખો !
 મહાકાવ્યાં ઇશકનાં ચસ્માં ! અને ઇશકી શિરે ફેટા !
 અડગ આ સ્નેહચોગી શો ! સમધિમાં દોઠો ખેઠો !
 ધર્યો છે દુડ દિક્કાનો : દિલે દિલંદારનો ધોખો !
 નિગરમાં ચાંદલો કીધો : લલાટ રે ! નધી મ્હોડયો !
 બખ્શત ઇશકની ચોળી ! દિલે છે ઇશકની છાપો !
 છબિ શું ફરકરંગી આ ! નિગર છે ઇશકરંગી હા !
 નિગરવું સાચુ દાખવતી છબિ ચે એકરંગી આ !
 સખે સાગર ! કંઈ કુર્નિશ ! તબને સાચા નિગરથી હું !
 નિગર આ ચાર મિરકીનને નિભાવી લે સદા ચે તું !
 નિગરની છે ખરી ચારી : હજિની ચે ચહું ચારા !
 સદા મસ્તાનને ખ્યારી ! સલ્લે સાગર ! છબિ ત્હારી !

અન્દન ક્ષેત્ર-મયખાના

તા. ૧ ઓક્ટોબર : ૧૯૧૦.

મસ્તાન.

પ્રેમવિજ્ઞાન.

ઝરણાં મળે નદીએ જઇ, નદીઓ મળે દરિયાવને,
 ને પવન મીઠો સ્નેહના સન્દેશ લઇને સંચરે;
 સહુએ અહિં આ ભેટતા આલમ મહિં બોસાં દઇ,
 કુદરત તૈયો એ છે નિયમ તો કાં મળું હું ના તને.

ને, પર્વતો ઉઘા તહિં ચુખી કર બેહિરતને,
 મોળ સહુ દરિયાવના બેરે સહુને સ્નેહથી;
 ને માણુસો ધિકારની એ આંખથી નીલાજતા,
 માલિકની દરગાહમાં માફી ન મળતી એમને.

ને સૂર્યની આ રોશની બેરે જંધી એ ખરકને,
 ઘણા છૂપાઈ લેટતી ત્યાં જલધિની એ ગોદમાં;
 આસમાનમાં સીડી પડી છે સ્નેહના દરબારની,
 પ્યાલી પડી છે બાપલા, ત્યાં એક નૂરે ધરકની.

માલિકની લટકે તાહં એ માળ રૂડી સ્નેહની,
 એ પૂતળી આરોપતી અહિં સ્નેહીઓને બાપલા;
 કરતાં કરારો ધરકના ને હાથ તાળી દર્દ રમે,
 એ નૂરે સહુ છે ખ્યાલનું! ઉડી જશે એ ખ્યાલમાં.

અમરેલી-સ્નેહાલય.

તા. ૨૫-૫-૦૯.

સ્નેહી.

અમિલાપા.

(૧)

ને હું થાઉં વૃક્ષ લતા બનીને પ્રિય! મળજો,
 લેતાં પ્રેમ પ્રમેદ સંગમાં રમે ખીલજો.

(૨)

ને હું થાઉં કુસુમ કુંજમાં સરસ સુગન્ધિત,
 તો બનીને મકરન્દ સદા રૂહેજો અન્તઃરિયત.

(૩)

ને હું થાઉં હર્મયોગ્યી દાળો વિપધર,
 તો પ્રાણધિક! મહામૂલ્ય અણિ થાજો ધિર પર.

(૪)

મૃત્યુ પામીને યાઉં થઈ હું પ્હોલી પત્થર,
તો પ્રિય ! યાને વિમલ શુશીતલ ઝરણું સુન્દર.

(૫)

જો હું યાઉં સ્વચ્છ સરોવર મીઠા જળનું,
તો ધરજો પ્રિય ! રૂપ પ્રદુષિત અમળ કમળનું.

(૬)

નીલાકાશ અનન્ત મહો મળી જાઉં જો હું,
ધન્વરૂપ નિઃકલંક તમને નિરખીશ તો હું.

(૭)

જો હું યાઉં અતિ ગભીર સાગર તો પ્રિયવર !
હર રહેજો જની મંજુ મનોહર મોતી અમૂલ્ય,

(૮)

પ્રતિ રૂપમાં, પ્રતિ રચનામાં, નવ યાને ન્યારા,
સર્વ સ્થિતિમાં ધ્યયતીજ તમને હું પ્યારા !

કલકત્તા,

તા. ૨૮-૧૧-૧૨

}

આંધ્રી વિદ્યુત્તદાસ ઉદેશી.

“ શ્રીબુદ્ધમહાત્માનું જીવનચરિત્ર
શું શીખવે છે ? ”

(અનુસંધાન ગતીકથા.)

આ પ્રસંગની કુમારની વર્તણૂક આશ્ચર્ય તથા દૈવદુઃખ ઉપજાવે તેવી છે. પિતાની આજ્ઞા વિના સંસાર છોડી દેવા જેવું કામ એક મહાત્મા કરે તે તેને માટે અણુપટલું છે; તેમને ઘોડો વખત વધારે સંસારમાં જલકમલવત્ પણ્યું રહેવું યોગ્ય હતું; પરંતુ આમ

બધારે બનેલું જ છે ત્યારે આપણે એમ માની દિલાસો લઈશું કે જગત્તાં દુઃખો વધારે વખત જોઈ શકે તેવું તેમનું હૃદય નહતું. તેમનો વૈચયગ સર્વ વાતોને દબાવી દઈ પોતાનો માર્ગ ત્વરાએ લેવા જોઈએ જોસદાર હતો.

પછી મહાત્મા સિદ્ધાર્થે પોતાનાં બાપી સર્જેલાં રેશમી વસ્ત્ર તથા વાળ વગેરેનો નાશ કરી શરીર સૌંદર્યે ઓછું કરવા બગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં.

શ્રી બુદ્ધત્વં રા- આલતાં આલતાં રાજર્ષિ મગધદેશની રાજધાની રાજગૃહી નગરી પાસે
જગૃહતરફ વિ- આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં આવેલી રત્નગિરિ નામે ટેકરી ઉપર
અરવું. નિવાસ કર્યો.

અહીં તેઓ પોતાના જીવનને સંયમી અને સંદનદીન બનાવી સાદાઈથી રહેવા લાગ્યા. નગરમાંથી બિંદુ લાવી ઉદરનિર્વાહ કરવા લાગ્યા. કદી પણ રત્નગિરિ ઉપર શરીરને જોણે દુઃખ નહિ આવેલું એવા આ યુવાન યોગી હવે વધારે નિવાસ અને વધારે કષ્ટ સહન કરવાનું સામર્થ્ય મેળવવા લાગ્યા.
નિર્દોષ જીવન.

આ ટેકરી ઉપર કેટલાક સન્યાસીઓને દેહકંઠના પ્રયોગ કરના શાક્યમુનિએ જોયા.
પોતે સત્યની શોધ માટે બિંદુ બન્યા હતા, અને તે વિષે આ સન્યા-
સત્યની શોધ. રીઓની પાસેથી કાંઈક જાણવા તેમણે ઇચ્છ્યું; પરંતુ તેઓને અવળે
માંસન્દાસીઓ- રસ્તે ગયેલા જોઈ તેમની દયા આવી, દયાળુ પુરુષો કોઈને પણ દુઃખી
ના મેળાપ. કે અગ્નિ જોઈ શકતા નથી.

આગળ જતાં તેમણે એક ભરવાડને કેટલાંક ઘેટાં તથા બકરાં તે દેશના રાજા બિંબિસારે આપેલા યજ્ઞને માટે લઈ જતો જોયો. તેમાંના એક દુઃખી ઘેટાને પોતાને ખબરે લઈ સૂર્યના તાપમાં શાંતિથી ભરવાડની સાથે રાજના યજ્ઞસ્થાનમાં ગયાં. ભોક્ષા યોગીને જોતાં જ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. રાજાએ બોલાવવાથી મહાત્મા તેની પાસે ગયા; પૂર્ત હોમને માટે તૈયાર કરેલા એક બકરાને નિર્દેશપણે કાપવા એક સાક્ષીને તૈયાર થયેલો જોયો ત્યારે તેમણે તે બકરાનું કુરતાથી બાંધેલું મુખ છૂટું કર્યું અને છરાને તેની ગરદન પર પડતો અટકાવ્યો. સર્વના આશ્ચર્યની વચ્ચે મહાત્માએ વાગધારા ચલાવી અને સદુપદેશથી સર્વને કુમાર્ગ તજાવ્યો, રાજાએ તેમને ત્યાં રહેવા વિનંતિ કરી. મહાપુરુષ સિદ્ધાર્થે પોતાની પહેલાંની સ્થિતિ કહી બતાવી અને બાદ્યાવસ્થાની પિછાન તાજી થઈ; તેથી બિંબિસારે યોગીને પોતાના નગરમાં રાખવા ધણી મહેનત કરી, પરંતુ સ્નેહમાં ફરી લુબ્ધ ન થવા મહાત્મા રજા લઈ પોતાને સત્યની શોધમાં ફરેલ બન્યા પછી ફરી મગધનું વચન આપી વન તરફ આજ્ઞા ગયા.

રાજા બિંબિસારે તેમના ઉપદેશની અસરથી એક સિદ્ધાસેખ કાતરાવી પોતાના

રાજ્યમાં યતો હરેક પ્રકારનો પશુ તથા પક્ષીઓનો વધ અટકાવ્યો.

રાજા શૂદ્રમાં રાજા

બિબિસારને સ-

ન્માંગે ચડાવી અ-

નેક પશુઓનો વધ

બંધ કરાવ્યો.

આ પ્રમાણે તેઓ બીજા કેટલાક ઉપકારો કરતાવનમાં વિચરતા હતા. તેઓને એક વખત એક સ્ત્રી નામે કિશો-ગૌતમી કે જેનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામ્યો હતો તે પોતાના પુત્રનો ડંખ દૂર કરાવવા મળી હતી; મહા યુદ્ધિશાળી ભગવાને તેણીને નિરાશ નહિ બનાવતાં યુક્તિથી તેના પુત્રના મૃત્યુનો શોક ઓછો કર્યો.

રાજાશૂદ્રીથી શાક્ય મુનિ વૈશાલિ તરફ ચાલ્યા; ત્યાં આરાડકાલામ અને ઉદ્રકશમપુત્ર નામે બે પंडित સન્યાસીઓ પોતાના શિષ્યો સાથે રહેતા હતા.

વંશાલિમાં બે પં-

ડિત સન્યાસીઓ-

નો પ્રસંગ.

સત્યની શોધ માટે

વધારે પ્રયત્નો આ-

હાણેને બોધ.

પ્રથમ તેમણે આરાડકાલામ પાસે કેટલાક સમય રહી કેટલીક વાતો સાંભળી, પરંતુ તેથી નેઓને બોધ્યે તેવા બુદ્ધાસા નહિ મળી સકતાં બીજા સન્યાસી ઉદ્રક પાસે ગયા. ત્યાં પણ સંતોષકારક તરતોરું જ્ઞાન નહિ ચવાથી પાસેનાં મંદિરોમાંના બ્રાહ્મણો પાસે ગયા; તેઓને તો પશુવધ કરતા બોધ બોધ આપવાની જરૂર પડી, અને તેમાં સરળ યર્થ ગયા પાસે આવેલા ઉરમિલ્લ નામના બંગલમાં આવ્યા. અહીં ઉદ્રકના પાંચ શિષ્યો તપશ્ચર્યા કરતા હતા તે બોધ તપનો અનુભવ લેવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તે પાંચ સન્યાસીઓની સાથે પોતે પણ ધ્યાનને તપ કરવા લાગ્યા. ઉદ્રિકદમન અને ઉદ્ર તપ કરતાં છ વર્ષ વીતી ગયાં; પરંતુ તેથી બીજા કેટલાક શયદા ચવા હતાં સત્યની પ્રાપ્તિ યર્થ નહિ. હવે તે તપથી શરીરના સ્વભાવ પ્રમાણે ધડકા પહોંચ્યો ને નળગાળને લીધે એક વખત તપરતી પડી ગયા. આવે વખતે એક ભરવાડના છોકરાએ તેમની ધણી ભક્તિભાવથી સારવાર કરી, તેથી તેમની શક્તિ અમુક અંશે પાછી આવી.

આવે વખતે મહાત્માની સારમાહી શક્તિના ઉદાહરણરૂપ એક બનાવ બન્યો. તેઓની મને ત્યાંથી પણ સાર ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિથી તેમને પછે લાભ થયો હતો અને તેનો જ લાભ આ પ્રસંગે પણ તેમને પ્રાપ્ત થયો. પાસેના સહેરમાં ચવાના એક મહોત્સવને માટે કેટલીક વરાંગનાઓ, નાવિકાઓ શ્રી યુદ્ધની પાસે યર્ધને જતી હતી. તેઓ પોતાનાં વાહનો તાર મધ્યમક્ષર ખેંચવા માટે સાથીઓને બલામથક કરતી હતી; તે સાંભળતાં તેમને જણાયું કે એ વાત તેમને પણ લાગુ પડી ચકે તેવી હતી. પોતાના શરીરના તાર તપ કરવાથી બહુ ખેંચાઈ ગયા હતા જેથી તેઓને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું. શરીરને પણ બહુ

કષ્ટ નહિ આપતાં યોગ્ય અંકુશમાં રાખવાથી જ કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે; શરીર એ નિરૂપયોગી યીજ નથી. શરીર નાશવંત છે. માટે તેના પરનો રાગ દૂર કરવો; શરીર નાશવંત છે માટે તે નાશ ન પામે તે પહેલાં તેના સદુપયોગ કરી લેવો; પરંતુ નાશવંત છે માટે શરીરનો અપકંઠ સમયે નાશ કરવો નહિ.

પછી તેમણે તપ છોડી ઇંદ્ર સ્નાન કરી એક વટવૃક્ષ નીચે પદ્માસન કરી ધ્યાનમાં બેસવાનું પસંદ કર્યું. તે દિવસે વડના ઝાડ નીચે બોજન પધરાવવાની ઉત્તમ ભોજનની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરવા એક ગોવાલણુ આવી પહોંચી. તેણીને સંતાન પ્રાપ્તિથી શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને તેને એકે કરેલી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરવાના આનંદ-શક્તિઓ પાછી દમાં હતી. તેણી ઉત્તમ પ્રકારની ખીર તૈયાર કરી લાવી હતી; અને આવી. મહાત્મા બુદ્ધને વડના અધિષ્ઠાતા દેવ જાણી તેમનાં પાનમાં ખીર પધરાવી, આ બોજનથી તેમનું શરીર સતે જ બન્યું; ગોવાલણુ સુખતાને તેમણે પોતાની ઝોળખાણુ આપી ત્યારે તેણી ઘણી ખુશી થઈ ને શુભેચ્છા સાથે ચાલી ગઈ.

શક્યસુનિના પાંચ સોખતી સન્યાસીઓએ તેમને વ્રતભંગ કરનાર તથા તપના કાપર તરીકે ગણ્યા, અને તેમના તરફનો ભાવ દૂર કર્યો.

મહાત્મા તે વટવૃક્ષ નીચેથી ઉઠી એક બોધિવૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ ?) નીચે ધાસનું આસન કરી બોધિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે બેઠા.

આ વખતે દેવો તરફથી વિનંતિ થવા લાગી કે આજની રાત્રિએ જગતનો ઉદ્ધાર કરનારું જ્ઞાન આપ પ્રાપ્ત કરો. આ વખતે તેઓને ઘણું દુઃખ આ-
બોધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત તમાના યત્નઓ-દુર્ગુણો તરફથી પડ્યું. સૂક્ષ્મ જીવનમાં તેઓએ મ-
થવાની રાત્રિ: ક- હાત્માના ધ્યાનમાં વિધ્વ નાખી સંપૂર્ણ કસોટી કરી અડગ મહાત્મા
સોટી કરનારા પરિ તે રાત્રિના પહેલા પ્રહરના અંતે 'સમસંબુદ્ધ'ની સ્થિતિએ પહોંચ્યા;
સહ: મહાત્માની પોતાના પાછળના પાંચસો ભવ જાણી વિશ્વનું સ્વરૂપ અનુ-
શાંતિ. ભવવા લાગ્યા. કેવી રીતે કંઈ થાય છે, અને કેવી રીતે તેનાં ફળ આવે છે, તેનું જ્ઞાન થયું. બીજા પ્રહરમાં સર્વ જીવોની આગતી
તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. પાછલકી સ્થિતિનું તેમને જ્ઞાન થયું અને ત્રીજા પ્રહરમાં અજ્ઞાન સર્વ દુઃખનું મૂળ છે એ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શોધી કાઢ્યું.

છેલા પ્રહરમાં તેમની દૃષ્ટિમાં “ દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો અંત લાવવાનાં સાધનો ” દ્વાપતી ધરાવે છે એ ચાર સત્યો પ્રકટ થયાં. છેવટમાં આ બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ. રાત્રિને અંતે તેઓ ‘બુદ્ધ’ થયાં—બોધિજ્ઞાનના માલિક બન્યા. ત્રણ કાળના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા; તેની અસરથી જગતમાં બાલ દેરદારો જોવામાં આવ્યા અને સર્વજ્ઞ શાંતિ પ્રસરી રહી.

બોધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી તેઓ સાત દિવસ અને રાત્રિ સુધી ધ્યાન ધરી રહ્યા અને જગતને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનનો સ્વાદ આપવા તૈયાર થયા; પોતે બોધિજ્ઞાનથી જ-
ગદુદ્ધાર કરવા માટે મુક્તિ માર્ગ મેળવી બીજાને તેમાં દોરવા તત્પર થયા.
તૈયારી.

મહા પુરુષ તો તેજ કે ને પોતાની શક્તિઓનો લાભ જે કોઈ લઈ શકે તેને આપે; ખરી રીતે તો મહાત્મા બુદ્ધની પેઠે શ-

કિતઓ મેળવે પણ પરને માટે; પરને માટે મેળવેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ પરને માટેજ કરવાનો હજી શ્રી યુદ્ધ પ્રથમ તો કાશી જઈ મૃગવનમાં ઉદ્ધકના પાંચ મૃગવનમાં પ્રથમના શિષ્યોને મળ્યા. તેઓના અજ્ઞાનને દૂર કરવા આ સમયે. યુદ્ધને પાંચ શિષ્યો: સામર્થ્ય મળેલું હતું; અને 'ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તન'ના નામે ઓળખાતો 'ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તન.' બોધિમાન પ્રાપ્ત થયા પછીનો પ્રથમ ઉપદેશ તેઓને આપ્યો: તેમાં તેમણે એકદેશીય માગેને ધિક્કારી મધ્યમમાર્ગનીરૂપણા કરી. યુદ્ધ શ્રદ્ધા, યુદ્ધ વિચાર, યુદ્ધ વચન, યુદ્ધ આચાર, ઉદર નિર્વાહનાં યુદ્ધ સાધન, યુદ્ધ ઉદ્યમ, યુદ્ધ સ્મૃતિ અને યુદ્ધ ધ્યાન—એ આઠ પ્રકારે ઉત્તમ માર્ગની પ્રાપ્તિ અષ્ટ વિધ માર્ગ: થાય છે, તથા જગતમાં દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો અંત, દુઃખનો ચાર સત્યો. નાશ કરવાના. ઉપાયો—એ ચાર સત્ય છે—હયાતી ધરાવે છે; એ બંને વાતથી સમજાણ આપી, અને એ પાંચે સન્યાસીઓ તેમના પ્રથમના શિષ્યો થયા, અને ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં મદદરૂપ નીવડ્યા.

આ સમયે દુઃખથી વિરાગી બનેલા એક નારી ફટેલા ચંદ્રચંદ્ર. પુત્રને આ મહા-ત્માએ અદ્વંકાર વગેરે તથા હૃદય શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે અને ણીજા પપ્પશિષ્યો; બાહ્ય દેખાવોથી સિદ્ધિ નથી એમ સમજાવી યુગ્મજ્યો, આ યુવા-યસ અને તેના નવું નામ ધસ હતું અને તેના પર મિત્રો પણ પોતાના મિત્રને પૃષ્ઠ મિત્રો. આવી સ્થિતિએ પહોંચેલા જોઈ તેના માર્ગે વળ્યા; આ પ્રમાણે શશ્યાતમાં થયેલા ૬૦ શિષ્યોને મહાત્મા યુદ્ધ ઉપદેશ આપવા જુદા જુદા દેશોમાં મોકલ્યા.

મનુષ્ય ઉપર ઉપદેશની અસર કેટલી થાય છે તે સર્વ કેટલના જાણુયામાં હોય છે. ઉપદેશની અસર થણે બાગે ક્ષણિક હોય છે અને અમુક પાત્રો હ-સાઈ શિષ્યોને ઉપ-પર તેની અસર થણી થાય છે. આવો વર્જન ઉપદેશનો લાભ હજી દેશાંકરવા મોકલતી શકે છે; તે સિવાય સર્વ મહેનત ફાકટ જાય છે. અધિ શ્રદ્ધાળુએ. ૧ વખતનો બોધ. સમક્ષ અપાયેલા ઉપદેશની અસર પણ નાશવંતજ. હોય છે. એવા કેટલાક નરો હોય છે કે જેઓ પોતે પોતાની મેળેજ અમુક અંશે લાયક બનેલ હોય; તેવા સુચનનો સદુપદેશનો સ્પર્શ માત્ર થતાં ઉન્નતિ પામે છે. આ વાતનું બાન બોધિવર મહાત્માને હતું; તેથી તેઓએ પોતાના શિષ્યોને દુરમાયુ કે “વણા એક પુરૂષો એવા છે કે જેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉપર ચોકુંજ અધિકારનું પડળ રહ્યું છે,” અને તેઓને જો સહબોધ આપવામાં આવે તો તેઓનું રક્ષણ થઈ જાય. તેવા આત્માઓની ખાતર, હે ભિક્ષુકો! તમે જાઓ અને તેઓનો ઉદ્ધાર કરો.

એ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશના કામમાં રોકી મહાત્મા પોતે ઉરજિંદવના

જંગલ તરફ નિર્ધારિત. ત્યાં કાશ્યપનામે એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ પોતાના ઉરબિંદ્ય તરફ વિ- ૫૦૦ શિષ્યો સાથે રહેતો હતો; તેમની મુલાકાત શ્રી યુદ્ધને થઈ. હાર. ત્રણ કાશ્યપ તેઓએ તેના અગ્નિ કુંડમાં રહેલા એક પ્રચંડ મહોરગને પોતાના ભાઈઓને બોલ આત્મબળથી શાંત કર્યો. આ ચમત્કારથી તથા રાજર્ષિ યુદ્ધના અનુયાયી કર્યા. અમૃતતુલ્ય ઉપદેશથી કાશ્યપને સન્માર્ગ સૂઝ્યો. તેણે યજ્ઞ હોમ આદિ ક્રિયાઓની સામગ્રી નદીમાં ફેંકી દીધી. આ કાશ્યપના બે બાઈઓ નાદીકાશ્યપ અને ગયાકાશ્યપ પણ આ વાત જાણી શ્રી યુદ્ધની પાસે પોત પોતાના ૫૦૦-૫૦૦ શિષ્યો લઈ આવ્યા. તેઓએ કાશ્યપની વર્તણૂકનું કારણ જાણી બોલ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો.

આ પ્રભાણે પાત્ર તથા સમયને અનુસરી યોગી યુદ્ધ ઉપદેશ આપતા અને બાવિ- જનોને શ્રમણ બનાવતા શ્રી 'તથાગત' (જેને તથા = તાદૃશ રાજગૃહ પાસે યદિ ગત = જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેવા) બિંબિસાર રાજાને મળવા રા- વનમાં નાજ બિંબ જગૃહ નગર તરફ ચાલ્યા; ત્યાં યદિ વનમાં ઉતર્યા, અને વિદ્વાનોનાં સારનું બોદ્ધધર્મોના માન માટે તેવો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; જેના પ્રભાવથી રાજા યાચી થયું; ધર્મને બિંબિસાર સાથે ધણા સુઝ મનુષ્યો બોલ થયા. રાજા બિંબિસા- પ્રચાર. રતી વિનિતિથી મહાત્મા વેણુવનમાં પધાર્યા; જ્યાં તેઓએ ધણો વ- ખત રહી ધણા ઉપકાર કર્યા. કેટલોક કાળ જતાં લોકો યુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ એ ત્રણ શરણ અંગીકાર કરવા લાગ્યા અને શ્રી યુદ્ધની રૂપણીનો ધણો પ્રચાર થયો.

શ્રી યુદ્ધને મહાકાશ્યપ નામે એક બ્રાહ્મણ શિષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, જેણે બોદ્ધધર્મના બધાં શ્રવે એકદાં કરાવ્યાં હતાં. એક વખત શિષ્યોની માંદગીમાં બે મહાકાશ્યપ પ્રતિ પ્રધર્માના પ્રસંગથી મહામુનિએ તેમને યોગ્ય બોધ આપી 'પ્રતિમોક્ષ' મોક્ષની સંસ્થા. તરીકે ઝોળખાતા સધની વ્યવસ્થા માટે નિયમો નિશ્ચિત કર્યા.

યુદ્ધ ભગવાનને આ રિયતિએ પહોંચેલા સાંભળી રાજા શુંદ્રોદને કેટલાક દુતોને બ- ગવાનને કપિલ વસ્તુ તરફ પધારવાની વિનિતિ કરવા મોકલ્યા; પરંતુ રાજા શુંદ્રોદને તરફ અહો, અમૃતની શક્તિ ! મહાત્માની મધુર વાણીનું અવશ્ય કરવા- થી કપિલ વસ્તુ તર મંજ સર્વ દુતો લીન થતા જઈ સંદેશો જૂલવા લાગ્યા, કેટલાક તો ફેવિચરવા વિનિતિ શ્રમણ બની ગયા, છેવટે રાજાએ યુદ્ધ ભગવાનના બાળપણના મિત્ર ઉદાપીને મોકલ્યા.

ખરેખર પોતાની માન્યતા બીજાને સમજાવી પોતાના અનુયાયી બનાવવાનું કાર્ય આ- મુક અગાધ શક્તિ વગર બની શકતું નથી; મહાત્માની વાણી કેવી અદ્ભૂત અને મીઠી હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આ બનાવથી આવી શકે છે.

ઉદાપી પોતાના જ્ઞાન બંધ કરી સંદેશો કહેવા યુદ્ધ ભગવાનની પાસે આવ્યો. શ્રી

બુદ્ધ પોતાની ફરજ બજાવવા કપિલ વસ્તુનો માર્ગ લીધો. કપિલ કાપલ વસ્તુમાં મહાત્માને મોટો આધાર: ઉઘા પ્રકારના બોધ. વસ્તુમાં આપી રહેલો આનંદ અકલ્પ્ય હતો; નાનાં મોટાં સર્વ મનુષ્યો યુવરાજને બદલી ગયેલા બેવા તથા દર્શનનો લાભ લેવા ઉઘાનમાં જવા લાગ્યાં. શુદ્ધાદન સંજનને આવાં પુત્ર રાનને ખોઈ બેસવા માટે દિલગીરી થઈ; જે ત્રિકાગ્રાની મહાત્માએ બાણી લઈ પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિની સમજણ આપી પિતાને ખુશી કર્યાં.

કપિલવસ્તુમાં શ્રીયુદ્ધે પોતાના નવયુવાન ઓરમાન બાઈ નક્કે શ્રમણ બનાવ્યો અને પુત્ર રાહુલ પણ પિતા પાસેથી વારસાદે 'સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો' મેળવી શ્રમણ થયો, યશોધરા શ્રાવિકા થઈ.

રાગ શુદ્ધાદનની યોગ્ય સૂચનાથી બુદ્ધે પોતાના સંઘમાં એવો રિવાજ લાખલ કર્યો કે માતાપિતા કે કુટુંબીઓની રજા સિવાય કોઈ પણ મનુષ્યને શ્રમણ રહેલી જનને છુદ્ધામાં લાવી રાકાય નહિ. આવો નિયમ આ જમાનામાં કેટલો બધો અઘરો છે એ કોણ નથી બાણનું?

થોડા વખત પછી મહાત્મા બુદ્ધે રાજગૃહનો માર્ગ લીધો; અને માર્ગમાં કેટલાક શાક્યોને શિષ્ય બનાવ્યા, તેમાંનો દેવદત્ત પાછળથી તેમનો પ્રતિસ્પન્ધી થયો. સત્યને બહાર આવવા માટે એક બે વિદ્યથી ઉકલી જતું નિવર્તન હોત તો સત્યને આખો દુનિયા સમજી ગઈ હોત!.

સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો, મોટા નાનકો અને મુદરચો બોદ થવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રમણ થયા અને કેટલાક મુદરચપણે રહી એ ધર્મના 'ઉપાસક' બન્યા.

ધર્મના પ્રચારમાં વધારો.

મહાત્મા પોતાના એક જાનવીર ભક્ત સુદત્તની વિનયથી આવડતી નગરીમાં પધાર્યા; ત્યાં તેઓએ મિત્રાર વગેરે ઘણા મનુષ્યોને બોદ બનાવ્યા. ત્રણમા નામની પ્રથમ 'શ્રાવિકા' પણ અર્ધાજ થઈ. આવરતી પાસે બોદ બિશુકાને માટે બે મોટા વિહારો તૈયાર થયા. અંબપાલી નામની આવડતીમાં નિવાસ. એક સ્ત્રી પણ સર્વસ્વ બોદ ધર્મને અર્પણ કરી: બિશુકા થઈ.

સ્વાભાવિક રીતે અન્યમતના ઈર્ષ્યાખોર લોકોએ તથા કુમાર્ગી દેવદત્તે શ્રીયુદ્ધને હલકા પાડવા પ્રયત્નો કર્યા; પણ સર્વ નિષ્ફળ નીવડ્યા. તે વખતે મહાત્માએ જરા પણ દેખ બુદ્ધિ લાવ્યા સિવાય સમતાંભાવ બળવી રાખ્યો. કોઈ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની અશાંતતા ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તો 'સમતાના સાગર' તરીકે ઘણાએ ઓળખાતા દેવ પરંતુ દેવી મનુષ્યોનો દેવ પ્રેમથી દૂર કરવામાં જ અરો પુરપાઈ છે.

શ્રીજીદ નિર્દોષ જીવન ગાળતાં દિવસમાં એ વખત ઉત્તમ ઉપદેશ આપતા. ઉપદેશનાં મુખ્ય તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન આપણે અત્ર સંક્ષેપમાં કરીશું.

પ્રતિસ્પર્ધા દેવદત્ત

તથા ઈર્ષ્યાખેર લો- 'કર્મ' અને 'પુનર્જન્મ' એ એ મુખ્ય સિદ્ધાંતો પર બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન કેળવી નિષ્ક્રિયતા. સ્વાયેક્ષુ છે. પુનર્જન્મનાં કારણોનો નાશ કરવાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે આઠ પ્રકારના મધ્યમ માર્ગ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્યનું અગાન દૂર થાય છે. અને પરિણામે આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી છે. તેણે અનુક્રમે 'મનો દ્વારાવજન' અથવા 'વિવેક', 'પરિક્ષમ' અથવા 'વૈરાગ્ય શુણ', 'ઉપ-શ્રીજીદનો ઉપદેશ: ચાર' અથવા 'ચારિત્ર', 'અનુક્ષેપ' કે 'નિર્વાણની ઇચ્છાની સ્થિતિ' બૌદ્ધ તત્ત્વ જ્ઞાન. અને 'ગોત્રભૂ' કે 'જીવનની સ્થિતિએ પહોંચવાનું અધિકારીપણું' એ પાંચ પમથીઆં પ્રથમ ચર્યાં જોડાએ અને પછી શુદ્ધ માર્ગનાં ચાર પમથીઆં અનુક્રમે ઓળખવાં જોડાએ: 'સોત્તાપતિ' અથવા 'ઇશ્વરી પ્રવાહ (Jivāṃsāṃ jammī) માં પ્રવેશ', 'સમ્માસમ્મી' અથવા 'એકજ ભવ કરવો પડે તેવી સ્થિતિ', 'અનાગમી' કે 'છેત્રા ભવની પ્રાપ્તિ', અને 'અર્હત' કે 'સર્વજનની સ્થિતિ.

અર્હતનું મૃત્યુ નિર્વાણ કહેવાય છે. તેનાં દુઃખોનો અંત આવે છે; અને તે મોક્ષ પદને પામે છે.

આ માર્ગ દરેક મનુષ્યને માટે ખુલ્લો છે અને તે માર્ગમાં વળવા માટે જાતમહેન નનીજ નર છે. પોતાનો મોટા પોતાની કેજેજ સાધી શકાય છે; એક અર્હત પણ બીજાને માટે ક્રિયાઓ કરી મોક્ષમાં લઈ જવા સમર્થ નથી; આ વિષય પર બુદ્ધે વારંવાર સોંકાને સમજાવતા; કારણ કે મનુષ્યોની સામાન્યતઃ એવી અધમાન્યતા હોય છે કે ઇશ્વરની બક્તિ કરવાથી ઇશ્વર તેમને મોક્ષમાં બોલાવી લે છે અથવા છેવટમાં તેમને સાંમાનિક દુઃખોથી મુક્ત કરી મુખી બતાવે છે.

બુદ્ધે પોતાની બક્તિના સંબંધમાં પણ નિર્વાણ સમયે સિવ્યો સમદા બોધ આપ્યો હતો કે મારા નામની માળા જપ્યાં કરવી તે મારી બક્તિ નથી; મારા પર પ્રપ્ત વૃદ્ધિ થાય છે તે મારી ખરી બક્તિ નથી. મારી બક્તિ તો તેજ કે: મારાં દુઃખોનો અનુચાર વર્તવું.

પરમો લાભ સદ્ગુણમાંથી છે એવો પણ તેમનો બોધ હતો. સદ્ગુણી જીવન માટે તેમણે 'પચ્છીગ' (અદિ-સા-અસ્તેય-સત્ય-મયમાં નિયેધ-અભયર્થ) મુકરર કર્યા; અને તેથી અદ્યપિ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રશ્નજ્ઞા કરી. તેમણે અદિ-મા માટે યજ્ઞા પ્રયાસો કર્યા અને યજ્ઞાં નિર્દય કર્યો મર્યાને માટે બંધ કરાવ્યાં.

નિર્વાણને લક્ષ્ય પાગ એક પ્રસંગે તેઓએ એમ કહ્યું હતું કે તે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, વિનય, ભાવ, અપ્રમાદતા, સત્ય. દયા અને શક્તિના ઉપયોગથી માયાને દૂર કરવી જોઈએ.

નિર્વાણ સમયે શિષ્યોને તેઓએ કશું હતું કે અપ્રમાદી, વિચારવંત, ને શુદ્ધ ચર્ચ દૃઢ નિશ્ચયવાળા થતે; ખંતથીજ સિદ્ધિ થશે.

તેઓએ અમણવર્ગને માટે 'દશશીળ' ગોઠવ્યાં છે, કે જે પાળવાથીજ અમણ, અમણની પદવીને લાભક બને છે.

મહાત્માએ આ મુખ્ય વાતો સિવાય જૂદે જૂદે પ્રસંગે છુટક બોધ આપ્યો હતો. તેનો સાર ગ્રહણ કરવાથી અવશ્ય ધણો લાભ થાય છે. તેઓ ચિંતનની ઘણી પ્રશંસા કરી વિચારશીલ થવા બોધ આપતા; મૃત્યુ વગેરે દુષ્ટોનું બાન રાખી મનને મજા ખૂત બનાવી રાગ, દ્વેષ, લોભ, તણા, મમતા, પરનિંદા, મદ વગેરે આત્માના દુષ્ટ યત્ન-ઓને હઠાવી કાઢવા અને પોતાના વર્તનનું વારંવાર નિરીક્ષણ કરી ઉચ્ચતર દશાએ પહોંચતા જવાનું શીખવતા.

બુદ્ધ ભગવાનને યોગી દશાના ૪૫ મા વર્ષમાં સખ્ત માંદગી આવી અને પોતાનો નિર્વાણ સમય નજીક જાણી તે શિષ્યોને યોગ્ય શિક્ષાઓ આપતા. સખ્ત માંદગીના સમયે તેમનો કામનો દીકરો આનંદ તેમનો મુખ્ય શિષ્ય હતો; અને તેનો વાંજ સમય. તેમનાપર ધણો રોદ્ધ હતો તેને પણ યોગ્ય સમજણ આપી અને નાશવંત શરીરના અંત માટે શોચ ન કરવા સમજાવ્યું.

નિર્વાણ સમયે ભગવાન બુદ્ધ કુસીનગરની સમીપમાં- ઉદ્યાનમાં ઉતર્યા હતા. તે વખતની તેમની શાંતિ અદ્વૈતિક હતી. મરણ સમયે યત્તા અનેક ફેરફારોમાંથી એક પણ તેમનામાં જોવામાં આવ્યો નહિ અને દેહોની પુષ્પ રૂપિ તથા સંખ્યાબંધ સાધુઓ, રાજાઓ, રોહિત્તો તથા ભક્તોની વચ્ચે નિર્વાણ પામ્યા.

તેઓ બિવિધ સૂચન કરતા ગયા કે મૈત્રેય નામનો બુદ્ધ લાંબે કાળે નિર્વાણ. તેમના જેવુંજ જીવન ગાળી નિર્વાણ પામશે.

આ પ્રમાણે કરોડો મનુષ્યોના ધર્મની સ્થાપના કરનાર મહાત્મા બુદ્ધે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ જીવન પૂર્ણ કર્યું.

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातये ।

फलान्यपि परार्थाय वृत्ताः सत्पुरुषा स्व ॥

પરોપકારી વૃક્ષના જેવા આ મહાત્મા હતા. ખીજોને તે આશ્રય આપતા, પોતે

દુઃખ ભોગવતા અને એ સર્વનું દુઃખ સન્માર્ગનું જ્ઞાન તે પણ પરહિતને માટેજ પ્રાપ્ત કર્યું; જે કે સ્વહિતની સાધના પણ સ્વાભાવિક રીતે થઇ.

બૌદ્ધ ધર્મ કેટલો બધો-લોક પ્રિય થઇ પડ્યો હતો તે આપણે અશોક રાજાના શિલા લેખો ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ. તેમના અનુયાયીઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં એકદમ થયા તેનાં અનેક કારણો હતાં: મહાત્મા બુદ્ધનું પોતાનું જ્ઞાન વિશાળ હતું, તે સાથે તેઓનો બધ્ય દેખાવ અને ઉપદેશ શૈલિ બહુ આકર્ષક હતાં. વળી તેઓના ઉપદેશનું મૂળ સાર્વજનિક પ્રેમ (universal love) હતો. તેઓ પાત્ર પ્રમાણે વાર્તા, દંતકથા, ઉપમા વગેરેના આશ્રય લઇ મધુર શબ્દોમાં કહેવાની યુક્તિ જાણતા હતા કે જ્યાં તેમની બહુ ઉંડી અસર થતી. પાછળથી પણ આ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અશોકે ધર્મ મહામાત્રા વગેરે યોજનાઓ કરી કતી.

* * * * *

આવા નિઃસ્વાર્થી મહાત્માઓ દેશોદેશમાં ઉત્પન્ન થઇ પાપી જગતને સન્માર્ગ સુ-જાડો, એ હૃદયેચ્છા.

આ મહાત્માના જીવન અનુસાર આપણે પણ તેવી દશા પ્રાપ્ત કરી સ્વપરના હિતના કારણ થઇએ એ અતિમ ભાવના. અસ્તુ.

વૃજલાલ ધરમશી પુનઃજીવી.

. આત્મહત્યા.

—X—

આત્મઘાત મહાપાપ છે.

મનુષ્યનેજ શું પણ જગતમાં પ્રાણી માત્રને જીવ કરતાં વધારે પ્રિય વસ્તુ અન્ય કોઈ પણ નથી, એ વાત સર્વને માન્ય અને અનુભવ સિદ્ધ છે. આમ છતાં પણ દર સાલ અનેક મનુષ્યો આત્મ હત્યા કરતા આપણે જોઇએ છીએ. આથી આમ થવાનું કારણ શું આ એક મોટો વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

આત્મ હત્યા એમાં બે પદ છે. આત્મન અર્થાત આત્મા અને હત્યા (હત્ત કાર મારવું) એટલે મારવું. આ પરથી શબ્દસઃ અર્થે કરીએ તો આત્માનો નાશ કરવો એવોર્ણ

અર્થ થાય છે; પણ આત્મા તો અંબિનાથી છે. 'ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્' એ પ્રમાણે તેનું અજાયત સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ 'આત્મહત્યા' આ શબ્દથી આત્માની-જીવની અને શરીરની હાની કરવી એવોજ અર્થ સમજાય છે.

જે ઉત્પન્ન થયું તેનો નાશ થવાનોજ, જીવનો અને શરીરનો સંયોગ થયા પછી કેટલાક કાળે-શરીરની ક્ષીણતાને લીધે, રોગને લીધે અથવા કોષ્ટએ ખૂન કરવાથી કહો તેનો વિયોગ થવાનોજ; પણ આત્મહત્યા એટલે આપણે આપણા જીવનો અને શરીરનો મુદ્દામ-હાથે કરીને-વિયોગ કરવો. દિવામાં જગ તેજ અને વાટ હોવા છતાં અને જોરથી પવન વાતો ન હોવા છતાં તેને મુદ્દામ કુંક મારીને છુટાવવો, આના જેવીજ વાત આત્મહત્યાની છે.

દુષ્ટાળના પ્રસંગમાં, જાણુ પ્રલય અગર અગ્નિપ્રલયના પ્રસંગમાં પોતાના અત્યંત પ્રિય બાળ બચ્ચાંની પણ દયા ન આણતાં પોતાનો પ્રાણ બચાવવાને માટે લોક પ્રાપ્ત કરે છે. એ આપણે નિત્ય જોઈએ છીએ-પોતાનો જીવ બચાવવા માટે દ્રવ્યની, માત્ર મીઠકાતની, મગમાં રાંધેલી, કોઈની પણ પરજા માણસ કરતો નથી.

"જાતમાનં સતતં રક્ષેન્ દારેરવિ ધર્નેરવિ" એવું એક વ્યવહાર સૂત્ર છે અને તે સમજાતા અનુભવમાં પણ છે.

અને ખરેખર હકીકતે તો સંસારી મનુષ્યને-સુખની પૂઠે પડેલા માણસને-જગતની સર્વ વસ્તુ સુખકર થતી નથી એમ જાણે તો તે માટે તે બિલકુલ ખટપટ કરનાર નહિજ અર્થાત્ જે કાંઈ ખટપટ કરે છે તે જીવના સુખ માટેજ એટલે અન્ય સર્વ પદાર્થો કરતાં જો જીવ મનુષ્યને પ્રિય હોય તો તેમાં આશ્ચર્યની વાત શું છે. ?

આવી વસ્તુ સ્થિતિ હોવા છતાં પણ અનેક મનુષ્યો આત્મહત્યા કરવાને પ્રેરત થાય છે તે સર્વને અજ્ઞાની, મગજના ખસેજા અગર દીવાના માનવા કે કેમ ?

'દુર્લભં માનુષ્યં જન્મ' નરના નારાયણ બનવાની ચક્રવર્તી આ જન્મમાંજ છે. ઇત્યાદિ અનેક વાતો આત્મહત્યા કરનારના સમજવામાં આગતી નથી એમ કહેવું એ પણ સાહસ છે. અર્થાત્ આ કાર્યમાં પ્રવ્રત થનારને કારણ શું હશે અને તે પણ કેટલે અંશે યોગ્ય હશે એ ત્રિપમે થોડો ઘણો વિચાર કરીએ.

કરજનાર થવાથી આખર જવાનો વખત આવે કિંવા અત્યંત રોગગ્રસ્ત થઈને અસહ્ય પીડા થવાથી અથવા પરીક્ષા નાખાસ થવાથી બાહ્ય આયુષ્ય અત્યંત કટમય થશે એમ લાગવાથી, સાસુ સસરાનો જીલમ સંહન ન થવાથી પ્ર. છ. એક અંધવા અનેક કારણોને લીધે આત્મહત્યા કરવાનો પ્રસંગ આવે છે એમ ઘણે ખરે અંશે આપણને જણાય છે. આ અગર આ સિવાય ખીજાં પણ કારણો હોય તો પણ તે સર્વના મૂળમાં "ભાવી સુખમય હવિતની નિરાશા" એજ ભાવના મુખ્ય હોય એમજ દેખાય છે.

મારૂં પરમ-કર્તવ્ય છે એમાં મને લેશ માત્ર સંદેહ નહોતો. પરંતુ કલા પ્રકારની દેશસેવા બળવની અથવા કૃષી સેવામાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવું એ વાત હજી સુધી મારા મગજમાં ઉતરી નહોતી. દેશસેવાની પ્રજ્ઞ આકાશનાં અંકુરો મારા હૃદયમાં કુટી-ની-કળ્યાં હતાં. મારો ઉત્સાહ અમાપ હતો. મારી નિષ્ઠા અત્યંત દૃઢ હતી. મારી સભાના અન્ય સભાસદો બાપણુ આપતા હતા. જ્યારે હું હાથમાં લાંબો ખરડો લઇ રવા કરતો હતો અને તડકામાં ઘેર ઘેર બટકતો. જાહેર રસ્તાપર કોઇક સમયે અમારી સભાના વિગ્રાપનના હેન્ડખીલો પંથુ હુંજ વેંચતો, સભા બવનમાં ખુરશી, ટેબલ આદિ ગોઠવીને સરા-ધબધ રાખતો. અમારી સભાના નેતાના વિષયમાંજ એ કોઇ અનાદરચયક વાક્યો બોલતો તો હું કમર બાંધી જીવપર આવી લડવા તૈયાર થઇ જતો.

સ્વચ્છ તથા કોઇ સારી પદ્ધતીની આશાએજ હું કલકત્તે આવ્યો હતો, પણ અહીં આવી મેં ગેરીબાદી જેવાં કામો બજાવવાનો નિશ્ચય કીધો. આ દરમ્યાન મારા અને સુરજાળાના પિતા સુરજાળાની સાથે મારો વિવાહ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. હું જ્યારે કલકત્તામાં સેત્ર વર્ષની વયે આવ્યો હતો ત્યારે તેનું વય આઠ વર્ષનું હતું. ખીજ બાળુએ મેં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જીવનાવધિ વિવાહ ન કરી. સ્વદેશ હિતમાં 'પ્રાણ વિસર્જન' કરવા, પણ પિતાજીને મેં એમ કહ્યું હતું કે મારો વિધાબ્યાસ પૂરો થવા પહેલાં હું વિવાહ નહીં કરું.

ત્રણ મહીના પછી સમાચાર મળ્યા કે સુરજાળાનો વિવાહ બાળુ રામલોચન વડી-લની સાથે થઇ ગયો છે.

હું, મારી માતા, પતિત ભારત જૂમિની ઉન્નતિ માટે પૈસા ઉધરાવવાના ઉદ્યોગમાં મશગુલ રહ્યો. અત્યેવ આ ઘટના, જે સાધારણ અવસ્થામાં હૃદય વિદીર્ષ્ય કરવાવાળી તે મને તુચ્છ જણાઈ; હવે મારે એર. એ. ની પરિક્ષા દેવાની હતી કેમકે મેટ્રોક્યુલેશનની ખામ તો હું કરી ગયો હતો, એટલામાં મારા પિતાજીનો સર્જવાસ થયો. મારી માતા અને બે બહેનોની જીવિકા મારેજ હવે પુરી કરવાની હતી તેથી કોલેજ તથા દષ્ટિ ગુજ-રાનના સાધનની શોધમાં હું પડ્યો. ઘણો પ્રયત્ન કરતાં એક નાની જીલ્લા સ્કૂલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગ્યા મળી.

હું મનમાં ખુશી થયો કે ચાલો આપણા મનની ઇચ્છા હવે પુરી થશે. હું મારા ઉપદેશથી મારા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને બાવી ભારતનો એક એક સેનાપતિ બનાવી દઇશ એમ મેં વિચાર કીધો. હું પોતે ગેરીબાદી ન થઈ શક્યો તો બલે પણ આ સ્કૂલમાંથી પણ કોઇક ગેરીબાદી નીપજવીશ.

મેં બજાવવાનો આરંભ કીધો. મને જણાયું કે સ્કૂલમાં બાવી ભારત સંબંધી બા-પણે આપવા કરતાં પરિક્ષામાં આવનારા વિષયો શીખવવા સિવાય છુટકો નથી. એ મારા વિદ્યાર્થીઓને હું ગણીત વ્યાકરણ આદિ વિષયો શીખાવી જ્યાં ભારત વિષે વાર્તાલાપ ચલાવું તો હેડમાસ્ટર સારેજ તરતજ પાણીયું નાળાએ પરખાવી દેશે. એજ મહીનામાં

મારે સર્વ કલ્પાદ બંધ થઈ ગયો. રૂઢની સંભાળ રાખવા એક ભારતરને રૂઢમાંજ રહેવું પડતું હતું. હું એકલો હતો એટલે રૂઢભવનની રખેવાળીનું કામ મારે માથે આવી પડ્યું.

રૂઢમાં મોટા દીવાનખાનાની પાસે આવેલા એક સાધારણ કદના ઓરડામાં હું એકલો પડ્યો રહેતો. રૂઢ એક મોટા તળાવની પાસે વસતીથી કાંઈક દૂર હતી. તેને ફરતાં ચારે તરફ સોપારી, નાળાચેર ઇત્યાદિનાં વૃક્ષો હતાં. રૂઢના મકાનની છેક પાસે આમલીનાં બે મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં.

મારી નિશાળથી થોડેજ દૂર સરકારી વકીલ સમલોચન રહેતા હતા. બાલ્યાવસ્થાની મારી પ્રિય સખી, વકીલ મહાશયની સ્ત્રી, સુરબાળા પણ તેમની સાથેજ હતી. સમલોચન બાલ્યુની સાથે મારે સારો વ્યવહાર હતો. હું સુરબાળાને તેની શૈશવવસ્થાથીજ ઓળખું છું એ વાત બાલ્યુ સમલોચન જાણતા હતા કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. યોગ પરિચયવાળા સમલોચન બાલ્યુને એ વાત કહેવી પણ મને યોગ્ય જણાઈ નહીં અતઃએવ જુના પ્રમંગની ચર્ચા ન થવાથી એક સમયે સુરબાળાનો મારા જીવન સાથે શો સંબંધ હતો એ વાત હજી સુધી મારા મગજમાંથી ગઈ નહોતી.

એકવાર, રત્નને દિવસે, હું સમલોચન બાલ્યુને ઘેર તેમને મળવા ગયો. અમુક વિ. ૫૫ ઉપરજ વાર્તાલાપ કરવો એવો કાંઈ નિશ્ચય કરી હું નીકળ્યો નહોતો. અરજી. ત્યાં જઈને હું એટો અને આડી અવળા વાતો કરવા લાગ્યો. એટલામાં પાસેના ઓરડામાં જંગડીનો અણખણાટ સંભળાયો. જોઈ છું તો પાસેના બારણાના છિદ્રમાંથી બે કુતુહલ પૂર્ણ નેત્રો મારા તરફ જુલે છે. બાલ્યાવસ્થાનો વિશ્વાસ, સરક્ષતા અને શૈશવ પ્રીતિથી ભરેલાં બે મોટાં મોટાં નેત્રો બે તારા તથા જળપૂર્ણ કળા વાદળાંઓની સદૃશ મારા હૃદય પર આક્રમણ કરવા બારણા છાંદ્રમાં પ્રગટ રયાં હોયને! બાલ્યાવસ્થાના ઇતિહાસ વાચક સુગમનેત્રોના પ્રદારથી પીડિત થયેલું માફ હૃદય. ઘટકવા લાગ્યું. રૂઢમાં પાછા વળી આવતાં મારા હૃદયની વેદના ઘટવાને બદલે વધી હૃદયને ખુશીમાં સંખ્યાના મારા સર્વ પ્રયત્નો-લખતું વાંચતું ઇત્યાદિ-નિષ્ફળ થયા. હૃદયમાં ધગતા આગના અગ્નિના વધારે ને વધારે પ્રજ્વળિત થઈ હૃદયને બાળી નાખતા હતા. એવું પ્રતિત થતું હતું કે જલ્દી માફ હૃદય એક મોટી શીલાના બારથી ચૂર્ણ થતું હતું.

સૂર્યનારાયણ અસ્ત થયાં, પણ મારી હૃદયવિદારક વેદનાનો અસ્ત ન થયો. હું એકાંતમાં મૌન્ય ધારણ કરી વિચારવા બેઠો કે મારા મનને આ શું થઈ ગયું?

માફ મન મને પુછવા લાગ્યું કે “તારી સુરબાળા ક્યાં ગઈ?” મેં ઉત્તર દીધો “મેં તો તેનો સ્વયં મારી ઇચ્છાથી પરિત્યાગ કરી દીધો હતો. તે આખો જન્મમારો મારી રાહ જોઈ કુવારી બેસી રહે કે?” પાછું મને પુછ્યું “જેને તું તે સમયે તારી ઇચ્છા માન પ્રકટ કરતાં પો ‘હા’ એટલા સુખે ઉચ્ચારતાંજ મેં જીવી સંખ્યા હાં તેને આજે તું

ગમે તેટલા કષ્ટ છતાં પણ પુરેપુરી જોષ ચક્રતો પણ નથી. શૈશવાવસ્થામાં તારી સાથે બાલકીડાં કરવાવાળા સુરબાળા આજ તારી બાણુમાં બંધે રહેતી હોય, તેની બંગડીનો ખણખણાટ બંધે તારા કર્ણમાં પ્રવેશિત થતો હોય, તારી ઘાણુન્દ્રિય તેના માથાના તેલની સુગન્ધીથી બંધે મુગ્ધ બનતી હોય, તો પણ ખર્ચરદાર રહેજે; તેની અને તારી વચ્ચે પત્યરની એક મોટી દિવાલ આડી છે.”

મેં ઉત્તર દીધો “ દિવાલ છે તો બંધે છે, સુરબાળા મારી કાણુ છે ? ” મને ઉત્તર મળ્યો. “ હા, આજે તારો સુરબાળા સાથે જરાયે સંબંધ નથી, પણ એક સમય એવો હતો જ્યારે કાણુ જાણે તારો અને તેનો કેવો સંબંધ થાત. ” મેં કહ્યું “ હા, એ સત્ય છે કે મારો અને તેનો દીવ્ય સંબંધ થાત. મારા આ આન્તરિક જીવન સાથે તેનો ગૂઢ સંબંધ થનારો હતો. તે મારા જીવનના સુખ દુઃખની ભારીઆણુ, મારી પ્રાણેશ્વરી, મારા હૃદયતપને બીરાજનારી થઈ ગઈ હોત, પણ આજ-હાલ !—આજ તે મારાથી કેટલી દૂર છે ? આજ તેને નીરખવાનો પણ મને નીષેધ ! તેની સાથે વાતચીત કરવી તે દોષ ! તેનું સ્મરણ કરવું તે પાપ ! રામલોચન-સહસ્રા આવી અમારા ઉભયની વચ્ચે બીંત સરખો થઈ પડ્યો. જાહના મંત્રો બણી તે સહસ્રા સુરબાળાને આ પૃથ્વીમાંથી હુમ કરી ગયો. હું માનવસંસારમાં નૂતન નીતિ પ્રચાર કરવા નથી આવ્યો; હું સમાજનાં બંધનો તોડવા નથી ઇચ્છતો. માત્ર મારા હૃદયના બાવોને જ હું પ્રકટ કરી રહ્યો છું. હૃદયમાં જેટલા બાવોનો હૃદય થાય છે તે સર્વ બાવો શું નિઃસાર જ હોય છે ? સુરબાળા-તે સુચારુ મૂર્તિ સુરબાળા—જે આજ રામલોચનનું ગૂઢ દીપાવી રહી છે. તે સુરબાળા પર મારો અધિકાર છે કે રામલોચનનો એ વીચાર હું નથી કરતો. આ પ્રકારનું ચિન્તન કંઈ-અનુચિત છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું, પરંતુ આ પ્રકારની બાવના અસ્વાભાવિક છે એમ કહી શકાય નહીં. ”

સંધ્યા સમયે આ માનસિક બાવો અને કદપન-ઓ તથા મનના તર્ક ચિત્કંથી માફ મન બીજા કોઈ કામમાં ન લાગ્યું. બીજે દિવસે બપોરે જ્યારે હું મારા વર્ગમાં બેઠો હતો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના વાંચવાનો અવાજ તથા પતંગીઓનો ધ્વનિ મારા કર્ણમાં પ્રવેશિત થતો હતો. હું સુમધરાગવહીત અલ્પોષ્ણ વાયુ મન્દ મન્દ વાતો હતો. સહસ્રા મારા મનમાં એક કામના ઉત્પન્ન થઈ. આ કામના શાની હતી તેનું મને જ્ઞાન નહોતું.

સ્કૂલમાં રજા પડી અને મારા ઓરડામાં એકલું રહેવું અશક્ય જણાયું. સંધ્યાના સુ-મનોહર સમયે રમણીય તળાવના તટપર તાળાંએર અને સોપારીનાં વૃક્ષોનો અર્થહીન ધ્વનિ સાંભળી મારા મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે મનુષ્ય સમાજ એક પ્રકારની જટિલ બ્રમળળ છે. ઉચિત સમયે ઉચિત કાર્ય કરવાનું કોઈનું મન નથી ચાહતું, કિન્તુ અનુચિત સમયે અનુચિત કાર્ય કરવાની વાસના પ્રાણને ચંચળતા સાગરમાં હુબાડી દે છે. યદિ હું ઇચ્છત તો સુરબાળાનો સ્વામી બની વૃદ્ધત્વ મુખી સુખમાં જીવન વ્યતિત કરી શકત, પરંતુ મને ગેરીબાદી બનવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. અને અન્તે બન્યો શું ? એક ના-નકડી નિશાળનો આસીરટ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર. રામલોચનની સાથે સુરબાળાના વિવાદ થવાનો સંભવ

નહોતો. વિવાહની પૂર્વે રામલોચનનો સુરખાળા સાથે 'પરિચય' સુદાં નહોતો. તે સુરખાળાને એક સાધારણ બાલિકા લેખતો હતો. વિવાહ કરી તેણે વજીલાત કરવી શરૂ કરી અને પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. સુરખાળાના આવવાથી તેના ઘરમાં કાંઈ વિશેષ પરિવર્તન નથી થયું હા, ખાંવા પીવાનું સુખ અવશ્ય થયું હશે વળી કાંઈ વધુ વિશેષતા હોય તો એ હતી કે જે દિવસે દુધમાંથી છુમાડાની ગંધ આવતી તે દિવસે રામલોચન સુરખાળા પર શરૂ થતો અને જે દિવસે ખુશીમાં હોય તે દિવસે સુરખાળા માટે નૂતન વસ્ત્રાભૂષણ લાવતો હતો. ખસ, આજ વિશેષતા હતી.

રામલોચન એક દિવસે કોઈક કેસ માટે બહારગામ ગયા હતા. જે રીતે હું મારી નિશાળના ઓરડામાં એકસો હતો તેજ રીતે તે દિવસે સુરખાળા પણ પોતાના ઘરમાં એકલી હતી. પ્રભાતથી જ આકાશ મેઘોથી આગ્રાહિત હતું. દશ વાગ્યાથી વર્ષાનો આરંભ થયો. વર્ષા વધવાના ભયથી વિદ્યાર્થીઓને હેરાનગતી ન ભોગવવી પડે એ માટે હેડમાસ્ટરે તે દિવસે રજા આપી દીધી હતી. વાદળોના કળાટુકડાએ આકાશમાં અહીં તહીં ભમણ કરવા લાગ્યા. વાવાઝોડું પણ ખૂબ થયું. જેમ જેમ રાત વધવા લાગી તેમ તેમ વર્ષાનો વેગ પણ વધવા લાગ્યો. પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફથી વાયુ આવતો હતો, હવે તેનો વેગ ઉત્તર દિશા તરફથી વધ્યો. રાતે નિદ્રા લેવાની એટલા વધ્યા હતી. મનમાં વિચાર ઉપત્ત થયો કે આવી ભયાનક રાત્રિએ સુરખાળા પોતાના નિર્ધન ઘરમાં એકલી હશે. સ્કુલનું મકાન તેના ઘરના મકાન કરતાં અધિક મજબુત હતું. મનમાં આશ્ચર્ય કે તેને લાવી સ્કુલવાળા મકાનમાં રાખું અને હું પોતે તળાવ પાસે આવેલા તેના ઘરમાં રાત કાપું, પણ કાંઈ વાતનો નિશ્ચય કરી હું ખીંછાનામાંથી ઉઠી શક્યો નહીં. ધીરે ધીરે રાતનો દોઢ વાગ્યો. એકાએક વરસાદ જોરથી પડવાનો અવાજ થયો. જાણે સમુદ્ર પૃથ્વી ઉપર ફરી વળવાનો હોયને !

હું મારા ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો. સુરખાળાના મકાન તરફ મારા પગ ઉપડ્યા. રસ્તે તળાવને કિનારે કિનારે હતો. પાણી એટલું ચઢી ગયું હતું કે રસ્તામાં પણ ધુન્ડળું સુધી પાણી હતું. માર્ગમાં, કિનારા પર પ્રાયઃ અગ્નીચાર હાથ ઉંચી જ્વમિ હતી. મેં તેના ઉપર ચઢી જોયું તો જણાયું કે સામી બાજુએથી કાંઈ આ તરફ ચાલ્યું આવે છે. આ વ્યક્તિને નીરખી મારો અન્તરાત્માજ નહીં કિન્હુ માયાથી પગ સુધી સમસ્ત શરીર પણ જાણી ગયું કે તે કોણ છે. મારી તરફ આવનાર તે વ્યક્તિ પણ મને ઓળખી ગઈ હશે તેમાં સંદેહ નહોતો.

મારી ચારે તરફ જલમય યદ્ય ગયું હતું. ટાપુ જેવી તે ઉંચી જમીન પર કેવલ અમે બેજ વ્યક્તિ જલમય સંસારના અધિષ્ઠાતા રહી ગયા હતાં. તે સમય પ્રવયનો હતો. આકાશ મેઘાચ્છન્ન હતું. એક પણ નક્ષત્ર દૃષ્ટિગોચર થતું નહોતું. અધઃશરમય રાત્રીએ ભયંકર રૂપ ધારણ કીધું હતું. અમારા ઉભયમાં મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવાની શક્તિ નહોતી. હું નિસ્તબ્ધ રહ્યો. તે પણ કાંઈ ખોલી નહીં. અમારામાંથી કોઈએ એક ખીંજને કુશળભેમનો પશ્ચ પશ્ચ ન પૂછ્યો.

અમે ઉભય અન્ધકાર તરફ તાકીને જોવા લાગ્યાં. અમારા પગની નીચે ગંભીર મૃત્યુચોત ગર્જન કરતો હતો. આંજ સુરખાળા-ખાલ્યાવરણની મારી મધુરી પ્રિય સખી સુરખાળા-સમસ્ત સંસારને તણ મારી બાળુમાંજ આવી ઉભી છે. અત્યારે, આ સ્થળે, મારા સિવાય સુરખાળાનો અન્ય કોઈ રક્ષક આ સમસ્ત સંસારમાં નથી. તે મધુર શૈશવકાળ પછી આજ કેટલો કાળ વ્યતિત થઈ ગયો છે. તે કાળ અને આ કાળ વચ્ચે કેટલો બધો અન્ધકારમય સમય પસાર થઈ ગયો હતો ? તે ઘોર અન્ધકારમય સમયમાંથી પાર તરીને સુરખાળા આજ આ સૂર્યચન્દ્રાલોકિત લોક-પરિપૂર્ણ પૃથિવીમાં આવી મારી પાસે ઉભી છે, અથવા આજ તે આ લોકમય જનપરીપૂર્ણ સંસારમાંથી આ બચકર જનશત્રુ પ્રલયાન્ધકારમય લોકમાં આવી છે. કાળનો પ્રવાહ તે નવકલિને મારી સમક્ષ ખેંચી લાવ્યો છે, વા એમજ કહો કે મૃત્યુચોત તે વિકસિત પુષ્પને લાવી મારા પગ સમીપે નાખી ગયો છે. યદિ પાણીની એકજ લહરી હવે ચઢી આવે તો તે કમ્પીનના કુદ્દાને તોડી અમને ઉભયને એકત્ર કરી શકે.

હૃદયર કરે ને પાણી અહીં ન ચઢી શકે. સુરખાળા પોતાના સ્વામીના ઘરમાં ધન, જન, પુત્ર, કન્યાસહિત આનંદથી સંસારમાં મુખ્ય ભોગવે. મેં પણ આજે આ પ્રલપકાળમાં મહાપ્રલપરૂપી સરોવરના તટપર મૃત્યુના મુખમાં ઉભા રહી અનન્ત અને અપૂર્વ આનંદનું આસ્વાદન કીધું.

પ્રભાત થવા માંડ્યું. વર્ષા બંધ થઈ, પાણી કાંઈક ઘટ્યું. સુરખાળા મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર પોતાના મકાન તરફ ચાલી ગઈ, હું પણ મૌન્ય રહી પોતાના મકાનમાં ચાલ્યો આવ્યો.

ઘેર આવી હું વીચારવા લાગ્યો કે હું કોઈ સારી પદવી પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો તેમજ જેરીઆદી પણ ન થઈ શક્યો, અને અન્ને એક નાનકડી રુકુલમાં આસીરંદેહ મારતર થયો. આખા જીવનમાં એક ક્ષણ માત્ર મારે મારા જીવનની અનન્ત રાત્રિનો ઉદય થયો, મારી આટલી વયમાં તેજ બીપણ રાત્રિ મારા આ તુચ્છ જીવનની સાર્થકતાનું કારણ થઈ,

કલકત્તા.

તા. ૨૩-૧૧-૧૧

ચાંપશી વિક્રલદાસ ઉદેશી.

॥ પૂર્વમીમાંસાદર્શન ॥

—X O X—

(અનુસંધાન ૫૯ ૫૦ થી.)

। अथ तृतीयःपादो जैमिनि सूत्रस्य ।

—X O X—

सूत्रम्—धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥

૧-૩-૧-૫ ॥

ટીકા—ગતપાદયોર્વિધ્યતિવિધિયયા વેદાનાં પ્રામાણ્યં પ્રમાણિતં । સંપ્રતિ સ્મૃતિશિષ્ટાચારયોરપિપ્રામાણ્યં પ્રવક્ષ્યવિતું પૂર્વપક્ષયિતિ ધર્મસ્યેતિ-ધર્મસ્યય મા-
વેરપૂર્વાદેવાં શબ્દમૂલત્વાત્ વેદમૂલત્વાત્ અષ્ટકાઃ કંતંભ્યાતટાકંભિતિતંચંદ્રત્યાદિ
સ્મૃતિજાતમનવેક્ષ્યં પ્રમાણત્વેનનાશ્રવણીયમ્ ॥ કુતઃ । પૌરુષેયત્વાત્ ॥

ગયા પાદમાં આચાર્ય જૈમિનિ મુનિએ વેદમાનવું પ્રમાણ્ય પંચથા દર્શાવ્યું. હવે અ-
ષ્ટકા નામનું શાબ્દ કરવું જોઈએ, ગુરુ કે આચાર્યની સાથે અનુભવન કરવું જોઈએ, તત્કાલ
ખોદાવવું જોઈએ, પ્રપાકે પાનીયશાક્ષાની પ્રતિ કરાવવી જોઈએ, ઇત્યાદિ અર્થને કહેનારાં
વાક્યો જે સ્મૃતિઓમાં છે, તે વેદમાં નથી. તો તે વાક્યઓધિત અર્થો પ્રમાણે અનુધાન
શ્રુતિઓધિત અર્થની પેઠે કરવું જોઈએ કે નહિ? આ પ્રમાણે સંશય થાય છે; પૂર્વ પક્ષ
આ પ્રમાણે છે, કે—પ્રથમ જે યાગાદિ છે, તે વેદના આધારે કર્તવ્ય છે, માટે પુરૂષ પ્રણિત
સ્મૃતિ તો પ્રમાણકાટિમાં ગંભીર યોગ્ય નથી; અત્રે સિદ્ધાન્ત પૂર્વપક્ષ કરે છે, કે જે ઋ-
ષિઓ આ કર્મ આ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે એમ જાણતા ન હોય તો તે ઋષિ આ કર્મ આ
પ્રમાણે કરો એમ કેમ કહે? નહિજ કહે; પણ આ કરો! એમ સ્મૃતિકારોએ કહેલું તો
છે જ, માટે સ્મૃતિવાક્યો અનુભૂત અર્થને કિંવા શ્રુત અર્થને જ કહે છે, માટે સ્મૃતિઓ
અન્યથા સિદ્ધ નથી, એટલા માટે વેદમાં અસિદ્ધ કે લોકમાં અસિદ્ધ કર્મો સ્મૃતિકારોએ
સ્મૃતિઓમાં વર્ણવ્યાં નથી, કિંતુ શ્રુતિસિદ્ધ કે પોતાના અનુભવસિદ્ધ વાત જ સ્મૃતિકા-
રોએ ઉપદેશોલી છે. જેમ વધ્યા પોતાના દોહિત્રેયની સ્મૃતિ કરે નહિ, કેમકે પોતાની પુ-
ત્રીનું જ્ઞાન વધ્યાને નથી તેથી પુત્રીના પુત્રની સ્મૃતિ વધ્યાને થાય નહિ, તેમ સ્મૃતિકારો
પણ અશ્રુત કે અનુભૂત અર્થ સ્મરણ કહે નહિ; યદિ સ્મરણમાં અપ્રસિદ્ધ વાત પણ આવે
તો તે ખરી છે, તેમ સ્મૃતિકારના સમાનકાલિન અન્ય પુરૂષો કણુલ કરે નહિ; પણ ઉદા-
હૃત સ્મૃતિવાક્યોની પ્રમાણતા સ્મૃતિકારના સમકાલિન પુરૂષો પણ કણુલ કરે છે, માટે
આવી સ્મૃતિ શ્રુતિપરંપરા પ્રાપ્ત અર્થની જોષઃ અથવા સ્મૃતિકારના અનુભવની સાપક
હોવાથી પ્રમાણ્ય છે; હવે પૂર્વપક્ષ કહે છે કે—હે સિદ્ધાન્તી તમારી શંકા અચક્ત છે,
કેમકે પ્રલક્ષ સિદ્ધ સ્મૃતિમન્થ પ્રલક્ષ સિદ્ધ અર્થને કહેવાં માટે છે. એટલે સ્મૃતિકારના
અનુભવને જ સ્મૃતિકારોએ સ્મૃતિઓમાં ગણેલ છે, એમ જ માનવું યુક્ત છે, નહિ તો

શ્રુતિ સિદ્ધ અર્થ સ્મૃતિઓમાં વર્ણવેલ છે, એમ કહેવું પડે છે તે યુક્ત નથી, કેમકે વેદમાં કહેલી વાત જ સ્મૃતિઓમાં હોય તો વેદની હથ્થીતીમાં સ્મૃતિ નકામી છે; અર્થાત જોમ સ્મૃતિ પ્રકાશમાં દીપનો પ્રકાશ નિરર્થક છે, તેમ વેદની સમક્ષ સ્મૃતિ નિરર્થક છે, માટે શ્રુતિ સિદ્ધ અર્થની યોગ્ય સ્મૃતિ નથી, કિન્તુ સ્મૃતિકારના અનુભવ સિદ્ધ અર્થની યોગ્ય સ્મૃતિ છે; આમ યયુત્સારે અટકાદિ શ્રાદ્ધનું ફલ પ્રલક્ષ હોવું જોઈએ; પણ અઘાપિ તેના કર્તાઓને ફલ પ્રલક્ષ નથી, તેથી અદૃષ્ટ અર્થને કહેનારા સ્મૃતિકારની સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે, અને અનાદિ પરંપરા સિદ્ધ અટકાદિ શ્રાદ્ધ યોગ્ય સ્મૃતિઓ તો પ્રલક્ષ સિદ્ધ અર્થને કહેતી નથી પણ અનાદિ પરંપરા સિદ્ધ અર્થને કહે છે એમ માનવું પણ નીલ રૂપને જાણનાર જન્માન્ધે બીજા જન્માન્ધ પાસેથી નીલરૂપને જાણવું, તેણે પણ બીજા જન્માન્ધ પાસેથી, તેણે અન્ય જન્માન્ધ પાસેથી, આમ અન્ધ પરંપરાની પેઠે પ્રકૃત અટકાદિ વાક્યોની પણ અવ્યવસ્થા થશે, એટલા માટે પૂર્વોક્ત અર્થ યોગ્ય સ્મૃતિઓ અપ્રમાણ છે, એજ ન્યાયથી સ્મૃતિ માત્ર પ્રમાણ નથી—૧—૩—૧.

સૂત્રમ્—અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્પમાણં મનુમાનં સ્યાત્ ॥

૧-૩-૨ ॥

ટીકા—અપિ વા इति पूर्वपक्षव्यावर्त्यर्थः । मनुमानं स्मृतिः प्रमाणं स्यात् कुतः ! कर्तृसामान्यात् वैदिकपदार्थस्य स्मृतेश्चरुत्तं सामान्यात् चेक्यात् । तथाच स्मृतयः प्रमाणं चेदमूलकत्वात् । उपनयनादि विधायक श्रुतिवाधितार्थ विषयक स्मृतिवत् । इत्यादिनिचानुमानानि प्रमाणानि स्मृतिपमाण साधका नातिन पौरुषेयत्वं स्मृत्यप्रामाण्ये तन्त्रमिति सर्वं मनवद्यम् ॥—૧-૩-૨.

‘હવે આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે, કે સ્મૃતિ પ્રમાણ રૂપ છે. કારણ કે સ્મૃતિ વાક્યો એ અર્થને જાણાવે છે તે અન્યથા યાય જ નહિ; જો કે દૃષ્ટ ફલની યોગ્ય સ્મૃતિ નથી તેથી પરંપરા પ્રાપ્ત અર્થની અપેક્ષા સ્મૃતિઓને છે, તથાપિ આવી સ્મૃતિનાં વાક્યો અન્ધપરંપરા ન્યાયથી પરિભ્રાજ્ય નથી; કેમકે જેની પ્રગણથી સિદ્ધિ છે તે સાચ છે; અત્ર આ સ્મૃતિઓ વૈદિક અર્થનો અનુવાદ કરે છે. જેમકે ઉપનયન વેદમાં વર્ણવેલ છે, તે સ્મૃતિઓમાં પણ વર્ણવેલ છે, તેથી વેદમાં વર્ણિત અર્થમાં જોમ વેદ પ્રમાણ છે તેમ સ્મૃતિઓ પણ પ્રમાણ છે; માટે વેદાર્થનો અનુવાદ કરનારી સ્મૃતિઓ અનુવાદ શ્રુતિની પેઠે અપ્રમાણ નથી. યદ્યપિ ઉદાહૃત સ્મૃતિઓની મૂલ શ્રુતિ મર્તમાનકાલમાં ઉપલબ્ધ નથી તો પણ સ્મૃતિકારના સમયમાં આવી શ્રુતિ હોવી જોઈએ, અને જોમ પૂર્વજન્મમાં કહેલાનો અનુભવ ઉત્તર જન્મમાં પ્રાણીઓને યતો નથી તેમ સ્મૃત્યુક્ત અર્થનું ફલ પણ પ્રાણીઓને અનુભૂત યાય નહિ, તેથી ફલના અદર્શનથી કર્મયોગ્ય સ્મૃતિઓનું પ્રામાણ્ય નથી એમ કહેવું નહિ; માટે શ્રુત્યર્થને જાણનારા તથા અનુજાન કરનારા સ્મૃતિકારોનાં વાક્યો પ્રમાણ છે. કેટલાક મંત્રમાં પણ અટકાદિ શ્રાદ્ધને લગતી વાત છે, તેથી આવી સ્મૃતિઓની અપ્રમાણતા નથી એવી રીતેજ દર્શાર્થયોગ્ય સ્મૃતિઓને પણ શ્રુતિકલ્પનદ્વારા પ્રમાણ માની શકાય છે, માટે સિદ્ધપૂર્યોએ કરેલી કોઈ પણ સ્મૃતિ અપ્રમાણ નથી એટલા માટે અટકાદિ સ્મૃતિ

અદૃશ્યદ્વારા સ્પર્શ હોવાથી પ્રમાણ છે. “અનુગુરુનુગન્તવ્યઃ ।” આ સ્મૃતિ તો ગુરુના અનુસરનાર શિષ્ય ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ગુરુ યથાર્થ તથા મુગ્ધમરીતે શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે. આવા દૃષ્ટ ફલનું બોધક દ્વારા પ્રમાણ છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ છે, કે “શ્રેયાંસંપૂર્વવ્યન્તં પાપીયાન્પશ્ચાદન્વેતિ અને ।” પ્રાપ્ત ગડતાને વિધાન કરનારી સ્મૃતિ ધર્મબોધક નથી. અને “શિસ્ત્રાકર્મ કર્તવ્યમ્ ।” આ સ્મૃતિ ગોત્રના ચિન્હને જણાવે છે, માટે સર્વ સ્મૃતિઓ દૃષ્ટફલ વા અદૃષ્ટફલદ્વારા શ્રુત્યનુસારી હોવાથી પ્રમાણ છે.—૧—૩—૨.

॥ इति प्रथमाध्याय तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणम् ॥

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ ॥

॥ કેલવણી અને આત્મ-શિક્ષણ ॥

(રશિઆમાં કેલવણી અને ખાલકોની દશાનું વર્ણન આપતો આ લેખ રશિયાના એક અનુભવી શિક્ષણશાસ્ત્રીએ લખ્યો છે.)

આપણી શાલાઓમાં જેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે-જીવનની ધાર્મિક ભાવનાની- તેને કેલવણીના મૂલ આધાર રૂપે રચાત મલતું જોઈએ.—લીઓ. ટાઈસ્ટોથ.

(૧)

આપણા રોગી વર્તમાન કાલના સર્વ પ્રકારના પ્રશ્નોમાં કેલવણીના પ્રશ્ન જોડતો અન્ય કોઈ પણ ભાગ્યેજ ત્રાસજનક હશે. શાલાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ હવે કોઈને પણ સંતોષ આપતું બંધ થયું છે; નવીન સ્વરૂપ બંધાવવા અને યોજનાઓના સમયમાંથી પસાર થતું હોવાથી અનેક પ્રકારે ખામી બરેલું છે. ગૃહોમાં આપવામાં આવતી કેલવણી ધર્મ ધડા પીનાની, નિશ્ચિત યોજના વિનાની, કુદકે ને ભૂરૂકે, ચેરણ દ્વારા આપવામાં આવે છે. ખરેખર શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં હવે ફેરફાર થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે; તે નવીન શોધો કરવાની અણી ઉપર છે, પરંતુ હજી તેના પાયો જોઈએ તેવો મજબૂત નબો નથી. જીની રીતિઓ તરફ આપણે તિરસ્કાર દૃષ્ટિ રાખીએ છીએ, પરંતુ હજી આપણે કોઈ નવીન રીતિઓ શોધી કાઢી નથી, એમ કહેવા માર્ગેએ તો સ્વર્ગ અને દુનિયા વચ્ચે લટકીએ છીએ. સંક્રાંતિના સમયો હમેશાં કટકારક, સંકટ બરેલા હોય છે. પ્રભાત જેમ જેમ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ રાત્રી વધારે વધારે સ્થામ બનતી જાય છે. આપણે સ્થામ આકાશમાં આશા બંધી ઝાકીવાં કરીને તેજસ્વી પ્રભાત અને પ્રકાશમાન દિનની એકાદ નીસાની માટે ચિંતાતુર બનીને તપાસ ચલાવીએ છીએ, પરંતુ આ અરસામાં તો હજીએ આપણે અધારામાં જ ધાંધા મારવાનાં છે; આપણે નાણુક રીતે ઘડવણ, ઉસ્કેરાઈ જાય એવા, વાળાએ તેમ વળે એવા, અતિ મુઠુ ખાલ દેહો સાથે હજીએ અધારામાં કામ કરતા હોવાથી આપણાથી ધાતક જૂલો ના યાપ તેટલા માટે આપણે ઘણી જ સંભાળથી આગળ વધવાનું છે. રખેને પોતાના શિષ્યોનાં અંતરમાં અમુક કટુ, બેતાલ મુરોનો પ્રવેશ થઈ જાય તેટલા માટે શિ-

ક્ષેત્રોએ કેટલા બધા વિચારવંત ડા'પણનો હિયયોગ કરવાની જરૂર છે. રખેને તેમની આત્મિક ઉત્તિમાં બાધ આવે અથવા તેમને ક્ષય બધંકર દિશાઓમાં દોરી જવાય, એ ખાસ સંભાળવાનું છે. જે સર્વ પ્રકારની અપ્રાકૃત દશાઓમાં તે । મોટાં થાય છે તેનો અભ્યાસ ચલાવતાં આપણાં બાલકો સાથેના આવા સંભાળ ભર્યા વર્તનની જરૂર આપણે માટે ધણી જ ભારે જાની જાય છે. આપણા યુવક વર્ગની આસપાસનું માનસિક વાતાવરણ અચૂક રીતે ખરાબ પ્રકારનું છે; આ વાતાવરણ અજાણજાણ, ઉરકેરાયણું, દુષ્ટ પ્રકારના માનસ અને રચુલ ભાવો, વિકારો અને વિચાર-મૂર્તિઓથી ઉભરાયણું હોય છે;—અસારે આપણે જેવા ઐતિહાસિક અને સામાજિક કલોકટિના પ્રસંગમાંથી પસાર થઈએ છીએ તેના અનિવાર્ય સાધિઓ રૂપે આ સર્વ છે. એકાદ પર્વત ઝરાની લહરીઓ સમય વીતતાં એક શુદ્ધ, સુંદર, ઉડા સરોવરના રૂપમાં પલટાઈ જાય છે. પવનનું સખ્ત વાવાઝોડું વાયુને સ્વચ્છ કરે છે, તે પસાર થઈ જતાં કુદરત નવીન. જસવંત, ઉત્સાહી જીવનથી ઉભરાઈ જાય છે..... પરંતુ જ્યારે પર્વત-ઝરણું ખડકે ખડકે અથડાતું નીચે ધસતું જાય છે ત્યારે કોઈના પણ સમજવામાં આવતું નથી કે એ શાંત, પ્રકાશિત સરોવરનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે; જ્યારે વંટોળાઓ વૃક્ષોને નિર્મૂલ કરતો અને ક્ષેત્રોને ઉમરાવતો પૂર જોરમાં હોય છે ત્યારે કુદરતને શાંત થવાનો અને નવીન ગોઠક જીવન ધારણ કરવાનો સમય વિચિત્ર રીતે ધણીજ દૂર હોય એમ લાગી આવે છે.

આવા સમયોમાં, કલહમાં કડિન જાનેલા મોટી ઉમરના લોકને પણ સામાજિક વાવાઝોડાં અને વંટોળાઆના મધ્યમાં રિયર ટકવનું કાર્ય ધણું જ પિકટ લાગે છે; યુવાન, મુઠ્ઠા બંધારણો તો સદજમાં પોતાના પાદ નીચેની ભૂમિ જોઈ બેસે છે અને વિનાશ ધારણ થાય છે. ડૉ. ફેડિન પોતાના “શાલાઓમાં જતાં બાલકોની કેલવણી અને શિક્ષણની માનસિક આરોગ્યવિધાના સિદ્ધાંતો” નામના લેખમાં લખે છે:—

બાલકોની ઉરકેરાઈ જાય એવી દશા એક સંપૂર્ણ બધંકર નીરાની રૂપે જણાય છે. ૨ જ પગલું આગળ જરવામાં આવે તો આપણે જાતે અધોપાતની અણી ઉપર આવી અન્ધ.....બાલકોમાં આત્મિક બાબતો માટેની ગેરહાજરી તેમને રચુલ રીતે પણ ૫ આ સ્મૃતિનાં જ રહેવા દે છે. આવું દુટ્ટી ગમેલું સુંદર રસજળીનું કાર્ય માનસિક તિઓમાં પહોંચાતું પોપણ, આત્મિક નિરિક્ષણ અથવા તેના ચંચલ વર્તનની નિર્બંધતામાં પણ પ્રમાણ છે; ૧.૮ ...

નથી. મદ્યપિ ઉદાહત સ્મૃતિઓ. આગળ પડી આવતાં લક્ષણોને તેઓ દર્શાવે તિહારના સમયમાં આવી શ્રુતિ હોવી જોઈએ, જોને, પોતાની જાત માટે પ્રેમવાળા ઉત્તર જન્મમાં પ્રાણીઓને થતો નથી તેમ સ્મૃતિ છે. આટલાં નીચેનાં લક્ષણો માટે તો ગુપ્ત થાય નહિ, તેથી ફક્ત આદર્શનથી કર્મજોડા—ઉઠતી પ્રજામાં એક પ્રકારનો નહિ; માટે શુલ્કને જાણનારા તથા અપુષ્કન કરનારી અદંતા આપણાં જીવમાં આવે છે. લોક મંત્રમાં પણ અટકાદિ આદરને લગતી વાત છે, નથી એવી રીતેજ દર્શાવેલોધક સ્મૃતિઓને પણ શુદ્ધ કલકારક વિચાર પરંપરાને જન્મ છે, માટે શિક્ષણોએ કરેલી કાઈ પણ સ્મૃતિ અપ્રમાણ ગુપ્તી મદિ જખાપલા એક નવીન

ખતાવની ખાત્રી આપે છે: બાલકોમાં વધતા જતા માનસિક રોગોના પ્રમાણને લીધે શા-લાઓમાંથી તેમને ઉઠાડીને સેનીટરીયમમાં મોકલવાની જરૂર ઉભી થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં હિસ્ટીરીયા જેવાં વાયુનાં દર્દો જલ્દી વધતાં જાય છે; આત્મધાતની સંખ્યા પણ હમેશાં વધતી જાય છે, અને આથી પણ વધારે ભયંકર ને એ છે, કે આનું પ્રમાણ શાલામાં જતાં બાલકોમાં વધારે જોવામાં આવે છે, આનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધ્યાં જ જાય છે. આ બા-ખતની વીગતો જોઈએ તેટલી મળી રહે છે. આવા શોકકારક ખતાવોની નોંધ અનેક વર્ત-માન પત્રોમાં લેવામાં આવે છે. રક્ત અને લાઘવ નામના સામયિક પત્રમાંથી અનેક પુરાવા મળી રહે છે; નેશનલ એજ્યુકેશનલ અધિસના વીગતવાર રીપોર્ટોમાંથી પણ આવી બાખતો મળી આવે છે; આ મંડલે આ પ્રશ્નની આંકડાવાર શોધ ચલાવવાનો આરંભ કર્યો છે.

* * * * *

ઉપરના વિચારોને દૂધામ્લ દર્શાવતાં આપણે એવા સાર ઉપર આવીએ છીએ, કે આપણાં બાલકોની રચના અને માનસિક દશા ઘણી જ અચંતે પડારક છે: (૧) તેમનામાં અધિર્ભ, ઉત્કેશાદ જાય એવું માનસિક વલન અને અનિયંત્રિત ક્રોધાવેશ જોવામાં આવે છે; આ સર્વનું પરિણામ મનોનિરોધ અને ધર્મની બીલકુલ ગેરહ જરીમાં આવે છે, તેઓ કામ માટે નાલાયક બની જાય છે; તેઓ તેમની સમતાની વૃત્તિમાંથી બીલકુલ દૂરખસી જાય છે અને આવી રીતે હિસ્ટીરીયા જેવાં દર્દોની વૃદ્ધિ માટે અતિ અનુકૂળ ભૂમિ પુરી પાડે છે. (૨) આવા પ્રકારના માનસ-રચના ખતાવોના સાધમાં જ નૈતિક પ્રમાણનું પણ એક પ્રમાણનું અધોપતન આપણા જોવામાં આવે છે; (૩) માનસિક રોગોના વલન સ.થે મિશ્રિત બનેલી આવા પ્રકારની નૈતિક વિકાસની ખાત્રી આત્મધાતની ઘેલછાને પોષણ આપે છે.

આવા ભયંકર સસ પ્રલે આપણે આપણાં મનુષ્યો બંધ રાખી રાખીશું નહિ; દેશ ભયમાં આવી પડશે છે! પરંતુ આપણે આપણાં બાલકોને કેવા પ્રકારે સદાપ કરી રાખીશું? આનું પરિણામ કેવું આવશે?

આપણા જમાનાના આવા પ્રકારના રોગ છે, જ્યારે આપણું જીવન એક સમગ્ર સ્વરૂપે અનિયંત્રિત વિકાસના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશશે ત્યારે જ કેલવણી વિગેતા પ્રશ્નોનો ખુલાસો થઈ રહેશે એવા પ્રકારની દલીલો કરીને આપણે નિદાને આધિન બની જવાનું નથી. જીવન રાહ જોતું નથી. વાવજોડ અને વડોળીઆઓના મધ્યમાં પણ ગૃહો બંધાય છે, તાર, રેલ્વે અને રીમરો હમેશા પેડે કામ કરે છે, વ્યાપાર પોતાના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, વ્યાખ્યાનો અપાય છે, ચિત્રો ચિતરાય છે, ગ્રંથો અને સંગીત ગુંથાય છે. શાલા-પણ, જ્યારે જીવનનું જરણું પોતાના પ્રાકૃતિક માર્ગમાં ધુન: વહેવા માંડશે અને આપણે નવીન વિદ્યાઓમાં શાંતિથી આપણું જીવન ઘડવાનો આરંભ કરીશું એવા સુખી સમયની વાટ જોયા વિના પોતાના ઘણા આગળ વધેલા પ્રતિનિધિઓની મારફતે નવીન માર્ગો શોધી કાઢે છે. ત્યારે સર્વ કાર્યો કરતાં અતિ અમલનું—બાલકોની કેલવણીનું—કાર્ય કેવી રીતે અટકી શકે!

પરંતુ આ અરસામાં જ દરરોજના સાધારણ પ્રશ્નો ખાત્રી થઈ આવે છે; જ્યાં સમગ્ર સમાજ તેમના જેવા સામાન્ય પ્રકારના રોગોનો ભોગ બનેલો છે ત્યાં યુવકો કેવી રીતે આરોગ્ય અને નૈતિક સમતા વાળા સંજીવી શકે? શું આ બાખતમાં અતિ શ્રેષ્ઠ

બાવનાવાળું શિક્ષણચાત્ર કોઈ પ્રકારની સહાય કરી શકે એમ છે? જ્યાં સુધી આપણા વ્યાવહારિક જીવની અપ્રાકૃતિકદશાઓ સંપૂર્ણ રીતે વર્તે છે ત્યાં સુધી સમાજ માટે નૈતિક આરોગ્ય વિધાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન થી રીતે સંબંધી શકે? બાલસહિતા બનાવોતી અસર વડે સર્વ બાળતોનો ખુલાસો આપતા જડવાદના દરિમિંદુથી તો-અરે-ખરે આમ સંબંધી શકે જ નહિ. જ્યાં સુધી આવી, બાલદશાઓ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી તો સમાજના અંતરાત્માની તેમજ ઉછરતી પ્રજાની દશામાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર સંબંધી શકતો નથી. આનું કોઈ પ્રકારનું ફલ આવતું નથી; ઐતિહાસિક બનાવોના અનુક્રમમાં બાલ પ્રદેશમાંથી મળતી સહાય માટે વાટ જોવી પડે છે.

શિષ્યોસોદિના નામથી વ્યવહારાતા પદાર્થવર્ણનિક અને ધાર્મિક એકીકરણના પ્રકાશાનુસાર શક્તિના રક્ષણનો અને કાર્યકારણનો નિયમ માત્ર સ્થૂલસૃષ્ટિમાં જ પ્રવર્તે છે એટલું નહિ પરંતુ તે આત્મિક (માનસિક) સૃષ્ટિમાં પણ પ્રચલિત છે; આથી રોગના મૂલનો સમાવેશ માત્ર બાલ લક્ષણોમાં જ થતો વધી પરંતુ તેમના કારણમાં એટલે આત્મિક પ્રદેશમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી જીવાત્મા જ રોગી હોય છે ત્યાં સુધી ગમે તો બધાએ બાલ બનાવો એકદમ ઉત્તમપ્રકારના બની જાય તોપણ તેના આધિભાવે આરોગ્ય વાળા સંબંધી શકતા નથી. કોઈ પણ પ્રકારના અત્યંત સંપૂર્ણ અને બાવના સુચક એતન રરૂપો વડે કોઈ કાલે પણ જીવાત્માની સમ્પત મહેનત વિના પ્રબલ ધૃત્તિ શક્તિ અને હૃદય ચારિત્રનો ઉદય થઈ શકશે નહિ.

જીવાત્માનું આવા પ્રકારનું કાર્ય બાલસંકટો અને વિરોધોના ઉપાણ તરફ કરવામાં આવે છે, એટલે-બાલ પ્રદેશમાંથી આવતા આચકાઓના એક ક્રમ દ્વારા આવું કાર્ય થાય છે. (સાધારણ વિકાસક્રમનો માર્ગ) અથવા આત્માના સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ વડે થાય છે; આત્મપોષ્ય અને આચારપાલનની શ્રદ્ધિ એટલે આત્મશિક્ષણ દ્વારા પણ આ કાર્ય થઈ શકે છે.

પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે આવી અગત્યની બાળતોની આપણી શાલાઓમાં તો સંપૂર્ણ ગેર-હાજરી જ જોવામાં આવે છે. આત્મ-શિક્ષણની ઉપયોગિતાની કીમતનું બાન સમાજને હજી થયું નથી, તેમ જ શિક્ષણ પ્રજાસિત્તાના એક વિભાગ રૂપે તેને સ્થાપવાની જરૂર પણ હજી તેનાથી સમજાઈ નથી. આ ઉપરાંત વગી નવીન શાલા, બાલકોની આસપાસ ઉત્તમેતત્તમ દશાઓ ઉપજાવવાના, તેમને જતી શકે તેટલાં સુખી અને આનંદી બનાવવાના વહન વાગી હોવાથી તે પોતાના શિષ્યોનું દરેક પ્રકારની સમ્પત મહેનતમાંથી, દરેક પ્રકારના કંટાળા અને અણગમમાંથી, દરેક પ્રકારના નાના અથવા મોટા સંકટમાંથી અભિમાન સહિત રક્ષણ કરે છે. પ્રાચીનશાલાસુરચના જમાના પછીના પ્રત્યાષાત રૂપે આવા પ્રકારનાં વહનનો ખુદિ જ્યાં ખુલાસો થઈ શકે છે, પરંતુ તે સર્વ પ્રકારની હોને ઉશ્કેળી જાય છે તથા શિષ્યોની આરંભિક અને કાર્યવાદક શક્તિઓને નિર્બલ બનાવે છે. બાલકોમાં સ્વમાન, પ્રતિષ્ઠા અને માનવદકોના જ્ઞાનની બાવનાનો પ્રચાર કરતી નવીન શાલાના પ્રયત્નને આપણાથી ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહી શકાતું નથી; પરંતુ હર્ત્ત્ત બાન અને જવાબદારીની લાગણી પ્રત્યે સાધેસાધેજ વારંવાર બેરહાસી અથવા નિરસકાર દર્શાવવામાં આવે છે.

બાલકોના જીવનમાં બાવહારિક રીતે સમાવેશ પામતી પ્રબલ ઉર્મિઓને આ પ્રમાણે, આત્મ—શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં વહી જવાનો સ્વાભાવિક માર્ગ નહિ મળતો હોવાથી તેઓ અધમ વિકારોને બલવાન બનાવવા તરફ દોરાય છે, વિકારી આત્મ—પ્રતિક્ષમાં ખેંચી જાય છે, દરેક બાળક અને દરેક જાણીતી અવિચારી ટીકા કરવાના વલન વાળી બની જાય છે કારણ કે ગૃહમાં તેમ જ કહેવાતા કીન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ પ્રમાણે પણ બાલક હમેશાં વધારેને વધારે એવા પ્રકારનું અચેતન મધ્ય ત્રિંદુ બનતું જાય છે કે જેની આસપાસ ઉમરમાં વધેલા લોકોના સર્વ પ્રકારના વિચારો અને ચિંતાઓ લાગેલાં હોય છે ગૃહ જીવન ગાળતાં બાલકોને કોઈ કોઈ વાર એટલાં બધાં કારણો વિનાનાં બગાડી નાખવામાં આવ્યાં હોય છે, કે ગમે તેવી સાક્ષમાં સાદી દરેક અગવડ બાલકને પોતાને અને તેનાં માત પિતા માટે એક કશ્ચાજનક બનાવ સમાપ્ત બની રહે છે;—આવી અગવડ ગમે તો અમુક બાળક માટે વાટ જોવાના જરૂરી અયાન રૂપે હોય અથવા અમુક પ્રકારની નાની સાજ રૂપે હોય તોપણ આમ જ થાય છે. એમ કહેવા માગીએ તો બાલકને સુખમાં તરભેળ બનાવવાનું આવું વલન વર્તમાનકાલે પ્રચલિત જાનેલી વ્યાખ્યામાં જણાઈ આવે છે; રમતમાં શિખવા માટે અભ્યાસને એક પ્રકારની રમતગમતમાં પત્રટાવી નાખવામાં આવે છે, જ્યાં સુધી તે આનંદ આપે છે ત્યાં સુધી બાલક પણ તે સહન કરી રહે છે. આવા પ્રકારની દેશવણી વિકટ જીવન શાલાની તૈયારી માટે ઉત્તમ પ્રકારની ના ગણાય. “હિરોક અને હિરોક એજ્યુકેશન” નામના પોતાના લેખમાં મી. લોઝીન્સ્કીએ આ બાળક સુરક્ષા રીતે ઠરાવી છે:—

બાલક જીવન માટે તૈયારી કરે છે, તેને તે માટે તૈયાર બનાવવું એ દરેક શિક્ષકની રજૂ છે. જીવન માટેની, આવતી કાલની ખરેખરી તૈયારીનો સમાવેશ થતો હોય ત્યાં સુધી જ દેશવણી કીમત વાળી છે. કાલ પ્રભાતમાં ઉત્સાહી, સાહસિક નરોની જરૂર પડશે; પ્રભાવશાલી પુરોની આવશ્યકતા જણાશે; મોટાં જાનવોની ખોટ પણ જણાશે.

આમાં આપણે આટલું ઉમેરીએ ! નિઃસંશય રીતે કેલવણીની ખરેખરી રીતે નિર્બલ બનાવતી સંસ્થા, બાલિ માટે જરૂરની બલવાન ચારિત્ર વાળી વ્યક્તિઓ કોઈ પ્રકારે ઉપજાવી શકે એમ નથી.

“સુખ ! આનંદ !”—આવો વર્તમાન કાલના શિક્ષણશાસ્ત્રનો સુદાલેખ છે; પરંતુ તે આટલી બાળકોના જીવન જ નથી, કે આવા પ્રકારના આનંદમાંથી હમેશાં સુખકારક અનુભવો મેળવવાની ટેવ પડી જાય છે તથા કોઈ પણ પ્રકારના આસપાસના બનાવોને લક્ષમાં ના લેતા એક પ્રકારના ભયંકર અહંકારનો ઉદય થાય છે.

બાલકોના જીવનમાં આનંદની ઉપયોગિતાનો નકાર બજાવના કાર્યથી અમે ધણી દૂર રહીએ છીએ. જેમ સૂર્યપ્રકાશ તેમના દેહો માટે જરૂરનો છે તેમ તે તેમના જીવાત્માઓ માટે આવશ્યક છે. પરંતુ એક આગેય અને સ્થિતિસ્થાપક દેહને પણ એકાદ ઉદાસિન દિન તેમજ એક પ્રકાશિત દિન સહન કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ, તેમજ બાલકને જીવાત્મા પોતાના માર્ગમાં સુખ અને દુઃખ, ગમત અને કામ, આનંદ અને સંકટો સહન કરતે કરતે દિમત અને ધૈર્યમાં વધવો જોઈએ. બાલકનું ચારિત્ર આ પ્રમાણે ધણા માટે તેને એક

પ્રકારે મંભિર અને નિયમસર કેલવણી આપવાની જરૂર હતી થાય છે. રશિયન સમાજમાં પ્રચલિત અનેલો કમભાગી મત અમારે અત્રે દર્શાવવો જોઈએ, કે ચાર વર્ષની ઉંમર પછીથી કેલવણીનો આરંભ થાય છે, ત્યાં સુધીમાં બાલકને ડોક્ટરની જરૂર છે, પરંતુ એક શિક્ષણ શાસ્ત્રીની જરૂર નથી. ડૉ. બેચરેફ આવા પ્રકારના બૂઝ ભરેલા અભિપ્રાય સામે પોતાનો સખ્ત વાંધો દર્શાવે છે; શિક્ષણ અને કેલવણી વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવતો નથી, એટલી સસ વાતનો આવા અભિપ્રાયને આધાર હોય છે. તેઓ કહે છે:—

મારા ધારવા પ્રમાણે આપણા પ્રથમ કાર્યનો સમાવેશ આવા પ્રકારની બૂઝને સુધારવામાં થાય છે. બાલકને પોતાના હવનના પ્રથમ દિનથી આરંભીને જ નૈતિક તેમજ શારિરીક સંભાળની જરૂર હોય છે. પ્રથમથી જ તેની શારિર વૃદ્ધિના મુંબંધમાં તેને એક નિયામકની જરૂર જણાય છે; માનસિક પ્રદેશ માટે પણ એક નિયામક તત્ત્વની સમાન પ્રકારની જરૂર હતી થાય છે. જે બાલકની શારિરીક આબંતોને એક ડોક્ટરના વિશ્વાસમાં સોંપવામાં આવે તો, બાલકની નૈતિક સંભાળ એક માનસશાસ્ત્રી અને એક શિક્ષણશાસ્ત્રીના હાથમાં સોંપી જોઈએ.

આથીપણ આગળ વધીને તેઓ દર્શાવે છે, કે આરંભની કેલવણીમાં ૧૩૫ કલાક અવધવો અને અવલોકન શક્તિઓના ક્રમિક વિકાસનો જ સમાવેશ ના થવો જોઈએ, પરંતુ તેમાં આચાર અને નીતિનાં મૂલતત્ત્વોના વિકાસનો, શારિર પ્રવૃત્તિનો, સામાન્ય પ્રકારે માનસિક શક્તિનો કેળવવાનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

શિક્ષણના સિદ્ધાંતો સાથે મિત્ર ક્યાં વિના, શાલાઓ અને ગૃહોમાં પ્રવર્તતા કેલવણીના સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાની આવશ્યકતાનો પ્રચાર કરતા લેખો વર્તમાન કાલના રશિયન ભાષાસદિલમાં જોવામાં આવે છે, એટલું જણાવતાં અમને આનંદ થાય છે.

આપણા ક્રમાનામાં જ્યારે સર્વ પ્રકારનાં ચેતન સ્વરૂપોના દુકટે દુકટ યથ જાય છે, જ્યારે ચેતન્ય શક્તિ પ્રાચીન સ્વરૂપોની પાર આટલી બધી વધી ગઈ છે, જ્યારે માનવ બંધારણ એટલું બધું સૂક્ષ્મ બનતું જાય છે, કે બારે આદિલનો લગભગ તેનાથી સદન યથ ચક્તમાં નથી લારે એટલી બાજતનો કામ પણ પ્રકારનો સંશય નથી, કે હવે આપણે માટે માનવિનાના વિકાસક્રમનાદિનો ગણામ ચૂક્યા છે, આપણે વિકાસ આપણા હાથમાં લેવા માટે આપણી સર્વ આંતર શક્તિઓને ઉપયોગમાં લેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે; જેની પ્રાપ્તિ માટે દરેક પદાર્થ બ્રહ્માંડમાં અસ્તિત્વમાં છે એવા ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ તરફ આવા વિકાસને પામવાનો છે. જંગલી દશા પાછળ છોડેલી હોવાથી માનવે એક પ્રકારનું સ્પૂલ શિક્ષણ માનસદિત વિકસાવવાનો આરંભ કર્યો; આગળ ઉપર તેનામાં તકે શક્તિ જડત બની અને તે દ્વારા તેનું ધ્યાન વધારે ઉચ્ચ અને બાવવાયક પદાર્થો તરફ દોરાયું; માનવોત્પાદિત માનસિક શિક્ષણ, યૂરપીય સુધારો આનો એક ઉચ્ચ પ્રકારનો નમુનો પુરો પાડે છે. હવે માનવિ પોતાના અંતરમાં એકતા અને બધુભાવપ્રતિની ઇચ્છાને વિકસાવવા લાગ્યું છે. આવી નવીનચેતનામાંથી સમય વીતતાં એક પ્રકારના નવીન આત્મિક શિક્ષણનો ઉદય થશે, તેનો આધાર દરિશામ અને સ્પર્ધા ઉપર નહિ પરંતુ સામાન્ય મહેનત અને પ્રેમ ઉપર રહેશે. માનવ જાત ઉપર આવા નવીન પ્રકારના ચેતન્યનો પ્રકાશ પડે.

હોવાથી આવા બંધુભાવની ભાવનાને અને આત્મિકશિક્ષણને ટેકા આપનારા સમર્થ વિચારકો અને સંસ્થાઓ આગળ તરી આવે છે; આવા નવીન પ્રકારના આત્મિક શિક્ષણના આરંભમાં, બાનસહિત આંતર કાર્ય કરવાના આહવાનમાં, ઉછરતી પ્રજા માટે યોગ્ય શિક્ષકો કેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં થીઓસોફીની કીમત અંકાય છે. આવા પ્રકારના આંતર કાર્યની જરૂર ઉપર કાઉન્ટ ટાસ્ટોય બાર મુકતા અને તેમના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો તેમણે પોતાના સાધકલ ઝોંડ રીડીંગ નામનો ગ્રંથ લખવામાં પ્રેમ પૂર્વક ગાળ્યાં છે. ઝોનગ્રોડ, ઝોન દુધ, ઝોનરીઝન અને ખાસ કરીને ઝોન ધ રીવાઇઝન નેચર ઝોંડ મેન જેવા તેમના ગ્રંથો બધાએ માનવિને આત્મ-શિક્ષણની આવશ્યકતા સ્વીકારવા તરફ દોરી જાય છે.

માનવ જાતને પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર સ્વાભાવિક રીતે લાગી આવે છે અને તેની શોધમાં તે દુઃખી થાય છે. ઉછાંટી પ્રજાની દુઃખકારક કામનાઓનો ખુંધાસો પણ આના આજ કારણથી મળી રહે છે. આરોગી સામાજિક જીવનની ઉપયોગિતાનો અમે નકાર લખતા નથી; સામાજિક વિરોધો અને જ્યેષ્ઠ બનેલા વિકારોની યુવકોનાં મન અને આત્મા ઉપર થતી વિનાશકારક અસરોના સ્વીકાર કર્યા વિના પણ અભ્યાસથી રહી શકાતું નથી. પરંતુ જેમ જેમ બાલ કલાઓ વધારે ગુપ્તવાદા બરેલી અને વિકટ હોય છે તેમ તેમ એ તોફાની મોજાના સામે અતિ ઉત્સાહ અને બલ સહિત યહું પડે છે. એક કવિ કહે છે તેમ “જેમ જેમ રાત્રિની સ્થાપના વધારે તેમ તેમ તારકોનો વખતો વધતો પ્રકાશ.” મૂલ્યો અધિકારમાં સમાવેશ થતો નથી પરંતુ અધિકારને અનુસરતા અને નાશ કર્તા પ્રકાશમાં જ તેનો સમાવેશ થાય છે.

માનસિક રોગમાં અશુભના કારણોનો સમાવેશ થાય છે; માનસ શાંતિ ઉપર તેના મટવાનો આધાર છે. પરંતુ જો તેનો ઉપાય જ કરવો હોય તો આત્મશિક્ષણ અને આત્મકેલવણીના સિદ્ધાંતોનો નિશ્ચિત સ્વીકાર કરીને પ્રચાર પ્રવેશ જોઈએ.

આ પ્રમાણે આપણી ઉછરતી પ્રજાના રોજોનું મૂલ્ય, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયકા આત્મ શિક્ષણના સિદ્ધાંતોની ગેરહાજરીમાં મળી આવે છે. આથી આપણાં બાલકોમાં જણાઇ આવતી નૈતિક વિકાસની ખામીનો તેમજ સમતાના અભાવનો ખુંધાસો મળી રહે છે, કારણ કે જ્યાં કોઈ પ્રકારનાં બંધનમાં રાખતાં નૈતિકકેન્દ્રો હોતાં નથી ત્યાં અન્ય સર્વ કેન્દ્રો પણ નિર્બલ બની જાય છે.

આ પ્રસંગે અન્ય પ્રશ્ન ઉભો થઈ આવે છે. જો આપણે આત્મશિક્ષણના સિદ્ધાંતો ઉપર આટલો બધો બાર મુકીએ છીએ તો તેમનો આપણે માટે ખુંધાસો કરવાની શું આપણી ફરજ નથી? હિમત, ઉદારતા, શુદ્ધિ, આવા સાદાચારોનું દ્રઢાંત આપણી જાતથી જ પૂરું ના પડતું હોય તો આપણાથી તેમનો શી રીતે ઉપદેશ આપી શકાશે? વિશાલ કેલવણીતા પાયાના આધાર રૂપે આત્મ-શિક્ષણને સ્થાપવામાંથી ઉપજી આવતું પ્રથમ કાર્ય શિક્ષકોના પોતાના જ આત્મ-શિક્ષણનું છે.

માતપિતા અને શિક્ષકોએ આવું સતત આંતર કાર્ય ચલાવવાનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ બાલકો ઉપર સહજમાં અસર કરે એવી લાગણીઓ વિચારો અને કામનાઓની જવાબદારી તેમણે હમેશાં લક્ષમાં રાખવાની છે. તેઓ એક મંદિરમાં પ્રવેશતા હોય તેમ

તેમણે એક શાલાખડમાં પ્રવેશવાનું છે; તેના ઉમર ઉપર સર્વ પ્રકારની ચિંતા અને હાથ હાલનો, સર્વ પ્રકારનાં ક્રોધ અને નિરાશાને મુક્તિ આવવાનું છે. બાલકોના સમક્ષ આવતાં તેમણે ઉત્સાહી અને બલવાન બનવાનું છે, માત્ર શુદ્ધકર્મિણી અને શુદ્ધચિત્તો જ તેમના વાતાવરણમાં લાવવાના છે. પરંતુ આમ વર્તવા માટે આવા પ્રકારના આંતરકાર્યની ઉપયોગિતા તેમના સમજવામાં હોવી જોઈએ, તેમનામાં ઉત્સાહ હોવો જોઈએ; પ્રેમના મહત્કાર્ય માટે કોઈ પણ સમયે તેમની જાતનો અને તેમની લાગણીઓનો ભોગ આપવાની તૈયારી તેમનામાં હોવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે આપણે આ પ્રશ્ન ખરૂં મૂલ તપાસ્યું છે: અનુષ્ઠિત અગ્નિથી પ્રકાશતો, અન્યને પ્રકટાવતો, પોતાની જાત અને પોતાના જીવનને સુધારવાનું બલ આપતો સ્વભાવ, આવા પ્રકારનો સ્વભાવ માત્ર ધાર્મિક બાવનામાંથી જન્મ પામે છે. જ્યાં આની ખોટ હોય છે ત્યાં જીવનનું પ્રેરિત બલનું સંભવિ શક્ય નથી, તેના પાંચીએ કોઈ પ્રકારની ભૂમિ વા કોઈ પ્રકારનું મૂલ જોવામાં આવતાં નથી. વ્યાવહારિક જીવનમાં મગી આવતા નૈતિક માનવના અધોપતનનું કડ્ડાજનક ઘટાંત માટે ભાગે આવી ધાર્મિક બાવનાને દૂર કરવામાંથી ઉપજી આવે છે. આવા વિરોધમાંથી માનવિ એક નિર્મલ, દુઃખી, કષ્ટભોગવતા પ્રાણી સમાન બની જાય છે. આપણા ઝમાનામાં વ્યાપેલી આત્મ-ચિંતામાં, દમેશાં વધતા જતા આત્મદાતના પ્રમાણમાં તે જણાઈ આવે છે. કમવાર, બુદ્ધિ ભરેલી દિશાઓમાં કેલવણીનો આરંભ કરવામાં વર્તમાનકાલનું શિક્ષણશાસ્ત્ર શા માટે નિષ્ફળ નિવડે છે તેના ખુલાસો આથી મગી રહે છે. આપણે આપણી જાત ઉપરની શ્રદ્ધા ગૂમાવી છે, આપણા દિવ્ય ભાવિની શ્રદ્ધા ખોઈ દોધી છે અને કૃષ્ણની બાવનાઓનો પ્રાણીની ગાનસ વિધાની બાવનાઓ સાટે બંધો કર્યો છે. સમાજના ધાર્મિક આંતરાત્માને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે, અને ખરેખરી જાત વાતને લીધે જ તથા તે કૃત્રિમ રીતે વધારે ને વધારે મરણ શરૂ બનતો હોવાથી સગા જ મુવકોને સહાય કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો છે. એટલું સ્વીકારવાને ખાસ સમય આવી લાગ્યો છે, કે કેલવણીના મધ્યમાં, જીવનમાં નૈતિકતત્વોના પ્રચારમાં ટોચી જતા ધાર્મિક આંતરાત્માનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ધાર્મિક આંતરાત્મા એટલે શું? આ સમ્બંધોનો બાવ રચત રીતે દર્શાવવો જોઈએ. તે આ અથવા તે ધર્મનું સ્વરૂપ નથી કે જે પ્રમાણે આપણે થોડા અથવા વધારે વર્તતા હોઈએ છીએ. માનવતા ઉપર સાથેના સ્વતંત્ર અને આનેદી ચોગરૂપ જીવંતધર્મને આપણા આગળ વહેવાર પડતા પાછળ સંતાડી સખનાર, વિવિધ પ્રકારના ખુલાસાઓ આપતા અમુક સિદ્ધાંતોના એક સમૂહ રૂપ પણ તે નથી. દિવ્ય તત્વજ્ઞાનમાં ધાર્મિક આંતરાત્માનો સમાવેશ થાય છે; માનવ અને વિશ્વની દિવ્યપ્રકૃતિના જ્ઞાનમાં પણ તેનો સમાવેશ છે; આવું જ્ઞાન દુનિયા તરફના પ્રવૃત્તિમય અને પ્રેમી વચનમાં જણાઈ આવે છે. આની જાન્યતીને લીધે નીતિશોભના આધારની સમજણ થઈ આવે છે અને તેટલા માટે જ કેલવણીના તે એક મુખ્ય આધાર રૂપ બનવું જોઈએ. હજી ન છતાંએ ટોચરોપના બાવિદરોંક સમ્બંધો વાદ આવે છે:—

“આપણો શાલાઓમાં... ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે—જીવનની ધાર્મિક બાવનાની—તેને કેલવણીના મૂળ આધાર રૂપે સ્થાન મળવું જોઈએ.”

આવૃત્તિ—
જેવું અભિગમોગ્રામવાસી
અભિગમોગ્રામવાસી

સુદર્શન.

માવકાલ નામુસાલ દિવસી

૧-૨-૩-

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભાંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

[પુસ્તક નં-અંક ૬]	(માસિક)	[માર્ચ-૧૯૨૩.]
બ્રહ્મ ચિદ્વાહિ બ્રાહ્મણા	...	૧૬૧
રામમને સવાલ.	...	૧૬૩
સુદર્શન-લીલા.	...	૧૬૪
લોભ અને તૃષ્ણા અતૃપ્ત અને અચાલ હોય છે.	...	૧૬૫
“ શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે? ”	...	૧૭૦
નાટક.	...	૧૭૭
પૃથ્વીરાજ અને મંથુકતા.	...	૧૮૧
શ્રી રામગીતા લાઘ્ય	...	૧૮૫

—X—

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

અવસ્થાપક.

સુદર્શન એજિસ—નડીઆદ.

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિતીયોત્ત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબ છુ અર્થો અભાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નબુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કસ્ટોમરોની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ભાવ જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એજિસ—નડીઆદ.

—સાંકેયી—
પાનાલુન નાથુના રાનિજા
સાનરોગભરેલોન કપર

સુદર્શન.

સાંકેયીના નાથુનાલ (સુદર્શન)

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધોમહિ” — માગવતમ્

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૬.]

(માસિક)

[માર્ચ-૧૯૧૩.]

॥ ब्रह्म चिद्वा हि ब्राह्मणा. ॥

નથી આહી દસા પામ્યા ! બ્રહ્મને ન પિત્રતા !

જ્ઞાતા ના બ્રહ્મના તોયે આહણુત્વ મનાવતા !

બ્રહ્મજન્મ થયા વિના ઉપરીતો ધરાવતા !

બ્રહ્મજાત નથી તોયે આહણોમા ગણાવતા !

ત્રિશુણ્ડાત્મક માયા ને ત્રિવિધિ પરિતાપને,

નથી જાણ્યા ! નથી મેળ્યા ! ધરાવે ઉપરીતને !

ત્રિલોકી જ્ઞાન ના તોયે જ્ઞાનીઓમાં ગણાવતા !

ત્રિકાલ જ્ઞાન ના તોયે ત્રપિપુત્ર મનાવતા !

ત્રિપુણ્ડા તાણુતા તોયે રહસ્ય જાણુતા નથી !

આહણો વેશ ધારીને આન્તરે બેખ એ નથી !

આન્તરંગિ નથી જાણ્યો ! બ્રહ્મજન કયો નથી !

બ્રહ્મકર્મ કરે ના તો, બ્રહ્મજાલ નથી ! નથી !

ઉપાધિ આન્તરે ના ને જાહોપાધિ જ સેવતા !

ગાયત્રિ મન્ત્ર ના જાણ્યો ! ને પૂજે સર્વ દેવતા !

સ્વાર્પણે સત્યમાં ના ! ને, નથી સ્નેહ સ્વરૂપમાં !
શ્રદ્ધા આસ્થા નથી તો યે મનાવે અહ્ય રૂપમાં !

બાહ્યાચારી બધાયે છે ! આન્તરે શૈય ના મળે !
નિલકર્મ કરે તો યે, વિકર્મિ અહ્યબાલ છે !

સત્યે સ્નેહે અને જ્ઞાને ધર્મે કર્મે બૂલા ભમે !
પિણ્ડ અહ્યાણ્ડમાં પેખી, ના પૂજે બ્યોતિ રૂપને !

સમાધિ આન્તરે સાધી નથી એ જાણતા હવે !
મનોનિગ્રહ ના તો યે તત્ત્વજ્ઞાની ગણાય એ !

સંસ્કારો ઉપવીતોના, સાચા શુદ્ધ થયા નથી !
દ્વિજના કુલમાં જન્મી, સાચા દ્વિજ રહ્યા નથી !

અહ્યજન્મભાર્યેનો હેતુ, આહ્યણે જાણતા નથી !
અહ્યજન્મભાર્યેને જાણી, અહ્યને સાધતા નથી !

પ્રીતિ રીતી અને નીતિ, અહ્યમાં રાખતા નથી !
સ્વાર્પણે સત્યમાં “સ્વ” ને બક્ષિમાં હોમતા નથી !

બાહ્યાચાર સમે આજે આન્તરાચાર ના અરે !
નથી એ એકતા તેથી, અહ્યબાલ નથી અરે !

કર્મકાણ્ડી વિકર્મી ને ધર્મ ટોંગી ગણાય છે !
કર્મે ધર્મે થયા બ્રહ્મ અહ્યપુત્રો જાણાય છે !

પોયાં ઘોયાં ચંચાં આજે ! ડાચાં સાચાં રહ્યાં નથી !
ટકે પૈસે થયા શેર ! અહ્યપુત્રો હરિ ! હરિ !

સમ્પ્રજ્ઞે નહિ સત્સંગ ! સદ્વૃત્તિ નહિ સ્નેહમાં !
સદ્વિદ્યા નહિ સદ્ધર્મ ! ગૂંથાયા બ્યવસાયમાં ! !

પ્રવૃત્તિ સ્નેહશાસ્ત્રોમાં ઋષિમુનિ કરી ગયા !
નિવૃત્તિ પૂર્ણ એ ઋષિઓ અહ્યને સ્તમ્ભ રાખ્યા !

અન્તઃકાર નથી ખુલ્યાં ! હૃદયદેશગતિ નથી !
અન્તર્યક્ષુ વિના અન્ધા ! અહ્યને પેખતા નથી !

સદ્ગત સૌ મર્મ બેદોને, જૂમિના સદ્ગત બેદગી-
પિછાને સમ્ભવે ક્યાંથી ? આન્તરે સવિતા નથી !

બ્રહ્મવાદી મુદ્દીવાદી ધર્મરીવાદ બળુવા !

બાલુવાદી ન મસ્તાન ! બ્રહ્મ ચિહ્ન દિ બ્રાહ્મણા !

સીતાપુર—શરાબખાના.૩

મસ્તાન.

॥ સનમને સવાલ. ॥

આ વિશ્વ વહતું જય ક્યાં છતલા નહી ?

બહેવાવનાઈ કોણ ને કોઈ નહી ?

છે જન્મ ને મૃત્યુ તણા ફેરા બધા આ વિશ્વને,

છે કોણ ઉત્પાદક અહા ધનસાન નહી ?

કોઈ સજાળ વૃત્તિ થકી આજમ આ ધસગમ છે,

છે ધમકનાઈ કોણ તે જિંદ બાન નહી ?

હું તો બન્ને છુ યાર કે દુશ્મન બધા આ જગતનો,

આ દિલ બહેનું ક્યાં વહે ધસગમ જઈ ?

ધનસાનને જે ખૂંચનો શુદ્ધાર તારો આ ખુદા !

ખાતીલ કે સાચો ભગ બે જાણી મારી વૃત્તિ,

પીતા શરાબો આસકો માથક-સાકી હાથથી;

એ બેવકાઈ સાકીની શું એ સવાલે ધરાનો ?

કંઈ મિટ હેતુ સત્યવતી વાગી રહી આ વાંસળી,

એ વાંસળી કોની ભગા ને ક્યાંય એ વાગી રહી ?

શું કર્મની પગથીય માત્ર ધસાઈ ગઈ ખરડાધને,

ને સ્વાર્થ આય ટકી રહ્યા છે જાણવાન અનીલ કંઈ.

અમરેલી. }
૧૮-૩-૧૦.

“ ક્નેહી, ”

(પ્રહર્ષાણી.)

રાત્રી નિત્ય મમ ઉઝગરે કો છે,
સૌકોમાયે તવ ન ચિત્તથી હો છે;
પામે જો ધિય કદી સુંદરી જ વીર,
યાચું સ્નેહ તવ સદા યધિ અધીર.

(મંત્રુલાપિણી.)

પ્રતિવાશ દે ક્ષણ વિષે ધિયે દવે,
મમ મિત્રગે હૃદય જે મુધા-દવે;
સ્મિત અર્પે એક પણ સાનુરાગતું,
અતિ દર્પે વર્ષે સરમાં તરીશ હું.

॥ લોભ અને તૃષ્ણા અતૃપ્ત અને અશાંત હોય છે ॥

—XX—X—XX—

(૧૨)

જે માનવ ખરેખરે સમૃદ્ધ થવા માગતું હોય તેણે પોતાની સંપત્તિ વધારી મુકવી નેમ્મએ નહિ પરંતુ પોતાની તૃષ્ણાઓને કળજે રાખવી નેમ્મએ; કારણ કે સમૃદ્ધિ માત્ર વ્યર્થપ્રાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ નીચભાવ ભરેલી તથા જોનારના કરતાં જેની તે હોય છે તેને મનતો તે ઘોડીજ વધારે હોય છે. આપણે જેને ખોટી રીતે આપણું પોતાનું છે એમ કહીએ છીએ તેના તો આપણે માત્ર ઉત્તમ પ્રકારે મુખ્ય રક્ષકો સમાનજ છીએ ત્યાં લોભ અને તૃષ્ણાનો અંત કેવો ? આ સર્વ પદાર્થો કે જેમને મેળવવા માટે આપણે આટલું બધું સાદસ જોડીએ છીએ, લોહીનું પાણી કરીએ છીએ, જેને મેળવવામાં તેમજ સાચવવામાં સરખી કડાકટ પડે છે, જેમને માટે આપણે વિશ્વાસ અને મૈત્રિનો પણ ભંગ કરીએ છીએ—આ સર્વ આપણું પોતાના નહિ. પરંતુ દૈવે આપણને વિશ્વાસથી સોંપેલા પૈસા સમાન છે, અને તે ક્યારનાએ અન્ય માલિકતા કળજમાં ચાલ્યા જાય છે. જે આપણે આપણો જાતને આપીએ છીએ અને જે આપણા ખાતી ભર્યા અને જીતેલા કળજમાં હોય છે તે વિના આપણું પોતાનું કહીએ એવું કંઈ પણ નથી. લોભ એટલો બધો અપસ્તૃપ્ત રહે છે કે તેને તૃપ્ત કરવાનું કાંઈ ઉદ્ધારતાના હાથમાં નથી; આપણી તૃષ્ણાઓ કામનાઓ એટલી બધી હૃદય વિનાની હોય છે કે આપણે જે જે મેળવીએ છીએ તે માત્ર અંત વિનાનું વધારે

મેળવવાના માર્ગમાં એક પગલા સમાન હોય છે; જ્યાં સુધી આપણે પૈસા વધારવાની વ્યવસ્થાવાળા હોઈએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે તેના ખરેખર ઉપયોગ ગૂમાવી બેસીએ છીએ અને દુનિયાને તેમજ આપણી જાતને એકને પણ કોઈ પ્રકારના ખરા લાભ વિના આપણે આપણા દિસાજ માંડી વાળવામાં, તપાસવામાં, મેળવવામાં સમય ગાળીએ છીએ. જદ્દ માનવો અને બાલકો વચ્ચે ભેદ કેવો? પ્રથમ સોના અને રૂપા માટે બૂમો મારે છે, અન્ય રમકડાં અને મીઠાઈ માટે ખરાડા પાડે છે. કૃતરાને ચોટલીનો એક ટૂંકડો નાખો, પ્લોણુ મુખ કરીને તે તેને લઈ લેશે, આખોને આખો ગળી જાય છે અને વધારે મેળવવા માટે તૂર્તજ મુખ વિકાસીને રહે છે. આપણે પણ દૈવની બક્ષિયો સાથે આ પ્રમાણેજ વર્તીએ છીએ; આવા વિનાજ તેઓ તો આખીને આખીજ ગળી જવાય છે, અને ખીજે કોળીઓ ગળી જવા માટે આપણે એકદમ તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ ધણીજ કીમતી નવાઈઓથી આટલા બધા પાછા હઠાવાયતા સોના અને રૂપા સાથે હવે લોભનો શો સંબંધ છે? જ્યાં આપણે જૂતાં ખતપત્રો અને જૂઝમી કરારોદ્વારા અન્યોન્યને પાયમાલ કરવાનાં સાધનો શોધી કાઢ્યાં છે ત્યાં આવી કીમતી ધાતુઓ ઉપર હજી પણ વધારે બોલો શા માટે મુકવામાં નહિ આપ્યો હોય એ વિષે હવે આપણે વધારેવાર દરિયાદ કરવાની નથી. એટલું નવાઈ ખરેખર છે, કે દૈવે આપણને સર્વ પદાર્થો આપણા લાભ માટે નજીકમાંજ ઉપજાવી આપ્યા છે; પરંતુ લોભ, સુવર્ણ અને રજતને (રૂપિયો અને કાપાકાપીનાં તથા તેની કીમતનાં ઉભય પ્રકારનાં દરિયાદ હોવાથી) દુરસ્તે પૃથિવિનાં આંતરડાંમાં સંતાડ્યાં છે.

લોભ આપોઆપ સજા પામે છે.

અમુક પ્રકારની શિક્ષા વિના કોઈ પ્રકારની લોભીરતિ મંબરી શકની નથી; એવી રતિ જાનેજ એક શિક્ષા મમાન હોય છે, તે ઉપરાંત અમુક શિક્ષા સદન કરવી પડે છે. આવી બાવનાજ કેટલી બધી દુઃખ બરેલી હોય છે! આપણા ઉદ્દેશો પ્રાપ્ત કરવામાં પણ કેટલું બધું સંકટકારક હોય છે! કારણ કે પ્રાપ્તિ માર્ગમાં હોય છે તેના કરતાં રક્ષણની બાબતમાં વિક્ષ મહાન સંકટ સમાન છે. તેને બોઈ બેસવાનો બધા મહાસંતાપકારક હોય છે, તેનો નારા તેના કરતાં વધારે સંતાપજનક છે અને લોકમતવડે પણ તેમાં ધજોજ વધારો કરી મુકવામાં આવે છે, અરે આટલુંજ નહિ પરંતુ સંધિસીધું કોઈ પ્રકારનું નુકસાન ના થયું હોય તો પણ એક લોભી માનવિ જે મેળવતું નથી તે ખુવેજ છે. એટલું ખરું કે લોકો પૈસાવાળાને એક સુખી માનવિ ગણે છે અને જાતે તેના જેવી દશામાં હોય એમ દાવે છે; પરંતુ જે દશાની સાથે માનસિક સંતાપ અને કાળાં જોશવશાં હોય તેના કરતાં ખરાબમાં ખરાબ દશા કઈ દોઈ શકે? તેમજ કોઈ પણ માનવિને પોતાની સમૃદ્ધિ, દેશરાંખર, ચાકર નોકરો જમીનો અને બચતો વિષે જાણી પણ મારવાની નથી, કારણ કે તેની પામે જે જે છે તેને તે જેની જેની વધારામાં વૃષ્ટિ રાખે છે તેની સાથે સરખાવનાં તે એક ભિન્નસમાન છે. કોઈ પણ માનવિ બધી જાજનોને પોતાની કરી શકે નહિ પરંતુ કોઈપણ માનવ તેમના નિરરકાર કરી શકે; વિત્તનો નિરરકાર એજ તેની પ્રાપ્ત કરવાનો ટુંકામાં ટુંકો માર્ગ છે.

પૈસા બધું કરે છે.

પૈસા માટે જ કેટલાક આધિકારીઓ બનેલા હોય છે, અને આવાઓને સાધારણ રીતે પૈસાની લાંચ આપી શકાય છે. આપણે બધાએ વ્યાપારીઓ બની ગયા છીએ અને પદાર્થની જાત જોતા નથી પરંતુ તેમની કીમતની ગણના કરતા બન્યા છીએ. આપણે બદલા માટે પવિત્ર બનીએ છીએ, તેમ જ વળી બદલા માટે આપણે અપવિત્ર બનીએ છીએ. આપણે જ્યાં સુધી તેના વડે આબાદ બન્યાં જઈએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે પ્રમાણિક હોઈએ છીએ; પરંતુ જો રાજતાન જાતે પણ વધારે પગાર આપતો હોય તો આપણે આપણો પક્ષ બદલીએ છીએ. આપણાં માતૃપિતાએ આપણને સોના રૂપા માટેના એક પ્રકારના ગ્રેમમાં કેળવ્યા છે અને આવો ગ્રેમ આપણી સાથે એટલી બધી હદ સુધી વધી ગયો છે, કે જ્યારે આપણે પ્રભુ પ્રત્યે આભાર દર્શાવવાનો હોય છે ત્યારે પણ આપણે આવી ધાતુઓની ભેટ ધરતા બન્યા છીએ. આને લઈને જ દારિદ્ર્યની દશા એક પ્રકારના શ્રાપ અને તિરસ્કાર સમાન જણાય છે આખી બાવના આગળ વધવામાં કવીઓ સહાય થાય છે: સર્વને રથ બધોએ સ્વર્ણનો હોવો જોઈએ, સર્વ સમયમાં ઉત્તમેઉત્તમ સમય સ્વર્ણયુગનો હોવો જોઈએ, આ પ્રમાણે તેઓ માનવજાતના અતિસંકટને, પ્રકૃષ્ટ પ્રકારના આશિર્વાદોના સ્વરૂપમાં પસંદગી નાખે છે.

લોભ આપણને ખરાબ સ્વભાવના તેમજ દુઃખી બનાવે છે.

લોભ આપણને આપણા અંતરમાં દુઃખી બનાવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ માનવ જાત પ્રત્યે આપણને તે ખરાબ સ્વભાવના બનાવે છે. ચોક્કસ સુદ માટે જ ઈચ્છા કર્યા કરે છે; ખેડૂત પોતાનું ધાન્ય મોંઘું ચાલ્યું એમ ઇચ્છે છે; વહીવટ વિરોધી અને તકરારો માટે પ્રાર્થના કરે છે; વૈધ આખું વર્ષ રોગી નીવડે એવી ઈચ્છા રાખે છે; નવાઈની ચીજો વેચનાર શોખની અતિ વૃદ્ધિની ઈચ્છા કરે છે અને ઝમાનાના દુરાચારોમાંથી તે વિત્ત એકઠું કરી લે છે. વંદોળીઆ અને અગ્નિ પ્રકોપ વડે ચતાર કડીવાનું કામ જાગે છે; એક માનવિ અન્યના નુકસાન વડે જ જીવે છે; કદાચ, સદ્બાએ આમાંના કેટલાક ગણ્યા ગાંઠ્યા પકડાઈ જાય છે, પરંતુ એ બધાએ સમાન પ્રકારના દુરાચારી હોય છે. સપ્ત પ્લેગ દ્વારી નીકળતાં ધોરખોડીઓને કામ મળી રહે છે; એક રાજમાં પતાવીએ તો જો કોઈ મરણ મારેકત લાભ મેળવવાની આશા રાખે છે તેનામાં જીવતાં માટે ઘણા ઘોડો જ માયાબાવ હોય છે. એવે-ન્સના એક અધિકારીએ મૃતસંસ્કારમાં જરૂરની ચીજો પૂરી પાડનાર એક સાથીને એટલા માટે સપ્ત દૃષ્ટા આપ્યો કે એને પોતાને પણ એ ધંધો વડે જ સમૃદ્ધિ એકઠી કરવાનો વિચાર હતો અને મરણ પ્રમાણુ ઘણું મોટું ચલાવિના આમ ચલું અસંભવિત હતું. પરંતુ કદાચ મોંઘું વેચી શકાય અને સસ્તુ ખરીદી શકાય એવા ઘણા ગ્રાહકો મેળવવાની તેની ઈચ્છા પ્રબલ ના પણ હોય. આ ઉપરાંત વળી આવા પ્રકારનો બધોએ ધંધો તેમ જ તે જાતે પણ તિરસ્કાર પાત્ર બન્યાં હશે. જેથી આપણી તુણ્યાઓ સતેજ બને છે તેથી મન કુલ્કાર્ધ જાળી નિર્બલ બને છે; પ્રથમ તો તેને ઉઠાવી દેઈ, કુલાવીને બસહીન બનાવે છે અને પછીથી તે ગર્વિષ્ટ બનીને મોહમાં તણાય છે.

તૃષ્ણાનાં સહવાસિ ચિંતા અને પાપ.

વિષયોપભોગ અને લોભ રૂપી અતિ નિંદ્ય દુરાચાર વિષે વિચાર ચલાવીને હવે આપણે કીર્તિ અને માત્ર મિલકતની વાસના રૂપે દુનિયામાં અતિ ઉદાર ભાવના રૂપે બલદ-શતી ભાવના વિષે વિચાર ચલાવીએ. જે વૃત્તિ અને માનની પાછળ ગાંડાં ખનીજનાર માન-વિએ, આવી બાળતો મેળવેલાં માનવોનાં હૃદયનું માત્ર અંતરવશોકન કરી શકે તો ત્યાં આગળ લોભી મહત્તાના સાથમાં વસતી બંધકર ચિંતાઓ અને પાપો જોઈને તેમને કટલી બંધી નવાઈ લાગી-આવશે. સાધારણ લોકનાં ચતુર્યોગે જાંખવી નાખનાર સર્વ પ્રકારના પદાર્થો માત્ર નકામા મોજ શોખ સમાન, ક્ષણિક અને અનિશ્ચિત છે. એ સર્વ મહેનત વડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા છે, અને તેમનું રક્ષણ કરવું એ જ દુઃખનું કાર્ય થઈ પડ્યું છે. તૃષ્ણાને લીધે આપણે ગર્વથી પુલાઈ જઈએ છીએ અને કોઈને પણ આપણી આગળ વધેલો જોઈને તેમ જ કોઈને પણ આપણી પાછળ ના રહી ગયેલો જોઈને ઉભય પ્રકારે આપણે ખેવડા દેખના બાર તમે ચમકાઈએ છીએ; કારણ કે જે કોઈ અન્ય ઉપર દેખ રાખે છે તે જોઈને પણ દેખવું પાત્ર છે. પોતાની પાસે જે હોય તેથી હજુએ સંતોષ ના વળ્યો હોય તો પછી એકેક્રમાંકરે પોતાના વિજયો ક્યાં સુધી વિસ્તાર્યા તેનો શો દિસાળ છે? દરેક માન-વિને જટલાની વાસના હોય છે તેટલાની તેને જરૂર પડે છે; જે વાસણ કોઈ કાલે ભરાય નહિ તેમાં પાણી નાખ્યાં કરવું એ નકામી મહેનત કરવા જેવું છે. જેણે આટલા બધા સુવરાજો અને પ્રજ્ઞાઓને પોતાને તાબે કર્યાં હતાં તે હજુએ પોતાનાં વિકારોનો મૂકામ હતો. તૃષ્ણા, મહાન પદાર્થ મેળવ્યા પછી અતિમહાનની કામના કરે છે અને એકવાર આશા રાખવા કરતાં પણ વધારે પદાર્થો મળવા છતાંએ હજુ અસંબલિત પદાર્થોની વાસના રાખ્યાં જાય છે. આ તો એક પ્રકારે જસોદરના વ્યાધિ જેવું છે—જેમ જેમ રાગી વધારે પાણી પીતો જાય છે તેમ તેમ વધારે વધારે તૃષ્ણા લાખ્યાં જાય છે. સદાચારનો માર્ગ તો સીધો ને સરળ છે, પરંતુ મહત્તાનો માર્ગ ખડખડો છે, તે ઉભા ઢોળાવ વાળા ખડક ઉપર ચાલેલો છે એટલું જ નહિ પરંતુ માર્ગમાં આઘાત પણ પથરાયેલો છે. એકાદ મોટા પુરુષને એટલી ખાતરી કરી આપવી કે તેમની સ્થિતિ અચિર છે અથવા તેમની મહત્તા ઉપર આધાર નહિ રાખવા સમજાવવું એ અતિ વિકટ કાર્ય છે. પરંતુ સર્વ પ્રકારના ઉપર ઉપરના ડોળા દમામ તુકરાનકારક છે. જે કે આપણે જોઈને તો સાંતિમાં વસિયું પરંતુ આપણું દૈવ તે ટકવા દેશે નહિ. પ્રતિજ્ઞા અને સમૃદ્ધિ પ્રતિ લઈ જતો માર્ગ સંકટમાં દોરી જાય છે અને આપણા આનંદના પદાર્થોમાં જ વારંવાર આપણા શોકનાં કારણ મળી આવે છે. તૃષ્ણા એક અખાત સમાન છે તેમાં દરેક પદાર્થ હોઈયાં યદ્યપિ દટાઈ જાય છે. આ ઉપરાંત વળી તેનાં બંધકર ક્ષેત્રો પણ આવે છે; કારણ કે સર્વની પાસેથી એક માનવિ જે લેઈ છે તે સર્વ એકની પાસેથી સહજમાં લઈ શકે છે. માન ચાંદ મળવાથી આપણે આપણી જોઈને કીર્તિવંત ઉચ્ચાર કરતાં તેમની કંઈ પણ વધારે કીમત નથી. ચંગારો અને ઓષ આપીને કરેલા ઝાકઝમાટનું આમ જ હોય છે; જે કે આપણાં ચતુર્યોગે જાંખવી નાખે એટલો બધો ઝગઝગાટ હોય છે છતાંએ આપણી બુદ્ધિ આપણને સમજાવે છે, કે એ તો માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ છે, તેની અંદરનો પદાર્થ તો ખડખડો અને સાધારણ પ્રકારનો છે.

હુનિયાં જેમને મહોટા અને સુખી માને છે તેઓ જ દુઃખી હોય છે.

લોક જેમને મહોટા અને સુખી માને છે તેમનો હું કોઈ કાલે દેખ કરીશ નહિ. એક દંઢ મનનું માનવિ સામાજિક અને નકામાં વખાણથી ડગી જતું નથી તેમ જ આપણી સુખી દશામાં ગરબડ મચાવવાની બાબત તેમની ગવિષ શક્તિના હાથમાં નથી. આજકાલ એક પ્રમાણિક માનવિ માર્ગમાં ચાલતાં જેટલી ધૂળ ઉરાડે તેના પ્રમાણમાં તેલું મનાય છે અને લોકોને માર્ગમાં કચરી નાખવા તથા સર્વને દૂરના દૂર રાખવા એ તો એક પ્રતિજ્ઞાનું કાર્ય થઈ પડ્યું છે. જો કે માર્ગમાંથી જેને દૂર કરવામાં આવે છે તે કદાચ એ માર્ગે મળનારના કરતાં વધારે સુખી પણ હોય છે. જેનો પોતાને લાભકારક રીતે શક્તિનો વ્યય કરવાની મરજી હોય અને અન્ય કોઈને પણ શોક ઉપજાવવાની મરજી ના હોય તેણે આવી શક્તિના પોતાના વિકારો મુદારવામાં ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેમણે અન્ય પ્રકારે અન્ય નગરોને બાળી મુક્યાં છે, પોતાના આગળ લોકોના હકોમાં છે, જાતે માનવ શ્વિરમાં સ્થાન કર્યું છે, સર્વ પ્રકારના ખુલા દુરમનેને જીત્યા છે તેઓ પણ પોતાના વિકારો વડે, દુરતા વડે, કોઈ પ્રકારના વિરોધવિના પરાબલ પામ્યા છે. એકેશ્વરોડરને રાજ્યો ઉગાડ કરવાની ઘેલછા લાગી હતી. તેણે ઓસથી આરંભ કર્યો, બ્યાં તે ઉછર્યો હતો, ત્યાં જ ને ઉત્તમ હતું તે તેણે લટક્યું. બેસીડીમેનને તેણે ગૂલામ બનાવ્યું અને એથેન્સને ચૂપ કર્યું. તેના પિતા દિલિપે જીતેલા અથવા ખરીદેલાં નગરોનો નાશ કરીને પણ તે સંતોષ પામ્યો નહિ પરંતુ તે જાતે જ માનવ પ્રકૃતિનો દુરમન થઈ પડ્યો અને ખરાબમાં ખરાબ પશુની માફક તેનાથી બાઈ ન રાકાય એવા શિકારને પણ સતાવવા લાગ્યો. સુખ એ એક અસાંત બાબત સમાન છે; તે જાતે દુઃખી યાય છે તેમજ મરતકને ચૂંચવે છે; તે કેટલાક લોકોને લોકી અને કેટલાકને મોજશોખ વાળા બનાવે છે; તે કેટલાકને દુલામી મુકે છે અને કેટલાકને નરમ બનાવે છે; માત્ર કેટલાંક મસ્તકજ અન્યના કરતાં તેને સારી રીતે જીતી શકે છે. પરંતુ તે સર્વને પીગળાવી નાખે છે. એક ઉભા ઢોળાવ વાળા ખડક ઉપર મહત્તાનો વાસ છે; જો એકાદ માનવિ આબાદીથી પોતાની દશા કરતાં કોઈ કાલે આગળ વળી શકતું નથી તો પણ તેના કચરી મારીને ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખે છે. મહા સમૃદ્ધિમાં મહાલતા એક માનવ માટે પોતાના સુખને સહજમાં દૂર કરવાની બાબત જવડે જ જોવામાં આવે છે, કારણ કે તેને ઉચ્ચ દશામાં લાવનારું સુખોના બાર તણે તે ચગદાઈ જાય છે એ સામાન્ય પ્રકારનું માનવ ભાવિ છે.

॥ શ્રી બુદ્ધમહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે ?

—XX—

(૧ પવિત્રતાને લીધેજ રાજ્યની કુશળતા)

મહાત્મા બુદ્ધના પિતાથીનું રાજ્ય મગધ અને કૌશલના લડતાં રાજ્યો વચ્ચે હોવા છતાં એ રાજ્ય કુશળ રહ્યું હતું અને શાક્ય લોકો સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યા હતા, એ વાત આપણને શું શીખવે છે, રાજ્ય શુદ્ધાદનની ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતાને લીધે જ એવો સાનુકૂળ સંતોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. દરેક કાર્ય પવિત્રતાથી જ સુવ્યવસ્થિત થાય છે. સાંસારિક, પારમાર્થિક-ધાર્મિક કે ગમે તે કાર્ય કરવું હોય તો પણ પવિત્રતા પ્રધાન પદે જોઈએ. પવિત્રતાથી જ દરેક કાર્ય-ધ્યતીત કાર્ય સાધી શકાય છે, અપવિત્રતાથી કંઈ પણ યર્થ શક્યું નથી. પવિત્રતાને લીધે જ આપણને સૌ સહાયકારી થાય છે. હૃદયમાં જે પવિત્રતા હોય તો દરેક સંતોગો અને કાર્ય અનુકૂળ યર્થ જાય છે. પવિત્રતાથી દેવ, દાનવ, માનવ, કુદરત અને પ્રકૃતિ જે કહો તે સર્વ સાનુકૂળ યર્થ રહે છે. એક નાનામાં નાની ઝુંપડીથી તે મોટા મહેલમાં રહેનારને, મોટાં મોટાં રાજ્યો ચક્રાવનારને, સર્વને આધિન કરવાની ઈચ્છા ધરાવનારને, નિર્ભયપણે સુખાવરથામાં રહેવાની ખામેશ રાખનારને કે રંક અથવા રાયને સર્વે સર્વ કાર્યમાં નિરૂર રહેવાનો અને પાર પાડવાનો રસ્તો તો પવિત્રતા વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજ્ય શુદ્ધાદનમાં તે શુભનું પ્રાધાન્ય હતું. તેની ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતાને લીધે જ કપિલ વસ્તુ ઉપર ખીજા રાજ્યો આકર્ષ કરી શકતા નહિ ને તેથી જ ત્યાંના લોકો સ્વતંત્ર અને સુખમાં રહી શકતા હતા.

(૨ મહાપુરુષોના જન્મ વખતે પથરાતી શાન્તિ.)

બુદ્ધદેવતા જન્મ વખતે સર્વ સ્થળે શાન્તિ અને આનંદ છવાઈ રહ્યાં હતાં. મહાત્માઓના પરમ પુણ્ય સંચયનો-પવિત્ર અવતારનો પ્રભાવ એવો જ હોય છે. અમણ બગવંત મહાવીર પ્રભુના જન્મ વખતે અત્યંત પાપી અને દુઃખી એવા નરકના છવોને પણ શાતા ઉપજી હતી. એ વાત શાસ્ત્રો વડે સર્વે સુવિદિત છે. મન, વાણીને ક્રિયામાં પવિત્ર રહી, એવા પ્રભાવ રાજીને પગલે ચાલવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. પાપનો ત્યાગ કરી પુણ્યનો સંચય કરવો અને છેલ્લે પુણ્યને પણ છોડી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એવી આ પામર બાળિકાની અભિલાષા છે ને કે તે જગત વગરની હામ માત્ર મનોરથ રૂપ છે પરંતુ આવાં આવાં ગરિષ્ઠો કંઈક એવા પ્રકારનું જ પ્રેતસાદન આપે છે.

— ન્યારે બાઅશાળી-મહા પુરુષોનો જન્મ થાય છે ત્યારે દરેક સ્થળે શાન્તિ ફેલાય છે. અરક્ષપરસ વૈરવિરોધ રાખનાર પ્રાણી માત્ર પોતાનો જન્મથી અંધારેનો વિરોધ-એવો સ્વાભાવિક વિરોધ આવ પણ લીસરી જાય છે. દરેક જાતના જીવાત્મિકોનો જન્મ વખતે નાશ થાય છે. દરેક યોગ સાનુકૂળ હોય છે. જ્યાં ત્યાં એ તરફ આનંદમય-મંમકારી શાન્તિ

પ્રસરી રહે છે. નર્કના છવેને પણ એક દાણ મુખ થાય છે. મહાપ્રકાર દૂર થઈને 'ઉબ્બવળ તેજ પ્રકાશે છે. તો પછી સ્વર્ગલોકમાં કે ચંદ્રલોકમાં મુખ, શાન્તિ ને આનંદ ફેલાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? બુદ્ધ મહાત્માનો જન્મ થયો ત્યારે આનંદ જ છવાઈ રહ્યો. એ તરફ શાન્તિ પથરાઈ રહી. આનંદ મંગળનાં ગીતો મવાવા લાગ્યા. દેવો પણ હર્ષના નાદો કરવા લાગ્યા ને પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર કોશલરાજ્યથી સહેજ પૂર્વમાં શાક્ય જાતના લોકો ઉપર શુદ્ધોદન નામનો ક્ષત્રી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેની સમર્થારાણી મહામાયા પીપર જવા નીકળેલી પરન્તુ માર્ગમાં વનની સુંદરતા જોવાને વિશ્રામ લેવા રોકાઈ ને ત્યાં જ તેણે ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. કોડો માણસને તારતાર પુત્રજન્મના ખચર ચોતરફ ફેલાતાં વાર લાગી નહિ; રાણીને જે પાલખીમાં બેસાડી કપિલવસ્તુ તરફ લઈ જવામાં આવી તેના ઉપાડનાર ચાર દિશાના ચાર દેવો હતા. જન્મ મહોત્સવ દેવોએ કર્યો ને પુષ્પ વૃષ્ટિ પણ તેમણે જ કરી હતી. (ધ્રમણ બગવંત મહાવીર પ્રભુના જન્મ વૃષ્ટાંતને વિશેષ અંશે મળતું આ વૃષ્ટાંત છે.) જન્મોત્સવના આનંદની ધ્રમણુમ વખતે અસિત (કાળદેવ) નામનો એક વૃદ્ધ સન્યાસી બાળક બુદ્ધને નમસ્કાર કરવા આવ્યો એ શું બતાવે છે ? આ સંસાર અને પ્રાપંચિક દુનિયાના દૂર રહેનારા સંત પુરૂષો સસારના પ્રપંચનો કેલાદલ સાંભળવાથી મુક્ત હોય છે તેઓ તો આત્માનંદની લહેરોમાં અનહદ નાદ અને સ્વર્ગીય ગાન સાંભળ્યાં કરે છે. તેવા સંત પુરૂષો પણ દર્શન કરવા આવે એ પુત્રનું મહાત્મ્ય બતાવે છે.

(૩ નામ ગુણ નિષ્પન્ન—સવાર્ધસિદ્ધ.)

બુદ્ધનો જન્મ થવાથી સર્વ અર્થ સિદ્ધ-સકળ થયા તેથી તેનું નામ સવાર્ધસિદ્ધ એવું પાડવામાં આવ્યું. નામનો મદિમા રાખનાર કોઈ વીરલાજ હોય છે પરંતુ મહાત્માઓમાં હમેશાં નામ પ્રમાણે જ ગુણો હોય છે. સોળગા તીર્થંકર શાન્તિનાથ જન્મ્યા ત્યારે રોગાદિક શત્રુ વગેરેનો નાશ થયો ને સર્વને શાન્તિ થવાથી શાન્તિનાથ નામ આપ્યું. તેમ જ મહાવીર સ્વામિ ઉદરમાં આવ્યા ત્યારથી જ રાજ્યમાં દરેક પ્રકારની વૃદ્ધિ થવાથી વર્ધમાન નામ આપ્યું. અતુલ બળ હોવાથી દેવોએ મહાવીર નામ પાડ્યું. એમ મહાત્માઓનાં નામ ગુણ નિષ્પન્ન હોય છે. નામ પ્રમાણે ગુણ હોય તોજ નામ શોભે છે. માણસ જાતને લાંચળ લગાડે તેવા ગુણ હોય ને નામ ઉત્તમ હોય તેથી શું ફાયદો થાય ! ઉત્તરાનું નામ પણ લજવાય, વશસ્વી પુરૂષોનાં નામ ગુણ પ્રમાણે ને ગુણ નામ પ્રમાણે જ હોય છે.

(૪ ગુરૂના પણ ગુરૂ થવાની યોગ્યતા બલ લવના સંસ્કારી જીવોમાં હોય છે.)

બુદ્ધ ઉમર લાયક યતાં તેને વિદ્યાકલાના અભ્યાસ માટે રાજ્યએ વિશ્વામિત્ર ગુરૂને ચોંધ્યા. ત્યાં ગુરૂએ મંત્ર લખાવ્યો, સવાર પૂજ્યા તે દરેક વગર શીખ્યે આવજા-ઉપરાંત વધારામાં પણ સંખ્યા બોલી બતાવી તેથી ગુરૂ આશ્ચર્ય પામીને કુમારને પગે પડ્યા અને બોલ્યા કે “ હે શિષ્ય ! તું તો ગુરૂઓનો પણ ગુરૂ છે. ” મહાવીર સ્વામિને પણ આ પ્રમાણે

દેવે આલિણું ૩૫ લખે જ્યાં તેઓ ભણતા હતા હાં સવાલ પૂછ્યા હતા ને ભગવાને જવાબ આપ્યા હતા. મહાપુરુષો ગર્વ ધારણ કરતા જ નથી. તેઓ હમેશાં બીજાઓને માન સહિત મોટાઈ જ આપે છે બીજાની કીમત વધારે છે. પોતાને આવડતા છતાં ગુરૂને નિમિત્ત બનાવી તેના તરફ પૂજ્યસુદ્ધિને વિનયભાવ બતાવે છે. વાણીમાં નમ્રતા હોય છે, કાર્યમાં ડહાપણ હોય છે, સ્વભાવમાં સુશીલતા હોય છે, શૈર્ય અને ધૈર્યના તેઓ ભંડાર હોય છે, છતાં મદ કે દંભ જેવા કોઈ દુર્ગુણો તેઓનામાં હોતા નથી. તેઓમાં અદ્ભુત દયા હોય છે તેના હૃદયની કોમળતા તેના મુખ પર તાદૃશ્ય દેખાઈ આવે છે—છાયા પડી રહે છે. એવા ગતભવના સંસ્કારી જીવોમાં જ ગુરૂના પણ ગુરૂ યવાની યોગ્યતા હોય છે. બાકીના તો ઉત્તમ ગુરૂના શિષ્ય થવાને પણ અધિકારી હોતા નથી.

હાલના કેટલાક યુવાનોએ ગુરૂભક્તિ જેવી ઉત્તમ ગુણને ઓળખી જ્ઞાનનો મદ છોડી નમ્રતા ધારણ કરવાનો આ ચરિત્ર પરથી ધડો લેવો બેઠરો.

(૫ પુદ્ગની અનુકરણીય દયા.)

મહાત્મા પુદ્ગ દયાની સાક્ષાત્ ભૂતિ ૩૫ હતા. તેઓ સાક્ષાત્ કચ્છના સાગર ૩૫ હતા. દયા વડેજ તેઓ ધર્મસ્થાપક થયા હતા. તેમની દયાનાં અનેક ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ છે ને તે પ્રસંગોપાત્ હું દર્શાવતી રહીશ.

પુદ્ગનું હૃદય દયાથી ભરપૂર હતું. મિત્રોની સાથે ઘોડા દોડાવવામાં તે જીતમાં હોય તો પણ ઘોડાને આસ ચડે કે યાત્રી ગયો છે એમ જણાય કે તરત જ (મુંગા પ્રાણી ઉપર ગુજરતું ધાતકીપહું અટકાવવા માટે) પોતે તે જીત મેળવે તેમ હોય તો પણ ઘોડાને ઉભો રાખી દઈ વિશ્રાંતિ દેતા. તેનું હૃદય કચ્છામય હતું. પોતે નુકશાન ખગે પણ બીજા પ્રાણીને દુઃખ આપે નહિ. પોતે દુઃખ સહન કરીને જગતના પ્રાણી માત્રને સુખી કરવાનો તેનો શ્રમ હતો. તે હમેશાં બીજાઓનું કેમ બહું યાચ તેનાં જ વિચાર કરતા. તે મનુષ્યોને દયાનો પાઠ શીખવવા, મુંગા પ્રાણીનો પ્રતિનિધિ યવાને માત્ર મનુષ્યોનું જ નહિ પણ સમગ્ર પ્રાણીઓનું-પશુ-પક્ષીઓનું પણ દુઃખ દૂર કરવા ઇચ્છતા.

પટકાર્ધ પડ્યું. કુમાર સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ તેણી ગમ જવાથી તે પક્ષીને તેણે ઉપાડી લીધું અને પોતાના ઉચ્છંગમાં મૂક્યું. તેને પંપાળીને ઉત્પન્ન થયેલી ખદીક ઝાઝી કરી, પોતાના ગ્રેમના પૂર ભેસથી ઘડકતા હૃદય સાથે આંખું અને આસ્તેથી તેના શરીરમાં ખૂંચેલું તીર ખેંચી ફહાડીને શાતાકારી શીતળ ઔપધોપચાર કર્યા.

જેણે સંપૂર્ણ મુખાવરમાં જ દિવસ પસાર કર્યા છે, સ્વપ્નામાં એ દુઃખનો કટુઅનુભવ જેને થયો નથી, દુઃખ એ શું ચીજ હશે! તે નહિ જાણનાર એવા કુમારે તે તીરની અણી પોતાના હાથમાં ધોંચી. એમ કરવાથી પોતાને દુઃખની લાગણી થઈ તેથી કુમારે સાચુશોચને તે પક્ષીને સ્વિશેષપણે આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

ત્યાર પછી દેવદત્તના નોકરે આવીને સિદ્ધાર્થકુમાર પાસે તે પક્ષીની માગણી કરી પણ કુમારે પક્ષી દેવાની નાપાડી તેથી તર્રાર વધવાથી બંને રાત્રસભામાં આવ્યા ત્યાં પશુ તે વાતનો નિષેડો આવ્યો નહિ; પણ તર્રાર વધારેને વધારે વધવા માંડી. તેવામાં સભાની મધ્યમાં એક વૃદ્ધાપિઆરીને બોલવા લાગ્યા, “જે છન્દગીની કાંઈ પણ કિંમત હોય તો જેણે મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેના કરતાં ખ્યાવવાનો પ્રયત્ન કરનારનો તે જીવતા પ્રાણીપર વધારે હક ગણાવો જોઈએ.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે દયા-સમભાવ રાખવાનું “આત્મવત્ સર્વં મૂતેષુ” પોતાના આત્મા મરખોજ સર્વનો આત્મા છે એમ સુદૃઢ પણ ઉત્તમ પાઠ પડવાનું બાન થઈ આવે છે. હંમેશાં પોતાની લાગણીઓનો વિચાર કર્યા પછીજ ખીજની લાગણીઓ ઉપર તરાપ મારવી. ખીજને દુઃખી સ્થિતિએ મેલતાં પહેલાં પોતાનેજ તે સ્થિતિમાં કષ્ટીને વિચાર કરવો કે મને આમાં દુઃખ થશે કે સુખ? એમ કલ્પના કરીને-પોતાના અંતઃકરણને સલાહ પૂછીને જે જવાબ મળે તે પ્રમાણે—પોતાને સુખરૂપ લાગે તેજ પ્રમાણે ખીજને માટે પ્રયોગ કરવો. કોઇને દુઃખ દેવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પ્રથમ પોતે જ તેનો અનુભવ કરવો. કારણ કે તેવો અનુભવ થયાં પહેલાં સુખ શું ચીજ છે? કે તેની શું કિંમત છે? તેનો ખરો ખ્યાલ આવતો નથી.

મહાત્માપુરૂષો હંમેશાં સર્વ જીવોને આત્મવત્ ગણે છે. પોતાની સાથેજ તેની પણ તુલના કરે છે. પોતાને દુઃખ થાય તેલુંજ ખીજને પણ દુઃખ થાય એમ માનીને પોતાના આત્માને કષ્ટ આપે છે પણ અન્યને કષ્ટ નથી આપતા. તેથી જ સિદ્ધાર્થ કુમારે તીરની અણી પોતાના હાથમાં ભોંડીને દુઃખનો અનુભવ કરીને પક્ષીને જીવિતદાન દીધું તેમજ શાન્તિનાથ ભગવાને પણ પરીક્ષા કરવા આવેલા દેવને એક પારેવાને બદલે પોતાનો આખો દેહ કાપીને અર્પણ કરવા માંડ્યો હતો. †

† વળી મહાકવિશ્રી હર્ષે પ્રસૂત નાગેન્દ્રના નામકનું ચરિત્ર મને અહીં યાદ આવે છે ગરૂડે અર્ધું શરીર ફાલી ખાધું છે અને વિજયમાતાનાથી આંખમાંથી અશ્રુ ચાલ્યાં જાય છે છતાં નાવક ગરૂડને કહે છે કે, ●

મહાન્ પુરુષોની અગાધ દયાનો મહિમા અદ્ભૂત હોય છે. તેઓની દયા અન્ય જીવોને પોતાનું અનુકરણ કરાવીને પગલે પગલે ચાલવાનું શિક્ષણ લેવરાવનારીજ હોય છે. માટેજ પુદ્ગ મહાત્માની અનુકરણીય 'દયા' આપણે હમેશાં વર્તનમાં મૂકવાની છે.

(જીવનના શુભાખ તથા છુપાયેલા કાંટા.)

પુદ્ગના પિતાશ્રી બ્યારે વસંતઋતુની શોભા બતાવવા ખેતરોમાં પુદ્ગને તેડી ગયા ત્યારે ગામડીઆઓને કરતું પડતું સખત વૈતરું આપડા અખોલ બળદની સુંવાળી ચામડીને ખેડુનો તરફથી ભોંકાતી ચાપુકની આર વગેરે બોધ પુદ્ગમહાત્માને સમજાયું કે જીવનના શુભાખ તથા કાંટા છુપાયેલા છે. આપણે હવે એ વાત ઉપર વિચાર કરીએ.

જીવન એ એક જાતનું શુભાખજ છે. શુભાખનું પુષ્પ ગમે તેવું સુંદર-મનહર-આંખને હંડક આપનારું હોય તો પણ તેના છોડમાં અનેક કાંટાઓ હોય છે. તેમજ જીવનરૂપ શુભાખનું પુષ્પ ઉપરથી ગમે તેવું આનંદદાયક હોય તોપણ તે સુખરૂપ પુષ્પની તથા દુઃખના કાંટાઓ છુપાયેલા હોય છે. પણ તે કાંટાઓ જીવનના આંતર સ્વરૂપને બોધ શકનારનેજ તાદસ્ય દેખાય છે બાકીતો ભ્રમણામાં ભ્રમણને જીવનને નિષ્કંટજ માને છે.

એક દિવસ કુમારને વસંતઋતુની શોભા બતાવી આનંદ કરાવવાની ઇચ્છાથી રાજ કુમારને સાથે લઈને ખેતરોમાં જઈ પહોંચ્યા કે બધાં પક્ષીઓ મધુર ક્ષરવ કરી રહ્યાં હતાં. સર્વે કોઈ રથને આનંદના જ ધ્વનિ સંભળાતા હતા. ચોતરફ માત્ર ઉપરથી શાન્તિજ પથરાયેલી હતી તોપણ દરેક રથને પશુ-પક્ષીઓ એક બીજાનું અરસપરસ બક્ષણ જ કરતાં હતાં પણ તેની કુમાર સિવાય કોઈના ઉપર અસર થતી નહોતી કારણ કે ઉદ્ધાસના સંઘળા દેખાવો વચ્ચે પણ એ ભ્રમણામય દેખાવોને ખુલા કરી એનું આંતર સ્વરૂપ બોધ શકનાર એક માત્ર પુદ્ગજ હતા, કે જેને હમણા જણાયું કે " જીવનના શુભાખ તથા દુઃખના કાંટા છુપાયેલા હોય છે. " કુમારને એવો વિચાર ઉદ્ભવતાંજ તે બનાવો ઉપર કંટાળો ઉત્પન્ન થયો ને પોતાના પિતા તરફ દૃષ્ટિ કરીને બોલી ઉઠ્યા કે " ઓ પિતાજી ! પિતાજી ! આજ શું તમારા આનંદનાં ઠેકાણાં છે, કે જે બતાવવાને તમે મને અહીં લાવવા શ્રમીત થયા

શીરામુલૈઃ સ્યન્દતણ્વ રક્તં
યદિ શરીરે મમમાંસમસ્તિ ॥
નૃત્તિં ન પશ્યામિ ચ તેમહાત્મન્
ર્કિં ભક્ષણાન્નં વિરતો ગરુત્મન્ ॥

વધુ મહીં માંસ હજી ભર્યું છે, રંગે રંગે લોહી ખરે ખરે છે;
નૃત્તિ ન પાન્યા પણ હે મહાત્મા, કાં બક્ષતામાં અટક્યા ગરુડ !
પરોપકારમાં પ્રાણ આપનાર મહાત્મા જીમૂતવાદન તર્કને ધન્ય છે !

હતા ? પુનામરકી સિવાય અહીં બીજું કંઈ શું બોધે શકું છું ? ” વળી આવા બતાવોમાં જે મનુષ્યને આનંદ થતો હોય તે ખરેખર કંઈક હૃદયનો જ માણસ કહેવાય.

ત્યાર પછી કુમાર પોતાના પિતાથી છૂટો પડીને વૃક્ષ નીચે પદ્માસન વાળીને ધ્યાન ધરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે “ આશો જીવનનો કલહ ! આનું મૂળ શું ? આનો ઉપાય શો હશે ? ” આમ મનમાં મંત્ર વાપતાં જ કુમારના હૃદયમાં દયા પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે પ્રકટીતીકળી.

(જીવનકલહનો હાલનો જમાનો.)

ત્યારે જીવનકલહ શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે અહીં પ્રસંગોપાત જીવનકલહ શબ્દ આપણા શબ્દકોષમાં ઇંગ્રેજી શબ્દસમૂહ (struggle of existence) સ્પર્ગલ ઓફ એક્ઝિસ્ટન્સ ઉપરથી દાખલ થયો છે. વ્યાપારોદિ દરેક આજીવિકાનાં સાધનમાં સ્પર્ધા એટલી બધી વધી પડી છે કે હરિકાષ્ઠમાં પેટ ભરીવાનું કામ અથવા તો પોતાનો વૈભવ ટકાવી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. “ સર્વાધવ્ય ઓફ ધ રીટરડ ” ના નિયમ અનુસાર હરિકાષ્ઠમાં જે સર્વેથી આગળ નીકળશે તેજ ટકશે. જીવનકલહના સંબંધમાં દેશના આગેવાનો અને હિતેચ્છુઓએ લક્ષ આપી રસ્તો કહાડવાની જરૂર છે.

અહીં જીવનકલહ જે જૂઠ્ઠા અર્થમાં વપરાયો છે તે અર્થ લક્ષમાં રાખી હવે વિવેચન કરીએ.

હાલનો જમાનો ખડબર ખારીક આવી ગયો છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં જીવન કલહમયજ છે. જીવનની મારામારી સિવાય કંઈ છેજ નહિ, તો પણ હાલનો જમાનો જે જીવનો એવાં છે કે તુચ્છમાં તુચ્છ પદાર્થોમાં તેના આંતરભાગમાં દુઃખ હોવા છતાં સુખ માનીને તેમાં મોહિત થઈને વધારે જકડાઈ જવામાં આવે છે. મોટા માન્યાતાને પણ ભાન જુલાવી દીએ તેવો કટાકટીનો સમય હાલમાં આવી ગયો છે. સ્વાર્થ આટે પરમાર્થ તો દૃષ્ટિએ આવતોજ નથી. દૃષ્ટિમર્યાદા એટલી બધી સંકુચિત થઈ ગઈ છે કે સામેજ તેની હદ સીમા બંધ થઈ જાય છે. ‘ હું ’ અને ‘ મારું ’ એજ ભ્રમણા મગજમાં ભરાઈ ખેડી છે તેને દૂર કરવા—દૃષ્ટિની વિશાળતા માટે પરમાર્થ—અહંતા મમતાથી મુક્ત થયેલ મહાત્માનાં ચરિત્રો વાંચી વિચારીને તેને પગલે ચાલવાનું—તેનું અનુકરણ કરવાનું શિક્ષણ લેવાની ખાસ અગત્ય છે. ત્યારે જ જીવનનો કલહ ઓછો થશે.

(સીનું બંધન.)

કુમાર સિદ્ધાર્થની અનુપમ દયા બોધે તેને વૈરાગી બનતા બોધે રાજ્ય શુદ્ધાદન ધણા હંકાર વિચારમાં પડ્યા તે તેને ચલાવવા માટે સુર માણસોને બોલાવીને સર્વનો મત પૂછ્યો. સર્વેએ વિચાર કરીને જણાવ્યું કે, “ મહારાજ ! અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જોડેલો ચોક્કસ ઇલાજ છે તેટલોજ ચોક્કસ ઇલાજ વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે સ્ત્રી છે.

કામળ પ્રેમ શૃંગારા સમ્પત લોહાની સાંકળ કરતાં વધારે તાકાતવાળી છે. મનજીત બેડીથી નખાંધી રાકાય એવાએને સ્ત્રીની વેણી એક ફાળુમાં બંધીવાન બનાવી રાકે છે.” રાગએ સુરોની સલાહ માની કુંવરને લગ્ન કરવાની દિશામાં વાળવા માંડ્યો ને તેમાં તે ફતેહ પણ પામ્યા.

(આપેલી નહિ પણ વરેલી કન્યાનાં લાભો.)

“ આપેલી કન્યાથી કાંઈ આકર્ષણ થાય નહિ; વરેલી કન્યાથી જ બંધન થાય.” આ વાક્ય વાંચી કંઈ શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ ઉપર એક લીટી લખવાનું મન થઈ જાય છે. કંઈ એટલે ભરથાર, કંઈ શબ્દનો મૂળ શબ્દ કાંત છે, કાંતપરથી કંત ને પછી કંથ શબ્દ બન્યો હશે. કાંત શબ્દમાં કમ ધાતુ છે. કમ એટલે ચાહવું તેથી કાંત-કંથ એટલે ચાહેલો-પસંદ કરેલો (વહાલો ધણી) આ શબ્દ પૂર્વે આપણામાં પોતાની મેળે કન્યાઓ વર શોધી લેતી એવું બતાવે છે. સ્વયંવર શબ્દ પણ એવું જ સ્પષ્ટ કરે છે, પરંતુ હાલમાં તો માખાપ બધાં બાધે ત્યાંજ બંધાવું પડે છે. હાલના સમયમાં પુત્ર યા પુત્રીને તે બાળ્યમાં પૂછવામાં કે તેમની સલાહ પણ લેવામાં આવતી નથી. તેમને મનપસંદ હોય વા ન હોય તોપણ માખાપ બધાં લાકડે માકડું વળગાડે તે કબુલ કરીને સહન કરવું પડે છે. તેથીજ હાલના સમયમાં ઘણે ઠેકાણે અત્ય માણસોમાં ગૃહસંસાર ક્ષેત્રમયજ ચાલે છે. આવા દુઃખમય ગૃહસંસારો બનેક સ્થળે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તોપણ અફસોસ માત્ર એટલો જ છે કે તે પ્રથા આપણે દૂર કરી શકતા નથી ને આપણે અસલ રીવાજ અહણુ કરી શકતા નથી. આપણાં નિર્દોષ બાળક અને બાળાના નિર્દોષ હૃદયોને સારાસારનો વિચાર કર્યાં સિવાય તેમની ધમ્મજા વિરદ્ધ ગમે તે સ્થળે લગ્નની વેદી ઉપર હોમી દેતાં મૂર્ખ કે નિર્દય માતા પિતા કે સ્વજનો ફાળુ માત્રનો વિશ્રંખ કરતા નથી એ શું ચોડી સોચનીય દશા છે? કહેવત છે કે “ સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા.” તે પ્રમાણે કંથ શબ્દ શા ઉપરથી કહેવાયો છે કે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે તેનો અર્થ સમજીને તો કામ કરવું નહિ પણ તે નામ તો રાખી દીધું છે.

આપેલ કન્યા યા વરના તરફ જોટલો ભાવ-સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય તેથી ઘણું શ્રેય વધારે હૃદયના, પૂર્વભવના સંસ્કાર તાળ થઈ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તો હૃદયના બાવથી ચાહીને વરવામાં જોટલાં સુખી થવાય છે તેના લક્ષાંશ લાગે પણ વિના ચાહે વરવાથી સુખ થતું નથી. સ્વ. ગોવર્ધનરામબાઈએ રચેલી “ સ્નેહમુદ્રા ” માં ‘ સ્નેહ નિદાન ’ એ નામની કવિતામાં એક બાળા પોતાના પિતાને સલાહ પૂછે છે તે સ્વતઃ લખાઈ જાય છે કે—

“ હું બોલીઃ “ કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા,
મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જગે કેમ ના ?
સન્ધિ થયો નથી, છે નહી, નક્કી ન કે આશેજ તે,
અમ ચિત્તનો તો શીખવો, પ્રિયતાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ! ”

બ્યારે અરસપરસ ચિત્તો સન્ધિ થયો નહોત્ય ત્યારે તે કાંત કેમ ગણાય? હાલ એ ચિત્તો કે હૃદયનો સવાલ સાંભળવામાં કે પૂછવામાં આવતો જ નથી. (મારા આ વિચારો ઉપરથી વાંચક જુદે હું આર્યેશ્વરીની વિરુદ્ધ છું એમ માનવાનું નથી. ખરી આર્યેશ્વરી કઈ હતી તે ખતાવવા માટે અને કેટલાક ગૃહસંસારોના કલહ જોઈને જુસ્સાથી ચાટણું લખાઈ ગયું છે. હાલ પણ જે રહીઓ ચાલે છે તેના સંબંધમાં પણ ઉચ્છેદક વૃત્તિ રાખવાનું મને પસંદ નથી ને તેથી તેમાં પણ આં સુધારાને અવકાશ છે તે જણાવી તેના રક્ષણાર્થે “વનિતા વિજ્ઞાન” માં લીલાવતી જીવનકલા વિષયે સારગ્રાહી પત્રમાં મેં યોગ્ય લખેલું છે તે જોવાથી મારી સંરક્ષક વૃત્તિ સમજશે) કુમાર સિદ્ધાર્થને પ્રેમના બંધનમાં નાખવાનું તો હું પણ ત્યાં સવાલ એ આવીને ઉભો કે,—“આપેલી કન્યાથી કાંઈ આકર્ષણ થાય નહિ, પણ વરેલી કન્યાથીજ બંધન થાય.” આ સવાલ વિરાગી ચિત્તને માટે ગંભીરને તદ્દન અસંકય હતો તો પણ બ્યાં ગતભવનું ઋણાનુબંધન હોય છે ત્યાં અસંકય વાત પણ સંકય બની જાય છે. સ્વપ્નામાં પણ જેને જોયેલ નહોત્ય કે ઝાળખતા એ ન હોય એ તો પણ બંધનકારક સંબંધ ગમે ત્યાંથી સંકળાઈ જાય છે. રાગ હોય કે રંક હોય, દેવ, દાનવ કે માનવ હોય, મહાત્મા હોય કે હુદ્રાત્મા હોય ગમે તે હોય તોપણ ગતભવનું રહી ગયેલું ઋણુતો ચૂકવવું જ પડે ને ત્યારેજ છૂટા થવાય છે.

યુદ્ધના પિતાએ અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓ—કુમારીઓને એકઠી કરેલી હતી તેમાં યુદ્ધના પૂર્વજન્મની તેની પત્ની યુદ્ધનેજ જંખતી જંખતી મરણ પામીને તેના મામા દંડપાણીની યશોધરા નામે પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સન્મુખ આવીને ઉભી રહી. પૂર્વના સંસ્કારો તાગ્ન થઈ બને વચ્ચે આકર્ષણ થયું. ચાર આંખોના મિશ્રાપથીજ પ્રેમદેવ જન્મ પામ્યો ! પૂર્વનો સંબંધ ફરીથી જોડાયો—તાજે થયો ! (આલુ)

જહન નિર્મળા.

। નાટક ।

XXX—XXX

નાટક એટલે શું એ વાત ન્હાનાં મોટાં સર્વ મનુષ્યો જાણે છે. તે એક પ્રકારનો ધણો પ્રાચીન ધંધો છે. એનાં વર્ણન પુરાણોમાંથી પણ મળી આવે છે. આ ધંધો તે સમયના કરતાં અત્યારે ધણો હલકો મનાય છે. પચાસ પોણાસો વર્ષ પહેલાંના જુદા સંભાવિત માણસો, નટ, એટલે નાટકમાં સ્વાંગ ધારણ કરનારનું મુખ જેવું એ પાપ સમજતા. પરંતુ છેલ્લાં વીસ પચીસ વર્ષોમાં, પાશ્ચાત્ય કલ્પનાઓના સહવાસથી કેટલાક એ ધંધાની ગણના કરવા લાગ્યા છે. તેઓ એમ સમજે છે કે, નાટક કરવું એ પણ એક કલા છે; આથી તેઓ

એનાં વર્ણન કરી, તેને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા છે, કિંચિદુના નેત્રેને મુવર્ણપદક જેવી જાણિસે મળવા લાગી છે. આથી આ સંબંધમાં એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે કે, નાટ્યકલાએ સારી છે કે ખરાબ ? આપણે આજ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું, જે તરણ વાચકોને ધણો ઉપયોગી થશે એમ આશા છે.

પ્રથમ આપણે એ મુખ્યતત્વ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, ચાલુ તે વાત હોય, વસ્તુ હોય, અથવા સંસ્થા હોય, પણ જેનાવડે વ્યક્તિનું કિંવા સમાજનું શ્રેય વધારે થાય અને નુકસાન ઓછું થાય, તે ઉત્તમ, અને લાભ ઓછો થાય તે ખરાબ, એમ સર્વ માને છે, અને તદ્દનુસાર તે વ્યવહારમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તાત્પર્ય કે, તેને ઉત્તેજન આપી પોષવામાં આવે છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

આ દ્રષ્ટિથી નાટકોનો વિચાર કરતાં એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ ધંધો ખરાબ છે. એનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે મનુષ્યના પ્રપચ મુખને સ્વતંત્રપણે જે વ્યવસાય સદા ઉપયોગી છે, એવા એક પણ વ્યવસાયની પ્રાપ્તિ આ ધંધામાં પડેલા બાળકોને થતી નથી. આ વાતને ધોડાં ઉઘાડેણુથી સ્પષ્ટ કરીએ: ધારો કે એક સ્વરૂપવાન અને ચંચળ યુવક નાટક મંડળીમાં રહ્યો છે, તે ચક્રુતજ્ઞની કિંવા ચારદાની જુમિદા રંગભૂમીપર ઉત્તમ પ્રકારે પ્રદર્શન કરી રસિકજનોની વાહવાહ મેળવે છે. તે નાનો મુકુમાર અને નાણુક જણાય, તેમજ તે પુરૂષ છે એવું સહસ્રા ઝાગખાય નહિ અને કંઈ ફાટે નહિ ત્યાં સુધી એવી વાહવાહ અને બક્ષિસો મેળવ્યાં જાય છે. પછી મ્હોટી ઉમર થતાં તેને દારી મુઠો ઉગે છે, કદરૂપો દેખાય છે અને અવાજ પણ જાડો થાય છે, એટલે તેના અંગના કેટલાક શુભો નાશ પામે છે. સર્વ બાલ્યાવસ્થા અને તરણાવસ્થા સ્ત્રીઓના હાવબાવ કરવામાં ગયકી હોવાથી તેને પરાક્રમી રાગની કિંવા ચંદ્ર સરદારની જુમિદા જરા પણ સાધ્ય થતી નથી, તેમજ તે રંગભૂમિપરની અન્ય કોઈ પણ જુમિદાને પાત્ર રહેતો નથી. આ પ્રકારે એનું બાલપણ અન્ય કંઈ પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા વિનાય વ્યર્થ જવાથી પોતાના નિર્વાહાર્ય ચાકરનું કિંવા રસોઈનું કામ કરી અવશિષ્ટ આયુષ્ય પુરું કરવું પડે છે. આજ પ્રમાણે ઝાણ વધના પ્રમા-

આપેલ કન્યા ચા વરના 'તં' થાય છે. આ ઉઘાડેણુનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, નાટકના હૃદયતા, પૂર્વભવના સંસ્કાર તાજા યદ્યપ્ય કોઈ પણ ધંધો શિષ્યના વગરજ નકામું જાય છે આદીને વરવામાં નેટલાં મુખી થવાય છે' રહે છે. આથી આ ધંધો સારો નથી એ સ્પષ્ટ છે. મુખ થતું નથી. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ રચેલી "સ્નેહ" નામની કવિતામાં એક બાળા પોતાના પિતાને સલાહ પૂછે છે તે સ્વતઃ

ભાવિક રીતે ઉડાડિ, વાચાળ, એ પરવા, નિર્વજ અને વ્યસની થઈ જાય છે. આવો સ્વચ્છંદી મનુષ્ય પોતાના કુટુંબના માણસોને, પણ નકામો થઈ પડે છે અને સર્વત્ર તે પ્રતિષ્ઠાહીન થઈ જાય છે. આવાં દ્રષ્ટાંત અનેક જણાઈ આવશે એટલું જ નહિ પણ પોતાનો પુત્ર નાટકમાં જાય તેજ સર્વ માખાપને મહાન લાંચન રૂપ લાગે છે. આ સંબંધી આથી પણ વિશેષ વિશદ ઉદાહરણ એ છે કે, નાટક મંડળીઓના વ્યવસ્થાપકોને, આગેવાનોને અને સ્તુતિ પાકેકોને જોઈ પોતાના પુત્રને એ ધંધામાં નાંખવાની ઈચ્છા થતી નથી.

આનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો પણ છે. ઇંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ નટ ઐરવિંગે ફેલ્પ્સ નાટક-કારને, મંડળીમાં રહેતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, “ખાપુ, નાટકના નાદે લાગશો નહિ, એ ધંધો અધમ છે.” આ ધંધાના નીચત્વની દસોટી આના કરતાં અન્ય શું હોય? આજ પ્રમાણે આપણા સાહેબ કિર્લોસ્કર નાટક કરવું એટલે શું તે સ્વાતંત્ર્યથી સમજ્યા પડી કહે છે કે, “મહે એ કેસરનું ક્ષેત્ર આણી મૂક્યું છે, અને તેમાં ગધેડાં ચરે છે. એ ખેતરને શું કરવું?” આ કથનમાં આમને એટલું જ ખરાબ લાગે છે કે, આપણા સાહેબ જોને કેસરનું ક્ષેત્ર કહે છે તે વાસ્તવિક રીતે અંખરાંવાળું વન છે, એ વાતની એમને છેવટ સુધી ખબર ન પડી એ ધણા દુઃખની વાત છે.

જો કે આ સર્વ સત્ય છે, છતાં પણ સ્તુતિ શ્રવણનો મોહ એવો વિશ્વક્ષણ છે કે અસંખ્યદત્ત અસ્થ હોય તે અસંખ્યદત્ત જ નથી, એટલે કે તે સાફ નથી તેમ ખરાબ પણ નથી એવું યુવાનોને યુવાનીના મદમાં જણાય છે અને તે પરથી, કંઈ આંખ આડા કાન કરી, તેઓ તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં પુણા ડેક્કન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સંસ્કૃતમાં વેણીસંહાર નાટકનો પ્રયોગ કર્યો તેમાં, કે. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલૂણકરે ધર્મરાજની ભૂમિકા લીધી હતી, અને પોતાના વડિલોના દેખતાં પ્રત્યક્ષ પિતૃતર્પણ કર્યું હતું. આ તર્પણ ચાલતું હતું તે વખતે પ્રેક્ષકોએ ધણી હસાહસ કરી મૂકી હતી. આ જ પ્રમાણે કે. સખા-રામ ખાપુ સાહેબ કિર્લોસ્કર, ગ્રા. રા. કોડિપેત દાદાસાહેબ છત્રે અને કે. આખા સાહેબ કાયવટે, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થોની મંડળીએ બીજા એક પ્રયોગમાં જુદી જુદી ભૂમિકા લેઈ પ્રેક્ષકોની વાહવાહ મેળવેલી, એ કંઈ જોઈ નહોતું, પણ એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે એ વિદ્વાન મંડળીએ ધ્રોહ થયા પછી રંગભૂમિ પર જતે કદાપિ પણ કામ કર્યું નથી, તેમ જ તેઓમાંના કોઈએ પણ પોતાના પુત્રને નાટકમાં રાખ્યા નથી. એટલે કે જે વસ્તુ જ ખરાબ છે, તેનો અત્યલ્પાંશ પણ સારો કેવી રીતે કાઢી શકાય? જે વસ્તુ કડવી હોય તેમાંનો ગમે તેટલો અસ્થ ભાગ કાઢીએ, છતાં તે મીઠો કહી શકારો નહિ, કદાચ તે ખાતાં ચોડો કડવાટ લાગે, તો પણ તેને મિષ્ટ તો નહિ જ કહી શકાય. એજ ન્યાયે આ વિષયનો વિચાર કરવો જોઈએ. આવી ભૂમિકા લેતાં કંઈ પણ પીઝા નથી, તેમાં પાપ નથી એ ખરું, પરંતુ તેથી વડિલોનો અને શ્રેણીનો ઉપમર્દ થાય છે એની કોઈથી ના પડારો? અને એ ઉપમર્દ એ નાનામાં નાનું પણ પાપ છે કે નહિ? એ પાપમાં પડવું શા માટે?

અંતે યુવાન પુરુષોએ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે તે એ કે, નાટક મંડળીનાં

છોકરાં ભરેલી ટોપી, જરીના કે રેશમી રૂમાલ, ભાત ભાતનાં જાડીટ વગેરે પહેરી પાનથી મેં લાલ કરી કિંવા મુખમાંથી ખીડીના ધુમાડા કાઢતા રસ્તામાં રાજના કુંવરોની માફક ચાલે છે અને તેમના તરફ કેટલાક લોકો કૌતુકથી તેમ આશ્ચર્યથી જુએ છે, એ જોઈ કેટલાંક છોકરાંને એમ થઈ આવે છે કે એમના જેવા સુખી પ્રાણી આખા જગતમાં પણ નથી. પરંતુ આ તેમનો ભ્રમ છે. તેઓ સુખી જણાય છે પરંતુ તેઓ ખરેખર સુખી નથી. જેને અનુભવ છે તે સારી રીતે જાણે છે કે, તેઓનું એ સ્વરૂપ એકની ટોપી, ખીન્નનું જાડીટ, ત્રીજનો ખેસ અને ચોથાના છુટ પહેરવાથી બનેલું છે.

આ ધંધાના નાદે લાગવાથી કેટલાએક જીલ્લિવાન શર્ષ શકે એવા તરણો પોતાના માખાપનો ત્યાગ કરી ગયા છે, અને કેટલાએ પોતાની સ્ત્રીઓને તજી ગયા છે. આ પ્રકારે ઘણાં કુટુંબો ખરાબ થયાં છે. એનાથી કોઈનું કંઈ પણ કલ્યાણ થયું નથી. એનું મૂળ કારણ એજ છે કે, આ ધંધો વ્યક્તિના કિંવા સમાજના હિત માટે મળથી જ આવશ્યક ન હોવાથી તે સારી રીતે ન ચાલતાં કંપનીઓની ઉત્પત્તિ અને લયનો કંઈ પણ નિયમ રહ્યો નથી. આથી જે નાના મોટા મનુષ્યો અન્ય વ્યવસાયમાં પડી, સ્વચ્છુદ્ધિથી અને સ્વચ્ચાતુર્યથી ઉદ્યતે પામ્યા હોત અને રાષ્ટ્રને બળલાવદ થયા હોત તે આ ધંધાના જામક સ્વરૂપના મોહથી નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને તેટલી આપણા રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાં ખોટ પડી છે.

એટલું ખરું છે કે, નાટકના પ્રસારથી ગામડાંથી લેઈને નગરો સુધી સર્વ તરણ છોકરાં તેમ છોકરીઓને એક પ્રકારનો ગાવાનો ઇંદ લાગ્યો છે. તમે ગમે ત્યાં જાઓ, નાનાં છોકરાંના કંઠમાંથી થોડો ઘણો પણ નાટકોના ગાયનોનો ધ્વની મંજલારો, તે કાનને હીક લાગે છે. એ જ પ્રમાણે આ નાટક પ્રચારથી આપણામાંના ઘણા નામાંકિત વિદ્વાનો અને દૈતલીક સ્ત્રીઓ પણ ઐતિહાસિક કિંવા સ્વકપોલકસ્થિત નથી નાટકો લખવા લાગ્યાં છે. આથી થોડોના ઇતિહાસ—જ્ઞાનમાં સારી વૃદ્ધિ થવા લાગી છે, અને તે નાટકોના વાચનના નાદથી

॥ પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા. ॥

(એક હૃદય દ્રાવક સંવાદ.)

(ચૈત્રાણ વંશનો વીરનરેષ પૃથ્વીરાજ ને સમયે શાહમુદીન ધોરી સાથે લુદ્ધ લડવા ગય છે તે સમયે પોતાની પ્રાણપત્ની સંયુક્તા પાસે વિદાય માગવા આવે છે. તે સમયે ઉભય વચ્ચે આવેલી વાતચીતનું અતિ હૃદય ભેદક ચિત્ર આ સંવાદમાં આપવામાં આવ્યું છે.)
સંયુક્તા—(પોતાના રાગનૃદ્યમાં મ્હાન ચિત્તે સારંગી વગાડતી ગાવાનો પ્રારંભ કરે છે, તેની પછવાડે થોડે દૂર તેનો પ્રમથુપતિ પૃથ્વીરાજ સંતાપને ઉભો છે તેથી તે અચાત છે.)

(રાગ સૌરઠ.)

પ્રાણપતિ જ જશે !

સમરમાં પ્રાણપતિજ જશે !

વિયોગીનીની શી દશા થશે ?

સમરમાં પ્રાણપતિજ જશે ?

પ્રેમ સ્વપ્ન ને ચાર દીપ્તિ—

કેવાં રમ્ય, મધુરાં, મીઠાં !

ઓ વિધિ ! શ્રી સુખ એ—

ધડીકમાં હુમ યર્ષ શું જશે ?

સમરમાં પ્રાણપતિજ જશે !

પ્રાણ છવિના ભાવ મધુરા—

સદૈવ ગ્રહતી તોય અધુરા !

હાય ! વિધિ ! શું તું —

ન એવા ભાવ પીવા દેશે ?

સમરમાં પ્રાણપતિજ જશે !

હાય ! વિધિ ! આજ શા સમાચાર સંભળાયા ? હૃદય ! આજે તે શું અનુભવ્યું ? પ્રાણનાથ હવે આ દારીને તજ જશે. હાય ! (અત્યંત ખેદથી) પ્રેમના સુચાર સ્વપ્નના સજિત રંગ મારા નયન સન્મુખ સદાય દસ્યમાને રહે છે. તે મારા નાયની વીરમૂર્તિ પ્રેમ-ભાવનામાં પણ વીરત્વ ધારણ કરી મારી અડોલક સદાય ઉભી હોય એવું મને યથા કરે

છે, અરેરે ! કેવા કેવા દિવસો—અને કેવી કેવી રજનીઓ વિતાડી ? એ સુખ કેમ લુપ્તાય ? કેમ તળાય ? ના—ના—મારા નાથ ! તમે સમરમાં ન જશો. પ્રેમ સમરમાંથી પૂંઠ ન ફેરવો. આ દાસી આપને ક્ષણમાત્ર દૂર કરવા ઈચ્છતી નથી. મારા નાથ ! મારા પતિ ! મારા પૂજનીય ! મારા દેવ ! મારા પ્રાણ ! આપ શું મને તણને જશો ? પ્રેમ ઝરણુના સુરમ્ય પ્રવાહને શું શુષ્ક કરી નાખશે ? શું આપને તે અણમૂલ્યાં સુખો સ્મરણમાં નથી ? આપને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં જ મેં માફ સર્વસ્વ શું આપને અર્પણ નથી કર્યું ? નાથ ! યાદ કરો. આજ આસન પર આપણે ઉભય બેઠેલાં નહીં ? હા—તે સમયે હું હસી, શાધી હસી એ મારાથી કહી શકાતું નથી—સ્નેહ હસી આપના સામું જોયું. સત્વરજ આપે મને આપના ઉભય હસ્તમાં કેદ કરી લીધી. હા—એ રોમાંચ, એ પ્રેમભાવ કોણ—મૂલે ? બીજો દિવસે આપે તે વિષય પર એક કાવ્ય બનાવ્યું. હું હસી તેથી આપે મને પ્રેમપૂર્વક પોતાના હસ્તમાં લીધી તેનું કેવું સુંદર વર્ણન આપે તે ચાર લીટીમાં કર્યું છે ? પ્રાણ ! તે કાવ્ય મને સત્વરજ મોઢે ધર્ધ ગયું એ શું આપને સ્મરણમાં નથી ? હા—તે મધુર કાવ્ય ! એક વાર તે ગાઉં (ગાય છે.)

રમા હસ્યેયી પ્રાણ પ્રાણ વારીને—

એ હાસ્યમાં મદન પ્રભા પ્રમાણીને—

અહીં દેહસત્તા ઉભય હસ્તની મદા,

હસાવી—પ્રેમથી નચાવી ફરી ફરી.

અહા ! કેવું સુંદર ! કેવું લખિત ! તેનો અર્થ કેવો સુખકર. હા—જાણે રમાના હસવાથી તેનો પ્રાણ એટલે તેનો પ્રાણપતિ પોતાના પ્રાણ તેના પર વારી દહને અને તે મધુર હાસ્યમાં મદનની પ્રભા બરી છે એમ પ્રમાણીને—સમજ જાહે—અર્થાત્ મદનનું સાધાન્ય તે રમાના શરીરમાં વ્યાપ થયું છે એમ ધારી તેણે તે દેહરૂપી સત્તા પોતાના ઉભય હસ્તમાં લીધી, અને તેને હસાવી, પ્રેમથી નચાવી અને તેટલેયો ન ધરાતાં ફરી ફરને હસાવી. હા ! મારા પ્રાણ ! આવી સુંદર રચના રચનાર ! આવો, આવો, એકવાર આવો એકવાર આપણે એ અણમૂલ્ય પ્રેમ સુખનો લ્હાવો લઈએ. આવો મારા નાથ !

પૃથ્વીરાજ—(પ્રકટ થઈને) આવ્યો, મારી વ્હાલી રમા ! આવ્યો. કેમ પ્રાણપ્રિયે શો વિચાર કરતી હતી ?

સંયુક્તા—(શરમાઈને) નાથ ! આપે સર્વ સાંભળ્યું છે ને વળી શું પુછો છો ?

પૃથ્વીરાજ—(અત્યંત પ્રેમભાવે) મારી પ્રેમમૂર્તિ ! પ્રેમ અમર છે. પ્રેમ અનંત છે. શું તું એમ ધારે છે કે તારા પતિ સમરમાં જતાં તારા પ્રેમનું વિસ્મરણ કરશે ?

સંયુક્તા—નાથ ! પ્રથમ આપ અદા બીરાજો પછી બીજી વાત. (પૃથ્વીરાજ તેની સમીપ આસન પર બેસે છે) નાથ ! કોણ જાણે આજે મારા હૃદયમાં શુંપે થાય છે ?

પ્રેમનાં સૌંદર્યભૂષિત ચિત્રોની રમણીયતા નયન સમીપથી ખસતી જ નથી. નાથ ! મારા નાથ ! હું આપને વીનવીને કહું છું કે આપ સમરમાં ન જશો.

પૃથ્વીરાજ—હૃદયેશ્વરી ! વીર પુત્રો ધર્મેથી હમતા નથી. પ્રાણેશ્વરી ! શું આ ચૌહાણ જાતિનો રજપૂત નરેશ તે નીચ યવનને ઉચિત શાસન આપતાં અટકશે ? ને અધમ શાહપુદ્દીને મારી પ્રજાને દુઃખ નથી આપ્યું શું ? આ સર્વ શું હું સહન કરી રહું ? નહીં-નહીં, તે યશો નહીં. અનેક વાર પરાજિત થવા છતાં તે લજ્જા-હીન યવન પૂતઃ એકવાર મારૂં શાસન પાત્ર થવા આંગ્યો છે. આવે, બહે આવે અને ચૌહાણ રાજપૂતની વીરતા પ્રત્યક્ષ અનુભવે.

સંયુક્તા—નાથ ! આપના આ વીરતા ભર્યા વચ્ચે અવશ્ય સપ્રમાણ છે કિન્તુ પ્રાણેશ ! (પૃથ્વીરાજના સ્કંધ પર પૌતાનું શીર ઢાળીને) સમરમાં જઈ આપ તો કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશો પણ આ આપની દીન દાસી આપનો વિયોગ કેમ ખમી શકશે ? હાથ ! પ્રાણ ! એમ ન કરો. મને એ સુખથી દૂર ન કરો.

પૃથ્વીરાજ—શુભેશ્વરી ! આવાં વચ્ચેથી તું વીર ચૌહાણ જાતિના રજપૂત નરેશની રાણીના પદને દ્વિષિત કરે છે. શું હું મારો ધર્મ સુધી જઈ શા માટે આ ઉચ્ચ પદે હું બેઠો છું ? આ અત્યુચ્ચ ઐશ્વર્યનો અધિષ્ઠાતા શા માટે યથો છું ? આટલું સુખ અને આટલો વિશ્વાસ ભોગવી શક્યો તે શા અધીકારે ? ત્યારે શું હું મારી ઉચ્ચ પદવીને ઉચિત કર્તવ્ય કરવાનો સમય ઉપસ્થિત યતાં પાછો હટું ? નહીં-નહીં કદાપિ નહીં. એકવાર વિચાર કર મારી હૃદયેશ્વરી ! કે જો સમયે હું તે અધમ યવનનો પૂર્ણ પરાજય કરી વિજયની સુહાગી માળા કંઈમાં ધારણ કરી અપૂર્વ હર્ષથી પૂતઃ આ રાખનાગૃહમાં આવીશ ત્યારે તને કેટલો બધો આનંદ પ્રાપ્ત થશે ? આપણું સુખ અને આપણો વિશ્વાસ દિગુણ થશે. નહીં ચાલ શું ?

સંયુક્તા—હા, નાથ ! થશે-થશે. એ પ્રેમનાં અતીવ ચાર રવખો આપણે ફરી અનુભવશું. હે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ ! આ રંક દાસી તને અંતરના ઉદાણમાંથી એટલી જ પ્રાર્થના કરે છે કે ચૌહાણવંશના આ વીર રજપૂત નરેશ પૃથ્વીરાજને તું સમરમાં વિજયવંત બનાવજે. એ કર્મદેવી ! તું મારા પ્રાણપતિને સહાય કરજે. અરે નાથ ! તમે વિજયવંત થઈ પાછા ફરશો ત્યારે આ દાસીને કેટલો બધો હર્ષ થશે ?

પૃથ્વીરાજ—(સંયુક્તાને પ્રેમથી બેટીને) મારી હૃદયમૂર્તિ ! આ વીર-પૃથ્વીરાજ તારા પ્રેમને કોઈ કાળે-પણ છૂટશે નહીં. જ્યાં કોટી બાણોની ભયાનક અને વિષમ જળ ગુંધાર્ધ હશે, જ્યાં રક્તની રક્તવર્ષ નીકિત અરુખસિત પ્રવાહે પહેતી હશે, જ્યાં મૃત શરીરો ભીપણ ભાવે અસ્તવ્યસ્ત ચર્ચ પડ્યાં હશે, જ્યાં વામુના અતિ પ્રેરંડુ ધુધવાટને ગુદનો અતિ ધીર ધ્વની કંપાયમાન કરતો હશે એવા અત્યંત

બયંકરે રૂયાનમાં પણ તારી લલિત છબિ મારા નેત્ર સન્મુખ જ રહેશે. તુંજ માફે ઇવન છે તુંજ માફે સકળ છે. વધારે શું કહું મારી મધુરી ! (તેને અત્યંત પ્રેમ ભાવે ચુમ્મન કરે છે) બે ! બે ! સાંભળ ત્યાં અથના ધ્વનિ ! બે તે રણુર્ગંગાના વીરનાદ ! બસ એ નાદ આ પૃથ્વીરાજને સમરમાં સત્વર ઉપસ્થિત થવાની સૂચના કરે છે. (રહેજ ગગનજો થઈ) હાથ ! હવે શું કરું ? વિષ્ણુ પડવાનો સમય આવ્યો. અરે ! સંયુક્તા ! આ શું ? અત્રુ ન ખેરવ. આ શુભ સમયે તારે એમ કરવું ઉચિત નથી. તે મહાન પ્રભુને પ્રાર્થના કર કે પૂનઃ મને તારો મેળાપ કરાવે.

સંયુક્તા—અરે ! નાથ ! નાથ ! વધારે શું કહું ? વધારે કહેતાં હૃદય ભરાઈ આવે છે; અરે ! મારા નાથ !

પૃથ્વીરાજ—સંયુક્તા ! એક સમય એવો પણ આવશે કે ત્યારે—

(હરીગીત છન્દ.)

હા ! વિજયમાળા હંક ધારી પ્રાણુ તુંજ પધારશે,
નીજ પ્રાણુરૂપ વહાલી રમાને પ્રેમથીજ વધાવશે;
બ્યારે સુચારુ સ્વપ્ન સુખના રમ્ય ભાવે આવશે,
સૌ સમરના પરિતાપ ભૂલવી સ્નેહમાં ન્દવડાવશે.

અંશુર્ગ, કીર્તિ, ભોગ, સુખ, વિભાસ સૌ દેખાડશે,
એ દિન અતુલિત હર્ષનો હા ! આવશે હા ! આવશે;
ચોદાણુ આ શરે વિજયધ્વજ જે સમય ફરકાવશે,
નીજ પ્રાણુરૂપ વહાલી રમાના હૃદયભાવ ઉછાગશે.

સંયુક્તા ! એવો દિન અવશ્યજ આવશે. મારી મધુરી સંયુક્તા ! હવે મને રજા દે ! એક શરી રાજપૂતાણીને છાજતા વીરત્વથી મને વિદાય દે. હામરની કૃપા હશે તો અવશ્ય હું વિજય પ્રાપ્ત કરી પાછો તને મળીશ, અને અત્રુ પ્રેમ ભાવે બેટીશ. મને રજા દે મારા પ્રાણુ !

સંયુક્તા—નાથ ! બન્ને ત્યારે—

(હરીગીત છન્દ.)

સીધાવળે ! સીધાવળે ! હા ! સમરવાટ સીધાવળે !
કરી પ્રાપ્ત પૂરા વિજયને પતિ ! પૂનઃ આંદો પધારળે !
ચોદાણુના વીરત્વને સૌ વિશ્વને દેખાડળે !
આ રંક દારીને ચરણુ તમ તે સમય પ્રભુ ! રાખળે !
હા ! આવળે ! હા ! આવળે ! પાછા વિજયકરી આવળે !

આ દીન દાસીને પૂનઃ તમ વીરમૂર્તિ બતાવજો !
 ઓ જગનિયંતા ધરા ! બહાલા નાયના રહાયક ચળે,
 ને રંક દાસી સમીપ પાછા લાવજો ! હા ! લાવજો !
 નાથ ! હૃદય બરાઈ આવે છે શું કહું ?

પૃથ્વીરાજ—(કહીન હેયું કરી) જાઉં છું-હૃદયેશ્વરી ! જાઉં છું. (પોતાના હસ્તમાંથી સુવર્ણમુદ્રિકા કાઢી સંયુક્તાની લલિત આંગળીમાં પહેરાવે છે) આ મારું પ્રેમ-ચિન્હ ! દીનવદના ન થા, સંયુક્તા હર્ષિત થા. ધધર કરશે તો તારો નાથ વિજયવંત ચઢનેજ પાછો ફરશે.

સંયુક્તા—નાથ ! પ્રભુ એમજ કરશે; અરેરે ! પાછાં કોણ જાણે ક્યારે મળીશું.

પૃથ્વીરાજ—(ચુમ્બન કરીને) મળીશું જીવેશ્વરી ! મળીશું ! પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો અવસ્ય મળીશું. હવે જાઉં છું મારી બહાલી સંયુક્તા ! જાઉં છું. પ્રણામ !
 (આસ્થો જાય છે)

સંયુક્તા—(તેના ગયા પછી) પ્રણામ ! મારા જીવન ! પ્રણામ ! ધધર તારો વિજય કરશે મારા નાથ ! મારા વીર પ્રાણપતિ ! તમારી સહચારિણી બની હું ખરેખરી ભાગ્યશાળી થઈ છું.

કલકત્તા,
 તા. ૩-૮-૧૩

}

ચાંપશી. વિઠ્ઠલદાસ ઉદ્દેશી.

। શ્રી રામગીતા ભાષ્ય ।

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૪ થી)

ચતુર્થ અને પંચમ શ્લોકવડે ગ્રંથકારે, લક્ષ્મણજીએ શિષ્યભાવે શ્રીરામચંદ્રજીની કરેલી પ્રાર્થના, અને સ્વપ્રયોજનનું નિવેદન કર્યું, એ કહી બતાવ્યું. હવે તેનું ઉત્તર ક્રમે કરી કહેછે.

શ્રુત્વાથ સૌમિત્રિં વચો સિલંતદા .

માહ પ્રપન્નાર્તિહરઃ મસન્ન ધીઃ ।

વિજ્ઞાનમજ્ઞાન તપોપશાંયતે

શ્રુતમપયં સિતિપાલ ભૂષણઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—ત્યારપછી શરણે આવેલાનાં દુઃખોને દૂર કરનારા અને ભક્તોનો અનુચ્છ કરનારા સુદ્ધિમાન તથા પૃથ્વીનું પાલન કરનારા રાજાઓમાં આશુપણુરૂપ શ્રીરામચંદ્રજી સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણજીનાં સર્વ વાક્યો શ્રવણ કરીને તેનાં અગ્નિરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરવા વાસ્તે શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલું સ્વઅનુભવાત્મક જ્ઞાન તેમના પ્રતિ કહેવા લાગ્યા.

વિવેચન:—આ પ્રમાણે લક્ષ્મણજીની વિગમિ શ્રવણ કરી અને જેમ શુર પાસે તત્ત્વોપદેશ લેવા શિષ્ય જાય તેમ તેઓને શરણે આવેલા જાણી તેમનું અવિદ્યારૂપી દુઃખ દૂર કરવા વાસ્તે શ્રીરામચંદ્રજી વિજ્ઞાન એટલે આત્માનુભવ જે વેદનો ઉપનિષદ્ ભાગ જ્ઞાનકાન્ડ તેને અર્થ સહિત કહેતા હતા. નીતિરૂપી ભૂષણ કરી સર્વ રાજાઓમાં જેણે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી છે એવા શ્રીરામચંદ્રજી, લક્ષ્મણજી જેવા ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ મળવાથી તેની પાસે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રસન્નતા પૂર્વક કરવા લાગ્યા, અધિકારી^૧ શિષ્યને વિજ્ઞાનનો^૨ અનુભવ કરાવવા શુરને ઘણી પ્રસન્નતા રહે છે. ત્હેજ પ્રકારે શિષ્યપણાને યોગ્ય સઘળાં લક્ષણો લક્ષ્મણજીમાં હોવાથી તેમને આત્મબોધ કરવામાં શ્રીરામચંદ્રજીને પ્રસન્નતા ઉપજી છે એમ કહેવાનો ભાવ છે. આ શ્લોકમાં આર્તિહરઃ એ નામનું વિશેષણ શ્રીરામચંદ્રજીને માટે લખવામાં આવ્યું છે. તેનું રહસ્ય આ પ્રકારે સમજવાનું છે કે, આર્તિહરઃ એટલે પીડા (દુઃખ) ના નાશ કરનારા, તે પીડા (દુઃખ) યજ્ઞ પ્રકારનાં છે. ૧ આધ્યાત્મિક, ૨ આધિભૌતિક ૩ આધિદેવિક.

(૧) આધ્યાત્મિક:—જે દુઃખ આત્મા સંબંધી હોય તે; તેના યજ્ઞ બે પ્રકાર છે. ૧ શારીરિક ૨ માનસિક.

(૧) શારીરિક:—શરીર સંબંધી દુઃખો, જેમકે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓના સમવિપત્તિપણાથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

(૨) માનસિક:—મનનું દુઃખ, જેમકે, કામ ક્રોધ, લોભ, મોહ, બય, ઇર્ષ્યા વિદ્વાદ અને સંતાપાદિદ્વારા જે મનને દુઃખ થાય છે તે. આ બંને શરીરોંતર્ગત હોવાથી આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે.

(૨) આધિભૌતિક:—જે દુઃખ બહારથી સૃષ્ટિના પ્રાણિ પદાર્થો તરફથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. જેમકે, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, સર્પ, પાપાણુ, એના તરફથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તે આધિભૌતિક કહેવાય છે.

(૩) આધિદેવિક:—જે દુઃખ બહારની અદૃશ્ય સૃષ્ટિઓના પ્રાણિપદાર્થો તરફથી ઉત્પન્ન થાય

૧ જે પુરુષે નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના કરી મહાવિશેષાદિક દોષોને દૂર કર્યા છે, અને જેના ચિત્તમાં અજ્ઞાન-સ્વરૂપનું આવરણ હોય તથા ચાર સ્થાન સંપન્ન હોય તે પુરુષ અધિકારી કહેવાય છે. ૨—પાકું જ્ઞાન અથવા નિઃસ્વાત્મક આત્મજ્ઞાનની વૃત્તિને વિજ્ઞાન કહે છે.

તે. જેમકે, વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, કિન્નર, વિનાયક, પૂતનાદિ નવગ્રહ, પિશાચ, મુલક, સિદ્ધ, બૂત, પ્રેત દૈત્ય, દાનવાદિ દેવતાઓદારા જે દુષ્ટ ઉત્પન્ન થાય તે આધિદૈવિક કહેવાય છે.

આ પ્રકારે આર્તિ (પીઠા) ના પ્રકારો છે. આ દુઃખોને દૂર કરવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સિવાય કોઈ સમર્થ હોઈ શકતું નથી, માટે પ્રવચ્ચાર્તિહરઃ એ વિશેષભૂવાસા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિરાભિમાન, નિરાકાર, પરમપુરૂષ શ્રીરામચંદ્રજી પ્રત્યે શુદ્ધ મનવાળા યર્ધ શ્રીલક્ષ્મણજી રવપ્રયોજન નિવેદન કરે છે; તેના કતર શિષ્યભાવનાથી શ્રીરામચંદ્રજી, લક્ષ્મણજી પ્રત્યે કહે છે, એમ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

હવે જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે પરંપરાએ કરી રહેલાં જે અદિરંગ સાધન, નિત્ય નૈમિત્તિક સંખ્યા, ઉપાસના યનાદિ કર્મો, અને અંતરંગ સાધનો શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન આદિ જ્ઞાનનાં સાધનોનું નિષ્પણ અંચકાર નીચેના સત્તમ શ્લોકવડે કરી કરે છે.

શ્રી રામચંદ્ર ઉવાચ
 આદૌ સ્વર્ણાશ્રમચર્ણતાઃ ક્રિયાઃ
 કૃત્વાસમાસાદિત શુદ્ધમાનસઃ ॥
 સમાપ્તતત્પૂર્વમુપાચ સાધનઃ
 સમાપ્તેત્સદ્ગુપ્તમાત્મલઙ્ચયે ॥ ૭ ॥

બાવાર્થઃ—શ્રી રામચંદ્રજી કહે છે:—

હે લક્ષ્મણજી ! પ્રથમ ધર્મશાસ્ત્રોએ વર્ણોના તથા આશ્રમોના સંબંધમાં કહેલી ક્રિયાઓને પોતાના વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કરી જેણે અંતઃકરણ શુદ્ધ કરેલું છે; અને કર્મોની સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં જ જે સાધનસંપન્ન થયેલ છે, તેણે, સંપૂર્ણ કર્મોના અનુશાનનો ત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે શ્રીસદ્ગુરુનો આશ્રય ગ્રહણ કરેલો.

વિવેચનઃ—હે લક્ષ્મણજી ! પ્રથમ તો જ્ઞાતમ્ (બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા) પુરૂષે, પોતપોતાના વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર) તથા આશ્રમ (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્ત) ને કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓ, નિષ્કામપણે ભક્તિપૂર્વક ધ્યયરને અર્પણ કરવી. તે કર્મો પાંચ પ્રકારનાં છે. ૧ નિત્ય, ૨ નૈમિત્તિક, ૩ કામ્ય, ૪ વૈધ્ય, ૫ નિષિદ્ધ.

(૧) નિત્યકર્મઃ—ત્રિદાસસંખ્યા તથા ગાયત્રિ જપાદિક.

૧ જે કર્મ નદિ કરવાથી પાપ થાય, કરવાથી ફલ થાય નહિ, અને અદા કરવાનું જેનું વિધાન હોય તે.

(૨) નૈમિત્તિકકર્મ: + —ગ્રાહ્યાદિક.

(૩) કામ્યકર્મ: * —સ્વર્ગાદિક લોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અમિહોત્રાદિક તથા ઇષ્ટદેવોની ઉપાસનાદિક ક્રિયા.

(૪) વૈધ્યકર્મ: —ચુતિસ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદન કરેલાં કૃત્યસાધનાદિક વ્રતો.

(૫) નિષિદ્ધકર્મ: —પરસ્ત્રીગમન તથા પરદ્રવ્યાદિકનું અપહરણ કરવું તે.

ઉપરોક્તકર્મોમાં ચતુર પ્રકારનાં કર્મો તો નિષ્કામપણે કરવાં, પણ પાંચમું જે નિષિદ્ધકર્મ તેનો તો આમદપૂર્વક સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. નિષ્કામકર્મ કરતાં કરતાં જ્યારે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે ઇશ્વર પ્રસન્ન થવાથી તેને સાધન ચતુષ્ટય અનાયાસે સિદ્ધ થાય છે. તે સાધન ચતુષ્ટયના પ્રકારો જેવા કે, વિવેક, વિરાગ, યતનપત્તિ અને પ્રમુખતા એ ચાર સાધન ચતુષ્ટય કહેવાય છે. તેનો પ્રથમ પ્રથમ ક્રમ નિચે પ્રમાણે છે.

(૧) વિવેક:—બેદજુદિ વા બેદગ્તાન-કીર અને નીર એ બે બેદગ્તાન તે વિવેક કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે સાફ અને નાફ પારખી બંનેને છુટાં પાડવાં એ પણ બેદગ્તાન હોવાથી વિવેક કહેવાય છે. તેથી વિવેકના અર્થ બેદગ્તાન છે. વિવેકનો સાધારણ અર્થ એ થયો કે નિત્ય વસ્તુ કંઈ છે; અને અનિત્ય વસ્તુ કંઈ છે એ પારખી જુદી કાઢવી અર્થાત્ આ વસ્તુ નિત્ય છે, અને આ વસ્તુ અનિત્ય છે, એ પ્રકારનું બેદગ્તાન થવું તે. બેદાંતમારમાં કન્યું છે કે.

(૨) વિરાગ:—અન્નલોક પર્યન્ત નેટલું વિષય મુંબ છે તેને દાકવિદ્યા સમાન જાણી તેનો વિષની પેઠે ત્યાગ કરવો તેનું નામ વિરાગ^{૨૨} કહેવાય છે.
વિરાગ ન રહેવાથી માયિક પદાર્થોમાં યુનઃ યુનઃ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ મોહ ઉત્તરોત્તર જન્મ મરણના કારણરૂપ થાય છે.

(૩) રામાદિપદસંપત્તિ:—રામદમોપરતિતિજ્ઞા સમાધાન શ્રદ્ધા—રામ, દમ, ઉપરામ, તિતિજ્ઞા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા. એ છનું નામ રામાદિપદસંપત્તિ કહેવાય છે.

(૧) રામઙ્ગુ—વારંવાર વિષયોમાં દોડતા મનને રોકવું તે.

(૨) દર્મી—ન્યમ્નુ આદિક બહિરિન્દ્રિયોને વારંવાર પોતપોતાના વિષયોમાં ચંચલ થતી અટકાવવી તે.

કાર્ય શબ્દથી પ્રકૃતિસદ સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રપંચનું ગ્રહણ કરાય છે. અને કારણ શબ્દથી સમગ્ર કાર્યનું જે વિવર્ત ઉપાદાન કારણુ બ્રહ્મતત્ત્વ તેનું ગ્રહણ થાય છે. એ બેનો વિવેક તે કાર્ય કારણુનો વિવેક કહેવાય છે. (૨) દષ્ટા એટલે જ્ઞાન સ્વરૂપ જે નિર્વિશેષ દ્રવ્યરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ જે બુદ્ધિવૃત્તિના દષ્ટારૂપે અજ્ઞાનદશામાં મનાયું છે, તે તથા તેનાથી જણાતું પ્રધાનથી માંડીને તે અંત્યાવયવી દ્રવ્ય પર્યન્તનું સમગ્ર જગત તે દશ્ય છે એ બેના ભેદનું જ્ઞાન તે દષ્ટાદશ્ય વિવેક કહેવાય છે. (૩) સંપૂર્ણ જગત તેના પરિણામી ઉપાદાનરૂપ પ્રકૃતિ સહિત વાસ્તવે અત્યંત અસિદ્ધ છે તેથી અસત્ શબ્દથી ગ્રહણ કરાય છે; અને ચિન્માત્ર નિર્ગુણ બ્રહ્મ સદા સર્વદા એક રૂપમાં જ રહેનારું હોવાથી સતપદ્ધતી ગ્રહણ કરાય છે. એ બેનો વિવેક તે સદઅસદ વિવેક. ૨૨ પેદહિકાનાંત્રક ચન્દ્રન વિષયમોગાનાં કર્મજન્મત્વવાનિત્યત્વવદામુષ્મિકાણામપ્યમૃતાદિ વિષયમોગાનામ નિત્ય તપાતેજ્યોનિત્તરાં ચિરતિરિદ્ધામુષ્મિકાણામોગચિરાગ:—ભાવાર્થ:—હાર ચંદન વિગેરે આ લોકના વિષય-ભોગ જન્મ રૂપિ વિગેરે કર્મથી સંપાદન કરાએલ હોવાથી અનિત્ય છે, તેમ સ્વર્ગાદિ લોકના અમૃત વિગેરે વિષયભોગો પણ યાગાદિ કર્મથી સંપાદન કરાતા હોવાથી તે પણ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે વિષયભોગ માત્ર ઉપર જે અનિત્યતા વિગેરે દોષોના સાક્ષાત્કારરૂપ નિત્યાનિત્યવિવેકથી અત્યંત અચ્છાદાવા ચિરતિ થાય છે તેને ધંદાચુનાશ્લભોગ વિરાગ કહે છે.

(વેદાંતસાર.)

૬ શ્રવણાદિ વ્યતિરિક્ત વિષયેજ્યો મનોનિગ્રહ: શ્રી ધર્મરવિષયક શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી બિન્ન વિષયોમાંથી મનને દહાવવું તે રામ કહેવાય છે.

(વેદાંતસાર.)

† દમો યાહોન્દ્રિયાણાંતદ્વચતિરિક્તવિષયેજ્યોનિવર્તનમ્—અશુભ, શ્રોત્ર, વિગેરે આભવપદાર્થને વિષય કરનાર ધન્દ્રિયોનો જે અંતઃકરણની વૃત્તિ વિશેષથી જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણાદિથી બિન્ન વિષય^{૨૩}માત્રથી નિરોધ થાય છે તે અંતઃકરણની વૃત્તિનું નામ દમ છે.

(વેદાંતસાર.)

(૪) મુમુક્ષુતા^૧ :—જેમ 'નોરોચન્તે શ્રુતિપાસાતુરણામ' ક્રુધા અને તપાએ કરી ને આતુર છે. તેને કોઈ પદાર્થ પર પ્રીતિ થતી નથી, લેહી રીતે આ-ચાનની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા થતી તે.

સાધક બ્યારે ચતુષ્થ પ્રકારનાં કર્મો નિષ્કામ ઇતિથી ઈશ્વરાર્પણ કરે છે, ત્યારે ઈશ્વરની કૃપાથી તેનું એતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. અને એવા શુદ્ધ એતઃકરણમાં સાધન ચતુષ્થનો સ્વતઃસિદ્ધ^૨ ઉદય થાય છે બ્યારે સર્વ કામનાઓ નષ્ટ થાય ત્યારે સાધકે આત્મગાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે યથાપ્રાપ્ત ઉપદેશ^૩ લઈ સદ્ગુરુને^૪ શરણે જવું, સાધકનો અધિકાર બેઈ ગુરુ બ્યારે મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે તે સાધક સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ અખંડ^૫ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. સાધકે ગુરુના શરણમાં જવું ત્યારે તે ગુરુ કેવલ શ્રાવિય અથવા કેવલ બ્રહ્મનિષ્ઠ નહિ પણ બંને વિશેષજુથી સુક્ત હોય તેના જ શરણમાં જવું; શ્રી મુકોપનિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે, તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિય વ્રહ્મનિષ્ઠમ્। (તે આત્માને બાળુવા માટે છતાસુ પુરૂષે હાયમાં સમિધ લેઈ શ્રાવિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું.

બ્રહ્મનિષ્ઠ :—જે સંત પુરૂષની બ્રહ્મને વિષે કેવળ નિષ્ઠા માત્ર હોય, અને વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રોની યુક્તિયો દ્વારાશિષ્યોના મનની ચંકા સમાધાન કરવામાં અસમર્થ હોય તે. શ્રાવિય :—જે સંત પુરૂષ કેવળ શાસ્ત્રની જ વિવિધ યુક્તિયોદ્વારા શિષ્યોના મનનું જ સમાધાન કરી શકે છે; પણ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર ન હોવાથી, જેની બ્રહ્મને વિષે નિષ્ઠા થઈ નથી લેહો શુષ્કવાદી. આવા એક એક શુભવાળા સંત પુરૂષથી યથાવત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; જેથી શિષ્ય સંસાર સમુદ્ર તરવાની હોડીને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે વિષે દણ્ડંત કહે છે કે, કોઈ એક પોતાને સ્વદેશ જનારે પુરૂષ રસ્તામાં જતો હતો, ત્યાં વચમાં એક નદી આવી, તે ઉતરવા સાર કીનારે

૧ મુમુક્ષુત્વં મોક્ષેચ્છા—મોક્ષની ઈચ્છા તે મુમુક્ષુપણું. એ મુમુક્ષુપણું વૈરાગ્ય અને યત્નસંપત્તિ પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને વૈરાગ્ય થવાથી બ્રહ્મથી તે સ્તંભ પર્યંતની ઈચ્છાઓ તે મહાત્માને આત્માવ થાય, તેથી યત્ન સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવા પછી તેને કોઈ ઈચ્છા તેને અવશેષ રહે છે તો તે મોક્ષની ઈચ્છા છે. કોઈ વિષયની ઈચ્છા નથી. ૨ સ્વતઃસિદ્ધ=પોતાની મેળે થાય તે. ૩ ગુરુ હિષિણુચ્છેટ. ૪ જે પરમાત્માના નિરાકાર (સત) એટલે સાચા, એવા સ્વરૂપનો અને આપણા શરીર મહિલા અંદપણું ધરનારા જ્ઞાન પહેલાના આપણા સ્વરૂપનો ઐશ્ય બોધ કરી, સ્વસ્વરૂપને ન બાળવું એવું જે અજ્ઞાન, અને અજ્ઞાન એટલે પાતક તથા પાતક એટલે વારંવાર જન્મ મરણના ફેરામાં પાડનારે તેથી અજ્ઞાન તેજ પાતક, તથા પાતક તેજ અજ્ઞાન, તેના યાદી જે તરે છે, અને સત એટલે સાચી, એવી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિની રહેણીઓ શીખવે છે તેઓને સદ્ગુરુ કહે છે.

(વિષ્ણુબાધા.)

૫ સહાય લેવું ને લેવું જ રહેનાર, કોઈ પણ જાનના પરિચ્છેદ વિનાનું તે અખંડ કહેવાય છે.

પુછપરછ કરવા લાગ્યો કે મારે નદીથી પાર જવા સારું શો ઉપાય
 તે સાંભળીને કીનારે એકે પુરૂષ યરીરે યુદ્ધ તથા ચાલવામાં સમર્થ હતો,
 અંધ હતો તે કહેવા લાગ્યો કે, મારી ખાંધ ઉપર તમે બેસો તો હું તમને
 પાર ઉતારી દઉં; ત્યારે તે અંધની વાણી સાંભળી નદી પાર જવાવાળા
 વિચાર થયો કે આ અંધ છે, તેથી પેલા પારનો કિનારો તો જોઈ શકતો
 તો તે મને કેમ પાર ઉતારશે? માટે તેને વિશ્વાસે જવું એ સજામતી
 નંધી. તેથી તેના સાથે જવા ના પાડી. તે વખતે તે જ કીનારા પર વળી
 પંચ મનુષ્ય બેઠો હતો, તે આંખે દેખતો હોવાથી તેણે નદી પાર જવાની ઈચ્છા
 વાળા પુરૂષને કહ્યું કે, તમારે જીજ્ઞાસા સાથે જવાની જરૂર નથી, કેમકે નદીમાં
 પાણી કેટલું છે તે હું જાણું છું, માટે હું કહું તે રસ્તે જાઓ એટલે નદી ઉતરી
 શકશો. એવાં પાંગણાનાં વચન સાંભળી નદી પાર જવા ઈચ્છાવાળો પુરૂષ વિચાર
 કરવા લાગ્યો કે, પોતે પગ વિનાનો છે, અને કોઈ દિવસ નદીમાં ગયો નથી,
 તેથી પાણી કેટલું છે તે તે જાણી શકે જ નહિ, માટે તેના કલાથી નદીમાં જવું
 એ ઈષ્ટ નથી. એમ ધારી તેનું પણ વચન માન્યું નહિ, તેટલામાં દૈવ ઈચ્છાથી
 એક ત્રીજો પુરૂષ નેત્રે દેખતો, ચાલવામાં સમર્થ અને તરવાની શક્તિવાળો ત્યાં
 આગ્યો. તેની સહાયતાથી નદી પાર જવાની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ પોતાની ઈચ્છા
 પ્રમાણે નદી પાર જઈ સ્વદેશ પહોંચ્યો. તાત્પર્ય કે:—અહ્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાની
 ઈચ્છાવાળો જે મુમુક્ષુ તે સ્વદેશ જવાની ઈચ્છાવાળો સમજાવે. જન્મ મરણ રૂપી
 જેમાં પ્રવાહ છે એવી સંસારરૂપ નદી જાણવી. તેની પેલી પાર તે પરમાત્મા
 પદની પ્રાપ્તિ જાણવી. નદી કીનારા પર અંધને ઠેકાણે શ્રોત્રિય કહેતાં કેવળ શા-
 સ્ત્રને જાણવાવાળો જાણવો. એને શાસ્ત્રાર્થ નિરૂપણ કરવા રૂપી પગમાં જોર છે;
 પેલી પારના કીનારા રૂપી અહ્ય સ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી, તેથી કેવળ શ્રોત્રિય
 ગુરૂના આશ્રયથી અહ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. પાંગણાને ઠેકાણે કેવળ
 અહ્ય નિષ્ઠ જાણવો. જેને ગુરૂ રૂપાથી અહ્ય સ્વરૂપના અપરોક્ષ જ્ઞાન રૂપી ચક્ષુ છે.
 તે સંસાર રૂપી નદીને પાર જે અહ્ય તત્ત્વ છે તેને યથાર્થ જાણી શકે છે; પણ
 તેને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણપૂર્વક યુક્તિથી ઉપદેશ કરવા રૂપ પગ નથી. જેથી તેના
 ઉપદેશ સાચો છતાં મુમુક્ષુને વિશ્વાસ આવતો નથી. નેત્રવાળો અને પગવાળો
 પુરૂષ તે શ્રોત્રિય અને અહ્યનિષ્ઠ જાણવો; અને તે બંને વિશેષજ્ઞવાળા પુરૂષને
 શરણે જનાર સાધક સંસારની પારના પદને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ એવો
 આશયનું વચન છે કે, તદ્વિદ્વિગ્રીણપોતન પરિપ્રજ્ઞેનસંવયા । ઉપદેશવંતિદે
 જ્ઞાનં જ્ઞાનિતસ્તરવદર્શિનઃ । તેથી હે સદ્મીજી ! એવા જે શ્રોત્રિય અને
 અહ્યનિષ્ઠ તરવદર્શિ ગુરૂ હોય તેને શરણે જવાથી આત્મજ્ઞાનની તટકા પ્રાપ્તિ
 થઈ જાયછે, અન્યથા યતી નથી.

(આજી.)

શ્યામચંદ્ર ગોવર્ધનદાસ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભજૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. વંણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ડીઘદાને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાદ્મ પૂર્ણ સોનેરી નામ માથે.

મેનેજર--સુદર્શન એફિસ—નડીયાદ.

—ૐ—

તૈયાર છે.

—

રાજ-યોગ.

—::—

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
સુજરાતમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--સુદર્શન એફિસ—નડીયાદ.

—ૐ—

જાદુજેવી ચમત્કારિક અને એક ઉંચી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરદથી પેદા થઈ હોય, ટ્રાઈ પથ્રુ જાતની બુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને બળવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અન્યગતિ થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાજકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને યોગ્ય પુરપત્તવ આપવાનો ખાસ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અગમ્ય ઇશ્વરી બક્ષીસ સંરણુ છે. કિંમત-તોલા ૧૧ ની ખાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્દારશિક્ષામાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાજકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી ચમત્કારિક અને એક ઉંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અસક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરાથી વાજકરણુ શીશી ૧ તથા તેની ભેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબ્બી ૧ વી. પી. યી મોકલશો.

(સહી.) હુમામસિંહ,

સખ ઝોસરટ્ટ સરખમન, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી
કામચાંચ ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો. આતંકનિગ્રહ ઔષધલાખ.
પેર બેમાં મહત્તજ મળશે. જામનગર-કાલીયાવાડ.

આચાર્યશ્રી—
જાણી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
પ્રકાશન, ગાંધીનગર, અમદાવાદ

સુદર્શન.

આચાર્યશ્રી નવલકાંઠા દ્વિતીય.

જાણી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વથા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ-૧૯૧૩.]

ધર્મન દિલ્લખાર ૧ લેખે છે હા ૧....	૧૯૩
આલેખન.	૧૯૫
બેટું હેયું ૧	૧૯૭
મામાજીક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક જાવનાઓની અસર.	૧૯૮
શ્રી કૃષ્ણ.	૨૦૩
શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શુ શીખવે છે ?	૨૧૨
વનવાસી રાજા.	૨૨૦

—X—

બૂલું છું ખાન કું મ્હારું ! જુલો જા ખાન તું ત્હારું !
 રૂબું છું હરક રિયામાં ! સમાલો નાવ તૂટેલું !
 ગજલ-બેતો નથી ગાવા ! નથી અર્જી ! નવા દાવા !
 નવા સેવા દલે દહાવા ! હરમ-ગુલઝારમાં જાવા !
 બદન બદીમાં ન એ નાંખે ! રૂદે-ગુલ છુલછુલે ચૂંચે !
 નિગર અરખાનમાં ઉડે ! મગા બિનોઈમાં ફૂલે !
 અરે ! રિહાર એ ચારો ! નિગરના જંગી પૂકારો—
 મુછી પયગામ મુજાવો, દમીહતમાં અજબ દાવો !
 હવા નથી લાગતી ! ચારો ! મ્હને દુનિયા દિવાનીની !
 નિગરથી રાદ છું જોતો ! અદું મસ્તાન મસ્તાની !
 મગર મગર મસ્તાની ! ખીચી દે ગરમ અથ પ્યારી !
 બિયાબામાં રજગવાની કરે ગુજ રિલચમન ચારી !
 રવરેશી દાર પરરેશી ! બધા સીસા બર્ષાતર છે !
 નરો :ચકચૂર કરનારા ! મ્હને દક ચાર તો ખીચે !
 જલદ બૂરો નરો પીચો ! મુસીબત છે મગર કાણી !
 બાનનું ખાન બૂઝાવે ! અદો ! લાલી બર્ધુ પાણી !
 શરાબે હરકના સીસા ! દમારા હરકખાનામાં !
 ચિરાશ વા હમની એ, કરો ખાલી રિવાનામાં !
 શરાબે હરકની પ્યાલી ! બદેલી નરજનર લાલી !
 બરો પા પ્યાલીપર પ્યાલી ! જુએ છે રાદ ચું બદાલી !
 હમણીના સીસા લેવા, બરી પીવા : બરી પાવા !
 અમર મયખાનું આ જોવા ! રજન દિલ્લપર રહને છે હા !
 સનમ ! રૂદેમન બરી રેજે ! નરે નરને પિણની મે !
 નિગર મસ્તાન મસ્તાની ! રિવાનાની રિવાની એ !

ચન્દનકેત્ર—મધુખાના. ૧
 તારીખ:—૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૧૦

વસ્તાન.

સુદર્શન.

માધવરાલ નરસિંહાણી દિવેદી.

૧૨૫—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધીમહિ” — ભાગવતમ્.

[પ્રસ્તક ૨૮-અંક ૭.]

(માસિક)

[એપ્રિલ-૧૯૧૩.]

ફજન દિલ્લર ! ત્હને છે હા !

પ્રેમ.

કલાલી મસ્તીમાં આવી, શરાબીનો સીસો ઝાલી !
બંદે શી રીત એ પ્યાલી ! હતો સીસો બધો ખાલી !

ગઈ રાત્રિ ધણી ચાલી, સનમ ના લગ્ન પશુ ખોલી !
ફરી સ્વપ્નેય ના મ્હાલી ! હવે ધન્સાફ દે ! ખ્હાલી !

કરે તારીફ મદા ત્હારી, દિવાનાની ગિરફતારી !
દિવાનો મસ્ત ફિફવી આ, વફાદારી કરે ત્હારી !

ત્યજી દુનિયા દિવાની ને બળી બ રાહદારીમાં !
અજબ ખેલે સદા ખેલો, મજા મળશે શરાબીમાં !

શરાબી પુનઃપુનઃમાં મ્હડાવે એર લાલી તો,
બંદે ગમરાધને ત્હરો બલાઓ ફર ચાલી તો !

બૂલું છું બાનું છું મહારું ! બૂલી જાન તું તહારું !
 રૂપું છું ધરક દરિયામાં ! સમાલો નાવ તૂટેલું !
 ગઝલ-ખેતો નવી ગાવા ! નવી અર્જી ! નવા દાવા !
 નવા લેવા હવે લઢાવા ! ધરમ-ચુલગારમાં જાવા !
 બદન બદીમાં ન એ નાખે ! રૂહે-ચુલ ચુલચુલો ચૂમે !
 જિગર અસ્માનમાં ઉડે ! મઝા મિનોઈમાં રૂમે !
 અરે ! દિલદાર એ યારો ! જિગરના જંગી પૂકારો—
 સણી પયગામ સણાવો, લકીકતમાં અજબ દાવો !
 હવા નથી લાગતી ! યારો ! મહેને દુનિયા દિવાનીની !
 જિગરથી રાહ છું ખેતો ! અરે મસ્તાન મસ્તાની !
 મગર મગર મસ્તાની ! મીચી દે ચક્કમ અય પ્યારી !
 ખિયાબમાં રજવાની કરે તુજ દિલચમન યારી !
 સ્વદેશી દારૂ પરદેશી ! બધા સીસા બર્ખાતર છે !
 નરો ચકચૂર કરનારા ! ચહે હક યાર તો પીલે !
 જલદ ખૂરો નરો પીવો ! સુસીખત છે મગર શાણી !
 બદનનું બાન બૂલાવે ! અહો ! લાલી બર્ધ પાણી !
 શરાબે ધરકના સીસા ! હમારા ધરકખાનામાં !
 શિરાણ યા ધરાની એ, કરો ખાલી દિવાનામાં !
 શરાબે ધરકની પ્યાલી ! બરેલી તરખતર લાલી !
 બરે પા પ્યાલીપર પ્યાલી ! જુએ છે રાહ શું વહાલી !
 શરાબીના સીસા લેવા, બરી પીવા : બરી પાવા !
 અગર મવખાનું આ જોવા ! રજન દિલબર રહને છે હા !
 સનમ ! રૂહેમત બરી દેજે ! નૂરે નૂરને પિછાની લે !
 જિગર મસ્તાન મસ્તાની ! દિવાનાની દિવાની એ !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયુખાના,
 તારીખ:—૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૧૦ }

મસ્તાન.

આલેખન.

(લેખક રા. રા. કૃષ્ણદાસ ચમુનાદાસ ઓપી. બી. એ, એલ્ એલ બી.—મુંબઇ.)

શિખરિણી વૃત્ત.

ત્રિયામા સ્વામા આ રમણુ મળવાને અભિસરે—
વિઠલે સ્વીકારી મુદ્ધ પવન મંગે અનુસરે;
બની ફતી વિદ્યુત પિંચુપથ બતાવા છલ કરે,
નદી તીરે ધીરે લહરિ મધુરૂં ગાન કચરે.

૧

(સ્ત્રિવલ્લી વૃત્ત.)

વિલ્લ બાવો રકુરે ગાન કણે જતાં,
સ્વામિ ચિતાગ્રણી મર્તિ આલેખતાં;
પ્રેમ પીયૂષની ઉર્મિ આકર્ષતાં,
ચિત્ત હેવાં ખણં દષ્ટિ સામે થતાં.

૨

(તોટક વૃત્ત.)

ધર્મ શાંત તૃષા નિરખી હવિ તે,
ધર્મ તૃપ્તિ અતિ નિજચિત્ત વિષે;
વિરમી રજદણા સદૃ શોક રામે,
ન ઉમંગ જરા મનમાં વિચરે.

૩

ધર્મ મત મતિ તથા સર્વે ગતિ,
શી નિરુદ્ધ ધર્મ મમ કામ રતિ;
ન અસુખ ન કે નહી શક્તિ રહી,
મમ અંતરમાં ગર્હ જતિ શમી.

૪

(ઈન્દ્રિયજા વૃત્ત.)

જે પૂજતી સ્વામી હવે દિગે તે,
જોતા ફરી નાય. કયા શુણે તે;

તક્ષીન બાસે પતિચિંતને ને,
અર્ધરૂપ અર્ધા પ્રભુને બળે તે. ૫

(સીક્ર પૂત.)

ગ્રજ ગોપી હરિકીન યે રૂમરે,
હરિમાહારમ્બ જરા ન વિસ્મરે:
દિસતી વ્યાકુલ લેણ જો બને—
નિજ શતિ સ્ખલિત સ્વચિંતને. ૬

ઉદિવંશા પૂત.

ક્રમોં તથા ગ્લાન તથ તને ગદ્,
પ્રાપ્તિ પ્રકારે તવ તે ગણુજ દુ.
તુંને શ્રદ્ધે ગ્લાન પરસ્પરાશ્રમે,
કા એમ જાણે પશ્ય તું સ્વયં રહે. ૭

(તારક જાતિ.)

પ્રેમ સ્વરૂપ અનિર્વચનીય મર્તિ પ્રિય તવ ગિત કરી,
સ્વાદન કેરી સહજીત જેવી મૂક રહે મનમાંજ પરી;
નિર્ગુણ પૂર્ણજ કામવિનાશક સમ્મ રહી પ્રતિદિન લભરી,
તે અનુભવના મર્ગી કદિ પદમાં સમજાવે નો પ્રીતિ જરી. ૮

(અગ્નિવંશી પૂત.)

ને મુખે નારદે ગાઈ નેદે કરી,
દૈત્યપુત્રે વળી ને કલત્રી કરી;
નિત્ય આમુંજ તે દૈત્ય બાણે હરિ,
અશ્વપુરુષાણે તેજ આમું : કરી. ૯

ઢેતૂં હૈયું !

xxx-xxx

પ્રેમ !

ઢેતૂં હૈયું હો ઢેનારું !
આંસુના પૂરમાં મલકાતૂં !
આંસુ ઉપાસક યાત્રું બાત્રું !
હો ઢેતૂં યાત્રું !
સદા યે હો ઢેતૂં યાત્રું !

ઢેનારાંને ઢેવા દેજો !
જુન્ય ધવા લેને ના ફેડેજો !
બારે હૈયાં હલકાં ચાલે !
ઢેતાં ના કાળે !
સદા યે ઢેતાં ના કાળે !

ઢેતૂં હૃદય જો ! ઢેતૂં ધાળે !
આંસુ પૂર તણાતૂં બાળે !
આંસુમાં નહાળે ! ને માળે !
ઢેતાં ના કાળે !
કદિ યે ઢેતાં ના કાળે !

ઢેતૂં ઢેતૂં ઢેતૂં યાળે !
ઢેતૂં જલ વ્હાણે પાળે !
સકળ રસભીનાં કરળે !
ને ઢેતૂં રૂઢેળે !
સદા યે તૂં ઢેતૂં રૂઢેળે !

ચન્દ્રશેખર—મધુખાના,
તારીખ ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૧૦

}

મસ્તાન.

॥સામાજીક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવનાઓની અસર.॥

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૨ થી.)

આ બાબત વિષે પદાર્થવિજ્ઞાન અને ધર્મને સમાન પ્રકારનું સત્ય શિખવવાનું છે. એક વૈજ્ઞાનિક જેને વ્યક્તિના નામથી વ્યવહારે છે તેને હમેશાં વધારે ને વધારે ચૂંચવાડા ભરી રીતે કેવી રીતે થોજી કાઢે છે, એ આપણાથી એકાદ શારીરશાસ્ત્રના અંચમાંથી દર્શાવી શકાય એમ છે. તેનું એમ માનવું છે, કે આપણા દેહો અસંખ્ય વ્યક્તિઓના (અણુઓ ?) બનેલા છે, તે દરેક પોતપોતાનું જીવન ગાળે છે, ઈન્દ્રિય, વધે, મરે, ક્ષય પામે છે. આવી વ્યક્તિઓની વિશાલજાતિઓના આપણા દેહો બનેલાં છે—પડદાવાળાં અથવા પડદા વિનાનાં હોય તદ્દનુસાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમને અણુઓનું નામ આપે છે—ગમે તો આવાં અણુઓ રૂધિરમાં પ્રવૃત્તિમય ગતિમાં હોય છે અથવા સરખામણીમાં સ્થિર હોય છે; આમનાંથી વ્યક્તિઓનો નીચામાં નીચો વર્ગ દર્શાવાય છે. પછીથી આ સર્વ એકત્ર જોડાતાં વ્યક્તિઓનો અન્ય ક્રમ ઉપરિચિત થઈ આવે છે—શિરાઓનો ક્રમ ચોળાય છે. શિરાઓ એકઠી જોડાતાં વ્યક્તિઓનો ત્રીજો ક્રમ જોવામાં આવે છે—અવયવોનો. અવયવો એકઠાં જોડાતાં વ્યક્તિઓનો ચોથો ક્રમ ઉભો થઈ આવે છે—વૃક્ષ પ્રાણી અને માનવદેહોનો. દેહો એકઠા જોડાતાં વ્યક્તિઓનો પંચમ ક્રમ ઉપરિચિત થઈ આવે છે—જાતિગોષ્ઠી. જાતિયો એકઠી જોડાતાં વ્યક્તિઓનો છઠ્ઠો ક્રમ જોવામાં આવે છે—પ્રજ્ઞાઓષ્ઠી. પ્રજ્ઞાઓ એકત્ર જોડાતાં વ્યક્તિઓનો સપ્તમ ક્રમ ઉપરિચિત થઈ આવે છે—માનવજાત ૩૫. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ કંઈ કવીનું, રામિકનું અથવા રૂપક, ઉપમા, સંજ્ઞાઓના શોખીન માનવિનું નથી. શારીરશાસ્ત્રના પ્રથમ પુસ્તકમાં જ આટલી વાતનું શુદ્ધવર્ણન તો મળી આવે છે. જેમ ધર્મ એકતાથી આરંભીને એ એકતાને ક્રમે ક્રમે રાજ્ય, કુટુંબ અને વ્યક્તિને કેળવવામાં વિભાજિત બનાવી છે તેમ પદાર્થવિજ્ઞાને એકતાના અભ્યાસમાંથી સર્વવ્યાપક એકતાનો અનુભવ મેળવ્યો છે. વૈજ્ઞાનિકમાનવિ માનવજાતને એક બંધારણ રૂપે સ્વીકારે છે અને ધર્મ પણ એવી જ ભાવનાનો સ્વીકાર કરે છે. માત્ર જ્યાં પદાર્થવિજ્ઞાન એક સર્વવ્યાપક જીવનને જુલે છે ત્યાં ધર્મ પણ એક સર્વવ્યાપક ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરે છે, અને એ ચૈતન્યને મુશ્કેલી નામથી વ્યવહારે છે. ધર્મ, હૃદયનું સર્વોત્તરવ્યાપકત્વ ઉપદેશ છે; અને સ્વરૂપોમાં રહેલા એક જીવનનો, અનેક ચૈતન્યોશોમાં વસતા એક ચૈતન્યનો, અનેક જીવાત્માઓમાં વસતા એક આત્માનો ઉપદેશ આપે છે;—પ્રેમની ખાતર, અનેક પુત્રોને પરમપદ પમાડવા ખાતર વ્યક્તિભાવઆપત્ર થયેલા એકનો ઉપદેશ આપે છે.

આપણામાં અને સર્વમાં વસતા એક જીવનની, અસંખ્ય વ્યક્તિઓમાં સ્વતઃઆવિર્ભાવ પામતા એક જીવનની આવી ભાવના આ પ્રમાણે ધર્મ અને પદાર્થવિજ્ઞાને સમાન

પ્રકારે પૂરી પાડી છે. અસંખ્ય અવલોકનો દ્વારા ગમે તો આપણે નીચેથી ઉમે સત્ય પ્રતિ ગમન કરીએ—પદાર્થવિજ્ઞાનની વિધિ, અથવા પરમાત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાંથી જડ સૃષ્ટિમાં અવતરી આવીએ—ધર્મની વિધિ, તેનો કંઈ પણ હિસાબ નથી; ઉભયે આખરે તો સમાન સત્યનો ધોષ ગળવે છે; જીવનની અને તેટલા માટે માનવજાતની આવા પ્રકારની એકતા ઉભયમાંના ગમે તેની પાસેથી સ્વીકારી શકાય એમ છે. આપણે જેમને પ્રજાઓના નામથી વ્યવહરીએ છીએ એવા અનેકવિધ વ્યક્તિઓની બનેલી સમાજના બંધારણના એકના એક ખાત્રી બધાં આધાર રૂપે આવા સામાન્ય જીવનના સ્વીકારની આવશ્યકતા છે.

બધાં માનવોના મનમાં આવા પ્રકારની ભાવના અવસ્થાન લેતી થાય એમ આપણે માની લઈએ; બધાના આરોગ્યનો આધાર અવયવોના આરોગ્ય ઉપર હોય છે, એટલું મુંઝવણી રીતે સમજવાને તેઓ આરંભ નહિ કરે ? મુખમાં ઝડર મુઠો, આખો દેહ રોગી બની જાય છે. એકાદ નસવાટે પીચકારી વડે તેનો દેહમાં પ્રવેશ કરો, આખો દેહ લયડી જાય છે. તમારા રાજદારી દેહમાં સયજે દારિદ્ર્ય, દુઃખ, અજ્ઞાન ને પસરવા દો, બધાએ રાજદારી દેહ રોગી બની જાય છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનું પૂર્ણઆરોગ્ય જોવામાં આવતું નથી. ધર્મના અંતરયામિત્વની શ્રદ્ધાને લીધે માનવ એકતાના સ્વીકારની જરૂર ઉભી થાય છે: “એક આત્માનું અને એક દેહનું અસ્તિત્વ છે.” આમાંનું બીજું સત્ય, પ્રથમ સત્યના દુનિયાદારીના પક્ષ સમાન છે. તેટલા માટે ટકે એવી સામાજિક પુનરુદ્ધારની કોઈપણ યોજનાનો આધાર, જેમાં સર્વે સમભાગી હોય એવા એક સામાન્ય જીવનના વ્યવહારિક અનુભવ ઉપર હોવો જોઈએ. આનો અર્થ એટલો થાય છે કે આપણાં નગરોમાં કોઈ પણ પ્રકારના મરિખીના આવાસો તેમજ દુરાચારનાં પ્લેગ જેવાં સ્થાનો હોવાં જોઈએ નહિ; આપણા લાખો બંધુઓના જીવનને કોતરી ખાનાર બચ્ચર દારિદ્ર્ય અદશ્ય શબ્દ જોઈએ, એમ પણ એથી સચવાય છે. આથી સામાન્ય જીવનનો એવા પ્રકારનો સ્વીકાર, એવી જનતાનો અનુભવ સચવાય છે, કે શિક્ષિત અને સુખી એવા આપણે જ્યાં સુધી આપણા બંધુ અને બહેનોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવો આપણાથી બને તેટલો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરીશું નહિ ત્યાં સુધી આપણે આપણી જાતને રોગી અને દુઃખી જ માનીશું. અનુભવાયથી સામાન્ય જીવનની ભાવના, જ્યાં સુધી આટલું બધું સંકટ ઉપેક્ષિત રહે ત્યાં સુધી સંતોષથી આરામ લઈ શકે જ નહિ.

કૌટુંબિક સંબંધમાં આવું અનુભવવામાં આવે છે; એક બંધુને અન્ય બંધુને સહાય કરવાની ફરજ પાડવા માટે કાયદાની કોઈ પ્રકારની જરૂર નથી; હૃદયમાં વસતો પ્રેમનો કાયદો, બીજા કોઈ પ્રકારના કાયદાની જરૂર નહોતો નકાર બળે છે અને કુટુંબના એક દુઃખી સભ્યપ્રતિ સહાય થવાની ફરજ પાડે છે. માનવોનાં બધાં બાલકોને “પ્રભુએ એકજ શિષ્ય રતો બતાવ્યો છે” એટલું સત્ય છે. જ્યાં સુધી આપણને કુટુંબની અંદરનાને માટે જેવું લાગી આવે છે તેવું તેની બહારનાને માટે ના લાગી આવે, જ્યાં સુધી બધાંએ આપણે માટે એક કુટુંબ રૂપ ના બને રહે, જ્યાં સુધી પ્રાચીન હિન્દુશાસ્ત્રના શાસ્ત્રોમાં, આપણાં વડિલોને આપણાં માતપિતારૂપે, આપણાથી યુવાનને આપણાં બાલકારૂપે, આપણા સમા-

નને આપણાં બંધુ અને ખ્દેનોરૂપે ન ગણીએ ત્યાં સુધી આપણે માનવ દષ્ટિબિંદુ સુધી હવે ખરેખરી રીતે જરા પણ ચઢી શક્યા નથી. કારણ કે યથાર્થ પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં પ્રેમ, દયા અને સહભાવની ભાવના—એક શબ્દમાં સેવાની ભાવના—બધી પૃથિવી ઉપર, મરુ-જીનાં પ્રદેશમાં યહને પાછી પૃથિવી ઉપર વિસ્તરે છે અને જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આવા અતિ વિસ્તાર પામતા પરોપકારના ગુણનો આપણામાં વિકાસ કરીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણે યથાર્થ રીતે માનવિ નામને લાવક બનીએ છીએ.

જેમ જેમ આવા સત્યનો સામાન્ય સ્વીકાર થતો ગયાલશે તેમ તેમ જેઓ સંકટ સહન કરતા હશે તે સર્વનો, તેઓ સંકટ સહન કરે છે એટલી સત્ય વાતને ખાતરજ, જેઓ સહાય કરી શકે એવા છે તેમની પાસેથી અનિવાર્ય સહાય મેળવવાનો સંપૂર્ણ હક છે, એમ મનાશે; વર્તમાનકાલે જેમ ઘણા દરે છે તેમ દુઃખના દેખાવથી દર નાશી જઇને તેને વિસારે પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, ખીજામાંથી તેને દર કરતા સુધી આપણે આપણા હૃદયને જ તેવડે વિદીણું થતું રહેવા દઇશું. એચ. પી. બ્રહ્માચારીએ પૂરા પાડેલા ભાષા શાહિત્યના જ્વાહિર સમાન વૉર્થસ ઑફ ધ સાઈલેન્સ નામના ગ્રંથના શ્રેષ્ઠ શબ્દો અનુસાર આપણે આપણું જીવન ગાળીશું: “તે તારી જાતે દુઃખીનાં ચક્ષુમાંથી લૂછીના નાખ્યું હોય તે પહેલાં એક પણ અશ્રુ પ્રયંક સૂર્યવડે સકાર્થ જતું નેહએ નહિ; પરંતુ દરેક બળતા માનવ અશ્રુને તારા હૃદય ઉપર પડવા દઇને ત્યાં વસવા દે; તેનાથી ઉપજેલું દુઃખ દર થતા સુધી તેને કોઈ કાલે લૂછી નાખીશ નહિ.” વળી ઉપદેશાયું છે, “માનવ જાતને ઉપકાર કરીને જીવન ગાળવું, એજ પ્રથમ પગલું છે.”

જેમ જેમ આવી ભાવનાનું સામાન્ય પ્રવર્તવાનો આરંભ થતો જશે તેમ તેમ યથાર્થ એકતાના માનનો હૃદય થતો જશે તથા સમાજની દરેક વ્યક્તિના આરોગ્યઉપર સામાજિક આરોગ્યનો આધાર છે, ચોક્કસને વિજય મળે એટલું પૂરતું નથી પરંતુ સુખી જીવનમાં સર્વને પોતાપોતાનો ભાગ મળવો નેહએ, એવા નિયમના સંપૂર્ણ સ્વીકાર સહિત સમાજનું બંધારણ યોજવામાં આવશે. આવી વ્યવસ્થા વિના સમાજનો વિનાશ થાય છે. સામાન્ય જીવનનો નિયમ જેના એક આવિર્ભાવ સમાન બંધુત્વની ભાવના છે તે માનવજાતના મૂલ સ્વભાવમાંજ ગણાયેલા છે. જૂતકાલમાં અનેક સામ્રાજ્યો, અનેક મહારાજ્યો યર્ષ ગયાં છે, બંધુભાવના નિયમનો નકાર બજાતાં એ સર્વનો વિનાશ થયો છે. જ્યાં બંધુભાવની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યાં જે તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેનો તે વિનાશ સાધે છે. રાજ-દાક્ષિણીએ જૂતકાલમાં સામ્રાજ્યોની સ્થાપના કરી હતી, તે સુખ અને આબાદીમાં હજારો વર્ષ ધર્યેલ ટક્યાં હતાં; પરંતુ પછીના દિનમાં રાજ્યની લગામ સ્વાર્યના હાથમાં આવી પડતાં સામાન્ય ધીમે ધીમે ધૂલમાં ભળી ગયું.

ત્યારે તો સામાજિક પુનરુદ્ધાર માટે જરૂરી પ્રથમ ભાવના જીવનની એકતા વિષેની છે, આપણે બધાએ એક છીએ, એવા પ્રકારની છે. બધાના કૃમને રંગ લાગ્યા વિના ગજદારી દેહમાં કોઈ પણ દુઃખી યર્ષ શકતું નથી; વિજય અને નિષ્વજના તો આપણ બધા માટે

સામાન્ય છે; નિયમની ઉપેક્ષા કરવાથી કદાચ દુર્લભ સમય માટે વિવિધ મળી શકે, પરંતુ સમય વીતતાં તો આથી અનિવાર્ય વિનાશ જ થાય છે. એક માનવિ પોતાના જાતિ બંધુઓ ઉપર લાભ મેળવે, પોતાના સાથીઓના ધંધાનો વિનાશ સાધી ને પોતાના ધંધાને વધારે, પોતાની આસપાસનાને સેવા વડે નહિ પરંતુ નુકસાન કરીને પૈસો એકઠો કરે. કદાચ એક વધીય તરીકે તે અન્યાયી, અપ્રમાણિક છે અને કોર્ટોમાં અન્યાયી, અપ્રમાણિક વકીલાત કરીને તે પોતાના કેસો જીતે છે, કાર્તિ અને પૈસો મેળવે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે, કે પ્રજાનું સદાચારનું માપ અધમ પ્રકારનું બનતું જાય છે. વ્યાપાર અને ધંધો પણ પડી ભાગવાની દશામાં આવે છે, કોઈ માનવિ પોતાના પાડોશીનો પણ ખરેખરી રીતે વિશ્વાસ રાખી શકતું નથી, કારણ કે ધંધા અને વ્યાપારની ચાલાકીઓ રમવામાં આવે છે અને લોકો તે જાણતા હોય છે. જેમ જેમ ધીમે ધીમે લોકોમાં અવિશ્વાસ પસરતો જાય છે તેમ તેમ આબાદી નીચે ને નીચે ઉતરતી જાય છે; વિવિધ ચાય છે, પરંતુ અપ્રમાણિક માનવિના પુત્રો સમગ્ર પ્રજાના અધોપાતમાં ભાગી જાય છે. કારણ કે તેણે પ્રજાની નસોમાં મુકેલું જહર ધીમે ધીમે બધા દેહમાં વ્યાપી ગયું છે, બધાએ દેહ રોગી અને બ્રહ્મ બન્યો છે; પ્રજાકીય જીવન દુરાચારી અને સર્વહીન બની જાય છે અને દરેક જણ દુઃખી થાય છે. અયોગ્ય માર્ગે મેળવેલું તેનું ધન વિખેરાઈ જાય છે અને જે કુટુંબ માટે તેણે હેતરપિંડી ચલાવીને, એકઠું કર્યું હતું તે સામાન્ય પ્રજાકીય વિનાશમાં હોમાઈ જાય છે.

સામાજિક પુનરુદ્ધારના ખરેખરા કાર્ય માટે ખાસ કરીને આવશ્યક અન્ય ધાર્મિક ભાવના યજ્ઞરૂપ અર્પણનાં આનંદ અને મહત્તાની છે. આવી ભાવના પણ મંદિર પ્રકારે કુટુંબમાં મળી આવે છે. ત્યાં આગળ કોઈ પણ પ્રકારના બળાત્કારની જરૂર ઉભી થઈ આવતી નથી. ખોરાક ખૂટવાની તૈયારી હોય છે તેવામાં નાનામાં નાના બાળકોને પ્રથમ ખવરાવવામાં આવે છે; કુટુંબનાં સાધનો સંકટામણમાં આવી પડતાં બાળકની છેલ્લામાં છેલ્લી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે; કારણ, રવાબાવિક રીતે જ વડિલોને એમ લાગી આવે છે, કે તેઓ જાતે સહન કરવાને ત્યાં આગળ તૈયાર હોય ત્યાં સુધી નિર્જળ બાળકો ઉપર બોલે પડેા જોઈએ નહિ. અર્પણ રૂપ યજ્ઞને શીશ્વરૂપે જોવામાં આવતો નથી પરંતુ ખરા માનવ હૃદયની એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રેરણા રૂપે તેને માનવામાં આવે છે; ત્યાં ત્યાં આ સાધન વડે નિર્જળનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં સેવાની પ્રેરણાને ઉદય થઈ આવે છે.

જે આવી ભાવનાને સામાજિક પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં વ્યવહારમાં મુકવામાં આવે તો કેવા પ્રકારનું પરિણામ આવે ? પછીથી વધારે વાર નિર્જળમાં નિર્જળ પાસેથી વધારેમાં વધારેની આશા રાખવામાં આવશે નહિ, તેમ જ ઉપાડવાને જરા પણ યોગ્ય નહિ એવાં મસ્તક ઉપર ભારેમાં ભારે બોલ પણ મુકવામાં આવશે નહિ. સારા ખોરાક, સારાં વસ્ત્ર, સારા આશ્રમ, અને ખરેખર પુનઃ ઉત્થિત કરતા આરામ રૂપ, કેટલીક જીવનની શાંતિની ધંધીજી જરૂરવાળા આપણા સમાજમાં કોણ છે ? મહેનત કરનારાઓને, ઉપજમાં પોતાનું બળ અર્પનારાઓને, સામાન્ય સહાય માટે ઘણાક કલાક સુધી કામ કરનારાઓને ખરેખર

આવા પ્રકારની શાંતિની જરૂર છે. આપણી વર્તમાન વ્યવસ્થામાં તો આવા લોકને જ ખરાબમાં ખરાબ ખોરાક પુરો પાડવામાં આવે છે, અતિ મહિન વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે, કનિષ્ઠ પ્રકારનાં ગૃહોમાં વેસાવવામાં આવે છે. આંક, નવ, દશ કલાકની મહેનતથી થાકી ગયલા એક માનવિને, એકાં ધાંકેલા એક માનવિ કરતાં, ખરાબ હવાવાળા અને તિરસ્કાર ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિવાળા એક ગરિબ ગૃહમાં જઈને વસવાની ખાખત ઘણી જ વિકટ જણાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે, કે અન્ય પ્રકારનાં જીવનની ટેવવાળા એક માનવિને આવા દશામાં લાગી આવે તેના કરતાં આવા માનવિને આથી ઘણું થોડું જ લાગી આવે છે. આટલું ખરૂં છે, કારણ કે ટેવથી લાગણીઓ ખૂબેર મારી જાય છે. આપણે આપણા મહેનતુ વર્ગને એટલી બધી હદ સુધી કચરી નાખ્યો છે કે જ્યાં તેમને તેમના જીવનની અશુભ દશાઓ વિષે જોઈએ તેટલું ઉઝ રીતે લાગી આવતુ નથી, એ શું આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાના ભારેમાં ભારે તિરસ્કાર સમાન નથી? આપણે તેમને બળાત્કારે માનવ કરતાં નીચી પાણીના બનાવીએ છીએ અને પછીથી તેમનામાં જણાઈ આવતી સુધરેલી માનુષતાની ખામીને, તેમને જોવા છે તેવા જ રહેવા દેવાના બચાવની એક દલીલ રૂપે દર્શાવીએ છીએ.

લોકના સાધારણ સમૂહને સુખી બનાવવાની ખાખતમાં વર્તમાનકાળનો સુધારો નિષ્ફળ નિવડ્યો છે. ગરીબ લોકનાં મુખ જુઓ; દીલ્લગીર અને કંટાળી ગયલા લોકનાં, જીવન ભારથી કબાઈ ગયલાં મુખ જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી લોક સુખી ના હોય ત્યાં સુધી “સમાજ” વિષે વાત કરવાનો આપણો કોઈ પ્રકારનો હક નથી; કોઈ પ્રકારના સામાજિક અંધારણ વિતાની સામાજિક એકીઓની એક ગૂંચવાડા ભરેલી અંધાધુંધીજી જોવામાં આવે છે. પરંતુ ધીમે ધીમે આપણે સામાજિક પ્રશ્નને હાથ ધરીશું અને નીચેના ઉત્તમ વિચારના અનુભવ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખીશું: “દરેકની પાસેથી તેની શક્તિ અનુસાર; દરેકને તેની જરૂર અનુસાર.” કુટુંબમાં આવા પ્રકારનો નિયમ પ્રવર્તે છે, અને એક દિને તે સભ્યનિયમ બનશે; કારણ કે તેજ ખરો સામાજિક નિયમ છે. જેમ જેમ પુનર્જન્મના સત્યનો સમજીને પુનઃ સ્વીકાર થતો ચાલશે તેમ તેમ વડિલોના સુવાનો પ્રત્યેના ધર્મનો, સુવકાના વડિલો ઉપરના હકનો સ્વીકાર થતો જશે, વડિલો ઘણી ખુશીથી સહાય, રક્ષણ અને શિક્ષણ આપશે અને સુવકાની ઉન્નતિ શીઘ્રગામિ બનશે.

ધાર્મિક પ્રયત્ન અને ધાર્મિક ઉત્સાહ વડેજ આમ થઈ શકશે. જડ સમૃદ્ધિની ભાવનામાંથી નહિ પરંતુ ધાર્મિક ભાવનામાંથી જ આનંદમય અર્પણરૂપ યજ્ઞની ભાવનાનો ઉદય થવો જોઈએ, કારણ કે તે સામાન્ય જીવનના વ્યાવહારિક આવિર્ભાવ સમાન છે; માત્ર ધાર્મિક ભાવનામાંથી જ આત્મસદૃષ્ટિમાં પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશતી બંધુ ભાવની ભાવનાનો ઉદય થઈ શકે છે, તે ખાત્રીથી આ દુનિયામાં આપણામાં પણ પ્રચાર પામશે જ. એ જ યથાર્થ દર્શન સમાન આત્મદૃષ્ટિ છે અને પશ્ચિમમાં આટલા ઉપેક્ષિત યંત્રણા આત્મ ચેતન્યનો પૂરાવો પણ તેજ છે; માનવસમાજમાં તેને એક પ્રકારની સંપત્તિ રૂપે ગણવાનો આરંભ થયો છે. આવું

આત્મચેતન્ય હમેશાં એકતાનો, બંધુભાવનો, સેવાનો અને અર્પણરૂપ યસનો ધોય ગળવે છે; જેમ જેમ તે આવિર્ભાવ પામતું બન્યું છે તેમ તેમ તે એક ઉચ્ચ પ્રકારના સામાજિક રા-
બ્યનાં સાધનો પૂરાં પાડશે.

છત્તરનું અંતરયામિત્વ; બળવાનનો સેવાનો અને રક્ષણનો ધર્મ; સંતા અને જવાબ-
દારીનું સહયોગન; શ્રેષ્ઠ અને બગિચા માનવોએ કોઈ પ્રકારના હકો આગળ ધરવા જોઈએ
નહિ—હકોની ખૂમ તો ધણાં જ નિર્ભય અને અત્યંત અસહાય માનવો માટે જ હોય છે
એટલી બાબતનો અનુભવ; આવી આવી લાવનારોનો જેમ જેમ સ્વીકાર થતો જશે તેમ
તેમ સમાજનો પુનરુદ્ધાર થશે અને પ્રેમની, સહાયની, સેવાની માનવ હૃદયની શ્રેષ્ઠ ઉર્મિઓ
મતેજ બનશે. અપહરણ માટેના કાયદાની કોઈ પ્રકારની જરૂર રહેશે નહિ, કારણ કે પ્રેમથી
ઉભરાતું હૃદય જ જીવનના નિયમ, કાયદા રૂપે બનશે; હવે તો પ્રથમ, લેવાનો નહિ પરંતુ
આપવા વિષેનો, બળાત્કારથી પ્રેરાયેલી કડકદંતનો નહિ પરંતુ ઇચ્છિત સહાયનો ઉપરિચિત ચમ
આવશે. પછીથી લઘુમતો બચ દૂર થશે, અને પ્રેમના પરિણામરૂપ શાંતિ, સર્વ દેશોમાં
પ્રસારશે; ધર્મથી અનુભવાતી એકતામાં જ, આ દુનિયામાં જણાઈ આવતા માનવોના દેખીતા
વિરોધી લાભોનો અંત આવશે; જેમ જેમ પ્રેમાત્માનું રાજ્ય પ્રવર્તશે તેમ તેમ દેવથી ઉપજ
આવતા વિરોધો દૂર પળશે.

ત્રિહિખાઈ એનિએસન્ટ.

॥ શ્રી કૃષ્ણ. ॥

કર્ષતિ પ્રસર્પ ચિત્તં નિવેશયતિ ચાત્મનિ ।

યોઽસ્રણ્ડાનન્દ સંદોહ સ્તસ્મૈ કૃષ્ણાયૈ નમઃ ॥

“જે પ્રાણીઓના ચંચલ ચિત્તને જોરથી આકર્ષે છે અને પોતાના આત્માને
વિષે તેની સ્થિર સ્થાપના કરે છે તે અખંડાનંદ સમુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ.”

“Think truly.”

(સત્યરીતે વિચાર કરો.)

આખી દુનિયાના ધાર્મિક નાટકોમાં જે મહાન આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ-પરમાત્મારૂપે હમેશાં
રંગભૂમી ઉપર નજરે પડે છે, જેને હિન્દુસ્તાનના કોરોડો મનુષ્યધર્મ પ્રાણીઓ-મનુષ્યો અને

અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ ઇત્યાદિ દેશોના વિકાસો પોતાના તારક અને નેતા માને છે, જેની મહાન તત્ત્વવેત્તા-યોગી અને પરમાર્થી એવા કપીલ, શુક, વ્યાસ અને શંકરાચાર્ય આદિ યુની મહાત્માઓએ તથા દયારામ, નરસિંહ, મીરાં, રામદાસ સ્વામી, જ્ઞાનેશ્વર, શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, મુરદાસ આદિ ભક્તોએ, તથા ચારે સંપ્રદાયના આચાર્યોએ મધુર સ્તોત્રો, સુકો અને પદોમાં સ્તુતિ કરી ગાઈને પોતાને કૃતાર્થ માન્યા છે, અને જેનું વર્તન અને સ્વરૂપ અર્વાચીન નીતિ સામ્યવેત્તાઓ, અને નીતિમાર્ગાશ્રયીઓને વિજ્ઞાપ્ય અને અવિધિ બાંસે છે, તે વર્તનરહિત, શુભરહિત અને શુભાતીત મહાન આત્માને—તે એકને અને સર્વને—to one and all—તે વાસુદેવઃ સર્વમ્—તે વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપને, તે વ્યહિસમણિને, અને તે જગતમાં સચરાચરવાસી રહેલ વૈરાટ મૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણને હું નમસ્કાર કરું છું.

આવા શ્રી કૃષ્ણ કે જેના ચરિત્રોનું રહસ્ય તથા તેની લીલા સમજવામાં ભ્રમભ્રમની મતિ યુગાર્ધ જાય છે તે શ્રી કૃષ્ણ વિષે હું જે કંઈ આલેખું તે સર્વને સ્વીકર થઈ પડે વા ન પડે તે તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં તેનાં એક પ્રકારનાં શુભગાન ગાઈ તેને મારો આદર્શ બનાવી સદાસર્વદા મારી હૃદયોમાં મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ તેનું ચિત્ર ખડું રહે એજ આ લખાણનો આશય છે.

શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રનું રહસ્ય બરાબર ન સમજવાને લીધે અત્ય પ્રશ્નો તેનામાં અપુત્ર દોષો આરોપે છે. પહેલવહેલાં કોઈ પણ વ્યક્તિને *omniscient* કરતાં-ટીકતાં-પહેલાં એ આવશ્યક છે કે તે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાં આપણે ઉભા રહેવું જોઈએ અથવા તો તેવી સ્થિતિ આપણે પસાર કરેલી હોવી જોઈએ. એક ડાહ્યા મનુષ્ય એક કાળે જે કંઈ બોલે છે વા સમર્થન કરી બનાવે છે તે વખતે તે શા બાવથી, કયા મુદ્દા ઉપર, કયે સ્થળે ને કેવા અધિકારી આગળ તે બોલ્યો હતો ને કેવળ અનુમાનોથી ન કલ્પતાં તેનું મન જાણવાની શક્તિ જે આપણામાં હોય તોજ આપણે તેની દલીલોના વા તેનાં આચરણોનાં સત્યાસત્યપણા વિષે કહી શકીએ. આ શક્તિ દેવી પ્રશ્નો અને સંત મહાત્માઓ સિવાય બીજાનામાં જોવામાં આવતી નથી, ને તેવા મહાજનો તો શ્રી કૃષ્ણને પોતાના ઇષ્ટ ગણી શિરસાવંદન કરે છે તો પછી મહાજનો યેન ગતઃ સ પંચાઃ—જે રસ્તે મહાજનો ગયા તે રસ્તે ન ચાલતાં અટપટીયા રસ્તા બોળવા એટલે ખોટા તર્કવિતર્ક બાંધવા એ કહાપણ બરેલું તો ન કહેવાય. હા, એટલું તો કષ્ટ કરવું જ પડશે કે પોતાની ભુદ્ધિ બીજાવા માટે, વધારે ઉડાં ને શુભ રહસ્યો જાણવા માટે ને ઇશ્વાર રહેલા અમૃતકુપને શોધી કાઢવા માટે, તર્કના-દલીલોના પ્રદેશમાં વિચરવું જોઈએ, ને વિતંડાવાદ ન કરતાં મંથન કરી તેમાંથી સત્ય બહાર લાવવું જોઈએ. પણ ને પોતાની તથા પોતાના પૂર્વજોની જે બ્રમિકા દોષ તે ઉપર ઉભા રહીને તથા જે સંત-મહાત્માઓનાં વિર્થ અને રજથી તમારા દેહો બંધાયાં હોય તેમના પ્રત્યે પૂરતો આદર ને પૂજ્યભાવ રાખીને તેમણે કરીકારેલા કંટકરહિત પંથે સત્યજ્ઞાનગ્રંથી પ્રકાશ સાથે કરીનેજ.

છતાં આધુનિક કાળના મહાત્માઓ-યોગીઓ અને મહાન દેસભક્તા પણ જેને પરમાત્મા માની, જેની છાયાએ ચાલવાનું પસંદ કરે છે તેની તો અવગણના નજ કરવી જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે “શ્રી કૃષ્ણચરિત્રમાં ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવીએ તો ગોપી-જન વલ્લભજ છે.” સ્વામી રામતીર્થ પણ તેમના બાળપણમાં શ્રી કૃષ્ણના પરમમક્ત હતા. ને તે સંસ્કારો તેમની યોગી અવસ્થામાં કાયમ રહ્યા હતા. હિંદુ યુનિવર્સિટીના પ્રયોજક અને મહાન દેશભક્ત શ્રીસુત મદનમોહન માત્રવીઆજીએ મુંબઈના માધવપ્તાગમાં બસાએથી એક ધાર્મિક સભામાં જોરથી કહ્યું હતું કે “આખી દુનિયામાં ભાગવત જેવું એકે શાસ્ત્ર નથી, ને તેમાં વર્ણવેલ શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ એ અદ્ભૂત પ્રેમસાગરમાં આપણને લઈ જાય છે, ને હું મારી વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં ભાગવતનોજ સદા પાઠ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”

શ્રી કૃષ્ણ વિશે રીકા કરનારા લોકો તેને ખીજા અવતારી પુરુષો સાથે સરખાવે છે. પણ અર્થ એક બેદ છે. છુદ્ધને કાષ્ટર આદિ અવતાર ગણાતા પુરુષો પ્રકૃતિ-માયાના અવલંબન ધારી છે એમ તેઓના ચરિત્રોથી સમજાય છે. જે છુદ્ધ અને કાષ્ટરને અતિ સત્યનાની ખૂર્તિઓ ને સત્યસ્વરૂપ પ્રભુના પ્રાકૃતિક અવતાર તરિકે આલેખવામાં આવે તો કૃષ્ણ જે અપ્રાકૃત (અભાયિક સ્વેચ્છામય) છે તેને નૈતિક અને તત્ત્વપરત્વે ધાર્મિક તરિકે દક્ષાંત લેખે ગણવામાં તેની અવમાનતા અને તેનો અધિકારભ્રંશ ક્યો કહેવાશે. “નીતિ” એ અન્યસાપેક્ષી (કોઈ ખીજની અપેક્ષા રાખતી) સંજ્ઞા—relative term છે અને તે અદ્વિતિય, પરમાત્મા—સત્યરાચર પ્રભુના મુંબંધમાં દર્શાવવી તે એક રીતે અગ્નિની ટોચે જઈ બેસવા જેવું છે. જે કોઈને પણ વેદાન્ત તત્ત્વશાસ્ત્રમાં તાદેશ તત્ત્વગ્નિનસંપન્ન અવતારનું ચિત્ર જોવું હોય તો આખો આગળ શ્રી કૃષ્ણને જ સૂઝવા પડશે. કૃષ્ણ એ અદ્વિતીય સ્વરૂપ છે અને તેની છુદ્ધ અને કાષ્ટરની સાથે તુલના કરવી એ અતુલ્ય અને અતુલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના આપી શકાય એવી ઉપમેય વસ્તુની સરખામણી કરવા જેવું છે અને તે અતિ વિરૂદ્ધ છે. “ઉપમાન ઉપમેય કથનજ ન ઘટે જ્યાં એક જલ અતનજ.”

(દયારામ.)

વળી જ્યારે આપણે તેનો નીતિયાન તરીકે એક વખતે અસ્વિકાર કરીએ છીએ, તો તો વાંચકોએ સમજવું જ જોઈએ કે તેની અને ખીજા મહાન ધર્મપરિવર્તનકારો-ધર્મસંધારકો-ની વચ્ચે તુલના ઉભી ના જ શકે. ચંદ્રમાં લાંછનની આકૃતિ શ્રી કૃષ્ણને ‘નીતિ’ ની ઉપાધિ લગાડવી એ કર્ણકરૂપ યદ્ય પડશે. ‘નીતિ’ અને ‘અનીતિ’ એ લોહચુંબકના positive અને negative—વિવિક્ત અને અવિવિક્ત એ બે છેડાઓ છે, અને શ્રી કૃષ્ણ એ સ્થિર મધ્યખિન્દુ—centre છે. ‘નીતિ’ centripetal એટલે મધ્યખિન્દુ તરફ જનાર અને ‘અનીતિ’ એ centrifugal—મધ્યખિન્દુ ત્યાગ કરનાર શક્તિઓ છે અને શ્રી કૃષ્ણ સમતોલન છે. તે ‘નીતિ’ અને એ ‘અનીતિ’ એ બન્ને તરવોથી પર છે. પરસ્પર: એટલે પરથી પણ પર છે, તટસ્થ છે.

એ સત્ય છે કે શ્રી રામ એ કેવળ નીતિ-ધર્મનોજ અવતાર હતા, તોપણ જેમ શ્રી કૃષ્ણ સર્વમાન્ય અને સર્વપૂજ્ય છે તેમ તે 'રામ' નથી. ભારતભૂમિની આધ્યાત્મિક તત્વારીખ સાધુ-સંતો, મહાત્માઓ, ધર્મસુધારકો અને જગપ્રસિદ્ધ કેવળ નીતિના આશ્રયોઓથી ભંરપુર છે અને આશ્ચર્યજનક એવું છે કે આ આધ્યાત્મિક અને નીતિમાન સાધુમંડળે એક નતે પોતાના મસ્તકોને શ્રીકૃષ્ણના ચરણસ્પર્શથી વિભુષિત કરવામાં અહોભાગ્ય માન્યું છે. અન્ય ધર્મમતાનુયાયીઓનું મંડળ અહિં ગુંચવાય છે. તે સમગ્ર શકતું નથી કે મદાન આગ્રહી અને દૃઢ નીતિમાન ઇંકરાચાર્ય અને ગુરુદેવ કે જે જગતના દરિયામાં અત્યાર સુધી દર્યાંતરે છે અને જેમનાં જેવાં બીજાં કોઇનાં ચરિત્ર નથી તેઓએ પોતાના સર્વસ્વ શ્રી કૃષ્ણને કેમ સ્વીકાર્યા હશે ? અને આ સવાલનું નિરાકરણ કરતાં એટલુંજ ક્ષમિત થાય છે કે જેની રીતે દોષિત ચિત્તમાં વેરાંતની પરિપારી કસતી નથી તેવીજ રીતે ગુણરહિત-ગુણાતીત શ્રી કૃષ્ણનું ચિત્ર દોષિત ચિત્તમાં દરતું નથી. અખો ખડ્ગ કહે છે કે—'ત્રેમાર્નદી જ્યાં ગાય ને વાય, અધ્યાર્નદીને અટપટું જાણાય." ત્રેમાર્નદી જે શુકદેવ તેના ગાનમાં શ્રદ્ધા જગતનાં પાંચ મિનીટનાં પુતળાંઓમાં આનંદ માનનારને શું મધુરતા ને રસિકતા જણાય !

ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ એ સંબંધદર્શક અને અન્યસાપેક્ષી મંત્રાઓ જેને પરમાત્મા સ્વીકારવામાં આવે તેને જગાડી શકાય નહિ. ભગવદ્ગીતાના બોધથી અત્યારે એટલું તો સ્પષ્ટ કોઈ જાણે છે કે જે પ્રાણી મુખ્યાવગુણમાં સમાન વર્તનાર હોય છે તે અતિ ગુણશાળી સદ્ગુણી પુરુષથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ને કે જેના ચિત્તની દરેક કાર્ય-સાધ્ વાતરમં—માં સમતા રહે છે અને આસક્ત રહેતો નથી તેને દુનિયામાં દરેક મનુષ્ય મદાન આત્મા મદાત્મા-તરીકે કહે છે. યોગિનઃ કર્મ કુર્ચતિ સંગં સ્વસ્વાત્મશુદ્ધયે, (યોગીઓ-મદાત્માઓ આસક્તિ તથા આત્મશુદ્ધિ માટે કરે છે.) અને મદાન કર્મયોગ જે મનુષ્ય મંગલ મોહ વગર કાંઈ કહે છે તેને પાપમાંથી મુક્ત કરે છે.

“ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा कर्षति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रो मवाधमा ॥

ધ. ગી. અ. ૫ ૧૦

'મંગતો ત્યાગ કરીને જે કર્મોનું જલમાં આધાન કરે છે-અર્થે છે-ને જગમાંના પદ્મ-પત્રની માદક પાપથી લોપાપમાન થતો નથી.' અને આજ ગીતાનું વાચ્ય શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞે સંપૂર્ણ ચરિત્ર તપાસીએ તો તેના દરેક કાર્યમાં અસંગપણને લીધે શ્રી કૃષ્ણને કોઈ પણ પ્રકારના દોષમાંથી મુક્ત કરે છે.

અનુભવી શિક્ષક તરીકે મોહ-આસક્તિ—સંગ છોડી દહને કર્મ કરતાં શીખવવાને અર્થે કૃષ્ણે અવતાર લીધો અને તેમણે પાપ—પુણ્ય, મુખ—દુઃખ વગેરેને સમાન લેખ્યા. 'સમઃ શત્રોષ મિત્રેષ્વ તથા માતાપમાનયોઃ' (શત્રુ-મિત્રમાં અને માતાપમાનમાં સમાન રહેવા) નું, 'ન પ્રદુષ્યેત્પ્રિયં પ્રાણ્ય નોદિત્તેત્રપ્રાપ્ય' ચાપ્રિયં' (પ્રિય વસ્તુની

પ્રાપ્તિ યતાં હર્ષ ન કરવો અને અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત યતાં ઉદ્વેગ નહિ કરવા) નું અને સાર તથા વહિવેનો ધાતુ જે મહાત્મ અધર્મ છે તે પણ અસંગ રહીને કરવાનું શ્રીકૃષ્ણનું અનુ-
ચુનને ફરમાવવું એ સર્વ શિક્ષણ અને પોતાનો અનુભવ શ્રી કૃષ્ણના કાંકરહિત ચરિત્રની સાખીતી પુરે છે- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની દરેક લીટીમાં આ સત્ય શિક્ષણની છાપ છે.

શ્રી કૃષ્ણની આખી માયાવી હંદગી આ શિક્ષણનો સંમદ છે, સંગ વગરથી જે જે કામ કરવામાં આવે તે સુખ-દુઃખાદિ દંદથી મુક્ત છે. અને આવા કર્મને સંસ્કૃતમાં 'લીલા' કહે છે. અને તેથીજ શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિના હાથમાં કમળની કલ્પના કરી છે જેનો હેતુ એ છે કે ભવભાગરમાં કમળની મારફ અસંગ રહી હું રમું છું. 'લીલા કમળ કર ફેરવે, ભવ રમણ હેતુ જોઈ' (દ્વારામ). આ પ્રમાણેનું સંગરહિત કર્મ અતિ શ્રેષ્ઠ છે અને તે રાજ-યોગની પ્રધાન વસ્તુ છે. અને અહિંજ બેવાનું છે કે જે મનુષ્ય પોતાના પૂર્વકર્મનો બેદીક ગુનામ છે તેનાથી આ પ્રમાણે કર્મ બની શકવાં અતિ અશક્ય છે; પણ શ્રીકૃષ્ણ કે જેને પરમાત્માવતાર માનવામાં આવે છે તેને આ સહેજ અને સ્વાભાવિક છે.

કુપથ-દુર્ગુણ-નરસાગે તિરસ્કાર કરી તેનાથી જમ બને તેમ દૂર રહી સદ્ગુણનો આશ્રય કરનાર એક મનુષ્યને ધારો અને તાપ-સાદ, માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ, અને શુભ-અવશુભ એ સર્વને સમાન ગણી તટસ્થ રીતીએ વર્તનાર એક મનુષ્ય ધારો. અને આપણને તરત જણાશે કે બીજી એ પહેલા કરતાં પૂર્ણ અને અપરીમિત છે, અને પહેલો એ અપૂર્ણ, સમર્પાદ અને પરીમિત છે. એક નીચત અને પરતંત્ર છે તો બીજો અનીચત અને સ્વયંશુ છે. આમ હોવાથી આ બેમાંના એકની બીજા સાથે તુલના કરવી એ અશક્ય છે.

આ ઉપર જણાવેલ દૃષ્ટિએ જોઈ ન્યાય બાંધતાં માણુમ પડે છે કે શ્રી કૃષ્ણ એ દુનિયાના મહાત્મ ધર્મ સુધારકો અને ધર્મસ્થાપકોમાં અતુલ છે. તે ચન્દ્ર છે કે જેની આગુ-બાણુ છુદ્ધ, શકરાચાર્ય અને ચૈતન્ય જેવાં વણા તારાઓ રૂપી સામંતોનો સમુદાય છે. જેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની ગહનતામાં ગીતા એ અતુલ છે તેથીજ રીતે સર્વોત્તમ, અનુભ-વાતીત અને પ્રભાવશાળી શ્રી કૃષ્ણ અતુલ છે. અને આ ઉપરનાં સળળ કારણથીજ શ્રી કૃષ્ણ એ મહાવિષ્ણુ—પરબ્રહ્મા અવતાર મનાય છે, અને નહિ કે ખોટી રીતે જમ વિષ્ણુના અવતાર મનાય છે તેમ.

પણ અહિં એક પ્રશ્ન ઉભો યાય છે. આ અકર્તા, નિર્ગુણ અને નિરાકાર મહાવિષ્ણુ પરબ્રહ્મ અવતારધારી કેમ હોઈ શકે ? આ સ્પષ્ટ સમજવવાને માટે ગહન સિદ્ધાંતોના ઉગ્ર પ્રદેશમાં જવું પડશે. અને તે પ્રદેશ એટલો તો બ્યોતિપૂર્ણ છે કે જેની દૃષ્ટિએ સ્પૂક વિપ-યોમાંજ સ્વીપગી રહેલ છે, તે પોતાની દૃષ્ટિ યુગાવી અંધ યર્ષ બેસે એ ભવ રહે છે. કર્મરૂપી મુંબજાર્યા બંધાએલા આ નાની જુઓળના વતનીઓને આવા ગહન અને અગમ્ય પ્રદેશમાં ચિરકાળ વસનારા મહાન પ્રભાવશાળી પુરુષોનો સંગજ તે ભવમાંથી ટાળા શકે એમ છે અને તેથીજ સદ્સંગનો મહિમા વર્ણવાયો છે. છતાં એટલું તો કહેવું પુરતું છે કે મહાવિષ્ણુ એ ચૈતન્ય—આદિ બ્રહ્મ પોતે જ છે અને હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ

પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શ્વેત-આત્મા. વિષ્ણુની સાથે તેનો એકમેક ઘોડાનો કરી નાંખવો ન જોઈએ. અને આવી રીતનો સિદ્ધાંત બાંધ્યાથી આપણો પ્રથમ વિશેષ ગંભીર બને છે. કારણ કે જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને સંહાર તથા રક્ષા માટે કલ્પેત્ર આ ત્રિમૂર્તિમાંના એકનો અવતાર કદાચ સંભવી શકે. પણ જોને આપણે આદિબ્રહ્મ કહીએ છીએ તે કેવી રીતે અવતાર ધારી શકે ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે વિવેકાનંદ એક રમ્ય છેલ્લે છેલ્લે કે “ Man can do everything and anything that he wishes for. Then I say, what to say of God. He is almighty. There is an ocean of power behind Him. ” (મનુષ્ય ધારે તે કરી શકે છે, તો હું કહું છું કે પરમાત્માનું તો પૂછવું જ શું ? તે સર્વ શક્તિમાન છે. તેની પાછળ શક્તિનો સમુદ્ર ભરપૂર છે.) અને જો કે તે નિરાકર અને નિર્ગુણ છે છતાં શાસ્ત્રો તેને કર્તુ અંકર્તુ અન્યથાકર્તુ સમર્થ : એમ કહે છે.

ફરક વસ્તુનાં ત્રણ સ્વરૂપ હોય છે. આધ્યાત્મિક, આધિદેવીક અને આધિભૂતિક. આ ત્રણે સ્વરૂપોમાં પરમાત્માનું સામાન્ય ચૈતન્ય ન્યૂનાધિક અંશે હોય છે જ. આ સામાન્ય ચૈતન્ય વિશેષ ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માની શક્તિ કહેવાય છે, અને તેનું થોડું વધતું પ્રમાણ કહેવાને માટે તેને કક્ષા કહેવામાં આવે છે. સૃષ્ટિનો સ્વભાવ હાલના સાયન્સ-વિજ્ઞાન પ્રમાણે ઉત્તતિક્રમ સાધવાનો છે એ સિદ્ધ થઈ છે, તેમ આ કક્ષા જગત્પત્ની અંદરધીમે ધીમે સામાન્ય ચૈતન્યમાં વધતી જાય છે. જેમકે ઉદ્ભિજ યોનીમાં એક જ કક્ષાનો વિકાસ છે. સ્વેદજમાં બે કક્ષા છે. અપ્સરમાં ત્રણ કક્ષા છે. પદ્મમાં ચાર કક્ષા છે. ને મનુષ્યોમાં પાંચથી આઠ કક્ષા સ્વાભાવિક હોય છે. આઠ કક્ષાથી અધિક કક્ષાવાળા મનુષ્યને ત્રિમૂર્તિરૂપ માનવામાં આવે છે. હવે વ્યારે સૃષ્ટિના આ આશુ ઉત્તતિક્રમના પ્રવાહમાં બાધા આવે છે ત્યારે સૃષ્ટિ-ધારાને કીક કરવાને માટે અવતારનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. અને તે રમ્ય, કાળ, અને ધર્મને અનુકૂળ પડે તેવી રીતે થાય છે. પણ વર્ણી પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ભગવાનની શક્તિ મર્વ વ્યાપક છે, તો આ પ્રમાણે અવતારનું શું પ્રયોજન ? એનો ઉત્તર એ છે કે પરમાત્માની શક્તિની જોડશી કક્ષાઓ ને વખતના મનુષ્યોમાં હોય છે તેથી તે બાધા ફર ચતી નથી તેમ જ કર્મપ્રવાહ-કરેલાં કર્મોનાં રૂપ અવસ્થા મળતાં જ જોઈએ તે પ્રવાહ-ને તોડી નાંખવો એ સૃષ્ટિના કાર્યારમાં વિદ્યક્ષતા હોવાથી કોઈ એક અદ્ભુત શક્તિ પેદા થાય છે. અને તે આ લોકના મનુષ્યોને શિક્ષણ આપી લય પામે છે.

અવતાર થવામાં મુખ્ય કારણ આ રીતે પ્રાકૃતિક પ્રેરણા જ છે. કુદરત એ આપણા કર્મો અને વિચારોથી જ બંધાય છે. એક બાબત દુષ્ટ અને નિર્દય પુરુષો યથેચ્છ વર્તન રાખી સૃષ્ટિને અધમ અવસ્થાએ પહોંચાડવા પ્રવૃત્ત કરે છે તો બીજી તરફ ભક્તો તે સૃષ્ટિનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે. આમાં વ્યારે સૃષ્ટિનું હિત ભક્તોથી સત્યવાતું નથી ત્યારે પ્રકૃતિ સ્વયં એવું કોઈ મધ્યબિંદુ બતાવે છે કે જેમાં ભગવાનની શક્તિ એકી યઈ અવતારનું કામ કરે છે. આ અવતાર કાંઈ કર્મોધીન એટલે તેનાં પૂર્વ કર્મોના અંધર્મજાળો હોનો નથી. ઇશ્વરી

અવતાર એ અઘૌઠિક ચીજ છે. તે શરીરે અપંચીકૃત હોય છે. તે શરીરે જગતનાં પાપ પુણ્યરચિત હોય છે અને તેથી જ તેમનાં શરીરે 'લીલાતર્તુ' કહેવાય છે. અને આ વખતે પરમાત્માની શક્તિ તેટલી જ આવે છે કે જેટલી ત્યાં જરૂર હોય છે. અને શ્રી કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર નહિ પણ મહાવિષ્ણુનો અવતાર અથવા પરબ્રહ્મનો અવતાર કહેવા-
વાનું કારણ એટલું જ કે તેમના જન્મકાળ વખતે પરમાત્માની તે પૂર્ણ—અગાધ શક્તિની જરૂર હતી. અને તેમના પ્રગટ થવાના વખતમાં સૃષ્ટિએ સર્વ અનુકૂળતાની સામગ્રી એકઠી એકઠી કરી હતી. જેનું વર્ણન ભાગવતમાં ૧૦ માં સ્કંધના ૩ જ અધ્યાયમાં બહુ ખૂબીથી આપ્યું છે. આ પ્રમાણે અવતારનું કારણ જગત—કુદરત—પ્રકૃતિ પોતે જ છે. સમસ્તિ કર્માર્ચીન તત્ત—એટલે સારા જગતનાં કર્મોથી અવતાર થાય છે, એમ દેવી મોખાંસાદ-
શનમાં પણ કહેલું છે.

જે મનુષ્ય પવિત્ર હોય, સંસ્કૃત હોય અને બલિષ્ઠ હોય તેના વિચારે આખા જગ-
તના વાતાવરણને ફેરવવા સમર્થ છે એમ સહુ કોઈ જ્ઞાણના મુધેરેલા જમાનામાં કણુક કરે
છે, તો ભક્તોના બોલાવાથી પરબ્રહ્મ અવતાર ના ધરે એ પણ એક ખોટી જ દલીલ છે.
મારા મિત્રને મળવાની મને ઉત્કટ ઇચ્છા થતાં ઘણી વખત મને તેનાં દર્શન થયાં હોય છે
અને બીજાઓએ પણ તેવો અનુભવ કર્યો હશે તો પ્રકૃતિ—કુદરત—સ્વયં એમ ધારે કે
અત્યારે તો તે પરમશક્તિની જરૂર છે તો તે પરમશક્તિ જરૂર પ્રગટ થાય છે. અને આ-
થી જ પુરાણોમાં પ્રાચ્યને વારંવાર દેવો પાસે પ્રભુના અવતાર માટે વિનંતિ કરતી ચિતર-
વામાં આવી છે. અસ્તુ ! અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે આ જ્ઞાન ધણું ગુહ્ય હોવાથી, તેમજ તેનું
પૂરતું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો અત્રે અવકાશ નહિ હોવાથી તથા મારી પદવી પણ જ્ઞાનીઓના
ચરણમાં જ રહેવાની હોવાથી અત્રે આ ચર્ચાને ફુંકાવી નાંખવાની ફરજ પડે છે. અને
એટલી વિનંતિ કરવી પડે છે, કે જેવી રીતે મહાન વૈભવશાળી પુરુષને મળતી વખતે અને
મળવા જતાં વાણી, કાયા અને મનને નિયમમાં રાખવાં પડે છે, મહાન વસ્તુ પામવા
માટે પરપદાર્થોમાંથી મોહ અને તેના વિચારોને ત્યાગવા પડે છે, નાટક, બાપણ અને લેખો
સમજવા માટે નાટ્યકળાસાત્ર, ભાષા અને પુસ્તકોનું સાફ વાંચન અને જ્ઞાન હોલું જોઈએ
છે, તેમજ અત્રે પણ ગહન વિષય હોવાથી લાંબી સુદત મુઠ્ઠી શાસ્ત્રોના શુદ્ધ હૃદયવાળા
અભ્યાસી બન્યા વગર અને ચઢવા તહવા બકવાનો સ્વભાવ રાખી, કુચલીમાં જ મજા માની
ઉઠાંઠાપણું જણાવી, સુંદને ગાંગડે ગાંધી બની આ ચર્ચામાં ન પડતાં તટસ્થ રહેવું.

હવે આપણે એક ક્ષણને માટે એમ ધારીએ કે શ્રી કૃષ્ણ એ પરબ્રહ્મ નહિ પણ
સાધારણ મનુષ્ય હતા. આ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિમાં જો આપણે કૃષ્ણની પ્રેમચુંગાર કથાઓ
તેના ખરે અર્થ અને તેનું ખરૂં રહસ્ય સમજ્યા વગર સ્વીકારીએ તો તેના સંબંધી દરેક
કથાને આપણે સ્વીકારવાને બંધાએલા છીએ. કારણ તેના જીવનચરિત્રનો એક ભાગ મહણ
કરવો અને બીજો છોડી દેવો એ કેવળ અન્યાય જ કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્યારે આપણે
જોઈએ છીએ કે શ્રી કૃષ્ણ ન્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે આ દુનિયામાં
આવે છે. સર્વ પ્રકૃતિ—જગતની અવસ્થા જ્ઞાન હોય છે. કુદરત તેના પુરુષદારમાં ખીસેલી

હોય છે. અને નંદ—યસોદાને બાળબેટાઓથી એવાં તો મોહીત કરે છે કે, પુત્ર એ રંક માતાપિતાનું આદર્શ બને છે. ત્યાર પછી સમવયનાં બાળકોની સાથે રમતાં પોતાના પરાક-મથી બાળકોનો તે આદર્શ—નેતા—બને છે ને બાળકો તેને ચાહે છે. एकोऽहं बहुस्यां પ્રજાયેય એ શ્રુતિ બ્રહ્માને પોતે નાના પ્રકારનાં બાળકો અને વાછડાં બની સિદ્ધ કરી આપે છે. ઘણો ભયંકર કાળીનાગ નાથે છે, અને ઇંદ્ર પૂજન બંધ કરી એકે મહાનું સુધારક બને છે. શ્રી કૃષ્ણ એ ક્ષત્રિયજાતીમાં યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમના જન્મકાળ પહેલાં બ્રાહ્મણો ગર્વિષ્ટ અને કેવળ કર્મકાંડી હતા. તે બ્રાહ્મણોએ સ્ત્રીની પદવી ઉતારી નાંખી હતી. કર્મકાંડની મહત્તા વધારી હતી. શ્રી કૃષ્ણે ઇંદ્રનું પૂજન કરી કેવળ કર્મકાંડમાંજ શ્રેય છે એ માનીનતાનો લોપ કરાવ્યો અને જોજન માગી, સ્ત્રીઓનો પ્રેમ શ્રદ્ધણ કરી તથા તેમનો સત્કાર કરી સ્ત્રીઓને એટ બનાવી, અને સિદ્ધ કર્યું કે “સ્ત્રિયો વૈદ્યાસ્તથા શુદ્ધાસ્તેષ્વપિ યાંતિ પરાંગતિમ્.” સ્ત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર તે પણ પરમગતિને પામી શકે છે અને નહિ કે કેવળ બ્રાહ્મણગતિમાં અવતરેલ બ્રાહ્મણજ. ખોટા આડંબર, દેવપૂજન ને સ્વાર્થ ભક્તિનાં પોગણ ખુલાં કરી ખરા પ્રેમથીજ પરમાત્માને મળાય છે તે સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવી રીતે સ્ત્રીઓની કુમખે યદુવાથી તે સ્ત્રીઓનો નેતા—આદર્શ—બન્યો. અને આ સઘળું તેણે પોતાની ૧૨ વર્ષની વયની અંદર કર્યું. નવ વર્ષનો બાળક ૧૬૦૦૦ મુઘાઓ સાથે વિશ્વાસ કરે છે. છતાં તે મોહ પામતો નથી. ગોપીઓનાં ચિત્ત પોતામાં હરી લે છે, એટલે પોતે જ આનંદરૂપ અને શાંતિરૂપ છે તેમ ગોપીઓને શાંતિ ને આનંદરૂપ બનાવે છે. અને પૂરું અદ્વૈત—અબેક પ્રગટાવે છે. ને પોતાની મુરલીથી જળ વગેરે પણ રિયર બનાવે છે. તે એક બહાદુર બને છે. The Hero is he who is immovably centred. એટલે કામદેવના મનનું પણ મયન કર્યું, અને આવો સુકુમાર, રૂપવાન બાળક, શરદ્ પૂર્ણિમાની રાત્રી ને કુદરતની બહાર છતાં મોહ ન પામ્યો તેથી મન્મથ મન્મથ કહેવાયો. ૧૬ મું વર્ષ બેઠા પહેલાં તે પોતાની ભૂમિકા જ્ઞાવન છોડે છે અને આખું મહાભારતનું કાવ્ય એક પણ ટેકાણે શ્રી કૃષ્ણના એક જરાપણ ખેદનું, કે ખેદના ચિહ્નનું સ્મરણ કરાવતું નથી કે તેની નોંધ લેતું નથી, રાજાઓનો પણ તેજ આદર્શ અને નેતા બને છે. રાજસૂય યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો સમર્થ હોવા છતાં તેનું પૂજન થાય છે. અને યુદ્ધકાળે ભગવદ્ ગીતા કહીને મહાન યોગીઓનો પણ શુરૂ બને છે. અને હેવટે પોતાનું આખું યદુકુળ કે જોનો નાશ કરવામાં પોતાનોજ હાથ હતો તેનો નાશ થવા છતાં એક પણ આંસુ પાડતો નથી. અને યસ્મિન્ સંઘર્ષાણિ ભૂતાનિ આત્મેવાભૂદિજાનતઃ । તત્ર કોમોહઃકો શોકઃ एक-त्वमनुपदयतઃ ॥ (ભાવાર્થ ન્યાં સર્વે પ્રાણીઓને આત્મારૂપ ગણવામાં આવે અને એકતા દેખવામાં આવે ત્યાં મોહ શું અને શોક શું) એ સૂત્રનો અનુભવપ્રકાશ પાડે છે. ન્યારે નિર્વાણનો વખત આવે છે ત્યારે એકાંત જંગલમાં જઈ યોગ નિદ્રામાં પોતાનો લય કરે છે. કોઈ પણ જાતના સંગ કે મોહ વગર સઘળી ક્રિયાઓ કરી દુનિયાના ધતિહાસનું મહાન પાત્ર આ પ્રમાણે અદસ્ય થાય છે; અર્થાત્ લીલા વિસ્તારી પાછી લીલા સંકેલી જાય છે.

હવે આપણે હાથમાં તેના જે આધ્યાત્મિક અર્થો પ્રગટ થયા છે તે વિષે વિચારીએ.

શ્રી કૃષ્ણને પરમાત્મા માની ભાગવતકારે તથા મહાભારતકારે વર્ણવેલ તેની લીલાઓને ખરી માની પ્રેમમાં લીન થવું એ મારા મત પ્રમાણે એટલું છે. કારણ કુલ્લક્ષ્યઃ સાધનૈર-
ન્યૈર્વિના પ્રેમામૃત ઔષધમ્— પ્રેમામૃત વિના અન્ય સાધનવડે તે કુલ્લક્ષ્ય છે. પણ આ
આશક—માણુકના સુરી મત જેવા પ્રેમમાર્ગને જે પસંદ ન કરતા હોય તેણે આ લીલા-
ઓને આધ્યાત્મિક ધરાવી વ્યાસ તથા શુકાદિને ન નીકળતાં તે મહાકાવ્યો ઉપર અતિ પ્રેમ
અને આદર રાખવો એ પણ એક રીતે સાઈ છે. એમ ધારી એવો એક જરાવંત નામના
કવિએ બતાવેલો અર્થ ટુંકમાં ત્રીજે આપવામાં આવે છે.

રાધા એટલે જે સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરે છે તે. તેના એટલે માયાના પતિ તે શ્રી કૃષ્ણ
પરમાત્મા. જદું એટલે સર્વ શરીરો ખુબ સંસાર તે વંદાવન. ગો એટલે ઇંદ્રિયો. તેમને
ચરાચરી એટલે તેમને વિહત વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરવી. શરીરમાં જે સોદ્ધ અથવા અનાહત-
નાદ હોય છે તે મોરલી બજવવી. ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોબણી વધારનાર મન એ
ગાવર્ધન. શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓનો મનમાં ભય કરી સમાધિમાં રિયત થવું તે ગાયોને
બેસારવી એમ બાણુયું. ચિત્ત ને અહંકાર એ મુખ્ય ને શ્રીકૃષ્ણ નામના ગોવાળ બાણુવા.
વગેરે વગેરે.

આ સર્વ લખાણુનો ટુંક આશય આરંભમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનો હોવા ઉપરાંત એ પણ
છે કે પોતાનો આધકાર ન હોવા છતાં શ્રી કૃષ્ણની નિંદા કરવી એ આખા દેશની આખ-
રને ધક્કો પહોંચાડના જેવું છે. ગમે તે રીતે તે પૂજ્ય અને આદરણીય છે. છતાં કેટલાકો
શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો અભ્યાસ કર્યા વગર પોષોની લીલામાં ફસાય છે તે પણ આ દેશને નીચી
પાવરી ઉપર આણુનાર સર્વથી નીચું કરે છે. અંધશ્રદ્ધાઓનો લોપ થવોજ જોઈએ એ
મતને હું મળતો છું. ને તેથી પ્રત્યેક નગરના ધનિકોને વિનંતિ કરું છું કે મુ'બંધમાં જેવી
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા છે તેવી પાઠશાળા રચપાઈ ખરા ધર્મનું જ્ઞાન મળે એવો
અંદોજસ્ત કરવા ધટિત પગલાં લેવાં.

અમદાવાદ.

તા. ૨૩-૮-૧૩.

“ શ્રી કૃષ્ણામયી. ”

॥ શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે ? ॥

(અનુસંધાન—ગતાંકથી.)

(પૂર્વ ભવના સંસ્કારોઃ ક્ષણાનુબંધ સંબંધ.)

આપણા આ ભવની ચક્રતી પડતીનો આધાર આપણા પૂર્વ—

ભવના સંસ્કાર ઉપર વધારે હોય છે. ગત ભવનું ક્ષણ (દેહું) ચુકવવા માટે જે સંબંધ બંધાય છે તેને ક્ષણાનુબંધ સંબંધ કહેવામાં આવે છે. ગત ભવનો અધુરો રહેલ સંબંધ વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં પણ પૂર્ણ કરવો પડે છે એમ આ ઉપરથી તાદૃશ્ય-સ્પર્શપણે સમજાય છે. કારણ કે જ્યારે સિદ્ધાર્થ ‘બુદ્ધ’ થયા ત્યારે “ એકાએક યશોધરા તરફ આપનો પ્રેમ કેમ ખેંચાયો હતો ? ” એ સવાલના જવાબમાં પોતાના પૂર્વ ભવો કહી બતાવ્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ બન્ને પૂર્વ ભવમાં સાથે હતાં અને તેમની હમણાની મૈત્રિ કાંઈ નવી નહોતી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પૂર્વ ભવના સંસ્કારો તાજા ચક્રને ક્ષણાનુબંધથી વર્તમાનભવમાં કે ભવિષ્ય કાળમાં સંબંધ રૂપે બંધાય છે.

(સોનાની બેડી તોપણ બંધન.)

ત્યાર પછી સારા દિવસોમાં કુમારનાં, યશોધરા સાથે બારે ધામધુમથી લઈ ઉજવવામાં આવ્યાં. અત્યાર સુધી તો રાજા શુદ્ધોદનની ઈચ્છા પ્રમાણે થયું ને ‘ અનંત આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિચરતું પક્ષી હવે પીંજરામાં પુરાયું । કુમારના સ્વતંત્ર પગોમાં હવે સોનાની બેડી જકાઈ । ” ગમે તેવું મજબૂત બંધન હોય તો પણ શરીરને તે તોડતાં વાર લાગતી નથી પણ પ્રેમનું બંધન કે જે દૃશ્ય નથી તે બંધન તોડવાને તો શરીર પણ અશક્ત છે. પ્રેમનું બંધન સંબળ છે. નાણુક-કામલ છતાં પણ મંધન તે બંધન । રત્નજડિત સોનાની બેડી તો પણ બંધન કરતી બેડી તે તો બેડીજ । પ્રેમનું બંધન એ મહા મજબૂત બંધન છે મહાન શરીર છતાં પણ પ્રેમાલ હૃદયો તે બંધનને તોડવા સમર્થ નથી. પ્રથમ ધડીબરતો મહાત્માના હૃદય ઉપર પણ તે બંધન પાસના જેવું કામ કરે છે તો પણ જેનું હૃદય મૂળર્થે જ વૈરાગ્યમય છે તેવા મહાત્માઓ તે દેખાતા કામળ પણ મજબૂત બંધનને તોડતાં વાર લગાડતા નથી. કારણે,—“ વિરક્તસ્ય તૃણં માર્યા ” તો પણ અત્યારે તો બંધન થયું જ.

(પુત્રાદિ પરનો અનુરાગ.)

પુત્ર ઉપરના રાગને લીધે પિતાએ તેને એક રંગથી નહિ પણ અનેક રંગથી સંહાને માટે રંગાએલ રહે તેવા પ્રકારના ઉપાયો કરવા માંડ્યા. ત્રણે ક્ષણમાં અનુકૂળ આવે તેવા મહેલ, બાગબગીચા કરાવી તેમાં અને બહાર દૃશ્ય-અદૃશ્ય ધર્મ, શાન્તિમય અને સુખકારક વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવી હતી, સારાંશ કે છેવટમાં એક વિરક્ત જનને સંસારાસક્ત

કરવા માટે જે કાંઈ કરવું જોઈએ તે સર્વ કરવામાં લેણ પશુ ક્યાંસ કે ખામી રાખવામાં આવી નહોતી.

“અહો ! પુત્ર પરનો રાગ શું નથી કરતો ?” વિકટમાં વિકટ કાર્ય પશુ રાગ કરાવે છે. રાગના-મોહથી જે જે કાર્યો આપ છે તે કાર્યો ધર્મથી કે સત્તાથી પશુ નથી ચતાં રાગ એજ આત્માને બંધન કર્તા છે. વિરાગીને રાગી કરવામાં આવે, તો પશુ જેનું ચિત્ત વિરાગી છે તે તો અન્તે પશુ વિરાગી જ યવાનાં જોને કોઈ પશુ જાતની સ્પૃહા નથી તેને દુનિયા પરની ચીજતો શું પશુ આપું જગત વશુવત્ લાગે છે કારણ કે,—
“નિસ્સ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્”

(૩૫૬=આત્મ રૂપીબુદ્ધ.)

અનેક પ્રકારના રાગ રંગથી કુમારને યોગ્ય સમપને માટે તો રંગવામાં ફતેહ પામ્યા ઉપરાંત કુમાર ક્યાંપ પશુ બહાર ન જાય એટલા માટે વિશ્રામવનને ફરતા ત્રણ કોટ કરવામાં આવ્યા હતા, અને જેલા કોટના દરવાજા બહુ જ મજબુત કરવામાં આવ્યા હતા કે જે સો માણસો સિવાય ઉપડી શકે જ નહિ અને ઉપડે ત્યારે તેનો અવાજ અડધા મોજન સુધી સાંભળાય. આ પ્રમાણે બુદ્ધને રાખવામાં આવ્યા હતા.

આ રૂપક આપણને શું સમજાવે છે ? આત્મા રૂપી બુદ્ધને એવાજ ત્રણ કોટ રૂપી-સ્પૃહ, તેજસ અને કાર્પણના નામના શરીર રૂપી કોટની અંદર પુરી રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંનો છેલ્લો કોટ (સ્પૃહ શરીર નામે) તો એવો મજબુત છે કે એ સ્પૃહની પાર દૃષ્ટિ પશુ જવી મુશ્કેલ છે ! દરેક આત્મબુદ્ધને ત્રણ કોટની અંદર પુરી રાખવામાં આવેલ છે. સ્પૃહની પાર મહાત્મા સિવાય અન્ય કોઈની દૃષ્ટિ જઈ શકતી જ નથી.

(દુઃખી જગતને પરોપકારની જરૂર.)

એક રાત્રે કુમારે સાંભળેલા વીણા નાદના છેલા શબ્દોનો ભાવાર્થ એ હતો કે ઉઠો, જગૃત યાગ્યો અને આરામ સ્થગ શોધતા પ્રાણીઓને આરામ સ્થલ બતાવો. એ પ્રમાણે સચવાતા ભાવાર્થવાળું ગીત પૂરું થયું. કુમારના ભીતરમાં-હૃદયમાં તે શબ્દો કોતરાઈ ગયા, પોતાના જીવનની કરેલી પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થયું. તેજપણે કુમાર સિદ્ધાર્થે નિશ્ચય કર્યો કે, “ પહેલી જ તકે મારે નીકળા પડવું, પ્રકાશ શોધી કહાડવો અને જગતને અર્પણ કરવો.”

મહાત્માએ કોઈ પશુ જાતનું નિમિત્ત મળવા પછી એક પગ પશુ યોગ્યવાનો વિશ્લંબ કરતા નથી. “ પતોપકારાય સ્તતાં વિમૂતયઃ ” સંત મહાત્માઓની વિમૂતિ-શક્તિ પારકાના હિતાર્થે જ હોય છે સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હિંમેશાં બીજાનું ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે. તેઓ ધનથી મોજ શોખ માણતાં નથી, કે સ્વયં વિવેક સુખમાં આનંદ પામતા નથી, પશુ બીજા જીવોને સુખી કરવા માટે પોતાનું દરેક પ્રકારનું સંપત્તિ બળ-બુદ્ધ પોતાનું શરીર પશુ પરાયે જ અર્પણ કરવું એજ સંપત્તિ અને શરીર પ્રાપ્તિનો હેતુ સમજે છે,

દરેક ધર્મ-શાસ્ત્રમાં, પારકાનું બહુ કરવું એજ પુણ્ય ને પારકાને દુઃખ દેવું તેજ પાપ કહેલ છે. તેને માટે કહ્યું છે કે,—મષ્ટાદશ પુરાણાનાં, સારાત્સારઃ સમુદ્ધૃતઃ । પરો-પકારઃ પુણ્યાય પાપાય વરણીકૃતં ॥ માટે પરોપકાર એજ ખરૂં પુણ્ય છે. તો દુઃખી જગતને, આપણાં, એકજ ચિતાના બાળકને, આપણા સહોદરને—બા-દુઓને સદાય કરવામાં આપણને જે કુદરત તરફથી બક્ષીસ મળી હોય તેનો, તેઓના હિતાર્થે સદુપયોગ કરવો તે જ તેની સાર્થકતા છે એમ બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે.

રોગ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે અવસ્થાનાં દુઃખો બુદ્ધે જોયા પછી તેમાંથી છુટવાના ઉપાયો શોધવા સંખ્યાથી લાંબી હકીકત સર્વેના જાણવામાં છે તેથી તે અહીં નહિ લખતાં હુંકો સાર એ જણાવવાનો છે કે બુદ્ધે જન્મ, જરા અને મરણ રહિતની શાન્તિમાં સઘળું સુખ છે એમ જાણી તેવી શાન્તિ મેળવવા શ્રમ લીધો.

દુનિયામાં સઘળું સુખ સંતોષ અને શાન્તિમાં જ છે. સિવાય ક્યાંય પણ નથી. આ સંસારમાં કોઈ પણ જાતનું સુખ નથી.

આયુર્વર્ષ શતંનૃણાં પરિમિત રાત્રૌ તદર્થં ગતં
તસ્યાર્થસ્ય પરસ્ય ચાર્થમપરં ચાલત્વ વૃદ્ધત્વયોઃ ।
શ્રેષ્ઠં વ્યાધિવિયોગ દુઃસ્વ સહિતં સેવાદિભિર્નીયતે
જીવે ચારિ તરન્ન ચન્ચલતરે સૌહૃદ્યં કુતઃ પ્રાપ્તિનામ્ ॥

સંસારમાં લેશ પણ સુખ નથી, છતાં પણ માયાના-મોહના આવરણને લીધે જ માત્ર મનુષ્યો સુખ માની જ લે છે. જેમકે,—

અસારે સ્વલ્લ સંસારે મુલ્લભ્રાન્તી શરીરિણાં
હાહા પાનમિવાંગુષ્ઠે વાહાનાં સ્તન્યધિષ્રમઃ

તેમ આ સંસારમાં સુખ નથી. પણ દુઃખમય પ્રસંગ આવે છે તેને મનુષ્ય સુખરૂપ માની લે છે. માત્ર શાન્તિ, સંતોષ અને પ્રભુના ચરણના ચરણ સિવાય આ સંસારમાં—દુનિયામાં જન્મથી આરંભી મરણ પર્વત અને તે પછી પણ સુખનો લેશ નથી, અક્ષય સ્થાન વિના સદૈવ સુખમાં રહેવાને એક પણ સ્થાન કે સાધન નથી.

કોઇને દુઃખી, રોગી કે મરી જતાં જોઇને પોતે સુખી, તન્દુરસ્ત કે આયુષમાન હોઇએ તો કુલાષ જવું નહિ કે, આપણે અણીશુદ્ધ રહેણું એમ માની લેવું નહિ કારણ કે કુદરતની ગતિ ગહન છે ને કોઇ નીકળી શકતું નથી. આજે આપણે સુખી, નિરોગી સ્વામાતા હોઇએ કહેજ, રે, એક ક્ષણ પછી જ દુઃખી, રોગીને મુઠાલા જેવાં થઇ જઇએ. માટે ગર્વ કરવો નહિ પણ ખીજને નખળી હાલતમાં જોઇને વિચાર કરવો કે આ પ્રભાણે મારી સ્થિતિ થશે તો ? અને એ પ્રભાણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેહકવા પ્રકારે દિગ્ભ્રમતથી રહેવું તેના ઉપાયો અન્યના દાખલા પરથી આપણે શોધી કાઢવા.

(સંન્યાસીની શાન્તિ.)

આતે એક શાન્ત મુર્તિ સંન્યાસીને જોઇ બરાબર અવલોકન કરી કુમાર બોલ્યા કે “ પંડિતો સદા સંન્યાસીની પ્રસંસા કરે છે તેવા જ બીજ છે. આ સન્યાસથી પોતાનું તેમજ પરનું હિત થાય છે. ખરેખર શાશ્વત જીવન, સુખ તથા અમરત્વ મેળવવાનો આજ માર્ગ છે ” વગેરે શબ્દો બોલતાં કુમારની ચતુર્માં દિવ્ય દયાનાં અશ્રુ ઉભરાતાં હતાં. જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા બનાવોના તરંગ રૂપ આંદોલને હૃદય દોલાયમાન થવા લાગ્યું. મનુષ્ય જાતિ પરનો અપૂર્વ પ્રેમ અને તેનું કલ્યાણ કેમ કરવું એવી આવના કુમારી નસેનસમાં શુદ્ધી નક્કી.

ખરેખર ! સંન્યાસીની શાન્તિમાંજ સુખ સમાયેલું છે, એવા વનવાસી યોગીયોનેજ ધન્ય છે.

અહો ધન્યાઃ કેચિત્ કુટિત મવચન્ચ વ્યતિકરા
વનાન્તે ચિન્વન્તો વિપમવિપયાશી વિપ ગતિમ્
શઠચન્દ્રજ્યોરસ્ના ધવલગગના ભોગ સુખમાં
નવન્તે યે રાત્રિ સુકૃતચય ચિત્તૈકશરણાઃ ॥

કુમારને પણ સંન્યાસીની શાન્તિમાં જ સુખ લાગ્યું. અને તેની આંખમાં કાંઈક નવીનાશા ઝળકી રહી.

(આનંદમય જીંદગી-ખરો આનંદ શો ?)

“ આ જીંદગી શું જીવવા લાયક છે ? ” આ પ્રશ્ન કુમારના મનમાં ઉદ્ભવ પામ્યો ને તે બોલ્યા કે, “ મેં પણ જીંદગી જીવવા યોગ્ય અને આનંદમય ગણી હતી, પણ મને અધિકારમાં રાખનાર પડેલો આજે ચિરાયો છે. ” આ જીંદગી આનંદમય નહિ પણ ખરેખર કલહ મયજ છે. કલહમય જીંદગીમાં ખરો આનંદ નથી. જીવે જે કંઈ અજ્ઞાના-ધકારને લીધે આનંદ માની લીધો છે તે હુદ્ડ અને વળી ક્ષણિકજ છે. દુનિયાની એકર દરેક પ્રાણી માત્રના દુઃખને દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં મશગુલ રહેવું. સંતોષ અને શાન્તિમાં જીવન ગાળવું, બહાનંદ-બહાનંદમાં જ આનંદ રાખવો તેજ ખરો આનંદ છે.

(પ્રેમમય વૈરાગ્ય.)

કુમાર જો કે પોતાના મહેલમાં દાખલ થઇ ગયો હતો તો પણ તેના હૃદયમાંથી વૈરાગ્યની આગ જુઝાઈ નહિ બહાર સવિશેષ પ્રદિપ્ત થઈ હતી.

સંસ્કારી પુરુષને માત્ર-કારણ-નિમિત્તની જરૂર પડે છે તે મળી ચૂક્યું હતું તેથી તેનું હૃદય વૈરાગ્યની આગથી બળવા લાગ્યું.

“ મહાત્મા બુદ્ધનો વૈરાગ્ય પ્રેમમય હતો ! તેમને પોતાના કોઈ પણ દુઃખથી નહિ પણ દુનિયાના દુઃખથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો. ” પ્રેમ કહો, પ્રીતિ કહો, સ્નેહ કહો, નેહ કહો,

માયા કહો કે જે કહો તેનો અન્તે તો એકનો એકજ અર્થ થાય છે. માત્ર પ્રેમ શબ્દના જૂદા જૂદા પદ્યોથી તેનું સ્વરૂપ, તેનો શુભાર્થ તો એકજ રૂપમાં આવે છે. આનંદકાલમાં ધણીક લેભાશુઓ પ્રેમ શબ્દનું નામ સાંભળતાં જ ઉલટો અર્થ લઇ ભાગનારા હોય છે. પણ ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે કોઇ પણ કાર્ય ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા સિવાય તે કામ યથાર્થ રીતે બજાવાનું નથી કે કોઇ પણ પ્રત્યે પ્રેમ થયા સિવાય દિલસોજી ભર્યાં કામો થતાં નથી. પ્રથમ આપણને કોઇના પ્રત્યે પ્રેમ-સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય તો જ તેના દુઃખને માટે દયા ઉત્પન્ન થાય છે ને દયામાંથી જ વૈરાગ્ય જન્મ પામે છે. હૃદયમાં પ્રેમભાવ-સ્નેહભાવ-આદેતા વિના વૈરાગ્ય થતો નથી ને થાય છે તો તેવા શુષ્ક વૈરાગ્યથી કોઇનું કલ્યાણ થઇ શકતું નથી.

જગતનું કલ્યાણ કરવું તે માણસ માત્રની યત્ન છે માટે હવામાં ઉડતા ઝીણામાં ઝીણા જંતુથી માંડીને મનુષ્ય સુધી હરેક પ્રત્યે પ્રેમ-સ્નેહભાવ રાખવો.

(નિષ્કારણ પ્રેમની બલિહારી.)

કોઇ પણ બક્તિ પ્રતિ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી રામથી કે મોહથી પ્રેમ રાખવો તે સામાન્ય છે. તેવો પ્રેમ એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિનું સાધન નથી અને તેથી સિદ્ધિ પણ થતી નથી. પણ દુનિયાપરનો નિષ્કારણ પ્રેમ એજ વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિનું સાધન છે ને તેથી જ જનહિત કરી શકાય છે ને આત્માની સિદ્ધિ પણ તેથી જ થાય છે. સ્વાર્થી સ્નેહ-પ્રેમ તો સર્વ રથજે હોય છે માટે જ નિષ્કારણ પ્રેમની બલિહારી છે.

“કુમાર સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યનું કારણ પણ દુનિયા પરનો નિષ્કારણ પ્રેમ હતો.” સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવામાં પિતા વગેરેનો પ્રેમ આડે આવતો હતો. એક બાળુએ કુટુંબીઓનો પોતા તરફનો પ્રેમ અને બીજી બાળુએ દુનિયાને દુઃખોમાંથી છોડાવવા માટે લોકો તરફનો પોતાનો પ્રેમ એ વિષેના વિચારો હૃદયમાં બહુજ ધોળાયા બાદ, અન્તે લોકોને જરા, બાધિ અને મરણના પંજામાંથી છોડાવવા માટે વૈરાગ્ય પૂર જોરમાં હોવાથી દુનિયા પરના પ્રેમ તરફ તેનું હૃદય વધારે આકર્ષાયું અને નિશ્ચય કર્યો કે, “મારે મનુષ્ય જાતને ઉગારવી જ.” અન્તે દૃઢ વિચાર કરી હિંમત ધરી પિતા પાસે જઇ નમ્રભાવે વિનય પૂર્વક પોતાના હૃદયનો બાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

પુત્રવત્સલ પિતાને એ વાત ન રૂએ તે સ્વાભાવિક છે. પિતાએ ઘણી શીખામણ આપી પણ કુમારે નમ્રતાથી કહ્યું. “હે પિતાજી! મરણ વગરનું જીવન, રોગ વગરનું આરોગ્ય, રક્ષાવસ્થા વગરનું યૌવન અને નારા વગરના જગતના પદાર્થો આ ચાર વસ્તુઓ આપ દઇ શકતા હો અને એ ચાર આપત્તિઓમાંથી આપ મને બચાવવાનું માથે લેતા હો તો હું સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું.” શું આ ચાર બાળતમાંથી બચાવનાર કોઈ પણ સમર્થ હશે ખરું કે! ખરે! નહિ જ

રાજા શુદ્ધાદને કુમારને શ્રી એવી વાતો બોલવાને ના કહી. એ ચાર બાળતો અટકાવવા આખા વિશ્વમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. તો પણ કુમારે પોતાની વાત નહિ છોડતાં

કહ્યું કે, - ‘આપનો પુત્ર એક બળતા ધરમાં રહે છે તેનો ત્યાગ કરવાની રજા આપવામાં શું આપ પુત્રવત્સલ-પિતા વિલંબ કરશે ? ખરેખર, આ જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આપણે સર્વ ઘેરાયલા છીએ; તેમાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ શોધવા મને રજા આપો, કે નથી આપું વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકું.’”

જગતને માટે કેવી અનુષ્ઠાન રૂપા ? હુનિવાને માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર તે મહાનુ. આત્મા સિવાય આત્મભોગ આપવા કોઈ પણ સમર્થ હોઈ શકતું નથી. મહાત્માનું ચરિત્ર આપણને યથાશક્તિ આત્મભોગ આપવાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

બળતું ધર કે સંસાર આરે ન છોડવો તેનો વિચાર કરવાની અવસ્થા જરૂર છે. બળતા ધરમાં સ્વસ્થપણ-નિર્ભય બન્યા સિવાય રહી શકાય તેમ હોય, અને મરણ રહિત જીવન, રોગહીન આરોગ્ય, ઇંદ્રાવસ્થા રહિત યોવન અને નાશ વગરના જગતના પદાર્થો એટલાં ભયનાં કારણો ન હોય તોજ બળતું ધર કે સંસાર ન છોડવો તે ઉચિત છે પણ અશ્વ-સોસ કે એ ભય દૂર કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી. મોટા મોટા મહાત્માઓ કે તીર્થંકરો પણ એ બાબતોથી મુક્ત થઈ શક્યા નહિ તો પછી કુદ્ર પ્રાણીની શું ગતિ ?

કુમાર પિતા પાસેથી પત્ની શુદ્ધાં મળ્યા ત્યાં ને ઉંઘમાંથી ખરાબ સ્વપ્ન આવવાથી ગભરાયેલી જગી ઉઠીને પતિનો પછો પકડ્યો તેથી કુમાર સિદ્ધાર્થ પોતાની પત્નીને દિલાસો આપી શાન્ત કરવા લાગ્યા, તે યોડો ભાગ તેના જ શબ્દોમાં લખવાથી ઠીક થશે માટે તેમ કરવા ચોગ્ય ધારું છું.

“એટલે વિશ્વાસ ધરજો કે હું તને ચ્હાતો હતો અને ચ્હાઉં છું. આ દુઃખી જગતને કેવી રીતે બચાવવું તેને સાર કેટલાક મહિનાથી હું રાત દિવસ વિચાર કરું છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. જો મારો આત્મા ખીમ અનુષ્ઠા આત્માઓને સાર તકસતો હોય, અને જે દુઃખો મારાં દુઃખ નથી તેને માટે હું દુઃખી ચતો હોઉં, તો પછી હે પ્રિયે! મારા ઉચ્ચ વિચારો મારી પ્રિયતમાના કલ્યાણને વારને કેટલા વધુ ધોળાતા હોવા જોઈએ તેનો તુંજ ખ્યાલ કર. આ પછી ગમે તે બતાવ જને તે છતાં આટલો વિશ્વાસ રાખજો કે હું તને ચ્હાતો હતો અને ચ્હાઉં છું. જે ચીજ હું આખા જગતને સાર શોધું છું તે તારે માટે તો વિશેષ કરીને શોધું છું, અને કદાપિ તારે માથે દુઃખ આવી પડે તો પણ આ તણા દુઃખથી જો જગતને શાન્તિનો માર્ગ જડતો હોય તો તે વિચારથી આશ્વાસન પામજો. ખીમ જો જે બાબત નહિ જાણી શકે તે હું તને જણાવું છું; કારણ કે હું સધળાં જીવતાં પ્રાણીને ચ્હાઉં છું. માટે હે મનવશ્રમે! તું હવે સ્વપ્ન, અને હું જગતો ખેસીશ અને તારૂં રક્ષણ કરીશ.”

મહાત્મા પ્રશ્નોને પોતા ઉપરના દુઃખ કરતાં હુનિયાપરતું દુઃખ વધારે શક્ય રૂપ લાગે છે. માટે જ તેઓ પોતાના ઉપર ગમે તે પ્રકારનું દુઃખ આવતાં તે સહન કરીને અન્યને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને માટે, પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પણ તેને માટે અહર્નિશ મથન કર્યો કરે છે. સારાંશ કે પોતાના જીવનનો હેતુ પરાયેજ સમજે છે. જો કે એક મા-

જુસ તરીકે સર્વની રૂબ છે કે સર્વ સજીવન પ્રાણીને પોતાના બંધુવત્ ગણી તેને રહાવા અને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા આપણી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો. છતાં પણ તે દરેકને સમજનાર તો કોઈક વીરલાજ હોય છે. સંસ્કારી મહાત્મા પુરુષ સિવાય કુદ આત્માઓ તો સ્વાર્થનાં જ હુબેલા પડ્યા છે આવા મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચીને સર્વેએ જગત્ યદને પોતાની દરેક બળવવા તત્પર થવાની આવશ્યકતા છે. દરેકે દરેક જીવતા પ્રાણી પ્રત્યે સમભાવ રાખી, તેના આત્માને પોતાના જેવો જ જાણવો; તેના પ્રત્યે દયા રાખવી, તેના તરફ ધિક્કાર-તુચ્છકાર નહિ બતાવતાં રહે-પ્રેમ બતાવી, માયાથી વર્તવું, તેઓના દુઃખે દુઃખી થઈ તેઓને તેમાંથી મુક્ત કરવા તત્ન. મન અને ધનથી સંઘાય આપવી તેને રહાવું, કુટુંબથી માંડી દુનિયા પરના દરેક નાના-મોટા પ્રાણીને આહવાં.

પતિનો પ્રેમ એજ જેવું સર્વસ્વ છે એમ સદેવ માનનારી આર્યબાળાઓમાંની આ યશોધરા વિશ્વાસથી સંધ ગઇ.

(જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની તીવ્ર વૃત્તિ.)

કુમારે સત્યની શોધ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢવાના ખરા નિશ્ચય ઉપર આબ્યા. “મારા આત્મામાં રહુરજ્યા થાય છે કે ખરા સત્ય શોધક આગળ માયાનો પડદો અદૃશ્ય થશે. જેને ખાતર જગતનો ત્યાગ કર્યો તે માર્ગ જડશે, અને મરણનો વિજેતા હું થઇશ. આ હું કરીશ જ, કારણ કે મારા જાણીતા તથા મારાથી અજાણ્યા સર્વ હૃદયો માટે મારા આત્મામાં દુઃખ થાય છે. આ મારા ‘સ્વાર્થ ત્યાગ’થી-મારા ‘પ્રેમ’થી લાખો જીવ મારા થશે. હે તારાઓ! હું આહું હું. હે દુઃખી જગત! તારે માટે અને તારા ઉપર રહેતા જીવો માટે હું આ યૌદન, રાજ્ય, સુખ, વૈભવ, મહેલ અને જેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે તેવી સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરું છું. હે પ્રિયે! જગતનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં તારો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ, કારણ કે તું જગતમાંની એક છે. હે બાળક! તને આશ્વાસન આપવા. રહું તો મારા નિશ્ચયમાં ઝગી જઈ, માટે તારું આશ્ચર્યજનક કલ્યાણ કરું છું.”

કેવો દૃઢ નિશ્ચય! કેવું મોહબળ! સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની કેવી તીવ્ર વૃત્તિ! ખરેખર! એક મહાત્મા સિવાયને માટે તો આમ બનવું અશક્ય જ છે!

છેવટે કુમાર સિદ્ધાર્થ, સમગ્ર પ્રાણીનું કલ્યાણ કરવાના યશમાં પોતાની ગ્રીતિનું બલિદાન દેવા માટે તૈયાર થઇને ઉભા થયા. તેવામાં નિદ્રાવશ યશોધરા જરા હાલી તે તરફ દૃષ્ટિ જતાં સિદ્ધાર્થ યોગી તેને ઉઘવાતું કહેતાં કહે છે કે-“હું આ દુનિયાના ઉદ્ધારાર્થે જઈ છું તે જો અપરાધ જ થતો હોય તો તે માટે ક્ષમાની ભિક્ષા માગવા એક દિવસ હું તારી પાસે જરૂર આવીશ!”

સૂત્ર-પરોપકારનાં કાર્યો કરવા. જતાં પશુ જો કોઇની દૃષ્ટિમાં દોષ આવે તો પશુ ક્ષમા માગવાની જરૂર છે, તો પછી શુનાહ-દોષને માટે તો અવશ્ય ક્ષમા માગવી જ જોઈએ. તે પશુ ખરા હૃદયથી જ; આ વિકટ સંસારમાં નિર્ભય-નિઃકરપણે વિચરવા માટે ક્ષમા ખડગ અવશ્ય ધારણ કરવું જ જોઈએ. દરેક કાર્ય કરતી વેળાએ ક્ષમાનો શુભ પ્રધાન પદે-સુખ રાખવો.

કુમારે સિદ્ધાર્થ મધ્ય રાત્રે અશ્વપર સ્વાર થઈ સારથિને સાથે લઈ બાગ્યા તે ઠેક જપ કોણ દૂર અનેકા નદીને કિનારે અશ્વને હોમો રાખી, સારથિને નિમકલવાલી માટે રાખાસી આપીને શરીર ઉપરનાં સર્વ આભૂષણ અશ્વ વગેરે લઈને પિતા પાસે જઈને તેને દિલાસો દેવાનું કહ્યું. અને કીધું કે કહેજો “હું કૃતમ્મ નથી થયો, જો મનુષ્ય મનુષ્યો માટે પ્રપત્ન નહિ કરે તો બીજું કે. શું કરશે ?” અવશ્ય માણસે માણસ માટે પ્રપત્નો કરવા જોઈએ. જ્યારે માણસ માણસ માટે કંઈ પશુ મહેનત ન કરે તો અન્ય કોણ કરે ? કારણ કે બિચારાં પશુ-પક્ષી વગેરેમાં તો માત્ર નથી. વળી દુનિયા ઉપરનાં દરેક મનુષ્યો એ એક જ પિતાનાં હોમ છે તેથી અરસ પરસ બાનુઓ થયાં અને બાનુઓ-સહોદરને માટે સારા પ્રપત્નો કરવા અને સદાય આપવા માટે બંધાયલા છીએ. તેઓનાં સહાનુભૂતિ આપવા જ નથી જ આપણા ઉપર કુદરતી ફરજ ધર્મ રૂપે પડેલી છે તો તે પોતાની ધરજ સારી રીતે બળવવી જ જોઈએ. માટે મનુષ્યે મનુષ્યો માટે પ્રપત્નો કરવા.

(આત્મ.)

બહેન નિર્મળા,

વનવાસી રાજા.

(હાસ્યરસપૂર્ણ એકાંકી નાટક.)

પાત્રો.

૧	જયમલ...	રંગપુરનો મહારાજ
૨	વિદ્યાસાગર	તેનો પ્રધાન
૩	બળવંતરાય	તેનો સેનાપતી
૪	પ્રતાપરાય	તેનો કારભારી
૫	વીરસિંહ	તેનો એક સીપાઈ
૬	હેમુ પટેલ	એક ખેડૂત
૭	ખેમો પટેલ	હેમુનો મીત્ર
૮	રામો પટેલ	" "

(હા, સીપાઈઓ, ખેડૂતો વગેરે વગેરે.)

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ—રાજમહેલ.

(રંગપુરનો મહારાજ જયમલ તથા તેનો પ્રધાન વિદ્યાસાગર પ્રવેશ કરે છે.)

જયમલ—પ્રધાન! શા માટે ઇશ્વરે મારે માથે આ દુઃખપૂર્ણ યુગટ મૂક્યો હશે? અનેક વિષમય હીરાઓથી જડેલું રાજ્યાસન મારે માટે પ્રભુએ કેમ સરજ્યું હશે?

વિદ્યાસાગર—મહારાજ! માથે પડેલા દુઃખના ભારથી કંટાળી કર્તવ્ય-પથ પરથી વિમુખ થવું એ કેવળ અનુચિત જ છે. દુઃખ એ આપણી કર્તવ્ય બળવવાની શક્તિની પરિક્ષાનો વિષય છે. મહારાજ! આપને ઇશ્વરે રાજ બનાવ્યા છે તો રાજનાં જે જે કર્તવ્યો હોય તેનું પાલન કરવામાં દુઃખના ભારથી કંટાળી નહીં ચિ-
થિલતા બતાવવી એ પ્રભુની પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા મેળવવા જેવુંજ છે.

જયમલ—રાજા ! અરે રાજા ! (હસીને) પ્રધાન, રાજાની દયા કેવી છે ? જેને પૂરી નિદ્રાએ ન આવે, જેને શાન્તિનાં દર્શન માત્ર ન થાય, જેને સુખનો સ્પર્શ પણ ન થાય, જેને સુખનો સ્પર્શ પણ ન થાય એવો હીનભાગી મનુષ્ય તે રાજા ! ના ! પ્રધાન ! ના, મારે એવું રાજપદ નથી જોઈતું. આનન્દલાપિની આરોગ્યતા શાન્તિ વિદ્યાયિત્રી નિદ્રા અને સુખમય નિર્દોષતાનું મધુર સુખ ભોગવનાર મારા રાજ્યનો એક ખેડુત આ હીનભાગી રાજા કરતાં કોટિયઃ સુખી નથી શું ? માફ તમ ! પ્રધાન ! મારા તખ્તના પાયા યત્રુ રાજાઓના ભયથી અસ્થિર નથી શું ? વળી તે સિવાય અન્ય ભયો કેટલા ! રોગ ! દુષ્કાળ ! પ્રધાન તે બધું તમે ક્યાં નથી જાણતા ? અરેરે ! આતું રાજપદ !

વિદ્યાસાગર—(હસીને) મહારાજા ! સારે તો હું કહું તેમ કરો.

જયમલ—શું પ્રધાન !

વિદ્યાસાગર—આપણા રાજ્યમાં હેમુ નામનો એક ખેડુત જે વનમાં પોતે નિવાસ કરે છે તે વનનો તે રાજા છે એમ કહેતો ફર્યા કરે છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. મહારાજા ! આપ તો અનેક કષ્ટે સહન કરો સારે જ રાજા કહેવાઓ અને તેનો ઉપાધિ વિનાનો રાજા ! કાંઈ પ્રકારનું દુઃખ નહીં અને છતાંયે રાજા ! લેશ માત્ર ચિન્તા વિના રાજાની ઉચ્ચ પદવી ! મહારાજા ! આપ પણ એવા જ રાજા બની જાઓ એટલે કાંઈ પચાવ જ નહીં. (હસીને) પ્રજાપાલનનું કષ્ટ પણ નહીં અને યત્રુ રાજાઓનો ભય પણ નહીં.

જયમલ—પ્રધાન ! રાજાને શાં શાં દુઃખો હોય છે તે ખીચારા વનવાસી ખેડુતને ક્યાંથી ખબર હોય ? જો તે ખેડુત મારે સ્થાને ખરેખરો રાજા બનીને જોશે તો તે ખીચારાની કેવી દયા થાય ? (હસીને) પ્રધાન ! તો તો કેવી રમુજ ઉપજે ?

વિદ્યાસાગર—ધણીજ દુપાનિધાન !

જયમલ—સારે આપણે તે રમુજ મેળવી જોઈએ તો ?

વિદ્યાસાગર—આપ શું કહો છો મહારાજા ?

જયમલ—જુઓ પ્રધાન ! આપણે તે ખેડુતને જ ખરેખરો રાજા બનાવી જોઈએ. હા—એ મજ, પણ જરા ઉભા રહો. વીરસીંહ !

વીરસીંહ—(પ્રવેશ કરીને) આગા મહારાજા.

જયમલ—તું જા, સાવર જા અને ખેતરમાંથી હેમુ નામક ખેડુતને બરાબર ઓળખતો હોય એવા કાંઈક અન્ય ખેડુતને અહીં બોલાવી લાવ, જેને હેમુને તે વાતની ખબર ન પડે.

વીરસીંહ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા (નમન કરીને) જાય છે.)

જયમલ—જુઓ પ્રધાન ! વીરસિંહ જે ખેડૂતને બોલાવી લાવશે તેની પાસેથી આપણે હેમું સખધી જાણવા થોડા હકીકત જાણી લઈશું. તેનું નિવાસસ્થાન ઇલાહિ જાણી લઈ આજેજ રાત્રે તેને ગાંઠ નિદ્રામાં પડ્યો હશે ત્યારે ઉપાડી લાવી આ રાજમહેલના એક આરડામાં મુકી દઈશું. સવારે તે જાગે ત્યારે જોઈ લેજો મળ. તમે બધા તરતજ એક પછી એક નમન કરતા તેની પાસે જઈ તેની આજ્ઞાના પાલનાથે ઉભા રહેજો. તેને મહારાજ જયમલજ ગણીને અને જોવું માંડે સન્માન કરો છો તેવુંજ સન્માન તેનું પણ કરજો.

વિદ્યાસાગર—(સ્મિત કરીને) મહારાજ ! ત્યારે તો બંદુજ રમુંજ મળશે.

જયમલ—હા પ્રધાન ! તેને ચોવીસ કલાક મુકી આપણે રંગપુરનો મહારાજ જયમલ બનાવી દઈશું અને તે ચોવીસ કલાકના અરસામાં તે કેવાં કેવાં કાચો કરે છે, કેવ પ્રકારનો અમલ ચલાવે છે; કયા પ્રકારની રીતભાત ચલાવે છે અને કેવી કેવી ચિન્તાઓ, મુંઝવણો તથા કષ્ટોનો અનુભવ કરે છે તે નીરખી આપણે ખૂબ રમૂજ મેળવશું—અહા ! પ્રધાન ! ત્યારે કેવો આનંદ મળશે ? કાલનો દિવસ કેટલા બધા આનંદમાં ચાલ્યો જશે ?

વિદ્યાસાગર—હા ! મહારાજ ! (તેટલામાં વીરસિંહ એક ખેડૂત સહીત પ્રવેશ કરે છે.)

વીરસિંહ—મહારાજ આપની આજ્ઞાનુસાર આ ખેડૂતને તેડી લાવ્યો છું. તે હેમુ પટેલને સારી પેઠે ઓળખે છે.

ખેમો પટેલ—(નમીને) મા'રાજ ! અમ હરખાની શી જરૂર પડી ?

જયમલ—તાંડે નામ શું ?

ખેમો પટેલ—માંડે નામ ખેમો પટેલ સે મા'રાજ !

જયમલ—તું હેમુને ઓળખે છે ?

ખેમો પટેલ—હા મા'રાજ ! અને તો હું હારી રીતે જાણું સું.

જયમલ—હીક ખેમો પટેલ ! તેની વય કેટલી હશે ?

ખેમો પટેલ—કાંઈ કીધું મા'રાજ ?

જયમલ—હું એમ પૂછું છું કે હેમુ પટેલને કેટલાં વરસ થયાં હશે ?

ખેમો પટેલ—મા'રાજ ! ઇ તો કે' તો તો કે અને એક વીંદુ ને તવ વરહ થીયાં સે. હાડાં ખોડું તો રામ જાણે મા'રાજ !

જયમલ—વાર, ખેમા પટેલ ! તે આખો દહાડો શું કરે છે !

ખેમા પટેલ—કરે હું મારાજ ? વનમાં આખો દન ભગ્યા કરે કોક વાર સેતરે જય, કોક વાર જાડ હેડે બેહે, કોક વાર નદી કાઢે બેહે; આ ધમ કરીને આખો દન વીતાડે.

જયમલ—વાર, ખેમા પટેલ ! તે પેલાને વનનો રાજા ગણે છે એ વાત ખરી છે કે ?

ખેમા પટેલ—અરે મારાજ ! વનનો રાજા તો ઇ સેજ, અરે એક દન મને એ કે હું તો આપણા ગામનોયે રાજા સું.

જયમલ—એમ ? હીક હીક.

ખેમા પટેલ—પણ મારાજ ! ઇની ન્વાત હાથી નો માનવી. ઇ ગાંધા હરખો તો સેજ.

જયમલ—વાર, ખેમા પટેલ ! તે રાત્રે કઇ જગ્યાએ સુવે છે તે તમે જાણો છો ?

ખેમા પટેલ—હા, મારાજ નદીને કાંઠે પીપળાનું જાડ સે ઇની હેડે.

જયમલ—હીક, ખેમા પટેલ ! હવે તમે જાઓ, વીરસિંહ એને ખજાનથી પાસેથી પાંચ રૂપિયા અપાવજો. જો નો ખેમા પટેલ ! આ વાતની હેમુને ખબર ન પડે. મેં તમને બોલાવ્યા છે તે વાત તેને કહેતા નહીં.

ખેમા પટેલ—હાં મારાજ (નમન કરી વીરસિંહ સાથે જય છે.)

જયમલ—પ્રધાન ! હેમુ વિશે જાણવા થોડા વાનો આપણે જાણી લીધી છે. કાલે આપણે દિવસ અતિ આનંદમાં જશે. હવે આપણે તે વિશે બધી જાણ કરીએ. અરે ! કાણુ છે તે ત્યાં ?

એક સીપાઈ—(પ્રવેશ કરીને) આઘા મહારાજ !

જયમલ...જા બગવંતરાય તથા પ્રતાપરાયને બોલાવી લાવ.

સીપાઈ—જેવી મહારાજની આઘા (નમન કરી જય છે.)

જયમલ—પ્રધાન ! હેમુ રાજપદ પ્રાપ્ત કરી તે પદને કેટલું હીપાવે છે તે જોવા હું અત્યંત આતુર છું. પ્રથમ તો જ્યારે તે નિદ્રામાંથી જાગ્યું ત્યારે પોતાનો સોનરી પુટાથી બરેલો પોચાક જોઇ કેવો આશ્ચર્યચકીત થશે ? પછી આસપાસ નજર નાખતાં શીશ્યકેગાના આતુરેષુ નમુનારૂપ આ રાજમહેલનો અતિ શુશોભિત એરડો જોઇને પ્રધાન ! તે બીચારાની અવરથા કાણુ જણે કેવીયે થશે ?

વિદ્યાસાગર—મહારાજ ! તે તો જાણશે કે આ સર્વ તે સ્વપ્નમાં જુએ છે.

જયમલ—હા, તે તેમ ધારી તે અરેખું સ્વપ્ન છે કે નહીં તે વીશે ખાતરી કરવા પોતાની આંખો તપાસશે. તે આવી શુશ્રવણમાં પડ્યો હશે તેટલામાં તો તમારામાંનો

એક જણ જઈ તેને નીચી વળી અતી સન્માનપૂર્વક નમન કરશે. એટલે પછી તો પુછવું જ શુ ? એટલામાં તો વળી આપણે બધા એક પછી એક દાખલ થઈ ખૂબ નીચા ઝુકી અત્યંત નમ્રતા અને દીનતા પૂર્વક નમન કરીશું અને તેની આગ પાલનાચે તેની સન્મુખ હાથ જોડી ઉભા રહીશું. તે વખતે તેના મુખનો ભાવ કેવો થશે ? પ્રધાન ! તે વખતે મુંઝવાડો, આશ્ચર્યતા, અવ્યવસ્થા, ઉચ્ચ પદ્ધતિ અને બિવિધકર્તવ્યના વિચારોથી તે ઘેરાઈ જશે અરેરે પ્રધાન ! ત્યારે તે ખીચારાંની હાલત કેવી થશે ? (હસીને) પ્રધાન ! ત્યારે તો જોવાની બહુ મજા પડશે હોં.

વિદ્યાસાગર—મહારાજ ! તે જ્યારે રાજપદથી કંટાળશે ત્યારે કેવા ઉદ્દગારો કરશે !

(તેટલામાં સીપાઈ બળવંતરાય તથા પ્રતાપરાય સહીત પ્રવેશ કરે છે.)

જયમલ—(બળવંતરાય તથા પ્રતાપરાયને) બળવંતરાય ! તમે બધા મારું કહેવું ધ્યાન પૂર્વક સાંભળો. કાલે આપણે અણમૂલ આનંદે ભોગવ્યું. જુઓ કાલે આપણે હેમુ પટેલને રંગપુરનો રાજ બનાવવાના છીએ. એ વિષયમાં મારે તમને બધાને લલામણ કરવાની છે. આજે રાત્રે તમે ચાર સીપાઈઓને લઈ જઈ હેમુ પટેલ નદીકાંઠે જ જવ્વાએ સુતો હોય ત્યાંથી ઉપાડી લાવજો અને રાજ મહેલના આ પાસેના આરણમાં તેને મખમલના એક શુશોભીત કોચ પર સુવાડી દેજો. પ્રભાતમાં ઉઠતાં તે પોતાની રિયતિ તથા પોતાની આસપાસની બધી ચીજો જોઈ આશ્ચર્ય પામતો હોય તેટલામાં તમારામાંના એકે જઈ ખૂબ સન્માનથી નમન કરીને કહેવું કે “ મહારાજ ! શો હુકમ છે ! પ્રધાનજી આપને અગત્યના કામસર મળવા આવવા ઇચ્છે છે તો તેને આપની સમક્ષ બોલાવું ! ”

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભજૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિંમત
ડીઘટામે રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

—૫૫—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

—૦૦—

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
બુજરાતમાં યોજનાર—માધવલાલ ન દિવેદી ક્રી રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

—૦૦—

આવકદાર—
એક એકમાર્ગપ્રવાસિ.
અહાનિધ મલિનાન નલુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

આવકદાર નલુભાઈ દિવેદી

તરી—

(પૂર્વ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં. સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૮]	(માસિક)	[મિ-૧૯૧૩.]
સુદર્શી....	૨૨૫
દશકનો રાહ.	૨૨૭
પ્રિયતમાને પત્ર	૨૨૮
શ્રી શ્રમણીતા ભાષ્ય	૨૨૯
વનવાસી રાજા.	૨૩૫
શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે ?	૨૧૨
અંક વ્યુહમાં અસિમન્ધુ.	૨૫૧

—X—

૭

અમદાવાદ—ધી અન્ડ મુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડનાં મોતીલાલ દામજીદાસે છપ્પુ.

લવાજમ,

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી દેવાનો રીવાજ છે એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમણે લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

અવસ્થાપક.

સુદર્શન એજિસ્ટ્રેશન—નડીઆદ.

શ્રી. મ. ન. દ્વિદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ કર્યું પ્રતાવવામાં આવી છે.

૧૫. મધુરીલાલ નબુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ સારા શબ્દવામાં આવી છે ઠીકાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ૧૫. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

- નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એજિસ્ટ્રેશન—નડીઆદ.

મુદ્રાની.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતપ્.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૮]

(માસિક)

[મિ-૧૯૧૩.]

॥ મુદ્રાની. + ॥

(લેખક—રા. રા. કૃષ્ણદાસ ચમુનાદાસ ગાધી બી. એ. એલ. એચ. બી—મુબઈ.)

(અષ્ટપદી, રાગ ગાંધારી, ચતુરસ્રજનતિ, વિલંબકાલ, તાલ ત્રિતાલ,—
માત્રા ૧૬.)

મોહે મગની, આગનો રજની “,

કુળે રજની ક્ષોભ કરી.

+ મ'પાદક—રા. રા. ચંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી.

“ આ કાવ્યમાં રાગ્યાતનુ રાત્રિનું વર્ણન અંગ્રેજ કવી Southeyના નીચે જણાવેલા Thalaba નામક કાવ્ય ઉપરથી લીધું છે.

Thalaba.

How Beautiful is night ?

A dowy freshness fills the silent air,

વિધુકર મન્દિનો, શરદનો ચંદનો;
સહુ જગ વંદનો રહ્યો વિહરો. ૧

પ્રણયનો અંજનો, હૃદયનો રંજનો;
ધૈર્યનો ભંજનો નહ્યો અધુરી.
તટકાલિંદો, કોકિલ નિન્દો;
બંસો બગંદો શી મધુરી !—દ્રુવ.

શીકરે નવ બરો, મૃદુ પવન—લહરિ—
સંચરતી ધોરી મોદ કરી.
નહો દવ પટ, તિલ સખ રેખ.ન;
જલ-ધર નહો નભતલ ઉપર જારી. ૨

નિજ-જય દર્શિત, પૂર્ણ વિકાસિત;
સકલ કલાશ્રિત નીલ બિન્દો.
કુંડક ચંચલ દિવિપદ નિર્મલ—
શશિ અસ્તાચલ-પંથ પલે. ૩

નભ રસનાલંકૃત ઉચ્છ્રંખલ—
ઉદધિ-દિગચલ જગ ધરે.
ધવલ વિપિન તુલ આ સ્થિર કરકુલ—
ટત જ્યર્જુલ દૂર સરે. ૪

આ શાંત સમય મધુર મુરજોલય—
ચીરો મમ હૃદય રાગ બરે.
સોતન સગે મમ રસ બંગે—
અશ્રુઝ ઉમંગે હરી વિહરે. ૫

No mist obscures, nor cloud nor speck nor stain
Breaks the serene of Heaven.
In full-orbed glory yonder Moon divine,
Rolls through the dark-blue depths.
Beneath her steady ray
The desert circle spreads
Like the proud ocean girdled with the sky.
How Beautiful is Night ?

(સંપાદક.)

મુરલિ અલિ મુરલી ! હરિયો ન જરો વિલો-
કરકમલયો ઝોલો કેલિ પરે.

તું પુણ્યે કિસ છિદયો જરો મસ—
અધર સુધારસ પાન કરે.

તનુ મમ કેતરો, છેદ દિધા કરો;
તેમ બનો મધુરો સહો વિપદે.

એ તપખપથી હરિકર સંગતિ—
યધે જેણલો ધીત વદ વદે.

પ્રભુ પદ સરમિજ, વિરલ ન સહોશન,
નાથ ! પનિજ પુજ કેમ જશે

કૃષ્ણ બળે કમ કૃષ્ણ ! વિના તમ-
કૃષ્ણપણું મમ દર થશે ? —

॥ ઇસ્કનો રાહ. ॥

(અનુષ્ટુપ.)

મૌલવીએ પદાવ્યુ કે ઇસ્કનો રાહ દર છે ।
રસો જુદો મહોબતનોઃ ઇસ્કનો ચે જુદો અને ।

વિના મહોબત તો તો ચે ઇસ્ક મંબવતો નહિ,
એકથી પ્રાપ્તિ બીજાની કમથી જ ચલી અહીં.

અહા મહોબતના સીધા પન્થમાં હુ પળી ચૂક્યો,
અને ત્યાંથી હવે વાધી વસ્ત્રા પન્થમાં જતો !

મૌલવીએ પદાવ્યુ, કે “ ઇસ્કમાં પદ સાત છે : ”
“ દિવાનો મજનુ યોગી થયો” તો સાતમે પદે । ”

‘ નિસાસા ’ ઇસ્કના પન્થે પળતાં પ્રથમે પદે—
પામતાં મૌ પ્રવાસીઓ, માર્ગમાં એ પછી વધે.

શ્રમકંઠાન્તિ યતી ભાસે પદ આરોહતાં ધીલું,
વાસ ત્યાં દિવ્ય 'અશ્રુ' નો જોને હું મૂલથી ભળું.

'અશ્રુચિ ભોજને' યાતી પ્રવેશે પદમાં ત્રીજા,
અને 'દિક્ષાશ' આવે છે ચોથાની શુરૂઆતમાં.

'બિભારી' ઇસ્કની પૂરી સતાવે પાંચમે પદે,
'નિદ્રા' યે આવતી ના ને ભાન ના જાતવું રહે !

પડ્યો છું રાહદારીમાં પન્ય છે વસમો છતાં,
જવાશે ત્યાં લગી જાવું પ્રવાસે ગતિપામતાં !

ક્રમમાં ગતિ પામીને મળવું ચોથીને રમડે,
ઈચ્છા છે ચંદવા, કિન્તુ વસમા રાહમાં હૈં !

સદવા, ગાદવા, રોવા, જોવા એજ વધુ વધુ,
ઈસ્કનો જનવા જન્દો બસ પામું હરે વધુ !

ચાલવા વધુ ને રહેવા, રોવા નિત્ય નવું નવું,
ચંદવા ક્રમમાં શક્તિ દે તું, ઓ ઇસ્કના વિભુ !

મોગસા, દ્વિજસા.

૨૮-૧-૧૯૧૩.

દ્વિજ.

॥ પ્રિયતમાને પત્ર. ॥

પ્રેમ,

રોહી નામ રમડે અડો ! હદયમાં, આસોઅધિવાસે સદા !
આનંદ હરમાં સખિ ! પ્રિયતમે ! મહાબાગી ઈ મર્વદા !
તારો જાપ જાપી તપી પ્રજાપમાં, જે મુર્તિમાં સીનતા !
તારા નામ નવો પ્રતાપ અધિગાહેશાન્તિ ! ઓ ! શાન્તિસા !

પ્રેમોદ્ભુત વિભુતિઓ ! ધિય સધિ ! પ્રાણેશરી ! પ્રેમદા !
રંગાયો તુમ પાસમાં પ્રણયમાં ! દાનેશરી ! મોક્ષદા !
હં તૂં એકઃ અબેદ એઃપ્રણય એ ! એ દિવ્ય આત્મોન્નતિ !
વિશ્વાનન્દ અનન્ત પ્રેમ પ્રણયમાં દે લેં મુખે ઓ ! સધિ !

પ્રેમાનન્દ અનન્ત કાલ વહતાં દીર્ઘાયુ હં તૂં કરે !
આશિષો વરસે અતિ ઉપરથી જીવો પ્રભુ એ તહે !
કરાકારા મળે ! ગળે અચળ એ સૌભાગ્ય સંઘા ધરે !
તો વ્હાલી ! મનુ દેહની સફલતા શ્રીભાગ્યશાલી ગળે !

એ પ્રેમામૃત પાઈ, પી, અમરતા આ જન્મમાં સાધવી !
માયા મોહ ભરી અંજલિ છતરી ! ને રનેદમાં હોમવી !
પ્રાણાન્ને પાણુ એ ૮ મન્ત્ર જપવો જ્ઞેન્દ્રિયે ! સાધવી !
મરતાની ! વરદાન દે ! હૃદયથી મસ્તાન ઉરે મહી.

મસ્તાન.

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય ॥

(અનુમંધાન પૃષ્ઠ માર્ચ માસથી)

આ પ્રકારે ઉપરના શ્લોકમાં અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવા માટે કરવાનાં કર્મો, સાધન ચતુ-
ષ્ટય અને ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ? ઇત્યાદિ આળતોનું રહસ્ય લક્ષમણજી પ્રત્યે કહી, હવે
કર્મોથી પુનરાવૃત્તિ કેમ અને છે તે જણાવે છે.

ક્રિયા શરીરોદ્ભવ હેતુરોદ્ધતા,
મિયામિયૌતૌ ભવતઃ સુરાગિણઃ ।
ધર્મેતરૌ તત્ર પુનઃ શરીરકં,
પુનઃ ક્રિયા ચક્રવદીર્યતે ભવઃ ॥ ૮ ॥

ભાષ્યાર્થઃ—કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાથી કરેલાં કર્મો શરીરની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત
યાવ છે, અત્યંત અનુરાગ પૂર્વક કર્મ કરનારા પ્રશ્નોને વિધિનિષેધાત્મક પુણ્યપાપ બાને

છે; તેથી પુનઃ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેણે કરી વળી કર્મો થાય છે ને તે કર્મોથી પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે સંસાર ચક્રની પેઠે ફર્યાં કરતો હશેવામાં આવે છે.

વિવેચન:—હે લક્ષ્મણુ ! જે નિષ્કામ કર્મો એટલે ફક્તની ધન્યતા રાખ્યા સિવાયનાં કર્મો નહિ કરતાં રાગપૂર્વક એટલે ફક્તની ધન્યતાસહીત કર્મો કરે છે, તે કર્મો પુરૂષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરી શકતાં નથી, પણ જન્માંતરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. શ્રીમદ્દામારતાદિમાં કહે છે કે, ‘કર્મણાવધ્યતે જન્તુર્વિચયાતુ વિમુચ્યતે’ (કર્મથી જન્તુ બંધનમાં પડે છે, જ્ઞાનથી મોક્ષ પામે છે.) તેથી સિદ્ધ થાય છે કે અંતઃકરણમાં કામના રહેલી એજ પુનઃ જન્મના કારણભૂત છે. જ્યારે જન્મ થાય છે, ત્યારે જીવ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય કર્મેનિ કરે છે. પ્રિય એટલે શુભ, અને અપ્રિય એટલે અશુભ એવાં શુભાશુભ કર્મો આત્માનાં આશ્રયી થાય છે. આ શુભાશુભ કર્મોનો વાર્તાવિક રીતે આત્માને જરાપણ લેપ ન હોવાથી તે મિથ્યા છે; કારણ કે અવિદ્યાએ કરી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા આત્મજ્ઞાને કરી તેનો શૂન્યભાવ નષ્ટ થાય છે. પરંતુ હે લક્ષ્મણુ ! કામી પુરૂષો આવાં કર્મો રાગપૂર્વક કરે છે; તેથી ફરી જન્મ થાય છે, અને જન્મ થવાથી પુનઃ કર્મો થવાં શરૂ થાય છે; તથા તે રાગ પૂર્વક કર્મોવડે કરી પુનઃ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે સકામી પુરૂષ જન્મમરણના ચક્ર ઉપર ચઢી અવિદ્યાનું જામણું કર્યાં કરે છે. જેમ ધંટીયંત્ર ઉપર ચઢેલો ધંટ ભમતોજ રહે છે, તેમ આ જન્મમરણ રૂપી ચક્રની ઉપર ચઢેલો અને સંસારરૂપી અંધારા કુવામાં વાસનારૂપી દોરડાંથી બંધાએલો જીવરૂપી ધંટ અત્યંતરૂપી બલદનો ફેરવ્યો કર્યાંજ કરે છે; તેમાં ઉર્ધ્વગમન થવું તે સ્વર્ગ છે, અને અધોગમન થવું તે નર્ક છે. ઇશ્વરરૂપી પુરૂષની સર્ગ કાશની ધન્યતા સુધી આ ચક્ર જામણું થયાંજ કરે છે.

હવે સંસાર ચક્રનું મૂલ કારણ અજ્ઞાનના નારાનું કારણ જ્ઞાન છે તે વિશે કહે છે.

અજ્ઞાનમેવાસ્યાહિ મૂલકારણમ્

તદ્જ્ઞાનમેવાત્ર વિધૌ વિધીયતે ॥

વિધૈવતન્નાશવિધૌ પટીયસી

નકર્મતજ્ઞસંવિરોધમીરિતમ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ:—એનું મૂલ કારણ અજ્ઞાનજ છે, અને તેટલા જ માટે અત્ર તે અજ્ઞાનના નષ્ટ થવા અર્થે ઉપાયો જણાવ્યા છે. અજ્ઞાનનો લય કરવામાં જ્ઞાન જ સમર્થ છે, પણ અજ્ઞાનથી થતું કર્મ નથી, કારણ કે કર્મ અજ્ઞાનથી થાય છે, માટે તે વિરોધ યુક્ત છે.

વિવેચન:—જગતનું મૂલ કારણ અજ્ઞાન છે એ સંદેહ રહિત વાત છે. હે લક્ષ્મણુ !

૩૪ દાષ્ટ પશુ જાતની વિશ્રાંતિ વગર ૩૫ કર્મણા જાયતે જંતુ કર્મણૈવ ચિલીયતે । સુચંદુચંમયંક્ષેમં કર્મણૈવામિષયતે ॥ કર્મથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કર્મથી જ લય પામે છે. તથા સુખ દુઃખ, ભય અને કળ્યાણ એ પણ કર્મથી જ પામે છે.

તમારા પ્રખરતા ઉત્તરમાં સિદ્ધાંત એ છે કે, જ્ઞાનવડે કરીને જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. કર્મથી કોઈ પણ ગ્રીતે નાશ થતો નથી; કારણ કે કર્મ અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; તેથી અજ્ઞાનનો નાશ કરવા સમર્થ નથી. પણ જ્ઞાન જ અજ્ઞાનનો નાશ કરવા સમર્થ છે કેમકે જે જેના વિરોધી સ્વભાવવાળું હોય તે તેનો નાશ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. જેમ અંધારાનો વિરોધી પ્રકાશ છે, તેથી અંધારાનો નાશ કરવા અંધારું સમર્થ નથી, પણ પ્રકાશ જ સમર્થ છે તેમ અવિદ્યા—અજ્ઞાનનો નાશ કરવામાં વિદ્યા—જ્ઞાન જ સમર્થ છે. પણ કર્મ સમર્થ નથી એ નિશ્ચય કરી સમગ્ર રાખવું. શ્રુતિએ પણ કહ્યું છે કે, નહિ જ્ઞાનેન સર્વં પવિત્ર મિહિવિદ્યતે ॥ આ જગતમાં જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર બીજું કોઈ પણ નથી. કર્મ કરી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી તે હવેના શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે.

ના જ્ઞાન જ્ઞાનિર્નચરાગસંસયો,
મવેત્તતઃ કર્મ સદોપ મુદ્ધયેત્ ॥
તાતઃ પુનઃ સંસૃતિરપ્પચારિતો,
તસ્માદ્બુધો જ્ઞાન વિચારવાન્મવેત્ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાન નહીં તથા સિવાય રાગનો નાશ થતો નથી, તેથી દોષે યુક્ત કર્મ જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે વિદ્વાન પુરુષે જ્ઞાન અને વિચાર યુક્ત થવું.

વિવેચન:—હે લક્ષ્મણજી ! સકામ કર્મોથી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી, તેમ રાગ દોષાદિનો પણ નાશ થતો નથી; પણ સકામ ક્રિયાઓથી તો કેવલ દુઃખરૂપ કર્મ જ ઉત્પન્ન થઈ જન્મ મરણરૂપ ક્રિયા જ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ જ ભાવનું સચ્ચ કરે છે કે, અયુક્તઃ કામકોરણ ફલેસક્તો નિવદ્યતે ॥ (અયુક્ત છે તે કામમાં આસક્ત હોઈ કામનાથી બંધાય છે; તાત્પર્ય કે સકામ કર્મોથી જગતની આસક્તિ છુટતી નથી પણ ઉલટી વધીને પામે છે.) માટે જ્ઞાનસુ^{૩૬} પુરુષે વેદાંતના જ્ઞાન વિષે અભ્યાસ યુક્ત તથા વૈરાગ્યવાન થવું. હવે જ્ઞાન, અજ્ઞાન, કર્મ, વિચાર, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એટલે શું ? તે વિસ્તારથી કહે છે—

જ્ઞાનઃ—આત્મા સન્નતિય,^{૩૭} વિન્નતિય^{૩૮} અને સ્વગતભેદ^{૩૯} તથા સ્થૂલ,^{૪૦}

૩૬ આ શ્લોક પરમોકના વિષયોથી ઉદાસ થયેલો અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી આમ સમગ્ર આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ જ્ઞાનસુ કહેવાય છે.

૩૭ સમાન જાતિવાળાનો જે પરસ્પર ભેદ તે સન્નતિય ભેદ જેમ, નાગર, બ્રાહ્મણનો સારસ્વત બ્રાહ્મણથી ભેદ. ૩૮ વિરૂદ્ધ જાતિવાળાનો જે પરસ્પર ભેદ તે વિન્નતિય ભેદ. જેમ બ્રાહ્મણનો ક્ષત્રિયથી ભેદ ૩૯ અવયવીનો પોતાના અવયવથી વાઅવયવોનો પરસ્પર ભેદ તે સ્વગત ભેદ જેમ સરીસેને^{૪૦} હાથ પગાદિથી વા હાથ આદિનો પગઆદિથી જે ભેદ તે. ૪૦ રોમ, ત્વચા, નાડી, માંસ, આરિય એ પૃથ્વીના માંસ ભાગ, તથા કુદા, તૂપા, આત્મ.

સૂક્ષ્મ^{૪૧} અને કારણ^{૪૨} એ ત્રણ શરીરોથી રહિત છે, તથા જાત,^{૪૩}
સ્વભ,^{૪૪} સુષુપ્તિ^{૪૫} એ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી^{૪૬} નિત્ય,^{૪૭} શુદ્ધ,^{૪૮}
પરમાર્નદ,^{૪૯} અખંડ,^{૫૦}.

સ્થ, નિદ્રા, સ્વ એ તેજના પાંચ ભાગ, તથા લાળ, મુત્ર, રૂધિર, વિષ, સ્વેદ એ જલના
પાંચ ભાગ, તથા ચક્ષન, ધાવન, નિરોધન, સંપ્રસારણ, આકુંચન, એ વાયુના પાંચ ભાગ,
તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, બય એ આકાશના પાંચ ભાગ એ પ્રમાણે પંચભૂતોના
પચીસ ભાગ મળી જે શરીર દૈન્યમાન જલ્પાય છે, તેને સ્થૂળ દેહ અથવા બડ દેહ કહે છે.

૪૧. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પંચ વિષય સૂક્ષ્મ પૃથ્વી તત્ત્વના પાંચ ભાગ,
તથા વાત્સ, હસ્ત, પાદ, ઉપરથ, ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મજલ તત્ત્વના પાંચ ભાગ,
તથા શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શૃન્ઘા, ધાણેન્દ્રિય, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. સૂક્ષ્મ તેજ તત્ત્વના પાંચ
ભાગ, તથા વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ, અપાન એ પંચપ્રાણ સૂક્ષ્મવાયુના પાંચ ભાગ,
તથા અંતઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ અંતઃકરણ પંચક સૂક્ષ્મ આકાશના પાંચ
ભાગ. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પંચભૂતોના પચીસ ભાગ મળી જે સ્થૂળ દેહનો કય થયા પછી
પણ અહંકારરૂપી રહેનારો સૂક્ષ્મ પંચભૂતાત્મક જે સ્વભ દેહવત્ દેહ તેને જ સિંગદેહ એટલે
સ્થૂળદેહની કૃત્તિનું કારણ ચિન્દ એવું પણ કહે છે તથા સૂક્ષ્મદેહ પણ કહે છે. ૪૨
આપણે સિંગદેહથી જુદું તત્ત્વ છીએ, પણ કેવા ક્ષણે કરી છીએ એ આપણું સ્વરૂપ
આપણને સમજાતું નથી; એવી જે પોતાના ઉપર અજ્ઞાનની ભાવના ધરીએ છીએ, તે
અજ્ઞાનની ભાવનાનેજ કારણ દેહ કહે છે. ૪૩ ઉદ્દિયોદારા અંતઃકરણની જ્ઞતિ બહાર નીકળી
બહારના સ્થૂળ વિષયોને વિષય કરે તે જાગૃત અવસ્થા ૪૪ અંતઃકરણની જ્ઞતિ શરીરમાંજ
કલ્પિત વિષયોને રચી તેને આકારે યાપ તે સ્વભ અવસ્થા ૪૫ અંતઃકરણ પોતાનું કારણ
જે અજ્ઞાન તેના રૂપ યાપ તે સુષુપ્તિ અવસ્થા ૪૬ અંતઃકરણ વિશે જ્ઞતિ જે ચેતનભાવ
તે સાક્ષી કહેવાય છે (એક જ ચેતન અંતઃકરણ સહિત મંસારી અને છે; અને અંતઃકર-
ણના ભાગ રહિત થવાથી સાક્ષી યાપ છે.) ૪૭ જ્ઞાતકાલ, બલિષ્ઠકાલ, અને વર્તમાનકાલ
એ ત્રણેમાં એકજ સ્થિતિએ રહેનાર વા કાલના નિષેધો જેને લાગુ થતા નથી તે નિત્ય
કહેવાય છે. ૪૮ કોઈ પણ જાતના આવરણ અને ઉપાધિ રહિત તત્ત્વને શુદ્ધ કહે છે. ૪૯
જેમ દીવાનો પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા અને સ્વભાવ સ્વરૂપ છે; તો પણ દીવાનો પ્રકાશ જ
ગૃહમાં ફેલાઈ જાય છે, પણ ઉજ્જ્વલતા ફેલાતી નથી, તેમ ચેતન્ય અને આનંદ બંને આત્માના
સ્વભાવ છે, તો પણ સર્વ જ્ઞતિઓમાં બુદ્ધિ ચેતન્યનીજ અનુજ્ઞતિ યાપ છે પણ આનંદનીજ
અનુજ્ઞતિ થતી નથી, તેથી આત્માની પરમાર્નદ-રૂપતા જાણાય છે. ૫૦ ખંડ અથવા પરિ-
ચ્છેદ રહિત પરિચ્છેદ કરનાર ત્રણ પદાર્થ છે ૧ દેહ; ૨ કાલ; તથા ૩ વસ્તુ. જે પદાર્થ
એક દેશમાં હોય છે, અને અન્ય દેશમાં હોય છે, અને અન્ય દેશમાં નથી હોતો તે પદાર્થ
દેશથી પરિચ્છેદ છે જેમ કે કાગલ એક દેશમાં અસ્તિત્વને પામેલો હોય છે; ત્યારે તે બીજા
દેશમાં વિદ્યમાન નથી હોતો, નેથી એ પદાર્થ દેશે કરી પરિચ્છેદ છે. જે પદાર્થ એક
કાલે હોય છે, અને અન્ય કાલે નથી હોતો, તે પદાર્થ કાલે કરી પરિચ્છેદ છે. જેમ કે

સમિદાનંદસ્વરૂપ^{૫૧} છે એવો અનુભવ કરી સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ જ્ઞાન છે.

અજ્ઞાન:—અવિદ્યા રૂપ અજ્ઞાન^{૫૨}, અચ્યુત^{૫૩}, અખંડ (પરિચ્છેદ રહિત) નિરાકાર^{૫૪}

અસ્તમદાદિનાં શરીરો એક કાલે (જન્માંતર તથા મૃત્યુથી પ્રાક) વિદ્યમાન હોય છે; અને અન્ય કાલે (જન્મથી પ્રાક તથા મૃત્યુથી અનંતર) વિદ્યમાન નથી હોતાં, તેથી પરિચ્છેદ પામેલાં ગણાય છે. જે પદાર્થ એક વસ્તુમાં હોય છે, અને અન્ય વસ્તુમાં નથી હોતો, તે પદાર્થ વસ્તુપરિચ્છિન્ન છે. જેમ કે પૃથ્વી-વૃષ્ટિ આદિમાં છે અને આકાશ, વાયુ આદિમાં નથી તેથી વસ્તુ પરિચ્છિન્ન છે. આદિત્ય જગત્તા સમગ્ર પદાર્થો આ ત્રણ પરિચ્છેદથી પરિચ્છિન્ન છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ આ ત્રણે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે. કારણકે શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ સર્વ સ્થળે બાપિ રહ્યું છે; સર્વ કાલમાં એક અવિદ્યીય સ્વરૂપે રિયત છે, તથા સંપૂર્ણ વસ્તુમાં પણ વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ સમગ્ર વસ્તુની અંતર બહિર્ રહેલું તથા સર્વ કાલે વિદ્યમાન હોવાથી બ્રહ્મત્વ અપરિચ્છિન્ન અથવા અખંડ છે. ૫૧ સત્ એટલે પોતાણું સહિત પરમાણું જન્ય જગત્તું અસ્તિત્વ એ મનને બાસે છે. પણ તે પોતાણું સહિત જગત્તું અસ્તિત્વ અસત્ એટલે મિથ્યા છે. તથા તે પોતાણું સહિત જગત્તા અમરતા અસ્તિત્વની જગ્યા ઉપર નિરાકાર પરમાત્માનું સર્વકાલ હોનાઈ અસ્તિત્વ સત્ એટલે ખરું છે; એ પરમાત્માને સત્ કહેવાનો અર્થ છે. તથા ચિદ્ એટલે તે પરમાત્માના સત્ કહેલા ખરા અસ્તિત્વમાં સર્વ કાલ જ્ઞાતું અસ્તિત્વ છે; એ જ પરમાત્માને ચિદ્ કહેવાનો અભિપ્રાય છે, તથા આનંદ આનંદ એટલે તે પરમાત્માના નિરાકાર સ્વરૂપને સર્વ કાલ સુખ સ્વરૂપની સ્થિતિ છે; એજ પરમાત્માને આનંદ કહેવાનો અર્થ છે. એવા પ્રકારનો સત્ ચિત્ તથા આનંદ એટલે સમ્વિદ્યાનંદ. (યોગ વિધ્યુ બાવતો મત) પર. આવરણ. વિશેષ હેતુ શક્તિવાળો અનાદિ અનિર્વચનીય બાવ રૂપ પદાર્થ-અજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે. ૧ મુલાજ્ઞાન, ૨ તુલાજ્ઞાન. શુદ્ધ ચેતનને આચ્છાદન કરનાઈ તે મુલાજ્ઞાન, અને એક એક પદાર્થ જેનો ઉપાધિ છે એવા ચેતનને આચ્છાદન કરનાઈ તે તુલાજ્ઞાન. ૫૩ અક્ષર, અવિનાશી, ધ્વજ.

૫૪ આપણા શરીરની આસપાસ, તથા ભુગોલ તથા સર્વે ગોલ, ઇત્યાદિક સર્વ ગોલોની આસપાસ, જે ખાલી જગો એટલે પોતાણું ફેલાણી છે, તે પોતાણુની અંદર ભરેલું અગ્નિ, વાયુ, જ્ઞાનવાન, તથા સ્વપ્રકાશ જે એક પરબ્રહ્મ તત્ત્વ છે, જે જેના પરમાણુ યતા નથી, તથા પરમાણુના યોગે કરી જે બેદાતું નથી. તથા જેના અસ્તિત્વમાં પરમાણુનું અસ્તિત્વ, એક ઠેકાણે એ અસ્તિત્વો રહેતાં નથી એ ન્યાયે કરી મિથ્યા છે; એવું જે સત્ તત્ત્વ સર્વે ભરેલું છે. તે જ નિરાકાર કહેવાય છે. શ્રી મુણ્ડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

યત્તદ્દેદ્યમગ્રાહ્યમગોષ્મમવર્ણમંચુઃ ઓષંતદપાણિપાદં નિત્યં વિમું સર્વં-
ગતં સુસૂક્ષ્મં તદ્વ્યયંયદ્ભૂતર્ષોનિર્પરિપદ્યન્તિ ધિરાઃ ॥ બાવાર્થ:—જે આદિત્ય, અ-
ગ્રાહ્ય, જન્ય રહિત, રૂપ વિહિત, આંખજાન વિનાનો, હાથપગ વગરનો, જન્યમૃત્યુ વર્ણિત,
સર્વવ્યાપી, સર્વગત. ઘણો સૂક્ષ્મ, હાથ રહિત, સર્વ પ્રાણિનું કારણ પરબ્રહ્મ છે; તેને ધીર
મનુષ્યો સર્વ જગ્યા ઉપર જુએ છે. આ વિચેરે વચનોથી પણ પરમાત્માનું નિરાકારપણું
સિદ્ધ થાય છે.

અવ્યાકૃત^{૫૫}, અબ^{૫૬}, અવિનાશી^{૫૭}, અનંત^{૫૮} તથા સમ્યદાનંદ રૂપ આત્માના સ્વરૂપ સાક્ષાત્કારમાં પ્રતિબંધક છે; તેથી અગ્નિ કહેવાય છે; અગ્નિ અંતઃકરણ રૂપ ઉપાધિના દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે. અંતઃકરણમાં ત્રણ દોષ રહે છે. મલ^{૫૯}, વિક્ષેપ^{૬૦}, અને આવરણ^{૬૧}. કામ ક્રોધાદિક ને મલ છે તે નિષ્ક્રમ કર્મો કરવા ચક્રી દ્વર થાય છે; રાગદ્વેષાદિક ને વિક્ષેપ છે તે સત્સંગ અને વિચાર કરવાથી દૂર થાય છે; અને અવિદ્યા તમો ગુણ રૂપ ને આવરણ છે તે સદ્ગુરુપદિષ્ટ તત્ત્વનું નિદિધ્યાસન^{૬૨} કરવાથી તેનો નાશ થાય છે; સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ન થવામાં આવરણ ન મુખ્ય અંતરાય છે.

(ચાલુ.)

શ્યામચંદ્ર ગોવર્દનદાસ.

૫૫ મન ઈન્દ્રિયાદિકથી અગ્રોચર. ૫૬ જન્મ રહિત અનાદિ ઇશ્વર તે જ અગ્નિ કહેવાય છે. ૫૭ નિરાકાર પરમાત્માના એક અચક્ષ્ણ તત્ત્વના અસ્તિત્વનો બોધ, બુદ્ધિમાં ઉદય પામ્યો છતાં, પોક્ષાણુ સહિત, જગતના અસ્તિત્વનો બાળ બુદ્ધિમાં હોય છે તેનો નાશ થાય છે; તથા બુદ્ધિ એટલે જ્ઞતિ તે પણ રહેતી નથી. તે પ્રમાણે નિરાકાર પરમાત્માના અસ્તિત્વનો નાશ કદી પણ થતો જ નથી, તેથી તે નિરાકાર પરમ તત્ત્વને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે. ૫૮ ને દેસકાલ, વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી રહિત હોય તે અનંત કહેવાય છે.

૫૯ જન્મ જન્માંતરોનું પાપ. ૬૦ ચિત્તની ચંચળતા, ૬૧ સ્વરૂપનું અગ્નિ. આત્મા વિષે અગ્નિ કૃત આવરણ એ પ્રકારના છે. અસત્ત્વાપાદક, અભાનાપાદક. (તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ ઇત્યાદિ વાક્યપર, બ્રહ્મનાસ્તિ (એટલે નથી) એવા પ્રકારનો ભ્રમ તે અસત્ત્વાપાદક આવરણ બ્રહ્મનો છે, પણ મને બાસતો નથી એવા પ્રકારનો ભ્રમ તે અભાનાપાદક આવરણ. અસત્ત્વાપાદક આવરણ. પરોક્ષ અપરોક્ષ સાધારણ પ્રમાણજન્ય ગાને કરી નિવૃત્ત થાય છે; અને અભાનાપાદક આવરણ હું બ્રહ્મ રૂપ છું એવા પ્રકારના અપરોક્ષ ગાનથી નિવૃત્ત થાય છે.)

૬૨ શ્રવણ, મનન વડે ને જ્ઞાન, અને એકતાનતાએ કરી સાધ્ય ને બ્રહ્માત્મકત્વ, તેનું નિરંતર ચિંતન તે નિદિધ્યાસન. નિત્યતર વિચારોયઃ શ્રુતાર્યસ્ય ગુરોર્મુખાત । તન્નિ દિધ્યાસનં પ્રોક્તં તચ્ચૈકાદ્યેણ લભ્યતે ॥ નિદિધ્યાસન સાધન કોટીનું છે; ને સમશ્ચમિકામાંની “સત્ત્વાપતિ” નામે ચતુર્થ સૂચિકા પણ ગણાય છે; તેનો પણ નિદિધ્યાસન રાખે વ્યવહાર કરાય છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—દેહાદિ વિગ્નતીય પ્રત્યય (જ્ઞતિ) ના તિરસ્કાર પૂર્વકે બ્રહ્માત્મકત્વાકાર સ્વજાતીય પ્રત્યયના પ્રવાહે કરી ધ્યાન ધ્યેયાકાર જ્ઞતિ રહિત બ્રહ્માકારમાનતાએ કરી સ્ફુરણ તે નિદિધ્યાસન. વાર્તિકકાર નિદિધ્યાસનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—અપરાત્ત બાંધોદિ નિદિધ્યાસનમુચ્યતે ॥ અપરાધીન બોધ, વાબોધ્ય વિષય રહિત સ્વતંત્ર બોધ વા અનાત્મજ્ઞિ નિરસનજ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે.

વનવાસી રાજા.

(અનુસંધાન અત્યાંકી)

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—રાજમહેલનો એક શુશોભિત ઓરડો.

(એક મખમલના કાચ પર હેમુપટેલ ગાઢ નિદ્રામાં સુતો છે. થોડી વાર પછી જાગૃત થાય છે.)

હેમુપટેલ—(જાગૃત થતાં પોતાની આંખો ઓળા આસપાસ ઘુમી છે) હા-આ હું ?

• આ જગમગાટ હાનો ? (આસપાસ નજર ફેરવી) આ છે હું ? દરગ તો નથી ? (પોતાનો જરીથી બરેસો જુદાદાર મૂલ્યવાન પોશાક જોઈ) ઓ !—રે !—માઈ કેડીયું આવું વ્યમ ? માઈ હાઈ આ તો ભારી સે. અરે ! પણ આ સે હું છ કાંઈ ખબર પડે ? આ તો ધરમરાજનું ધર લાગે સે. આ તો દરગ સે દરગ (તેટલામાં સીપાઈ વીરસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

વીરસિંહ—(અસંત સન્માન પૂર્વક નીચો વળા નમન કરીને) કૃપા નિધાન ! પ્રજાપતિ ! પ્રજા પાલક ! આપને નમન કરું છું. મહારાજ ! બહાર પ્રધાનજી વિદ્યા છે આપને અતિ અગત્યના કાર્ય માટે મળવા ઇચ્છે છે.

હેમુપટેલ—આ હું બોલ બોલ કરેસ. દયા તું કુચ્છ સે ? અહીં વ્યમ આગે સે ? છ પરધાન પરધાન હું કરે સે ?

વીરસિંહ—(પાછો નમન કરી) મહારાજ ! પ્રધાનજી અહીં આવે એ માટે હું આપની રજા માગું છું.

હેમુપટેલ—(મનમાં) આ હું ? પરધાન હું ? હું તે અંધ રાજા સુની આ પરધાન પરધાન બકે સે ? (મોટેથી) અરે ! તું સે કુચ્છ છ તો કે ?

વીરસિંહ—(વળા પાછો નમન કરી) મહારાજ ! પ્રજાપ્રતિપાળ ! આ દીન દાસને શીદ બૂલી જાઓ છે ? અરે ! પણ બૂલો કેમ નહીં ? મારા સરખા તો આપને કરોડો સેવક છે તો આ દાસને શા માટે પાદ રાખો ? મહારાજ ! ધરાજી ! રંગપુરધિપતિ ! આપના આ દાસનું નામ વીરસિંહ છે ને તે આપનો સીપાઈ છે.

હેમુપટેલ—(આશ્ચર્ય પામી) હપછ ? તું કુણુ હપછ સે ? કીનો હપછ ? ને તાણે તું અહીં આયો અમમ ?

વીરસિંહ—ક્ષમા કરો રાજ્યાધિપતિ ! (નમન કરે છે) આ દીન દાસના આવવાથી આપના ઉચ્ચ વિચારો રબ્ધિત થયા હોય તો આ દાસ આપની ક્ષમા માગે છે. મહારાજ ! પ્રધાનને આહી બોલાવું ?

હેમુપટેલ—(મનમાં) આ પરધાન પરધાન કરે સે તે છ પરધાન સે કુણુ ? (મોટેથી) સ્યા ! જા. ધને મારી પાંહે લઈ આવ ઝોંધ.

વિરસિંહ—(દીનતાથી નમન કરી) જેવી રંગપુરાધિપતિની આજ્ઞા (જન્ય છે).

હેમુપટેલ—(વિચાર કરે છે) આ હધું સે હું ? દરગમાંએ હપ્પ નહીં. આ હપછ કુણુ હતો ? ધરમરાજનો હપછ હજે ? (એટલામાં પ્રધાન વિદ્યાસાગર પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાસાગર—(નમન કરીને) દાસાધિપતિ ! આપ ઉભા શીઠ રહ્યા ? ‘ખીરાજો ખીરાજો આપને મારે એક અતિ અગત્યની વાત કહેવી છે. આપ ખીરાજો આ કોયપર અને આપનો દાસ કહે તે સાંભળો.

હેમુપટેલ—(વિદ્યાસાગરને ધારી ધારીને જુવે છે) તું પરધાન સે ? કીનો પરધાન સે ?

વિદ્યાસાગર—અરે ! મહારાજ ! એ શું બોલ્યા ? કોનો પ્રધાન ? પ્રધાન વળી કોનો ? આપનો મહારાજ !

હેમુપટેલ—તું મારો પરધાન સે ?

વિદ્યાસાગર—હા ! મહારાજ !

હેમુપટેલ—ને હું કુણુ સું ?

વિદ્યાસાગર—(ખૂબ હસીને) અરે મહારાજ ! આજ મસ્કરી કેમ માંડી છે ? આપ કોણુ ? અરે ! એ કેવી વાત ! મહારાજ આપ આ સહેરના રાજા છો. ખીન કોણુ વળી ?

હેમુપટેલ—હું રાજા સું ?

વિદ્યાસાગર—હા, મહારાજ !

હેમુપટેલ—ના, ના માફ નામ તો હેમો પટેલ સે.

વિદ્યાસાગર—(ખડખડ હસીને) અરેરેરે ! મહારાજ આ શું બોલ્યા ? આજ આપે આવી મસ્કરી કેમ માંડી છે. દીનધિપતિ ! આ દાસની વાત સાંભળો. મસ્કરી મુકી દ્યો મારે આપને ગંભીર વાતી કહેવાની છે તે કૃપા કરી ધ્યાનથી સાંભળો.

હેમુપટેલ—(મનમાં) આ તો તારો હું રાજા સું ને આ મારો પરધાન સે. હીયારા હેમુ ! તારી ઇલા ફરી. તું તો હરગમાં આવીને રાજા થીયો. હારાં કામાં કહરાં તો આમ થીયું કીક તારો પરધાન ! તું કેહ હું ?

વિદ્યાસાગર—મહારાજ ! મેં સાંભળ્યું છે કે આપણી પડોરામાં આવેલા રાજનગરનો રાજા રાજસિંહ આ રંગપુરનું રાજ્ય પોતાના તાબામાં લેવાની નીચ ઇચ્છા રાખે છે. તેણે પોતાના રાજ્યમાંથી આપને તાબે થવા અથવા તો લગાઇ માટે સજ્જ થવાનું કહેણ મોકલાવવા એક દુતને મોકલ્યો છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. કૃપાનિધાન ! પ્રથમથી જ એવતા રહેવું એ હાપણ બરેહું છે. આપનો એ બાળતમાં શી વિચાર છે મહારાજ !

હેમુપટેલ—(પ્રધાનનું બોલવું ન સમજી ચકવાથી) પરધાન ! તું ઇ સું કેહ ? કાંઈ હમજા તું નથી. હરેખું કે તો હમજ પડે.

વિદ્યાસાગર—મહારાજ ! હું એમ કહું છું કે આપણે લગાઇ કરવાની છે તે તૈયાર થઈ રહેવું કે નહીં ?

હેમુપટેલ—(ધુળે છે) હૈં ! હાની લગાઇ ! (મનમાં) હજી તો હમણાં રાજા થીયો ને હમણાં લગાઇ. જરા હખ નહીં (મોટેથી) પરધાન ! લગાઇનું હું કામ સે !

વિદ્યાસાગર—પણ મહારાજ ! લગાઇ ક્યાં વગર આવે તેમ નથી.

હેમુપટેલ—હાઈ—આ તો રાજા થાવું જુદું. જરા હખ નહીં. કીક સે તારો હું કરજે લગાઇ હું તો હખે બેહીસ.

વિદ્યાસાગર—મહારાજ ! આવા ગંભીર સમયે આપે આમ કરવું ઉચિત નથી. જો આપની ઇચ્છા હોય તો સજ્જ બોલાવી તેમાં મત લાઇએ.

હેમુપટેલ—કાંઈ કીધું ઇ !

વિદ્યાસાગર—મહારાજ આપની મરજી હોય તો પહેલાં સેનાપતિ તથા કારભારીને બોલાવું, અરે વીરસિંહ !

વીરસિંહ—(પ્રવેશ કરીને) આવા મહારાજ.

વિદ્યાસાગર—જા સેનાપતિ તથા કારભારીને બોલાવ (વીરસિંહ તરત નમન કરી જાય છે) મહારાજ તે બંને આવે તો આપણે તેનાં પણ મત લઇએ (એટલામાં બળવંતરાય તથા પ્રતાપરાય સહીત વીરસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

બલવંતરાય—(નમન કરીને) રંગપુર સુધિપતિ ! શી ઇચ્છા છે ?

॥ શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે? ॥

(અનુસંધાન—ગતાંકથી.)

(સ્વર્ગનાં સુખ નાશવંત છે.)

સારથિ ગયાબાદ કુમારનું મન શાન્ત થયું. તેણે પોતાની સુન્દરતા વધારનાર વાળ કાપી નાંખીને રેશમી વસ્ત્રો ઉતારી, એક બિશુકનો ઉચિત વેશ પરિધાન કર્યો. સાંધી પોતે એકલા મુસાફરી કરવી શરૂ કરી. ચાલતાં ચાલતાં યોગીરાજ રાજગૃહી નગરી નજદીક આવી પહોંચ્યા. લાં વિન્ધ્યાચલ પર્વતની પાંચ ટેકરીઓ હતી. તેના પર અનેક સાધુસંતો—સંન્યાસીઓ—બિશુકો વગેરે મનુષ્યના સંસર્ગથી દૂર રહેવા ઇચ્છનારાઓએ લાં વાસ કરેલા હતા. તેમાંની રત્નગીરિ નામની ટેકરી ઉપર સિદ્ધાર્થે પોતાનો વાસ કર્યો. તે રાજયોગી બિશ્વાજ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા અને શુષ્ક ધાસ ઉપર રાખન કરતા હતા. તે રાજકુટુંબમાં જન્મેલા અને સુન્દર આકૃતિ વાળા રાજર્ષિને બિશ્વા મેળવવામાં ખીલકુલ મહેનત પડતી નહિ, જેવાતે નગરમાં આવતા કે માણસનાં ટાળે ટાળાં તેમને જેવા માટે આસપાસ એકઠાં થતાં અને પોતાનું અન્ન આપવા માટે કાલાવાલા કરતાં.

ભાગ્યશાળી પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં તેઓને મુશ્કેલી પડતીજ નથી. સિઓના સંસ્કાર જ એવા હોય છે કે મહાન વિકટ કાર્યોમાંથી પણ તે સહેલાઈ સુગમતાથી પસાર થઈને મુક્ત થઈ શકે છે. મહાન પુરુષોનાં પગલાં જ મંગળકારી હોય છે.

સ્વર્ગના સુખ માટે શરીરને અનેક પ્રકારે ત્રાસદાયક કટ-દુઃખ આપનાર સાધુ સંન્યાસીઓને સિદ્ધાર્થ કુમારે, જોયા; સ્વર્ગનાં સુખ ગમે તેટલાં વર્ષ સુધી ચાલે તો પણ તેનો નાશ તો અવશ્ય છે જ. કોઈ પણ જીવન શાશ્વત નથી. દેવોનો પણ અંત આવનાર છે જ. ખરેખર ! જેનો જન્મ છે તેનો નાશ પણ અવશ્યે થાય છે જ! પછી તે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય કે દુનિયાપર ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો પણ નાશ તો થવાનો જ. મોક્ષના શાશ્વત સુખ સિવાયનાં દરમ અદરમ સર્વ સુખોનો નાશ છે જ. માટે એવા નાશવંત સુખને વાસ્તે મહેનત કરી શરીરને કષ્ટ ન આપવું પણ શાશ્વત સુખને માટે, અવિચળ સ્થાનને વાસ્તે, આત્માને જ્ઞાન દીપકવડે પ્રકાશિત કરીને પ્રચલ્નો કરવા, કે જે શાશ્વત રહેનાર છે.

(પશુવધ નિષેધની વાર્તા.)

રાજા બિંબિસારે કરેલા યજ્ઞમાં જકડેા હોમવાને સમયે, દયા, અતુકમ્પા, પ્રેમ અને સત્યનું તેજ જેના મ્હોં ઉપર અને આંખોમાં ઝળકી રહ્યું હતું એવા તે પુષ્પ રાજર્ષિએ, પશુ વધ નિષેધ માટે સમર્થોચિત બોધ કરેલા છે અને તે ઉપરથી રાજા બિંબિસાર પશુ વધ બંધ કરે છે તે પ્રસંગ રાજાથી રંક, ગૃહસ્થથી ગરીબ સર્વેએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રાણનો ભોગ આંખથી દેવ, દેવી પ્રસન્ન થતાં નથી કે આપણાં

પાપ ધોવાઈને સુખ મળતું નથી; પણ આત્મા તેમાં કાચેને લીધે પાપથી વધારે ઘેરાય છે. પાપમાંથી મુક્ત થવાનો રસ્તો તો પ્રાણી માનની રક્ષા કરવી તે જ છે.

(પશુવધે બાધ.)

મહાત્મા યુદ્ધે કરેલા ઉપદેશથી રાજા બિંબિસાર દહેરો પીટાવી શિલાલેખમાં લખે છે કે,—
“ મગધ દેશના રાજા બિંબિસારની આવી ઇચ્છા છે; યદુ નિમિત્તે અસહ્ય સુધી પશુ વધ કરવામાં આવતો હતો, અને ખેરાક નિમિત્તે પશુઓને કતલ કરવામાં આવતાં હતાં; પશુ દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધતું જાય છે, સર્વ જીવો સરખા છે, અને દયા કરનારને દયા મળે છે. આ સિદ્ધાંતોને લીધે કોઈએ યદુ નિમિત્તે પશુનો વધ કરવો નહિ તેમજ બોજન નિમિત્તે પશુ કે પક્ષીનો સંહાર કરવો નહિ. ”

આવી રીતે કરોડો જીવોને બચાવનાર મહર્ષિ યુદ્ધના ચરિત્રમાંથી દયાનો જે નિર્મલ-સુધામય ઝરો વર્ષા કરે છે. તેનું અમૂલ પાન હાલના રાજાઓ, અધિકારીઓ સંત પુરોહિત અને સૈન્ય જનો કરે તો જગતનું ને પોતાનું કેટલું બધું કલ્યાણ કરી શકે ! પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હમેશાં સખળે નિર્બંજનું રક્ષણ, અવરય કરતું જ બેઠાએ. તોજ સખળતાની સાર્થ-કતા; નહિ તો નિરર્થક જ છે !

(બેનની શોધ.)

૫. ૭૫ મેં એક દુઃખી બાઈની અમરતવપણીની શોધ સંબંધી જે હકીકત આવે છે તે ઉપરથી ‘લેવા’ યોગ્ય સાર આ પ્રમાણે નીકળે છે કે.....જેમ તપેલા લોખંડના કડકા ઉપર હથોડો મારવાથી તે ઇચ્છીત આકાર ધારણ કરે છે તેમજ બરાબર પ્રસંગપર કરેલા ઉપદેશની અસર ધણીજ સરસ થાય છે. કોઈ વખતે નહિ ધારેલી, એવી અસર પશુ યદુ જાય છે યુદ્ધે તે પ્રસંગે કહ્યું કે,...

“ જહાલી બહેન ! તે શોધ કરીને, બીજાઓ જે નથી શોધી શકતા તે શોધી કઢાડ્યું છે. મારે તને જે કહ્યો પાલો પાવાનો હતો, તે તે જાતેજ શોધી કઢાડ્યો છે.” એમ કહી તે બાઈને તેમણે બોધ દીધો કે—“ આજે તને ખચર પડી કે તારા જેવા જ દુઃખથી આખું જગત દુઃખી છે. જે દુઃખને બેગવનાર ધણા હોય તે દુઃખનો ડંખ ઓછો છે. જે તારા આંસુ રોકી શકતાં હોય, અને મરણના પંજામાંથી છુટાં થવાનો માર્ગ જડતો હોય તો મારું લોહી રેડવાને પશુ હું તૈયાર છું. પણ બહેન ! તે સસ હંજી મને જડ્યું નથી. તેની હું શોધમાં છું. જ તારા બાળકને અમિદાહ દે.” કાળના સુખમાંથી કોઈ પશુ બચી શકતું નથી, માત્ર પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવાથી જીવી શકાય છે.

પરમેશ્વરના ધ્યાન સિવાય આ જગતમાં એક પણ બીજું આપણે, મરણના વિનાશને

માટે નથી, માટે પરમાત્મ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ થાયો ।

કર્મ ચાંડાલ કે જાતિ ચાંડાલનો પ્રશ્ન બ્રાહ્મણ અને અન્યોમાં ધણીવાર ચરચાયો છે તે ચરચામ છે અને એ પ્રશ્નને પક્ષકારો હજી પણ ગમે તેમ ચરચે છે, પરંતુ જે સારાં કર્મ કરે છે તેજ દિવ્વ છે અને જે ખરાબ કામ કરે છે તે શુદ્ધ છે એજ વાત સત્ય છે. પ. ૮૦ મે બરવાડના છોકરા પાસે દૂધ માગતાં જુદે તેજ વાત કરી હતી. સારાં કામ કરવા એ જ એનો સાર છે.

(તારને વધારે ઓછો ખેંચવાનું તુકશાન-ધર સૂત્રનું તેમજ.)

“ તારને વધારે કે ઓછો ખેંચશો નહિ ” આ વિષે પ. ૮૧ મે જે વાત લખી છે તે ઘર બચ્ચાર ચલાવનારે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કહ્યું છે કે,—

ઘર સુતરની ધુંટીમાં, ધણી ધુચવણ વીર;
તાણે તોડે તાંતણે, ધીમે ઉકેલે ધીર.

ઘર સુતરની ધુંચવણ વાળી ધુંટીને જે ધીર પુરગો ધીમેધી ઉબેજે છે તો તે તૂટી જતી નથી, પણ જે એકદમ તાણવામાં આવે તો તૂટી જાય છે. માટે ઘર સૂત્રનાં ગંત્રને પણ નિયમિત રીતે ગતિ આપવી.

“ તારને વધારે ઓછો ખેંચશો નહિ. ” આ શબ્દો નાચનારી સ્ત્રીઓ આનંદથી બોલતી ચાલી જતી હતી. પાસેના જુદા નીચે બેઠેલા શાક્ય મુનિને કાને તે શબ્દો પડ્યા, અને તે બોલી ઉઠ્યા: “ અહા ! ધણીવાર અબણ મનુષ્યો જ્ઞાનીઓને પણ બોધ આપે છે. મેં પણ આ શરીરના તારને હલ બહાર ખેંચ્યા છે, તેથી તેમાંથી ગીત નીકળતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને તૂટી જવાનો પણ મોટો ભય છે. માફે શરીર બળ ધરી મળું છે. ” એટલું વિચારી ત્યાર પછી શાક્ય મુનિએ ગોત્ર દિશામાં શ્રમ આદર્યો. એક નાનામાં નાની અને ખિસાત વિનાની વાતમાંથી પણ માણસને શીખવું હોય—સાર લેવો હોય—તત્ત્વ ખેંચી લેવું હોય અને ગુણ અદ્ભુત કરવા હોય તો કેટલું શીખવાનું મળી આવે છે તે એ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. એક નજીવી બાબતમાંથી પણ સાર અદ્ભુત કરવો તે વિવેકી-વિચાર શીખ મનુષ્યોનું કામ છે.

(શરીરને મારી ન નાંખવું.)

આ ભવ સમુદ્રને તરવા માટે શરીર એ એક ઉત્તમ પ્રકારનું નાવ છે. માટે શરીરને મારી ન નાંખવું ને તપમાં મધ્યમ પ્રકારનો માર્ગ અદ્ભુત કરવો એ વાત પ. ૮૨ મે લેખેલી છે તે આજના તપેશ્વરીઓએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની છે. જુદા કહે છે કે, “ શરીર એ ઉપયોગી સાધન છે, માટે તેને મારી નહિ નાંખવું જોઈએ, પણ તેને અકુસમાં રાખવું જોઈએ. ”

જેમ સમુદ્રમાં હોડીને, પાણીના પ્રવાહમાં તે ઉભવતા સ્વભાવ પ્રમાણે વહેતી મેલી દેવામાં આવતી નથી પણ તેને યોગ્ય રીતે હથેલાં વતી દહિત સ્થાન તરફ જ ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ આ સંસાર સમુદ્રમાં દેહ રૂપ હોડીને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વહેતી મેલી નહિ પણ તેને યોગ્ય અકુશમાં રાખીને, મોક્ષ કે જે જીવનની સાધ્ય પરંતુ છે તે તરફ ચલાવવી; વળી ખીજે રથને કહ્યું છે કે, “શરીરમાયં છત્તુ ધર્મ સાધનમ્” ખરેખર ! શરીર એ જ ધર્મ સાધવાનું ખરું સાધન છે.

(માર રાજની પુત્રીઓ.)

આત્માને ઉત્તરિના શિખર પર લઈ જતાં કેટલું અસહ્ય કષ્ટ વેઠવું-સહેવું પડે છે તે પ. ૮૬ મે માર રાજની ત્રણ પુત્રીઓએ અને તેના ૬ સુમરોએ બુદ્ધને દીધેલા દુઃખની વાત ઉપરથી સંગળબ છે. એવાં દુઃખમાંથી-કસોટીમાંથી પસાર થયા વગર, માત્ર પ્રમાદથી સુખમાં પડ્યા રહેવા, ઇચ્છનાર ઔજના કહેવાતા મહાત્માઓની પેઠે સહજમાં અને સહેલાઈથી મહાત્મા થઈ શકાતું હોત, તો બુદ્ધ કે મહાવીર વગેરેને કંમનું ત્રણ ચૂકવવાને કશું દુઃખ કે કષ્ટ વેઠવું પડત નહિ. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા ઇચ્છીજ અગત્ય છે.

(બુદ્ધને થયેલા સાક્ષાત્કારો.)

બુદ્ધને થયેલા સાક્ષાત્કારો, આત્મબળ-આપ બળની કેટલી બધી જરૂર છે તે બતાવે છે, આત્મબળ વિના કદી પણ કોઈનો વિજય થયો નથી થતો નથી, અને થવાનો પણ નથી. “પારકી આશ તે સદા નિરાશ” “આપ સમાન બળ નહિ ને મેષ સમાન જળ નહિ.” એ કહેવતો આગસુ માણુઓએ આવાં ચરિત્રો ઉપરથી ખાસ લક્ષમાં લેવાની છે. હથેલાં એ સિદ્ધાંત સમજવાનો છે કે જાતગઢેનત વિના કે કષ્ટ સહન કર્યાં સિવાય, પારકાના બરસા ઉપર મેલવાથી એકે કામ માર્યા પ્રમાણે પાર પારી શકાતાં નથી, પણ જાત મહેનતથી જ પાર પડી શકે છે.

જ્યારે અન્ય કાર્યો જાત મહેનત વિના થઈ શકતાં નથી તો પછી આત્માની ઉત્તરિ-આત્માને ઉત્તરિના શિખર પર લઈ જવાનાં કાર્યો તો કષ્ટ વેઠવા સિવાય ક્યાંથી જ થાય ! ખેરાક નહિ જ. વળી કહેવત છે કે, “આપ સુવા વિના સ્વર્ગે ન જવાય ! મારે પ્રમાદ છોડીને, દુઃખ-કષ્ટ પડે તો સહન કરીને સૂઝીતો જાતેજ કરવા મહેનત કરવી.

(ભગવાનની અનુપમ કથા—અનુકરણ.)

આ પ્રકરણ જો કે ધર્મ પ્રચારને લખ્યું છે, પરંતુ બુદ્ધની અનુપમ કથા અને અનુકરણનો આખેફુલ-તાદરૂપ ચિતાર છે. બુદ્ધ ભગવાનની કથાના કેટલાક લખલા આગળ ઉપર અપાઈ ચૂક્યા છે. બુદ્ધેવ “નરનારીનું અને પશુ પંખીઓનું દુઃખ વિચારી છેવટે ધર્મનો બોધ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા.” મહાત્માઓનો સ્વભાવજ દયાળુ-પરોપકારી હોય છે. તેઓ પારકાનાં દુઃખો જોઈ શકતા નથી, અને તેમાંથી તેઓને સુખ કરવા મારેના

પતન-પ્રપત્ન સહિત ઉપાયો-મહેનત કર્યા કરે છે. મહાવીર, ભગવાને પણ “સનિશ્ચ કરે શાસન રસી, ઇસી ભાવ દયા મન ઉલસી” કહીને તેથી જ તીર્થંકર ગોત્ર ઉપાઈ જગતના જીવોના દુઃખ દૂર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ખુદ કહે કે “જેઓ પાપ અને મૃત્યુના અધિકારમાં દટાયલા છે તેમને માટે હું ત્યાં જીવનનો દીપક પ્રકટાવીશ.” કેવી તેમની અતુલ્ય દયા !

જ્યારે મહાત્માના ચરિત્રોની પ્રભા માણસ ઉપર અંસર કરે છે, ત્યારે તેવા મહાત્માઓની શાન્ત મુખ મૂર્તિઓની અદ્ભૂત પ્રભા પડે તેમાં આશ્ચર્યજનું હોય, એવા મહાત્માઓનાં મુખ નિહાળતાં જ માણસ ગમે તેવા પરિતાપથી તપ્ત થયેલ હોય તો પણ તેના હૃદયમાં શાન્તિ પ્રસરી જાય છે.

(હું પણ પર જાય મેળવ્યો.)

મહાત્માની શાન્ત મૂર્તિનો પ્રભાવ જ એવો હોય છે-તેના શાન્ત ચહેરાનો ખુબી જ એવા પ્રકારની હોય છે કે ગમે તેવો વિરોધી માણસ હોય, તો પણ તેની અદ્ભૂત પ્રભા તેઓના ઉપર પડે છે. તેને લીધે તે વિરોધને ખૂલી જાય છે ને પોતાનો અંદર નિશ્ચય પણ છોડી દે છે.

જે સોખતીઓએ તેને નહિ નમવાનો ને તિરસ્કાર દર્શાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેમને આવતા દેખાતે એકદમ ઉભા થઇ ગયા અને એક ગુરુને યોગ્ય સપ્તર્ણુ સન્માન આપી પિતૃત્વ ભાવ દર્શાવ્યો. એ શું બતાવે છે ? જેઓ ખરેખરા મહાત્મા છે તેમની પ્રભા જરૂર ખીજીઓ ઉપર પડે છે. જાડી મહાત્માનું ડોંગ ધાલનારા, ડોંગ ધાલુ મહાત્માઓ આજે એવું માન મેળવવા ઈચ્છે છે તો પણ તેમને તે મળતું નથી, કારણ કે માન અને મોટાઇનો એવો નિયમ છે કે તે મેળવવા જવાથી મળે નહિ, પણ દૂર જાય છે. એક માનને માટે એક-સોને એક અપમાન વેડીને, પૈસાનો ધુમ્મસ કરીને, સ્વતંત્રતા વેચીને, ટેક ગુમાવીને, બે-ડેખાંઓની ગુલામગીરી કરીને અને સર્વેશ્વર જાય તો ભલે જાય પણ માનતો મેળવવું જ એવું ઈચ્છનારાઓને નહીં માન મળતું નથી, પણ જેઓ તેને માટે બેદરકાર રહે છે-નિરપ્રદ રહે છે, તેવાઓને માન જાતે જ જમને ઇચ્છા સિવાય પણ મળે છે, માટે માનના ખૂબ્યા ગીધરાઓ થઇને ન ફરે.

(તુષ્ટાના પાશથી છૂટવું.)

૧. ૯૯ મે જે દહીકત છે તે તુષ્ટાના પાશમાંથી મુક્ત થવા-છૂટવાની સચેએ કા-શિપ કરવાની જરૂર છે. વળા તુષ્ટા પ્રતિદિન વધતી જાય છે તેને માટે અનુદરશિ રહેલું છે કે,—

આન્તં દેશમનેક દુર્ગં વિપયં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં
ત્યક્ત્વા જાતિકુલામિમાનમુચિતં સેવાકૃતાનિષ્ફલા ।

મુક્તં માનવિર્વાજિતં પરચ્છેદે આશંકયાકાકવ-
જૃષ્ણે જૃમ્ભસિ પાપ કર્મ નિરતે નાથાપિ સંતુષ્યસિ ॥

૧૭ી કહ્યું છે કે,—

સ્વલોહ્યાપાઃ સોદાઃ કથમપિ તદારાધનપરે-
નિઘૃણાન્તર્વાર્ષ્ણં હસિતમપિ ગ્રન્થેન મનસા ।
કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્ભઃ પ્રતિહતધિયા મંત્રલિરપિ
સ્વમાશે મોઘાશે કિમુપરમતો નર્તયસિ મામ્

માટે જેમ અને તેમ તૃષ્ણા અને આશાનો ત્યાગ કરવો. તૃષ્ણા રાખવાથી, નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તૃષ્ણા જન્ય આશા કોઈ દહાડો સફળ થતી નથી તેમ થતી પણ નથી બલકે વધ્યા જ કરે છે તો આશા અને તૃષ્ણાનો જોગ બને તેમ ત્યાગ કરવો.

(ધર્મ પ્રસાર માટે શ્રમ.)

૫. ૧૧ મે અશિકુંડ પાસેના નાગની જે વાત આપી છે તેવો જ પ્રસંગ શ્રી મહાવીર પ્રજ્ઞના સંનિધમાં ચંડકૌશિક નામનો છે મહાત્માની અદ્ભુત બુદ્ધિ અસર વિષમમ પ્રાણીઓ ઉપર એવી સન્ન રીતે થાય છે કે ગમે નેવા ઝેરી, કોઈ કે આકરા છવો પણ તેમની પાસે ડુંગાર જેવા યથ જન્ય છે તો પછી મનુષ્યો ઉપર તો તેમની બુદ્ધિ અસર થાય તેમાં શી નવાઈ । આ બધી દેવી સિદ્ધિઓ જગતના કલ્યાણની-હિત કરવાની ભાવના વગરના સ્વાર્થીઓ-સ્વાર્થીઓને કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

બુદ્ધ ધર્મ પ્રસાર માટે જે અઘાત શ્રમ લીધો છે તેવો શ્રમ લેવાનું આજના આચાર્યોએ ખાસ લક્ષમાં લઇને તે પ્રમાણે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અવિદ્યાને હાંધી કાઢી જ્ઞાન ચારિત્રનો ઉત્તમ પ્રકાશ પાડવો એ ધર્મચાર્યોનું મુખ્ય-પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ આ ચરિત્ર ઉપરથી સમજાય છે. શ્રેષ્ઠિક જેવાને પણ તેણે બોધ આપી દયાળુ બનાવ્યો હતો તે શું થોડી ધણી શક્તિથી યથ સકે તેમ હતું ! અઘાત શક્તિ ધરાવનારથી જ તે કાર્ય યથ સકે તેવું છે.

(દેશનો અંશ પણ રહ્યો નહિ-ક્ષમા.)

૫. ૧૦૭ મે ચિવરાંકર બ્રાહ્મણની દીક્ષાના સંબંધમાં જે હકીકત આપે છે તે ઉપરથી મહાત્માઓમાં દેવતા અંશ પણ રહેવો ન જોઈએ અને ક્ષમાનો ગુણ અવસ્ય હોવો જ જોઈએ એ સાર નીકળે છે. રાગ દ્વેષ અને ક્રોધને જોણે નિર્મૂળ કર્યા છે, શાન્તિ અને ક્ષમા ધારણ કરીને સમભાવથી રહે છે તેજ ખસ મહાત્મા છે. બાંકીના ડોળ માલુ દં-બાઓ તો દુનિયાને તો શું પૈસુ પોતાના આત્માને અને છેવટે ઇશ્વરને પણ ઇગનારો-છે.

તરવાના ઉપાયો કરી જાણાડંબરથી નરક ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ખાટે તેવા કહેવાતા ડોળો અને ફંબી મદાત્માઓએ આ વાત ખાસ લક્ષમાં લેવાની છે. જો તેઓ તે અગત્યની વાત લક્ષમાં લેશે તો, ખરેખર તેમનું, અમારું અને સમગ્ર વિશ્વનું એકી સાથે કલ્યાણ-ધ્રુવ થશે જ.

ધર્મના ઉપદેશકો-વક્તાઓએ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેઓ નિઃભિભાની હોય, દંબરહિત હોય, ક્ષમાશીલ હોય, શાન્તિનો ગુણ પ્રધાનપણે ધારણ કરનારા હોય તો જ તેઓની જાદુઈ અસર શ્રાતા ઉપર અવશ્ય થાય છે. અને જ્યારે તેમ થાય ત્યારે તેને સુ-ધારવા, તેઓનું દ્વિત-કલ્યાણ-ધ્રુવ કરવા તેઓ નિઃસંદેહપણે સમર્થ થઈ જ શકે.

ઉક્ત પ્રકારના ગુણોવાળા મદાસયને જ ધર્મગુરુ-ધર્મના ઉપદેશક-વક્તાઓ જનાવવા જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ પોતાની સાથે સમગ્ર જગતનું કલ્યાણ કરીને આ જાવ સાધુ-દ્રથી તારીને પેલે પાર-નિર્ભય અને અક્ષય સ્થાનમાં લઈ જઈ શકે.

(પુદ્ધ ધર્મની કુટ્ટી વ્યાખ્યા.)

૧૦૯ મે ૫૯, સુખ ૫૯ ૫૨ આપેલી નીચેની ગાથા અહીં લખું છું.

“ સર્વ પાપસ્સ અકરણમ્
કુસલસ્સ વપ સમ્મદા
સચિત પરિયોદપન્નમ્
एतं बुद्धानुसासनम् ॥ ”

આ ગાથાનો અર્થ એ છે કે, “ સર્વ ન પ્રકારનાં પાપ નાશ કરવાં, કુશળ કામ કરવાં, અને ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી, એ જ પુદ્ધધર્મ છે. ”

(સંસારમાં જન્માતો અકલ્યાણનો માર્ગ તેજ કલ્યાણનો માર્ગ છે.)

પુદ્ધના સાધુઓ બિશ્વાયે નગરમાં જાય ત્યારે ભોડા તેમનું અપમાન કરતા બિશ્વે કંટાળતા ત્યારે પુદ્ધ કહેતા તેનો ડુંકો સાર એટલો જ છે કે સંસારમાં જન્માનો અકલ્યાણનો માર્ગ તેજ કલ્યાણનો માર્ગ છે. જગતનો વ્યવહાર અસત્ય-જૂઠો છે તેને કોડો સત્ય-કલ્યાણનો માર્ગ માની બેઠા છે, જેઓ એમ માની બેઠા છે, તેઓ જૂલમાં કેવાં ગ્રોથાં ખાય છે તે આપરથી સમજાય છે.

કુનિયાનો કમજર ઉધો છે, માયાના મસિન આવડણને લીધે ભોડો સત્યને અને અ-સત્યને સત્ય માની બેઠા છે. અકલ્યાણનો માર્ગ કલ્યાણનો ધારી બેઠા છે, અને કલ્યાણના માર્ગને અકલ્યાણનો માર્ગ માની બેઠા છે. તેનું કારણ માત્ર ગત બવના સંચિન કર્મ અને

“ સર્વ ” ને જાણે અહીં બાબાંતર ક્ષતોએ “ કામ પદ્ધ ” શબ્દ લખ્યો હોત તો વખારે ઠીક થાત.

માયાવી વાતાવરણ છે. જે સત્યને સ્વત્વ તરીકે જાણવામાં આવે તો લોકોની દૃષ્ટિમાં જે અકલ્યાણનો રસ્તો લાગે છે તેજ રસ્તો કલ્યાણકર લાગે માટે જ્ઞાન ચક્રનો ખોલવાની ધણી જ અગત્ય છે.

(ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કથન)

આજે મનાતું નાશવંત સુખ તે ઇષ્ટ વસ્તુ નહિ પણ મોક્ષને સાચત સુખ એ જ ઇષ્ટ વસ્તુ હોયી જોઈએ, અને તે જ વસ્તુની પ્રાપ્ત્યર્થ મથન કરવું જોઈએ, એ વાત પણ તે મહાત્માના ચરિત્ર પરથી શીખવાની છે.

“ જેમણે જીવન આપ્યું તે માતાપિતા તરફ પૂજ્ય ભાવ બતાવવો એ પુત્રની ફરજ છે.” આ, ૧૧૧ પ. તું વાક્ય હાલના જન્માત્માનાં સર્વ પુત્ર, પુત્રીએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાતું છે. જે માતાપિતાએ જીવન આપી, આપણને સુખી જોવાને અને સારા બનાવવા માટે અનેક દુઃખો વેદી, ચિન્તા કરી અને ખરી કાળકૃષી જે તનતોડ મહેનત કરી છે તેનો બદલો તો કોડોપાયે લક્ષાંશ પણ વાળી શકાય તેમ નથી; માટે આપણી બાળક તરીકેની માતાપિતા પ્રત્યે જે દરજ્જા હોય, તે ખરા જીમરથી બજાવવી અને તેમના તરફ પૂજ્ય ભાવ બતાવવો તે બાળક તરીકે આપણી મુખ્ય ફરજ અને પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

(પરમ શાન્તિ તે શું ?)

આ દુનિયામાં ફરી ફરીને જન્મવું અને મરવું તે શાન્તિ નથી, પણ ક્લેશ જ છે. નિર્વાણ એ જ પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે. જ્યાં સુધી જન્મ, મરણ અને વૃદ્ધાવસ્થા પાછળ લાગેલાં છે-તેનો અર્થ છે ત્યાં સુધી કદાપિ ક્લેશ પણ શાન્તિ સંભવતી નથી પણ જ્યારે તે ભયનો ઉપાય થાય છે ત્યારે જ અવિનાશક સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યારેજ પરમ શાન્તિ પમાય છે તે જ પરમ શાન્તિ કહેવાય !

(દુઃખ ગર્ભિત અને ક્ષણિક સુખથી દોષ સંતુષ્ટ બને ?)

ઉક્તવાત પણ આ પ્રકરણમાં સારી રીતે સમજાવવામાં આવી છે. તે વર્તનમાં મૂકવા જેવી છે. હાલના વખતમાં મનાતા સુખમાં સુખ અભ્ય હોય છે ને દુઃખ વધારે હોય છે. જે સુખની પાછળ દુઃખ મળવાતું હોય તે સુખ શા કામનું કે તેનો આનંદ પણ શા અપનો ? જોના નાશ ન થાય તેવું સાચત સુખ હોય તેમાંજ આનંદ માનવો. દુઃખની પાછળ સુખ મળે તે ઉત્તમ પણ સુખની પાછળ દુઃખ મળે તે અધમ, માટે દુઃખ ગર્ભિત સુખમાં સંતુષ્ટ થવું નહિ પણ દુઃખ વેદીને-કલ સહન કરીને પણ સાચત સુખ મેળવવા પ્રયત્નો કરવા અને તેમાંજ સંતુષ્ટ થવું. બાકી દુનિયાનાં કે સ્વર્ગનાં સુખો તો નાશવંત છે. માટે દુઃખ ગર્ભિત માત્ર ક્ષણિક સુખમાં જ સંતુષ્ટ થવું નહિ પણ સાચત સુખ ગર્ભિત દુઃખ વેદીને, કલ સહન કરીને સંતુષ્ટ થવું !

(પ્રતિરૂપધર્મિઓના હુમલા.)

આ જૂદી-જૂદીજનમય દુનિયાનો ક્રમ એવો છે કે હમેશાં સંજ્ઞનની પાછળ-સામે દુર્ગત હોય છે જ. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધની સામે પણ હરીફા હતા છતાં બુદ્ધે પ્રતિરૂપધર્મિઓના હુમલા ક્ષમા-શાન્તિને સહનશીલતાથી સહન કર્યા તે વાત આપણને કેટલો બધો ઉત્તમ બોધ આપે છે. મહાવીર સ્વામીને પણ તેમના શિષ્ય ગોશાળાએ અનેક પ્રકારે વિટંબનાઓ કરી હતી. જ્યારે મહાત્માઓની-પ્રજ્ઞની પાછળ-સામે દુર્ગત હોય તો પછી સામાન્ય મનુષ્યો સામે દુર્ગતો હોય તેમાં નવાઈ નહિ જ.

દુનિયાની અંદર સંજ્ઞન કરતાં દુર્ગત, માથાળુ કરતાં કેપી-ધર્મ્યાળુની સંખ્યા વધતા પ્રમાણમાં હોય છે માટે સંજ્ઞને તેવે વખતે શાન્તિ રાખી ક્ષમા શીલ થવું.

(પ્રાતઃ કાળમાં વહેલું ઉઠવું.)

હમેશાં વહેલાં ઉઠવાથી તન અને મન સંબંધી કેટલાક સારા ફાયદા થાય છે. તન અને મન આનંદમાં રહેતો વચનની પુણ્ય શુદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધે પોતે-પડે વહેલા ઉઠીને-દાખલો આપીને-સર્વને બતાવ્યું છે. મહાત્મા પુરુષો લોકોના હિતની વાત પણ આદેશ કરીને નહિ જણાવતાં પ્રથમ પોતે તે પ્રમાણે વર્તીને દાખલો બેસાડીને પ્રત્યક્ષતા કરી બતાવે છે. વળી મહાત્માઓ જીવનના અંત સુધી પણ જગતના કલ્યાણાર્થે કેટલો અયાગ શ્રમ વેઠે છે ?

બુદ્ધે શ્રી મહાવીર પેઠે નિર્વાણ સમયે બોધ-ઉપદેશ આપવામાં લેશ પણ ક્યારા રાખી નથી કે વિશ્રાંતિ લીધી નથી. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માઓનો, પ્રાણાંત સુધી પણ જગતના હિત માટે-કલ્યાણ માટે ઉપદેશ-બોધ દેવાનો સહજ રીતે સ્વભાવ બધાએલો હોય છે.

(શાખ્દોના ખોટા અર્થો.)

ભાષાંતરકારે “સુકરમદ્વ” વગેરે શાખ્દો ઉપરથી શાખ્દોના ખોટા અર્થો સંબંધી જે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે તે બાજબી છે. ભાષા શાળની ખામીને લીધે એવું બને છે તેથી અર્થના અનર્થ યથ જન્ય છે. માટે અર્થદ્રવ્યોએ કે અજાણ્યાઓએ કોઇ પણ એક શાખ્દનો અર્થ કરતી વેળાએ બહુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે એકજ શાખ્દના અનેક અર્થ થાય છે માટે તે શાખ્દ વાપરવાનો ઉદ્દેશ જાણ્યા સિવાય માત્ર અમુક અર્થમાં તે શાખ્દ વાપરી નાખવો તે ઘણું જ હાનીકર છે. માટે કોઇ પણ શાખ્દ ઉપર વિચાર કર્યા સિવાય તેનો ગમે તેવો અર્થ કરી નાખવો નહિ.

(નિર્વાણ સમય.)

હવે બુદ્ધ ચરિત્ર પૂર્ણ થવા આવ્યું છે. હવે બુદ્ધના નિર્વાણનો સમય નજદીક છે મહા પ્રતાપી મહાત્મા-અનેક જીવની રક્ષા કરનાર સ્વામય-પ્રેમમય આત્મા હવે આ દુનિયામાંથી જતા રહેવાના છે. મહાત્માઓ અંત સમયે પણ વિશ્રાન્તિ લેતા નથી ને જગતના કલ્યાણ અર્થે છેવટ સુધી પ્રયત્ન કરતા રહે છે.

મહાવીર ભગવાને નિર્વાણ સમયે ૧૬. પહોર સુધી દેશના દેવા માટે પોતાની વાણીની અખંડ અચૂત ધારા વર્ષાવી, તેમ યુદ્ધે પણ છેવટનો વખત દેશનામાં ગાળ્યો. તેનું છેવટનું વાક્ય એ હતું કે,—" ઉલોગ કરી મોક્ષ મેળવો." કેનું અનુપમ અને સુંદર વાક્ય !

આનંદને મોઢાવી તેમણે ઉપદેશ આપ્યો કે,—" હે આનંદ ! તું કદાચ એમ વિચારે કે હવે ગુરુ ગયા તેથી ધર્મનો અંત આવ્યો; પણ કદાપિ એમ ધારતો નહિ. મારા નિર્વાણ પછી મેં ઉપદેશોનો ધર્મ અને અને સંઘના નિયમો એજ ગુરૂશ્રી યશે." મોટા નાનાનો વિનય શી રીતે સાચવવો તે પણ સમજાવ્યું.

આજ કાલ મોટા નાનાના વિનયનું ટેણણું નથી-વિનય વગર ધર્મ હોષ થકોતો જ નથી. વિનય એજ ધર્મનું મૂળ છે. વળી 'વિદ્યા વિનયેન શોભતે! વિદ્યા પણ વિનય વિના શોભતી નથી. માટે વિનયનો ગુણ સર્વેએ ધારણ કરવાનો છે. 'વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્ વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્' એમ વિનયથી જ પાત્રતા આવે છે. પાત્રતા વગર ધર્મના અધિકારી થઇ શકાતું નથી માટે પાત્ર બનવા-વિનયવાળાં થવા મહેનત કરવી, વળી વિનય જોતું, આ દુનિયામાં અન્ય વશીકરણ નથી, વિનય એ અમૂલ્ય મંત્ર છે.

(પશુઓનું બલિદાન અટકાવ્યું.)

પશુઓનું બલિદાન અટકાવ્યું એ યુદ્ધનું મોટામાં મોટું શુભ કર્મ છે. " દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બલિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવ વૃત્તિઓનો ભોગ આપવાની જરૂર છે; અને બાજ ક્રિયાઓ કરતાં, જીવનની શુદ્ધતા વધારે ઉપકારક અને વધારે સુખપ્રદ છે." બાજ ક્રિયાઓ કરતાં જીવનની શુદ્ધતા જ શ્રેયસ્કર અને આત્માને તારનાર છે. બાજ ક્રિયાઓ લોકાચાર છે તેમ જીવનની શુદ્ધતા સિવાય, માત્ર એકલી ક્રિયાથીજ કલ્યાણ થતું નથી માટે પ્રથમ જીવનની શુદ્ધતાના પ્રયત્નો કરવા.

(યુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ કણ્ઠક કરે તે માનવું.)

ઉપરોક્ત હરાવ બતાવીને તેમણે વિશેષ ઉપદેશ આપ્યો કે,—" કોઈએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી રૂઠઠાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં ઉડતી વાતો પરથી, તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો પરથી, અથવા કોઈ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા બ્રમ ઉપરથી, અથવા કોઈ માની લીધેલી બાબતને લીધે આવેલા અનુમાન પરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સરખું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરૂઓની કે શિક્ષકોની સત્તા ઉપરથી, કોઈ પણ બાબતને માની લેતા નહિ. પણ બ્યારે કોઈ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા કહેવત આપણી યુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ કણ્ઠક કરે ત્યારે જ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવી."

ઉક્ત ઉપદેશ પરથી અતિ ઉત્તમ શિક્ષણ લેવાનું છે. એ કોઈના માત્ર કહેવા ઉપરથી કે એવી કોઈ બીજી ભગતી રીતે કોઈ પણ વાતને માની લેવામાં આવે તો આપણી યુદ્ધિની વિશાળતા યતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી કરીને કોઈ વખત નુકસાન પણ

યાય છે; કારણ કે, સઘળા વાત સત્ય હોતી નથી. ઘણા લોકો અટંવટં * બોલીને, આ-પણને બુલાવે ખવરાવીને-હેતરીને તુકસાનમાં ઉતારવાના ધરાદાવાગા-સ્વભાવવાગા હોય છે. માટે કોઇ પણ વાત, બુદ્ધિબળ વાપરીને અંતઃકરણની જેમ પ્રેરણા યાય તેમ કણુલ કરી સત્ય માનવી, વળી અંતઃકરણ વિરુદ્ધ કોઇ પણ કાર્ય કરવાથી લાભને બદલે હાની જ યાય છે, અથવા તો પરતાવાનું-વિભાસણું કારણ યદ્ય પડે છે, માટે અંતઃકરણ જેમ કહે-પ્રેરણા કરે તેમ વર્તવું. (સત્ય બાબતમાં પ્રેરે તો જ.)

એમની ઉપદેશ પદ્ધતિ અને ધર્મ પ્રસારણ પદ્ધતિ દાતના ધર્મીયાર્થોએ ખાસ લક્ષમાં લેવાની ધણી જ અગત્ય છે.

કર્મને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત તેણે સ્પષ્ટતાથી સાબિત કર્યો છે અને બ્રાહ્મણોનો મધ્યસ્થ રહેવાનો દાવો રદ કરી કર્મને પ્રાધાન્ય પદ આપ્યું છે.

અગાન એજ દુઃખનું કારણ છે, એમ નેઓએ ઉપદેશ કર્યો છે. વેદાંતીઓ પણ અ-વિદ્યાને જ દુઃખનું કારણ કહે છે, તે અવિદ્યા તેજ અજ્ઞાન, બધા દુઃખ અજ્ઞાનમાંથી જ પ્રાપ્ત યાય છે, અને જ્ઞાનથી મુખ મેળવી સમય છે. એમ અજ્ઞાનાવસ્થા દુઃખદા હોવાનેલીધે અજ્ઞાનને દૂર કરવું અને જ્ઞાનને મેળવવું.

તેનો અદ્ય વિધ ઉત્તમ માર્ગ ૫. ૧૨૮ મે બતાવ્યો છે તે ખાસ કાર્યમાં-વર્તનમાં મૂકવા જેવો છે. તૃપ્તિનો નાશ થશે તો જ દુઃખનો અંત આવશે એ તેમનું કહેવું યથાર્થ છે-અત્ય છે-સમજવા જેવું છે ને તે આચારમાં મૂકવા જેવું છે.

(સર્વં જીવોને જીવવાનો દક છે.)

સમય પ્રાણી માપને જીવવાનો દક છે એ એનો ખાસ ઉપદેશ હતો.

દુનિયાની અંદર સર્વ પ્રાણીને જીવવાનો દક સરખો જ છે. અન્યને મારવાનો નો કામને પણ દક-અધિકાર નથી.

શ્રી મદાવીર પ્રશ્નએ પણ “ માદલો માદલો ” દબુશો તો દણાવું પડશે, હેદશે તો હેદાવું પડશે વગેરે જે બોધ કર્યો છે તે પણ એજ હતો.

જુદ તથા મદાવીર બંને દારીય વીરોએ બ્રાહ્મણોની સત્તા તોડી સર્વ જીવ પર ક્યા રાખવાનું દરમ્યાનું તેને લીધે ઘણા જીવો બચી ગયા છે, બચે છે અને દજ પણ બચશે. મદાવીર પ્રથમ થયાને જુદ પછી થયા છે પણ એ બંને મદાભાઓએ વિષ ક્યા ફેલાવી યદ્ય ઉત્તમ કામ કર્યું છે.

આવા મદાભા પૃથ્વીતલમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાઓ અને જગતના સર્વ જીવોમાં મમભાવ ફેલાવો! એજ હકીક બાવના! અસ્તુ!

અદેન નિમંત્રા.

-ચક્ર વ્યુહમાં અભિમન્યુ-

(હીંદ કવિ મૈથિલીશરણ શુભના 'જયદ્રથ વધ' નામક ખંડકાવ્યના પ્રથમ ખંડનું અનુકરણ.)

(૧)

ચાચકા પ્રથમ હર્ષિત બની 'જય જનકી જીવન' વદો,
પછી પૂર્વજ્ઞેનુ ચરિતરૂપ સિદ્ધાતરંગોમાં વહો;
દુઃખજોડ માથે જે પડે તે ધૈર્યપૂર્વક સૌ સહો,
સર્વત્ર યાદો સરલતા યદિ અચૂત કર્તવ્ય માંદી છે.

(૨)

નિગ્રેહ થઇને બેસી રહેવું એ મહા દુષ્કર્મ છે,
ન્યાયાર્થ બધું નીજને પણ દુઃક દેવો ધર્મ છે;
આ તાત્પર કૌરવ અને પાંડવ તરો સંશય છે,
જે બળ ભારતવર્ષના કલ્પાન્તનું સુપ્રમાણ છે.

(૩)

સૌ જન હળી મળીને રહો, પારસ્પરિક કપાં તળે,
ભારત ન દુર્દિન દેખતો યાતો મહાભારત ન જો;
યદ્યપ્તમુદય સદૈવ સુધી સૌ સૌર્ય સહસા, સુધ મધુ,
હા ! તેજ સમસાસિ યહી સર્વત્રેવ સ્વાહા યદ્ય મધુ.

(૪)

કુર્વૃત કુર્યોધન ન યદિ ઝઠતા સહિત હઠ ધારતો,
પાંડિત્ય પૂર્વક પાંડવોની યોગ્યતાને જાણતો;
તો કુળતે ભારત નહીં રણરૂત પારાવારમાં,
લઇને હુએ છે એક પાપી નાવ આપું જલધિમાં.

(૫)

હા ! જંધુનાજ કરો યદ્ય સહુ બંધુગણ માયા ગયા,
હા ! તાતથી સુત, સિપ્પથી શુર શિખ સંહારિત થયો;

મુઝારહિત પણ વીર પાંડવ સ્થિત થયા રણમાં અહો !
કર્તવ્યને વશ વિગ જન શું શું નથી કરતા કહો ?

(૬)

આ અતિ અપૂર્વ કથા સહુને મનન કરવા યોગ્ય છે,
જે વિષયમાં સંબંધ છે તે જાણી લેવો યોગ્ય છે;
દેવાયુ છે, અતઐવ તેનો કૈંક જાણો ભાસ અહીં,
અનુમાન યોગ્યથી પ્રદર્શિત થાય છે વધુનું અહીં.

(૭)

રણવીર દ્રોણાચાર્યકૃત દુર્ભેદ ચક્રવ્યુહને,
શસ્ત્રાત્ર સજ્જત ગચ્છિત વિસ્તૃત ચરવીર સમૂહને;
અર્જુન વિના પાંડવ કદી ભેદન ન થતો કરી શક્યા,
ત્યારે બહુ વ્યાકુલ, સહુ ધનો કરી પાકી ગયા.

(૮)

ચિન્તિત મહુને નીરખી, ધરી ભાવ સમરોત્કર્ષેનો,
પ્રસ્તુત થયો અભિમન્યુ રણમાં શર પોડયવર્ધનો;
ચક્રવ્યુહ ભેદત મહી આ વીર હનો અચાન હા !
નીજ જનક અર્જુન સમ હતો બલવાન ને શુણવાન હા !

(૯)

“ હે તાત ! તજ દેા ભાવના, છે કામ શું આ ક્ષેશનું ?
પ્રકટિત કરીશ એ વ્યુહમાં હું હારે શીઘ્ર પ્રવેશનું ”
વહી પાંડવોને આમ સમરે વીર તે સજ્જત થયો,
જખી દેખી એની તે સમય સુરસજ પશુ લજ્જત થયો.

(૧૦)

નરદેવસંભવ વીર હા ! રણ મધ્ય જાવાને લીધે,
ખોશ્યો વચત નીજ સારથીને રમ સજાવા કાજ તે;
આ વિકટ સાહસ નીરખી એનું સુત વિસ્મત થઇ જઈ,
વહતો પ્રકારે આ પછી વય નીરખી એની કુમળાઃ—

(૧૧)

“ હે શત્રુનાથન ! બાર આ આપે શરતર છે સ્વીધા,
છે દ્રોણ રણપડિત, કડીન છે બૃહમેદનની ક્રિયા;
રણવિરા યદ્યપિ આપ છો પણ વપ મહીં સુકુમાર છો,
ખોષિત નિત્યે સુખ સહિત નિજ વંશ પ્રાણાધાર છો.”

(૧૨)

શુણી સારથીનો આ વિનય બોલ્યો વચન તે વીર આ:-
કરતો ધનાધન ધોપ જાણે ગગનમાં ગંભીર હા !—
“ હે સારથે ! છે દ્રોણ શું ? આવે સ્વયં દેવેન્દ્ર યદિ,
તે પણ ન છતશે સમરમાં મુજ સંગ યુદ્ધ કરી કદિ.

(૧૩)

‘ શ્રીરામના હયમેધથી અપમાન નિજનું માનીને—
મખઅશ બ્યારે લવ અને કુશે છલ્યો હે સારથે !
અભિમન્યુ યોડશ વર્ષનો પછી શેં લડે રિપુસંગ નહીં ?
શું આર્યવીર વિપક્ષ વિભવથી હર મહીં ડરતા કદિ !

(૧૪)

‘ શુણીને ગળેતા ધોપ એને સમજ નિજ અપમાસકથા,
તે પર ધુરકતો સિંહ શિશુ પણ રોપ ધરીને સર્વથા;
પછી બૃહમેદન કાળ શેં અભિમન્યુ ડહધત ના બને ?
શું વીર આજક શત્રુનું અભિમાન પણ કદિ ખમી શકે ?

(૧૫)

‘ હું સત્ય વહું છું સારથી ! સુકુમાર ના માનો મને,
યમરાજ સંગે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત સદા માનો મને;
છે અન્યની તો વાત શું ? હું ગર્વ કંઈ કરતો નથી,
મામા તથા નિજ તાતથી પણ સમરમાં ડરતો નથી.

(૧૬)

‘ હા ! જીનપોડશ વર્ષના રાજવસોઅન રાધવે—
મુનિમખ કાપોતો પૂર્ણ કરી વધ રાક્ષસોનો સારથે !

કરી બુદ્ધભેદન આજ તેમજ, વેરીયોને ખારીને—
નીજ તાતપું હિત હું કરીશ સુવિમલ મથ વિસ્તારીને. ”

(૧૭)

આ કહી વચન નિજ સતને તે વીર રહે ઉત્સુક થઇ,
વિદાય લેવા ઉત્તરા પાસે સિબિરમાં જઇ પછી;
સદ્ વાત તેણે નીજ પ્રિયાને ત્યાં જઇ બ્યારે કહી,
તેણે કહ્યું થું તે ગુણી તે હું, ગુણાતું હું અહીં.

(૧૮) .

“ હું વહની નથી કે રિપુ સંગે આપ યુદ્ધ કરો નહીં,
તેજસ્વીઓની આયુ પશુ નીરખી શકાતી શું કદી !
હું માતું હું હે નાથ ! આ, હું સર્વથા માતું તથા,
ઉપકરણમાં, નહીં શક્તિમાં પણ, સિદ્ધિ વસતી સર્વથા.

(૧૯)

‘અપશુકન આજ પરંતુ મુજને યઇ રથા પ્રાણેશ ! છે,
ના જવ તેથી સમરમાં હા ! પ્રાર્થના મુજ ઝેજ છે;
જવા ન હઉં હું નાથ તમને નેથી રખસમામમાં ,
ઉડે ખુરી છે બાવનાઓ દાય ! મમ હદામમાં. ”

(૨૦)

આ- રીત વહતી ઉત્તરાનાં નેત્ર પૂર્ણ જલે યથાં,
દીપ્તનાં કજોથી પૂર્ણ જલે યઇ મયાં પંકજ નવાં;
નિજ પ્રાણપતિના રક્ષ પર રાખી વદન તે મુદરી,
કરતી ત્યાં પછી પ્રાર્થના નાના પ્રકાર વ્યથા ખરી.

(૨૧)

આદ્ય નીરખી નિજ પ્રિયાને સાંતવતા મધુરી રહ,
તેનો મનોહર પાણિ-પત્રવ દસ્તમાં નિજ ઝેજવી;
અભિમન્યુએ તેને કહ્યું પછી ને યગેચિત રીતથી,
ગુણી મો દવે દે રસિકજન ! આ કથન પણ પરી પ્રીતિથી.

(૨૨)

" જીવનથી । સુખદાયિની । પ્રાણાધિકે । નમણી રમે ।
 શું યાતું તારે ઉચિત છે આ રીત શોદીત નિજ હરે ?
 આ શાન્ત, હૃદયે સમજ કે શું યોગ્ય તુજને છે સખિ ।
 હા । હા । નથી તારી વિકલતા પ્રાણ । જતી હુંથી સહી.

(૨૩)

' છો વીર-રતુપા, વીરરમણી, વીરગત્રી તું તથા,
 આશ્ચર્ય કે મમ રણમનથી યાપ પણ તુજને વ્યાપા,
 તું જાણતી વાનો સહ, પછી મુજ કહેવું વ્યર્થ છે.
 બદલો ન લેવો શુરુનો એ પ્રાણુરમણી ! અનર્થ છે.

(૨૪)

' નિજ શત્રુનું સાહસ કદિ વધવા ન દેવું જોઈએ,
 બદલો મુમરમાં લેરિયોતો શીઘ્ર લેવો ઉચિત છે;
 પાપી જનોને દડ દેવો જોઈએ સમુચિત સદા,
 વર વીરદાત્રીય વંશનું કર્તવ્ય છે આ સર્વદા.

(૨૫)

આ કૌરવે અમને પ્રિયે ! સંતાપ કેવા છે કીધા ?
 છે ચાત શું તુજને ન જોણે પાપ કેવાં છે કીધાં ?
 માયા વિના તો પણ અમે એને રહીએ જીવતા,
 અસારતા સહ વીર અમને તો કહેશે શું પ્રિયા ?

(૨૬)

' જો પર હૃદયનો પ્રેમ હોયે સત્ય તેમ સમગ્ર છે,
 તેને કીધે ચિન્તિત તથા રહેવું સદા તે વ્યથ છે;
 તેથીજ યાતું તુજ હર બાકુલ દે પ્રાણેશ્વરી ।
 શંકીત તારે સમજ તે યાતું ઉચિત હવે નથી.

(૨૭)

' રણમાં વિજયી યદ્ય કાન્તિની । હું શીઘ્ર ભેટીશ તુજને,
 ચિન્તા ન ઉરતું હરમાં, યાતી પીઠ અતિ મુજને;

નાયક અખિલ જગનો .યદિ છે પ્રિયતમે અમ પક્ષમાં,
જીવીત રહેશે કાણુ પછી આવી અમારા લક્ષમાં.

(૨૮)

દર્ધ ઉત્તરાને ધૈર્ય આમ, લઇ વિદાય દુઃખી દીસે,
વીરામણી અભિમન્યુ પહોંચ્યો સૈન્યમાં કિસુક દીસે;
સ્વર્ગયિ સાહસ નીરખી એતું શતથણા ઉત્સાહથી,
મુદિત થયાં સૌ સૈનિકોનાં હૃદય હૃદય-પ્રવાહથી.

(૨૯)

પછી પાંડવોની મધ્યમાં અતિ બળ્ય નિજ રથ પર ચડ્યો,
રણુભૂમિમાં રિપુસૈન્ય સન્મુખ તે સુભદ્રા મુત વધ્યો;
નજો થઇ સંજીવન ગુરમાં વીરપ્રભામય રહ્યો,
હા ! તારકાનુર મારવા ગિરિનન્દિની-નન્દન ચડ્યો.

(૩૦)

વાયક ! વિચારો તો જરા આ સમયની અદ્વિત છટા ?
કેવી અઘોષ્ટીક ઘેરી રહી છે શરવીરોની ઘટા ?
દુર્ભેદ ચક્રચુહ સન્મુખ ધાર્તરાષ્ટ્ર ઉભા અડગ,
તે ભેદવા ઇચ્છે અભિમન્યુતણાં ચક્ષુ અપલ.

(૩૧)

તટકાલ ઉત્તમે પક્ષમાં હા ! ઘોર લુહ મચી રહ્યું,
પ્રત્યેક પળમાં ભૂમિ પર હા ! વીરગણ દળતું હતું;
નજો દિશાઓ સર્વ રોતી પહ્યું તે રણુધોપથી,
કરતા હતા આપાત સન્મુખ શર સૈનિક રોપથી.

(ચાલુ)

કલકલ્તા. }

અનુવાદક
ચાંપશી, વિકુલદાસ ઉદરશી.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ, બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ડીઘટાને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

બ્ર. નિ. માણસાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
સુજ્જરાતિમાં યોજનાર-માધવસાલ ન. દ્વિવેદી. કીં. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

જાદુજેવી ચમત્કારિક અને એક ઊંચી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરદથી પેલા ચર્મ હોય, કોઈ પણ જાતની શુદ્ધ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને જળવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અનયમિત થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. 'કિંમત-ગોળી' ૪૨ ની ૩મી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

મયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરૂષત્વ આપવાનો ખાસ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરૂષો માટે એક અમૂલ્ય હથેરી બક્ષોસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૧ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્દીશિક્ષોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વેદ.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી ચમત્કારિક અને એક ઊંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અસક્ત છે. મહેરબાની કરીને બને તેટલી ત્વરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૩મી ૧ વી. પી. યી મોકલશો.

(સહી.) હુમામસિંહ,

સબ ઓસરન્ટ સરન્યન, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વેદ શાસ્ત્રી મણીશાસ્ત્ર ગોર્ખીદેવ

કામસાગર ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો.

આતંકનિગ્રહ આપધાલાય.

ધેર બેઠાં મક્તબ મળશે.

જમખંડગર-હાંડીયાવાડ.

આવૃદ્ધિ—
ગોક અરેદમાર્ગપ્રવાસિ.
અક્ષરનિધિ અચિન્તાત નભપ્રાપ્તિ વિવેક.

સુદર્શન.

આપવલાલ નાથિયારી (કલેક્ટર)

—૧૨—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અત્રે સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ

[પ્રસ્તુત ૨૮-ખંડ ૯]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૩.]

एक मिजमान विरादरने.

પ્રેમ ।

અગર મિજમાન ! મુગા તું ! ન બોલ્યો બોલ એકે શું !
અગર મયમાને આવીને નસામાં બાન શુલ્યો શું !
કલાલી મસ્ત મસ્તાની ! તુફાની રંગ રેલી શું !
તમાચા તોરમાં મારી ! મહાલી એર લાલી શું !

નિગર અશરાર તહાર શું ગરીબી ઘેનમાં નાલું !
મગર અશુ નિહાળ્યું ના ! હમે તો એક પશુ તહાર !
ખિરાહર ! હરિકે દર્વેશો - નિગરની રૂપમાં રહે છે !
મગર બહાલો બધો રખર ચીરી ખુલ્લું કરી દે છે !

સત્રામત ના નિગર તહાર ! અગર મહાર સત્રામત ના !
મગર 'શર્મિન્દ યકને શું નિગર ખોલી સક્યો : તું ના !
સત્રામ-સરકારની ત્હારે રજા લેવી ધરે તો લે !
અગર કે. બેન આલેખી - હકોક્ત એ બચાવી દે !

કપળ રહને કોર્ષે કહારે ? કહોં છે કયદખાનું એ !
સનમ સાડી બિરાજે ક્યાં ? અગર મયખાનું ક્યાં છે એ !
મુલાયમ પંખી અયગમરૂ ! પસારો પાંખ્ય ફટેલી !
જિગર અસ્માનમાં ઉડી હવા ક્યાં આર ચૂમેલી !

બદન જદં દરદ વહાલાની ન રહેવાનું સહી લેજો !
ધનન વહોયું સનમ દિલનું જનમ ક્યદી બની રહેજો !
શરાબી રંગની સાડી બદન પર તૂં લપેટી લે !
સનમ-મહતાબ-મહબૂબની બધા ! કુર્નિશ બળવી લે !

શરમ ત્યાં રૂઢમ યાતી ના ! શરમ ત્યાં શહ સમાતી ના !
મરદ શીડી બની મહેરી ! બદનનું બાન બૂલી જા !
હમારા માર્ગમાં મુશ્કિલ હજારોં એલિયા આશક—
છૂપેલા મારકની ઝુલ્ફે ! અજબ ખુશખો ચૂમે બેશક !

સુસાદિર થઇ મજન કાપો ! હુકમ હકદારનો માગો !
ન કરવી મુશન મુશ્કિસી ! ‘ ફકીરી હાલ ’ ને આહો !
જલાવી દે ! જલાવી ; દે ! : જિગરના ખાર ઝહરી તૂં !
બિરાદર ! ઇસ્કી આવમમાં સનમ સાથે બિરાજી તૂં !

શરાબી પી થયા એલા ! મજો મુશ્કિલ રૂઢને ઘેલો !
દિવાની યારીમાં બેઝૂં ગુમાવ્યું ? છે મજા યારો !
શિરાજી જામ પી એહો ! યગો ઇસ્કે મિત્રાઝી દૂં !
તરસ ત્હારી છીપાવાને, ઇરાની એજ પીજે તૂં !

જહાંમાં માન ના મહાજો ! મજો અપમાન તે રહેજો !
ફનામાં શહેનશાહી છે ! ફના-ફિશ્લાહને મહાજો !
ફના ફરજો ! ફના યાજો ! મગર નારાજ ના યાજો !
જિગર મસ્તાન મિસ્કીનથી વહે તો તૂં ન શરમાજો !

સીતાપૂર—શરાબખાના

તારીખ:—૨૪. માર્ચ-૧૯૧૧.

મસ્તાન.

સંસ્થિતિ ભોગ.

ભાઈ! સ્થિતિ વિષયતા સવળી બની છે.
રે! દ્વંદ્વથી પણ અગમણી ન એ રહી છે.
એકાદીને જ સહવી નથી એ લખી છે,
ઉચ્ચારવાનું તદ્દયિ ન કંઈ ઘટે છે!

સંસારની વિષયતા, બ્યવહારની યે,
ને આ અત્મા ઉરનું રત્ન બધું યે:
નિત્યે વૃથા અહીં દમે અસહાયતા યે!
દરરંગતા ય ધનતી નિજ ભાગ સાં યે!

શક્તિ વિના સદનની અતિ ભોગ હિયા,
બેડી પડ્યા અગર ભોગવવા પડે આ!
સંભોગ શક્તિ વિષ્ણુ આ મુખ ભોગ મેલો-
દુર્ભાગીથી અરર વા ન સહી શકાતો!

જાણું ન કાંઈ પણ આટલું તો દિશે કે,
અન્તિમ દ્વાર સ્થિતિ આ જ ઉપાડી જશે!
પહેલું ખતાવ્યું જમનું મુખ તે ય તેણે!
અન્તે ય એ જ અભિષેક નરીયમાં છે!

૫-૭-૧૯૧૦

}

કુમ્.

ના, હું નયો મૂલી.

પ્રિયે પ્રાણ મદારા તહમે નેન-તારા,
જણી શય છમે જયું નામ બદારા;
જુલુબ્યે ન બૂલું છતાં પ્રાણ પ્યારા,
ગણ્યું ઉર યાતે બૂલી પ્રેમ દારા.

તમે સર્વથા સર્વદા શીખ સારી,
શીખાવી સુધારી ગણી પ્રાણ પ્યારી;
અગુણી ગણી ગુણી, ગુણે દીપાવી,
નિરાધાર આધાર પ્રેમે વધાવી.

પ્રિતિ ગાઢ આલિંગને પ્રાણ દાખી,
રમાડી રૂઝે અંક અંકે સુઢાવી;
હસાવી રીઝાવી અમી પ્રેમ પાછ,
અરે એ પગો કેમ જાયે વિસારી ?

પુરા પ્રેમથી પ્રાણ પાસે પધારી,
કહી બહાલી આલિંગને હર દાખી,
કરે હંક ભીડી કરી પ્રેમ ચૂમી,
અરે એ પિયુ કેમ જાઉં છું ભૂલી.

‘ નયી ભૂલી ’, ભૂલી ગયો કેમ પ્યારી,
દગેથી દીકું કે દીકું સ્નેહ માંડી;
ગણો સ્નેહી છો સ્નેહમાં સ્નેહ જાંખી,
રમાકાંત મહારા હું સ્વામા તમારી.

રાજકોટ.

}

‘ યજ્ઞ વિહારી.

॥ કેલવળી અને આત્મશિક્ષણ ॥

(૨)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી.)

આપણે આ પ્રમાણેના સાર ઉપર આવ્યા છીએ: (૧) આપણા યુવકોની જાતિ પર-
પરાને અસર કરતા રોગોનાં કારણો આત્મ-શિક્ષણના અભાવમાં મળી આવે છે; (૨) માત-
પિતા અને શિક્ષકો આત્મ-શિક્ષણના સંબંધમાં જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના સમક્ષ આત્મ-
શિક્ષણના સિદ્ધાંતો ના રાખે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કોઈ પ્રકારની સહાય કરી શકે એમ
નથી; (૩) આત્મ-શિક્ષણના સિદ્ધાંતોનો આત્મ ચેતન્યની જાગૃતિ સાથે ધણો નિકટ સંબંધ છે.

ધાર્મિક અનુભવવિશેની થીઓસોફીની બાબત આપણે સ્મરણ કરીએ:—

“ માનવ અને વિશ્વની દિવ્યપ્રકૃતિ રિષેનું ગાન એ ધાર્મિક અનુભવ; અન્ય શબ્દોમાં, સ્વરૂપોની અનેકતામાં સમાવેશ પામતા એક દિવ્યજનનો અનુભવ.”

આથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ધાર્મિક અનુભવવડે સર્વ પ્રાણીઓની બહેતાની બાવનાનો અને દરેકની સર્વ માટેની જવાબદારીનો સ્વીકાર સૂચવાય છે; પરંતુ જવાબદારી વડે ક્રમવાર અમુક કર્તવ્યોનું અસ્તિત્વ સૂચવાય છે, આ તેમને સમજને પાર પાડતાં શિખલું જોઈએ. અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો આત્મ-શિક્ષણના સિદ્ધાંતો આપણા સમક્ષ નિશ્ચિત રીતે નિર્માણ થયેલા ખ્યાલ થાય છે અને આ પ્રમાણે ધાર્મિક અનુભવની જગતિ અને આત્મ-શિક્ષણના પ્રયાસ વચ્ચેનો સંબંધ સુસ્થાપિત થાય છે.

પરંતુ આપણને પૂછવામાં આવશે: શું ધાર્મિક જાગૃતિના આધાર રાખ્યા વિના આત્મ-શિક્ષણનું કાર્ય અશક્યનું સંભવિ શકે એમ નથી? શુદ્ધ જનહિતવાદ અથવા સામાજિક આધાર ઉપર શું તે આશ્રયના શક્ય શકે? આનો આપણે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો જોઈએ ના! આત્મ-શિક્ષણનો દર આધાર માત્ર માનવિની આત્મ-શ્રદ્ધા અને પોતાના હૃદય બાવિની શ્રદ્ધા ઉપર છે. આપણી જાતને નવીન પ્રકારે કેળવવા માટે ઇચ્છા અને બહુ પ્રયત્ન કરવા સાથે આપણે આપણી દિવ્યતાનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. પોતાની જાતને એક યંત્ર અથવા એક પ્રાણી રૂપે માનનાર માનસને આગળ ધરેલારા એટલું ઉત્સાહક બાલ મળી આવતું નથી, કારણ કે એક હૃદય પ્રકારના પ્રાણીનો નમુનો ઉપજાવવાના સંભવને તે માનતું નથી. અન્યપક્ષે અસ્તિત્વમાં ના હોય એવા પદાર્થ ઉપર કોઈ પ્રકારનું કાર્ય સંભવિ શકતું નથી. આપણે દેહના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેની સંભાળ રાખીએ છીએ. આપણે મનના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેને કેળવીએ છીએ. પરંતુ કેટલાક લોક કહે છે તેમ આત્માનું અસ્તિત્વ જ ના હોય તો, જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેવા કશાકના આધારે કંઈ પણ કીમતનું ગણાય એવું આત્મિક જીવન આપણે કેવી રીતે કેળવી શકીશું? સ્પષ્ટ રીતે સર્વથી પ્રથમ તો આપણે આપણા આત્મિક, નિસતત્ત્વના એટલે ધાર્મિક અનુભવના ઈતન્ધને જાગૃત બનાવવું જોઈએ. આવા પ્રકારની જાગૃતિ કેલવણીના કાર્યના મુખ્ય આધારરૂપ બનવી જોઈએ.

પરંતુ આપણે આનું કેવી રીતે લાવી શકીશું? જે જે સર્વ હૃદય અને શ્રેષ્ઠ છે તેને માત્ર હૃદય અને શ્રેષ્ઠવડે જ જાગૃત બનાવીને અવિભાજ્ય પમાડી શકાય છે. સૌંદર્ય અને પ્રેમદ્વારા માનવિ પોતાની જાતને જોળાયે છે, પોતાના આંતર મચને પીછાને છે અને પોતામાં વસતા ઇશ્વર દ્વારા વિશ્વવ્યાપક ઇશ્વરની ભાવના પોષી લે છે. જ્યાં સુધી આપણે ઇશ્વરને સ્વર્ગોમાં શોધ્યાં કરીએ છીએ ત્યાં સુધી તેને શોધવાનું કાર્ય આપણે માટે વિકટ બની જાય છે. જો આપણે તે આપણી અંતરમાં જ ના શોધી કાઢીએ તો આવા પ્રકારની શોધ મિથ્યા, નિષ્ફલ નિવડતી જોઈએ. માત્ર જહીંથી જ આપણે સ્વર્ગના ઇશ્વરને જાણી શકીશું. કાષ્ઠરૂઢ ઉપદેશો છે: “કોઈ પણ મારા વિના પ્રશ્ન પાસે આવી શકતું નથી.” અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો મત્ર આત્મા જ આત્માને પીછાની શકે. તેટલા

માટે સૌંદર્યને સમજવાની શક્તિને વિકસાવવાની જરૂર છે. આટલા માટે જ એકીકરણ રૂપે કેલવણીની અને રસિક, નૈતિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોને સાથે સાથે સંયોજવાની આવશ્યકતા છે, કે જેથી એક સામાન્ય પ્રયત્ન વડે ધાર્મિકઅનુભવ જન્યત બનીને વિકાસ પામતો ચાલે.

એક લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે, “સૌંદર્યજ જગતનો ઉદ્ધાર કરશે.” રસિક કલાઓ સંબંધી પ્રશ્નોની યુવકોની કેલવણીના સંબંધમાં અત્યંત અગત્ય છે; આવા પ્રશ્નોના અંભિર અભ્યાસની જરૂર છે. સૌંદર્યવડે શ્રેષ્ઠ આંતર પુરુષમાં સમાન પ્રકારનાં આંદોલનો ઉપજી આવેલીને હૃદય ઉપર મહા સમર્થ અસર કરે છે, અનુકરણ કરવાની, જીવનમાં સૌંદર્યદર્શાવવાની ઇચ્છાને જન્મ આપે છે. બાલકની અનુકરણની શક્તિયો ઉપયોગમાં લેવાની જોઈએ. તેટલામાટે વિવિધ કલાઓના શિક્ષણના અને તેમને શિખવવા માટે નવીન રીતિયો શોધી કાઢવાના પ્રશ્નો પણ ઉડી વિચાર ચલાવવા જેવા છે.

મોહક અને શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપે સૌંદર્યનાં દર્શન થાય છે; એટલે વિચાર. લાગણી, વાણી, સ્વર, વર્ણ અને આકારના સૌંદર્યની દારા તેનાં દર્શન થાય છે. આકાર, વર્ણ અને સ્વરના સૌંદર્યદર્શનમાંથી, સૌંદર્યની ભાવના આત્મ સૌંદર્યનાં દર્શન પર્યંત વિસ્તારતી શિક્ષણની નવીન રીતિયોવડે સદૃશ પદાર્થોની સાક્ષાત ઝાંખી મુધી પણ જઈ શકાય છે. તેટલા માટે જ દરેક દરેક માનવિને કલાની આવશ્યકતા છે; પસંદગીના શિષ્યોના એક નાના ટોળાના હક સમાન તે ના બનવી જોઈએ, પરંતુ તેમના બધા માટે એક આત્મશાલા સમાન બનવી જોઈએ, નહિ તો તેઓ કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવી કાઢેલી ભ્રમણાઓ અને તકાકાઓના ગૂચવાણામાં પડી જશે. કેલવણીનું આણું એક મહા સમર્થ હથિયાર શિક્ષણશાસ્ત્રે પોતાના હાથમાંથી જવા દેવું જોઈએ નહિ.

ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, કાવ્ય, વાક્યત્વ, નૃત્ય, તાલયુક્ત વ્યાયામની કક્ષાઓ વડે આપણા દેહ રૂપી બંધારણમાં તાલમય આંદોલનો ઉપજી આવે છે અને આ પ્રમાણે આપણે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ ઉર્મિઓ સાથે એકતાલ બનીએ છીએ. આવી ઉર્મિયો આપણા ચૈતન્યમાં વ્યાપીને, હમેશાં વધારેને વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો સંતોષ શોધતી રમિક કામનાઓને જન્મ આપે છે આથી આપણને એક વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનાં આંદોલનો ઉપજાવવાની રેવ પડે છે, અને એક વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારના સૌંદર્યનાં દર્શન અને સમજ માટે તૈયાર બનાવે છે; તેટલા માટે કેલવણીમાં કલાઓના ક્રમની ઉપયોગિતા ઉપર જોટલો ભાર મુકીએ તેટલો ઓછો છે. આ ઉપરાંત વળી ખાસ સમાજો, મંડળો, બાલ કલાઓ ઇત્યાદિ હોવાં જોઈએ કે જ્યાં બાલકો સૌંદર્ય માટે પ્રેમવાળાં બનવાનું, અને આનંદ લેવાનું શિખે. આસપાસના પ્રદેશમાં સુંદર ચિત્રો અને ઉપરકરો આવી રહેવાથી બાલક સ્વભાવિક રીતે જ કલા માટે પ્રેમવાળો બને છે, સદૃશ અને શુદ્ધ આંદોલનો ઉપજાવવાની રેવવાળો થાય છે, તેની રસિકતા કેળવાય છે અને જીવાત્માને પે.પણ મળે છે. રસિક કલાઓની કેલવણીના પ્રશ્નોને આટલી બધી દૃઢ મુધી ઉમે લાવવા માટે ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી ઉભરાઈ જતા મહા કલાવિદોની જરૂર છે.

આ સંબંધમાં બુદ્ધિશાળી રશિયન વિજ્ઞાવાદિની મિસિસ ઑન્ડોવસ્કીના પ્રયત્નો ધણી જ નવાઈ બરેલા છે; તેણે તેની પોતાની “ વર્ણ-સ્વર-સંખ્યાની ” અદ્ભુત રીતિસોધી કાઢી છે અને આવી રીતિ ક્યારનીએ શાલાઓમાં અત્યંત વિજયી નિવડી છે. નવીન શાલા-સંસ્થામાં કલા-શિક્ષણના વિભાગમાં આવા પ્રકારની રીતિ આગ્રીથી અમલતો ભાગ બજવશે, કારણ કે એનાથી બાલકમાં આદકશક્તિ, અવલોકન, સૌંદર્ય બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.

આપણાં દર્શન અને શ્રવણનાં સ્થૂલ અવયવો વડે દર્શન ના યદ્ય શકે એવા અતિ શ્રેષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ સ્વરો સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં ઉભરાઈ જાય છે. સૂટિમાં કેટલો બધો આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો છે ! આપણાંથી ના ભેદ થકાચ એવાં કેટલાં બધાં પ્રકાશિત અને સુંદર આદોલનો ચારે પાસા આવી રહ્યાં છે ! આપણા અધકારમય અને અશિષ્ટ જમાનામાં, આવા આનંદ અને આવા પ્રકાશમાં ભાગ પડાવવા માટે એક માનવને પોતાની આદકશક્તિ કેળવવાની કેટલી બધી જરૂર છે !

• મિસિસ-ઑન્ડોવસ્કી પોતાના એક લેખમાં લખે છે—

“ સાદસ્ય વડે જોઈ રાકાય એવા બનાવોની એક સાંકળ વડે વિષનું જીવન સાથેસાથમાં જોડાયેલું છે. આપણને તેમાં સંખ્યાની ભાવના સાથે સંબંધ ધરાવતા નિત્ય શબ્દનું શ્રવણ થાય છે, નિત્ય પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે. આપણી શ્રવણ શક્તિ વધારે સૂક્ષ્મ બનતી જાય, આપણી દર્શન શક્તિ પણ વધારે વધારે સૂક્ષ્મ બનતી જાય તેમ તેમ વિષના મૂલ સ્વરના વારંવાર ફરી ફરી થતા પડ્યાગોના જીવંત બનાવોનું સાદસ્ય આપણે શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સમજતા થઈએ છીએ. જો આપણે જીવનના હૃદયનું માત્ર ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ, દર્શન કરીશું, આપણા વિચારને તેમાં એકતાર કરીશું તો આપણે પ્રકૃતિના સ્વરોને સોંબળી શકીશું, તેમનાં વર્ણોનાં દર્શન કરીશું, એ વર્ણોનું સ્વરોરૂપે દર્શન કરી શકીશું, અને આ પ્રમાણે ચિત્રો અને સંગીત ઉપજાવીશું. સૂરોદિયો અને સૂરોસોમાંથી અને ચંદ્રપ્રભાચળી રાત્રીઓમાંથી આપણે સંગીતની નકલ કરી શકીશું; આપણે સંગીતમાંથી ચિત્રો ચિત્રિ શકીશું. આપણે રસિક કલામાર્ગે ઉચ્ચ પ્રકારના અવલોકનનો માર્ગ છે.....જીવનના પેલા આંતર, ગૂઢ અનુભવો કલામાં પ્રતિબિંબિત બને છે. આ વડે શુદ્ધ કલાના નમુનાઓ ઉપજી આવશે, તેમનો જન્મ જીવનના વિશુદ્ધ ઉત્પત્તિ રચનામાંથી થયો હશે અને તેમના સાથમાં આવા અનુભવોને સમતાલ બનાવ્યા હશે; પ્રકૃતિના જીવનમાં અને આત્મ જીવનમાં જેવી રીતે તેઓ મિશ્રિત બનેલા હોય છે તેવીજ રીતે તેઓ ઉપરના સાથે મિશ્રિત બની જાય છે. પ્રકૃતિના સતત ચિંતનવડે, તેના જીવનના અવલોકન વડે આપણી બુદ્ધિનાં ઉદ્ઘણો બુદ્ધિ થાય છે, આપણી આંતર દર્શન અને શ્રવણની શક્તિ વિકાસ પામે છે, આપણી આદક શક્તિ પણ શક્તિમતિ થાય છે. ”

આવા ઉડી લાગણીવાળા શબ્દોનું ઉદ્ઘ વિચારપૂર્વક ચિંતન થતાં, ધાંધલીયાં નગરોના મધ્યમાં ચલાવવામાં આવતી, ધૂલથી ઉભરાઈ જતા માર્ગોના ગંદા વાતાવરણમાં, ભારે અને ખગલ આદોલનોના મધ્યમાં પ્રચલિત બનેલી આપણી કેસવણીની ખામીઓ

સ્પષ્ટ રીતે નજર આગળ તરી આવે છે. શાલાનું ભવન ખુલા મેદાનમાં, ચારે પાસા પુષ્પો-વાળું, ઉપર ખુલ્લું ખુલ્લું નીલાકાશ આવું હોય એવું જોઈએ; તેમાં ચારે પાસા સર્વ પ્રકાર ઉભરાઈ જવો જોઈએ, જંગલી રોપાઓ અને પુષ્પોનો સુવાસ તેમાં ચારે પાસા ફેલાઈ રહેવો જોઈએ. ત્યાં બ્રહ્માંડનાં અદ્ભૂત આદિત્યનો સર્વ પાસા પ્રવર્તે રહેવાં જોઈએ. પ્રકૃતિ તરફ પીઠ ફેરવીને ઉભા રહેવાને લીધે આપણે આપણી અને આપણાં બાલકોની આહક શક્તિઓને નિર્બલ બનાવીએ છીએ. વર્ણ-સ્વર-સંખ્યા વિધિ, આપણને આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ સાથે એકતાલ બનવાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, તેને સમજીને અનુભવવાનું તે શિખવે છે. મિસિસ ઓન્કોવરફીના વર્ગોમાં સ્વરો, વર્ણો અને સંખ્યાઓ ખરેખર જીવંતરૂપ ધારણ કરે છે. બાલકોને ભૂમિ ભાગો, પુષ્પો, પક્ષિયો, પતંગીયાં બતાવવામાં આવે છે. તેઓ વર્ણો સાથે મળતા આવતા સંગીત સ્વરો શોધી કાઢે છે, અને ચિત્રોને સંગીતમાં અવતારે છે. પછીથી તેઓ મૂલ સ્વરોને આધારે રચાયેલાં ગીતો શિખે છે અને સંગીતમાં વનભૂમિ, સૂર્યોત્તર, યુદ્ધયુદ્ધ વીરોનાં વખાણ ગાય છે તથા સાથે સાથે જ ગીતમાં સ્તુતિપાત્ર બનતા પદાર્થોનાં ચિત્રો માટે પણ તેઓ પ્રેમવાળાં બને છે. યુવકના આત્મિક વિકાસ માટે આમની કેટલી અગત્ય છે તથા તેમનું મોહક માધુર્ય પરિપૂર્ણ સમજના માટે આવાં નવીન પ્રકારનાં સંગીત ચિત્રો સાંભળવાની જરૂર છે.

પરંતુ સૌંદર્ય માત્ર બાલ સ્વરૂપે જ મધુરરૂપે દર્શન દેવું નથી; તેનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં પણ દર્શન થાય છે. પ્રકૃતિની દિવ્ય ઉત્પાદક શક્તિના, વિધના વિકાસને નિયમતા નિયમોના અભ્યાસવડે રસિક વૃત્તિઓની આવી ઉચ્ચ દિશા ઉઘાડી શકાય છે. આ સંબંધે પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ અને માનસશાસ્ત્રદ્વારા અભ્યાસનું એક વિશાલ ક્ષેત્ર મળી રહે છે.

પ્રાકૃતિક ઇતિહાસના પાંડામાં પણ ચિહ્નકે પોતાના શિક્ષણની હદ, અમુક અમુક પ્રકારના પ્રાણીના બંધારણના અથવા અમુક અમુક રોપાનાં પત્રોની સંખ્યાના અભ્યાસમાં ટુંકાવી નાખવાની દ્રષ્ટિ; તેણે તે પોતાના શિષ્યોને, દરેક ઉપજેલા પદાર્થ માટે પ્રેમવાળા બનવાનું, આવી અદ્ભૂત મધુરિયા અને સમતામાં અનંદ પામવાનું શિખવાનું છે. દરેક પાસામાં, આકાશમાંથી પડતા ભૂમિતિ અનુમાર ખરોખર આકારવાળા કરનાર ટુંકડામાં, ખેતરોમાં આવેલાં નાનામાં નાના પુષ્પની દરેક પાંખડીમાં કેટલા બધા સૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે. તેમનું માધુર્ય વિધના સૃષ્ટાનું દિવ્ય જ્ઞાન સમર્થ રીતે દર્શાવી રહ્યું છે; આથી આપણને તેમણે પૂરા પાડેલા નિયમોની સંપૂર્ણતાનું જ્ઞાન થઈ આવે છે.

માનસશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વડે પણ કંઈ ઓછું વિશાલ ક્ષેત્ર પૂરું પડતું નથી. વીરો, યોગીઓ, સુદ્ધિમતો, સાધુઓ, ધર્મવીરોપી માનવજાતના શ્રેષ્ઠ દષ્ટાંતરૂપ માનવોનાં જીવન ચરિત્રોના અભ્યાસવડે આપણમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ઉર્મિઓ ઉભરાઈ આવે છે, ઉત્સાહ વીર-પૂજા, ભક્તિ અને મહત્તા માટેની પૂજા સુદ્ધિનો ઉદ્દેશ થઈ આવે છે. યુવકમાં આ પ્રમાણે એક સ્પૃહા ભાવના આકાર પામીને ધસાય છે. તેટલા માટે દરેક શાળા લાયબ્રેરીમાં ધર્મના, નીતિના, માનસશાસ્ત્રના અને જીવનચરિત્રના ખાસ પત્રાંદ

કરેલા ગ્રંથોનો એક મહાન સંગ્રહ હોવો જોઈએ. ઉપર જે કહેવાયું તેના સંબંધમાં, બાપા-ઓથી આરંભીને ગણનાશાસ્ત્રના અતંત પર્વત વિધાના સર્વે વિભાગોમાં શિક્ષણની નવીન અને વધારે આનંદજનક રીતિયો શોધી કાઢવાનો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થઈ આવે છે. વિદ્યાની દરેક શાખાનું શિક્ષણ, શિષ્ય માટે વૃદ્ધિની એક છવંત શક્તિરૂપ બનવાની બાબતમાં, વધારે આત્મિકતા મેળવવામાં સાધનરૂપ થવામાં તથા પોતામાં ઉડા ઉતરી વિચાર કરવામાં, અસુક ગૂંચવાડ બરેહું યાન પુરૂં પાડવારૂપ મોટે ભાગે ના બનવું જોઈએ.

વિદ્યાની એક એવી શાખા છે કે જેમાં લાભકારક બાબતોના એક મોટા જથ્થાનો સમાવેશ થાય છે. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિયોના ભોમિયા બનવાનું શિષ્યોનું વલન, જે એક આવી શાખા સમાન છે. ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ આ શાખા છે; પરંતુ આ પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડે એટલા માટે, કોઈ પણ પ્રકારના પાંડિત્ય ભરેલા તરવથી તેને ખીલકુલ અલગ રાખવાની છે; શિક્ષણનું મંધ્ય ખિંડુ પ્રભુના પ્રેમરૂપ બનવું જોઈએ, તે પ્રત્યેકોત્તરોના, ધર્મશાસ્ત્રોના, ક્રિયાકાંડોના અભ્યાસરૂપ ના બનવું જોઈએ.

બાવિની શાલાની સમગ્ર વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક બનવું જોઈએ. શ્રેષ્ઠ પુરૂષોના વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં પ્રવેશ પામતાં બાલકો હમેશાં શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં આદિ-લનોમાં હરશે ફરશે; આવા પ્રકારના વાતાવરણમાં બાલ હૃદયો વિસ્તાર પામી, વિશુદ્ધ બની, બલવાન થાય છે. આ પ્રમાણે બાલકો માત્ર સ્થૂર અને માનસિકજ નહિ પરંતુ આત્મ સૌંદર્યને પણ રદમજીને મહાતાં શિખરો.

બાલકના વાસનાદેહનું કાર્વ, આત્મિક સત્યોના માનસિક અદ્યક્ષ માટેનો માર્ગ ચોખ્ખો બનાવશે,—આવા પ્રકારની સમજની અત્યંત જરૂર છે, કારણ કે જેની આપણા અંતઃકરણ સાથે એકતા થઈ હોય છે તેજ આપણા અંતરમાં ઉડું ઉતરી જાય છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર સિદ્ધાંતરૂપે કેલવણીની બાબતોમાં ચેતનાતીતનો કાર્યક્રમ ધણીજ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે, એમ દર્શાવે છે. સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે બાલકને સારી રીતબાત શિખવવી એજ કેલવણીની મુખ્ય બાબત છે, ફક્ત આજ બાબત અત્યંત અગત્યની છે. આવેજ વિચાર સેષોને ટુંકમાં પોતાના લેખમાં દર્શાવ્યો છે. તેમના લેખમાં તેઓ લખે છે, “ચેતનાતીતમાં પલટાવવાની કલાનું નામજ કેલવણી.” વિચાર અને નિર્ણયની, ચેતનાતીત પ્રદેશમાં ફેરફારી કરવાની, જરૂર સ્વતઃ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; ત્યાં તેઓ ટેવો રૂપે જણાય છે. આવે વિચાર પદ્યાન્યાય છે, પરંતુ તેનું દર્શન જીલ ભરેહું છે, કારણ કે અપૂર્ણ છે. આવી વિધિના પૂર્વે બનતી એક અગત્યની માનસિક વિધિ પ્રત્યે તે દર્શક્ય રાખે છે—એક વિચાર પ્રત્યક્ષ થવાની અને તેનો બ્યવહારમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ થવાની વિધિને લક્ષ્ય બહાર રાખે છે. યાત્રિક રીતે મેળવેલી સારી ટેવો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો નથી તેમના વિરોધિ પરિસ્થિતિયોમાં તેઓ સહજમાં વિસારે પડી જાય છે. માત્ર જેની માતવ અંતઃકરણ ઉપર સંપૂર્ણ હાથ પડી હોય છે, તેનોજ ખરા નક્કર પાયા ઉપર આધાર હોય છે, એમ કહેવા માગીએ તો માનવિના રહિર અને માંસરૂપ બની જાય છે.

સદાચારના સંબંધમાં વિચાર ચલાવતાં, સમકક્ષીન શિક્ષણશાસ્ત્ર દૃષ્ટ્યે પાંચિક રીતે મેળવેલી પ્રાપ્તિઓની ભૂમિ ઉપર ખડું છે, સાથે સાથેજ ઘણા સમયપૂર્વે તેણેજ શુદ્ધ માનસિક કાર્યના પ્રદેશમાંથી આવા પ્રકારના અભ્યાસને હાટી કાઢ્યો છે, એ વિચિત્રતા ભર્યું લાગે છે. વર્તમાન કાલે ગુણાકારના કોદાને પણ ગોખવામાં આવતો નથી અને લેખનના નિયમો ન્યાયાનુસારી સંબંધમાં સિખવાય છે. માત્ર નૈતિક શિક્ષણની બાબતોમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર પાછળ પડી જાય છે. એક દૃઢ અને ઉપયોગી ટેવ પાડવા માટે, પ્રથમ તો તેના વિચારની અંતઃકરણ ઉપર હડી અસર થવી જોઈએ, આથી એક નિશ્ચિત નિર્ણય અને ઇચ્છા યત્નોનો એક ક્રમ ઉપજી આવવો જોઈએ, પછીથીજ એક વિચાર એક ટેવના સ્વરૂપમાં પલટાઈને ચેતનાતીતના પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામે છે, આવી અમલોની બાબત પ્રત્યે તે હસદેખ રાખે છે. માનસિક પ્રયત્ન, લાગણીઓ અને ઇન્દ્રિયાનુભવોને નિયમે છે, માનવિના ચરિત્ર અને નૈતિક સુખાકૃતિને ધરે છે; આથી આવા કાર્યોનો પણ કોઈ પ્રકારે ત્યાંગ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જાણકોને કેવા પ્રકારનાં આધ્યાત્મિક સત્યો માનસિક સ્વરૂપમાં સમગ્રવંતો જોઈએ ? આવા સિદ્ધાંતોને કેવા સ્વરૂપે દર્શાવવા જોઈએ, ?

સર્વથી પ્રથમ તો જાણકોને એટલું સારી રીતે સમજાવવું જોઈએ, કે જરૂરિયાત પેટેજ આધ્યાત્મિક જીવન પણ મથામં અને અચલ નિયમોવડે નિયમાયતું હોય છે.

આ નિયમો નીચે પ્રમાણે:—

૧. પ્રેમનો અધવા એકતાનો નિયમ—આ નિયમની સમજને, સર્વ પ્રાણીમાનના બંધુબાવની બાવનાનો સ્વીકાર અનુસરે છે. ઇશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે. ઇશ્વર એક છે અને બધાં માનવો બંધુઓ છે.

૨. શક્તિ સંરક્ષણનો નિયમ—કશું ખોવાનું નથી; ધૂલિના એક કણનો, એક પણ પ્રયત્નનો, એક પણ લાગણીનો વિનાશ થતો નથી; દરેક પદાર્થ નિત્ય સ્વરૂપે જાય છે.

૩. કારણતાનો નિયમ—ઉપરના નિયમ સાથે આ નિયમનો નિકટનો સંબંધ છે. “એક માનવ જે જે વાચશે, તે તે, તેને લજીવુંજ પડશે.”

૪. વિકાસનો નિયમ—આથી સતત પ્રયત્ન અને આત્માભ્યાસની આવરખાના ઉભી થાય છે. આંતર કાર્ય વડે માનવ વિકાસ પામે છે.

૫. ક્રુપત્વનો નિયમ—આપણી પ્રકૃતિ હોવિધ છે; આસુરી અને દેવી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ તત્ત્વોરૂપે, ક્રમવાર એક વા અન્યનો વિન્યાસ પ્રવર્તે છે. મારે દેવી પ્રકૃતિની ખાતર આસુરી પ્રકૃતિના સામે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે; જાણકને હમેશાં દેવી પ્રકૃતિ સાથે એક બાજુ પામવાનું સિખવડું જોઈએ.

આધારરૂપ આવા પાંચ નિયમોના સ્વીકારથી સ્વાભાવિક રીતે આત્મશિક્ષણના પ્ર-
યોગના ઝંભિર અભ્યાસની જરૂર ઉભી થઈ આવે છે.

સર્વથી પ્રથમ તો આપણા સમક્ષ આત્માવિષેની આરોગ્યવિદ્યા ખડી થાય છે, આ-
આરોગ્યવાળા નૈતિક જીવનની મુખ્ય દશાઓ સમજવા માટે આત્મા અભ્યાસ થવાની જરૂર
છે; અને આત્મા સાથમાંજ, માનસિક કાર્યમાં ઉત્સાહક બદલાવે વર્તનની એક જીવંત ભાવ-
નાની, એક પૂજાના પાત્રની અગાય ઉભી થઈ આવે છે. આને આધારેજ આત્મ પ્રયા-
સનો પ્રવૃત્તિ પક્ષ અનુસરે છે. ભાવનાનુસાર જીવન વહનનાં દર્શન થાય છે.

આત્માની આરોગ્યવિદ્યાનો શામાં સમાવેશ થતો હશે ?

આના સંબંધમાં મને એક દૃષ્ટાંત આપવાની રજા લેવા દેશો. જેમ સ્વચ્છ આરોગ્ય-
વિદ્યાનો સમાવેશ નિયમસર નહાવામાં પ્રકાશ અને ધવનના કાર્યમાં, ખોરાકમાં, જીવનના
એક નિશ્ચિત ક્રમમાં થાય છે, તેમ આત્માની આરોગ્યવિદ્યામાં કેટલીક બાબતોની જરૂર પડે છે.

(અ) આત્મ-રેનાનઃગણિકા દિનનું, કરાવણી ભૂલોનું પૂર્વકરણ; એક પ્રકારના ઉચ્ચ
અને વિશુદ્ધ જીવન ગાળવાના સંકલ્પોનું પુનરાવર્તન; દરરોજ પ્રાતઃ અને સાંધ્યાકાલે આવાં
રનાન કરવાં જોઈએ. *

(વ) વિશુદ્ધ વાતાવરણનો સંસર્ગઃ આત્મજીવન ગાળતા લોકોનો અને સદ્ગુણોનો
સંગ; રસિક આંદોલનોનો પ્રચાર.

(ક) આત્મ-ભાનુ અને તેનાં ટીર્ણોની અસરઃ શાસ્ત્રાભ્યાસ, પ્રાર્થના અને પ્રા-
ર્યનામયધ્યાન; પ્રભાતમાં આત્મ-રેનાન પછી તૂર્ત જ આવી અસર મેળવવાનો અભ્યાસ
કરવો આત્મંત ઉપયોગનો છે.

આપણે આમાં એટલું ઉમેરીએ, કે આપણી આસપાસ વાતાવરણમાં હમેશાં અમુક
જગ્યામાં પ્રાણજનક વાયુ હોવો જોઈએ-પ્રાણજનક વાયુવડે હું પ્રભાતમાં વાચી વિચારી ધ્યાન-
માં ધારણ થયલા, આત્મવિદ્યામાં વધેલાં માનવોના એક વિચારો સચવવા માગું છું.

આત્માની આરોગ્ય વિદ્યાની આવી કેટલીક મુખ્ય બાબતો છે પરંતુ આના ખાતરી

* સરખાવોઃ—

આત્માનદી સંયમતોયપૂર્ણાસત્યાચ્છાશલિનદાદયોર્મિઃ ।

તદ્વાવગાહં કુરુપાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુષ્યતિ ધ્વાન્તરાત્મા ॥

બધા વ્યવહાર માટે આત્મ જીવનની અતિ અગત્યની દૃષ્ટાંતી ઉપયોગિતા ઉભી થઈ આવે છે. એક જીવંત ભાવનાનું અસ્તિત્વ દૃષ્ટાંત તરીકે માનવ જાતના મહા ગુરુ-જમદગ્ન પ્રત્યે પૂજ્ય ભક્તિ ભાવ રાખવો, તેમની ભક્તિ કરવી, તેમના દિવ્ય સૌંદર્ય અને ઓજસનું ધ્યાન ધરવું, એક આનંદી યત્નરૂપે પોતાની ઈચ્છાનું, પોતાના હૃદયનું અને પોતાના સર્વ સામર્થ્યનું તેમની સેવા માટે તેમને સમર્પણ, તેમના જેવા થવાનો પ્રયત્ન અને તેમના પાદાનુસરણ-આવા આવા સર્વમાં આત્માભ્યાસનો સમાવેશ થાય છે; આથી પ્રેમ સ્વયં અને તેના ઓજસવી પ્રકાશ પ્રત્યે હૃદય ખુલ્લું બની જાય છે.

પ્રાર્થના પછી ધાર્મિકધ્યાન થવું જોઈએ, એટલે મુખ્ય ગુણો અને લાભણીઓનું તથા તેમના જીવનમાં થતા દર્શનનું એક પ્રકારનું ભક્તિભાવ ભર્યું પ્રયત્નરૂપ થવું જોઈએ. દૃષ્ટાંત તરીકે મૈત્રેય પ્રકાશ સાથે સરખાવી શકાય એવી પ્રેમની લાભણી જ આપણે લઈએ, સ્વયં-કાર્યના પ્રયત્નરૂપથી જેમ પ્રકાશ વિભાજિત બની જાય છે તેમ ધ્યાનપૂર્વક પ્રયત્નરૂપરૂપે આ પશુ પ્રેમકીર્તિનું રૂપે નિમજ્જન બને છે: વિનય, ધૈર્ય, વિશ્વાસ, માયા, ગાન, નમ્રતા, નિમજ્જલાલી.

જ્યાં મુખી આપણે પ્રેમ ધરીએ, કે ક્રોધ અને દેવતા સાથમાં પ્રેમવસિ શકે છે ત્યાં મુખી આપણે તેને શુદ્ધ કરી શકતા નથી તેમ જ આપણે તેના અર્થ પશુ મહી શકતા નથી. પશુ આપણા આંતરમાં આવાકીર્તિનું પ્રયત્નરૂપ રાજીરીને પ્રતીત થતાં આપણે મર્મ, ક્રોધ, દેવ જેવા નકારાત્મક રોપાને નિહારી મંડીએ છીએ-અને આરોગી પ્રેમ તરફ મહેનત પૂર્વક ફેરવીએ છીએ. આંતરજીવનના બંધારણનો ઉદેશ રાખતા માનસિક પ્રયત્નરૂપની અગત્ય આ દૃષ્ટાંત વડે શારીરી રીતે દર્શાવાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ, કે આત્માની આરોગ્યવિદ્યા આત્મ-સિદ્ધાંતના આધારરૂપ છે. આત્માનાં વિશુદ્ધ વારિ અને વિશુદ્ધ હવામાં રનાન કરીને તથા આત્મ-માનુની અસરને અધિન બનીને માનવિ પોતાની ભાવનાનુસાર જીવન વહન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; આવા પ્રકારની મન્દા પ્રવૃત્તિમય રોવાની એક પ્રકારની કામના રૂપ બને છે. પ્રભાતમાં મહેલી પેરણાવડે આખો દિન રંગાયશે બને છે; આવી પ્રેરણાના સાધમાં જ તે દુનિયાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી પ્રેરણા એક પ્રજ્વલ, ઓજસિવ, હતાકાદક બસ સમાન છે. અભ્યાસિ જ્ઞાતે મંપૂર્ણ જનતો જ્ઞાતો દોષ છે તેવામાં જ તેનું દુનિયા પ્રત્યેનું વસન પસંદાઈ જાય છે અને આના પરિણામ રૂપે એક નવીન પ્રકારનું જીવન ઉપજી આવે છે. આત્માભ્યાસનો અંતિમ ઉદેશ આવો જ છે: એક પ્રકારનું નવીન અને શ્રેષ્ઠ જીવન ઉપજાવવું.

આવા જીવનનાં અત્યંત પ્રગતિમય અને પ્રેરિત હતાકાદક દમેમાં આત્માનુભવી માનવો જ દર્શાવે શક્તા અને સ્વાતંત્ર્યતા મુક્તિનો સમાવેશ આત્મામાં થાય છે; તેમાંથી જ ઉપાય અને શક્તિ મળી રહે છે; તેમાંથી જ પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે મુલિયાં રામવામાં દોષ છે ત્યારે આખું દેશ રોગવાળું દોષ છે અને નાશ પામે છે; જ્યારે મુલિયાંને તાનું પાપી મને છે ત્યારે દેશ પશુ પૂર્ણ બહારમાં ખીલી નીકળે છે. જો આત્મજીવનને ગ્રંથગાવી મારવામાં આવે તો માનવિની લગ્નાદશક્તિ મુક્તિ જાય છે અને જનમેનમ પ્રમંજો પ્રાપ્ત

યથા છતાંએ તેની બુદ્ધિ ઉજડ વેરાન જેવી જની જાય છે. આખા વૃક્ષને પોપણ મળવું જોઈએ, સર્વથી પ્રથમ મૂલિયાને અને માત્ર પછીથી જ થડ અને પત્રોને આત્મિક માન-વિને આત્મિક ખોરાકની જરૂર પડે છે.

“ માનવિ એકલા ખોરાકવડે જ જીવશે નહિ,”

ગૂચવારાવાળું અને જવાબદારી ભર્યું કેલવણીનું કાર્ય માથે લેતા પૂર્વે માઆપ અને શિક્ષકોએ સમજવા જેવી આવા પ્રકારની સત્ય બાજતો છે, આવા ઉત્સાહી વલનને લીધે તેઓ પોતાની પરિપૂર્ણતા સાધવા તરફ અચૂક રીતે ટ્રોત્સાહિત બનશે; તેઓ ધાર્મિક આત્મતાને જાગ્રત બનાવવાની બાજતને કેલવણીના મુખ્ય આધાર રૂપ માનતા થશે, આના અનુસરણ રૂપે જીવનમાં નૈતિક તત્ત્વો પ્રવર્તમાન બનશે.

વિપરનાનો માર સંબંધ કરતાં આપણે નીચેના સિદ્ધાંતો દર્શાવીએ:—

- ૧—કેલવણીનો અનિન ઉદ્દેશ ધાર્મિક આત્મતામાને જાગ્રત બનાવવાનો છે.
- ૨—માટે નૈતિક, ધાર્મિક અને કલ્પવિપરક સિદ્ધાંતોના એકીકરણની જરૂર છે.
- ૩—ધાર્મિક આત્મતામાંથી કર્તવ્યનું, નૈતિક જવાબદારીનું અને આત્મ-શિક્ષણની જરૂરનું માન થઈ આવે છે.
- ૪—આત્મ-શિક્ષણદ્વારા આત્માની આરોગ્ય વિદ્યા, આત્મ કેલવણી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.
- ૫—આત્મ-શિક્ષણદ્વારા કમવાર, સામાન્ય શ્રેય માટેની પ્રતિભા અભિલાષા ઉપજી આવે છે, એટલે, નવીન જીવન ઉપજાવવાની અને પ્રવૃત્તિમય સેવાની અભિલાષા ગોપાય છે.

વનવાસિ રાજા.

(અનુસંધાન ગતાંજથી.)

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—વન.

(હેમુપટેલને રાજાના સિપાઈઓ પાછા હાથમાં રાજાના મહેલમાંથી ઉપાડી લાવી ને ઝાડ નીચેથી તેને ઉપાડી લુગ્યા હતા તેજ ઝાડ નીચે મુકી જાય છે. ચોટીવાર પછી હેમુપટેલ જાગ્રત થાય છે.)

હેમુ પટેલ—(પ્રધાનને જોઈ) ઓ મારા પરધાન! એમાં હતો તું? લ્યા તને હદ કરી કરીને હું થાક્યો (વીરસિંહ તરફ જોઈને) અરે લ્યાઓ મારા હપ્ત! તુંયે એમાં હતો? અરે! માફે ઓહું કેડીતું એમાં સે? (પોતાનો આગસો પોશાક રાજ્યએ પહેરેલો જોઈ) આ રીધું માફે કેડીધું.

જયમલ—ચૂપ રહો. હેમુ પટેલ! બોલ બોલ ન કરો. તમે આ બધું કોની પાસે બેલો છો. હું મહારાજા જયમલ છું એ શું તમે નથી જાણતા?

વિદ્યાસાગર—હેમુ પટેલ! તું મને તારો પ્રધાન કેમ કહે છે. હું તારો પ્રધાન કેમ કહે છે. હું તારો પ્રધાન છું? તું વળી ક્યાંનો મોટો રાજા! હું તો વળી? તું ગાંડો થયો છે કે શું?

વીરસિંહ—લ્યા હેમલા તુંને તારો સીપાઇ કેમ કહે છે? હાથ તારી અક્ષત ખરી ગઈ છે કે શું? હું તો આ મહારાજા જયમલનો સીપાઇ છું તને જાણજે છે કોણ?

હેમુ પટેલ—પણ તાણે હું રાજા નહીં અરે! (સેનાપતિને બતાવી) આ રીથો મારો લહકરનો ઉપરી. હું રાજી શું તમે હ'ધા હમ અમ 'કરો સો! લાવો માફે કેડીધું.

(બધા ખૂળ હસે છે.)

જયમલ—હેમુ પટેલ! રાજા તો હું છું.

હેમુ પટેલ—હું શું.

જયમલ—નહીં, હું છું. તું:રાજા હોય તો તારો પ્રધાન ક્યાં, સીપાઇ ક્યાં લહકરનો ઉપરી ક્યાં?

હેમુ પટેલ—આ રીથો મારો પરધાન! છનેજ મને હાઈ હાઈ ખાવાનું દીધું 'તું (વીરસિંહને બતાવી) આ રીથો મારો હપ્ત (સેનાપતિને બતાવીને) આ મારો લહકરનો ઉપરી, હંધુય સે તમે અમ કોસોઝી હું રાજા શું, માફે કેડીધું લાવો.

જયમલ—હેમુ પટેલ! તમે રાજા નથી, તમે કાલે રાતે ખેતરમાં પીપળાના જાડ નીચે સુતા હતા ત્યારે ત્યાંથી ઉઘમાં ઉપાડી લાવી આ રાજાનું કેડીધું પહેરાવી તમને ખોટા રાજા બતાવ્યા ને આ બધા તમારા ખોટા પ્રધાન, સીપાઇ તથા લહકરના ઉપરી ચર્ચ ગયા. થોડીવાર સુધી તમને ખોટા રાજા રાખી પાછા તમારા ખેતરમાં મુકી આવ્યા ને પાછા હેમા પટેલ બનાવી દીધા.

હેમુ પટેલ—(આશ્ચર્ય પામી) હેં ? ઇમ સે ? તારો તો મને ખોટો રાજો કહરો ! ને પાસો હેમલો ને હેમલોઝ રાજાઓ. પણ ઇમ હું કામ કઈ ?

જયમલ—હેમુ પટેલ ! તમે કહેતા હતા કે હું ખેતરનો રાજા છું. ખરું ને ?

હેમુ પટેલ—હા, મોંરાજ !

જયમલ—તેથી તમને યોડીક વાર સાચા રાજા બનાવ્યા. હેમુ પટેલ હવે જુઓ ! ખેતરમાં જાઓ અને મહેનત કરી અનાજ પેદા કરો. તમે તો પટેલ છો તમારે રાજા થઈને શું કરવું છે ? ખૂબ ધ્યાન દઈ ખેતર ખેડો. જા વીર-સિંહ ! તેને ખત્તનગી પાસેથી વીસ રૂપીઆ અપાવજો.

હેમુ પટેલ—અરે મોંરાજ ! આ કોણ કીધું ! યોડીકવાર હાઈ મને અમ રાજા બનાવતો, મોંરાજ પાસું ખેતરે ઝીતું હમમું લાગે સે. એ મોંરાજ ! આલો ખેમો ને રામો મારી મહકરી કરહે.

જયમલ—જા હેમુ ! જા હું તને વીસ રૂપીઆ આપું છું તેમાંથી એક સાઈ ધર અને એક સાઈ કેડીયું લે જો, ને મહેનત કરી તારા ખેતરમાંથી ખુબ અનાજ પેદા કરજો.

જયમલ—(તેના ગયા પછી પ્રધાનને) પ્રધાન ! આ હાર્યરસપૂર્ણ નાટકે હુંક સમય બજવી આપણે આનંદ મેળવ્યો. પ્રધાન ! તમારું કહેવું સાચું જ છે કે આપણે કર્તવ્યથી કંટાળવું ન જોઈએ. હવેથી હું મારા રાજા તરીકેનાં કર્તવ્યો બરાબર બજાવીશ અને અનેક આપણે છતાં કર્તવ્ય પયથી વિમુખ થઈશ તહીં (બધા જાય છે.)

સમાપ્ત.

કલકત્તા.

તા. ૧૩—૬—૧૩

ચાંપશી વિદ્યુતદાસ હરેશી.

॥ શ્રી રામ ગીતા ભાષ્ય ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

વિચાર:—વેદાંત વાક્યોને ^{૧૩}તથા ગુરુ વચનોને વારંવાર સ્મરણ કરવાં તથા ત્રણ દેહથી ભિન્ન સાક્ષી^{૧૪} રૂપ જે આત્મા તે જ આરૂં સ્વરૂપ છે, એવું વારંવાર વિચારવું તે વિચાર કહેવાય છે, આને મનન પણ કહે છે.

અભ્યાસ:—જે યથાર્થિત વસ્તુ છે, તેના સ્વરૂપને યથાર્થિત જાણવા વારતે શ્રદ્ધાપૂર્વક યત્ન કરવો તેને અભ્યાસ^{૧૫} કહે છે સ્વરૂપનું યથાર્થિત જ્ઞાન થવામાં સ્થિર વૃત્તિની જરૂર છે તે વૃત્તિ પાંચ પ્રકારની છે. ૧ પ્રમાણ, ૨ વિપર્યય, ૩ વિકલ્પ, ૪ નિદ્રા, ૫ સ્મૃતિ.

(૧). પ્રમાણ:^{૧૬}—અંતઃકરણની વૃત્તિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા નીકળી બહારના પદાર્થોનું કોઈ પણ જાતની ઝાંતિ વગર જ્યાં હશે ત્યાં છે તેવું જ્ઞાન કરાવે તે પ્રમાણ વૃત્તિ કહેવાય છે.

(૨). વિપર્યય:^{૧૭}—તાદાત્મ્યતાના દોષથી, નયનોના દોષથી અથવા અન્ય કોઈ દોષથી એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનું દેખાવું તે જેમ સીપમાં રૂપ દેખાય છે તે, સીપમાં રૂપાના જેવા ચકચરીત પણા રૂપી તાદાત્મ્ય દોષથી બાંધે છે. જેવરીમાં સર્પ બાંધે છે તે અર્થ.

૬૩. પ્રત્યેક શરીર ધારણ કરનાર જે સમગ્ર જ્ઞાન (મિથ્યા જ્ઞાન) તે મિથ્યા જ્ઞાનનો અંત (છેવટ અથવા નાશ) તેને જ વેદાંત એવી સંજ્ઞા છે; હવે એ મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ કરવાનું તથા નિરાકાર સ્થિતિ આપવાનું જે શાસ્ત્ર (શીક્ષણ તેને જ વેદાંત કહે છે (વિપ્લુજાવા).)

૬૪. જ્ઞાન, જ્ઞાન જેવના આવિર્ભાવ તિરોભાવનો ચાતા (જાણનાર) સ્વયમેવ આ-વિર્ભાવ તિરોભાવ રહિત સ્વયંજ્યોતિ તે સાક્ષી એ પ્રમાણે કહેવાય છે. અથવા વ્યક્તિ સંઘાત ઉપદિત ચેતન જીવ સાક્ષી છે, અને સમષ્ટિ સંઘાત ઉપદિત ચેતન ઇન્દ્રિય સાક્ષી છે.

૬૫ પતંજલી ભગવાન અભ્યાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહે છે કે, તત્ત્વ-સ્થિતૌય-હોડ્ડ્યાસ: । યો ૧-૧૩ રાજસતામસ વૃત્તિ-ચ-અથ યથેલા ચિત સત્ત્વની સાત્ત્વિક વૃત્તિ પ્રવાહ રૂપા એકાગ્રતા અર્થે યમ નિયમાદિ સાધનોનું ઉત્સાહ પૂર્વક અનુદાન કરવું એને અભ્યાસ કહે છે.

૬૬. પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ । પતંજલી સમાધિપાદ ૭ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ પ્રમાણ વૃત્તિઓ છે. તે દરેકની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા જેવા ઇન્દ્રિયનાર યોગ દર્શન સમાધિપાદમાં જોવું.

૬૭. વિપર્યયો મીઘ્યાજ્ઞાનમતદ્રુપમતિષ્ઠમ્ ॥ યો. સ. ૮ પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં સ્થિત નહિ રહેનાર તે મિથ્યા જ્ઞાન.

કારનાં દોષે કરી બાધે છે; અને શંખમાં પીતાંબ બાસે છે તે નેત્ર રૂપી કરલુમાં કમલાના રાગ રૂપી દોષથી બાસે છે.

(૩). વિકલ્પ: ૧૮—શંખ માનથી જ વ્યવહાર થતો રહે, પણ વસ્તુતાએ કાંઈ ન હોય તે. જેમ પ્રશ્નનું ચૈત ય, રાહુનું શીર ઈલાહિ, પ્રશ્નનું ચૈતન્ય એમાં પુરૂષ અને ચૈતન્ય એ બે કાંઈ ભિન્ન પદાર્થ છે નહિ. ચૈતન્ય રૂપ જ પ્રશ્ન છે. તેમજ, રાહુનું શીર". એમાં રાહુ શીરે રૂપ છે. પણ રાહુ અને શીર એ બે ભિન્ન નથી. એવી રીતે વસ્તુતાએ ભિન્ન નથી છતાં શબ્દથી જ માન બોલાય છે.

(૪). નિદ્રા: ૧૯—નમ્રત તથા સ્વપ્ન વૃત્તિનો અભાવ કરનારો તમોગુણ જેનો વિષય છે, તે નિદ્રા વૃત્તિ કહેવાય છે, કેમકે સુષુપ્તિ કાલમાં તમોગુણ રૂપી એક આગાન જ રહે છે.

(૫). સ્મૃતિ: ૨૦—પ્રથમ કાલમાં અનુભવ કરેલા વિષયનું જે સ્ફુરણ થવું તે સ્મૃતિ કહેવાય છે.

જ્યારે અંતઃકરણ એ પાંચે વૃત્તિઓથી સહિત માય છે; ત્યારે તે આત્મસ્વરૂપ તરફ લાગે છે. એવા અંતઃકરણના પ્રવાહને સ્થિત કહે છે. તેવું સ્થિત અંતઃકરણ કરવા વારને શ્રદ્ધાપૂર્વક વારંવાર આમલથી ચલત કરવો તે અભ્યાસ કહેવાય છે. તે અભ્યાસ બે પ્રકારનો છે. ૧ દૃઢરૂપ, ૨ અલ્પરૂપ.

(૧). દૃઢરૂપ:—જે દીર્ઘકાલ પર્યંત આદર સહિત નૈરંતર કરવામાં આવે તે, એને દૃઢભૂમિ પણ કહે છે.

(૨). અલ્પરૂપ:—આત્મજ્ઞાનના નિગિતકચયિત્ કચયિત્ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે.

વૈરાગ્ય:—વિષયો વિષે પ્રીતિથી સહિત થવું તેનું નામ વૈરાગ્ય તે વૈરાગ્ય બે પ્રકારના છે.
૧ અપર, ૨ પર.

(૧). અપર વૈરાગ્ય:—તેના ચાર પ્રકાર છે. ૧ યતમાન, ૨ બ્યતિરેક, ૩ એકેન્દ્રિય ૪ વશીકાર.

૬૮. શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુચૂંચ્યો વિકલ્પ: ચો. સ. ૯. શંખ વડે ઉપભવેલા ગાન પછી અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારી નિર્વિષય વૃત્તિ તે:—વિકલ્પ.

૬૯. અમાવસ્યવાલમ્બનાવૃત્તિનિદ્રા, ચો. સ. ૧૦ નમ્રત તથા સ્વપ્નની વૃત્તિઓના પ્રવિષયમાં કારણ જે તમસ જ જેનો વિષય છે તે વૃત્તિ.

૭૮. સંસ્કારમાત્ર જન્ય જ્ઞાનસ્મૃતિ: સંસ્કાર માત્રે કરી જે જ્ઞાન થાય તે સ્મૃતિ કહેવાય. ૫. સ. વિષે વધારે જાણવાની ઈચ્છાવાને તરવોનું સંધાનમાં અપ્રમાણ વિષય જુઓ.

(૧). યતમાનઃ—સંસારને દુઃખ સ્વરૂપ જાણી સંત પુરુષોની સંગત કરવી, તથા સંસારનાં સુખોને મિથ્યા સમજી ઇશ્વરના સ્વરૂપ જ, પ્રાપ્તિ વાસ્તે જે પ્રયત્ન કરવો તે યતમાન વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

(૨). વ્યતિરેક—સંતપુરુષોના શરણમાં જઈને સતકથાઓનું શ્રવણ કરે, અને વિચારે કે મારામાં કંઈ કંઈ દૈવી સંપત્તિ તથા કંઈ કંઈ આસુરી સંપત્તિ છે. અને તે સત્ સંગથી યજ્ઞ દોષનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે આસુરી સંપત્તિને ધટાવે, અને દૈવી સંપત્તિને વધારે, તથા કયા કયા દોષો રહ્યા એ સંબંધી તપાસ કરતો રહે, તે સ્થિતિને વ્યતિરેકવૈરાગ્ય કહે છે.

(૩). એકેન્દ્રિયઃ—બહારના વિષયો દૂર થયા હોય, પરંતુ વાસનાથી મનમાં વિષયોની ઝાંઝક ઝાંઝક રમણિકતા રહી ગઈ હોય તે સ્થિતિને એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય કહે છે.

(૪). વશીકારઃ—આ લોક તથા સ્વર્ગાદિકલોકોના ભોગથી તૃપ્ત રહિત, અને દૃશ્ય પ્રપંચના સર્વ પદાર્થો પરથી રાગ રહિત થવું તે સ્થિતિને વશીકાર વૈરાગ્ય કહે છે.

(૫) પરવૈરાગ્યઃ—પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં જોટલાં પરિણામ છે, તે સર્વમાં તૃપ્ત રહિત તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે, ત્યારે આ પરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાતિ આત્મ તત્ત્વ વિષે સ્થિત થાય છે.

જ્ઞાન સર્વ રૂપ છે, કામ્ય કર્મો તમે જોટલે અધારા રૂપે છે, તેથી અવિદ્યાનો નાશ કરવા કર્મ સમર્થ નથી, જ્ઞાન જ સમર્થ છે. આ પ્રકારે કર્મની ગૌણતા, અને જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા શ્રવણ કરી સિખરે સ્થિત થવાની ઇચ્છાવાલા શ્રી લક્ષ્મણજી પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે નીચે પ્રમાણે કહેતા હતા.

આંહિતક મુક્તિનું કારણ જ્ઞાનનું મંડન કરી, કર્મથી મુક્તિ થાય છે, તેનું મંડન કર્યું હવે પછીના શ્લોકમાં કર્મ અને જ્ઞાન એ બંનેથી મુક્તિ થાય છે એવો લક્ષ્મણજી પોતાનો સિદ્ધાંત જણાવી સંકા કરે છે કે—

નનુક્રિયા વેદમુક્તેન ચોદિતા ૦

સુયૈવ વિદ્યા પુરુષાર્થ સાધનમ ॥

કર્તવ્યતા માણ્યત્વઃ મત્તોદિતા,
વિદ્યાય સહાયત્વમુપૈતિતા પુનઃ ॥૧૧॥

ભાવાર્થ:—શંકા:—જેમ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન વેદે કહ્યું છે, તેમ પ્રાણિઓને કરવા યોગ્ય કર્મો પણ મુક્તિનું સાધન છે, એમ પણ કહ્યું છે. માટે જ્ઞાન અને કર્મ બંને સાથે રહીને મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન:—અગ્નિહોત્ર તથા અધ્યમેષાદિક કર્મો પણ જ્ઞાનની પેઠે શ્રુતિપ્રતિષ્ઠાપિત છે. તે મોક્ષનું સાધન જેમ જ્ઞાન છે. તેમ કર્મ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ઋતેજ્ઞાનાન્ન મુક્તિ એ શ્રુતિ જ્ઞાનવિના મુક્તિ નહિ હોવાનું કહે છે. તેમ ઉમાક્યામેવ પદ્મક્યાં ચચાલે પશ્ચિનાંગતિઃ । તથૈવ જ્ઞાનકર્મકૃપાં પ્રાપ્યતે વ્રહ્મશાશ્વતમ । જેમ પક્ષી બંને પાંખો વડે કરી આકાશમાં ઉડી શકે છે, પણ એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી, તેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને સાધનો સિદ્ધ થયા પછીજ મુક્તિ મળે છે. આ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મો કરવાં એ પ્રાણિઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને એ કર્મો કરવાની આવશ્યકતા એટલાજ માટે છે કે તે જ્ઞાન વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરવામાં સહાયક થાય છે. નિષ્કામ કર્મ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તેથી કર્મ પણ જ્ઞાન થવામાં સહાયક હોવાથી મોક્ષના સાધનરૂપ મનાયું છે.

ઉપરના શ્લોકમાં જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને મોક્ષના સાધનરૂપ છે એવો શંકાસ્થે પોતાનો સિદ્ધાંત લક્ષ્યથ્વગ્રએ જણાવી, પુનઃ પણ નીચેના બારમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં એજ આશય જણાવેલો છે, અને તેના ઉત્તરાર્ધમાં જ્ઞાનનેજ સ્વતંત્ર કહેલું છે. તેનું નિષ્પણ આ બારમા શ્લોકવડે કરે છે.

કર્માકુનો દોષપિ શ્રુતિર્નિર્ગો
તસ્માત્સદા કાર્યમિદં મુમુક્ષુણા ॥
નનુ સ્વતંત્રા ધ્રુવ કાર્યકારિણી
વિદ્યાન કિંચિન્મનસાપ્પેક્ષતે ॥૧૨॥

ભાવાર્થ:—કર્મ ન કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ સર્વદા જ્ઞાનની સાથે કર્મ પણ કરવાની જરૂર છે. [સિદ્ધાંતિ શંકા કરે છે કે,] એમ નથી, પણ જેમ તેજ બીજ કાઢતી પણ સહાયતા વગર અધિકારને નિવૃત્ત કરવા સમર્થ છે, તેમ વિદ્યા અર્થાત્ જ્ઞાનને મોક્ષ ફલ આપવામાં બીજ કાઢતી સહાયતાની આવશ્યકતા હોતી નથી.

વિવેચન:—કર્મો ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે. ત્હેવેજ દોષ વિધવિના કર્મોના ત્યાગ કરવાથી પણ લાગે છે એમ વેદમાં કહ્યું છે. વેદમાં જે વર્ણશ્રમ ધર્મની પરિપા-

હતા કરવાની આગા કરી છે, તે પ્રભાણે નહિ કરનાર પુરૂષ પાપી થાય છે. તેથી મુમુ-
ક્ષુને કર્મ કરવાની અવશ્ય જરૂર છે. કર્મ વિનાનું એકદું જ્ઞાનજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિષે સમર્થ
યદ્ય શક્યું નથી, કેમકે કર્મ કર્યા વના અંતઃકરણની શુદ્ધિ યદ્ય શક્યતી નથી, અને કર્મથી
રહિત અશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અનર્થનું હેતુ થવાનો વધારે સંભવ
રહે છે. માટે કર્મ કરવાં એ વધારે યોગ્ય છે. તયોસ્તુકર્મ સંન્યાસાત્કર્મયોગોવિશિ-
ષ્ટ્યતે । આનું વચન શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ અર્ચુન પ્રત્યે કહ્યું છે. કર્મ કરવાથી અંતઃ-
કરણ શુદ્ધ યદ્ય જ્ઞાનની ધૃત્તિ પ્રગટે છે, ત્યારે તે સદ્ગુરના ચરણને પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્-
ગુર તેને અધિકારી જાણી જ્ઞાનનો ઉપદેશ શ્રવણ કરાવે છે, અને તે ગુરુએ શ્રવણ કરા-
વેલા જ્ઞાનનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી તે સાધકને તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર યદ્ય મોક્ષ સિદ્ધિ
થાય છે, માટે મોક્ષના સાધનમાં કર્મ પણ મૂલ કારણ છે. જેમ મૃતિકા વિના ધટ સંભ-
વનો નથી, તેમ કર્મ વિના જ્ઞાન સંભવતું તથી ? આથી શંકા લક્ષમણજીની શ્રવણ કરી
સમાધાનમાં પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજી કહે છે કે, હે લક્ષમણ મોક્ષ વિષે જ્ઞાન સ્વતંત્ર હો-
વાથી તે ખીજન કોઈ સાધનની અપેક્ષા રાખતું નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાં કર્મો
કરવાની જરૂર છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો નિષ્કામ કર્મોવડે,
કામ્ય કર્મોવડે થતી નથી. યદ્યાર્થિક સકામ કર્મોથી તો સ્વર્ગાર્થિક લોકની પ્રાપ્તિ થાય
છે, કે જે સ્વર્ગાર્થિક લોકવિષે વિષયશુષ્ણની આદુર્યતા હોવાથી પ્રમાદજ થાય છે.
તેથી તેની પ્રાપ્તિની કુશલતા સંભવતી નથી, અને કદચિત્ત વેદે યોગ દુઃખથી બચારી
(અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવા સકામ કર્મો કરવાની આગા આપી) મહાન દુઃખમાં નાખે તો
(અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થે કરાતાં સકામ કર્મોથી સ્વર્ગાર્થિક નથર લોકની પ્રાપ્તિરપ મહાન
દુઃખ) દુઃખનો આપનાર વેદજ થાય. તો તે દોષ વેદ ઉપર ન આવવા માટે કામ્ય ક-
ર્મોનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ શ્રેષ્ઠ છે.

પુનઃ સમુચ્ચયવાદી, ઉપર કહેવામાં આવેલી યુક્તિનું પણ ખંડન, નીચેના તેરમા
શ્લોકવડે કરે છે.

નસત્પ કાર્યોઽપિ દિયદ્વરધ્વરઃ,

પ્રકાસતેઽન્યાનપિ કારકાદિકાન્ ॥

તથૈવ વિદ્યા વિધિતઃ પ્રકાશિતૈ.

વિશિષ્ટ્યતે કર્મભિરેવ મુક્તયે ॥૧૩॥

ભાવાર્થઃ—(પ્રતિવાદિ) નિશ્ચય કરીને કહું છું કે આ વાત સત્ય નથી, કેમકે યદ્ય
જેમ ખીજ સામગ્રીઓની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન પણ વેદ વિદિત કર્મોની
અપેક્ષા રાખે છે; એટલે કર્મ સંયુક્ત જ્ઞાનજ યુક્તિનું કારણ છે.

વિવેચના—શ્રી રામચંદ્રજીનો ઉત્તર સાંભળી લક્ષમણજી કહેલા લાગ્યા કે હે મહારાજ
આપ કહો છો કે, જ્ઞાન સ્વતંત્ર છે, અને તે કોઈ સાધનની અપેક્ષા રાખતું નથી, આ

આપનું કહેવું મને સત્ય લાગતું નથી, કેમકે શ્રુતિ કહે છે કે, સત્યકાર્યો અક્ષરયં હૈવ
 ચાતુર્માસ્ય યાજિનઃ સુકૃતં મર્વતાંતિ શ્રુતેઃ। આતુર્માસ આદિ યજ કરવાવાળા પુરુષ-
 વાન પુરુષ અક્ષય ફલને પ્રાપ્ત થાય છે? આ પ્રકારે વેદ પ્રતિપાદિત નાશ રહિત યજ્ઞાદિક
 કર્મના ફલને આપ નાશમાન કેમ કહો છો? માટે આપનું કહેવું યોગ્ય જણાતું નથી.
 વળી અનુમાન કરીને જોઇએ તો જેમ અનેક પ્રકારના કર્મ કરનારાની સહાયતા વડેજ
 ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ વિદ્યા પણ અનેક પ્રકારનાં અગ્નિ હોનાદિક જે કર્મ છે, તેની
 સહાયતા વડે કરી શુક્તિ સંપાદન કરવા સમર્થ થાય છે, માટે સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યા
 જનિત ફલ સિદ્ધિને લીધે કર્મને અવરથ અંગીકાર કરવાં પડે છે. અર્થાત્ કે જેમ યજ,
 ગંગા તિરાદિક ઉત્તમ દેશ, અહ્યાદિક ઉત્તમ કાચ ઈલાદિક સામગ્રીઓની અપેક્ષા રાખે છે,
 અને તેના દ્વારા આધર્મ ફલ પ્રદ થાય છે, તેમ જ્ઞાન વિધિવાક્ય વડે પ્રકાશ કરેલાં અગ્નિ
 હોનાદિક કર્મની સહાયતા વડેજ શીઘ્ર શુક્તિ દાયક થાય છે.

સમુચ્ચ વાદી (પૂર્વ પક્ષી) એ ઉપરના શ્લોકમાં જે શુક્તિ કહી તેનું આ નિચેના
 શ્લોકથી ખંડન કરે:—

કેચિદ્વદન્તીતિ વિતર્કવાદિન
 સ્તદપ્યસદ્વદિરોધકારણાત ॥
 દેહાભિમાનાદભિવર્ધતે ક્રિયા
 વિદ્યાગતાદંકૃતિનઃ મસિદ્વચતિ ॥૧૪॥

બાવાર્થ—આ શાંભળી શ્રી સમચંદ્રએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ઉક્તરા તર્ક વાલ્મી
 મીમાંસકો જ વિશેષ કરીને કર્મનું પ્રતિપાદન કરી તેને જ મોક્ષનું સાધન માને છે એવાત
 સત્ય નથી, અને તેમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે, કેમકે, કર્મ તો દેહાભિમાનથી થાય છે,
 અને જ્ઞાન તો દેહાભિમાન રહિત યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાન તથા
 કર્મનો પરસ્પર વિરોધ છે.

વિવેચન:—વિતર્કવાદી મીમાંસકો તો વિશેષે કરીને કર્મને જ પ્રધાન ગણે છે. ઉપર
 અને અધમ સ્થિતિ એ બંને ક્રિયાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિષે મીમાંસકો દ્વંદ્વિત
 આપે છે કે, યાત્યધોધો યજ્ઞત્યુચ્ચૈર્નર સ્વૈરેવ કર્મભિઃ । કૃપસ્ય ચ્ચનિતા યદ્યન્પ્રા-
 કારસ્યૈવ કારકઃ ॥ ક્રવાના મોહનારની ગતિ નીચે જ થાય છે; અને કિલ્લાના જનાવ-
 નારની ગતિ ઉર્ધ્વ થાય છે. એ રીતે અશુભ કર્મ કરનારની ગતિ નરકાદિક અધો પ્રદેશમાં
 થાય છે; અને શુભ કર્મો કરનારની ગતિ સ્વર્ગાદિક ઉર્ધ્વ લોકમાં થાય છે. પોતાનાં કરેલાં
 કર્મો જ સુખ યા દુઃખની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં કારણ રૂપ છે, શુભ કર્મોથી સુખ અને અશુભ
 કર્મોથી દુઃખ થાય છે, માટે અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ જે સ્વર્ગ રૂપ મોક્ષ તેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત
 શુભ કર્મો અવરથ કરવાં જોઈએ, આહતું જે પ્રતિપાદન કરે છે, તેનો મત પણ મોક્ષના

કારણમાં વિરોધી છે; કેમકે મોક્ષ માર્ગ અદૈત અને અસંગ છે. તેને વિષે સંગ માર્ગ ને ક્રિયા કર્મ ખતાવનાર દૈત પ્રપંચ તેને પ્રતિષાદન કરનારનું મત કેવી રીતે સહાક થઈ શકે? અર્થાત્ ન જ થઈ શકે. માટે એ મીમાંસકોનો મત મોક્ષ માર્ગમાં—વિરોધી છે. કર્માદિક ક્રિયા તો અનાત્મ પદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ થવાથી જ થાય છે, અને જ્ઞાન તો અહંકાર રહિત થવાથી જ થાય છે: દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્માનિ । યત્ર તત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ । માટે કર્મ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ છે.

(અપૂર્ણ.)

.શ્યામચંદ ગોવર્ધનદાસ.

બુદ્ધોપદેશ આપણને શું શીખવે છે.

“યમકવર્ગ” નામના પ્રકરણમાં મહાત્મા બુદ્ધનો અમૂલ્ય ઉપદેશ વાંચવામાં આવ્યો કે “આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારોપર આધાર રાખે છે અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે.” શક્તિ આ સત્તર શબ્દો કેટલો બધો આશ્ચર્યજનક બોધ આપે છે.

દુનિઆની અંદર મનાતા સુખ દુઃખનો આધાર આપણા પોતાના આચાર વિચાર અને વર્તન ઉપર રહે છે, કારણ કે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં ‘સંસાર’ના માફક વિચારોને અંગે આપણું વર્તન પણ તેજ પ્રમાણે થાય છે, કે જેથી કરીને સારા વિચાર અને વર્તનને અંગે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને નફારાને અંગે દુઃખ પેદા થાય છે. તો આપણે હમેશાં, ઉઠતાં, બેસતાં, હાલમાં ચાલતાં, સૂતાં, જાગતાં, કે સુષુપ્તિમાં પણ હૃદયને વિષે ખરાબ વિચારોને આદર નહિ આપતાં સદ્વિચારો જ સન્માન દેવું કે જેથી કરીને સદ્વિચારને અંગે ઉત્પન્ન થતાં સદ્વર્તનથી, આપણે સુખી જ થઈ શકીએ; વળી જીવનના પ્રવાહમાં વહેતા આત્માને આ સંસાર સમુદ્રમાં એક જ જાતનાં સુખ દુઃખ હોતાં નથી, પણ અનેક જાતનાં હોય છે.

ત્યારે ચાન્તિકર પદાર્થોથી, રસનાને મીઠા ભોજનથી, નામીકાને સુવાસિત—સૌગંધિક વસ્તુથી, ચતુષ્કોને પ્રિય વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવાથી, અત્યંત સુખ થાય છે. તેમજ કર્ણને પ્રિય—સુખદ, શાન્તિદ, અને આનંદ દાયક શબ્દો સાંભળવાથી સુખ થાય છે, માટે જો હૃદય સમુદ્ર સદ્વિચાર ૩૫ મિષ્ટ અને મધુર—અમૃતમય જળથી સંપૂર્ણ ભરેલ હોય તો તેનો પ્રવાહ સુખદારા અમૃત ઝરણ સમ સુમિષ્ટ જ વહેવાનો કે જેથી કરીને કર્ણ ૩૫

આવૈકા—
એક એક પ્રાચીન સિદ્ધિ
અને એક પ્રાચીન સિદ્ધિ

સુદર્શન.

આવૈકાલ નવિવાર્ધ (વિવેક)

—

(કર્મ-ગુહ્ય રામય-સાહિત્ય-એમનાં ગ્રંથો અને રચનાઓ (વિચાર.)

“ સત્યં પરંધીમહિ ”—ભાગવત.

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૯]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૩.]

એક મિજમાન વિરાડરને.

એમ !

અયે મિજમાન ! મૂળા તૂં ન બોલ્યો બોલ એકે શું ?
અગર મયમાને આવીને નચામાં બાન બૂલ્યો શું ?
કલાલી મરત મરતાની ! ગુફાની રંગ રેલી શું ?
તમાચા તોરમાં મારી ! મહાવી એર લાલી શું ?

નિગર અશરાર તહાર શું મરીખી ઘેનમાં નાલું ?
મગર અશુ નિહાળ્યું ના ! હમે તો એકે પશુ તહાર ?
ગિરાદર ! ધરિક દર્વેશો નિગરની રૂબરૂમાં રહે છે ?
મગર બહાવાં બધાં રૂબરૂ ચીરી ખુદ્દુ કરી દે છે ?

સલામત ના નિગર તહાર ? અગર મહાર સલામત ના ?
મગર ચર્મિન્દ થઈને શું નિગર બોલી રાક્યો : તૂં ના ?
સનમ-સરકારની તહારે રજા લેવી ઘટે તો લે ?
અગર કે એત આવેખી હકીકત એ જાણવી દે !

કમળ રહને કર્યો, કપ્પારે? કહ્યો છે કપ્પખાનું એ !
 સનમ સાડી ખિરાજે કપ્પાં? અગર મયખાનું કપ્પાં છે એ !
 મુલાયમ પંખી અવમમરૂ । પસારો પાંખ્ય ફૂટેલી ।
 ગિગર અસ્માનમાં ઉડી હવા કપ્પાં ઓર ચૂમેલી !

બદન જઈ. દરદ વહાલા । ન રહેવાનું સહી લેજે ।
 ઇજન વહોયું સનમ કિલનું જનમ રૂપદી બની રહેજે ।
 શરાખી રંગની સાડી બદન પર તું લપેટી લે ।
 સનેમ-મહતાબ-મહબૂબની બહા । કુર્નિશ બગવી લે ।

શરમ ત્હાં રૂઢમ થાતી ના । શરમ ત્હાં શહ સમાતી ના ।
 મરદ શીટી બની મહેરી । બદન બાન બૂલી જા ।
 હમ્મારા માર્ગમાં મુશિદ હજારો ઓસિયા આંશક—
 છૂપા માશકની ઝુલ્ફે । અજબ મુશબો ચૂમે બેશક ।

મુસાફિર યહ મજત કાપે । ફૂડમ હકારનો માગે ।
 ન કરવી મુશન મુશ્કિસી । ‘ફરી હાત’ ને આહો ।
 જલાવી દે ! જલાવી દે ! ગિગરના ખાર જહરી તું ।
 ખિરાદર । હરખી આત્રમમાં સનમ સાથે ખિરાજે તું ।

શરાખી પી થયા એલા । મળો મુશિદ મહેને ઘેલો ।
 દિયાની યારીમાં બેઠું મુમાયું? છે મજા યારો ।
 શિરાજ જામ પી આહો । યથો ઇસ્કે મિત્રાઝી દૂ ।
 તરસ જારી છીપાવાને, ઈશાની એજ પીજે તું ।

સંસ્થિતિ ભોગ.

ભાઈ! સ્થિતિ વિષમતા સઘળી બની છે।
રે! દુસ્થી પણ અગળી ન એ રહી છે।
એકાદાને જ સહયો નહી એ લખી છે,
ઉચ્ચારવાનું તદ્દયે ન કંઈ થટે છે!

સંસારની વિષમતા, બવહારની ચે,
ને આ અનુભ ઉરનું રાવું અધુ ચે:
નિત્યે વધા અહીં હમે અસહાયતા ચે।
દુસ્સ્થતા ય ધત્તી નિજ ભાગ લાં ચે।

શક્તિ વિના સદનની અતિ ભોગ ઉંચા,
બેટી પડ્યા અગર ભોગવના પડે આ!
સંભોગ શક્તિ વિષુ આ મુખ ભોમ મોષો-
દુર્ભાગીથી અરર વા ન સતી ચકોતો!

જાણું ન કંઈ પણ આટલું તો દિમે કે-
અન્તિમ દ્વાર સ્થિતિ આ જ કચાડી જાશે।
પ્રેક્ષું બતાવ્યું જમણું મુખ તે ય તેજે।
અને ય એ જ અભિષેક તરંગમાં છે।

૫-૭-૧૯૧૦

}

કુઝ.

ના, હું નયો મૂલી.

પ્રિયે પ્રાણ મ્હારા ત્હમે નેત-તારા,
મણી મુણ હમે જપું નામ વ્હાલા;
મુલાજી ન બૂલું છતાં પ્રાણ મ્હારા,
મુણું ઉર શમે મૂલી ચેમ દારા.

તમે સર્વથા સર્વદા શીખ સારી,
શીખાવી મુધારી ગણી પ્રાણુ પ્યારી;
અમુણી ગણો મુણી, મુણે દીપાવી,
નિરાધાર આધાર પ્રેમે વધાવી.

પ્રિતિ ગાદ આલિંગને પ્રાણુ દાખી,
રમાડી રહે. અંક અંકે મુદાવી;
દસાવી રીઝાવી અમી પ્રેમ પાષ,
અરે એ પત્રો કેમ વળે વિસારી !

પુરા પ્રેમથી પ્રાણુ પાસે પધારી,
હદી વ્હાલી આલિંગને કરે દાખી,
કરે દેહ બીડી કરી પ્રેમ ચૂમી.
અરે એ પિયુ કેમ જડે દુઃખી.

‘ નથા બૂલી ’, બૂલી ગણો કેમ પ્યારી,
દગેથી દોહું કે દોહું સ્નેહ માંદી;
ગણો સ્નેહી છો સ્નેહમાં સ્નેહ જાંખી,
રમાઈને મદાનું હું રાખા તમારી.

રાજકોટ.

}

‘ સજ વિદ્યારી. ’

॥ કેલવળો અને આત્મશિક્ષણ ॥

(૨)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી.)

આપણે આ પ્રમાણેના સાર ઉપર આલ્પા છીએ: (૧) આપણા યુવકોની જાતિ પરં-
પાને અસર કરતા રોગોનાં કારણો આત્મ-શિક્ષણના અભાવમાં મળી આવે છે; (૨) માત-
પિતા અને શિક્ષકો આત્મ શિક્ષણના સંજોગમાં જ્યાં મુશી તેઓ પોતાના સમક્ષ આત્મ-
શિક્ષણના સિદ્ધાંતો ના જાણે ત્યાં મુશી આ જાગનમાં કોઈ પ્રકારની સદાય કરી શકે એમ
નથી; (૩) આત્મ-શિક્ષણના સિદ્ધાંતોનો આત્મ ચૈતન્યની જગતિ માથે ધણે નિકટ સંજોગ છે.

ધાર્મિક અનુભવવિષેની થીઓસોફીની જ્ઞાપ્તિ આપણે સ્મરણ કરીએ:—

“માનવ અને વિષ્ણુ દિવ્યપ્રકૃતિ વિધેનું જ્ઞાન એ ધાર્મિક અનુભવ; અન્ય શબ્દોમાં, સ્વરૂપોની અનેકતામાં સમાવેશ પામતા એક દિવ્યજીવનનો અનુભવ.”

આથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ધાર્મિક અનુભવવડે સર્વ પ્રાણીઓની જંદગીની ભાવનાનો અને દરેકની સર્વ માટેની જવાબદારીનો સ્વીકાર સૂચવાય છે; પરંતુ જવાબદારી વડે કમપાર અમુક કર્તવ્યોનું અસ્તિત્વ સૂચવાય છે, આ તેમને સમજાને પાર પાડતાં શિખરું જેમજે. અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો આત્મ-શિક્ષણના સિદ્ધાંતો આપણા સમક્ષ નિશ્ચિત રીતે નિર્માણ થયેલા ખજા યાય છે અને આ પ્રમાણે ધાર્મિક અનુભવની જાગૃતિ અને આત્મ-શિક્ષણના પ્રયાસ વચ્ચેનો સંબંધ સુસ્થાપિત થાય છે.

પરંતુ આપણને પૂછવામાં આવશે: શું ધાર્મિક લાગણીનો આધાર રાખ્યા વિના આત્મ-શિક્ષણનું કાર્ય અસાધ્યું સંભવિ શકે એમ નથી? મુદ્દ જનહિતવાદ અથવા સામાજિક આપણ ઉપર શું તે આશ્રય ના જાય શકે? જાનો આપણે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે એમજે: ના! આત્મ-શિક્ષણનો દર આધાર માત્ર માનવિની આત્મ-શ્રદ્ધા અને પોતાના ઉચ્ચ ભાવિની શ્રદ્ધા ઉપર છે. આપણી જાતને નરીન પ્રકારે કેળવવા માટે હમણા અને બધ પ્રાપ્ત દરવા સાથે આપણે આપણી રિવજોનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. પોતાની જાતને એક યંત્ર અથવા એક પ્રાણી રૂપે માનનાર માનવિને આગળ ધકેલાવા જેટલું ઉત્સાહક બસ મળી આવતું નથી, કારણ કે એક ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રાણીનો નમુનો ઉપજાવવાના સંભવને તે માનતું નથી. અન્યપક્ષે અસ્તિત્વમાં ના હોય એવા પદાર્થ ઉપર કાંઈ પ્રકારનું કાર્ય સંભવિ શકતું નથી. આપણે દેહના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેની સંભાળ રાખીએ છીએ. આપણે મનના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેને કેળવીએ છીએ. પરંતુ કેટલાક લોક કહે છે તેમ આમાનું અસ્તિત્વ ના હોય તો, જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેવા કશાકના આધારે કંઈ પણ કીમતનું ગણાય એવું આત્મિક જીવન આપણે કેવી રીતે કેળવી શકીશું? સ્પષ્ટ રીતે સર્વથી પ્રથમ તો આપણે આપણા આત્મિક, નિસ્તરત્વના એટલે ધાર્મિક અનુભવના ચૈતન્યને જાગૃત બનાવવું જેમજે. આવા પ્રકારની જાગૃતિ કેવલણીના કાર્યના સુખ્ય આધારરૂપ બનવી જેમજે.

પરંતુ આપણે આનું કેવી રીતે લાવી શકીશું? જે જે સર્વ ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ છે તેને માત્ર ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠવડે જ જાગૃત બનાવીને આપણે પચાડી શકાય છે. સૌંદર્ય અને પ્રેમદાતા માનવ પોતાની જાતને જોજે છે, પોતાના આંતર ધરાને પીછાને છે અને પોતામાં વસતા ધંધર દ્વારા વિશ્વવ્યાપક ધંધરની ભાવના યોજી લે છે. જ્યાં સુધી આપણે ધંધરને સ્વર્ગમાં શોધ્યાં કરીએ છીએ ત્યાં સુધી તેને શોધવાનું કાર્ય આપણે માટે વિકટ બની જાય છે. જો આપણે તે આપણા અંતરમાં જ ના શોધી કાઢીએ તો આવા પ્રકારની શોધ મિથ્યા, નિષ્ફળ નિવડવી જેમજે. માત્ર પછીથી જ આપણે સ્વર્ગના ધંધરને જાણી શકીશું. કાદરત ઉપરજે છે: “કાંઈ પેંજુ મારા વિના પ્રથ પાસે આવી શકતું નથી.” અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો માત્ર આત્મા જ આત્માને પીછાની શકે. તેટલા

માટે સૌંદર્યને સમજવાની શક્તિને વિકસાવવાની જરૂર છે. આટલા માટે જ એકીકરણ રૂપે કેલવણીની અને રસિક, નૈતિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોને સાથે સાથે સંયોજવાની આવશ્યકતા છે, કે જેથી એક સામાન્ય પ્રયત્ન વડે ધાર્મિકઅનુભવ જન્ય બનીને વિકાસ પામતો ચાલે.

એક લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે, “સૌંદર્યજ જગતનો ઉદ્ધાર કરશે.” રસિક કલાઓ સંબંધી પ્રશ્નોની યુવકોની કેલવણીના સંબંધમાં અત્યંત અગત્ય છે; આવા પ્રશ્નોના ઝંબિર અભ્યાસની જરૂર છે. સૌંદર્યવડે શ્રેષ્ઠ આંતર પુરુષમાં સમાન પ્રકારનાં આદર્શોનો ઉપજી આવીને હૃદય ઉપર મહા સમર્થ અસર કરે છે, અનુકરણ કરવાની, જીવનમાં સૌંદર્ય દર્શાવવાની ઇચ્છાને જન્મ આપે છે. બાલકની અનુકરણની શક્તિયો ઉપયોગમાં લેવાવી જોઈએ. તેટલામાટે વિવિધ કલાઓના શિક્ષણના અને તેમને શિખવવા માટે નવીન રીતિયો શોધી કાઢવાના પ્રશ્નો પણ ઉડે વિચાર ચત્રાવવા જેવા છે.

મોહક અને શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપે સૌંદર્યનાં દર્શન યાગ છે; એટલે વિચાર, લાગણી, વાણી, સ્વર, વર્ણ અને આકારના સૌંદર્યની દ્વારા તેનાં દર્શન યાગ છે. આકાર, વર્ણ અને સ્વરના સૌંદર્યદર્શનમાંથી, સૌંદર્યની ભાવના આત્મ સૌંદર્યનાં દર્શન પર્યંત. વિસ્તારતી શિક્ષણની નવીન રીતિયોવડે સદૃશ પદાર્થોની સાક્ષાત જાણી સુધી પણ જઈ શકાય છે. તેટલા માટે જ દરેક દરેક માનવિને કલાની આવશ્યકતા છે; પસંદગીના સિદ્ધાંતોના એક નાના રોજાના દૃક સમાન તે ના બનવી જોઈએ, પરંતુ તેમના મધ્ય માટે એક આભાસી સમાન બનવી જોઈએ, નહિ તો તેઓ કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવી કાઢેલી ભ્રમણાઓ અને તકાકાઓના ગૂંચલામાં પડી જશે. કેલવણીનું આલું એક મહા સમર્થ દરિયાર શિક્ષણના પોતાના હાથમાંથી જવા દેવું જોઈએ નહિ.

ચિત્ર, શિક્ષ, સંગીત, કાવ્ય, વાર્તાઓ, નૃત્ય, તાલપુરુષ વ્યાખ્યાનની કલાઓ વડે આપણા દેહ રૂપી બંધારણમાં તાલમય આદર્શોનો ઉપજી આવે છે અને આ પ્રમાણે આપણે હૃદય અને વિશુદ્ધ ઉર્મિઓ સાથે એકતાસ બનીએ છીએ. આવી ઉર્મિયો આપણા ગૈતન્યમાં વ્યાપીને, હમેશાં વધારેને વધારે હૃદય પ્રકારનો સંતોષ શોધતી રમિક કામનાઓને જન્મ આપે છે આથી આપણને એક વધારે હૃદય પ્રકારનાં આદર્શોનો ઉપજીવવાની રેવ પડે છે, અને એક વિશેષ હૃદય પ્રકારના સૌંદર્યનાં દર્શન અને સમજ માટે તૈયાર બનાવે છે, તેટલા માટે કેલવણીમાં કલાઓના કમની ઉપયોગિતા ઉપર નેટસો બાર મુકીએ નેટસો ચાલો. આ ઉપરાંત વળી ખાસ સમાજો, મંડળો, બાલ ક્ષણો છતાં દેવાં જોઈએ કે જ્યાં ખાસ સૌંદર્ય માટે પ્રેમવાળાં બનવાનું, અને આનંદ લેવાનું સિર્ષે. આસપાસના પ્રદેશમાં મુદિત ચિત્રો અને ઉપરકરો આવી રહેવાથી બાલક સ્વભાવિક રીતે જ કલા માટે પ્રેમવાળો બને છે, સદૃશ અને શુદ્ધ આદર્શોનો ઉપજીવવાની રેવવાળો યાગ છે, તેની રમિકતા કેળવણી છે અને જીવાત્માને પે.પણ મળે છે. રમિક કલાઓની કેલવણીના પ્રશ્નોને આટલી ખાલી દૃઢ સુધી પૂરે જાવવા માટે ઉત્સાહ અને ચઢાઈ ઉભરાઈ જના મહા કલાવિદોની જરૂર છે.

આ સંબંધમાં બુદ્ધિશાળી રૂચિયન વિજ્ઞાવાદિની મિસિસ ઑન્ડોવસ્કીના પ્રયત્નો ઘણા જ નવાઈ ભરેલા છે; તેણે તેની પોતાની "વર્ણ-સ્વર-સંખ્યાની" અદ્ભૂત રીતિશોધી કાઢી છે અને આવી રીતિ ક્યારનીએ શાલાઓમાં અસત વિજ્ઞાની નિવડી છે. નવીન શાલા-સંસ્થામાં કલા-શિક્ષણના વિભાગમાં આવા પ્રકારની રીતિ ખાત્રીથી અગત્યનો ભાગ ભજવશે, કારણ કે એનાથી બાલકમાં આદકશક્તિ, અવલોકન, સૌંદર્ય બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.

આપણાં દર્શન અને અવજનનાં સ્થૂલ અવયવો વડે દર્શન ના થઈ શકે એવા અતિ શ્રેષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ સ્વરો સમગ્ર જગતમાં ઉભરાઈ જાય છે. સુધિમાં કેટલો બધો આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો છે! આપણાથી ના જોઈ શકાય એવાં કેટલાં બધાં પ્રકાશિત અને મુંદિર અસિલનો ચારે પાસા આવી રહ્યો છે! આપણા અધિકારમય અને અશિષ્ટ જમાનામાં, આવા આનંદ અને આવા પ્રકાશમાં ભાગ પડાવવા ઝોટે એક માનવને પોતાની આદકશક્તિ કેળવવાની કેટલી બધી જરૂર છે!

મિસિસ-ઑન્ડોવસ્કી પોતાના એક લેખમાં લખે છે—

"સાદરૂપવડે જોઈ શકાય એવા બનાવોની એક સાંકળવડે વિશ્વનું જીવન સાથોસાથમાં જોડાયેલું છે. આપણને તેમાં સંખ્યાની ભાવના સાથે સંબંધ ધરાવતા નિત્ય ચક્રનું અવજન થાય છે, નિત્ય પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે. આપણી અવજન શક્તિ વધારે સૂક્ષ્મ બનતી જાય, આપણી દર્શન શક્તિ પણ વધારે વધારે સૂક્ષ્મ બનતી જાય તેમ તેમ વિશ્વના મૂલસ્વરના વારંવાર ફરી ફરી ચતા પડ્યાઓના જીવંત બનાવોનું સાદરૂપ આપણે શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સમજતા થઈએ છીએ. જો આપણે જીવનના હૃદયનું માત્ર ધ્યાનપૂર્વક અવજન, દર્શન કરીશું, આપણા વિચારને તેમાં એકતાર કરીશું તો આપણે પ્રકૃતિના સ્વરોને સાંભળી શકીશું, તેમનાં વર્ણોનાં દર્શન કરીશું, એ વર્ણોનું સ્વરોરૂપે દર્શન કરી શકીશું, અને આ પ્રમાણે ચિત્રો અને સંગીત ઉપજાવીશું. સૂર્યોદયો અને સૂર્યાસ્તોમાંથી અને ચંદ્રપ્રભાવાળા રાત્રીઓમાંથી આપણે સંગીતની નકલ કરી શકીશું; આપણે સંગીતમાંથી ચિત્રો ચિત્રિ શકીશું. આવી રસિક કલામાર્ગ ઉચ્ચ પ્રકારના અવલોકનનો માર્ગ છે.....જીવનના પેલા આંતર, મૂઠ અનુભવો કલામાં પ્રતિબિંબિત બને છે. આ વડે શુદ્ધ કલાના નમુનાઓ ઉપજી આવશે, તેમનો જન્મ જીવનના વિશુદ્ધ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી થયો હશે અને તેમના સાયમાં આવા અનુભવોને સમતાઈ બનાવ્યા હશે; પ્રકૃતિના જીવનમાં અને આત્મ જીવનમાં જોવી રીતે તેઓ મિશ્રિત બનેલા હોય છે તેવીજ રીતે તેઓ ઉપરના સાથે મિશ્રિત બની જાય છે. પ્રકૃતિના સતત ચિંતનવડે, તેના જીવનના અવલોકન વડે આપણી બુદ્ધિનાં હૃદયો પ્રગટ થાય છે, આપણી આંતર દર્શન અને અવજનની શક્તિ વિકાસ પામે છે, આપણી આદક શક્તિ પણ વૃદ્ધિમતિ થાય છે."

આવા ઉડી લાગણીવાળા ચક્રોનું ઉદય વિચારપૂર્વક ચિંતન થતાં, ધોંધલીયાં નમરોના મધ્યમાં ચલાવવામાં આવતી, ધૂલથી ઉભરાઈ જતા માર્ગોના મંડા વાતાવરણમાં, ભારે અને ખરાબ આસિલનોના મધ્યમાં પ્રચલિત બનેલી આપણી કેસવણીની ખામીઓ

રેષ્ટ રીતે નજર આગળ તરી આવે છે. ચાલાનુભવન ખુલા મેદાનમાં, ચારે પાસા પુષ્પો-વાળું, ઉપર ખુલ્લું ખુલ્લું નીલાકાશ આવ્યું હોય એવું જોઈએ; તેમાં ચારે પાસા સર્વ પ્રકાર ઉભરાઈ જવો જોઈએ, 'નંગલી રોપાઓ અને પુષ્પોનો સુવાસ તેમાં ચારે પાસા ફેલાઈ રહેવો જોઈએ. ત્યાં બહાડનાં અદ્ભૂત આદોલનો સર્વ પાસા પ્રવર્તિ રહેવાં જોઈએ. પ્રકૃતિ તરફ પીઠ ફેરવીને ઉભા રહેવાને લીધે આપણે આપણી અને આપણાં બાલકોની આહક શક્તિઓને નિર્બલ બનાવીએ છીએ વર્ણ-સ્વર-અંખ્યા વિધિ, આપણને આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ સાથે એકતાલ બનવાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, તેને સમજીને અનુભવવાનું તે શિખવે છે. મિસિસ એન્ડ્રેવસ્કીના વર્ગોમાં સ્વરો, વર્ણો અને અંખ્યાઓ ખરેખરે જીવંતરૂપ ધારણ કરે છે. બાલકોને ભૂમિ ભાગો, પુષ્પો, પક્ષિઓ, પતંગીયાં બતાવવામાં આવે છે. તેઓ વર્ણો સાથે મળતા આવતા સંગીત સ્વરો શોધી કાઢે છે, અને ચિત્રોને સંગીતમાં અવતારે છે. પછીથી તેઓ મૂલ સ્વરોને આધારે રચાયેલાં ગીતો શિખે છે અને સંગીતમાં વનભૂમિ, સ્વાસ્ત, બુદ્ધબુદ્ધ વીગેરેનાં વખાણ ગાય છે તથા ત્રાણે સાથેજ ગીતમાં શ્રુતિપાત્ર બનતા પદાર્થોનાં ચિત્રો માટે પણ તેઓ પ્રેમવાળાં બને છે. યુવકના આત્મિક વિકાસ માટે આમની કેટલી અમત્ય છે તથા તેમનું મોહક માધુર્ય પરિપૂર્ણ સમજના માટે આવાં નવીન પ્રકારનાં સંગીત ચિત્રો સાંભળવાની જરૂર છે.

પરંતુ સૌંદર્ય માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપેજ મધુરરૂપે દર્શન દેતું નથી; તેનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં પણ દર્શન થાય છે. પ્રકૃતિની દિવ્ય ઉત્પાદક શક્તિના, વિધના વિકાસને નિયમતા નિયમોના અભ્યાસવડે રસિક વૃત્તિઓની આવી ઉચ્ચ દિશા ઉઘાડી સકાય છે. આ સંગ્રંધે પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ અને માનસશાસ્ત્રદ્વારા અભ્યાસનું એક વિશાલ ક્ષેત્ર મળી રહે છે.

પ્રાકૃતિક ઇતિહાસના પ્રાકોમાં પણ શિક્ષકે પોતાના શિષ્યજીની હદ, અમુક અમુક પ્રકારના પ્રાણીના બંધારણના અથવા અમુક અમુક રોપાનાં પત્રોની સંખ્યાના અભ્યાસમાં ટુંકાવી નાખવાની નથી; તેણે તો પોતાના ચિત્રોને, દરેક ઉપજેલા પદાર્થ માટે પ્રેમવાળા બનવાનું, આથી અદ્ભૂત મધુરિમા અને સમતામાં અનંદ પામવાનું શિખવાનું છે. દરેક પાસામાં, આકાશમાંથી પડતા ભૂમિતિ અનુસાર બરોબર આકારવાળા કરનાર ટુંકામાં, ખેતરોમાં આવેલા નાનામાં નાના પુષ્પની દરેક પાંખડીમાં કેટલા બધા સૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે. તેમનું માધુર્ય વિશ્વના સદાનું દિવ્ય જ્ઞાન સમર્થ રીતે દર્શાવી રહ્યું છે; આથી આપણને તેમણે પૂરૂ પાડેલા નિયમોની સંપૂર્ણતાનું જ્ઞાન થઈ આવે છે.

માનસશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વડે પણ કંઈ એાણુ વિશાલ ક્ષેત્ર પૂરું પડતું નથી. વીરો, યોગીઓ, બુદ્ધિમંતો, સાધુઓ, ધર્મવીરોષી માનવજાતના એક દર્શાવેલા માનવોનાં જીવન ચરિત્રોના અભ્યાસવડે આપણામાં ઉચ્ચ પ્રકારની ઉર્મિઓ ઉભરાઈ આવે છે, ઉત્સાહ વીર-પૂજન, ભક્તિ અને મહત્તા માટેની પૂજ્ય બુદ્ધિનો ઉદય થઈ આવે છે. યુવકમાં આ પ્રમાણે એક રમ્ય ભાવના આકાર પામીને ઘસાય છે. તેટલા માટે દરેક શાસ્ત્ર લાયકેરીમાં ધર્મના, તાતિના, માનસશાસ્ત્રના અને જીવનચરિત્રના ખાસ પસંદ

જાદુજેવી ચમત્કારિક અને એક ઊંચી જાતના

હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, દરેકાઈ દરેકથી પેદા થઈ હોય, કેઈ પણ જાતની જુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને બળવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અન્યથિત ગયેલાં દરિયાને નિયંત્રણ લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી ૨૦ ની ૩૫ ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાજકરણ તેલ.

ગયેથી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને યોગ્ય પુરુષાત્વ આપવાનો ખાસ ગુણ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજબગજ ધધરી બક્ષીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૦ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ આ બંને દવા માટે મળેલા અને મળતા અસંખ્ય મર્દશિક્ષાગ્રાથી આ એકજ વાચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાજકરણ તેલની શીશી ૧ મળી તે બંને દવાઓ મેં મારા દરેકીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી ચમત્કારિક અને એક ઊંચી જાતના આધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણ લખવાને તારી કલમ અસક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેલથી ત્વરાથી વાજકરણ શીશી ૧ તથા તેની કોટમાં આતંક નિગ્રહ ૩૫ ૧ વી. પી. થી મોકલજો.

(સહી.) હુમાનસિંહ,

સમ ઓસરન્ટ સરજન, ટેપાલ. ડી. અધીગદ.

દવા મંગાવવા નીચેના સરનામે લખો-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીજીકર ગોવિંદજી
કામશાસ્ત્ર ન વાંચ્યું હોય તો મગાવો. આતંકનિગ્રહ આપવાલાય.
બેર એકા મરતજી મળશે જનમજન-શાહીવાવાડ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભજૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ-બીજી.)

શ્રી. મ. ન. દ્વિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિંમત
ડીઘટાને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાઠ્ય પૂરું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

—છ—

તૈયાર છે.

—

રાજ-યોગ.

—:—

શ્રી. નિ. માણસાલ ન દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતિમાં યોજનાર-માધવસાલ ન દ્વિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
મુદ્રણના આકેશને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

—છ—

સદશનિ.

જાણીતા નવિલાસ
પ્રકાશન

(ધર્મ-યુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)
“સત્યપરધીમદિ” — માગલત્વ

[પ્રસ્તુત ૨૮-અક ૧૦-]

(માસિક)

[જુલાઈ-૧૯૧૩.]

માતાકાળમાં નિદ્રાવશ પ્રિયાનાં મુખનું દશન	૨૮૬
હવે ચિન્તા કેટલી શાની?	૨૮૯
રાત્રી આંખે ?	૨૯૨
ગોપી સંદેશ.	૨૯૩
એક મૂર્ખો.	૨૯૬
યુરોપના ઇતિહાસમાં શીખવા યોગ્ય વસ્તુ.	૨૯૮
શ્રી સમગીતા બાધ.	૩૦૬
યુદ્ધોપદેશ આપણને શું શીખવે છે ?	૩૧૨
અકબ્યુદમાં અભિમન્યુ.	૩૧૭

—X—

અમદાવાદ—ધી. અ. યુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં મોતીલાલ ગામજીદાસે પ્રાપ્ત.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી ચેવાનો રીવાજ છે
તું અમારા સુર ગ્રાહકોને સમસ્ત હશેજ એમનું લવાજમ બાકી રકું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શ. આર્થિક—નડીઆદ

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિતી ચોજત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય ભવે લંબણ ગર્યા ચલાવવામાં
આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નબુખાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળ ઉપર
છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આ
શબ્દવામાં આવી છે ઠીકાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ભા. સુદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુટું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એર્થિક—નડીઆદ.

આવકદર્શ—
એક એકેશમાં પ્રમાણિત
અલગલગ મુદ્રાત્મક દિવસે.

સુદર્શન.

મધ્યપ્રાચીન નવિયુગીન દિવસી

ત્રી—

(૧મું-મુદ્રા રાજ્ય-સાહિત્ય-અંગતરં સંબંધ અને સ્વરૂપના (૧૫૨.))

“ સત્યં પરંધીમહિ ”—માગવતમ્

[પુસ્તક ૨૮-અંક ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ-૧૯૧૩.]

॥ પ્રાતઃકાલમાં નિદ્રાવશ પ્રિયાના મુખનું દર્શન ॥

(રામ રવિવર્માના એક ચિત્ર ઉપરથી રચનાર—સ. રા. કૃષ્ણદાસ યમુનાદાસ ગાંધી
‘બી. એ. એલ. એલ. બી.—મુખપાઠ.)

(અલપદી, બુદ્ધિજ્ઞતા, રામ મિત્રાસ, તાલ ઝંપાતાલ, મધ્યકાલ, માત્રા ૧૦.)

વીતી ગઈ સર્વરી, જીવિતાધિપત્રી—

સ્વરૂપ નિદ્રામયી નિર્ણય નયને.

મૂર્તિમત્ સરલતા, આ સ્વયં વિમલતા—

ચિત્ત-મુદ્રા તનુલતા હસતી શયને—

દર્પ કંઠર્પના દલતી નવયૌવના,

ઝીલતી સોંઘેના, સાર અપને.

દ્વિવિધ અખળખળ નિત, આસ્ય પર લાસ્ય સિત,

સ્મિત કરે અનુપમિત હસી ઉભયને-મુખ.

૧. સંપાદક સ. રા. ચૌપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી.

નીલ વેણી છુટી, નાગિની ખરો વિટી-

રહો વધુવહિને અંગનાની,

મોહવિષ તે તણું અસર મુજ પર ધણું-

ને કરે તે વિતનુશક્તિ માની.— ૨

કૌમુદિ શોભિત લલાટ નભ પર વિમલ-

ચિન્હ મંગલ તરલ કુજ વિરાજે,

સ્કંદ કલ્પોજ મેં તે કપોલે દમે,

ઉચિત તો મનુજ તુજ કિંકરા જે.— ૩

નાસિકા સુરભિ તિલ્લ કુસુમદંતે નિખિલ —

ભમો ભંગાવલિ નવ હર્ષિ દે,

ભૂલતા તે નથી, પુષ્પદર આપ યૈ-

જાણુ વિણ તૂણું જે હૃદય ભેદે.— ૪

કેશભર અભ પર ચયિત મુખચંદ્રવર—

અર્ધમીલિત નયન ચિત લોભે,

છોટોવર મુકલ મધ્ય બદ્ધ મઠરંદ અધે-

કે કલંકે દરિયાંકે શોભે.—

તવ અધર રક્તિમા સ્પર્ધવા યુક્તિમા-

અરણ્ય મિથ્યા મયે મુમજવતું,

ત્રેખો પરિશૂત પતિ કોપ ધર્માવતી-

રક્તસિત પૂર્વ દિક વક્ત્ર જનતું.— ૫

પદ્મરાગા વરણ વર્ણ સામ્યેય પણ—

અમણ બાલિય અરણ્ય તરવ શુણ્ણ,

રક્તિક મંજુપ હિત ચત વિદુણ્ણિત સદિત—

અમલ મુક્તાવલિ પાસ કુણ્ણ.— ૭

શ્રી તવ અપૂર્વ શી ગણ્ણિતિમાં જીવંચી-

મમ હરે તું વસી તુંજ ઝાન્તે ।

વિરમ રમણિ મેણિ । લાગ ચઘ્યા, ધણી-

પ્રસ્તુતિ તવ બણી બદિ ઝાન્તે.— ૮

હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

અહો ! અશુ સદા તાબાં અને મીઠું રહે સાધીઃ
અરે પશુ સૌ ફરી જતાં હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?
નદ્રો તુકસાનને માન્યોઃ ક્રીધી પર્તી ન કીર્તિનીઃ
ન ધનની વા ન કિરમતની ! હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

બધું તુકસાન વહોરું છે, સફલતા સર્વ એ માનીઃ
પરાયો એ જ સ્વાયો છે ! હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

ધરી અદા ધરી આશાઃ, ખીધી પ્યાલી છટુતાનીઃ
અમીનું જગ એ માન્યું, પછી ચિન્તા ધરૂં શાની ?

વીત્યાં સ્વપ્નો ! વીતે સ્વપ્નો ! જશે સ્વપ્નું ય આ વીતીઃ
અતિ દૌર્બલ્ય છે તો યે હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

અશુચિચિન્તાં ચર્ષ સારે યમ ગતિ આટલી ન્હોતી,
જતાં અદાપયે સાચા હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

વસે વિશ્વાસ હંમે જો, બધે હો હાજરી લેતીઃ-
કૃતિ, ગતિ, વાણિમાં નિત્યે ! પછી ચિન્તા રહે શાની ?

નિધન હો કે ગમે તે હો ! છતાં હો ચિત્તમાં શાન્તિ,
રહો ! અદા તુંમાં સાચી, પછી ચિન્તા ધરૂં શાની ?

નડે જે આર્ગમાં વિધ્નો યશે તે નષ્ટ અદાયી,
મુસાફરીમાં પછી છેલ્લે હવે ચિન્તા ધરૂં શાની ?

પ્રતીતિ છે અંધ કોઈ, મનું છે એવ અભયીઃ
અમીટિયતી નિત્યે છતાં ચિન્તા ધરૂં શાની ?

દીકું શુભ સર્વ છે ભાવિ સુપન્યે એ હજી સુધીઃ
ન દેખું હુદ્ર આજે કે, છતાં ચિન્તા ધરૂં શાની ?

પિતા ! સર્વસ્વ છે તહાજુંઃ ન મહાં કંઈ એ આંહીઃ
ધરી આચા વહું તહારી, પછી ચિન્તા ધરૂં શાની ?

૧ :

રોતી આંખ્ય ! ।

ત્રેમ !

રોતી આંખ્ય સદા રોશે તોઃ
રોતી આંખ્ય સદા રૂહેશે તોઃ
લાલી ઝાર ભરી દેશે તોઃ
કે' ને કે' જોશે ।
નયું એ કે' ને કે' જોશે ।

રોતી આંખ્ય રડયે ધોવાશે ।
કાળું બધું ધોવાઈ જશે ।
કે'ક ઇલાં ન હતાં થઈ જશે ।
ને શુદ્ધિ બરશે ।
સદા એ વિશુદ્ધિ બરશે ।

વિકસિત દલિ તો તો ધારો !
ના જોયું દલિ એ જોવાશે ।
અન્તરનાં પડદા ખોલાશે ।
રોતી જો રૂહેશે ।
સદા એ રોતી જો રૂહેશે ।

રોતી આંખ્યે મોતી ઝરશે !
એ મોતી સાચાં પરખાશે ।
હાર નવો દેરે એ ધરશે ।
ને દેખું ઝરશે ।
સદા એ મોતી જો ઝરશે ।

ગોપી સંદેશ ।

—X—X—

(૨)

રસિયા ગોપાલ લાલ, બ્રહ્મવરં બનાવી;
બ્રહ્મવરં બનાવી તજ્યાં, દિલ મું દોષ લાવી.—રસિયા૦

કોટિ સૂર્ય મહનમોહન રસિક, હૃષી ધારી;
ઉમલી ઉર ચતી ન દૂર વહતી ઠાંડી ઠાંડી.—રસિયા૦

વચ દરી કદમ મેહડી, મામ અમ મુકાવી;
ભૂંડી લાજ કીધસ કાજ વરસે આંખ આંડી.—રસિયા૦

વેણુ ગાન ગજવી રાન રાત્રિએ બોલાવી;
ચૂસી રસ કરી નિરમ ધૂન દૂર ધકાવી.— રસિયા૦

દેહ આદિ સકલ શુભ ચરણ આપ ધારી;
પૂર્ણભાવ બળતાં નાવ રીક આ રાત્ર દાખી — રસિયા૦

શુવતિ જોખન લાગ વહતી, મુગધ રસ લેઇ;
બૂઝી આભાર તજતા પ્યાર, કંઠાન કે' નમેરી-રસિ ૧૦

નમેરી નચરાકો નરો, બૂઝી પ્રીત આભાર;
પય પી વિય ઉર ધારતા, કૃણુ સર્વ અનુસાર.

રાજકોટ, ૩

“વ્રજ-વિહારી”

॥ એક મૂર્ખો ॥

—X—X—

એક સમયે અમુક ગામમાં એક પ્રથમ વસતો હતો; તેને દરેક જણ “મૂર્ખા” ના નામથી બોલાવતું હતું. તે હમેશાં સુખી હતો. તેનો સાદો મહેરો સતોપથી પ્રકાશીત બનતો. જીવનના અતુભવવખા, પરંતુ તેના વિષે કંઈક ફરિયાદ કરવાવાળા લોક તેના તરફ તિરસ્કારનાં દ્રષ્ટિ નાખતા. તેમની એવી ખાત્રી હતી કે તેણે ભાગ્યે જ કોઈ કાલે ખરી

લાગણીનો અનુભવ કર્યો હશે. તેમના ખાનવા પ્રમાણે તેમનાં હૃદયો “મૂખોને” અનુભવ થયો હોય તેના કરતાં ઘણા જ ઊંડા માત્સર્યથી ઉભરાઈ જતાં હતાં.

તે કેવા સંજોગોમાં મૂખો બન્યો તે કોઈના પશુ જાણવામાં નહતું, તેમજ તે જાણવાની કોઈ દરકાર પણ કરતું નહિ; આથી તેના મૌખ્યનું કેવું સ્વરૂપ હતું તે પણ કોઈના જાણવામાં નહોતું. તેનું વર્તન તખાસતાં તેણે કોઈનું કંઈ પણ નુકશાન કર્યું નહતું. તે દેશમાં જંગલમાં ઘણા સમય સુધી રહેવા જતો; દોર, અરવો અને કૂતરાઓ સાથે તે વાત ચીત ચલાવતો તથા તેનાથી કોઈ કાંઈ જરા પણ ભય નો પામતાં નાનાં બાલકો સાથે અનંદ થી ભાગ લેતો. પરંતુ આવે રથલે ખુદિશાલી લોક આવી લાગતાં મૂખો નાસી જતો અને જંતુઓના હુમલામાંથી બચવાને ચાલા કરતો હોય તેવા ચાલા કરીને તે અત્યર્થથી બોલતો “અહા, હું તમને ઝોળખું છું. તમારે યથાર્થ બાળતો.....વાદ વિવાદો..... ખુશાસાઓ જોઈએ છીએ.....પરંતુ આખું સર્વ ખુદિશાળી લોક માટે નથી! હું તો એક મૂર્ખ છું અને કોઈ કાંઈ કરાતો પણ વાદ વિવાદ કરતો નથી.” આટલું બોલીને તે આગળને આગળ દોડી જતો, દાંત દેખાય તેમ ખુબ હસતો, મોડતાં દોડતાં પથ્થરોને ઝાતો લગાવતો જતો; હવામાં ઉડતું મરતક રાખતા એક બાલકના જેવો તેનો દેખાવ લાગતો.

એક દિને આ નાના ગામમાં એક મુસાફર આવી અડ્યો. તે ઘણે દરથી આવતો હતો. લોકમાં એવી વદંતિ હતી કે તે સત્યનો મિત્રી, અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો એક તત્ત્વવેત્તા હતો. આવી શોધમાં તેણે અનેક દિનરાત ગાળ્યાં હતાં પરંતુ અરસોરા કે સલ હમેશાં પોતાના ભક્તોને વધારે ને વધારે મોહક અને આકર્ષક હોવા છતાં સહજમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જે ક્ષણે તત્ત્વવેત્તાની સંપૂર્ણ ખાત્રી થતી કે આખરે પોતે સલ શોધી કાઢ્યું છે કે વર્ત જ તે તેના હાથમાંથી છટકી જતું. તેના ધારવા પ્રમાણે એક પ્રકારના નિલ મુખ માટે સર્વ પ્રકારના દુનિયાના ઉપબોગોનો ત્યાગ કરીને સત્યના જેટલી જ નિદેય અને કઠોર એવી એક વ્યક્તિના પંજમાં તે ફસાયો છે, આવી તેની કડવી ફરીવાદ હતી. કોઈ કોઈવાર એવી લોકવાયકા તેને શ્રવણે પડતી કે અમુક વ્યક્તિને તેની શોધમાં વિનય મળ્યો છે. નવીન આશાથી પ્રેરાઈને તે વળી ફરીથી મુસાફરીએ નિકળતો પરંતુ પોતાનો નિર્મિત રચાને આવી લાગતાં સંલને મળતું આવતું કંઈ પણ કોઈ કાંઈ તેના જોવામાં આવતું નહિ. લોકોએ તેને જણાવ્યું કે એ તો કંટાળીને ક્રાન્તમાંથી ચાલી નીકળ્યું છે, કારણ કે ત્યાં આગળ તેઓ તેની દિવ્ય ઉત્પત્તિ વિષે તકરાર રહેવા લાગ્યા હતા. તેમણે સંલને હિમત પૂર્વક જણાવી દીધું હતું, કે અન્ય સર્વની પેઠે તારો જન્મ પણ મૂલિમાંથી જ થયો છે. પછી આપણા તત્ત્વવેત્તાએ જમની તરફ પ્રમાણ કર્યું; ત્યાંથી પણ પોતાના ઉપર જ હુમલો થવાથી સલ નાસી છૂટ્યું છે, એટલું જ તેના જોવામાં આવ્યું.

એમ જણાવ્યું, કે આ લોકોએ તેના બે કટકા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; સત્ત્વદસ્ય અને સત્ત્વદસ્ય. પછી તત્ત્વવેત્તાએ તેની ઇચ્છાક્રમાં શોધ ચલાવી; ત્યાં આગળ તેણે આશા બધાં હૃદયે એક વ્યાપારીનું ખારણું ઠાક્યું. આથી ઉલટી રીતે વ્યાપારી તો તેને હસવા લાગ્યો.

“હે મિત્ર, મારા ધરના ફક્ત બે માળજ છે,” તેણે કહ્યું, “નીચેના માળમાં પદાર્થ

જેમ રહેા. જાણે કે જૂનું ઝાળખાણ હોમ તેમ એક, અણુખાણ સાથે પ્રથમ પ્રતિપ્રથમ કરવાની આમ દિવસ કરનાર આ વિલક્ષણ પૂતણું કોણ હશે; આમ છતાં તેનામાં ગામડીયાનો કેમ પ્રકારનો ગામડીયા પરિચય પણ જોવામાં આવતો નથી. આવી બાલકના જેવી નિર્દોષતા, આવી, રાક્ષસી બુદ્ધિ, એનો અર્થ શો?

તરવેતા પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો: “હું આ મૂર્ખાને પણ મારી મુસાફરીનો હેતુ સમજાવીશ; કોઈ બુદ્ધિશાળી માનવિ અને સંતોષકારક ઉત્તર આપવાને અસમર્થ નિષ્કંત હોવાથી આવા મૂર્ખાને પછીને મરે; હવે વધારે સમય ગૂમાવવાની જરૂર જ નથી.” પછીથી, તરવેતાએ મૂર્ખાને નમ્રતાથી, કહ્યું: “હું, સસની શોધમાં જઈ છું.”

“સસ શોધવા!” મૂર્ખો બોલી ઉઠ્યો અને હવામાં ઢરત ઉડ્યા કર્યા તથા એટલું બધું હસવા લાગ્યો કે તે લગભગ દિવાલ ઉપરથી ગળડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પછીથી તેણે એકાએક ગંભીર જાતીને તરવેતાને કહ્યું: “તમે શોધો છો તે સસ શું છે, એ તમે જાણો છો? જો તમે ના જાણતા હોતો, તમે તેને શોધી શકશો પરંતુ પીછાની શકશો નહિ-અને જો તમે જાણતા હશે તો,” પોતાની વેધક દૃષ્ટિથી તરવેતાના મુખની પરિક્ષા કરતાં કરતાં તેણે ખાસ બાર મૂંઝીને ઉમેર્યું, “તેને શોધવા માટે તમે આટલે દૂર મુસાફરી જ કરશો નહિ. તેથી સંજ્ઞા!” તેણે દિવાલ ઉપર પોતાની છુટણીઓ ઠોકવા માંડી અને હવાનો વાસ લેવા માંડ્યો.

“અરેખર કેવો આનંદો સંધ્યાકાલ છે! નાના, મોટા મિત્ર, સસ કંઈ અમુરને આશ્રયે ગયું નથી; તેનો અહિંયાં અસારે, આપણા ઉપર, નીચે, આપણી આમળ પાછળ આપણા અંતરમાં વ્યાપેલું છે.”

“અરે!” તરવેતાએ ઉત્તર વાળ્યો. “કદાચ એ એમ હશે પરંતુ એની રીતે પણ સત્યની શોધ વિકટ છે. દર્શાવ તરીકે હું જ, આ અનેક વર્ષો થયાં શોધ ચલાવી રહ્યો છું, પરંતુ મને તો માત્ર વિરોધીજ મળી આવે છે.”

“ત્યારે શા માટે શોધ ચલાવો છો?” મૂર્ખાએ ઉદાસીનતાથી પૂછ્યું. “બંને માનીયી, પછી તમારે શું કહેવાનું છે?” બીલકુલ અપમાનિત જાતીને તરવેતા ધૂધવાળ ઉઠ્યો; “તમારી કહેવાની ખુશી હોમ, તો તમે તેને કશી શોધી કાઢ્યું? તમે જાણો બધું એ જાણતા હો એવા પ્રકારની બોલી બોલો છો.” (મજાલાદાદા માપસે, ગીતા.)

“હા, મેં તેને જોયું છે,” મૂર્ખાએ કહ્યું. “અને બ્યારથી તેને જોયું, તે દિનથી હું એક માનવિ, બનતો મટી ગયો છું. કારણ કે હમેશાં અચાંત રહેવું, હમેશાં લે લે કરવું, કોઈ કાલે સંતોષ ના માનવો, આવા આવા સર્વનો માનવ રૂપ બનવામાં સમાવેશ થાય છે. તમે જેમ તમારા જાણિયા વિચારોમાં એકતાર જાતીને સમાવેશના શોધોને નિહાળ્યા વિના જ આગળ મધ્યાં જતા હતા તેમ આવી ધૂનમાં માનવજાત ઇબનના આનંદોને અનુભવ્યા વિનાના રહેવા દઈને આમળને આગળ દોડ્યાં જાય છે. હા, એકવાર હું

માનવ હતો; મને કેટલું કષ્ટ! પરંતુ પછીથી ઘણા વિચારના અંતે અને બહુ અનુભવના પરિણામે, હું પ્રકૃતિ તરફ ધસી ગયો.....”

ભૂરાં ચક્ષુઓ એટલાં બધાં નમ્રભાવ ભરેલાં જણાવા લાગ્યાં, કે તરવેતા નવાઇમાં મંદગત બનીને ચૂપજ રહ્યા.

“પરંતુ તમે પ્રશ્નો પૂછતા હતા,” વિચાર-નિદ્રામાંથી જાગતાં મૂર્ખાએ પૂછ્યું. “જહાજા બાઇ, એકાદ માનવ વ્યક્તિ સાથે બોલવાને મને ઘણું સમય વીતી ગયો છે. કેટલોક સમય વીત્યો હશે એ મારાથી કહી શકાશે નહિ, કારણ કે તમારી અનંતતાને, દિનેા, કલાકો, મિનિટો, માસો, વર્ષો, શતકોમાં સંભાળ સહિત વિમાણત બનાવવાની રમત અમે રમતા નથી. પરંતુ જો તમારી સત્યને શોધી કાઢવાની ઇચ્છા હોય તો તમારી ટોપી ઉતારો. તે તમારા મસ્તકને દુષ્ટ બનાવે છે. એટલું શું તમારા સમજવામાં નથી આવતું કે લોક જે જે સર્વને સુધારના નામે વ્યવહરે છે તે સત્યના સામે એક સંપ હોય છે! તમારા ગૃહોમાં બંધાઇ પ્રેર્યા અને પક્ષોમાં વીરાઇ રહેલા તમે, સત્ય તમારા સુધી પહોંચશે એવી આશા શા માટે રાખો છો? રથૂલ ફુનિયાની સત્યરૂપ પ્રકૃતિથી તો તમે નાસતા ફરો છો. ને જો આવા પ્રકારના રથૂલ વિરોધો હોય તો તે માત્ર તમે જ પેદા કર્યા છે! પરંતુ હું મિત્ર તમારા મસ્તકને તમારા વિચારો ના યરોથી અને હૃદયચાત્રની બાવનાઓથી છૂટું કરો અને પછીથી કદાચ સાત તેમાં પ્રવેશવાની કૃપા કરે.

“વળી શાંત બનો, ફુનિયામાં ચારે પાસા દોઢહોડી કરી મૂકા નહિ. બધારે તમે તેની શોધ માટે સો ગાઉ ટકે એવા પુટ પહેરો છો, અને તમારા પગ જેટલા જલદીથી ચાલે તેટલા જલદી તમે તેનાથી દૂરને દૂર દોડ્યાં જાઓ છો ત્યારે ખાત્રીથી સત્ય કંઈદ-મારી પાછળ દોડીને આવવાનું નથી!..... અને પછીથી પણ, જો તમારી ઇચ્છા સત્યને વાણીવાળું બનાવવાની હોય તો ખાત્રીથી તમારે શાંત બનવું જોઈએ... માન-વિષ્ણો એટલાં બધાં ગર્વિષ્ઠ છે, કે મા! જેવી એક વ્યક્તિ કે જેને આકાશ વિના કોઈ છાપડું નથી, કુદરત વિના અન્ય કોઈ કંઈ નથી, જે સાદી અને શાંત છે—તેને તેઓ શા માટે એક મૂર્ખાનું નામ આપતા હશે!..... પછી તમે જે જે જુઓ તે પ્રત્યે નમ્ર પ્રેમ-વાળા બનો..... માનવિ ઉપરાંત અન્ય સત્યો છે એટલું તમારા સમજવામાં આવશે; તમે આવાં સર્વોને સમજવા માડશો. પછીથી તમે સત્યની ઝાંખી થવા તરફ વધારે નિકટ આવતા જશો.

મૂર્ખો ગૂલાબનાં ફુલોની એક નાની દાળી તરફ ફર્યો. તેને તાજા પાણીમાં બોળી અને ઉચકીને કહેવા લાગ્યો. “આ નાનો પુષ્પશુચ્છ તમારા જેટલો જ ઉપાયોગી છે, અને તમારા જેટલાં જ રહસ્યોનો તેમાં પણ સમાવેશ થાય છે.”

“એક પછી એક ગૂલાબના ફુલની પાંખડીઓ તોડી નાખીને, સુકી અને વિખરા-પડી થવાના પ્રમાણમાં બાવિ સૂચન કરી શકાય છે, એમ માનીને પ્રેમીઓથી રમાતી. મૌખિક ભરેલી રમત તમારા જાણવામાં હશે. તમે, તરવેતાઓ, પંડિતો અને સાક્ષરો, તમે પણ

યથાર્થ બાબતો, સિદ્ધાંતો અને માનવ મૌન્યતાઓના સંબંધમાં આમજ વર્તો છો. જે પુષ્પરૂપ હોય છે તેમાંથી તમે પાંખડીઓને તોડી નાખો છો અને આવી સુખી પાંખડીઓને ડોંવા-છુથી ગંધાતા તમારા અભ્યાસમાં જોડો છો, અને આવાં સાધનથી એક વિશ્વ શ્રીધી યોજવાના-એક જીવંત વિશ્વ નિર્માણ કરવાના તમે વિચાર ચલાવો છો. આ ઉપરાંત વળી, તમારા પ્રયત્નમાં કંતોહ ના મળતાં તમને નવાઈ લાગી આવે છે. ” મૂર્ખો અટકાસ્ય કરવા લાગ્યો અને પોતાની ધૂંટીઓ ખૂબ ધોંધલ થાય તેમ ઠોકવા લાગ્યો. તરવેવેતાને પોતાના જીવનમાં પોને સંપૂર્ણ રીતે બન્યો છે એવું પ્રથમચારજ લાગી આવ્યું.

—યુરોપના ઇતિહાસમાં શીખવા યોગ્ય વાતો—

(૨૧ રા ત્રિમૂર્તિ શર્માના એક હિન્દી લેખનો અનુવાદ.)

એક સમય એવો હતો કે ભારે અનેક લોકો કલા કરતા હતા કે હવે દેશના સારાં દિવસો વહી ગયા, હવે તો કક્ષીયુગ છે, આ યુગમાં હવે લોકોની દિવસે દિવસે એવી નિષ્કૃષ્ટ દશા થતી જશે કે અન્તમાં બધાનો નાશ થઈ જશે-આ પ્રારબ્ધ ગતિ કોઈથી ટાળી શકાય એવી નથી-અર્થે પ્રયત્ન કરવાથી શો લાભ મળશે? એ નિઃસંદેહ છે કે આ કલ્પના ધણા સમયથી ચાલી આવેલી છે, અને આ કલ્પના વા નિરાશાવાદે જ બહુ મનુષ્યોને પ્રારબ્ધવાદી બનાવી દીધાં છે. પરંતુ હવે જાણના ધીરે ધીરે બદલાતો જાય છે. યથાપિ નિરાશાવાદીઓનો પક્ષ હજી મુઠ્ઠી બળવાન છે, તથાપિ આશાવાદીઓની સંખ્યા પણ સંતોષકારક ગતિથી વધતી જાય છે. જે લોકોનાં મન પાશ્વર્ય વિધાયો સુમુરકૃત ર્યાં છે, જે લોકોએ હુનીઆના ઇતિહાસની ઘટનાઓ પર ટંક રત્નતંત્ર રીતે વિચાર કર્યો છે, અને જે લોકોએ ગોતાના જીવનકાલમાં જ અનેક દેશોને અવનત થવાને બદલે દિનપ્રતિદિન ઉન્નત થતા જોયા છે તે લોકોએ હજી નિરાશાવાદનો સંવેશ લાગ કીધો છે. એવા લોકોનાં હૃદય ઉન્નતિની આશાથી પરીપૂર્ણ થઈ ગયાં છે. તે લોકોની જાગૃતિથી આપણી ઉન્નતિ વિષયક ધ્રુષ્ટા પણ પ્રકટરૂપે જણાવા લાગી છે. અને આપણે પણ હવે આવી નિષ્કૃષ્ટ દશામાં અધિક સમય ન પડ્યા રહેવું જોઈએ એમ આપણાં હૃદયો પ્રતિતિ આપે છે.

યુગપરમ્પરાગત નિરાશાવાદના શિથિલ થવાથી અને આશા તથા જાગૃતિયુક્ત ઉન્નતિવાદના ઉત્પન્ન થવાથી આપણે અવશ્ય આનંદિત થવું જોઈએ, પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે તેટલાથી જ આપણું કામ પૂરું થતું નથી. આ વિચાર પરિવર્તનની સાથે જ પણ જાણવું આવશ્યક છે કે કોઈ દેશના સમાજ વા જાતિની ઉન્નતિ થવા માટે લોકોમાં કયા કયા ગુણો હોવા જોઈએ. આ વાતની શિક્ષા યુરોપના ઇતિહાસના વાંચનથી દેશજાતિના ક્રમનો જે યથાર્થ બોધ થઈ શકે છે તે અન્ય ઇતિહાસોથી નથી થઈ શકતો.

જે ઐતિહાસિક વાતોનું વિવેચન આ લેખમાં થવાનું છે તે વાતો નૂતન નથી, કેમકે

પ્રાયઃ બધી રકુલો અને કોલોનિયામાં-ઇતિહાસના ગ્રન્થો ભણાવાય છે, અને બધા સાક્ષરોને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી, રોમ, ગ્રીસ આદિ દેશોની કોઇકને કોઇક વાતો અવશ્ય માલુમ છે. પ્રજાના નિયમ અને કાયદાની ગતિ-વિવિધતાનું જ્ઞાન આ દેશમાં અગ્રેજી રાજસત્તા સ્થપાઇ છે, અને આ દેશના યુવકોને પાશ્ચાત્ય શિક્ષા મલવા લાગી છે સારથી-આપણા દેશબંધુઓનું લક્ષ સમસ્ત દુનિયાની ઐતિહાસિક વાતો પ્રતિ વિશેષ રીતિથી આકૃષ્ટ થવા લાગ્યું છે. છાત્રાવસ્થામાં ઇતિહાસ ભણવાનો માત્ર એજ ઉદ્દેશ હોય છે કે કોઇ પણ પ્રકારે પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થવાય. પરીક્ષા પાસ કરી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના યુજન માટે કોઇ વ્યવસાયમાં યુગાઇ જાય છે, અને જીવન કલહની દોષ્ઠામમાં ઇતિહાસની શિક્ષાદાયક વાતો ખૂલી જાય છે. યદ્યપિ આ લેખમાં ઇતિહાસના ઉપયોગ તથા મહત્વની ચર્ચા-કરવાનું સ્થાન નથી તથાપિ આરંભમાં જ મારે જણાવવું જોઇએ કે મનુષ્ય જાતિની ઉત્તતિ માટે ઇતિહાસ સમાન કોઇ શિક્ષક નથી.

યુરોપના ઇતિહાસમાં, અતિ પ્રાચીન સમયમાં, કલા-કુશળતા, સગાજન્યવસ્થા, રાજ્યપ્રજ્ઞા આદિ વાતોમાં ગ્રીસ દેશે સર્વેથી પ્રથમ ઉત્તતિ કીધી આથી પ્રથમ તે દેશના વિષયમાં જ કોઇક લખવામાં આવે છે.

(૧.)

ગ્રીસ.

યદિ આ દેશની તૂલના બારતવર્ષની સાથે કરવામાં આવે તો જણાશે કે આ ઉભયમાં ઘણું સામ્ય છે. જેવી રીતે ગ્રીસમાં અનેક નાનાં નાનાં સંસ્થાનો હતાં તેવી રીતે બરતખંડમાં પણ અનેક નાનાં રાજ્યો હતાં અને હજી પણ છે. જેવી રીતે તે દેશમાં મળ બાપા યુનાની અર્થાત્ ગ્રીક હતી તેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં મૂળબાપા સંસ્કૃત હતી, અને સ્થાનભેદ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં જેમ યુનાની બાપાના અનેક ભેદ યષ્ટ ગયા હતાં તેવીજ રીતે સંસ્કૃત બાપા પણ સ્થાનભેદ અનુસાર ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રચલિત થઇ ગઇ છે. ગ્રીસ દેશના નિવાસીઓ કાવ્યાદિ કલાથી અને અધ્યાત્મતત્ત્વ વિચારમાં પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવથી જેવી રીતે મહત્ત્વ પદ આરૂઢ થયા તેવીજ રીતે આપણા દેશમાં પ્રાચીન-રૂપિ, શુનિ અને કવિગણ અનેક વિદ્યા, કલા તથા તત્ત્વવિચારમાં નિપુણ થઇ ગયા છે.

ગ્રીક લોકો પોતાની બુદ્ધિ તેમજ પરાક્રમથી અનેક સમય સુધી વૈભવના શિખર પર ચઢેલા રહ્યા હતા, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાનના પારસ્પરિક કલહને લીધે તેઓની ઓવી દુર્દશા યદ્ય ગઇ કે લગભગ બે હજાર વર્ષની ગ્રીસની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઇ ગઇ છે અને તેનો પ્રાચીન વૈભવ ચાલ્યો ગયો છે. આપણા દેશના વિષયમાં પણ પરાખર આમજ બન્યું છે. આ દેશમાં પણ મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપિત થયાં, તેમજ આ દેશના વૈભવે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને સર્વમાન્ય જનાવી દીધો છે, પરંતુ પારસ્પરિક કલહથી બાંતવર્ષનું સર્વસ્વ નષ્ટ થઇ ગયું છે. આપણું કૌટુંબ હવે એજ છે કે ગ્રીકીય રાજસત્તાને

અકિતથી પોતાના શહેરમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. ધીરે ધીરે આ નાના પ્રજા-સત્તાક રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો બધો વધ્યો કે તેણે ઇટાલી દેશના અન્ય સર્વ સરચા-નોને જીતી લીધાં અને સમસ્ત યુરોપમાં, આફ્રિકાના ઉત્તર અને એશીયાના પશ્ચિમ ભાગમાં પણ, પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી. ધર્મ, ન્યાય અને રાજ્યપ્રગત્તિમાં રોમન લોકો યુરોપીઅન રાષ્ટ્રોના માર્ગદર્શક તથા શિક્ષક કહેવાય છે. તેના અબ્યુઝપૂર્ણ તથા પતનનો ઇતિહાસ દેવળ આપણે મારેજ નહીં પણ સમાત માનવજાતિને માટે શિક્ષાદાયક છે જે અનેક કારણોથી તેના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ઉત્પત્તિ યથા તેમાંથી માત્ર એ જાણતોનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવશે.

પહેલી જાણતઃ—રોમન લોકોમાં 'ઐશ્વર્ય' અને 'કનિષ્ઠ' એવા બે બેદ ધણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા હતા. પ્રથમ સર્વ પ્રકારનો અધિકાર અને સર્વ પ્રકારની સ્વાધી-નતા ઐશ્વર્ય જાતિના લોકોને જ પ્રાપ્ત હતી. કનિષ્ઠ જાતિના લોકોને તો તે કાંઈ જાનગી સ્વાધીનતા આપવામાં આવી હતી કે નહીં તેમને કાંઈ પણ પ્રકારના અધિકાર માટે યેઠિય ગણવામાં આવતા હતા. આ ઉભય બંને વિવાદ દ્વારિ શંકા ધણી યતો નહોતો. આથી તેઓમાં સર્વદા કલહ ઉત્પન્ન થયા કરે એ અને આજુબાજુના સંસ્થાનો રોમન લોકો પર હુમલો કરતાં ત્યારે યત્ન સામે લડવા માટે કનિષ્ઠ જાતિના લોકો ઐશ્વર્ય જાતિના લોકો સાથે કદાપિ પણ ભેળાતા નહોતા. તેઓ એમ કહેતા કે બ્યારે ઐશ્વર્ય લોકો અમને તેમના સરખાજ હક અને સ્વતંત્રતા આપશે ત્યારે જ અમે તેઓ સાથે ભેળાશું. આથી ઐશ્વર્ય જાતિના કેટલાક દુરદર્શી અને નિચારવંત લોકોએ પોતાના કનિષ્ઠ અધુરોના આ કહે-ણીનો સ્વીકાર કર્યો. સ્વદેશદિતની રક્ષાને અર્થે તે લોકોએ પોતાની જાતિની ઐશ્વર્યતાનું વચ્ચા અભિમાન તજી દીધું અને કનિષ્ઠ જાતિના લોકોને પોતાના સરખાજ હક આપી દીધા. જ્યો આ 'ઐશ્વર્ય' અને 'કનિષ્ઠ'નો ખોટો બેદ નષ્ટ થયો કે તરતજ રોમ શહેરના રહે-વાશીઓ 'રોમન' નામથી ઝાંઝાખાવા લાગ્યા. તેઓની આ એકત્ર શક્તિએ જાડું સરખો અમકાર બતાવ્યો. અલ્પ સમયમાં જ રોમન સામ્રાજ્ય સમસ્ત દુર્નિઆમાં ફેલાઈ ગયું. ઇતિહાસકારોએ તેને 'Mistress of the World'ની બહુ માનસૂચક પદવીથી વિભૂ-પિત કર્યું છે.

વાર, હવે જુઓ, આપણમાં પણ 'ઐશ્વર્ય' અને 'કનિષ્ઠ' જાતિબેદ છે. શું તે જાતિ-બેદને લીધે આપણમાં કલહ નથી કે શું આ અત્યંત હાનિકારક જાતિબેદ આપણા દેશની ઉત્પત્તિમાં વિઘ્ન નથી નાખતો? જે નાખે છે તો ઐશ્વર્ય કહેવાતી જાતિના નેતાઓએ રોમન ઐશ્વર્ય જાતિના લોકોનું અનુસરણ કરી અને સ્વદેશદિત પ્રતિ લક્ષ દધી 'કનિષ્ઠ' કહેવાતી જાતિના સર્વ લોકોને ઉદારભાવથી પોતામાં ભેળવી સેવાના ઐશ્વર્ય દેખાડવી જોઈએ. જા-તિની ઐશ્વર્યતા અને કનિષ્ઠતાસૂચક કૃત્રિમ અને હાનિકારક ભેદોનો નાશ થવાથીજ આપણું કલ્યાણ થશે. એ વાત એવી છે કે તેનાપર હવે અધિક લખવાની આવશ્યકતા નથી.

બીજી જાણતઃ—દ્યારે રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યપર કાંઈ સંકટ આવી પડતું ત્યારે રોમના રાજકર્તા તથા નીતિનિપુણ પ્રજો એવા જનને પોતાનો નાયક બનાવતા કે જે

પોતાના શુદ્ધોને લીધે અન્ય સર્વ કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ હોય. તેઓ તે મનુષ્ય કદ જાતિનો અથવા કેવી પદવીનો છે તેનો વિચાર ન કરતા, કોઈને પણ રાજ્યનો નાયક બનાવવામાં કેવળ સ્વદેશહિત તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. આવા પ્રકારના કોઈ મનુષ્યની ચુંટણી થતાં જ તે મનુષ્ય પોતાનું કામ તથા દર્ષ પોતાની પ્રિય માતૃભૂમિની સેવા જ બજાવવા રોમ શહેરમાં આવી પહોંચતો. અહીં પ્રજા તરફથી તેને જે અધિકાર આપવામાં આવતો તેનો તે સ્વીકાર કરતો અને પોતાની ચતુરતા અને પરાક્રમથી દેશપર આવી પડેલા સંકટનું નિવારણ કરતો. જેવો તે વિજયી થઈ પોતાનું કામ પૂર્ણ કરતો કે તરતજ પ્રજા તરફથી મહેલા પોતાના અધિકાર તથા ઉચ્ચપદનો સંતોષપૂર્વક ત્યાગ કરીદેતો. આ રીતે સંકટના સમયમાં પોતાના દેશની સેવા બજાવી મોટા મોટા રોમન સરદારો પોતાના ગામમાં પાછા ચાલ્યા આવતા અને પછી પોતાના ધરના કાર્યોમાં-ખેતી કરવામાં કે લગ્ન ચલાવવામાં નિરભિમાનતાથી ગમે યમ જતા. તેઓ રવપરાક્રમથી સમ્પાદિત કરેલી કીર્તિ, સમ્પત્તિ, ઐશ્વર્ય, વા વૈભવની જગાં પણ અભિલાષા કરતા નહોતા. આવાનું નિરભિમાની, સ્વાર્થરહિત અને દેશહિતચિન્તક સંપ્રદાયને લીધે રોમનું પ્રજાસત્તાક નાન્ય ઉન્નતિના શિખર પર જઈ પહોંચ્યું.

આપણો આધુનિક ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ખરાબ સમય આવતાં આપણા દેશના અનેક સ્વાર્થી અને લોભી સરદારો તથા કાર્યકર્તાઓએ દેશ પોતાના જ હુદ સાથે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું. આનું જે પરિણામ થયું તેથી વિચારણીય પાડે છે. ઇતિહાસ બતાવે છે કે જ્યારે કોઈ પુરૂષ કોઈ અધિકાર-પદ પર આ દ થતો ત્યારે તે દેશહિતને એક બાજુએ મુકી પ્રાયઃ સ્વાર્થસાધન અને અભિમાન પ્રદર્શનનેજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો. પણ યાદ રાખવું કે જ્યાં સુધી દેશાન્નતિ કરવાવાળા આપણા બધાઓમાં રોમન લોકો જેવા નિસ્વાર્થ મહાત્મા પ્રકટ નહીં થાય ત્યાં સુધી દેશહિતનું કોઈ પણ કાર્ય પૂર્ણ રીતે સરજ થશે નહીં. દેશાન્નતિનું મુખ્ય બીજ સ્વાર્થવાગ્ગ છે.

(૨).

વિદ્યાનું પુનરુજ્જવન.

યુરોપના ઇતિહાસથી એક બીજી પણ મહત્વપૂર્ણ વાત જાણી શકાય છે. તે વિદ્યાનું પુનરુજ્જવન છે. જ્યાં સુધી ઇસાઈ ધર્મના પ્રચારકોએ કેવળ પારમાર્થિક બુદ્ધિ અને ભોક્ષણની ઇચ્છાથી પોતાના ધર્મનાં વિશુદ્ધ તત્વોનો પ્રસાર કીધો ત્યાં સુધી જનસમાજ પર અત્યંત હિતકારક પરિણામ થયું, પરંતુ આગળ જતાં ધર્મોપદેશકોના હૃદયમાં સ્વાર્થ પ્રવેશ કીધો અને મુખ્ય મુખ્ય મહાધર્મિઓના મનમાં મહત્વાકાંક્ષા વિકસી ગઈ. ત્યારે તેઓનું લક્ષ્ય પારમાર્થિક બોધ તથા ભોક્ષકિત કરવા તરફથી ખસી ગયું. તેઓ સ્વયં પોતાના અધિકાર, પોતાની સત્તા, પોતાનું ઐશ્વર્ય અને પોતાના વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે જ લગાવ શોધવા લાગ્યા-અનેક-કષાયોથી તે પોતાની સત્તા વધારવાના જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ત્યારથીજ યુરોપમાં સાત્વચાનના પ્રસારનો પ્રવાહ બંધ થયો અને અજ્ઞાનરૂપી તિમિર છાયાઈ

મધુ. ધર્મ અને નીતિના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું વિસ્તરણ થવા લાગ્યું અને કેવળ તાત્ત્વિક ધર્મ અને બાહ્ય આડઅર વધવા લાગ્યાં. સત્ધર્મ અને સદ્વિચારની યિચિલતા યતાં જ સ્થાપિતતા નહીં થઈ અને ઉદાત્ત તત્વ અને ઉદાર આચરણને બદલે કેવળ બાહ્ય આડ-અરને જ માન મળના લાગ્યું આ રીતે લગભગ દસ સતક સુધી અજાનરૂપ ધૈર અન્યકારે યુરોપને આચ્છાદિત કરી દીધું હતું.

આપણા દેશનીદૃષ્ટિ આવીજ દશા થઈ છે. પરમાત્માના પયાર્ય સ્વરૂપનો ખોધ ન થવાથી પ્રાણુદિસા મિશ્રિત પદ્ધતિગાદિ કર્યોની ધણી સમય સુધી પ્રબલતા રહી. જ્યારે વેદાન્ત, બૌદ્ધ તથા ભાગવતમતોદારા ધર્મનું સંશોધન થવા લાગ્યું ત્યારે આપણા ધર્મપ્રમા-રકોએ, બાહ્યજોના મદતવની રક્ષા કરવા માટે, કેવળ બાહ્ય તથા તાત્ત્વિક ધર્મોચારોની રચા-પના કરી વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રતિપાદક મતોને પાછળ હટાવી દિધા અને અજાનનું સામાજ્ય રિયર કરી દીધું. આનું એ પરિણામ મધુ કે ધર્મ, નીતિ અને ઇશ્વરના વિષયમાં લોકોની ભુદ્ધિ અનેક પ્રકારની ભ્રમોત્પાદક હલપનાઓથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ. જે દેશના પરોપકારી ત્રાપિ અને સુનીઓએ ધર્મ, નીતિ અને ઇશ્વરના વિષયમાં સમસ્ત ડુનીયાને ચક્રિત કરવાવાળા સિદ્ધાન્તો નિર્માણ દિધા તેજ દેશમાં સંકોડે વર્ષથી અવિદ્યા અને અજાનનું સામાજ્ય ફેલાયું તેમજ કયા વિચારશીલ મનુષ્યનું હૃદય ખેદ અને શોકથી કમ્પિત નહીં થાય ?

પંદરમી સદીમાં પૂર્વ-યુરોપમાં રાજ્ય-ક્રાન્તિ થઈ અને ત્યાં રોમન રાજ્યના જીર્ણ, જર્જર તથા આપદગ્રસ્ત થઈ જવાથી તુર્ક લોકોએ ચોતાની સત્તા સ્થાપિત કરીધી. તુર્કી શા-સન કર્તાઓના હલપમાં ગ્રીસ અથવા રોમની પ્રાચીન વિદ્યાના વિષયમાં કોઈ પણ સહાનુભૂતિ નહોતી, માત્ર એટલું જ નહીં પણ તેઓના શાસન-સમયમાં પ્રાચીન વિદ્યાભિમાની પંદિ-તોને અનેક કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. તુર્કીના શાસન પહેલાં, પૂર્વ-યુરોપમાં, ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન વિદ્યા કોઈ પ્રકારે પણ જીવતી હતી, પણ હવે તે ત્યાં પણ સુરક્ષિત રહી શકી નહીં. અતઃએવ આ વિદ્યાની રક્ષા કરવા વાળા પંદિતો, ચોતાની વિદ્યા અને પ્રાચીન ગ્રંથો લઈ યુરોપના મધ્ય, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગોમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં ચોલાક વિદ્વાનો અને રાજ-કર્તાઓએ તેઓને સત્કાર કરીધો અને પ્રાચીન વિદ્યાને ઉદાર આશ્રય આપ્યો. આ સમયે સુદૃઢ વિચાર કરવાવાળા જ્ઞાનવાન મનુષ્યોને એ સારી રીતે વિદિત થઈ ગયું કે પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની ધણી ઉન્નતિ થઈ હતી અને જ્યાં સુધી ધર્મ પર કૃત્રિમ બંધનો ઉત્પન્ન નહોતાં થયાં ત્યાં સુધી તે વિદ્યાની ઉન્નતિ નિયમિત રીતે થતી રહી. આવિશ્વાસ દદ થતાં જ તે લોકો પ્રચલિત ધર્મબંધનેને યિચિલ કરવા, સર્વ સાધારણ લોકોની ભુદ્ધિની સ્વધિ-નતાને પુનઃ ઉત્તેજિત કરવા, અને અનેક સદિઓ થયાં સંચિત થયેલા અજાનનો તાશ કરવા, તેમજ યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રચાર કરવાનો જરૂરીય પ્રયત્ન કરના લાગ્યા. આ પ્રપાતને યુરોપના ઇતિહાસમાં વિદ્યાનું પુનરજન્ન કહે છે. આ પ્રપાતનો આરંભ યતાં જ સમસ્ત યુરોપમાં વિચારશીલ લોકોના હૃદયમાં યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકાશિત થવા લાગ્યું અને વિદ્યા પ્રાપ્તિની જીવાસા શીઘ્રતાથી વધવા લાગી. પ્રાચીન વિદ્યાનો સમસ્ત જ્ઞાનભંડાર ગ્રીક, લેટિન અને દક્ષિણ આપાના ગ્રંથોમાં ભરેલો હતો કે જે સાધારણ લોકોને સદંતરમાં હસ્તગત થઈ શકતો

પંખાં વ્યક્તિ-વિષયક સ્વાધીનતા-સ્વયં વિચાર કરવાની અથવા સ્વસમ્મત પદનો સ્વીકાર કરવાની સ્વતંત્રતા-સ્થાપિતકરવાના કાર્યમાં જે લોકોનું જીવન આપવામાં આવ્યું અને જે લોકોને સ્વજન, સ્વદેશ આદિનો લાભ કરવો પડ્યો તેઓનાં પવિત્ર ચરિત્ર ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ખરેખર એ વિચારવા જેવું છે કે યુરોપમાં અજ્ઞાન અને અવિદ્યાનો નાશ કરવા, અને યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સ્વાધીન મત-વાદિઓએ પોતાના દેશના ધર્માધિકારીઓ અને રાજકર્તાઓની પ્રજા તથા કઠોર સત્તાની સતીભાર પરવા ન કરી તે લોકોએ પોતાના પ્રાણ સુધી અર્પણ કરી દીધા. પણ આપણા દેશમાં વિદ્યાના પુનરુજ્જવનનો માર્ગ એટલો ભયંકર અને ક્લેશકાયક નથી. હા, એ ત્રણ સો વર્ષ પહેલાં જે સાધુ-સંતાએ દેશી ભાષામાં યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કીધો હતો તે મહાનુભાવોને પોતાના સમયના અધિકારી અને સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત પડિતો અને કાશ નામધારી બ્રાહ્મણો દ્વારા અવસ્થા અપમાન અને દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તો વિદ્યા-જાતિનો માર્ગ અને સ્વતંત્ર વિચાર તથા યથાર્થ જ્ઞાનના ફરવાળ મધાને માટે ખુલા છે. પૂર્વની તથા પશ્ચિમની વિદ્યાનું સંમેલન બેઠકે આજુ રહ્યું છે. વ્યક્તિમત સ્વાધીનતાનો માર્ગ નિષ્કંટક જણાય છે. આપણા ધર્માધિકારીઓના હાથમાં કઠોર હંડ દેવાની જરા પણ સત્તા નથી. તે લોકોએ યુરોપની પેઢે એવી રક્ષણી ન્યાયસભા કદાપિ પણ સ્થાપિત નથી કીધી કે જે દ્વારા ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું અવલમ્બન કરવાવાળાઓને અગ્નિમાં બાળવાનો, સમુદ્રમાં ડુબાડવાનો અને દેશનિકાલ કરવાનો ભયાનક હંડ હાથ ધરાય. વિદ્યાની ઉન્નતિ, ધર્મની જાગૃતિ, અને યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રચારમાં, આ સમયે, રાજ તરફના હંડના ભયનું તો નામ સુદાં નથી ! આ પ્રકારે સર્વ વાતે અનુકૂળતા હોવા છતાં આપણે દેશોજાતિના માર્ગમાં શા માટે આપણા કદમ આગળ ન વધારીએ ? વિદ્યાનું પુનરુજ્જવન, ધર્મની જાગૃતિ, યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રચાર, વા દેશોજાતિના કાર્યમાં યુરોપની પેઢે સ્વાર્થ લાગતું ઉદાહરણ અહીં કેમ દર્શિગ્યર નથી થતું ? તેને બદલે અહીં એવા લોકોની સંખ્યા કેમ અધિક જણાય છે કે જેઓ પરપરામત કૃત્રિમ અને હાનિકારક વિચારજન્યનોની રક્ષા કરવામાં જ પોતાનું જીવન સમજે છે ! આશ્ચર્ય અને એટલી વાત છે કે આ દેશના અનેક યુવકો પોતાની બુદ્ધિને પૂર્વ તથા પશ્ચિમની વિદ્યાઓ દ્વારા સુસંસ્કૃત કરીને પણ ચત્તાનુગતિકત્વના દાસ બની જાય છે-જુતી પ્રયાઓને અધિન બની રહે છે-અને અત્યંત જન સમાજને પ્રસન્ન કરવા માટે સમસ્ત દેશને અવિદ્યા અને અજ્ઞાનની મોહક જાળમાં ફસાવી રાખે છે ! લોકોજાતિનાં કદમો જરાક આગળ વધે છે કે તરત જ તે લોકો તેની ટાંગ પકડી તેને પાછલી તરફ ખસડવા માંડે છે !

ઉપર યુરોપ અને હિન્દુસ્તાનમાં, વિદ્યાના પુનરુજ્જવન તથા લોકોજાતિના વિષયમાં જે અત્યંત મહત્વનો ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે તેમાંથી આપણે અનેક મહત્વની વાતો શીખી શકીએ તેમ છીએ. સર્વથી પહેલાં આપણે એ જાણવું ઉચિત છે કે આ ભેદનું કારણ શું છે ? વિદ્યાના પુનરુજ્જવનનો આરંભ ચતાં જ યુરોપમાં જેવી લોકોજાતિ યવા લાગી એવી આ દેશમાં કેમ જણાતી નથી ? મનનશીલ પાંડોને એ સ્પષ્ટ કરવું અનુચિત નહીં કહેવાય કે ઉક્ત મતભેદનું પ્રધાન કારણ આપણી માનસિક દુર્દશા જ છે. તે સિવાય દૃઢ નિશ્ચય, ઉત્સાહ, ધૈર્ય, સ્વદેશાભિમાન ઈલાદિ-સંદેશોનો અભાવ અને સ્વાર્થપરાયણતા, દેવ-

મત્સર, અસહિષ્ણુતા ઇત્યાદિ દુર્ગુણોનું અસ્તિત્વ પણ વિશેષ કારણોમાં ગણી શકાય. આ વિષયની અધિક ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ગૌર્મિક જનો આ અવ્યસ્યના માનથી જ અનેક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(આલુ.)

ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદરી.

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય ॥

—X—

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

ઉપરના શ્લોકમાં પૂર્વપક્ષિના અનુમાનનું ખંડન કરી. હવે નીચેના શ્લોકમાં આત્મવિદ્યાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કહે છે.

વિશુદ્ધવિજ્ઞાનચિરોચનાશ્રિતા

વિદ્યાત્મયુક્તિશ્વરમેતિભળ્યતે ।

ઉદેતિકર્માર્થિલકારકાદિભે

નિહન્તિવિદ્યાઽર્થિલકારકાદિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ:—નિર્મલ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ કરનારાં વેદાંત વાક્યોના વિચાર વડે અંતઃકરણમાં અક્ષ બાવના થવી અર્થાત્ સર્વ જગત્ અક્ષમય બાસતું એવી જ્ઞાતિનું નામ વિદ્યા છે (પ્ર-
હ્લાહમ સ્મિદતિ) યગદિક કર્મ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, અને વિદ્યા (જ્ઞાન) કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ વિગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી વિદ્યા અને કર્મ એ બંને પરસ્પરથી વિરુદ્ધજાતે.

વિવેચન:—સમુચ્ચવાદી (પૂર્વપક્ષી) ના અનુમાનનું ખંડન કરી હવે આત્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ કહે છે. ‘ વિશુદ્ધ જ્ઞાતિ ’ વિશુદ્ધ જ્ઞાન કહેતાં સાક્ષાત્કાર-વેદાંત વાક્યોનો વિશેષ્ય વિચાર, અર્થાત્ જીવ જ્ઞાની એકતા, (શુદ્ધ ચૈતન્ય નિર્વિકારઅધિષ્ઠાન દૃઢસ્થ આત્મસ્વરૂપ) અને જ્ઞાનાના અભેદ રૂપની સિદ્ધિ તેના વિચારે કરીને પ્રાપ્ત થઈ જે ચરમ કહેતાં આત્મ જ્ઞાતિ, (અંતઃકરણ) અર્થાત્ ચિત્તની અખંડ અધ્યાકાર જ્ઞાતિ (સંસાર વિપર્યય સંહિત મા-
સાત્કાર) ને વિવેકી વિદ્યા કહે છે—સમુચ્ચવાદનો નિષેધ કરવા પુનઃ વિદ્યા અને કર્મની વિ-
પર્યતા જણાવે છે કે, યગદિક કર્મો અનેક પ્રકારના કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો ઉદય કરે છે, અને વિદ્યાકર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ચગદેવાદિકથી કરી જે જે જુદાના મર્મ છે તેનો નાશ કરી જીવને પરમપરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તાતપર્ય કે સંપૂર્ણ અવદારનો આગ કરવાથી શુદ્ધ ચૈતન્ય સાક્ષી

બળને વિષે બુદ્ધિની સ્થિતિ યદ્યપિ વિદ્યાની સુખાસિ આપ છે. (આત્માકાર વૃત્તિની પ્રે. અવ-
સ્થા છે. ૧. વિચાર રૂપ, ૨ સિદ્ધ રૂપ, વિચાર રૂપ પ્રથમ અવસ્થામાં અભિમાન ક્ષીણ થાય
છે; અને બીજી સિદ્ધરૂપ અવસ્થામાં અભિમાનનો અભાવ થાય છે) વિદ્યાની સિદ્ધિ ચિત્તની
શુદ્ધિ દ્વારા થઇ શકે છે, કેમ કે જે પુરુષનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તેને વૈરાગ્ય ચલે દુર્લભ છે.
અને જે પુરુષને તીવ્રજી વૈરાગ્ય નથી તેની વાસના વિષયો વિષેથી નિવૃત્ત થતી નથી; માટે
ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે કર્મની ઇચ્છા હોવી એ ઠીક છે. તાત્પર્ય કે ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે કર્મ
ઉપાસના અવસ્ય કર્તવ્ય રૂપ છે; અને મુક્તિ રૂપ ફલ પ્રાપ્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાની
ઇચ્છા ફલ જ્ઞાનનો નાશ કરવાના કારણરૂપ છે. આ પ્રકારે પૂર્વ મક્ષીના સિદ્ધાંતનું ખડન
કરી વિદ્યાની સ્વતંત્રતા વિષે દર્શાવ કહે છે કે, જેમ કોઇ પરદેશી પુરુષ પોતાને દેશ જવા
માટે માર્ગ વિષે વ્યાધ્યોરાદિકના ભયને ક્ષીણે રસ્તા રૂપી મહા વનમાંથી બહાર નીકળવા
માટે માર્ગ દર્શક બોમિયાની અપેક્ષા રાખે છે; તેમ વિદ્યા (જ્ઞાન) સંસાર રૂપ મહાવન-
માંથી પાર જવા માટે કોઇ પણ જાતના કર્મ રૂપ બોમિયાની અપેક્ષા રાખતી નથી,
કેમકે તે સ્વતંત્ર છે.

કર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળાને શું કર્તવ્ય રૂપ છે તેનું નીચેના શ્લોકથી
નિરૂપણ કરે છે.

તસ્માસ્થાનેત્ કાર્યમશોયતઃ સુધી
વિદ્યાવિરોવાન્ન સમુચ્ચયો ભવેત્ ॥
આત્માનુસંધાન પરાયણઃ સદા
નિવૃત્ત સર્વેન્દ્રિય વૃત્તિગોચરઃ ॥૨૬॥

બાવાર્થ:—એટલા માટે વિદ્યાન^૧ પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મોત્તે ત્યાગ કરે; કેમકે જ્ઞાન^૨
અને કર્મ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવાથી તે બંનેને સાથે રહેવાનું બનતું નથી, તેથી
ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ વિષયોને ત્યાગ કરનાર મુમુક્ષુ^૩ એ સદા આત્માનુસંધાન^૪માં તત્પર રહેવું.

વિવેચન:—જ્યારે સાંધુ^૫ પુરુષોના મુખથી આત્મ જ્ઞાન^૬નું જવણ કરવામાં આવે
છે ત્યારે જીવાસુ^૭ પુરુષ, દેહાદિક પ્રપંચથી હું ભિન્ન છું। એમ સમજી ઇન્દ્રિયોની સંયમ

૭૧: સમ્યક્ જ્ઞાનવાલો. ૭૨ જગત્ વિદ્યા છે; અને જીવ આનંદ સ્વરૂપ છે. તે જીવ
અવસ્થાતીત થયે સ્વરૂપે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; કિન્તુ બ્રહ્મરૂપ જ છે (જીવ બ્રહ્મ બે જુદા
નથી) એવા નિશ્ચયનું નામ જ્ઞાન છે. ૭૩ જે વિવેકી, વિરક્ત યથાદિ શુદ્ધવાલો પુરુષ, ભવ
બંધનની વિમુક્તિ અર્થે બ્રહ્મ વિષયોના અખની સ્પૃહા તજીને આત્મ વસ્તુની સમ્યક્ દિ-
તોક્ષિતમાં અને વિચારમાં પ્રવર્તે છે, અને જે પુરુષ, અજ્ઞાન ક્ષિપ્ત અહંકારાદિ દેહાન્ત
બંધોને સ્વસ્વરૂપના અવબોધે કરી મુક્તિની ઇચ્છા કરે તે મુમુક્ષુ કહેવાય છે. ૭૪ નિમજ્જ-
રૂપમાં જોણવું, શ્રુતિ પશુ તેમ કરવાની આગ્રહ કરે છે આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો
મંતવ્યોનિદિ ધ્યાસિતવ્યઃ ૭૫. તથે કાલમાં જેતો બાધ યદ્યપિ શક્યો નથી તહેવું જ્ઞાન
જાણનાર મહાત્મા સાધુ કહેવાય. ૭૬ નિમજ્જરૂપનું જ્ઞાન. ૭૭ જે પુરુષને ઉત્તમ સંસારે

હતી. સિદ્ધાંત:—આ સ્થળે સિદ્ધાંત એવો છે કે, શ્રવણુ જ્ઞાનવાનો ને સ્થી તથા મનન જ્ઞાન વાલો ને મહારથી, તેને દેવી સંપત્તિઓની સહાયતાની જરૂર પડે છે; પરંતુ નિર્દિશ્યાસન દ્વારા જેણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા અતિરથીને કાષ્ટની સહાયતાની જરૂર રહેતી નથી. દેવીસંપત્તિ રૂપ ને સહાયાર તથા અશ્વમેધાદિક સત્કર્મો તેના દ્વારા જેણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા અતિરથીની જ્ઞાનવૃત્તિ વધતી નથી, તેમ આશ્ચર્ય સંપત્તિ રૂપ ને અનાયાર તથા બ્રહ્મહત્યાદિક અસત્ કર્મો તેના દ્વારા પણ એ અતિરથીની જ્ઞાન વૃત્તિનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિ પણ એજ બાવેતું ક્યન કરે છે કે, “તાત્વજ્ઞાનીનું જ્ઞાન હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી વધતું નથી, અને હજારો બ્રહ્મહત્યા કરવાથી ઘટતું નથી” વાસ્તે હે લક્ષમણ! બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો જો એકવાર પણ ઉદય થઈ જાય તો પુનઃ તેનો નાશ થતો નથી, કેમકે તે અતિમ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ સર્વ કર્મોનો અને સંપૂર્ણ સાધનનો નાશ થયા પછી જ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી તે આત્મસાક્ષાત્કાર રૂપ વિગ્રહનાંદથી શુશોભિત છે માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે પોતાના કલ્યાણને માટે સંપૂર્ણ કર્મો તથા સંપૂર્ણ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મ વિદ્યાના અભ્યાસમાં લાગવું એ ઘણું જ શ્રેષ્ઠ છે.

કર્મ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટ જણાય છે; માટે એક જ વખતે તે બંનેનો સમુચ્ચય એકઠો રહેવો બનતો નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધારાનો પરસ્પર વિરોધ છે; તેથી એ બંને એકજ કાલમાં એક સાથે હોતાં નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેનો સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી; માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે આત્મજ્ઞાન પરાયણ થઈ સર્વ દુશ્ચર્યાના વિષય સુખનો તથા બંધન રૂપ સર્વ ક્રિયાનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણુ, મનન અને નિર્દિશ્યાસન પરાયણ થવું જોઈએ. શંકા:—સર્વ ક્રિયાને બંધનું રૂપ કહેવાથી વેદોક્ત કર્મની પશું બ્યવેતા થાય, કેમકે જે ક્રિયા કરવાથી કાંઈ પણ પરમાર્થ સિદ્ધ થતું નથી, તો તેવાં કર્મો કરવાનું કયા હેતુથી વેદે પ્રતિપાદન કર્યું હશે? વેદમાં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાલન કરવાનું તથા તે પ્રમાણે નહિ કરનારને પ્રત્યવાય લાગવાનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલું છે. માટે જ્યાં લગી શરીર રહે ત્યાં સુધી વેદોક્ત કર્મોનું અનુશાન શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવું જ જોઈએ. સમાધાન:—વેદે જ કર્મોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; તથા તે કર્મો કરવાનું કહેવા વિશે વેદનું જે તાત્પર્ય છે તે જાણવા યોગ્ય છે, જેથી વેદનું તાત્પર્ય તથા કર્મોનો વિધિ એ યથાનુક્રમે કહેવામાં આવે છે. આ વિષયમાં ત્રણ પક્ષ છે. ૧ વિકલ્પપક્ષ ૨ સમુચ્ચય પક્ષ ૩ બ્યવસ્થાપક.

(૧) આહે તો બ્રહ્મવિદ્યાને અંગીકાર કરે અને આહે તો કર્મને અંગીકાર કરે એ બિલ્કલપક્ષ.

(૨) કર્મ પણ કરે અને સાથે બ્રહ્મવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ કરે એ સમુચ્ચયપક્ષ.

(૩) એક સમય કર્મ કરે અને બીજે સમય બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે તે વ્યવસ્થાપક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષોમાં બ્યવસ્થા પક્ષ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે વિકલ્પ જ્યાં બનેતું બરાબર-પણ સમજે ત્યાં થાય છે, બરાબરપણ સમજવાથી એમાંથી આહે તેનું સેવન કરે, પરંતુ વિના જેને વિષે નિત્ય રહે શ્રી ભગવાન કહેવાય છે. ૬૮ આત્મ સાક્ષાત્કારથી થતો આનંદ, ૯૯ સમુદાય એકાપણ, જ્યો.

વિકલ્પપક્ષ કર્મ તથા બ્રહ્મવિદ્યા વિષે યદ્ય શક્યતો નથી, કેમકે કર્મો તો લઘુ છે; અને બ્રહ્મવિદ્યા તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મવિદ્યા સર્વના પ્રકાશ જેવી છે. અને તેની આગળ કર્મ ખદોત (પતંગીયા) તુલ્ય છે. બ્રહ્મવિદ્યા અમૃત સમાન છે; અને કર્મ ગોલ સમાન છે; માટે જે પદાર્થોમાં એટલો પરસ્પર ભેદ દેખાય તેની તુલ્યતા યદ્ય શક્યતી નથી. તેથી ત્યાં વિ-
કલ્પ થવો અસંભવિત છે. સમુચ્ચય ત્યાંજ થઈ શકે કે, જ્યાં પરસ્પર વિરોધ નહોત્ય. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યા અને કર્મનો તો પરસ્પર વિરોધ છે એમ આપણે પૂર્વે પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે; જેથી પ્રકાશ અને અંધાર; જલ અને અગ્નિ; દિવસ અને રાત્રી, અને સુખ તથા દુઃખ એઓનો પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવ હોવાથી તેઓ એકત્ર રહી શકતા નથી, તેથીજ રીતે બ્રહ્મવિદ્યા અને કર્મનો સમુચ્ચય એકત્ર રહેવો સંભવતો નથી; માટે આ સ્થળે વ્યવસ્થા પક્ષ માનવો શ્રેષ્ઠ છે. વ્યવસ્થા પક્ષનો અર્થ એવો છે કે, પ્રથમ અવસ્થામાં કર્મનું સેવન કરવું, અને તે પછીની અવસ્થામાં તેનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. તાત્પર્ય કે નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ કર્મ, જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી નિષ્કામપણે ઇશ્વરાર્પણ કરવાં, તથા જ્યાં સુધી બ્રહ્મ વિચાર વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય ત્યાં સુધી સત્ત્વગુણી શુભ કર્મો હોય તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે ચિત્તની અર્જુનના એજ નગતનું કારણ છે. માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થામાં શુભ કર્મો અ-
વશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે. અને બીજી અવસ્થામાં ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી તે કર્મો પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જેમ કુપ આદિને ખોદવા માટે પાવડા અને કોદાળા વિગેરેનો અવશ્ય-
ખપ પડે છે; પણ તે ખોદાઇ જઇ પાણી પ્રાપ્ત થયા પછી પાવડા કોદાળા વિગેરેની જ-
ર ન રહેવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે; અથવા જેમ પગમાં લાગેલા કાંટાને દૂર કરવા માટે બીજો કાંટો કે સોય ચઢાવવાની જરૂર પડે છે; પણ તે કાંટો નિકલી ગયા બાદ સોય કે કાંટાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તેમ મુમુક્ષુએ ચિત્ત શુદ્ધિ થતાં સુધી સત્ત્વ ગુણી શુભ કર્મો હોય તેનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવું એજ યોગ્ય છે; અને ચિત્તની શુદ્ધિ થયે વૃત્તિ જ્યારે બ્રહ્મકાર થાય છે ત્યારે તેનાથી સ્વભાવિક રીતેજ કર્મો થતાં અટકે છે.

મુમુક્ષુને ક્યાં સુધી કર્મ કરવાં યોગ્ય છે, તેનો બોધ થવા અર્થે ક્યારે કર્મોનું સેવન કરવું, અને ક્યારે બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો તે આ સત્તરમા શ્લોકમાં પુનઃ વિસ્તારથી કહે છે.

૧૦૦ સત્ય પદાર્થ તથા અસત્ય પદાર્થથી જે વિલક્ષણ હોય તે અથવા જેનું સાય રૂપે કરી કે અસત્યરૂપે કરી નિરૂપણ ન થઇ શકે તો તેનું સ્વરૂપ ત્રિગુણાત્મક છે; કેમકે અજ્ઞાનનું કાર્ય જે જગત્ તેને વિષે પણ ત્રિગુણરૂપ પ્રતીત થાય છે; જેથી કલ્પના થાય છે કે કોરણનાં સમાન સ્વભાવવાળુંજ કાર્ય થાય છે. માટે જગત્સ્વરૂપ કાર્ય વિષે ત્રિગુણરૂપ જણાવાથી, તેના કારણ ભૂત અજ્ઞાન વિષે પણ ત્રણ ગુણની કલ્પના થઇ શકે છે. (આ વિષે વિશેષ જણાવવા ઇચ્છનારે ગીતાજી મૂલ્યે દ્વિપિકા તથા તત્ત્વાનુસંધાન જોવાં) ૧૦૧ નંદતિ, નંદતિ, એનહિ, એનહિ અકળ, અનંત, અપાર ઇત્યાદિ. ૧૦૨ આચાર્યનાં વચનો- તથા શાસ્ત્રનાં વચનોના તાત્પર્યના વિષય ભૂત જે જે અર્થ તે તે સર્વ સત્ય છે એ પ્રકા-
રની ૬૯ શુદ્ધિ. ૧૦૩ અજ્ઞાનમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રધાન પણ હોય તે વખતે તે માયા કહે-
વાય છે. આ વિષે વધારે વિસ્તારથી જણાવવાની ઇચ્છાવાને તત્ત્વાનુસંધાનમાં જોવું

ચાવચ્છરીરાદિપુ માયયાઽત્મયો
સ્તાવદ્વિષેયો વિધિવાદ કર્મણામ્ ॥
નેતીતિ વાક્યૈરશ્વિલં નિપિધ્યત
જ્ઞાત્વા પરાત્માનમથ સજેત્ ક્રિયા ॥૧૭॥

ભાવાર્થ:—જ્યાં સુધી શરીરાદિક પદાર્થોને વિષે અગતિ^{૧૦૦} કરી આત્મબુદ્ધિ (હું કર્તા છું) ઇત્યાદિરૂપ પ્રતીતિ) હોય ત્યાં સુધી પુરૂષે વૈદિક કર્મો કરવાં યોગ્ય છે. પણ જ્યારે તેની અહંકૃતિ નષ્ટ પામે અને નેતિ નેતિ^{૧૦૧} ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યોથી તેને સધળા જગત્તા મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય^{૧૦૨} થાય તથા આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય ત્યારે તેણે સધળાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો.

વિવેચન:—જ્યાંસુધી માયાને લીધે જીવ તથા ઇશ્વરના શરીરો વિષે આત્મબુદ્ધિ છે; ત્યાં સુધિ વેદોક્ત કર્મ કરવાનો અધિકાર ગણાય છે; કેમકે માયાએ કરી શરીરો વિષે આત્મ બુદ્ધિ (અહંતા) શરીર અને તેના સંબંધીઓ વિષે મમતા, તથા વિપયો વિષે તૃષ્ણા છે. ત્યાં સુધી નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવાની જરૂર છે. આ ભોક્તા તથા પરલોક્તા વૈભવોની જોડે ઇચ્છા છે, તેણે વેદોક્ત કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ; કારણ કે આવા પુરૂષો વેદોક્ત કર્મ ન કરેતો સુખ તથા પરમ અતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યવાપિ યદ્ નરકગામિ યાય છે. આટલું સુખની, પ્રાપ્તિ નિમિત્ત તથા આતંક-સ્થાની શુદ્ધિ સાથે જીવોએ કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ. આત્મ સાક્ષાત્કાર થયા પછી અથવા આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવા નિમિત્ત જે પુરૂષ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તેને આટલું કંઈ વિધિનિષેધ નથી. અને તેને પુનઃ વેદોક્ત કર્મ કરવાનો આધિકાર નથી. અર્થાત્ કે પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી (સર્વનો સાક્ષી રોપ પરમાત્મા હું છું) કર્મ કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી. ॥ અથાતઃ સાદેશો નેતિ નેતિ । एकं ब्रह्मैवाहितीयं । नेहानानास्ति किंचन ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ એજ ભાવનું કથન કરે છે. ઉપર કહેલા આત્મ સાક્ષાત્કાર થયેલા અને આત્મસાક્ષાત્કાર નિમિત્ત કર્મનો ત્યાગ કરનારા અને પ્રકારના જીવો સિવાય જે કર્મોનો ત્યાગ કરે છે તે પ્રત્યવાપિ યાય છે. કપરના શ્લોકમાં ક્યારે કર્મો કરવાં, અને ક્યારે બ્રહ્મવિદ્યા અદ્યથા કરવી તે જણાવી હવે નિચેના અદારમાં શ્લોકથી આત્માને સંતોષિત આતંક સ્વરૂપ જાણ્યા પછી અગતિનો નાશ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે.

(આજુ)

રયામચંદ્ર ગોરધનદાસ.

બુદ્ધોપદેશ આપણને શું શિખવે છે.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૮ મી ગાથા એમ કહે છે કે, આ સરીર નાશવંત છે. માટે આ નાશવંત-શબ્દ-મન-સરીર પર મોહ નહિ રાખતાં, ધર્મના-પરોપકાર, દયા, દાન, વગેરેનાં કાર્યો કરી સેવાં કે જેથી કરીને અધિગતિમાં પડતા આત્માને અધર ઝીલી લીએ. ધર્મના કાર્યમાં દીલ કે પ્રમાદ કરવો નહિ.

૧૦ મી કલમ પરથી એ ધડો સેવાનો છે કે, આપણને જે નુકસાન આપણા યત્ન કે દેવ, દાનવ પણ કરવા અમર્થ નથી તે નુકસાન અવળે રસ્તે ચડેલું આપણું પોતાનું જ મન કરે છે. તેથી ઉલટું તેનું તેજ મન, આપણાં દિતેષુ પ્રેમી-રૂનેહી, મિત્ર વગેરે આપણું બહું નથી કરી શકતા એટલું બહું કરે છે. માટે મનને સારે રસ્તે જ દોરવું. અવળો રસ્તો ખતાવવો જ નહિ તેજ દિતકર છે.

હવે ૪૫૫ પ્રકરણના પ્રુષ્ઠ વર્ગ વિશે કંઈક વાત કરીએ એની જુદી જુદી ગાથાઓ પરથી સેવાની શીખામણો જુદા જુદા પારિમારથી આ નીચે જણાવું છું:

સદ્ગુણ એજ મોદો જવાનો ખરો રસ્તો છે. માટે દુર્ગુણ ૧૫ દુર્ગતિમાં પડવાનો રસ્તો છોડીને સદ્ગુણને જ ચઢવું કરવા. આપણા અંગત યત્ન પર વિજય મેળવવાથી સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મોદને માર્ગે જઈ શકાય છે માટે દુર્ગુણ ત્યજીને સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નથી જ યત્ન તેજ ઉત્તમ ને શ્રેષ્ઠકર છે.

પારકાં છિદ્રો જેવાં નદિ કારણ કે તેમ કરવાથી-કોઈનાં પાપો જેવાયો આપણાં પાપો વધે છે. માટે કોઈને ધિક્કારવા નદિ તેમજ કોઈનાં છિદ્રો જેવાં નદિ પણ પોતાના યોગ પણ અવગણી તરફ લક્ષ્ય રાખવું ને તે સુધારવા મહેનત કરવી.

માણસને કરવા ધારેતો અનેક સારાં કાર્યો કરી શકે છે. જેમ એકજ જાણી લક્ષ મેળવી શકાય છે, ને તેનાથીજ લક્ષ મોઢ શકાય છે, એકજ વચનથી માન પામી પૂજા-કરાવી શકાય છે ને તેનાથીજ મરણ પમાય છે. એકજ કંઈથી-સ્વરથી રોવાય છે. ને આનંદાપક માયન પણ તેનાથીજ મવાય છે. એકજ મન અસાન્તિથી દુઃખ વેરી લીએ છે, ને શાન્તિમય મુખ પણ તેજ મનથી મેળવી શકાય છે. એકજ હાલ સમરૂપ રોમ વગેરે કલ્પો કરીને જીવ ખતાવે છે ને પ્રેમ-નેદ જાંધીને મિત્ર પણ તેજ લક્ષ જ નાવે છે. તેમજ એકજ મનુષ્ય નહીં કાંઈ કરીને બવસામરમાં ડૂબી મરે છે, ને સાગી જાળીથી કરીને મવસામરને તરવા પણ તેજ સમર્થ બને છે. માટે માણસ જેમ ધારે તેમ તે કરી શકે છે તે જ અદ્યતન મારાં કાર્યો કરીને બવસામરને તરવા પ્રયત્ન થીત યત્ન.

શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, સુગન્ધદાર પદાર્થોની સુગન્ધ કરતાં સારા માણસના સદ્ગુણની સુવાસ-
સુગન્ધ વધારે ઉત્તમ છે. પુષ્પની સુગન્ધ પણ ચારે બાજુ પ્રસરતી નથી, પણ સદ્ગુણી મા-
ણસની સુવાસતો ચારે બાજુ-સાંખે માઇલ સુધી ફેલાય છે. જેઓ સદ્ગુણ વિનાના હોય
છે તેઓ ગમે તેટલા સૌન્દર્યવાન હોય તો પણ તે રંગરૂપ વાળા પણ સુગન્ધ વિનાના
પુષ્પ જેવાં નકામાં છે.

સદ્ગુણ વિનાના ૩૫ રંગની-એ બાહ્ય શોભા નકામી છે એટલું જ નહિ પણ લગ્ન-
વનાર છે. સદ્ગુણની આંતરિક શોભા તેજ ખરી શોભા છે અને તેજ શોભાવનાર છે.
તેમાં જ ખરો ભાવકો ને ખુશબોદ છે. માટે દરેક માણસે સદ્ગુણને જ ધારણ કરવા. જે
માણસ સદ્ગુણી હોય છે તેની જ ઉભય લોકમાં પ્રશંસા થાય છે.

કર્મળની ઉત્પત્તિ કાઢવમાં જ થાય છે તો પણ તેની સુગન્ધ, સૌન્દર્ય કે પ્રશંસા
ઓછી થતી નથી પણ વધારે થાય છે, ને શોભાવમાન લાગે છે. તેમજ સૂર્ય-અગ્નિની મ-
નુષ્યોમાં પ્રસાર રાંતી માણસ વધારે શોભાવાળો લાગે છે અને પ્રશંસાને પાત્ર બને છે.
માટે સુગાન ૩૫ દિવ્ય તેજથી વિભૂષિત થવું.

૫ મા પ્રકરણમાં બાળ વર્ગને ઉદ્દેશીને કેટલીક વાતો કહી છે. બાળ વર્ગ એટલે બા-
ળક એમ સમજવાનું નથી-જૂદા હોય પરંતુ તેને સત્ય જ્ઞાન નહોતો તો તે બાળકજ છે-
મૂર્ખજ છે. આ ૫ મા પ્રકરણમાંથી જુદી જુદી ગાથાઓ ઉપરથી નિમ્નલિખિત સાર ઉ-
પજાવી કંઠાડ્યો છે.

જેઓ સદ્ગુણ, ધર્મ, નીતિ, રીતિનાં નિયમો જાણતા નથી, આ મનુષ્ય જીવનનું
ઉપયોગીપણું જાણતા નથી તેવા મૂર્ખ અજ્ઞાન મનુષ્યોને જીવન કંટાળા બરેલું વિપત્ર
લાગે છે. મહામહેનતે મળેલ અમૃત્ય માનવ દેહની સાર્થકતા કરી શકતા નથી. કંટાળા
બરેલી સ્થિતિએ જીવગી પૂર્ણ કરે છે. માટે હાય આવેલ તકને નહિ. શુભાવતાં, સાક્ષત
સુખની સાધ્ય પરતુ મેળવવાનું સાધન ગણી તેનો અપૂર્વ લાભ લેવો. મોક્ષ પદને પામ-
વાનું ખર્ચ સાધત તો માનવ દેહજ છે. તો કંટાળા બરેલી સ્થિતિમાં જીવન શુભાવી નાં-
ખવું નહિ પણ જીવનને ધણુંજ ઉપયોગી ગણી તેનો પૂર્ણ લાભ લેવો.

હંમેશાં યાદ રાખવું કે કોઈ પણ સ્થળે કે કોઈ પણ પ્રકારે મૂર્ખની સાથે મિત્રાઈ
કરવી નહિ. મિત્ર નહોતો તો એકલાં રહેવું ઉત્તમ, પણ મૂર્ખ મિત્રના સહવાસી થવું તે હાની
કર્તા છે. કહેવત છે કે,—“દાનો દુષ્મન હશે પણ સૂર્ય મિત્ર નહોતો.” હાલો દુષ્મન
હોય તે સારા પણ મૂર્ખ મિત્ર તો એક પણ નહિજ સારો. મૂર્ખની મિત્રતા કરવાથી અ-
વસ્ય પસ્તાવું પડે છે. માટે બરાબર તપાસ-પરીક્ષા કરીનેજ મિત્રાઈ કરવી. કહાયિત કોઈ
મૂર્ખની સાથે મિત્રાઈ યંદ યંદ હોય તો પણ જાણ્યા પછી જેમ સર્પ કાંચળા તને છે
તેમ દાના માણસોએ તેનો સંગ તજ દેવો, તેમાંજ સુરતા છે અને તેજ સુખ કરે છે.

‘દુષ્ટત્વ’ કરતાં ‘હંમેશાં યાદ રાખવું કે મિત્ર કાંઈનું શું પણ અવસ્ય મિલિનજ મ-

જશે. કહેવાય છે કે 'દેવાય તેનું લેવાય' 'વવાય તેનું લણાય' 'કરાય તેનું પમાય.' તે પ્રમાણે ખરાય કાર્યનું ફળ પણ ખરાય મલશે એમ જાણીને સુદૃઢો કરવાં કે જોયા તેનું ફળ ઉત્તમ મલે ને તે ભોગવતાં પણ સુખ થાય. માટે સુખના અભિલાષિઓએ હમેશાં સારાં સારાં કાર્યો કરવાં.

જેઓ જડ જેવા છે, મૂર્ખ છે, પામર છે, અજ્ઞાની છે તેવા નાશ્વન માણસોજ પોતાનાં કરેલાં કાર્યની, દેશો દેશમાં કીર્તિની ને પૂજાવાની આશા રાખે છે. પણ જેઓ સુદ છે તેઓ તો પોતાનું કર્તવ્ય-દરજા માનીનેજ સત્કાર્યો કરે છે. તેઓ ગમે તેટલું કરે તોપણ ફળની ઇચ્છા કરતા નથી. જે ફળની આશા-કીર્તિની આશા રાખીને કાર્ય કરવામાં આવે તો તેનું પૂરું ફળ મળતું નથી પણ માત્ર મચ્છરીજ મલે છે. માટે કંઈ થમ શકે તે કોઈ પણ જાતના ફળની આશા વિના-નિષ્કામ પર્યે કરવું. હમેશાં એવો સિદ્ધાંત છે કે સત્કાર્યોનું ફળ એની રીતે અને ઉત્તમજ મળે છે; ફળ મળવું યા નમળવું તે તો કુદરતાધિન છે. માણસનો અધિકાર ફળ મેળવવાનો નથી પણ કાર્ય કરવાનો છે. કહ્યું છે કે,—‘કર્મણ્યે વાધર્કિારસ્તે માફલેષુ કદાચન’ (કામ કરવાનો અધિકાર માણસનો છે, પણ ફળનો અધિકાર તેને નથી.) આ વાક્ય હમેશાં યાદ રાખીને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા સિવાયજ સત્કાર્યો કરવાં.

જે ઉત્તમાત્માને શાશ્વત સુખનો સ્વાદ સમજાયો છે, તેની કિંમત સમજી શકાય છે, તેનું સત્ય પણ સમજાયું છે, ને નાશ્વત સુખ ઉપરથી-અસ્થિર સ્વસ્થ સુખ ઉપરથી મોહ-ભાવ ઉતર્યો છે, તેઓ દેવ, જ્ઞાનવ કે જ્ઞાનવમાં નાશ્વત-તુચ્છ કીર્તિ વધારવાના પ્રયત્ન નહિ કરે પણ આ જ્ઞાન દુનિયામાંથી આ અસાર સંસારમાંથી સાર શોધી, મુક્ત-વિરક્ત થવા માટેજ સતત ઉદ્યોગ કરી રહે છે. માટે હે મોક્ષગામી ! હે શાશ્વત સુખના અનુયાયીઓ !-અભિલાષિઓ ! જાગૃત થઓ ને નાશ્વત કીર્તિની શરમાર નહિ કરતાં, ખોટી મોટાઈ પાછળ નહિ દોડતાં, શાશ્વત સુખનો અનુભવથી સ્વાદ લેવા, અખંડ સુખમાં આનંદ કરવા, અવિનાશી પદના પ્રાપ્ત્યર્થે, કીર્તિ સંપાદનના પ્રયત્નો છોડી દઈ, આ જ્ઞાન દુનિયામાંથી આ અસાર-નિઃસાર દગાદગ વિષમ સંસારમાંથી પણ સાર શોધી સદા તે વડે મુક્ત થવા-વિરક્ત થવા માટે, ત્વરાથી, ખંત અને ઉત્સાહથી, યત્ન-પ્રયત્ન સહિત ઉદ્યોગ કરો ! અંતે તેજ સત્ય છે, બાહ્ય આ દૃશ્ય અદૃશ્ય સપનાં પદાર્થો અનિત્ય છે.

માયાની મહાન-પ્રબળ શક્તિવડે માર્ગ લીધેજ સુખ તે સત્ય સુખ નથી, પણ અવિચળ પદ તેજ ખરૂં સુખ છે; તેનાજ ગામી-ઉપાસક થવું એજ ઉત્તમોત્તમ છે.

પ્રકરણ ૧ કું પંડિત વર્ગ વિશે છે. તેમાંની જૂદી જૂદી માયા ઉપરથી-ઉત્પન્ન થતી શિખામજોનો વિસ્તાર યથા મતિ આ નિચે દર્શાવું.

જ્ઞાની માણસને અનુસરીને ચાલવાથી દશા-દાસત જમડતી નથી, જસકે વિશેષ સુખ.

રહે-સારી થાય છે. માટે આપણને કોઈ લાચક સુઘ માણસ-શાંતી માણસ કહે તેમ ક-
સ્વં. આપણા દોષો બતાવે, આપણને ઉત્તતિનો માર્ગ બતાવે તો આપણે તેને ખરા હિ-
તેષ્ટુ માનીને તેને અનુસરીને ચાલવું તેજ ઉત્તમ છે અને તેજ સુખી થવાનો સરલ માર્ગ
છે. તેવા શાંતીઓ મળી જાય તેપણુ મહાભાગ્યની વાત છે, તેવા શાંતીઓ મળે તો આ-
પણી અધમ દશા હોય તેપણુ ઉચ્ચ દશામાં લાવી મુકે છે ને બહુજી સારી દશાએ ચ-
ડાવી દીએ છે. માટે શાંતીનો સત્સંગ કરવો ને તેનેજ અનુસરીને ચાલવું.

હંમેશાં યાદ રાખવું કે નીચ કાર્ય કરનારા, પાશવ-વૃત્તિવાળા અને આસુરી સંપત્તિ-
વાળાને મિત્ર કરવો નહિ. તેની સંગત કરવી નહિ પણ ઉત્તમ કાર્ય કરનારા, સાધુ વૃત્તિ-
વાળાની સાથે મિત્રતા કરવી; તેનોજ સત્સંગ કરવો. તેનું કારણ એનુંકે સહવાસ એવો અ-
બ્યાસ થાય છે. તેથી દલકા માણસની મૈત્રી, આપણને દલકા-નીચ બતાવે છે ને અધમ
દશાએ મહોવાડે છે તેથી ઉલટું, ઉચ્ચ-સદ્ગુણી માણસની મૈત્રી કરવામાં આવે તો આપણે
સદ્ગુણી યથાએ છીએ ને ઉત્તમ દશા થાય છે. માટેજ સદ્ગુણીની મિત્રતા કરવી તેજ
સુખ કાયક છે.

વિદ્વાન પુરુષો પોતાની જાતના રચનાર છે. આત્મા પોતાની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કર-
નાર પોતેજ છે. કારણ કે સારાં યા માઠાં કાર્યો તે પોતેજ કરે છે, જે કાર્યના પ્રમાણમાં
સ્થિતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી સ્થિતિનો નિયંત્રક અન્ય કોઈ નથી, પણ આપણેજ
છીએ. આત્માએ સારાં કાર્યો કર્યાં હોય તો સારી સ્થિતિ નિયત થાય છે! વિદ્વાન પુ-
રુષો પોતાની જાતના રચનાર પોતે છે” એમ કહેલું છે, કારણ કે વિદ્વાન મનુષ્યો અ-
હર્નિશ સફલ્યોજ કરે છે તેથી તેની ઉત્તતિ થાય છે.

આપણી હોલની સ્થિતિનું કારણ જનકાગમાં કરેલાં કાર્યોના પરિણામ રૂપે છે. ને
અવિધ્યમાં પ્રાપ્ત થવાની સ્થિતિનો આધાર આપણા વર્તમાનતાં કાર્યો ઉપર રહે છે માટેજ
પોતાની જાત સારી રચવી હોય, સુખ જે વહલું લાગતું હોય અને તે મેળવવું હોય તો
તે આપણા પોતાનાજ કાર્યમાં છે.

સુખ યા દુઃખનો સંયોગ યવો ન યવો તે આત્માના ફલાફલ ઉપર વિશેષ આધાર
રાખે છે. અન્ય કોઈ તો માત્ર કારણ જૂત-નિમિત્ત રૂપ જ છે-તેમાં પણ તેનો કારણરૂપે
વિશેષ ભાગ હોતો નથી. માટે આપત્તિ-વિપત્તિના પ્રસંગમાં અન્યને દોષ દેવો તે બર્થ છે.
સુકર્મ યા દુઃકર્મને ઉત્પન્ન કરનાર પણ આત્મા પોતે જ છે. તો સફલ્યો ઉપાજન કરવા
તે જ સુખી થવાનો રસ્તો છે.

જે માણસ સમચિત્ત વાળો હોય છે તે પ્રસંગાથી કે નિંદાથી ચલાયમાન થતો નથી.
હંમેશાં મનને દંઢ બનાવવું, સુખ વા દુઃખ ગમે તે આવે તો પણ તટસ્થ-મધ્યસ્થ રહેવું.
કોઈ એમ કહેશે કે દુઃખમાં તટસ્થ રહેવાનું કશું તે તો દીક પેણુ સુખમાં શું તટસ્થ રહેવું
તેનો જવાબ એ જ કે સુખ અને દુઃખ એ બે જાતના, માણસને ધસડનારા પ્રવાહો છે,

સુખનો પ્રવાહ આવે ત્યારે માણસો પુલાહ જાય છે, પહેડી જાય છે, મદ-ચડી જાય છે, સુખ એ એક જાતની કેફ છે ને. તેનો નિશા ચડ્યા વિના રહેતો નથી. તે નિશા કાઢને પણ ચડ્યા પછી તેને આસપાસનું જ્ઞાન કે સાચા સારનો વિચાર રહેતો નથી ને તે સુખ રૂપ કેફના મદમાં જેમ આવે તેમ બકે છે.

દુઃખના પ્રવાહમાં તેથી ઉલટું જ થાય છે. દુઃખ આવે છે ત્યારે પણ માણસને જ્ઞાન રહેતું નથી કે સારાસાર વિચાર કરવાનો અવકાશ તેના મગજને મળતો નથી. તન અને મન દિવસ અને રાત્રિ ચિન્તા રૂપ-અશ્વિમાં પ્રજ્વળ્યાંજ કરે છે, દુઃખના અસહ્ય ભોગ તથા સંપાદન હાલ બેહાલ સ્થિતિમાં આવી પડે છે. માટે જ સુખ અને દુઃખના ઉભય પ્રસંગમાં તટસ્થ-સમાચ્ચ વાળા રહેવું તે જ ઉત્તમ છે. તેવા યદ્ય શકાય ત્યારે જ ખરૂં સુખ મળે-દુઃખમાં પણ સુખ અને સંતોષથી રહી શકાય છે. વાસ્તે સત્ય સુખના અભિ-લાષિઓએ ઉભય પ્રસંગમાં દ્વિંબત હાર્યા વિના ચિત્તને સ્વસ્થ રાખીને તેમાંથી પસાર-મુક્ત થવું.

ધર્મ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી, ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાંચન કરવાથી જ આત્મા દુર્ગુણવશ્વ અદ્યુષ્ટ ધારુણ કરીને શુદ્ધ-ચોકબો-નિર્ભય-ઉન્નત-ગ-ગવન્નત પ્રકાશ વાળો બને છે. મારે અસુસ્ત જને તેનું જ સેવન કરવું. આત્માને પુટ બનાવનાર તેના જેવું રસાયન એક પણ નથી ।

શાશ્વત સુખ મેળવવું હોય, અવિચલ પદ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આ દુનિયાપરના મનાતા નાશવંત સુખનો, અનિત્ય વસ્તુઓનો અને ક્ષુદ્ર ચરીર પરથી મોહ છોડી, અહંતા મમતા દૂર કરી, મનની આધિઓ-ઉપાધિઓ અને વ્યાધિઓને ત્યજી દઈ, 'સર્વ ઉપરથી' મારાપણાનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓથી મુક્ત થવું. 'હું' અને 'માફ' એ જ આત્માને શાશ્વત સુખ મેળવવામાં બંધન કર્તા છે. માટે દરેકે તે છોડવા પ્રયત્ન શીલ થવું!

પ્રકરણ ૭ મું અર્ધન વર્ગ વિષે છે. તેમાંની જૂદી જૂદી માથા ઉપરથી સમજાયેલા સાર નીચે પ્રમાણે પથામતિ લખું છું.

જેઓની વૃત્તિઓ કાષ્ઠમાં છે, અને જેઓનું જ્ઞાન પ્રકાશમય છે, તેઓ આ દુનિયામાં રહેવા છતાં મુક્ત જ છે । માત્ર સાધુનો વેષ પહેરીને રરવાથી જ મુક્ત યદ્ય શક્યું નથી: સંસારમાં રહેવા છતાં પણ ધન્દ્રિય દમન કરવામાં આવે, મન ઉપર દામ રાખી શકાય, આત્મા નિર્લેપ-નિર્વિકારી-વિકાર વિના-નિર્ભય રહે તો જ મુક્ત યદ્ય શકાય છે. આત્માની મુક્તિને ઉપરના રાગ-રંગ કે વેશની સાથે લેવા દેના કે કામ નથી-સંબંધ નથી પણ હૃદયના ખરા, શુદ્ધ રંગ-રાગ-વેષ-આચાર-વિચાર-સદ્ગુણ-નિર્મોહીપણું-નિર્વિકારીપણું-નિર્ભયતા-પવિત્રતા-નીતિ-ધર્મ અને હૃદયની શુદ્ધિ સાથેજ કામ અને સંબંધ છે.

વંકત પ્રકારના મુજોથી આત્મા વિશુદ્ધ થયો હોય તો તે દરેક સ્થળે જંગલમાં કે શહેરમાં એકાન્તમાં કે વસ્તીમાં પણ તે મુક્ત જ છે. એ સિદ્ધાપના મુજોવાળા આત્મા જંગલમાં જાઈને જાલ ક્રિયાઓ ત્યજીને એસે તો પણ મુક્ત નથી. જનકજાન રાજ્ય ચત્રાવનાં

છતાં, રાજ્યમાં રહેવા છતાં પણ વિદેહી હતા. શ્રીકૃષ્ણનેવ પ્રજાના મોટા પુત્ર ભરત મહારાજને અદીસા જીવનમાં કેવળમાન હતપત્ર થયું તે શા કારણથી? માત્ર ઉક્ત પ્રકારના ગુણોથી જ! વળી શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહેલું છે કે,—

સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ,
સંસારથી લેપાય નહિ તે જણો મારો દાસ—અર્જુન શુભો ગીતા.

જેથક નિર્લેપ દશામાં સંસારમાં રહેનારા જનક વિદેહી જેવા ઉત્તમ આત્માઓ મુક્ત જ છે. મારે સંસારમાં રહેવા છતાં પણ દરેક આત્માની મુક્ત્યર્થે—આત્માને નિર્મળ બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા તેજ ઉત્તમ છે. વળી મહાત્મા સુદે તેજ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,—પૃથ્વીની માફક સદનશીલ, કાદવ વિનાના સરોવરની પેઠે નિર્મળ—વિશુદ્ધ પણ પોતાનું દરેક કર્તવ્ય સમજીને યથાર્થ જાળવતાં છતાં પણ નિર્લેપ છે તેને ભવિષ્યમાં જન્મ લેવો મરશે નહિ.

જે માણસમાં સદન કરવાની શક્તિ હોય છે તેને કોઈ થતો નથી ખીજા દુર્ગુણ પણ આવતા નથી. સદન શક્તિ વધારવાથી દમ્ભેમાં સદ્ગુણ જ આવે છે ને દુર્ગુણો નાશ થાય છે. વળી નિર્મળ રહેવાથી મહિનતા દૂર થાય છે. માટે હો! આત્મા! તું સદનશીલ—નિર્મળ—પવિત્ર—વિશુદ્ધ બન કે તારે ધરી જન્મ લેવો પડે નહિ.

‘અહો’, ‘સહો’, ને ‘મમીખાઓ’ એ નિમમ તું અહર્નિશ લક્ષમાં રાખજે, તેમાંથી જ તારું જીવિત સાર્થક થશે! પુનર્જન્મનો નાશ થશે!

માણસ જ્યારે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવીને પોતે તદન શાન્ત થાય છે ત્યારે તેના વચનો અને દરેક કાર્ય પણ શાન્ત રીતે જ થાય છે. અર્થાત્ શાન્તિ જન્ય ચિત્તથી દરેક કાર્ય પણ શાન્તિમય જ થાય છે.

બાહ્યાનુભવના ત્યાગી, વિરાગીને આવા અદ્વિત બધાં વસે છે ત્યાં—તે સ્થળ વિકટ હોય તો પણ આનંદ દાયક જ થાય છે! નિર્વિકારીને, સામાન્ય મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે ખેદ—ભય ઉપજાવે તેવા નિર્જન અરણ્યમાં પણ આનંદ જ મળે છે. કારણ કે તેવા મહાત્માઓ નિર્જનદમાંજ મગ્ન ને પ્રજુ પદમાં જ તલ્લિન બનેલા હોય છે. તેથી તેમને જંગલમાં પણ મંગળ જ લાગે છે. વિસ્તાર ભયને લીધે હવે ટૂંકાણમાં લખી નાંખવાનું ધાર્યું છે. બાકી તો દરેક વાક્યો એવાં બાલુમૂલ છે કે તેના ઉપર વિવેચનનાં પાનાંને પાનાં બરાબ તેમ છે.

પ્રકરણ ૮ મું સહસ્ર (હજાર) વર્ગ વિષે છે. તેમાં એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો છે કે અર્થ વિનાના હજાર શબ્દો હોય તો તે નકામા—નિરર્થક છે, પણ અર્થ વાળો ઉપયોગી એક પણ શબ્દ સારો છે. તે પ્રકરણની દરેક માયાનો અર્થ શું શીખવે છે?

તે શીખવે છે કે અર્થ વિનાના નકામા મોટાં મોટાં કાર્યો કરવા તે નિરર્થક છે. પણ અર્થવાળું નાનામાં નાનું કાર્ય ઘણું જ ઉપયોગી—કામનું છે. ઉપયોગ વિના હમી હમી

બાપાના અધરા અને લાંબા શબ્દો નકામા-જરૂર વિના બોલવા તે નિરર્થક છે, પણ સમ-
યોચિત-ઉપયોગવાળો માત્ર સહેલો એક પણ શબ્દ તે જ ઉત્તમ છે. જરૂર વિનાનાં મોટાં
મોટાં લેકચરો ને લેકચરો આપવામાં કે વાંચવામાં આવે તો પણ શા કામનાં? કંઈ જ
કામનાં નહિ. માટે થોડું પણ ઉપયોગનું જ બોલવું. એ રીતે વાણીને, વિચારને કાજમાં
રાખી ઉપયોગી બનાવવાં.

જ્યાં સુધી આત્મ જય કર્યો નથી ત્યાં સુધી સર્વ વ્યર્થ જ છે. પોતાના ઉપર જય
મેળવનાર જ ખરો વિજેતા છે. બાકીના તો શત્રુને જિતેલ નહિ પણ શત્રુથી જિતાયેલા-
પરાજય પામેલા જ છે. માટે આત્મજય કરવો તે જરૂરનું છે.

હજારો વર્ષ સુધી યજ્ઞો કરવામાં આવે કે શરીરને અસલ કટ દેવામાં આવે તેના
કરતાં ઉત્તમ-આત્મતાની મદદન પુરૂષને શુદ્ધ હૃદયથી માત્ર એક શબ્દ વાદ કરવામાં આવેલ
નમસ્કાર-વંદન વધારે ઉત્તમ ને કિંમતી છે. એવાને શુદ્ધપતિના મેરૂ પર્વત જેવડા દગલા
કર્ષા પણ સમક્ષિતે પ્રાપ્ત થયું નહિ એ વાતનો અહીં ખુલાસો મળી રહે છે.

(આશુ.)

જહન નિર્ભળ.

। चक्र व्यूहमां अभिमन्यु ।

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

હાર્યો વિચારી કર્જને નિજ ચિત્તમાં આતી કુદ થઈ-
દુર્યોધનાત્મજ વીર લક્ષ્મણ આવીઓ પછી યુદ્ધ મદો.
સન્મુખ તેને દેખીને આ રીત અભિમન્યુ વહે:-
જાજે બધંકર સિન્ધુ નદી-દદ તોડીને વહેતો મસે-

(૪૪)

" તું જાણુ છો મુજ તેથી આ હું જાણું છું-
તા સમગ્રને તું કે જાણાવું હું હું નિર્ભળ-ગુજને-
આ સમય તું નિજ સર્વ જનને એકવાર મિલગા મે,
ધામેજ પમતા અન્યથા મળા સકીશ તે વિચારી મે, "

(૪૫)

આ વચનથી તે વીર-અંગે ક્રોધ-જ્વાળા બહુકળી,
યદ્યુધિષ્ઠિ તેણે એક નિષ્કુર નામ સમશક્તિ મુકી.
અભિમન્યુએ કરી વિદ્વજ તેને " પાંડવોનો જય ! " વદી,
પછી શર ચલાવ્યું એક જોમાં જ્યોતિ અદ્ભુત વસી રહી

(૪૬)

તે અર્ધચંદ્રાકાર હા । છટી શરે કાઢાંધી,
છેલત ક્રીધો રિપુ-કંઠ તક્ષણ ક્ષલક-પાર પ્રચંડથી.
આ રીત ભાસિત જનતું તેતું શીઘ્ર નીચે ઘુટી પડ્યું,
જો મસત તાગ ગગનના દુટવા સમુ ઉજ્જ્વલ ખર્વું.

(૪૭)

તત્કાલ હાહાકાર-મુત રિપુપક્ષના દુઃખધ્વનિ ઉઠ્યો,
પછી દુષ્ટ દુઃશાસન સમરમાં શીઘ્ર ઉપરિયત થયો.
અભિમન્યુ તેને નિરખીને અતી ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થયો,
નિશ્વાસ વારંવાર તેનો ઉપ્સુતર ઉત્તો હતો.

(૪૮)

" રે । રે ! નરાધમ ! નારકી ! તું ક્યાં સમય આ સદ્ગુહો !
મે બહુ રથને તુંને આહો રે ! ક્યારથી શોધ્યો હતો,
આ નિરપ્પ મારૂ બાણુ ! તારા પ્રાણનાશ નિમિત્ત છે,
તેપાર થા તુજ પોપતું સૌ આજ પ્રાયશ્ચિત છે.

(૪૯)

" સૈનિકોની સન્મુખજ હું આજ વધ કરી તુજને,
સંસારમાં માતા પિતાથી જનીય હું ઉત્તમ હવે,
મુજ કર થકી તુજને હવે સકશે બચાવી કો નહો,
જોજો ! પરણ રણભૂમિથી નાથી તું કહો જય નહો. "

(૫૦)

વદી આમ તે અભિમન્યુએ હોડયું ધનુષથી બાણને,
રિપુભાવમાં તે ધસી ગયું ઝટ બેઠી શીર્ષ-બાણને.
હા ! રક્તશ્ચિત તે યદ્યુધિ નીચે પડ્યો પામી વધા,
સન્ધ્યા સમય પશ્ચિમ જલધિમાં અરણ્ય રવિ પડતો યથા.

(૫૨)

મુર્છિત ગણી તેને સમર, યકી લઈ ગયો રથ સારથી,
લડવા પછી મંડ્યો બૃહદ્બલ ઉચિત નામ મહાદયી.
કરી ખેલ દોડાસકા હરિ' ને રીત અરિને, મારતો,
અભિમન્યુએ તે રીત તેને છિદા તન કરી બેદીયો.

(૫૨)

અભિન્યુ એકજ સંગ ત્યાં ને ને લડ્યા રણભૂમિમાં,
માર્ગો ગયા અથવા સમરથી વિમુખ યદ્યદીર્ઘો મુક્યા
ને રીત વિદુદામથી યાતી શુશોભિત ધનધદા—
સર્વત્ર તે ચમકાવતો 'તો સમરમાં સન્ન્યસ્ટા.

(૫૩)

આશ્ચર્ય ત્યારે કહ્યું દ્રોણાચાર્યને આ રીત વરોઃ—
આચાર્ય ! જુવો તો નવો આ સિંહ નિદ્રાથી ઉઠ્યો !
રઘુવર-વિરિષ્ઠથી સિન્ધુ સમ સદૃ સૈન્ય તે યકી બારત છે,
તે પાર્ય નનદન પાર્યથી પણ ધીર ધીર પ્રસરત છે.

(૫૪)

“ થાવું વિમુખ સંગ્રામથી તે પાપ છે, ધીરને મદા,
એ સમજીને જ દુઃ આ સમય ઉભો રહ્યો છું સમરમાં,
કા પણ રીતે છે મારવો ઉચિત તેને ગર અર્દા,
નિજ પ્રાણ કાળે અન્યથા નિસ્તાર પછી ધારો નહીં ”

(૫૫)

વીરામણી અભિમન્યુ તું હો મન્ય આ સંસારમાં,
છે રત્ન પણ દા મુગ્ધ જેના શૈર્ષ પારાવારમાં.
દુર્ગ નિકટ ચમકે દિવ્ય નિષ્પમ તે જ સંસ્તિત, ધરતું,
કરતા વિપત્તી પણ સદા શુભમાન સાચા ગરતું.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. યથા 'સમયથી' અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિંમત
ડીઘટાને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

—૧૭૨—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

—૦૦—

અ. નિ. માણસાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
શુજરાતિમાં રાજનાર-માધવસાલનું. દિવેદી. ક્રી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના આફિસને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

અખુટ

ઠેવત આપનારી

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમત ગોળી રૂ. ની રૂબી ૧ નો રૂપિયા ૧)

તદન વનરપતીનીજ બનાવટ હોવાથી કોઈ પણ જાતની પરેજ પામવી પડતી નથી

કુટેવથી આવેલી કમતામતને ઘણી સફાઈથી યોગ્ય દીવસમાં મદતર નામુદ કરે છે

અખુટ ઠેવત આપવાનું અખુર સાધન છે દરત સાફ લાવે છે પાચનશક્તિને મુધારે છે અને સ્મૃતિશક્તિને વધારે છે

ત્રીસ વર્સો થયા વધારેવધારે મળતી ફેલ્ડ અને લાખો સર્દી શીશીરો એની કીર્તિના મળ્યુત રતનો છે

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

જગત્ત પરમીયરૂપ વિશ્વવિખ્યાત

આતંકનિગ્રહ આપધાલયનાં

અમુલ્ય રતનો.

અખુટ રાશિ આપનાર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ૩૦ ગોળીની રૂબી

૧ નો રૂ. ૧

પુરુષવદાના.

વારુકરણ તેલ

અર્ધો તોલાની શીશી

૧ નો રૂ. ૫.

આ જગત્તી કિમતી દર્શવદાર

તથા મતોરમ કે પાગ્લામ આવ્યાના

લાખો સર્દીશીરો તેવા છે

વૈદ્ય સખી મન પ્રકારના

વિકારો અને અચામને

દર કરી અખુટ રાશિ

આવે છે

મહેલ પુરાતન પહેલા

નેવુજ જરૂર પ્રાપ્ત કરી

દે છે.

મીલકુલ મદત

કામશાસ્ત્ર

ગોળ અર્ધ પણ

લેવાતું નથી

કુખનો ખગે માર્ગ જતાવતાર

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

આ પુસ્તક ને ગાંધી મારે તેને મદત થોડા મારે—આતંકનિગ્રહ એ ૧૫ થય લીધા વિના નોકરી આપવામાં આવે છે જામનગર—(કાઠિયાવાડ.)

આવ ૧૧—
(એક અબેદ્યગીર્વાસિ,
અલ્પાન્ધિય મણિનાન નવુભા) દિવેદી.

સુદર્શન.

મોખવાલા નાલ્કવાઈ દિવેદી
—મી—

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય સાહિત્ય-ગોમતાં મળ'ક અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરંધીમદિ” — માગવત્ત

[પુસ્તક ૨૮—અર્ક ૧૧]

(માસિક)

[અગાધ—૧૯૧૩.]

સર્વ મમર્થણ.	૩૨૧
સ્વાતુભવ	૩૨૨
ઉદામીનતા.	૩૨૩
દિવાને-હાદેજ	૩૨૪
શીખ લોકના ધર્મનો ઇતિહાસ.	૩૨૫
શ્રીરામગીતા લાખ્ય	૩૩૦
સુરોપના ઇતિહાસમા શીખવા યોગ્ય વાતો	૩૩૪
બુદ્ધોપદેશ આપણને શુ શિખવે છે	૩૪૦
સોક્રેટિસની જીવનકલાના સમ્મરણીય પ્રસંગ	૩૪૭
[મને બૂલી ગઈ !	૩૫૨

અખૂટ

કૌવત આપનારી.

આંતહ નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમત-ગોળી દર ની રૂબી ૧ નો રૂપિયા ૧.

તદન વનસ્પતીનીજ બનાવટ હોવાથી કાંઈ પણ જાતની પરજ પાળવી પડતી નથી.

કુદરતી આવેલી કમતાકતને ઘણી સફાઈથી યોગ્ય દીવસમાં સફતર નાખુદ કરે છે.

અખૂટ કૌવત આપવાનું અપૂર્વ સાધન છે. દસ્ત સાફ લાવે છે. પાચનશક્તિને સુધારે છે અને રમરજીશક્તિને વધારે છે.

ત્રીસ વરસો થયાં વધારેવધારે મજબૂતી ફતેદ અને લાખો સર્ટીફીકેટો અને કીર્તીના મળખુત સ્તંભો છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

જાતની પરમખીતરૂપ વિશ્વવિખ્યાત.

આંતહનિગ્રહ આપધાલયનાં

અમૂલ્ય રત્નો.

અખૂટ શક્તિ આપનાર.

આંતહનિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમત. દર ગોળીની રૂબી
૧ નો રૂ. ૧

પુરુષવંશતા.

વાણકરજી તેલ.

અર્ધો લોલાની શીશી
૧ નો રૂ. ૫.

આ બંનેની વિશ્વમના દર્શાવનાર

તથા સંતોષકારક પારણામ આપવાના

લાખો સર્ટીફીકેટો તૈયાર છે.

પીવ મંબંધી સર્વ પ્રકારના
વિકારો અને અશક્તિને
દૂર કરી અખૂટ શક્તિ
આપે છે.

મણેલું પુરુષાતન પદેતા
જેવુંજ જરૂર પ્રાપ્ત કરી
દે છે.

ખીલકામ મરત.

કામશાસ્ત્ર

પીવ મંબંધી સર્વ
વિકારો અને અશક્તિને
દૂર કરી અખૂટ શક્તિ
આપે છે.

સુખનો ખરો માર્ગ જતાવનાર.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

આ પુસ્તક જે કાંઈ મંગારે તેને મફત પોસ્ટલ માર્ગે-આવધાનમદ આપધાલય
લીધા વિના મોકલી આપવામાં આવે છે. જામનગર—(કાઠિયાવાડ.)

આવદશ—
એક અત્રેદમાર્ગપ્રવાસિ,
અકાનંદ મણિમાલ નમુનાક દિવેન.

સુદર્શન

પત્રી—
આવદશાલ નવિવાહિ દિવેન

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરંધીમદિ” — માગવતપ

[પ્રસ્તુત ૨૮-અંક ૧૧]

(ભાસિક)

[અગષ્ટ-૧૯૧૩.]

સર્વ સમર્પણ.

સહુ છે તે મદુછુ આ દર તાઝું ફરી યાતાં,
મગર, મહાતાં અને સહેતાં અરે યાને ફરી જાવું ?
દીનો વીતી કંઈ જતાં ફરીયા ચરમ આ બેતા
દર પ્યાનો ભરી પીતાં સુખે યાને દુઃખી યાવું !

મીઠાં દરોઃ અને જાને : જખી જૂની મીઠી લહાણોઃ
સહેતાં એ સુખીમીણોઃ વધા યાને દુઃખી યાવું ?

અહો પારી ખુશાઈ એ સદા માટે લખાઈ છે !
ખરી એ છે કમાઈ, તો રૂચે યાને જૂઠું યાવું ?
હજી ભાવિ વિષે યાને દિલે અવકાશ આચાને ?
સમર્પણમાં સુખાચાને ધટે કાં રથાન કે' હોવું ?

સદા એ ચારીના તાને અને છે રૂબરૂં ધ્યાને :
વધા, દિલ ! મૌ લજીદને, ‘સુખી યાવું,’ ‘દુઃખીયાવું’

સહુ કે સર્વ કાં જાણે ? હવે દિલ સિખતું સારે;
દને કાબિલ થયાં જાને જતો; સહેવું, છતાં સહેવું !

ઉદાસીનતા !

(પ્રેમ !)

અરર ! હાય ! એ ! પંખીયાં ત્હમે !
ત્યજી લીધી ગયાં ! ના મને મ્હને !
મરણ સર્થે છું ! દાઝતા રિસે !
હૃદય ભગિઓ કયાં જઈ રે !

ન શબ્દ નીકળે હજી અરર ! એક છંદ છતાં !
ન રિસ પ્રલપ્ત અરે ! નિમરનાં પ્રજ્વળી જતાં !
ન શબ્દ પડતો ય હા ! કલમ ના કરતી કરે !
અવાચ્ય ઉરની ગતિ શિથિલ આ દલતી અરે !

રડાય નહિ ને હસાય નહિ હા ! ન સદાય રે !
ન રહે વશનું ! નહિ સરસ ! એ ન ખમાવરે !
ન સુખ અથવા લખી જીવીય હું શકતો અરે !
નહી હૃદયમાં ઉદાસી વધતી સહમજપરે !

ન શ્વાસ હર્યે વહે ! અરર બન્ધ ન યાવરે !
રડાય અથવા ગવાય નહિ ને મનરાજી રે !
મસ્તાન મસ્તો જીવે ! અગર શું મ યનાર રે !
પ્રેમો ! પ્રલુપ્ત થઈ પ્રજ્વળી બાલ બચાવરે !

સ્વામી તહારી મદા ભક્તિ ને આપે ઉરને દગ !
બચાવી લે ! બચાવી લે ! શેરૂં કાવાનશે મુગ !
આવી આવી ભલે આવી ! ઉદાસી આવજો સદા !
ઉપાસું સનેદ સેવાયે ! આગૂં મસ્તાન સર્વદા !

સીતાપૂર-સરાખખાના
તા. ૮-એપ્રિલ ૧૯૧૧

} મસ્તાન.

॥ દિવાને-હાફેઝ ॥

—X—

(ગઝલ—૨૧)

સાકીય તું જલ્દી કર ને રંગી જામ-બર,
ખાખ હો સ્વાતત હન્ને ગમગીન વખત પર—૧

દાથમાં દે માહરા છે પ્યારો જામ એ,
તજ્જુ દીલેથી રાખુ' હું કંયા ન બદલ પર—૨

સજન કદિ અમ શિરે બદનામ ને પડી,
પરવા ન રહી જરાય દીલ ઇજત નામ પર—૩

ચરાખ દે તાલે મીઠો મગરૂર હવા સાથ,
ખાખ પડો નકામી બધી શિર મુરાદ પર—૪

નિશાસ ઉંડા નાંખતું મળતું જગર છે આ,
બરમ કરે બતાવે દીલ દયા ન દંભિક પર—૫

તલાય કરી મેં બધે મરીય તવંગર,
નજર પડે ન દોસ્ત એકે મન મહેરમ પર—૬

ખુશ રહે દીલ માહફૂ ને હોય પ્રિયા સાથ,
તરાય મારનાર કોણ મુજ આરામ પર—૭

બાગ સર પર નહીં કદિ જાંખરો જતા,
જાન કર્મો કુરબાન સર ચેત દીલ ઉપર—૮

સચ કર દાદેઝ હમેશાં તું તંગીમાં,
મસ્તાન રે! મગરો તને કાણુ મુરાદ પર—૯

દી. બી. દુધારીઆ.

॥ શીખ લોકના ધર્મનો ઇતિહાસ ॥

(૧૨.)

હિન્દી બાબતોના સંબંધમાં સામાન્ય અંગ્રેજ લોક તરફથી-સામાન્ય કેળવણીના અંગ્રેજ લોક તરફથી પણ-દર્શાવવામાં આવતો આદર બાબતો વિલક્ષણ અભાવ, દરરોજના બનાવ સમાન થઇ પડ્યો છે. સામાન્ય નીતિની ગંભીર બાબતો કરતાં ઘુટ બોલની એકાદ મેચ અથવા અસાધારણ નીચતા બધાં ખૂનનો એકાદ બનાવ આંગ્લભૂમિમાં વધારે લક્ષ્ય દોરે છે, એમ વારંવાર કહેવામાં આવે છે. આવી ચર્ચાઓતો સાધારણ થઇ પડી છે. આવી નવાઇ પમાડતી બેદરમતી હોવા છતાં એ હિન્દી અસાંતિનો પ્રથમ એટલો બધો ગંભીર થઈ પડ્યો છે કે તેના તરફ એક બેદરકાર સમાજનું લક્ષ્યપણ દોરાવા વિના રહ્યું નથી. કેટલાક વિભાગોમાં તો આવા સમગ્ર પ્રશ્નનું લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેના નિરાકરણ માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. એમ દર્શાવવામાં આવે છે, કે આવા પ્રકારની સુરક્ષી રાજદ્વારી હોવા કરતાં ધાર્મિક પ્રકારની વધારે છે, કારણ કે કેલવણીની પાશ્ચાત્ય બાવનાઓ દેશના ધર્મનું નિકંદન કાઢે છે, તેથી જ્યાં સુધી આપણે આ બાબતના મૂલ્ય સુધી હંચના ઉતરીએ ત્યાં સુધી સુધારાના સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો માત્ર ક્ષણિક જ નિવડવા જોઈએ. દરેક બાબત આવા વિચારને ટેકો આપતી જણાય છે; પરંતુ સરકારે તો ધાર્મિક રાજનીતિના સંબંધમાં કોઇ પ્રકારનું પગલું ભર્યું નથી. એટલી ખરી વાત કે આ બાબતમાં આંગ્લભૂમિ તરફથી નામનું જ ડબ્બાણ કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડની સરકારને ટેકો આપનાર એક સાધારણ વ્યક્તિ જાતે હિન્દી પ્રશ્નમાં ભાગ લેતી નથી, અને આવા પ્રશ્નના નિરાકરણની ઉતાવળી જરૂર તરફ પણ તે બીલકુલ બેદરકાર હોય છે. હિન્દ-વિશેષ નહિ તો હિન્દી આંતર દેશ-હમેશાં તેને મન એક પ્રકારના ગૂઢ રહસ્ય સમાન જ હોય છે, અને તેના સ્વભાવને રચતાં ના હોવાથી તે રહસ્યોનોધિકારનારો હોય છે. જે તેનાથી ના સમજી શકાય તેના તરફ તે વધારે કૃપેક્ષા વૃત્તિ રાખવાનું પસંદ કરે છે-અને બળવાન મહાન ઉપદેશો છતાં-હિન્દનો વિશાલ ખંડ કે જે માટે તે કેટલેક દરજ્જે જવાબદાર છે તેને પણ આવા અરોપના પ્રદેશમાં ગણવામાં આવે છે.

જો આપણે એટલું કપ્પલ કરીએ કે અસાંતિની બાબતમાં ધાર્મિક અધીપતન મોટા ભાગ બળવે છે તો આપણી ધાર્મિક રાજનીતિમાં અમુક નિશ્ચિત ફેરફાર રાજકોશના વિષય સમાન જણાઇ આવશે. એમ કહેવાય છે, નવીન બાવનાઓ, વિચારોના સમગ્ર પ્રવાહને લીધે અધાર્મિકતા ઉપજી આવે છે, અને નાસ્તિકતા તથા સામે ચલાવા વલનને ધો-પતી વ્યાવહારિક કેલવણીની બક્ષિસને લીધે ખાસ કરીને આવું વધારે થઈ આવે છે. જો આ ખરૂં હોય તો સ્વતઃ ઉભયે શુભ અને લાભકારક પાશ્ચાત્ય અસરોને સમતોલ સ્થિતિમાં રાખવા માટે અમુક પ્રકારના સમાનબલની જરૂર હોવી થાય છે. આવી બાવનાઓ શ્રેષ્ઠ હેતુઓ

પૂર્વક પ્રવર્તાવવામાં આવે છે. પોતાના સિદ્ધાન્ત, સુધારામાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે આપીને અંગ્રેજ લોક દિન-દિન નુકસાન કરે છે અને તેટલા માટે તેમની પ્રકૃતિ ઉપદ્રવ કર્તા હોવી જોઈએ, આવા પ્રકારના વિચારને આપણે સર્વ પ્રકારે તિલાંજલિ આપવાનો દબે સમય આવી લાગ્યો છે. તેમનામાં મનની સહમતાની ખામી હોય છે. જેની સાથે તેમનો સંબંધ હોય છે તેને માટે શું-શ્રેષ્ઠ છે તે સમજવા સાફ તેના દૃષ્ટિબિંદુથી કેવી રીતે જોવું એ તેમના સમજવામાં આવતું નથી. ઉગ્રેન્ડ માટે જે સાફ છે તે હિન્દ માટે સાફ હોવું જ જોઈએ, એમ તે સ્વીકારી લે છે; ઉગ્રેન્ડ માટે જે ખરાબ નિવડે તે હિન્દ માટે પણ ખરાબ જ નિવડતું જોઈએ. જિન પ્રકારના શિક્ષણની અસરમાં ધણાજ જુદા પડતા સ્વભાવો ધણાજ આવે છે અને એક પ્રજાની ખરેખરી જરૂરીયાત બાંધે જ અન્ય પ્રજાના સમજવામાં આવી શકે છે, એટલું તેના સમજવામાં આવતું નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે તે જાતે જ ધર્મરક્ષિત જીવન ગણી શકે છે. મારે સુચવવાનું નથી તે ખામ કરીને એક અધાર્મિક માનવિ છે, પરંતુ મારે એટલું જ દર્શાવવું છે, કે કોઈ પ્રકારના ધાર્મિક ઉત્સાહવિના અથવા કોઈ પ્રકારના સીધેસીધા ધાર્મિક ઉદ્દેશ વિના પણ તે હૃદય બાવનાઓને, મોટા મોટા વિચારોને પોષણ આપી શકે છે. આવી બાવના આપોઆપ જ દિન-દિન તો એક વિરોધ રૂપે જણાઈ આવે છે. એક અંગ્રેજ માટે કેલવણી અને ઉત્પત્તિની બાવનાઓ, ધાર્મિક બાવનાઓથી બિન રૂપે સંબંધી શકે છે-તેમજ છે. આ વિભાવનાઓ કદાચ અતિમ સાધ્યો રૂપે પણ હોય છે. કેન્દ્રસ્થ લક્ષણ રૂપે કોઈ પણ ખાસ ધર્મના આધાર વિના ન્યાય અપાતો, સદાચારના નિયમે પ્રવર્તાવાતાં, કેલવણી, આરોગ્ય વિદ્યા અને એવી બાબતોને ઉત્તેજન અપાતું. એક હિન્દીના જોવામાં પ્રથમ વાર જ આવે છે. મોટી મોટી બાબતો કરવામાં આવે છે, તે સીધે સીધો પ્રજાના અથવા અમુક સંતના નામ ખાતર કરવામાં આવતી નથી પરંતુ દેખીતી રીતે આવી બાબતો સ્વતઃ શુભ રૂપે દેખાઈ જાય જ કરવામાં આવે છે.

નિઃસંશય એક પ્રકારનો ધાર્મિક આધારનો હોય છે; ટિબિયન ધર્મના ખાસ પ્રચારમાં લાગેલાં ઉત્સાહી લોકનાં રોગા પણ અતિ તદિં જોવામાં આવે છે; પરંતુ સરખામણીમાં તેઓ એકલવાપાં અને લોકપ્રીતિ વિનાનાં બની ગયાં છે એટલી યથાર્થ વાત જ, ખ્રિસ્ત ધર્મ બિન પરી ગયાની બાબતને બાર મૂકીને દર્શાવી આપે છે; સામાન્ય રાજકર્તા તરફથી સીધે સીધું આવું શિક્ષણ મેળવવાની આરામ રાખવી એક હિન્દી માટે નિરર્થક છે. ત્યારે તો આપણે હિન્દુઓના સમક્ષ જે બાવના ધરી છે તે વ્યાવહારિકતાની છે—ધર્મ વિનાની ઉત્પત્તિની છે.—આથી તેમના મનમાં કેટલો જોડો લોભ થયો જોઈએ અને આખરે રાજવહારી અસંતોષી ધીરોત્તેજી પામે છે. એ એકુજ લગ્નમાં ગણવર્તમાં આવ્યું છે. જે આપણે માટે સંબંધિત હતું તે ખરેખર હિન્દુ માટે તો બધુંજ છે. સમજની ખામીને લઈ આપણે આમ વર્ત્યા છીએ, આપણે સ્વભાવિક રીતે ઉપદ્રવકારક છીએ અથવા માત્ર સ્વ-લાભના વિચારથી આપણે રાજ કરીએ છીએ, આવા વિચારથી આમ કરવામાં આવ્યું નથી. ખરેખર, આની આવાનને અજ રીતે કહેવા માગીએ તો આપણા “ઉપદ્રવ” કરનાં આપણા પરીપાકારને સીધેજ આવી દલા દબી થઈ છે—આપણી દારૂપીટ્ટો, લા-વંદીઓ, સ્કેલો અને પાયાત બાવનાઓના પ્રચાર માટે આપણું બધું કરતી એક દારૂ-

રને એક અન્ય પરોપકારી સંસ્થાઓ આમાં સહાયક બને છે. આવા પરોપકારના ઉત્તેભા-
તમ રક્ષ રૂપ કેલવણીને પણ સ્વતઃ, તાઠસ્થની ખાતર વ્યાવહારિક બેનાવવામાં આવી છે
અને બધાને સરખો લાભ મળવા માટે “ધાર્મિક તાઠસ્થની” વિખ્યાત રાજનીતિ મદદ
કરવામાં આવી છે. આવા પ્રકારના એક દહાંતમાં પક્ષપાત કરતાં પણ અમુક વધારે ખ-
રાખ અંશનો સમાવેશ થઈ શકે અને એક હીમતિ વારસાનો વિનાશ કરીને દર્શાવાતી ઉ-
પેક્ષા સ્વભાવે યોગ્ય ઉપદ્રવના જોડાઈ નિંધ નિવડે, એટલું અંગ્રેજ લોકના મુશ્કેલીમાં
આવી શકતું નથી.

છતાંજે, આવું સર્વ હડી નજરની ખામીને લીધે થઈ આવ્યું છે, ખરાબ હેતુ-પૂ-
ર્વક કરવામાં આવ્યું નથી; તેટલા માટે બ્રિટિશો સામે હિન્દીઓ તરફથી ચલાવાતી રાજ-
દારી ઉચ્ચેરણીનો આની સાથે સંબંધ નથી. જે કાલ પ્રભાતમાંજ અંગ્રેજો આઘ્યા ભવતો
તેમણે ઇરાદાવિના કરેલું નુકસાન તેમનાથી મુધારી શકાય એમ નથી—જેથી આપણા
રાજનીતિ અસંખ્ય લાભ ગૂમાવી નાખવામાં આવે. નવીન વિચારની સદમ અસરને લીધે
ઉપજી આવેલી નારિતકતા તો વાસો કરશેજ, પરંતુ દેશ ગરબડમાં આવી પડશે. આ
દહાંતમાં તો બિતર અને બાહિર ઉભય તરફથી ખળભળાટ ઉપજી આવશે. હિન્દીઓના
પોતાના કરતાં અન્ય કોઈ પણ આ બાબત શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સમજાવતું નથી. ઉત્પત્તિ રચનામાં-
એટલે દેશના ધર્મમાં-પ્રવર્તતા અસતોષને પહોંચીવળે એવા અમુક પ્રકારના રાજનીતિના
દેશરની જરૂર છે. ઉચ્ચેરનારોને કોઈ પ્રકારના ટૂંકડા નાખવાથી કોઈ પ્રકારનું સ્થાપિ
શ્રેય થઈ શકવાતું નથી કારણ કે આથી કંઈ દુઃખના મૂલને સ્પર્શ થતો નથી અને આ-
ખરે માત્ર નુકસાનજ ધાપ છે. અંગ્રેજ લોકની માનીતી રાજનીતિ—સમગ્ર પ્રશ્ન પ્રત્યે
શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ઉપેક્ષા—માત્ર આવી બાબતોને બાગળ વધવા દે છે, કદાચ આખરે કંઈપણ
કરતું ધણુંજ મોકું થઈ પડશે. ત્યારે તો જો કરવાતું છે તે એટલુંજ, કે વર્તમાન નીતિમાં
હિમત ભરી દેશર કરવો; પાશ્ચાત્ય ચર્ચામાંથી મોટા ભાગનો નિષેધ કરીને દેશના શ્રેષ્ઠ
ધર્મના બચાવમાં, પોષણમાં, ઉત્તેજનમાં પ્રયત્નની જરૂર છે. ધાર્મિક પુનરુદ્ધાર કરવાની બા-
બત સંભવી શકે એવી એક કુશલતાવાળી હીલચાલ જનશે, પરંતુ આવી જાતનું પુનર-
જીવન સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ પ્રકારનું હોવું જોઈએ; રાજદારી ઉચ્ચેરણી સાથે તેનો કોઈ પ્રકાર-
નો સંબંધ હોવો ના જોઈએ. બ્રિટિશ શાસનની વિરોધમાં તો તે ખીલકલ ના હોવો જો-
ઈએ. રાજ્ય ધરાધારીઓ તરફથીજ તેને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ અને તેનો પ્રચાર થવો
જોઈએ, છતાંજે તે પરિપૂર્ણ રીતે ઉત્તેજિત અર્થમાં હિન્દી અને પ્રજાકીમ હોવો જોઈએ.
હિન્દુ ઉત્પત્તિની વર્તમાન દશને બંધબેસતો થઈ પડે એવા પ્રકારનો તે હોવો જોઈએ.
આવી એક હીલચાલ હંદપારની ભાવનાત્મક જાણારો—છતાંજે જ્યાં આવી દશાઓ મળી
આવે છે, જ્યાં દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવાં યોગ્ય છે, એવી વધારે નહિતો આઘાતમાં
આછી એક દિશા દર્શાવી શકાય એમ છે; જ્યાં આટલું બધું કરી શકાય એમ છે ત્યાં ઉ-
પેક્ષા ક્યારનીએ આવશ્યક અસરોનેજ બૂસી નાખે છે, જે ખરેખર નવાઈ બધું છે.

કદાચ કોઈ એમ પૂછશે કે શું હિન્દીઓમાં પોતામાં આવી એક હીલચાલ પ્રવર્તતી

જેવામાં આપણે યથાર્થ નિવડીશું? શું કોઈ પણ કિશિયન દેશ અન્ય ધર્મોના કોઈ પ્રકારના અસ્તિત્વને જરાપણ સહન કરી શકશે? આનો માત્ર એક ઉત્તર સંભવે છે. જો અંગ્રેજો-હિન્દ જાળવી રાખવાના હોય તો આ એક એવી જાખત છે, કે જેનો ખીલકુલ રાજદારી અને સામતીતિથી વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. બાવનાઓ પ્રવર્તાવવામાં, સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ કરવામાં અથવા મનોતરંગાનુદૂલ દીલચાસો ચલાવવામાં મને તો ધણું મોડું થયું છે અથવા ધણું જ બેહુ થયું છે. કિશિયન મિશનવિષેય પણ રાજ્યદારી કનેકના સંબંધમાં તેના પોતાના સુચાવગુણાનુસાર વિચાર ચલાવવામાં આવશે, કારણ કે વર્તમાન દયા ધણીજ અણીની યથા પડી છે, કંઈક પણ ખરેખર ઉપયોગી કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. સરકારની સહાય અને સહભાવ સારી સીતે બદલો મળી રહે એવી એક દિશા છે, એમ સસવવામાં આવે છે, પરંતુ આ વિષે વધારે બોલતા પૂર્વે અન્ય કોઈ પણ દિશામાંથી એકાદ મહાન ધાર્મિક દીલચાસ બાગ્યેજ ઉપર આવવાનો સંભવ જણાય છે એટલું સમજવા માટે દેશના અન્ય મૂખ્ય ધર્મોનું ઠુંકમાં આવશેકન કરી જવું સલાહકાર છે.

પ્રથમ આપણે શાશક જાતિના ધર્મ કિશિયાનીટી વિષે વિચાર ચલાવીએ અને જૂન કાલમાં ખરેખર શું બન્યું છે તે જોઈએ. આ સુખધે ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીની નીતિ (એક સમયે) પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં મિશનરીઓના કાપેના ખીલકુલ નિગેષ રૂપ હતી. અમે આપણે આ વિષે વધારે વિચાર ચલાવવાની જરૂર નથી. જ્યારે અંગ્રેજોએ આખરે હિન્દ સરકારની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારે સર્વ ધર્મોને એક પ્રકારની ઉદાર છૂટ મળવામાં આવી હતી. આંગ્રેજ બૂમિના અતિચૂસ્ત કિશિયનોને આવાત મમી નહિ, તેમજે એવી દલીલ ચલાવી, કે કિશિયન ધર્મને ખાસ મગવડો મળવીજ જોઈએ, પરંતુ તેઓ જોને "મૂર્તિ પૂજના" નામથી વ્યવહરતા હતા તેને ખીલકુલ રોકો મળવો જોઈએ નહિ. આનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે આજરે એકાદ ચતક પૂર્વે કાકિસ ઓર કોમન્સમાં એક મારો પસાર કરવામાં આવ્યો અને મિશનરીઓને કાપડા સંબંધી મગવડો આપવામાં આવી. આનું ફલ એમ આવ્યું, કે સર્વ દિશાઓમાંથી હિન્દમાં કિશિયન મિશનરીઓ ઉમરાઈ આવ્યા અને કાપડરતા ઉપરેસની દરેક સંબંધિત આવનાના કિશરયાનરૂપ આ દેશ જતી રહ્યા. આવા રવરે અંગ્રેજ રાજ્ય ધાર્મિક હતું એવું હિન્દીઓને સમજાવવાને જાહેરે તેજે નેમને અતિ પેસણ બરેલાં મંડેસોનાં હંપન કરાવ્યાં, જેના સન્ધે એક સાધારણ અંગ્રેજના કરતાં દરેક પ્રકારે જુદા પડી આવના હતા અને તેઓ પોતપોતામાં પણ અત્યંત દેખ બાવવાળા હતા. રામન કેથોલિક અને હરપારના પ્રોટેસ્ટન્ટ મિશનરીઓ અન્યોન્નના નિકટમાં પડે છે, ખિલકુલ મિત્ર મિત્ર પ્રકારે કિશિયાનીટીને ઉપરેસ કરે છે, અને પોતાના મતમાં વહેલાં વચાઓ મારે અસરચઃ તકરાર કરે છે. આટલું રમરણ કરતાં ઉપરની જાખત કોઈપણ પણ સદનમાં મદદ શકશે. આમાંના એક પણ પંથ સાથે સામાન્ય સિદ્ધિ અવર્નરને પાડું પોણું કામ પાડવાનું હતું. છતાંજે હિન્દીઓને બધા ધર્મો મોટા હતા; જોય જેમનો નદોવા છતાંજે બેઠે અથવા મોટે આ ધર્મ તેમના ઉપર કોઈ બેલાવામાં આવશે. એમ નેમનું ખાતરું હતું; જાવા પડેલાં અરો બધા ધર્મોના પ્રવર્તમાન જન્મો હતા એમાં કોઈ પ્રકારનો મંદન નથી.

આવી માન્યતાની અગત્યનો સ્વીકાર કરીને સરકારે "ધાર્મિક તાટસ્થ્યની" વિખ્યાત રાજનીતિ પ્રસિદ્ધ કરી, જે તે સમયે તો મુનઃ આશ્વાસન આપવા સમ્માન નિવડી. સરકારી શાલાઓમાં કોઈપણ ધર્મ શીખવવાનો નહોતો, અને ધાર્મિક આચાર્યોને પ્રવેશવાનો કોઈ હક આપવામાં આવ્યો નહોતો. આ પ્રમાણે વ્યાવહારિક જાવનાનો અભિપેક્ષ થયો અને તેને સરકારનો ટેકો મળ્યો. બહારથી તો સર્વે સાફ હતું પરંતુ આંતરમાં તો જડવાદમય બાવનાઓ, સર્વ ધર્મના આધારને નિર્મૂલ જનાવતી હતી. ક્રિશ્ચિયન ધર્મને સરકારનો કોઈ પ્રકારનો ટેકો ના મળ્યો, આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મ માટેનો તેનો બધ કદાચ ઝોહો થઈ ગયો હોત, પરંતુ હજુ એ વ્યાવહારિકતામાં આના કરતાં પણ વધારે કદાચ મુનનો સમાવેશ થતો હતો.

ધાર્મિક પીડનથી કદાચ—વારંવાર થાય છે તેમ—ઉત્સાહ ઉભરાઈ આવે છે; તેનાથી ધાર્મિક બાવનાઓ પ્રવર્તમાન રહે છે અને તેમની ઉપયોગીતા દર્શાવાય છે; પરંતુ બેદરકારી, તિરસ્કાર અને વિરોધિ બાવનાઓની સ્થાપનાને લીધે જરૂરના બાહ્ય હોય તેમ અભિશય્પ્રત્યેને ફાંટી નાંખે છે. હિન્દીઓમાં વ્યાવહારિક બાવનાનો અર્થ સમજાવવાનો હવે આરંભ થયો છે અને હમણાંજ આપણે આ વિષે વધારે ચર્ચા ચલાવીશું. ત્યારે સરકારના દૃષ્ટિ બિંદુથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સાથે પણ અન્ય ધર્મોની પેઠેજ વર્તવામાં આવ્યું; પરંતુ હજુએ તેને આંગ્રજ ભૂમિના કેટલાક વાસિઓ ઉત્સાહ ભર્યો ટેકો આપતા હતા; વર્તમાન હાથની જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા માટે સર્વ બાબતો ઉપરાંત તેનું નિર્માણ થયું છે, એમ તેમનું માનવું હતું. આવા દૃષ્ટિ બિંદુના સામે અનેક પ્રકારના બાધ ખડા થઈ શકે એમ છે. એકતો એજ કે એક સમયે તેને બારે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ તે કોઈ પ્રકારની વિશાલ અસર ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ નિવર્યો હતો. જ્ઞાતિ અને કુલ વિષેના જૂઠા બરેલા વિચારો પણ બજવાન બંધનો રૂપ નિવડ્યા છે અને કદાચ એકતાનો અભાવ એ તો મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે. અબ્યાસિ હિન્દીઓ એટલા બધા સદમ માનસિક બંધારણ વાળા છે, કે બાબ્યાં દૂટયાં, તકરારી તત્વસાંસ્થોથી તેમને સંતોષ વળે એમ નથી; ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો પ્રબલ, ઉત્સાહક, એકત્રિતજલપૂર્વક પ્રચાર કરવામાં ના આવે તો, અન્ય તકરારી પંથો કરતાં તેમને મન તેના હક જરાપણ વધારે નથી. તેમને તકરાર કરવાની એક નવીન રંગ ભૂમિની જરૂર નથી, પરંતુ જીવન, ઉત્સાહ, આત્મિકતા, યથાર્થતાની આવશ્યકતા છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલિક પંથો વચ્ચેના બેદોષિતિ ફલંકન કરીને સંતોષ પકડવા કરતાં તેમની શુદ્ધિ ધણીજ તીવ્ર બની ગઈ છે; તેમના પોતાના દેશના કોઈપણ બે પંથોના જેટલી વિશાલતાથી આ ઉભયે પંથો વિરોધિ સિદ્ધાન્તો દર્શાવે છે. ત્યારે તો આવી એકતાની ખામી, એજ ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પ્રચારમાં આવતાં વિષાતક વિધોભાના એક સમાન છે; જે જોમ અને અત્યંત કેપપૂર્વક પ્રેતા તરફ જોવામાં આવે છે, તેનાથી આ બાબત ઉતરતી અગત્યની છે. આવી બાબતોનો ઉપાય કરવામાં આવે તો પ્રથમ એટલી યથાર્થ બાબત તો રહે છે જ કે એક અગ્રેજ મિશનરી એક ખાસ બાધ રૂપેજ જણાય છે; બ્રિટિશ રાજ્યનો હિન્દીઓને અત્યંત પ્રિય અંશ એટલો છે, કે તે પોતાના ધર્મથી અમુક ભિન્ન સ્વરૂપેજ પ્રકારે છે. બધાં મુખી સાધારણ ઉચ્ચ દસામાં મુકાંપલો એક

અંગેજ દરકારવાળો ના દોષ એવો લેખાય છે 'ત્યાં સુધી કેળવાયેલો દિન્દી પણ તેના નેટલોજ બેદરકાર હોય છે. બીજે ઉર્જાતિના અભાવના અંશ રૂપે ધર્મ છે એમ માનશે પણ નહિ. 'મિચનરીનું અનુકરણ કરવાની તેની મદદ નથી; તેની કચ્છા સંસ્કારી ચિત્ત વાળા રાજકર્તાનું અનુકરણ કરવાની દોષ છે; તેના મનમાં આ ઉભયે જાયતો નિષક્રિય બિન પ્રકારની બે બાવનાઓ રૂપે સ્થાન લે છે.

(આધુ.)

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય ॥

(અનુસંધાન અત્યાંકી.)

યદા પરમાત્માત્મ વિભેદ ભેદકં,
વિજ્ઞાન માત્મન્યવ્રમાતિ માસ્વરમ્ ॥
તદૈષ માયા પ્રવિલીયતેઽઞ્મમા
સકારકા કારણમાત્મસંયુતેઃ ॥૧૮॥

ચિદાનંદ ૩૫ પરબ્રહ્મને, જાણવા અર્થે વિવિધિયા સંપ્રાપ્ત ૧૦૬ પ્રદક્ષ કરી. તથા સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન થઈ વિરાગવાનુ થયો છે, તેને પુનઃકર્મ કરવાનો અધિકાર નથી; અને જેને જ્ઞાન તથા સાધન સંપન્ન પ્રાપ્ત નથી; ચર્યું; પણ આરીકયાતે વિષે જેની અપ્રતિભા ૧૦૭ પ્રીતિ છે, તથા મારા નામનું અવશ્ય મનન કરવાથી, જેને રીતિઅર્થમાં યથા અશ્રુપાત થવા લાગે છે, અને ચિત્ત દ્રવીભૂત ૧૦૮ થઈ જાય છે; તેને પણ કર્મો કરવાનો અધિકાર નથી, કેમકે તે પુરૂષનો સંધર્ભ. વખત મારા ગુણનું અવશ્ય કરવામાં જ વ્યતિત થાય છે. માટે તેને કર્મો ન કરવાથી પ્રલવાય લાગતો નથી. કેમકે જે સ્થિતિમાં તે છે, તે સ્થિતિ તેના કર્મના ફળ રૂપે જ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. કર્મ કરવાથી અંતઃકરણ જ્યારે શુદ્ધ થાય છે, સારે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, બક્તિ અને તેનાં સાધનો પ્રકટ થાય છે; અને તેનું ફલ જ્યારે તે પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે સારે તેને કોઈ પણ જાતનો પ્રલવાય લાગતો નથી. જેટલાં જેટલાં પ્રાપ્તિ છે, તે માત્ર મારા નામ સ્મરણથી જ દૂર થઈ જાય છે. પ્રાપ્તિતની શુદ્ધિ કરવામાં મારા નામ સ્મરણ બરાબર ખીલું કોઈ પણ સાધન એટ નથી ૧૦૯ આ સાધનનો તે મહાત્માને સિદ્ધ થયેલ હોય છે; જેથી તેને પ્રત્યવાય કેવી રીતે લાગે? અર્થાત્ કે નજ લાગે; અને આવા જ જ્ઞાની હોય. તેને જ કર્મો કરવાનો અધિકાર જ નથી. આ સિવાયના સંધર્ભ પુરૂષેએ પોતાના કલાણતા નિમિત્ત કર્મોનું અવશ્ય સેવન કરવું ધરે છે. હે લક્ષ્મણ! આત્માનુસંધાન કરવાથી હૃદયમાં જ્યારે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન પ્રકાશમાન થાય છે, સારે અવિદ્યા પોતાના કાર્ય સહિત કારણમાં લીન થઈ જાય છે; અર્થાત્ કે સંગતિય, વિજાતિય, તથા સ્વગત વેદોથી નિહિત થઈ જ્યારે અવશ્ય, મનન અને નિર્દિધ્યાસન થાય છે, ત્યારે આત્માકાર વૃત્તિનો, હૃદય થઈ જાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; તે વખતે માથા જે અવિદ્યા તે પોતાનાં કાર્ય જે, મલ, આવરણ, તથા વિશેષ જેના સહિત પોતાનું કારણ જે પરબ્રહ્મ તેને વિષે લીન થઈ જાય છે, અને ત્યારે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વિષેની ભેદ રૂપી દૃષ્ટના નષ્ટ થઈ અહંમહાશ્મિ હું એક જ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છું” ઇત્યાદિક-અનુભવ-પૂર્વક-જ્ઞાન-પ્રકટ થાય છે;

અર્થે, ૩૫ જે, તથા શરીર, ઉપહિત, ચૈતન્ય જેનું નામ જીવાત્મા ૧૦૬ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી, જે સંપ્રાપ્ત ધારણ કર્યો હોય. તે. ૧૦૭, ચતુષ્, અનુપમ, ઉમદા.

૧૦૮ આનંદથી પીગલી ગયેલું; મધરના નામોચ્ચારણનો એવો મદિમા છે. ૧૦૯ મધર સ્મરણથી અને નામોચ્ચારથી સંધર્ભ જાણનોથી મુક્ત થવાય છે. એવા બાવતાં વાંચો શા. અમાં ધણે રથને જેવામાં આવે છે. સહુદુષ્કારિત્યેનહરિરિત્યસત્ત્વયમ । યદ્યઃ પરિંકરસ્તેન મૌક્ષાય ગમનંપ્રતિ-॥ માત્ર એક જ વાર દરિ એવા બેઅક્ષ વહુ, અચ્યુત પ્રભુનું નામ જે ઉચ્ચારે છે તે સર્વ જાણથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે; જ્ઞાનાદ્યવા જ્ઞાનાનુસન્નસ્થોક નામયત્ । સદ્ગુર્તીર્તમઘંપુસોદહેદ્યોયયાનલઃ ॥ જાણીને અથવા વગર જાણ્યે પણ જે ઉત્તમ શ્લોક એવા બગવાન અચ્યુતનું નામ સંકીર્તન કરવામાં આવે છે, તો તે કીર્તન કરનાર પ્રાણીનું સમમ પાપ, જેમ ઉપજાના દગલાને અગ્નિ ખાલી નાંખે તેમ બાણી નાંખે છે.

ઉપર કહેલા શ્લોકનું રહસ્ય પુનઃ વિશેષ કરીને નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

શ્રુતિપ્રમાણૈરપિ નાશિતા ચસા
કથં ભવિષ્યત્યપિ કાર્યકારિણી ॥
વિજ્ઞાનમાત્રાદમલાદ્વિતીયાત્
તસ્માદ્ વિદ્યા ન પુનર્ભવિષ્યતિ ॥૧૯॥

ભાવાર્થ:—શ્રુતિયોનાં પ્રમાણો વડે કરીને તથા નિર્મલ અદ્વિતીય એવી વિજ્ઞાન સ્વ-
રૂપની પ્રાપ્તિથી નષ્ટ થયેલી અવિદ્યા કર્મોને ઉત્પન્ન કરનારી શરીરો તે શયે ? અર્થાત્ નહિજ
થાય, કેમકે વિજ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન રહેવા અથવા થવા પામતું નથી.

વિવેચન:—હે લક્ષમણુ ! પ્રત્યક્ષાદિ ૧૧૦ પ્રમાણો વડે જેને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે,
તથા તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન થવાથી જ્યારે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, હારે તે નાર્ય ય-
ચેક્ષી અવિદ્યા પોતાનાં મોહાદિક જે કાર્ય તેને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ શકતી નથી. પ્ર-
ત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પ્રમાણે વિચાર કરી જેણે આત્માને જાણ્યો છે તથા તે પ્રમાણોએ કરી
જેને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ અવિદ્યા નાશ પામે છે તે પુનઃઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. અ-
વિદ્યારૂપ અંધકાર આત્મજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના બચથી નષ્ટ થઈ પુનઃ ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ
દીવો લઈ અંધાર શોધવા જાય તો અંધારાનો પત્તા લાગતો નથી તેમ આત્મજ્ઞાનરૂપ
પ્રકાશ થવાથી અવિદ્યારૂપ અંધકારનો પત્તા મલતો નથી, જેમ રજ્જુને રજ્જુ રૂપે જાણ્યા
પછી, તેમાં પ્રથમ સર્પ રૂપે જે સંભ્રમ હતો તે દૂર થાય છે, રહેલી રીતે આંધણનરૂપ
જે પરજીવ તેનું જ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા અને અવિદ્યાનું કાર્ય જગતરૂપ પ્રપંચ તે સર્વ
નષ્ટ થઈ જાય છે. ભગવાન ચંકર કહે છે કે, ૧૧૧ આવરણસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિચ સ-

૧૧૦ મથાર્ય જ્ઞાનનું સાધન તેના છ પ્રકાર છે (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમા- (દૃષ્ટિ વિષે પ્રતિ
બિંબિત જે ચૈતન્ય રૂપ બોધ તેનું નામ પ્રમા- ચોદ્યેદ્ધા વૃત્તિઃ વૃત્તિરૂઢ ચોદ્યોદા પ્રમા)
નું કરણ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. ઐત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. (૨) અનુમાન પ્રમાણ:—પક્ષમાં
હેતુ જોઈને સાધ્યની કલ્પના કરવી તે-પર્વતમાં ધુમાડો જોઈ અગ્નિની કલ્પના કરવી; તેમાં
પર્વત પક્ષ, ધુમાડો હેતુ અને અગ્નિ સાધ્ય છે. (૩) ઉપમાન પ્રમાણ:—સાદૃશ્ય—મળતા-
પણું જેમ ગાયના જેવું રોઝ હોય છે, એમ સાંભળ્યા પછી વનમાં રોઝને જેતાં તેનો
બોધ થાય છે તેમાં મલતાપણું કારણ છે. (૪) સમ્પદ પ્રમાણ:—આમ પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલું
વાક્યજ સમ્પદ પ્રમાણ છે (૫) અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ:—સિદ્ધ કરવાના અર્થની જેવડે પ્રાપ્તિ
થાય તે, દિવસે ભોજન ત્યાગી પુરવને પુષ્ટ જોઈને એવું અનુમાન થાય છે કે, એ રાત્રીએ
ભોજન કરે છે. અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે. (૬) અનુપસંધિ પ્રમાણ:—અપ્રતીતિ (જ-
ણાયું નહિ) તે આ વિષે વિસ્તારથી જાણવાની જગ્યાસાવાને શ્રીન્યાયપ્રકાશમાં જેવું.

૧૧૧ પદાર્થનું મથાર્ય રીતે જ્ઞાન થવાથી આવરણની નીરૂપિત થાય છે, મિથ્યા જ્ઞા-
નનો નાશ થાય છે, ને વિશેષ થયેલાં દુઃખોનો પણ નાશ થાય છે.

મ્યક્ પદાર્થદર્શનતઃ । મિથ્યાજ્ઞાતવિનાશસ્તદ્વિશેષજનિત કુઃસ્ય નિર્વૃત્તિઃ ॥ વિ-
ધાનાં અન્ય સાધન કર્મ ઉપાસનાદિની ઇચ્છા રહિત કેવલ જ્ઞાનથીજ શુક્તિ સિદ્ધ થાય
છે એ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

યદિસ્મિનષ્ટા ન પુનઃ પ્રસૂયતે
કર્તાઽહમસ્યેતિ યતિઃ કથંલભેત્ ॥
તસ્માત્સ્વતન્ત્રાન કિમપ્યપેક્ષતે
વિદ્યાધિમોક્ષાય વિદ્યાતિ કેવલા ॥૨૦॥

ભાવાર્થ:—જ્યારે અવિદ્યા નષ્ટ થઈ પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી, તો પછી તેનાં કાર્યો
અહંબુદ્ધિ આદિક કેમ ઉપજે? અર્થાત્ નજ ઉપજે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યા (જ્ઞાન)
શુક્તિરૂપ ફલ દેવામાં સ્વતંત્ર છે; પણ તે કાંઈની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.

વિવેચન:—પ્રજ્વલ પ્રભાશુ હારા તરફગાને કરી નષ્ટ થયેલી માયા સંસારની ઉત્પત્તિ
કરવામાં કેવી રીતે સમર્થ થાય? અર્થાત્ નજ થાય. જેમ હવિત દશામાં સુહો બીલિને
નભારી શકે તો પુનઃ મૃત્યુ પછી સુહો બીલિને મારશે એ કહેવું કાંઈ પ્રભાશુ પૂર્વક નથી.
એ કેમુતિક ન્યાય છે. કારણ કે કારણતો અભાવ થવાથી કાર્યનો અભાવ પોતાની મે-
ળેજ થઈ જાય છે. તેમ અજ્ઞાનનો એક વાર અભાવ થવાથી પુનઃ અહંમતિ એટલે અ-
હંબુદ્ધિ કાંઈપણ પ્રભાશુ ઉત્પન્ન થતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્ઞહાનંદના સુખનો એકવાર અનુ-
ભવ થવાથી પુનઃસંસારનાં દુઃખો વિષે રાગ કે હું મનુષ્ય સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિક અધ્યાસ
થતો નથી. જેમ અમૃતે કરી તૃષ્ઠ થયેલો પુરૂષ પુનઃ કુતરાની જૂઠી ખરી ખાવાની ઇચ્છા
કરતો નથી. અહંકારનો અભાવ થવાથી કર્મનો અભાવ થાય છે; અને ધર્મ અધર્મ રૂપ
કર્મનો અભાવ થવાથી જન્મમોક્ષનો અભાવ થાય છે. તથા જન્મમોક્ષનો અભાવ થવાથી
દુઃખનો અભાવ થાય છે. આથી કરી સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના તરફથી ફલની ઉત્પત્તિ કે-
રવામાં વિદ્યા સ્વતંત્ર છે. અવિદ્યાના કસ્પિત સંયોગને લીધે આત્મામાં બંધન જે આરો-
પણ કરવામાં આવે છે. તે અવિદ્યાનો ભય થાય છે ત્યારે દૂર થાય છે, અને તે વખતે
પોતાને કલ્પનાનું કાંઈ પણ પ્રકારનું બંધન ન રહેવાથી જીવાત્મા આતંદ રૂપ થાય છે.
આવા જ્ઞાની પુરૂષને ખાટે શુતિ કહે છે કે ॥ મિથતેહાદ્યગ્રન્થિ હિચન્તે સર્વ સં-
શયાઃ । ક્ષીયન્તે વ્યાસ્ય કર્મોણિ તસ્મિન્ દષ્ટેપરાવરે ॥ એ પરાવર-પર એટલે પુ-
નરાવૃત્તિવાશે-જ્ઞહાનંદાદિક જેનાથી અપર-નિરૂપ્ત છે તે પ્રત્યગ્બિન્ન પરબ્રહ્મનું જ્યારે અ-
પરાક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારે હંચના અંધિ અહંતા, અમતાદિક છે તે બેદાર્થ જાય છે, અને
સર્વ પ્રકારના સંશય છેદાઈ જાય છે. તે સાથે સપ્તર્ગો (સંચિત) કર્મો ક્ષય પામે છે. કર્મ
ઉપાસનાનું કર્તવ્ય આવી રિયતિ યથાપછી તેને કિંચિત્ પણ રહેતું નથી. અદ્રેત હોવાથી
કાંઈની પણ સહાય વગર કેવલ વિદ્યા (જ્ઞાન) પોતાના શુક્તિરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવા પોતેજ
સમર્થ હોય છે. તેને કર્મ ઉપાસનાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. (ચાલુ)

શ્યામચંદ્ર ગોરદત્તજ્ઞાન.

ન્યાયાધિશની આજ્ઞા અનુસાર તા. ૩ જુનનેવારી સન ૧૬૪૯ ઇસવીમાં ઇંગ્લાંડ ના રાજા પ્રથમ ચાર્લ્સને તેના મહેલની પાસેજ ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો. રાજાને અન્યાયપૂર્ણ તથા અનિયંત્રિત સત્તા ચલાવવાનું કૃણ મળી ગયું.

તેના પછી જો કે બીજાં પણ અનેક વિદેશ ઉત્પન્ન થયાં તથાપિ પાર્લામેન્ટની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી—રાજ્યના પ્રબંધમાં તેનો આધકાર દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. એમાં સંદેહ નથી કે પાર્લામેન્ટના અનેક સભ્યોને ધણું કષ્ટ સહેલું પડ્યું પરંતુ અતે પ્રજાપક્ષની જીત થઈ. જેવી રીતે સૂર્ય યોદ્ધા સમય સુધી મેઘમાળાથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે, પણ અતે સમરત મેઘમંજુને ફાડી તે પોતાનું પ્રચંડ તેજ પ્રકટ કરે છે તેવીજ રીતે પ્રજાપક્ષની સત્તા યોદ્ધા સમય સુધી રાજસત્તા રૂપ મેઘમાળાથી ઢંકાઈ ગઈ, પણ અતેસર્વ વિદેશોનો નાશ કરી તે પાછી પ્રકાશિત થવા લાગી. ધીરે ધીરે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની શક્તિ એટલી બધી વધી ગઈ કે સત્તરમી સદીના અન્તિમ ભાગમાં જે બીજી રાજ્યશક્તિ થઈ તે સમયે શ્રોહીનું એક દીપ્તિ પણ વહેવડાવવાની જરૂર પડી નહીં. ઇંગ્લાંડનો રાજા ક્રિસ્ટિય જેમ્સ સન ૧૬૮૮ ઇસવીમાં પોતાનું રાજ્યપદ છોડી દઈ ફ્રાંસમાં ભાગી ગયો. ત્યારે પાર્લામેન્ટે વિલિયમ નામક એક વિદેશી સરદાર જે ચાર્લ્સની મેરી નામક છોકરીનો પુત્ર થતો હતો તેને રાજા બનાવ્યો. આ રાજ્યશક્તિની ઘટનાથી પાર્લામેન્ટની સ્વાધિનતા પૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ ગઈ. રાજ્ય પ્રબંધનાં સર્વ સુત્રો, પ્રતક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે તેના હાથમાં આવી ગયાં. હવે પાર્લામેન્ટની સમતિ વિના રાજ્ય પ્રબંધનું કોઈ કાર્ય થતું નહીં. યદ્યપિ ઇંગ્લાંડમાં, ફ્રાંસ અને અમેરિકાની પેઠે કેવળ પ્રેમસત્તાક શાસન-પદ્ધતિ નથી તો પણ ત્યાં રાજાની ઉચિત અને મર્યાદિત સત્તાની સાથે પ્રજાની સ્વાધિનતા એવી રીતે મિશ્ર થઈ ગઈ છે કે ઉભયનું લક્ષ દેશોન્નતિ પ્રતિજ્ઞા લાગેલું રહે છે. યંધાર્થમાં પ્રજાની સ્વાધિનતા અને શાસનપદ્ધતિની આ અત્યંત ઉન્નતાવસ્થા છે. દુનિઆના સર્વ રાજનીતિનિપૂણ પંડિતોએ ઇંગ્લાંડની શાસનપદ્ધતિની પ્રશંસા કરી છે. શું એ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની વાત નથી કે ઇંગ્લાંડ સરખો નાનકડો ટાપુ આ સમયે કેવળ પોતાની અદ્ભુત શાસનપદ્ધતિથી યુરોપનાં રાષ્ટ્રોમાં અત્યંત બળવાન અને માનનીય ગણાય છે?

જ્યારથી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ થયો છે અને આપણને પશ્ચિમનાં દેશોની ઐતિહાસિક વાતો માલમ પડી છે ત્યારથી આપણા અનેક ભાઈઓનાં મનમાં પોતાના દેશના અબ્યુદય તથા ઉન્નતિની તીવ્ર ઇચ્છા જાગત ચક્ર છે. આ ઇચ્છાને કાર્યમાં પરિણત કરવા માટે ન્યાયપ્રિયતા અને સ્વાર્થત્યાગની આવશ્યકતા છે. સાથે સાથે દૃઢતાની પણ આવશ્યકતા છે. ઉપર્યુક્ત શુભોના અભાવથી આપણા સર્વ યત્નોની એજ દશાં યતી માલમ પડે છે કે જે આ વાક્યમાં સ્થિત કરવામાં આવી છે—“उत्पद्यन्ते विलीयन्ते

adjudge that he, the said Charles Stuart, as a tyrant, traitor, murderor and public enemy, shall be put to death by severing his head from his body.”—Readings from English History, Part II. p. 130-131.

દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ" ને અંગ્રેજ રાજ્યનાં કૃષા છેત્રો. આંગ્રેજ મેળવીને પણ આપણે અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાંથી દંડતા, સ્વર્વાર્થતા અને ન્યાય પ્રેમની શિક્ષા મદ્ય નહી કરીએ તો ઉક્ત સંસ્કૃત વાક્યોમાં સૂચિત કરેલી રજામાં આપણે ચીરકાળ રહેવું પડશે. સફળતા ઉચિત શુણોના વિકાસ તથા વૃદ્ધિ થાય છે, માત્ર વાતો કરવાથી નથી થતી.

બીજી વાત એ છે કે આ ઇતિહાસથી એ શિક્ષા ન લેવી જોઈએ કે સત્તરમી સદીના અંગ્રેજોની પેઠે આપણે પણ પોતાના રાજની સાથે એવોજ વ્યવહાર કરવો ઉચિત છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં દશાન્તોથી એ પ્રકારની શિક્ષા મદ્ય કરવી એ મોટી ભૂલ તેમજ મૂર્ખતા ગણાશે. ઐતિહાસિક હિંદુસ્થાની કેવળ તાત્વિક શિક્ષા મદ્ય કરવી જોઈએ. જે જે હેતુની સિદ્ધિ માટે સત્તરમી સદીમાં ઉગ્ર ઉપાયોની ચોજના કરવી પડી તેજ હેતુની સિદ્ધિ, અન્ય દેશોમાં, અન્ય ઉપાયોથી અનેકવાર કરવામાં આવી છે. સારાંશ એ કે આપણે ઉપાયો તરફ નહીં પણ ઉદ્દેશ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેની સિદ્ધિ અર્થે વિધિ-વિદિત (Constitutional) માર્ગથી એક રીત માત્ર હાલું ન જોઈએ, અંગ્રેજ રાજ્યની છત્રછાયા નીચે રહી આપણને આપણી ઉન્નતિ કરવાનાં અનેક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં છે. હવે આપણે કેવળ દંડતા, અધ્યવસાય અને નિઃસ્વાર્થ બાવનું અવલમ્બન કરવું જોઈએ.

ત્રીજી વાત આ છે:—એમ ન વિચારવું જોઈએ કે અંગ્રેજ જાતિને વર્તમાન સમયની ઉન્નતાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલો સમય લાગ્યો છે તેટલોજ સમય આપણને પણ તેઓની સમકક્ષ થવામાં લાગશે નહીં, જે લોકોએ ઇતિહાસનું મનન કર્યું છે તેઓને એવો મત છે કે જ્યારે કોઇ દેશ બીજા કોઇ દેશની સમ્યક્તાનું અનુકરણ કરવાનો યત્ન કરે ત્યારે તે દેશ પોતાના શુરૂપ અર્થાત માર્ગદર્શક અન્ય દેશ કરતાં યોગ્ય સમયમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ વિષયમાં જાપાનનું હિંદુસ્થાન તાત્વજ છે. યુરોપને પોતાનો શુરૂ બતાવી જાપાને અદ્ય સમયમાં પોતાની ઉન્નતિ કરી લીધી. આ પ્રકારનાં બીજાં પણ અનેક હિંદુસ્થાનો છે. આવી અવસ્થામાં એમ દલીલ રાકાય કે અંગ્રેજ શુરૂઓની શિક્ષામાં રહીને પણ શિક્ષા, વ્યવસાય, સમાજ આદિ સાથે સંબંધ રાખવા વાળી આપણી ઉન્નતિ કરવામાં અનન્ત સમય લાગશે? જોએ એમ કહે છે કે આ દેશની ઉન્નતિ માટે અનેક યુગોની આવશ્યકતા છે—અત્યેવ આપણી ભાવિ ઉન્નતિના વિષયમાં કોઇ પ્રકારનું ધ્યેય સ્થિર કરવું એ જાણે બીજાનો ચંદ્રમા માગવા સમાન છે—તેના મત સાથે હું મળતો નથી. હા, એટલું તો ખરું કે આપણી ઉન્નતિની આડે આવનારા અનેક પ્રતિબંધ છે, તો પણ મને શંકા છે કે—અને આ શંકા અનેક દંડ પ્રમાણેને આધારે રિયત છે—કે જો આપણે આપણી ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છીએ તો બહુ શીઘ્ર થઇ શકે છે. આપણે અંગ્રેજ જાતિના અનેક સદ્ગુણોનું અનુકરણ તથા અભ્યાસ કરતા રહેવું જોઈએ. નિરાશાવાદનો ત્યાગ કરી આશાવાદનું અવલમ્બન કરવું જોઈએ. સ્વાર્થને તિલાંજલી દઇ દેવી જોઈએ. સ્વભાવ સિદ્ધ માનવી સ્વાધોની પ્રાપ્તિ માટે નિયમપૂર્વક પ્રયત્નો અને ઉપાયોમાં મગ્ન રહેવું જોઈએ. પદ્મેશ્વર પ્રપત્ન કરનારનેજ સહાયતા કરે છે, આજસુઓને નહીં.

(આજી.)

આપણી વિકુલ્લિત હિંદુસ્થાન.

બુદ્ધોપદેશ આપણને શું શિખવે છે.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

પ્રકરણ ૯ મું પાપ વર્ગ વિષે છે.

‘શુભકમ્ય શીઘ્રમ્’ સારાં કાર્યો માટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ. ‘સારાં કાંમને સો વિધ’ તે પ્રમાણે શુભ કાર્યમાં તો ટીલ કરવીજ નહિ, કારણ કે તેમ થવાથી તે કાર્યમાં વિધ આવ્યા વિના રહે નહિ. અનેક ભવના સંસ્કારોને લાંધે જીવનો સ્વભાવજ કંઈક એવો બંધાય ગયો છે કે શુભ કરતાં અશુભમાં જલદી દોરવાઈ જાય છે. માટે જો શુભ કાર્યમાં બેદરકાર રહેવામાં આવે તો અશુભ માટે દોરવાઈ જઈને મન અશુભ-પાપ કારી કાર્યોમાં પડે છે તેથી શુભ કાર્યો તો ઉતાવળેજ કરી સેવાં તેજ ઉતમ છે. તેમ પ્રકરણની ૨-૩ જ કલમમાં કહ્યું છે કે-‘પાપ એકદુઃખ યાય છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન યાય છે. ને સાદુ, કૌમ એકદુઃખ યાય છે ત્યારે આનંદજન્ય સુખ ઉત્પન્ન યાય છે.’ માટે એક વખત આપણાથી કદાચ પાપકારી કાર્ય થઈ ગયું હોય તો તે પ્રમાણે ફરીને નહિ કરતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું. પણ સારાં કાર્યો તો વારંવાર કરવાં તેજ પ્રશંસનીય છે. જે મનુષ્ય પાપ કરતું, નથી તેને વાસ્તે સ્વપ્નમાં પણ કશું દુઃખ યાય તેમ નથી તેને માટે બુદ્ધ મહાત્માએ ૯ કલમમાં કહ્યું છે કે; જેના હાથપર જખમ નથી તેને ઝેરનો બલે સ્પર્શ થાય ઝેર તેવા જખમ વગરનાને અસર કરતું નથી તેને વાસ્તે કંઈ દુઃખ નથી. જેનું મન નિર્મળ-વિશુદ્ધ-નિર્દોષ છે. પાપકારી નથી તેને આ વિષમ સંસારની જ્વાળા અસર કરી શકતી નથી, દુઃખ તેને માટે નથી.

૧૦ મી કલમમાંથી એ પ્રમાણે શીખામણ મળે છે કે: નિરપરાધી, પવિત્ર અને નિર્દોષ ને નુકશાન કરવાથી પોતાના ઉપરજ દુઃખ આવી પડે છે. ‘ખાડો ખોદે તે પડે’ આપણે બીજાને દુઃખ દેવા ધારીએ તો આપણે પોતેજ દુઃખી થવું પડે વળી. ‘સર્પ સામે ધૂળ ઉઘાડવામાં આવે તો પોતેજ ધૂળે ભરાઈએ’ માટે અન્યને દુઃખ દેવાની કે નુકશાન કરવાની પેરવી સ્વપ્નમાં પણ ન કરવી તેજ સુખી થવાનો સુગમ રસ્તો છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું ૬૬ વર્ગ માટે છે. તેમાંની ૨-૪ થી કલમમાંથી પ્રાપ્ત થતી શીખામણનો સાર યથામતિ નીચે લખ્યો છે.

દરેક પ્રાણી માત્રનો આત્મા આપણા આત્મા જેવોજ છે. સર્વ કોઈને સુખ વહાણું છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. તો આપણે સુખ ઇચ્છવા છતાં અન્યને દુઃખ દેવાની ઇચ્છા

કરીએ વા હમણે તો આ લોકમાં તો દુઃખી યજ્ઞે પણ મરણ પડી, પરલોકમાં પણ દુઃખ મળે છે. માટે સુખના ઇચ્છનાર, એવા આપણે બીજાનો આત્મા પોતાના આત્મા જેવોજ મણીને બીજાને દુઃખ નહિ આપતાં સુખ આપવું. આપણામાં સુખી-સંતોષી કરવા જેટલી શક્તિ નહોતી તો દુઃખનો નજ દેવું તોજ ઉમથ લોકમાં સુખી યજ્ઞ શકાશે.

૫ મી કલમમાં ધાના ખદલામાં ધા સદન કરવા પડશે તેમ જણાવે છે. તે ખરાબર લક્ષમાં રાખવાનું છે. કારણ કે આધાત સામે પ્રત્યાધાતજ હોય છે. દાખલા તરીકે આપણે જેટલા જોરથી ભીંતને મુઠ્ઠી મારીએ તેટલાજ જોરથી ભીંત આપણને વાગે છે. તે પ્રમાણે ધાને ખદલે ધાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યાં સુધી તૃપ્ત્યુત્તરે મારવામાં આવી નહોતી ત્યાં સુધી ગમે તેટલો આડંબર કરવામાં આવે તો પણ પવિત્રતા-શુદ્ધતા ચીવતી નથી. પણ જો તૃપ્ત્યુત્તરે મારવામાં આવી હોય છન્દ્યો દાણમાં રાખવામાં આવી હોય તો બાલ વેશ ગમે તે પ્રકારનો હોય તો પણ (અમણ) સાધુ પણાને તેજ લાયક છે એમ ૧૩ મી ૧૪ મી કલમમાં મહાત્મા જુદનો ઉપદેશ છે તે ખાસ કરીને ગૃહસ્થ કરવા જેવો છે. માટે મનને વશ કર્યા પહેલાં બાહ્ય ડંબર, માત્ર દુનિયાને છેતરવા કરવો નહિ.

નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે વેશની સાથે કામ નથી પણ હૃદયની શુદ્ધતા સાથેજ ખડ્ કામ છે માટે હૃદયને નિર્મળ-ઉત્તવળ-શુદ્ધ-પવિત્ર બનાવવું. દુઃખનો નાશ કરવા, ધર્મના જ્ઞાનથી અને દરેક સદ્વર્તનથી ઉત્સાહી બની, જ્ઞાનમાં તથા આરિજ્ઞમાં સારી રીતસાતમાં પરિપૂર્ણ બનવું અને કદાપિ પણ સન્નિવમને નહિ જૂલવા.

જેમ કારીગર લોકો પોતાના હુત્ર-કોમળની વસ્તુને ખરજી મુજબ ગમે તેવું રૂપ આપી શકે છે તેજ પ્રમાણે સારા મનુષ્યો પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે ઘડે છે. પાણી માત્રની સ્થિતિનો આધાર તેના સુક્યો ઉપરજ રહે છે.

સારાં યા માફી કૃપનો બલો તેવાજ રૂપમાં મળતો આપણે જગતમાં અનેક ઠેકાણે જોઈએ છીએ માટે આપણે જો આપણું સ્વરૂપ સાફ રચવું હોય તો સંકલ્પોજ કરવો.

પ્રકરણ ૧૧ મું વૃદ્ધાવસ્થા વિશે છે. હાડ્યામયી બનેલ, લોહી, માંસથી બરેલ શરીર ગમે તેવું હશે તો પણ તેમાં જરા-વૃદ્ધાવસ્થા-રાગદ્વેષ-અભિમાન-કષ્ટ, વગેરે તેમાં વસે છે. મૃત્યુનો તેના ઉપરજ લટકે છે. કાળ દેવ અન્તે તે શરીરનું એકજ આસમાં ભક્ષણ કરી જશે. દુનિયાપરની દરેક બીજાનો નાથ થાય છે સ્વર્ગમાં વસનાર દેવોના લાંબા આયુષ્યનો, મૃત્યુ લોકમાં વસનાર માનવીનો, તેમજ જાનવોનો પણ નાથ થાય છે; છતાં પણ સદાયરજ્વી માણસના સદગુણનો નાથ કદાપિ યતો નથી. તેનો ત્રણે કાળમાં સુપ્રખ્યાતજ રહે છે. આ પ્રમાણે ૬ ઠી કલમમાં મહાત્મા જુદનો ઉપદેશ છે.

૭ મી કલમમાં કહ્યું છે કે—જો મનુષ્ય અમાની-મોઝા અભ્યાસ વાળો હોય છે તે શરીર ને માંસ વદિ પામે છે પણ જ્ઞાન વધતું નથી. સુર માણસે પ્રમાદને દૂર કરીને

પોતાથી બને તે પ્રમાણે યથા શક્તિ અભ્યાસ કરીને નિરંતર જ્ઞાનમાં જ વૃદ્ધિ કરવી. આકાંક્ષી કલમમાં યુદ્ધ કહે છે કે, આ શરીરને બનાવનારની શોધમાં મેં ઘણા જન્મ મુ-
ખાવ્યા છે; કારણ કે તે મને નહોતો નહિ. જન્મ અને મરણ એ જીવ માત્રને દુઃખ દાયક
છે ખરેખર! જે શરીરના રચનારને યોગી કાઢવામાં આવે ને તે જીવમાં આવે તો જ-
શરીરને ફરી રચાવા પછું રહેજ નહિ. કલમ ૧૦મીમાં યુદ્ધનો યોધ એવો છે કે પ્રથમા-
વસ્થામાં અહ્યયર્થ પાળવું, મધ્યમાવસ્થા-યુવાવસ્થામાં ધનનો સંચય કરવો; જે માણસો તે
પ્રમાણે કરતા નથી તે જન્મ માણસા વિનાના સરોવરમાં રહેનાર વૃક્ષબગલાનો નાશ થાય
છે તેમજ ઉક્ત પ્રકારે સ્થિતિને અનુસાર કામ નથી કરતાં તેવા મનુષ્યોનો પણ વિનાશ
થાય છે, માટે પ્રથમાવસ્થામાં અહ્યયર્થ પાળવું, યુવાવસ્થામાં ધનનો સંચય કરવો ને વૃદ્ધા-
વસ્થામાં લોભ-વૃષ્ટીનો ત્યાગ કરી, નિવૃત્તિસ્થાનમાં રહીને એકાગ્ર ચિત્તે ધર્મ ધ્યાન કરવું.

મનુષ્યોને માટે ચાર આશ્રમ (અહ્યયર્થાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, ને સન્ય-
સ્તાશ્રમ એ ચાર) કહ્યા છે. તે પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો-ઉભય લોકમાં દરેક રીતે
સુખી થઇ શકાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું આત્મવર્ગ માટે છે.

પોતાની ભતને ઉન્નતિમાં લાવવા ઇચ્છનાર-આત્માર્થીએ એક ગહેરો તો અવશ્ય
જાગૃત થવું, એવો યુદ્ધ મહાત્માનો ઉપદેશ ૧ લી કલમમાં છે.

આ યોધ આપણને બાન કરાવે છે કે ત્રણ અવસ્થા-બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને
વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણમાંથી એક અવસ્થામાં એતીને અજ્ઞાન રૂપ ધોર નિદ્રામાંથી-અધમારમાંથી,
સાકાર કરવા માટે જ્ઞાન રૂપ સૂર્ય પ્રકટાવીને જાગૃત રહેવું તેજ દિત કર્યો છે.

પ્રથમ પોતે સાકાર્ય કરીને પછી બીજાને ઉપદેશ દેવો કે જેથી સુખી થઇ શકાય
આપણે બીજાને યોધ આપવા જતાં પહેલાં તે પ્રમાણે આપણે આપણું પોતાનું વર્તન
પ્રથમ કરવું જોઇએ. કોઇને પણ વચ કરવા કે તેના મનઉપર અસર કરવી હોય તો પોતે
યોધ વર્તનમાં મેલીએ -વર્તનદ્વારા યોધ આપીએ-યોધ આપવાને લાયક થઇએ ત્યારેજ
સામાના મન ઉપર આપણી છાપ પડે ને અસર પણ તત્કાળ થાય છે; વળી આપણે ઉપ-
દેશ દેવાને યોગ્ય થયેલાં હોઇએ તો આપણી નિંદા નહિ થતાં સ્તુતિજ થાય છે. વળી
આ ત્રીજી કલમમાં કહ્યું છે કે આત્મસંયમ બદ્ધ દુષ્કર છે. માણસ આત્મ સંયમી હોઇને
બીજાને અને તે પ્રકારે વચ કરી શકે છે.

આત્માનું નિર્વાણ કરનાર આત્મા પોતેજ છે; કારણ કે સારાં પા માઠાં દરેક કાર્ય
પોતેજ કરે છે, ને તે કાર્ય પ્રમાણે પોતાનો નિયંત્રા પોતેજ છે.

આત્મસંયમી મનુષ્યોજ પ્રભુને મેળવી પ્રભુપદને પામે છે, આત્માની અવદયા કરનારાં
ખરાબ કાર્યો કરવાં સહેલાં છે, પણ આત્માની ઉન્નતિ કરનારાં સારાં કાર્યો કરવાં તો અતિદુર્લભ છે.

આપણાથી અને તેટલાં સારાં કાર્યો કરવાં પણ દુષ્ટતા તો નહિજ કરવાં.

ખરાબ કરેલું કાર્ય સુધારી શકાતું નથી ને તેનું પરિણામ પણ ખરાબજ ભોગવવું પડે છે. ખરાબ કરેલ કામ નહિ સુધરી-સકવા માટે એક કવિનું કહેવું વાચ્ય યાદ આવે છે કે:-'સાઈ સદાજ બગડી શકે, બગડ્યું ન સુધરનાર.' એ પ્રમાણે ખરાબ કામવડે સારું કામ બગાડી શકાય છે પણ ખરાબ કરેલ કામ સુધારી શકાતું નથી.

પોતાને પાપી યા પવિત્ર બનાવનાર પોતાનો જ આત્મા છે. આત્મા મ્હાય તો પાપી બની શકે છે અને આત્મા મ્હાયતો પરમ પવિત્ર-વિશુદ્ધ પણ પોતાની ભેજ જ ધર્મ શકે છે તેમાં કોઈની સહાય કે મદદ કામ આવતી નથી. મોટા મોટા મહાત્મા પુરૂષો ધર્મ ગયા તે પણ પોતાના આત્મ બળથી જ પવિત્ર બનીને પોતાની અમર નામના કરીને સાચત સુખને પામ્યા છે. જો કોઈ બીજાથી પવિત્ર બનાવી શકાતું હોય તો અધમ, પાપી પ્રાણીને પણ પવિત્ર બનાવી શકાય. માટે હ મી કલમમાં બુદ્ધે કહેલા ઉપદેશ ઉપરથી તાદૃશ સમ-ભવ છે કે પોતાની શુદ્ધિ કરવી તે પોતાનું જ કામ છે. અન્યનું નથી.

કલમ ૧૦ મીમાંથી એમ શિખામણ મળે છે કે પોતાનું કામ ગમે તેનું તુચ્છમાં પણ તુચ્છ હોય ને બીજાનું ઉત્તમ હોય તો પણ પોતાનું-સ્વકર્તવ્ય બળવા સિવાય બીજાનું ગમે તેટલું મહત્ત્વ વાળું કામ હોય તો પણ તે કરવાની ઇચ્છાએ કરવી નહિ. પ્રથમ પોતાની દરજ-પોતાનું કર્તવ્ય, યથાર્થ સમજીને લક્ષ પૂર્વક તે કર્તવ્ય બળવનું જ ભોધએ; આ બુદ્ધ મહાત્માનો બોધ આપણને શું શિખવે છે; તે શિખવે છે કે આપણે આપણું સ્વ કર્તવ્ય ભૂલી ગયેલાં હોઈએ, કર્તવ્ય કરવામાં શીથીય ધર્મ ગયાં હોઈએ તો તે આપણું ખરું કર્તવ્ય સ્મરણમાં લાવી, ઉત્તેજીત થઈને બીજાના કર્તવ્ય ઉપર ધ્યાન નહિ રાખતાં, દુનિયા ઉપરના દરેક પ્રાણી પ્રત્યેની આપણી દરજ-આપણું કર્તવ્ય શું છે? તે બરાબર ઠાળીએ, સહૃદયપણે બળવનું. એવો બોધ બુદ્ધેવ આપણને આપી ગયા છે. ખરેખર! તે અણુમૂલ છે. માટે તે બોધને સ્વીકારીને અમલમાં મેલવા અવશ્ય જરૂર છે. આપણું વર્તન તે પ્રમાણે થાય સારે જ કર્તવ્યપરાયણતા કહેવાય.

પ્રકરણ ૧૩ મું લોકવર્ગ વિષે છે.

બુદ્ધ ભગવાન ૧૧ મી કલમમાં જણાવે છે કે અનુદાર મનુષ્યો કદાપિ સ્વર્ગ-લોકમાં જતાં નથી. તે રાષ્ટ્રોમાંથી આપણા હમેશનાં કર્તવ્ય માટે શિખામણ લેવાની છે કે આપણી યથાશક્તિ, આપણને મળેલા ધનમાંથી આપણા દુઃખી બા-હુઓને સંતોષવા જેટલી ઉદારતા રાખવી. ધનવાન લોકો કંજુસ થઈ પુન્યાર્થે પણ લક્ષ્મીનો વ્યય નહિ કરતાં તેને સાચવી રાખવા પ્રયત્ન કરશે તો પણ તે પ્રયાસ વૃથા છે. બર્તુદરિએ કહેલું છે કે:-

રે રે વિક્તમદાન્ધમોહવધિરા મિથ્યામિમાનોદ્ધતા

વ્યર્થયં ભવતાં ધનાવનરાતિઃ સંતારકાંચુકે ।

વદ્ધાનાં નિગદેન ગાત્રમમતાસંજ્ઞેન યત્કર્હિચિત્

દેવ વ્રાહ્મણમિધુકાદિષુ ધનં સ્વપ્નેઽપિ ન વ્યેતિવઃ ॥

માટે કંજુસ થવું નહિ. જે લોકો અજ્ઞાન ને મર્ષ હોય છે તેજ ઉદારતાની પ્રશંસા કરતાં નથી ને નિંદા કરે છે, પણ સુર-રાની મનુષ્યો તો ઉદારતાની સ્તુતિ-પ્રશંસાજ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું. બુદ્ધ વર્ગ માટે છે.

માણસનો જવ મળવો એ દુર્લભ છે. સદ્ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે. અને બુદ્ધનો જન્મ તો અતિ દુર્લભ છે। એમ ચોથી કલમમાં બુદ્ધ મહાત્માએ કહેલ છે. માટે હાલ જે મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ યદ્ય છે, સદ્ધર્મનો યોગ થયો છે, તેનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી લેવો. ‘બુદ્ધત્વ’ પોતાની મેલે ઉત્પન્ન થાય એવો આત્મબોધ તો મહા દુર્લભ છે તો પણ તેને માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે તો કોઈક જાવે પણ તે દુર્લભ એ સુલભ યદ્ય જાય છે. કારણ કે આત્મા જ. આત્માનો નિયંત્રા છે માટે આત્મજ્ઞાની થતા જનું. કદાચિત્ મીન-વનો જન્મ તો મળે પણ આર્યક્ષેત્ર ઉત્તમકુળ અને સૌમાં શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ-એવો શિરોમણિ આર્યધર્મ દ્રી દ્રીને મલવાનો નથી. કદાપિ ઉક્ત પ્રકારે પ્રથમની બે વસ્તુઓ તો મલે પણ શ્રેષ્ઠ શિરોમણિ ધર્મ દ્રીને તો નથી જ મલવાનો તો પછી બુદ્ધત્વની (આત્મબોધની) પ્રાપ્તિ થાય જ ક્યાંથી ? માટે દેવોને પણ દુર્લભ એવા માનવ જન્મને વ્યર્થ ગુમાવી નહિ નાંખતાં તેની સાર્યકતા કરી લેવી, તેજ પોતાની આખાદી ઇચ્છનારને માટે ઉત્તમ છે. એમ બુદ્ધદેવનો બોધ સમજાવે છે.

કલમ ૬ ઠીમાં જણાવે છે કે-ધૈર્ય એ મોટા દીપ છે અને સહનશીલતા એ જ નિર્વાણ છે કારણ, કે જે ખીજીને મારે છે તે ‘પ્રત્યગ્નિત’ (યતિ) નથી, જે ખીજનું અપમાન કરે છે તે ‘શ્રમણ’, નથી. ખરેખર, ધૈર્ય અને સહનશીલતા એજ મોટામાં મોટા ગુણ છે. અન્ય તપ કરતાં ધૈર્ય રૂપ તપ એ વધારે ચડી જાય છે કારણ કે ગમે તે પ્રકારનું મહાકષ્ટદાઇ તપ કરવામાં આવે તો પણ ધૈર્ય વિના નચિન્તપણે રહી શકાતું નથી. ધૈર્ય ધારણ કરેલ હોય તો જ દરેક પ્રસંગે હિંમતથી રહી શકાય છે.

તેમજ સહનશીલતામાં જ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ છે. આપણામાં જો સહન શક્તિ વધારે હશે તો આપણે દરેક સ્થિતિમાં સમતોલ રહી શકીશું. દુઃખ યા સુખ એ ગમે તે આવે તેનું નામ તિતિક્ષા, એ શ્રેયો વસ્તુ છે ને તે મોક્ષ અપાવનાર છે. (સહનં સર્વં દુઃખાનાં મમતિકારં મયેષદિ, ચિન્તાવિલાપપદ્ધિતં સાતિતિહાનિગદ્યતે) માટે મોક્ષ અપાવનાર, શ્રેયો વસ્તુ, ધૈર્ય અને સહનશીલતા મહત્ત્વ કરવાની અવસ્ય જરૂર છે.

૭ મી કલમ બુદ્ધોના શિક્ષણ વિષે જણાવે છે.

નિંદા ન કરવી, કોઈને મારવું નહિ, ધર્મની આરા પ્રમાણે રહેવું, ખાવામાં મિતાદારી થવું, એકાન્તમાં બેસવું અને સૂવું, અને ઉચ્ચ વિચારોનું ચિન્તન કરવું. તે ઉક્ત પ્રકારનાં દરેક શિક્ષણોમાંથી શીખામણ લેવાનું મળી આવે છે.

પારકી નિંદા કરવી એ દુર્ગતિમાં પડવાનું લક્ષણ છે, અને ઉંચા વિચારોનું ચિન્તાન કરવાથી સદ્ગતિમાં જવાય છે. માટે નિંદા છોડીને, ઉંચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉંચા પ્ર-
કારના જ વિચારો કરવા. વળી નિંદા કરવાથી, મગજનિંદામયજ્ઞ યદ્ય જાય છે—આસપા-
સનું વાતાવરણ નિંદામય એવું તો યદ્ય જાય છે કે, આપણા મગજમાં—હૃદયમાં કાઠની પ્ર-
સંસાર કે સ્તુતિ કરવાની સ્ફુરણા ઉદ્ભવતી જ નથી. આસપાસનું જ્ઞાન રહેતું નથી કે સારા
સાર વિચાર પણ કરી શકાતો નથી. નિંદા કરનારને મા આપ કે સ્વજન કુટુંબનું પણ જ્ઞાન
રહેતું નથી. માટે નિંદા કરવી તો પ્રથમ પોતાની જ કરવી, પણ પારકી નહિ કરવી, આ-
ત્માને નિંદવાથી, આત્માના મજા-મેલ ધોવાઈને તે વિશુદ્ધ થાય છે.

પારકી નિંદા કરવાથી, જેમ બીજાના મેલમાં લુગડાં ધોવાથી વધારે મેલાં થાય, તેમ
તેના આત્માનો મેલ-મજા ઉતરીને આપણા આત્માને લપેટાય છે. માટે નિંદા નજ કરવી
એક કવિએ કહ્યું છે કે “મન્નિદયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિતન્મયપ્રવત્ત જનિતો
યમનુગ્રહોમે” આપણે પણ એમ જ સમજવું.

• પ્રકરણ ૧૫ મું. સુખ વર્ગ માટે છે.

પહેલી કલમમાં બુદ્ધદેવનો બોધ એ પ્રમાણે છે કે ધિક્કારનારને પણ નહિ ધિક્કારવાથી
સુખમાં રહી શકાય છે. તેમાંથી ઘણું સાફ શિક્ષણ મળે છે કે આપણને કોઈ પણ તુચ્છમાં
તુચ્છ ગણે કે આપણા સામે ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જુલે પણ આપણે તેની સામે તેમ નહિ
કરતાં ખાતરી દૃષ્ટિથી જોવું. અને તેમ રહી શકીએ ત્યારે આપણને તુચ્છ પામર ગણી
ધિક્કારનારની વચ્ચે વસીને પણ ધિક્કારથી-તુચ્છતાથી છેડા-દૂર રહી શકીએ છીએ. મટે
કોઈ પણ પ્રાણીને ધિક્કારવા નહિ કે તુચ્છકાર બરી દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોવું નહિ. કોઈ પણ
માણસ કમ અક્ષલતું કે જોઈ બુદ્ધિનું વા મૂર્ખ હોય તો તેની દવા સાખવી પણ ધિ-
કારવું તો નહિજ.

કલમ ૬ કીમાંથી ઘણું જ ઉત્તમ શિક્ષણ મળે છે. શરીરને ખાજનાર રાગ જેવો કોઈ
અગ્નિ નથી, કોઈ પણ પ્રત્યેના ગુણથી મન ચિન્તાનુર રહે છે તેથી કરીને શરીર અદર્શ
બંધન કરે છે. દેવ-ધર્મી જેવો કોઈ કલિ-કાળ નથી. કારણ કે કાળતો માણસના દેહનો
એક જ સાથે નાશ-બ્રહ્મણ કરે છે, પણ દેવ રૂપ કલિ-કાળ તો માણસના સુખ-શાન્તિ-
સંતોષ અને શરીરનું ક્ષણે ક્ષણે બ્રહ્મણ કરીને તેને વિનાશ કરે છે એ જ દુઃખનું મૂળ
કારણ છે; શાંતિ કરતાં ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ સુખ આ લોકમાં કે પરલોકમાં છે જ નહિ.

મન રસમાં ઉદ્ભૂત રસાધિરાજ ચાન્ત રસ જ છે માટે શરીરને ખાજનાર, અગ્નિરૂપ
રાગનો ત્યાગ કરી, દેહના કાળ મનુ, દેવ-ધર્મી દૂર રહી આ શરીર રચાવાનાં મૂળ કારણો
શોધી તેનો નાશ કરી, ચાન્ત રસનો સ્વાદ ચાખવા શાન્તિ રૂપ સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરવા
સંતોષ કારણ કરીને યત્ન-પ્રયત્નમાં જ મુગ્ધા રહેવું.

કલમ ૮ માં કહ્યું છે કે, —“આરોગ્ય એજ મોટી બક્ષીસ છે.” કુદરત તરફથી
મળેલી તે બક્ષીસ જેવી તેથી નથી. પણ નહિ મેળવી શકાય તેવી અમૂલ્ય અને ઉત્તમ

અક્ષીસ છે. કારણ કે “શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે, શરીરે દુઃખી તો દુઃખી છે સદા તે.” સઘળા સુખનો મુખ્ય આધાર શરીર ઉપરજ રહે છે. શરીર સુખી આરોગ્ય હોય તોજ દરેક વસ્તુ પ્રિયકર લાગે છે, પણું જો શરીર દુઃખી-અનારોગ્ય હોય તો સઘળા વાતે સુખ છતાં-દુઃખજ થાય છે. દરેક વસ્તુ અપ્રિય લાગે છે. માટે શરીરની આરોગ્યતા તેજ દુનિયામાં સાર છે ને તેજ અક્ષીસ અમૂલ્ય છે. તો તેનો દુરૂપયોગ નહિ કરતાં સદુપયોગ કરી, તેની સાર્યકતા કરવી.

માણસનું ખર્ચ ધન તે સંતોષ છે. કોઈ અધિપતિ હોવા છતાં સંતોષ ન હોય તો સુખી થઈ શકાતું નથી—અમે તેટલું ધન હોય તો પણ તેની કંગાલાવચ્ચા દૂર થતી નથી, પણ કોઈ સંતોષી માણસ એક સાદી જીંડીમાં રહી, મહેનતથી ઉદરપૂરણાર્થ જેટલું પ્રાપ્ત કરી, સંતોષમાં રહેનાર સુખમાં રહી શકે છે. સંતોષ એજ સાચું ધન છે. ક્યાંપથી પણ ન મળે તેવું તે અમૂલ્ય ધન છે. તો તે સંતોષ રૂપ ધનનોજ સંચય કરવો.

સાચો સંબંધ વિશ્વાસ ઉપરજ બંધાય છે. સંબંધી હોવા છતાં ગેરવિશ્વાસ હોય તો તે માત્ર નામનોજ સંબંધ છે, અને સંબંધી નહિ હોવા છતાં વિશ્વાસ હોય તો તેજ સાચો સંબંધ છે. માટે વિશ્વાસ એજ સૌથી ઉત્તમ સંબંધ છે. વિશ્વાસથી જ સંબંધ બાંધી શકાય છે—સંબંધી રહી શકાય છે.

આ આત્માને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ જેવું-મોક્ષે જવા જેવું એકે ઉત્તમ સુખ નથી, અથવા એજ સર્વોત્તમ સુખ છે. માટે તે સુખ પ્રાપ્તિના ઉપાયો કયાં કરવા.

કલમ ૧૦ મી માં જુદા મહાત્માએ કહ્યું છે કે, -ગાની સદ્ગુણીનું હંસન શુભ-સાર છે; તેવા સન્મનુષ્યોનો સમાગમ એ સુખજનક છે; જો મનુષ્ય અગાની-મૂર્ખને જોવા ન પામે તો તે ખરેખર ! મુખી થાય ! આ ઉપરથી ખાસ શીખામણુ લેવાની છે કે આપણાથી શ્રેષ્ઠ-ગાનીનો સમાગમ કરવો પણ અગાની-મૂર્ખનો સમાગમ નજ કરવો. કારણ કે, 'સોખત તેવી અસર' તે પ્રમાણે સહવાસ તેવો અવ્યાસ થયા વિના રહેતો નથી. સોખતનો રંગ માણસના હૃદય પર એકદમ ચડી જાય છે સારાના સંગથી સારાઈ-બદાઈ અને ખુશનાં સંગથી ખુરાઈ આવે છે. ગાની માણસના સમાગમથી-સત્સંગથી, તેના સારા વિચારો-સારાં કાર્યોનો પ્રવેશ આપણામાં થાય છે. તેના ઉત્તમ ગાનની પ્રજા આપણા હૃદય પર પડવાથી આપણને તેનું અનુકરણ કરાવે છે તે તેથી સુખી થઈ શકાય છે. તેથીજ ઉલટું અગાની મૂર્ખ માણસનો સમાગમ આપણને મૂર્ખ બનાવે છે એટલુંજ નહિ પણ અતે' દુઃખી કરે છે. કહ્યું છે કે; "અધી વરણ છે તન્તં ઘનચરૈઃ સહ ॥ ન મૂર્ખજન સંપર્કઃ સુરેન્દ્ર-મણનેષ્વપિ ॥" એટલે, ચિન્તાધિલ્ભા ગાનીની સાથે કરવો, પણ અગાનીની સાથે તો નજ કરવો.

(ચાલુ.)

● **ଓଡ଼ିଆ ନିର୍ମାଣ.**

સોક્રેટિસની જીવનકલાના સંસ્મરણીય પ્રસંગ.

(શ્રીયુત પ્રો. ગોવિંદ ચિમણજી બાટેના લેખ ઉપરથી.)

“નાસ્તિ જીવિતાદમિમતતરં કિમપીદજન્તુનામ્” બાણબદ્ધની એ ઉક્તિ કેવી મધ્યર્થ છે ? પ્રાણિમાત્રને પોતાના જીવન કરતાં અન્ય કંઈ પણ વિશેષ નથી। માતાનો પુત્ર ઉપરનો પ્રેમ આત્મતંત્રિ નિરપેક્ષ અને પ્રાણ સમાન હોય છે, એમ આપણે કહીએ છીએ; પરંતુ ખરેખરી સ્થિતિ તો એક હરિદાસની કથામાં વર્ણવેલી વાનરીની સ્થિતિ પ્રમાણે છે, એમાં શંકા નથી. એક સમયે એક વાનરી એક પુરમાં સપડાઈ ગઈ, આથી તે પોતાના બચ્ચાને પીડ પર લેઈને એક ઉંચી જગ્યાપર ગઈ બેઠી; પરંતુ ત્યાં પણ પાણી સહી આવતાં તે એથી પણ ઉંચી જગ્યાએ ગઈ; પણ પાણીએ તો ત્યાં પણ ધસારો કરવા માંડ્યો, અંતે તે ગિચાગી નિરૂપાય થઈને પોતાના પાછલા બે પગપર ઉભી રહી અને પોતાના બચ્ચાને માથા પર ચઢાવી રીધું. પાણી જોઈને બંધ ચડ્યાં જ નહોતું હતું, તે એના ગળા સુધી આવી પહોંચ્યું. હવે વાનરીનો જીવ ગમ્મશવા લાગ્યો અને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે પોતાના બચ્ચાને પોતાના પગ નીચે નાંખીને તેના પર ઉભી રહી. પણ વ્યર્થ ! અંતે એ મહાપુરમાં વાનરી અને તેના બચ્ચાનો અંત આવ્યો. આ દ્રશ્ય જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના પ્રાણ કરતાં અન્ય કંઈ પણ વિશેષ પ્રિય નથી, અને તેજ વાત મનુષ્ય પ્રાણિને પણ લાગૂ પડે છે. મનુષ્યને જીવન સમાન અન્ય કંઈ પણ પ્રિય નથી. જંગમ મલિત પલિત મુંડ, દુશ્મન વિદ્વાન જાતે મુંડમ ” આવાંની પણ જીવવાની આશા છૂટતી નથી. એ તેવા કંઈસના સંસ્કારને પ્રાણ કરતાં પંસો પ્રિય લાગે; પરંતુ યમપાતનાના સમયે તે પણ પોતાનો પ્રાણ બચાવવા અર્થે પોતાની સર્વ સંપત્તિ આપી દેવા તત્પર થાય છે. પરંતુ જેમ પ્રાણિ માત્રમાં સમાનપણે રહેલા જડિપુષ્પ પોતાની વિવેક બુદ્ધિ અને મનોદેવતા એ ઉભય શક્તિના યોગે મનુષ્ય વિનય મેળવે છે, તેજ પ્રમાણે એજ બે શસ્ત્રોની સદાયતાથી તે પોતાને આત્મતંત્રિ પ્રિય એવા પ્રાણનો પણ આનંદથી લાગ કરવા તૈયાર થાય છે. ખૂંટી સાધુશક્તિ એવા વિજયમાળ છે. સોક્રેટિસ આજ સાધુ કોટીમાંનો હતો. આજના લેખમાં એ સાધુ પુરુષનું મરણ સમયનું વર્તન કેવું હતું, તે તેના આયુષ્યના છેવટના દિવસોની હકીકતથી વાચકોને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

સોક્રેટિસને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ એથેન્સના રિવાજ પ્રમાણે એ સંસ્થાનનું વહાણ એજ સમયમાં ધાર્મિક પચાસે ગયું હતું. અને તે પાછું ફરે ત્યાં સુધી સોક્રેટિસની શિક્ષા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી. વહાણ પાછું આવતાં બીજેજ દિવસે સોક્રેટિસનો વધ કરવામાં આવનાર હતો. જે દિવસે વહાણ આવી પહોંચવાના સમાચાર શહેરમાં ફેલાયા, તેને બીજેજ દિવસે સોક્રેટિસના શિષ્યો અને મિત્રો પોતાના એ પૂજ્ય શરતું છેવટનું દર્શન કરવા માટે, અને તેના છેવટના ઉપદેશનું પાન કરવાને કારણેજ બહાર અગાઉથી એકત્ર થયા હતા. દિવસ ઉત્તરો જ સોક્રેટિસના પગમાંથી બેઠીઓ કાઢી

નાંખવામાં આવી. પ્રથમ સોફિસ્ટિસની પત્ની અને છોકરાંને તેની પાસે લાવવામાં આવ્યાં. સોફિસ્ટિસની સ્ત્રી અત્યંત આકર્ષક રૂપ લાગી, આથી સોફિસ્ટિસ તેને પાછી ઠાડીને તરત જ પોતાના શિષ્ય-મિત્ર મંડળમાં આવી બેસે. તે પોતાના હાથવતી પોતાના પગને ચોળતો ચોળતો બોલ્યો કે, “માનવો જીને સુખ કહે છે, તે કેટલી વિચિત્ર વસ્તુ છે. સુખવાદ-લટાં એવાં જે દુઃખ તેની સાથે સુખનો કેવો આશ્ચર્યકારક સંબંધ છે! સુખ કે દુઃખ એ કંઈ મનુષ્યને એકદમ મળતાં નથી; પરંતુ સુખની પાછળ પડીને તેને માણસો મેળવે છે, કે તરત જ તેની પછવાડે દુઃખ આવ્યું જ સમજવું! જાણે કે સુખ અને દુઃખ એ ને ભિન્ન વસ્તુની મહાગાંઠ ન પડી હોય! સુખ દુઃખની આ ગાંઠને ઇસાખાએ જોઈ હોત, તો તેણે એને માટે એવી રચના રચી હોત કે જેથી સુખ દુઃખનું ૬૬ થતાં દેવતા તેનું સમાધાન કરત. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ. સુખ દુઃખની આ ગાંઠ જ્યારે ઇસાખાએ જોઈ હતી, ત્યારે તેણે એને માટે એવી રચના રચી હતી કે, જેથી સુખ દુઃખનું ૬૬ થતાં દેવને તેમનું સમાધાન કરવાનો કસત કરવો પડ્યો. પરંતુ તેમાં તે સફળ થયા નહિ એટલે એમણે તે ઉભવને બાંધી લીધા; આથી માનવપ્રાણીને એક ગળનાં તેની પછવાડે બીજું, આવી જ મળે. જુઓ, મારી એજ દશા થઈ છે. મારા પગમાં નાંખેલી બેટીએથી મને પીડા થતી હતી, પરંતુ તે ઠાઠી નાંખતાં દુઃખની સાથે સાથે સુખ આવ્યું જ!”

આટલું કહીને સોફિસ્ટિસે પોતાની સામે એકત્ર થએલા મંડળ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. એણે જોયું કે આ મંડળમાં એથેન્સ શિવાયના અન્ય નગરોના ધીજ મનુષ્યો પણ આવેલા છે. એટલામાં પ્રથમ સીઝે બોલવાની શરૂઆત કરી. એણે કહ્યું, “અહો સોફિસ્ટિસ! તમે તુરંગમાં રહીને પણ અગોસો દેવના પ્રાર્થના દવિતામાં કરી, અને ઇસાખાની વાર્તાને પગા-તમક રવરૂપ આપ્યું, આ માટે ઇન્હીનસ કવિએ બે દિવસ અગાઉ મને પૂછ્યું હતું. તો કૃપા કરીને મને એનું કારણ કહેશો?”

આ બાપણ સાંભળી સીમીયસ આશ્ચર્ય સહિત બોલી ઉઠ્યો. " સોફિસ્ટિસ, ઇન્દ્રીયસને આપનો એ કેવો વિચક્ષણ ઉપદેશ ! હું તેને ધણી વખત મળ્યો છું, અને તેના સંબંધી મને જે માહિતી છે, તે પરથી મને એમ લાગે છે કે, બનતા સધી ઇન્દ્રીયસ તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તનાર નથી ! "

સોફિસ્ટિસે કહ્યું, " સારું હું ઇન્દ્રીયસ એ તત્ત્વજ્ઞાની નથી ! "

સીમીયસે ઉત્તર આપ્યો કે, " હોય એમ મને લાગે છે તો ખરું. "

સોફિસ્ટિસે કહ્યું " સારું તો પછી ઇન્દ્રીયસ મરણની ઇચ્છા કરશે. વળી જેને તત્ત્વ જ્ઞાનના અભ્યાસનો શીખ છે, તે તો એવીજ ઇચ્છા કરશે ! માત્ર તે આત્મહત્યા નહિ કરે. કારણ કે, એમ કરવું એ પાપ છે, "

• આટલું કહી સોફિસ્ટિસે પોતાના પથ ખાટલા પરથી ખસેડી જમીનપર મૂક્યા, અને તે પછીના સર્વ સંભાષણ સમયે તે એમજ બેસી રહ્યો.

પછી સીમીયસે શંકા કરી કે, " સોફિસ્ટિસ, આત્મહત્યા કરવી એ ખરાબ છે એ ખરું, પણ તાત્ત્વજ્ઞાની મરનાર માણસની પછવાડે જવાની ઇચ્છા કરે છે, એના આપના કથનનો અર્થ શો ? "

સોફિસ્ટિસે કહ્યું " તમે બંનેજો કૃપલોલોસ પાસેજવા આ સંબંધી કંઈ સાંભળ્યું નથી ? "

" નિશ્ચિત એવું કંઈ સાંભળ્યું નથી. "

" હરો, મેં પણ કાનોકાનજ સાંભળ્યું છે. તો પણ મેં જે સાંભળ્યું છે તે તને કહેવામાં થી દરકત છે ? ખરેખર જ્યારે હું પરલોકના પ્રવાસે નીકળવાની તૈયારીમાં છું ત્યારે તે પ્રવાસના સ્વરૂપ માટે અને તે પ્રવાસ માટે મારે બોલવું એ શું યોગ્ય નથી ? અભ્યાસનો સમય અને સંપોષ્ઠ એ ઉભય વચ્ચેના કાળનો આના કરતાં અન્ય સારો સદ્બ્યવસ્થા કેયો હોય ? "

" તો પછી સોફિસ્ટિસ ! આત્મહત્યા કરવી એ ખરાબ છે, એવું તે કેમ કહે છે ? હું થીબ્સમાં હતો ત્યારે એ કૃત્ત કરવું એ સારું નથી, એવું કૃપલોલોસને બોલતાં મેં સાંભળ્યો છે. અન્યના મુખમાંથી પણ મેં એજ સાંભળ્યું છે; પરંતુ કોઈએ મને નિશ્ચયત્મક એવું કંઈ પણ કહ્યું નથી. "

સોફિસ્ટિસે કહ્યું " તારે નિશ્ચય થવું એ યોગ્ય નથી. કદાચિત કોઈ કાળે તને એવું નિશ્ચયત્મક જ્ઞાન થશે, બીજા નિયમેને અપવાદ હોયછે; પરંતુ આ નિયમને અપવાદ નથી. તને આશ્ચર્ય લાગે છે, તે એ કે, ખરાબ પ્રસંગ કોઈ કંઈ વખતે કોઈ કોઈ માણસોને માટે સારા

હોય છે. પરંતુ આ નિયમ માત્ર મરણને લાગૂ પડતો નથી. જે માણસને માટે મરણ સારું છે, તેણે જાણી જોઇને પોતાના હાથે મરણ આણવું એ ઠીક નથી; એણે તે માટે તો ખીજીની વાટ જોવી જોઇએ.”

હસતાં હસતાં તેમજ પોતાની પ્રાતિક બાષામાં સીખ્સે કહ્યું “ ખરે જ ” !

સોક્રેટિસે કહ્યું “ ખરેખર ! એવી રીતનું વિધાન તને વિચિત્ર લાગે ; તો પણ તે સંયુક્તિક છે, અને તે વિધાન માટે એક સંયુક્તિક કારણ પણ જતાવી શકાશે. પણ મનુષ્ય પ્રાણી એ એક પ્રકારની તુરંગમાં છે, તેમજ તેમાંથી તે પોતાને મુક્ત કરે અથવા લાંબી પલાયન કરી જાય એ યોગ્ય નથી. આ જે કારણ ગુપ્તવિદ્યા કહે છે, તે ઘણું ગંહન હોઇ સદનમાં સમજી શકાય એમ નથી. તો પણ મને એમ લાગે છે કે, દેવ એ મનુષ્યના પાલક છે. અને માનવ એ એમની માલમતા છે. તને પણ એમ નથી લાગતું ? ”

“ હશે; મને પણ એમ લાગે છે. ”

“ તો પછી તે એવા પ્રકારની ઇચ્છા પ્રદર્શિત ન કરી હોય છતાં તારા એકાદ સંબંધી આત્મહત્યા કરે, તો તેથી તને કોઇ નહિ થાય. અને જની શરૂ એમ હોય તો એ કૃત્ય માટે તું તેને શિક્ષા નહિ કરે ! ”

“ જરૂર કરૂં. ”

“ એમ છે તો આ વિચારસંસ્થી પ્રમાણે કોઇ પણ મનુષ્યને આત્મહત્યા કરવાનો હક્ક છે, એમ કરવું નથી. પ્રથમ કહેવા પ્રમાણે દેવનું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ થતા સુધી મનુષ્યે રાહ જોવી જોઇએ. એણે આત્મહત્યા કરવી જોઇએ નહિ. ”

સીખ્સ બોલ્યો “ હશે. તમારું કયન જણાય છે તો સ્વાભાવિક પરંતુ તમે હમણાંજ કહેતા હતા કે, તત્વજ્ઞાની મરણની ઇચ્છા કરે છે. પણ દેવ આપણા પાલન કરતાં છે, અને આપણે એના સેવક છીએ, એ જ સત્ય હોય, તો આ એ વિધાનોમાં વિરોધ નથી આવતો ! સર્વ શાસન કરતાંઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દેવ જ્યારે ડાહ્યાપર દેખરેખ રાખે છે, ત્યારે એ અમલમાંથી મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા ડાહ્યા મનુષ્યો કરે, એ વિચાર યુક્તને અનુકૂળ થતો નથી. આવું તો કદાચિત્ ભૂખંતેજ થાય, અને તેજ પોતાના ધણીથી મુક્ત થવું ઉત્તમ છે, એમ કહે. આવા ઉત્તમ ધણીનો આપણે ત્યાગ કરવો ન જોઇએ, પરંતુ જને ત્યાં સુધી એનાજ અધિકારમાં રહેવું જોઇએ, એવું એનાજ મનમાં આવતું નથી, અને તેથી તે અવિચારના વમલમાં ફસાય છે. પરંતુ પોતાના કરતાં સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ એવા પ્રજા પાસે સદાકાલ રહેવાની ઇચ્છા શાણા પુરૂષો તો કરેજ. જે આ વિચાર સંસ્થી સત્ય હોય, તો હમણાં આપે કહ્યું તેથી હલકુંજ અનુમાન નીકળે છે. શાણા મનુષ્યને મરણ માટે જાણ લાગે જોઇએ, અને ભૂખંતે આનંદ થવો જોઇએ, ”

સીમ્પસના આ કથનથી સોક્રેટિસને આનંદ થયો હોય એમ જણાયું. એણે સર્વતા પ્રતિ દષ્ટિ નાંખીને કહ્યું “ સીમ્પસ હમણું પ્રમાણેને ઊત્તમિત્ત કરેછે. અન્યના વિધાનોથી એનું કદાપિ પશુ સમાધાન થતું નથી. ”

સીમીપસ બોલી ઉઠ્યો, “ સોક્રેટિસ, પણ સીમ્પસ કહે છે, એમાં કંઈક તપ્ય છે, એમ મને પણ લાગે છે. ખરેખરો શાણો માણસ પોતાના ઉત્તમ શેઠ પાસેથી મુક્તિ મેળવવાની અને તેની સેવાનો ત્યાગ કરવાની શા માટે ઈચ્છા કરે ? મને લાગે છે કે, સીમ્પસના કથનનો સર્વ કટાક્ષ તમારા ઉપરજ છે. કેમકે, તમારાજ કહેવા પ્રમાણે જે દેવ આપો ઉત્તમ શેઠ છે, તેનો અને અમારો ત્યાગ કરી જવાને તમે આટલા બધા ઉત્સુક થઈ રહ્યા છો. ”

સોક્રેટિસે કહ્યું, “ તમારું કહેવું ઠીક છે. તમારું એવું કહેવું છે કે, મારે ન્યાયની કાઠેમાં હોઈ તે પ્રમાણે તમારા આક્ષેપોનું ખંડન કરવું જોઈએ. ”

સીમીપસ બોલ્યો, “ આશ્વે એમ; અમારો આશય એવોજ છે. ”

સોક્રેટિસે કહ્યું, “ તોતો ઠીક, મારા કેસની તપાસ વખતે મારા હાથે મારાપરના આરોપનું નિરસન ન્યાયીયને ગમે એવી રીતે થયું નથી. હવે એ તમને સંતોષ આપે એવું થાય, એટલે બ્રમ્. સીમ્પસ અને સીમીપસ ! એટ અને શાણા દેવના સહવાસમાં અને આ મત્યેશ્વરના સારા માણસોના સહવાસમાં મારા મરણ પછી પણ રહેવાનું થશે, એવી મારી માન્યતા નહોત, તોતે મૃત્યુ એ મને શોકનું કારણ થઈ પડત. પણ હું એટ લોકના સહવાસમાં રહી શકીશ એવી મને શ્રદ્ધા છે. આ અતીન્દ્રિય સિદ્ધાન્ત માટે જેટલો વિશ્વાસ અને નિશ્ચય હોઈ શકે, તેટલો મારામાં છે; હું ઉત્તમોત્તમ શેઠ પાસે જતાર છું, એટલાજ માટે મને મરણ માટે જરાપણ દુઃખ થતું નથી. મારી એ દ્વંદ્વ માન્યતા છે કે, મૃત્યુ પશ્ચાત કોઈક એક પ્રકારનું જીવન છે, અને તે જીવન હવે કરતાં સદૃશ્યથી માનવોને વિશેષ સુખદાયક છે. ”

સીમીપસે કહ્યું, “ વાઈ, ત્યારે આપની આ માન્યતા આપનીજ પાસે રાખશો, કે તેનો અમને પણ લાભ આપશો ? આ સમાજમાં અમારો પણ દિત સંબંધ છે, એમ જણાય છે. નહિતો જેમ તમે અમારું સમાધાન કર્યું, તેમ તમારા પર્તનનું તમે સમર્થન કર્યું એમ પણ ગણાશે. ”

સોક્રેટિસે કહ્યું, “ હું પ્રયત્ન કરી જોઉં છું. પણ કિટો મારી સાથે વાત કરવા માંગતો જણાય છે; તેથી એનું સાંભળવા દો. ”

કિટો આ સાંભળી બોલી ઉઠ્યો; “ સોક્રેટિસ, મારે કદા એટલુંજ કહેવાનું છે, કે તમને વિપ્પાન કરાવવાનું જે માણસનું કામ છે, એણે મારાદ્વારા તમને કહેવડાવ્યું છે કે, તમારે વધારે બોલવું નહિ. કારણ કે, બોલ બોલ કરવાથી મનુષ્યનું રક્ત તપી જાય છે, અને પછી એ જ્વષ્ણતાને ક્ષીધે વિપ્પનું પરિણામ કમળેર થાય છે. જેઓ પોતાના રક્તને તપાવે છે, તેઓને જરૂર જણાતાં એ કિંવા ત્રણ વખત વિવશાસન કરાવવું પડે છે. ”

સોફિસ્ટે કહ્યું, “ વાઈ ત્યારે તો એને એના કામપર લાગવાદે અને બે વખત અથવા જરૂર પડેતો ત્રણ વખત મને વિષ આપવાની એને તૈયારી કરવા દે. ”

ક્રિટો બોલ્યો, “ તમે આવોજ ઉત્તર આપશો, એ દુ' પહેરેયાજ નજીવતો હતો. પરંતુ એ માણસનો ધણો આગ્રહ હતો. ”

સોફિસ્ટે કહ્યું, “ એના કહેવા પર લક્ષ્ય આપવાનું કારણ નથી. પણ સાસો કહે આપણે આપણા વિવાહિત વિષય તરફ વળીએ. ”

(ચાલુ)

ફૂલચંદ બાપુજી શાહ.

॥ તું મ્હને ભૂલીગઈ ॥

ભૂલી પ્યારી પરમભજને તું મ્હને કેમ વ્હાણી.
 શું તો પ્યારા પ્રણયપુરની દું ગતિ ભંગ બાણી ?
 શ્યામા શાશ્વી ! વચન વદીરેઃ વેણ ત્યારે દું ચાંતિ,
 શોભી, ચોભી, ગળું દું હૃદયે પ્રેમ તાગે પ્રમાણી.
 ધાતું ધમતું હૃદય હૃદયે પ્રેમ તારો દું શ્યામા !
 ભેલું નળું પ્રણય પરમે પ્રેમ વાગ્યો રસાગાં;
 દેજે લેજે અગપણથી પ્રાણને પ્રાણ વ્હાણા,
 આશ્રિત આ વચન વદીને “ દું ભૂલી પ્રેમ દારા, ”

રાજકોટ ।

“ મન્નવિહારિ. ”

[તૈયાર છે.]

મહાદેવી શ્રી ભક્તિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ઘણા સમયથી અમરિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
બદલેને દરેકનો રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂરું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર—સુદર્શન એજિસ—નડીયાદ.

—જન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. 'માણસાલ' ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
જરાતિમાં યોજનાર-માધવસાલ ન. દિવેદી. ઈ. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના પ્રાકટોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન એજિસ—નડીયાદ.

સૌંદર્યાપાંચકોશ

થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

મુખર્ધ સરકારના સંસ્કૃત સીરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી નં.-૩૨ વાળી

લૌંગાક્ષિભાસ્કરકૃત-તર્કકૌમુદી

સંસ્કૃત મૂલ તથા

પ્રો. મ. ન. દ્વીવેદિની અંગ્રેજી ઇન્ટ્રોડક્શન, નોટસ સાથે.

કી ૩૦-૧૨-૦

આત્મનિમજ્જન

(જીંદ આરતિ)

વેદાન્ત હિસાબુએને મનનકરવા જેવો અભૂતપૂર્વ ગ્રંથ.

કી ૩ ૧-૦-૦

જનો મેનેજર—મુદ્રણ નિદિઆદ.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એવું અમારા સુત્ર ગ્રાહકોને સ્મરણ કરીએ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

અવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

અ. નિ મઃ ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાવુ થયેલ અભિપ્રાય આવી છે.

શ્રવ મણીલાલ નલુવાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંજોતા આગ્રહથી કિંમત મટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કર્જાની છળી પણ સૂકવામાં આવી છે, દપાલ ૧૫. સુદ

સિંધ્યાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ આરા કામળ પાકુંપુટું.) બાળબોધ ટાઇપમાં માસ કામળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

એક ખાસ વિનંતિ.

આથી સર્વ સહાયોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે—અને ખાસ કરીને “અબોદ માર્ગ પ્રવાસી” સ્વર્ગવાસી, ધ્વજાનિષ્ઠ સાક્ષર રત્ન મણિવાદ નશુ બાઈ દ્વિવેદીના મિત્રો, ઓળખીતાઓને અને શિષ્યોને—તથા કોઈ પણ પ્રકારે એમના સંબંધમાં આવેલા સર્વને નમ્ર વિનંતિ છે, કે તેઓ એમને વિશે જે જાણતા હોય—એમની જોડે કાંઈ પણ ખનાવ-વાત ચીત-માતો ખાતગી ચર્ચા અથવા પત્ર વ્યવહારાદિ થયેલાં હોય તે અમને લખી વા લખાવી મોકલાવશે તો અમારા ઉપર અત્યંત આભાર થશે;—ખાસ કરીને જેમની પાસે પત્રો હોય તેમણે અમને તે પત્રો જ મોકલી આપવા ગોરાવણ કરવી—અથવા તો પત્રો મોકલીને પાછા મગાવી મેવા મહેરબાની કરવી કેટલાક કારણોથી એમનું જીવન આત્મેષવાનું જરૂરી સામવાથી સ્વ મણિબાહનાં સંબંધિ જનો આટલું કાર્ય કરી અમને ઉપકૃત કરશે એવી આશા છે.

લી. એક સત્ય શોધક.

આ સંબંધિ સર્વ વ્યવહાર—તન્ત્રી—મુદર્શન—

મુદર્શન ઓફિસ—નડિયાદ.

—માથે—

ગખવા મહેરબાની કરતી.

(તા. ૩૦ સર્વે માસિક, ત્રિમાસિક, દૈનિક, અઠવાસિક, પાસિક પત્રોના અધિપતિઓને એટલી નમ્ર વિનંતિ છે કે ઉપરની વિનંતિને પોતપોતાનાં પત્રોમાં રચાન આપીને મારા ઉપર ખાસ આભાર દર્શાવશે. લી આપ મર્મને વશવદ—તન્ત્રી—મુદર્શન.

નાચ ૬૫—
એક અંગ્રેજી પ્રિપ્રાસિ-
પ્રકાશિત થાવું નહીં નહીં હું દિવેડા

સુદર્શન

ત્રીજી—
પ્રથમ વાર નવુ પ્રકાશિત થિયેલી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-ઓખાનાં સંખ્યા અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યપરંધીમહિ” —માગ્યવત્

[પુસ્તક રૂંદ—અંક ૧૨]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર—૧૯૧૩.]

મહાત્મા ગાંધી	૩૫૭
વલ્લભ સંતોષ	૩૫૫
વિદ્યાધર	૩૫૬
દિવાને-હાદિય	૩૫૭
‘મુશન’ની પૂર્વ સ્થિતિનું સ્મરણ		૩૫૮
શીખ લોકના ધર્મનો ઇતિહાસ.		૩૫૮
શ્રીરામગીતા લાખ્ય	૩૬૦
સોક્રેટિસની જીવનકલાના સંસ્કરણીય પ્રસંગ.			૩૬૯
જુલોપદેશ આપણને શું શિખવે છે				૩૭૩.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી દેવાનો રીવાજ છે જેનું અમારા સુર શ્રાહકોને સ્મરણ હશે જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન ઑરિસ—નડીઆદ

અ. નિ. મ. નં. દ્વિવેદી ચોજત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમગ્ર વિષે લંબાણ અર્થે ચલાવવામાં આવી છે.

૧૧. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ થી રાખવામાં આવી છે કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ ભાજુ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ વાકુંપુટ.) બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઑરિસ—નડીઆદ.

આપે દેવ—
એક અમેદમાદ્યુલ સ્વે
મહાદેવ મહિમા ન મર્યાદા દિવેદી.

સુદર્શન.

ત્રી—
આપણા નિબાધ દિવેદી.

(ચર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીર્મદિ” — પાગવતમ્

[પુસ્તક ૨૮—અંક ૧૨]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર—૧૯૧૩.]

॥ મસ્તાન-યોગી. ॥

અમે મસ્તાનમા યોગી, મદા એક મમ રૂહેનાના,
જનતાને જે જુના સહો, પણ તેમા વિચરનાના.

શુભ દેવને વડા ભક્તિથી, કરીશુ અમે બહુ સ્નેહથી,
પાતી ન પાછી માંડીશુ, જે થાય અવિત દેહથી

અમારે દાર વાવીશુ, સદા તુલે અરોઢાનાં,
શુદ્ધ સન્તોષ રૂપે દેશુ, યવા કસાણુ લોકોના.

અમે મસ્તાનમાં યોગી.

સુખેથી છદ્મી માળી, અમે જન પાર થાનાના,
અમારી 'મગર્મો એના', ધણુએ માથ લેવાના.

ભીતિ અમે નહીં શાખીશુ, એ દેન દાનવથી કદા,
આનંદમા ગરકાવ રેશુ, દિવસ ગ્જનિ સરવદા.

અમે સાચી પ્રીતિચાજા, બનીને આંદો રૂઢેવાના;
કપટ, હળ, ફટ, ના અંગો, હશે તો ફૂંટી દેવાના.

અમે મસ્તાનમાં યોગી०

કુપાધિ વેગજે મૂંઝી, રહીશું ધ્યાનમાં મૂંઝી;
બીજાની લેશ ના પરવા, અમે ક્યાયરે કરવાના.

આધાર સાચો એક તેને, કાઈ દિન તન્નયું નહિ;
ક્યાણુ જેથી યાય તેને, વિસરશું ઘડિએ નહિ.

સદા એ લક્ષ્ય સાધીને, અમે એ બાવ-બરવાના;
હવાનાં પાતળાં પડના, અમે નીધિય તરવાના.

અમે મસ્તાનમાં યોગી०

અમારા નિત્યના નિયમો, ક્રમાનુસારે ચાવાના;
બમે આરે વીધિ પંડે, જરા ના બંગ ચાવાના.

શાંતિ વિષે રહી સર્વથા, કાચો અમે કરીશું સતી;
વિગ્રો કશપિ આવશે તો, લેશ પણ ટરીશું નહીં.

દિવસ રાત્રિ અમારે તો, હમેશાં એક રૂઢેવાનાં;
સદા આનન્દમાં મસ્તાન, સમાજો સર્વ વહેવાના.

અમે મસ્તાનમાં યોગી०

અમારે એક છે એક જ, સદા આધાર છે, જેનો;
કૃપા કરીનેય મંજાજે, શિરે મુગ્ધ દસ્ત છે તેનો.

જગત્તા ગુન્હા બવહારો, અહીંથી દૂર પગવાના;
અમે ત્યાં એકલા ધ્યાને, સદાએ અલ્પ રજવાના.

પૂરજ પ્રીતિ ધરાવીને, પ્રજ્ઞાં માન ગાવાના;
અતઃ રસ વિશ્વમાં જામે, અમે ટોંસેથી ન્યાવાના.

અમે મસ્તાનમાં યોગી०

વિરામી જિત્તો જગત્તી, હમે જેવે ન્દાવાના;
અને આત્મા તપ્તાં મીઠાં, સદા શંખાન આવાના.

અમે બર છેદમીની રહે, અનુભવશું અમે ખારા;
જુના જેવે વિચરનાં એ, જખાશ પંથ છે આવા.

परिचक्षे क्षमावीक्षुः, अमे निशान वृत्तिनां;
अनुसन्धानमां रुडेक्षुः, सदा. आमन्दनी कृतिमां.

॥ ११ ॥ अमे भस्तीनमां योगी०

॥ १२ ॥ अमे भस्तीनमां योगी०

दित धर्मं नमः अंशुं, पूरुष अमे प्रीति यक्षी;
छिन्नरवा नमः भावने, यत्नो सदा कश्चिं नक्षी.

॥ १३ ॥ अमे भस्तीनमां योगी०

धर्मं पूरुषः

ता. १५-११-१३.

भट्टाकर-नागर.

॥ वसन्त-सत्कार. ॥

॥ आवे वसन्तराज आन भारे आंगणे !

द्वैधं हरभाष हा ! अति हर्षना संभारणे !

आवे वसन्तराज आन भारे आंगणे !

आम्रकुंज वासी,

क्रोडित प्रेम प्यारी !

भीडां भीडां गगन गाती, वीराने वधावती !

हृदये छिन्न स्या वीर स्नेहना संभारणे !

आवे वसन्तराज आन भारे आंगणे !

प्रीतिनव अतः भगवती, सोढे कुंज निकुंज;

घोर धरा तत्र आननी, साक्षात् सदन रसकुंज.

धारी अंगः सुन्दर !-शङ्खगाराल सुहावे !

व्हाय शीतः समीर साक्षः सुरभि शी लहलावे !

सज्जं यधं मधुकलः सवे वीर स्वागतने धारणे !

आवे वसन्तराज आन भारे आंगणे !

नव पुष्पव धरी वनवती, सप्ती वृन्द छिन्ने रसरजः !

जणे स्वर्गाय सुन्दरी, लूतव वसी यधं वेधः

ચારુ પુષ્પ. ખીલી વન ઉપવનશું વિહારે !
 કુંજે અલિંગણુ બમી ચોખાસ શું ગુંબરે !
 ખીલી નરેલી ધર્મ ઘેલી વીરને વારણે !
 આપે વસન્તરાજ આજ મારે આંગણે !

શોભા. અહા ! શી વસન્તની શાન્તિપ્રદ ઉર વ્યાપતી;
 વ્યામિત્યથી રસરાજની રેલ રગ રગ ભમતી;
 સંશ્રાન્ત અંગ અખિલને દરતી કંઈ નવ સંચારથી,
 ઋતુરાજની ગતિ અદ્વય શી ! વસી ઉર અતિ સન્તાપતી.
 હેતે હુઝાવે !

કાળી કોમલડી હુઝાવે !

દલ્ય ગાન ગાતી છાં, વીરને વધાવે.

હૃદયે ઉદાસ શો વીર સ્નેહના સમ્ભારણે !

આપે વસન્તરાજ આજ મારે આંગણે !

વસન્તપદ્યમી.

ધારદાવિહાર-સુરત.

છાહભાઈ દાહભાઈ દેશાઈ.

॥ વિદ્યાધન. ॥

ચેન મન કામા ખડંગન ધરે, પરાકૃતિતોજ હૃદયમાં દરે.—ચૈત.

પ્રથમ પુષ્પ સદ સદનશીલતા, તરુનતર જન તરે,
 વેર શ્વિતિ પ્રાધાન્ય કાંઈથી, કેમ અર્થ કંઈ સરે—ચેત.

નદી ધોધનાં ન્યાસં વદનો, વસુધામાં વિસ્તરે,
 રેતીના પાયા પર ચળુતર, કમ દરી કડિયા દરે—ચેત.

હરે પરિસીમિત સર્વેઃકામના, મન ! સ્વકામના મરે,
 અનિશ્ચિનિ જ્યાં એક ન તારે, દરથી નૌકા નરે—ચેત.

પદ્મેન્દ્રિયને મરે જીતવા, જ્યાં દિન નેધી દરે,
 અસ્વાભાવિક કેમ ધર્મધર, શુભદ્ધ હૃદયમાં દરે—ચેત.

સાધુ સાધુતા અર્થ ન સમજે, કટ સૌખ્ય સંદરે,
અસત્ય ગમ ન જીવે કરે જન, દોષ પ્રમાણિકપરે—એત.

ઉઘમગ્રસ્ત નિમગ્નસર કાચે, ભરત અણુ જન ભરે,
પરા પુરન્ધર દે-વિદ્યા-ધન, વધે જોમ વાવરે—એત.

મહન્ત

॥ દિવાને-હાફેઝ. ॥

(ગઝલ-૨૨)

સ્વવાર કીરમતની થઈ પ્યાલો, ચમકતો ક્યાં ગયો,
બહેતર મળે ક્યાં તક હવે પ્યાલો શરાબી ક્યાં ગયો—૧

સંતોષ તું ધર, દોસ્ત સાદી ને ચતુર ગાયક જન,
ઐશની મોસમ, કરે પ્યાલો, જામનો ચોવન—૨

માથુકને સાદી ખુશી ને મસ્તી ચલાવે નાચથી
સાદી હસારે નિદને ખેંચે શરાબીની આંખથી—૩

એકાંત મરદી, ચેનમાં, દીવડાં અનુરૂપ મિત્રનાં,
(આ) મજલસિમાં એક મળે તો હાર હજાર નિત્યે ખુલો—૪

શરાબને દેવા આશાએશ બોમીએ કુદરત તણો,
ગુલાબ કેરા પાનમાં રસ ભરે ગુલાબી મુલ તણો—૫

કરવા પ્રકુલિત ભાવને જેવર મનાહર બાંધવા,
પ્યાલા સુનેરીમાં મળી મદિરા બન્યા જ્વરમ બંધવા—૬

મસ્તાન ? એટા મોતી લે હાફેઝનાં દિલથી અગર,
વીણા તણો પહોંચે હમેશાં સુર ઝહરા કાન પર—૭

ડી. બી. કથારીઆ.

॥ 'सुदर्शन' नी पूर्वस्थितिनुं स्मरण ॥

सुशायत भक्षि लोति क्षपित—

उज्ज्वल अनुप सुदर्शन !

शृङ्ग-राज्य—साहित्य—धर्मना—

दर्शनरूप सुदर्शन !

सुग, प्रग, विविध वन—

प्रदर्शनरूप सुदर्शन !

तुल्य वरुण प्रेमेधी पशु—

भम आभरण सुदर्शन !

इत्येकता. ३ व्यापशी विदुषदास उद्देशी.

॥ शीख लोकना धर्मनो इतिहास. ॥

(अनुसंधान अनंदिनी.)

એમ જણાય છે; પરંતુ અત્રે પણ ખાલસા માટે તેનો પોતાના ધર્મમાં સહજતામાં સમાવેશ કરી શેવો એ સરખામણીમાં ઘણું જ સહેલું છે. વારંવાર ક્રિશ્ચિયન ધર્મના લાભમાં દર્શાવવામાં આવતી બાબતથી—કે એ ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે જ પૌર્વાત્મ છે, હિન્દીઓથી સમગ્ર શકાય એવો અને સંપૂર્ણ રીતે હિન્દી. સ્વરૂપ આપી શકાય એવો છે—માત્ર એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે કેટલી સુગમતાથી હિંદુ ધર્મમાં ભળી જાય એવો છે. ખાલસા માટે—જેમ તેમણે ખુદ માટે કર્યું હતું તેમ—કાષ્ટરને વિપ્લુના એક અવતાર રૂપે દર્શાવવાનું જ માત્ર બાકી રહે છે; પચાત્તાપ અને દિવ્ય પુત્ર-વિગેના સિદ્ધાન્તોમાં તેમની સ્વાભાવિક સૂક્ષ્મ ખુદ્દિ અનુસાર સહજ સાજ દેરશર કરવો. પડશે અને આવું પ્રતિકાર્ય સંપૂર્ણ થશે. આ પ્રમાણે જો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ કોઈ પ્રકારના વિશાળ વિસ્તારમાં હિન્દી સ્વરૂપ ધારણ કરવાનો હોય તો તેનો હિન્દુ ધર્મમાં સમાવેશ થઈ જવાનો ધણો જ સંભવ છે; આથી ઉચ્ચતી રીતે જો તે પોતાના સંપૂર્ણ પાશ્ચાત્ય સ્વરૂપમાં રહેવા માગશે તો પણ તે લોકના ખરેખરા જીવન અને આત્માના પ્રદેશની પાસે વસશે.

હવે ક્રિશ્ચિયન ધર્મને રહેવા દહને દેશના ધર્મો વિષે વિચાર ચલાવતાં ખરાબ દેખાવ નગરને આવે છે. હિન્દુઓના મૂળ સમૂહના ધર્મ રૂપ ખાલસા ધર્મને નવીન કેળવણીથી ઘણું જ સહન કરવું પડ્યું છે. ક્રિયાકાંડ અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ઉભય પક્ષથી તે સંતોષ આપવામાં નિષ્ફળ નિવડતો જાય છે. દશાય હમેશાં કેળવણીમાં એકાદ એવી ભૂમિકા હશે કે જેમાં ધાર્મિક પ્રેરણાવાળાથી જ રહી શકાય છે. ઈલેન્ડમાં કેટલેક અંશે આવો અનુભવ આપણને મળે છે, પરંતુ અત્રે હિન્દુમાં તો લોક સમાજ નૈતિક ઉપદેશોમાં સારી રીતે ધડાયલો હોય છે અને તે ટકાવી રાખવા માટે તેનો એક પ્રકારનો વિશ્વાસ, આત્મ-પ્રદાવાળો સ્વભાવ હોય છે. આ ઉપરાંત વળી તેમનો ધર્મ સાદી રીતે સમજવી શકાય એવો છે, અર્ધ-કેળવણીવાળા લોક હમેશાં આવી રીતે શોધતા હોય છે. હિન્દુમાં આમ નથી. હિન્દુ ધર્મનાં બે મૂળ સ્વરૂપ છે, જે ઉભય ખાસ કરીને એક પ્રકારની અર્ધ-કેળવણીથી દશાને બંધ બેસનાં થઈ શકે એવાં નથી. આમાંનું પ્રથમ અને પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપ એક ગંભિર અને અતિ સુંદર તત્ત્વશાસ્ત્રનું છે, તે ઉચ્ચ અંશે કાવ્ય અને ભક્તિમય હોય છે, મોટે ભાગે આંતર્યાની શક્તિના ઉપર આધારવાળું છે. સાધારણ લોક માટે—જેઓ આવું તત્ત્વશાસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાની કોઈ કાળે આસા રાખતા નથી—ક્રિયાકાંડનો ઉપાય મોઝવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ માટે આચારની દરેક બાબતમાં ધણી જ સંભાળ રાખવાનું આવશ્યક દર્શાવવામાં આવ્યું છે; આ પ્રમાણે તેનો ધર્મ તેના જીવનની દરેક ક્ષણમાં વ્યાપક બની જાય છે. ક્રિયાકાંડનો આચાર અને તત્ત્વશાસ્ત્રનો વિચાર ઉભયેથી અર્ધ-કેળવણીનું માનવિ કરાળી જાય છે, હૃદયના આંતરું-શાનને બાધકારક રીતે માનસિક તર્કશક્તિનો વિજય ગમતવામાં આવે છે, અને જે સમગ્ર શકાય નથી તે હોય એમ હવે વધારે વારં માનવીમાં આવતું નથી. આચારો ખુદ્દિ વિનાના બાકિશતા બધો લોભ છે, આંતર્યાનું તત્ત્વશાસ્ત્ર ગૂંચવણ બન્યું અને તરંગી જણાય છે. સુગમતા માટે ઇચ્છા વિના પ્રયત્ન કરનાર તાર્કિક માનવિ માટે આ ઉભય અતિ શ્રેષ્ઠ થઈ પડે છે તથા એ ઉભયેથી આત્માની બાંજતો માટે હૃદ પાસે સંભાળ મુરવાય છે. એક માર્ગને અનુસરવા થોડા નમ્રતાનો, માનસિક અહંતાથી વિનાશ થાય છે; સૂક્ષ્મતાના અભાવને લીધે અન્યના સંભવતઃ વિનાશ સ્થાય છે. હિંદુ ધર્મના આવા ઉભય અંતોના મધ્યમાં

કોઈ મધ્ય સ્થળ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે, તેટલા માટે અર્ધ-કેળવાયલી વ્યક્તિ આવી દશામાં અન્ય દશામાં હોય તેના કરતાં ઘણી ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડે છે. તેમના ધર્મમાં રહેલી આવી મુશ્કેલી ઉપરાંત આપણે ઉમેરીએ, કે શાસ્ત્ર કોમ તરફથી આના ઉપાય રૂપે સૂઝ્ય હોશ રૂપે વ્યાવહારિક કેળવણી આપવામાં આવે છે ત્યારે એથી બાએ ન વાઈ પામવાની છે, કે એક હિન્દુ એક ખરાબ કાર્ય રૂપે પોતાના ધર્મનું પુનઃ મહણ કરવાના કાર્યથી દૂર રહે છે અને ખુલ્લે ખુલ્લી નાસ્તિકતાનો અંગિકાર કરે છે. આવો ત્યાગ કરનારાઓ સ્વભાવે આખી દુનિયામાં અત્યંત ધાર્મિક હોય છે એટલું સ્મરણમાં લાવતાં હિન્દુ ધર્મની આવી દશા છે; હિન્દુની દશા પણ આપણી નગર સામે છે, ધર્મ સાથે ન તેનું હૃદય તેનામાંથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યું છે અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુને મળવું આવવું કંઈ પણ તેની પ્રતિભાં અવશેષ રહેતું નથી. આવા વિચાર સામે તો હિન્દુ જાતે પણ વિરુદ્ધ મત દર્શાવે છે; તે કદાચ એમ સિદ્ધ કરી દર્શાવે, કે તર્કશક્તિને પૂજનારું અંગ્રેજ મનનું વચન તેની પ્રતિભાં સંપૂર્ણ રીતે ખંસ બેસતું છે; પરંતુ આટલી સત્ય વાત નરા પણ આથી સિદ્ધ થતી નથી, કે તેને માટે ધર્મનો અભાવ એ એક નિર્દય નિગેધરૂપ છે, એના વિના તે એક દીંગણા, દોષી, આત્મા વિનાના, હૃદય વિનાના પ્રાણી સમાન બની જાય છે.

એક હિન્દીને દીકરાસા રૂપે શું બાકી રાખવામાં આવે છે? પાશ્ચાત્ય કેળવણી અવશેષ રહે છે; આવી કીર્તિ બક્ષિતનો લાભ હિન્દુઓએ કિત્તાદ પૂર્વક મેળવ્યો છે; તેઓ હવે વધારે વાર તેમની પોતાની બાપાઓ વાંચી શકના નથી તેનો કંઈ દિસાય નથી; આવી ન રીતે શાસ્ત્રોને પોતાને પણ બૂલી નવામાં આવ્યાં હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ પામ્યા જેવું નથી. આવી બાબત બન્ને દર ચાય પરંતુ નવીન કેળવણી એ નવીન પ્રકાર છે. જે પ્રેમ પૂર્વક એક હિન્દી હમેશાં એકાદ નવીન ધાર્મિક પંથને અથવા એકાદ મદાન ગુસ્ત્રને અનુસરે છે, તેટલા ન આદર સહિત તે હવે કેળવણી રૂપી પ્રમુ આગળ સાદાં દંડવત કરે છે અને વર્તમાન કાળે તો આ બાબત તેના જીવનના આસપ્રસાર રૂપ બની ગઈ છે. આના પછી કેવું પરિણામ આવે છે? ચળકના સ્વચ્છંદારમાં થકને આખરે તે બહાર આવે છે—પ્રજ્ઞાન અને સદાચાર રૂપી સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ બનેલા એક નવીન અધ્યાત્મ પ્રદેશમાં નદિ, પરંતુ નરવાદના મરુ જૂમિ જેવા ગુપ્ત અરણ્યમાં પ્રવેશ પામે છે. આવી અર્ધ-કેળવાયલી વ્યક્તિ કડવો અનુભવ મેળવીને પાછાં પગલાં બદલા માટે છે, પરંતુ તેનાથી પાછા ફરી શકાતું નથી, કારણ કે તેને માટે દરવાજો બંધ થઈ ગયો હોય છે, પ્રાચીન દિનોના દેવો તેને માટે હમેશાં અદસ્ય બની જાય છે. માત્ર આવા અરણ્યમાં કદાચ તેના હાથમાં એકાદ ઉપાય આવે છે, જેનો તે પોતાના શાસ્ત્રો સામે ઉપયોગ કરે છે;—આવી ઉચ્ચ આશાઓ સહિત તેને આગળ ધપાવનાર વ્યક્તિઓને આવા છેલ્લા આશ્રય સ્થાનમાંથી, એકત્ર થયલા કિત્તાદનું અસાનજનાના સ્વરૂપમાં વદન થતું જણાય છે. આવી રીતે સંગઠીત પોષાય છે. તેના ધારવા પ્રમાણે એક વિરોધિ હિન્દી, એક નિર્દય ઉપદ્રવ કર્તાના ઉપદ્રવના એક મુલામ સમાન નથી, પરંતુ તે તો એક બાગક સમાન છે, તે રોટલી માટે માગણી કરે છે ને તેને એક પથરા આપવામાં આવ્યો છે.

તેટલા માટે હિન્દુ ધર્મ અર્ધ-કેળવાયલી વ્યક્તિઓને મંતોવામાં નિષ્ફળ નિવરતો જાય

છે; વર્તમાન દશાને પહોંચી વળવા માટે તે કોઈ પ્રકારનું સાદું સ્વરૂપ ધારણ કરે એમ લાગતું નથી. એક ભાવના રૂપે વ્યાવહારિક ફેળવણી તેનું સ્થાન લેતી જાય છે અને ફેળવણી જમીનમાં નાસ્તિક ભાવનાઓ રોપાય છે. દેશનો મુખ્ય ધર્મ આવા પ્રકારનો છે અને કદાચ અત્રે જ બધામાં ઘણો ગરબાધ્યાય થઈ ગયો છે.

દેશના અન્ય ધર્મો વિશે આપણે અત્રે માત્ર ટૂંકમાં જ વિચારી શકીશું. મહમ્મદી ધર્મ વિશે કદાચ માત્ર એટલું જ કહેવું પૂરતું થશે, કે તેણે હિન્દમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી શુદ્ધ કાર્ય ચલાવ્યું છે અને દેશના આત્માને ખરેખરે જીતી લેવામાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો છે; તેના પ્રયત્નો મોટે ભાગે અત્યંત શબ્દશાસ્ત્ર દ્વેષમાં પરિણામ પામ્યા છે, ગમે તો તત્ત્વશાસ્ત્ર વર્તમાન ક્ષણની જરૂરીઆતોને સંપૂર્ણ સંતોષ આપે તો પણ આવા પ્રકારના એક ભૂતકાળમાંથી કોઈ પ્રકારનો મહાન પુનરુદ્ધાર થઈ શકે એમ નથી. તેની વર્તમાન દશામાં, અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું તત્ત્વશાસ્ત્ર હોવાનો આરોપ તેના સામે લાવી શકાય એમ નથી, પરંતુ થોડાજ અને ઉચ્ચ પાઠ્ય કરે એવી ભાવનાઓ સાથે જોડાયેલું અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું આચારશાસ્ત્ર હોવાનો આરોપ તેના સામે લાવી શકાય એમ છે; આમાં પુનરુદ્ધાર થઈ શકવાનો કોઈ પ્રકારનો સંભવ લાગતો નથી.

શુદ્ધ ધર્મના એક પ્રકારના પ્રયત્ન પુનરુદ્ધારનો પ્રસંગ સદાજમાં દૂર કરી શકાય એવો છે; તેના ક્ષાણિક ધર્મ સાથેના જગડાનો ક્રમાનો ચાલ્યો ગયો છે; આ ક્રમાનામાં તેને કેટલેક ભાગે દૂર કરવામાં આવ્યો હતો અને કેટલેક ભાગે પોતામાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો હતો; તેના તત્ત્વશાસ્ત્રના શુદ્ધ સ્વરૂપે પણ તે કિસાહી હિન્દીને અત્યંત કિસાહીત જણાઈ આવે છે; તેના અશુદ્ધ સ્વરૂપે તે અતિ ઉચ્ચ જણાય છે.

જૈન ધર્મ જેવા શુદ્ધ હિન્દી ઉપરિના અન્ય અનેક ધાર્મિક પંથો આપોઆપ જગત આગળ તરી આવે છે, પરંતુ દેશના સુધર્માં વિનાના મુખ્ય પંથો વિશે દર્શાવવામાં આવેલા દેખો તેમને પણ લાગૂ પડે છે. છતાંજે વિચારવા જેવી વર્તમાન કાળની કેટલીક સુધરેલી સંસ્થાઓ છે, આમાંની મુખ્ય આર્યસમાજ અને બ્રહ્મોસમાજની સંસ્થાઓ છે. આ ઉભય સંસ્થાઓએ નવીન વિચારની સાથે મજબૂત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે કે તેમણે ઘણું કર્યું છે, છતાંજે તેમના વર્તમાન કાલિન અને વિદેશી વલનની અસર પ્રકારની ઉચ્ચ પાઠ્ય કરનાર વૃત્તિ સાથે જોડાયેલી બાબત તેમના પુનરુદ્ધારક બધામાં વિશ્વ સમાન છે. તેમની યોગના ખરેખર રીતે રક્ષક પ્રકારની છે—ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સામી દલીલ સમાન છે—અને આવા સ્વરૂપે તેમની કોઈ કાંઈ વિશાલ અસર થઈ શકવાની નથી. જે કે તેઓ વેદના વિશુદ્ધ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો દાવો કરે છે, છતાંજે તેમનાથી વપરાતાં વાક્યો અને દલીલો પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલાં જણાય છે. ઉભય દિશામાં નહિ ઇચ્છતા યોગ્ય આવા પ્રકારનો વિરોધ તેમની ઉપયોગિતાનો વિનાશ કરે છે.....વિશુદ્ધ હિન્દી ધાર્મિક જન્મ પામ્યા વિનાનાં, આવાં શબ્દશાસ્ત્રી અને નિષેધાત્મક મતવાદી સ્વરૂપે પોતાની મોટી કીમત અંકાવવાની આશા રાખી શકે નહિ અથવા સ્થાપી કીમત હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ.

જોને માટે સરકાર પાસે યોગ્ય પ્રકારે સહાય મેળવી શકાય, જે સરખામણીમાં નાનો

હોવા છતાં જોના તરફથી આપણે વર્તમાનકાલે સદાયની આશા રાખી રાખીએ એવાં મારો મુલ્યવેશો ધર્મ પ્રથમ અને અગ્રગણ્ય દિન્દી સ્વરૂપમાં છે, અધ્યાત્મ વંશની ખાનવંત પરંપરાએ ઉતરી આવવાનો તે દરૂપૂર્વક દાવો કરે છે. દિન્દુ ધર્મમાં પેસી ગયલા સદાને નિરક્ષરતા જોડલા પ્રમાણમાં તે તેના સામે યોગ ગળવે છે, અને આટલા સ્વરૂપમાં તો તે દેશના ધર્મના એક પ્રકારના સુધારારૂપ છે. અન્ય પક્ષે તેના અંગમાં વર્તમાન અથવા વિદેશી સ્વરૂપનો બરાબર પહોં સમાવેશ થતો નથી; તેને સામાન્ય રીતે દિન્દુઓના એક પંથ રૂપે ગણવામાં આવે છે; તેનું તત્ત્વશાસ્ત્ર ઘણું બ સાદું છે; તે એક પ્રકારે વિશુદ્ધ, ક્રમ્ય એકેશ્વરવાદી છે, કપીર અને તેમને અનુસરનારા બક્ષોના કિપદેશમાંથી તે કિપળવી કાઢવામાં આવ્યું છે, અને એકાગ્ર યત્તિથી જીવન ગાળનારા તથા પોતાના ધર્મ માટે કેટલાક ખરેખરો ધર્મવીરોના અનુભવ મેળવનારા દરૂ મુરુઓથી પ્રચાર પામ્યું છે. આપા તત્ત્વશાસ્ત્રથી કિપદેશાની કષ્ટરની બાવના મુસલમાનોની અજ્ઞાતની બાવના કરતાં ઘણી બ ઓછી કિપદવર્તતા અને પોરૂપ છે, છતાંએ વેદાંતના સર્વ વ્યાપક જ્ઞાતની બાવના કરતાં તેનામાં વિશેષ પોરૂપેત્વ અને જાતનો સમાવેશ થાય છે. એરજી બીજકલ મંબવિત છે, કે સોજમા રાનકના આરંભકાલમાં આ પંથના સ્થાપનાર મુરુનાને પોતાના સમયના દિન્દુ અને મુસલમાન બંને વચ્ચે એકમંપ કરાવવાનો ખરેખરો પ્રયત્ન કર્યો હતો તથા સાથે સાથે બ કબચે ધર્મોમાં શુદ્ધેતી આધ્યાત્મિકતાની ખાતી સામે તેમજે પ્રબલ યોગ ગળવ્યો હતો. સર્વ યત્નિમાન, પવિત્ર, પ્રેમસ્વરૂપ, પોતે કિપળવેશમાં આકરૂની નપાસ રાખીને સંખાજ રાખનાર, પોતાની બક્તિ કરનાર તથા પોતાને ખબર પવિત્ર જીવન ગાળનાર સર્વેને સ્વર્ગ સુખ મળવાની ખાતી આપનાર એકેશ્વરને શીખ શોક માને છે. મુસલમાનોના સચખાંડના બાવાદનો આમાં અબાવ જોવામાં આવે છે; મદમ્મદી અને દિન્દુ ધર્મ કબપના અનુવાસીઓના આસંકારિક ક્રિયાકાંડની કકાકટ ઘણુ તેમાં જોવામાં આવતી નથી. સર્વ માન્ય ધર્મની તથા બક્તિયોગના તત્ત્વશાસ્ત્રની કીણી કીણી માથાકરૂ ઘણુ તેમાંથી અદસ્ત યર્ધ મર્ધ છે; દરૂથી વળી કષ્ટ, સાદાઈ, સામર્ય, અને વિશુદ્ધિને સ્હાનારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એનિદાસિક તેમ બ તત્ત્વશાસ્ત્રના કબપ પક્ષ તરફથી આપણે શીખ શોકના ધર્મ માટે સારી રીતે દાવો કરવાની આશા રાખી રાખીએ; દિન્દુઓના પોતાના સાથે શોઈ ઘણુ પ્રકરના મંબંધયાજા મર્વને આમાં આનંદ આવશે. પરંતુ એક રાનકાર્ય કરાવ સરકારે તેના વિશે દેરજોઈ વિચાર ચલાવવાની શા માટે જનાવગ કરરી જોઈએ એનું અન્ય કારણ છે.

રૂપે માંસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ સામર્થ્યના ક્ષય કરનાર રૂપે તમાકુ અને દારૂથી દૂર રહેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં તો ધર્મે જ એક પ્રકારના દેહો ઉપભવી કાઢ્યા છે, આટલી સત્ય વાતનો વધાવારીની આગળના સંબંધ વિચાર કરતાં, સમજાવે એ કંઈ જોખા લાભની નથી. છતાંએ ધાર્મિક તાટસ્થ્યના ભય હેતુને લેખને આવી બાબતોને જુદી જગ્યામાં આવે છે; શીખ લોક હવે પોતાનાં શાસ્ત્રો પણ વાંચી શકતા નથી. ધર્મને યથાર્થ સમજવા માટે અગત્યની એક ભાષા ગુરુમુખી પણ વિનાશ પામતી જાય છે; શીખ લોક પણ ઝડપથી હિંદુઓમાં ભળતા જાય છે. લગ્ન, મૃત્યુ અને સાંસારિક અગત્યના સર્વ પ્રસંગોએ બાલ-ભોને સહાય માટે બોલાવવા પડે છે, વધાવારીની પ્રાચીન બાવનાઓ, બૃત્તકાલની બાબત સમાન બનતી જાય છે. પરંતુ હિન્દુના શાસનો, જે જેમ થાય તેમ થવા દેવાના વચન-વાળા થઈને પોતાના લાભ માટે જ આટલા ભ્રષ્ટ્ર બેદરકાર બની ગયા છે, કે ખ્રિસ્તી લાભની આવી શક્તિને ગૂંભાવી બેસવામાં આવશે, અને થર્ણુ જ મોડું થતાં મુશી કંઈ પણ કરવામાં આવશે નહિ. એક પછે આપણે એકતા અને વધાવારી ઉપભવતા અડગ મુણ્દોની ખામી માટે શોક દર્શાવીએ છીએ, છતાંએ અન્ય પક્ષે જ્યાં આવા મુણ્દો હોય છે ત્યાં તેમને ઉત્તેજવા માટે આપણે કંઈ કરતા નથી, પરંતુ કલકી રીતે કપેક્ષા વૃત્તિથી તેમનો વિનાશ થવા દઈએ છીએ.

હવે પછીનાં લેખમાં શીખ ધર્મ સ્થાપક નાનકનો, તેમને અનુસરનાર દસ ગ્રંથોનો, તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને નૈતિક ઉપદેશ સહિત વર્તમાન આપવાની હું આશા રાખું છું; આ ઉપરાંત વળી આવા કીમતી ધર્મને વિરમરજુ પંચે પળતાં અટકાવવામાં સરકાર હજુ પણ કંઈક કરી શકે એવા વ્યાવહારિક અને નિશ્ચિત માર્ગો દર્શાવવા માનું છું.

(આગ.)

॥ શ્રી રામગીતા માખ્ય ॥

(અનુસંધાન ગતોક્તી.)

ઉપરના શ્લોકમાં જાનથી જ શુદ્ધિ થાય છે એવું જણાવ્યા પછી પુનઃ તે આશયને વધારે સ્ફુટ કરવા નીચેના શ્લોકમાં શ્રુતિના વ્રતોંત વડે તેને વિશેષ સુદ કરે છે.

સાતૈત્તરીય શ્રુતિરાહસાદરં

ન્યાસં પ્રગસ્તાંસ્તિલ કર્મણાં સ્ફુટમ્ ॥

एतावदिसाहच वाजिनां શ્રુતિ

શીર્ણં વિમોક્ષાય ન કર્મ સાધનમ્ ॥૨૧॥

બાવાર્થ:—સત્તરીય શ્રુતિ પણ પ્રસિદ્ધ વિવાદે કરીને કહેવામાં આવેલાં કર્મ, તેનો

ત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચયથી કહે છે. અને તે જ પ્રમાણે વાજસનેયી પણ કહે છે કે જ્ઞાન મોક્ષને માટે છે, પણ 'કર્મનું' સાધન કરવા માટે નથી.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં જ્ઞાનજ મોક્ષનું સાધન છે. તેને માટે શ્રુતિ સ્મૃતિ રૂપ પ્રમાણ જણાવતાં કહે છે કે; સા તૈત્તિરીયશ્રુતિઃ એટલે યુગ્મવેદની પ્રસિદ્ધ જે તૈત્તિરીય શાખા સાદર એટલે આદર પૂર્વક કહે છે કે, ॥ ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વ માનશુઃ ॥ એ શ્રુતિ ન શબ્દ ઉપર યોગે ભાર મુકી કહે છે કે, કર્મથી, ઉપાસનાથી, અને પુત્ર, કલત્ર ધનાદિક સંસાર સંબધી ભોગો ભોગવવાથી મુક્તિ થતી નથી. ત્યારે મુક્તિ કેવી રીતે થાય? તો કહે છે કે કર્મોદિ સર્વ કાર્યોની નિવૃત્તિ થવાથી મુક્તિ ધામ છે. યાચુર્વક્ષેપિષ્ઠા દેવતા । સપત્વૈનં મૂર્તિગમયતિ । સ્વીયેન ભાગધેયેનોપધાવતીત્યાદિગિરર્થવાદૈઃ ॥ એ વેદના પૂર્વ ભાગની અર્થવાદ રૂપ શ્રુતિ ચાતુર્માસ યજ્ઞ કરનારને આશ્વ મેહની પ્રાપ્તિ થાય છે; હેમજ દેવતા નિમિત્ત જે પુરૂષ કર્મ કરે છે તેને તેના ફલ રૂપ વિમૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કે ધન, પુત્ર, સ્ત્રી, સંસાર ભોગ ઇત્યાદિ દેવતા આપે છે આ પ્રકારની સકામ કર્મોના ઔષ્ઠ કરનારી વેદના પૂર્વ વિભાગની અર્થવાદ રૂપ શ્રુતિનો, વેદના ઉત્તર ભાગ જ્ઞાનકાણ્ડની શ્રુતિઓ નિષેધ કરે છે. શ્રી ગીતાજીમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે કે “યથૈષાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસારકુરુતેઽર્જુન” હે અર્જુન, જેમ અગ્નિ ઇંધન (લાકડાં) ને ખાળી ભરમ કરે છે તેમ, જ્ઞાન રૂપ અગ્નિ અજ્ઞાનથી દરીને તે સર્વ કર્મ રૂપ ઇંધનનું ભરમ કરીને પુરૂષને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, આ સર્વ વચ્ચનો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિનો ઉત્તર ભાગ જે જ્ઞાનકાણ્ડ તે વિશેષ બલવાન છે; અને કર્મ ઉપાસના વાલો શ્રુતિનો પૂર્વ ભાગ નિર્બલ છે. અર્થાત્ કે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ નથી એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. વળી કાંઈ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેના સમુચ્ચય (એકાપણું) વડે મુક્તિ થાય છે? તો તે કહેવું પણ ખિચ્યા છે. કારણ કે, રૂમવેદની વાજસનેય શ્રુતિ કહે છે કે, યતાઘરે ચલ્લમૃતત્ત્વ મિત્યાદિકા જ્ઞાનં વિમોક્ષાય સાધનં ન કર્મ” આરે શિષ્ય, પ્રસિદ્ધ જે અમૃત (મોક્ષ) તેનું સાધન વિશેષે કરીને કેવલ જ્ઞાન જ છે; કારણ કે જ્ઞાન વગર કર્મ ઉપાસનાથી મુક્તિ થતી નથી; માટે સમુચ્ચયવાદ (જ્ઞાન અને કર્મ બંને વડે મુક્તિ થાય છે એવું કહેનારાં) પણ અસત્ય છે, ને તે કેવલ વાદ માત્ર જ છે. માટે મુમુક્ષુએ તેનો ત્યાગ કરવો. આ રથને કર્મોનો ત્યાગ કરવા કહેવામાં આવ્યું; તેથી કર્મો ન કરવાં એવો અર્થ અહણ કરવાનો નથી પણ, કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરવો એવો અર્થ અહણ કરવાનો છે; કેમકે કર્મો-તો ત્યાગથી જીવન સંભવતું નથી; વૈદિક કર્મો તથા લૌકિક કર્મોના ત્યાગ તો કદાપિ કરી શક્ય; પણ જે શારીરિક કર્મો છે તે તો દેહાવસાન પર્યંત કરવાં જ પડે છે. શારીરિક કર્મોના પશુઓના દેહોનાં પણ ચર્ચાં જ કરે છે તો આ ઉત્તમ માનવ દેહ પ્રાપ્ત કરી જીવાત્માએ વિશેષ શું કર્યું? અર્થાત્ કે કેવલ પશુની માફક વ્યર્થ જીવન ગુમાવી દીધું. તેથી સૈને માટે યોગ્ય છે કે કર્મોના ફલની આભિલાષાનો ત્યાગ કરવો એજ કર્મોનો ત્યાગ છે; પણ કાંઈ કર્મો ન જ કરવાં તે કર્મોનો ત્યાગ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ એ જ ઉદ્દેશને લઈ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ વર્ણે છે કે, “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તેમા ફલેષુ કદાચન.”

ઉપરના શ્લોકમાં કર્મ અને જ્ઞાનની એકતા બનતી નથી એમ જણાવી હવે કર્મ અને જ્ઞાનની ફલની સમાનતા નથી તે જણાવે છે.

વિદ્યા સમત્વેનતુદર્શિતસ્ત્વયા

ક્રતુર્નદિષ્ઠાન્તરુદાહતઃ સમઃ ॥

ફલૈઃ પૃથક્ત્વાદ્ગુહકારકૈઃ ક્રતુઃ

સંસાધ્યતેજ્ઞાન મતોવિપર્યયમ્ ॥૨૨॥

ભાવાર્થ:—તમે ૧૩ તેરમા શ્લોકમાં યજ્ઞાદિક કર્મને વિદ્યા સમાન દેખાડવા માટે અનુમાન કરેલું છે, પણ તેમાં તમે જોઈએ, તેવાં દર્શાવે આપ્યાં નથી, તેથી તમારું અનુમાન યોગ્ય નથી. વિદ્યા અને કર્મનું શ્લ પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી તે બંનેની સમાનતા બની શકતી નથી; તેમજ કર્મ સંસ્કાર આદિ આંતર સાધનોથી તથા દેશકાલ આદિ બાહ્ય સાધનોથી સિદ્ધ થાય છે. અને વિદ્યા તો અદ્વૈત અને દેશકાલાદિકનું ઉપમર્દન જ કરે છે. આવી રીતે જ્ઞાન અને કર્મબંને પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવાથી તેમની સમાનતા સિદ્ધ થતી નથી.

વિવેચન:—પ્રથમ અહંકારના ભાવ અને અભાવ રૂપ કારણની વિષમતાથી કર્મ અને જ્ઞાનની સમાનતા નથી એમ જણાવ્યું. અને હવે કર્મ અને જ્ઞાનના ફલની સમાનતા નથી તે, કહેવામાં આવે છે કે, હે સમુદ્યવવાદી ! તમે અગ્નિદેશાદિક મળને વિદ્યા સમાન સિદ્ધ કરી છો, પણ તેનું કાર્ત્ત્વ યજ્ઞાર્થ દર્શાવતા નથી; કેમકે તમે કહો છો કે કર્મ અને વિદ્યાની સમાનતા શ્રુતિ પ્રમાણે કરી સિદ્ધ થાય છે માટે કર્મ અને જ્ઞાન બંનેથી જ મુક્તિ થાય છે. આ તમારું કહેવું યજ્ઞાર્થ દર્શાવતી રહિત હોવાથી અસંભવ છે. શંકા:—કર્મ અને જ્ઞાનને તમે વિષમ કહો છો તે કીક છે પણ બંનેનું ફલ તો એક જ છે. જેથી બંનેની એકતા તમારા કહેવા પ્રમાણે ન બને પણ જ્ઞાનની એકતા તો બને છે. જેમ ચક્ર દંડ અને સુત્રાદિકનું ઘટની ઉત્પત્તિ રૂપ ફલ એક જ છે. સમાધાન:—અરે સમુદ્યવવાદી ! ચક્રદંડ અને સુત્રાદિકનું ઘટની ઉત્પત્તિ રૂપ ફલ એક જ છે, તેમ કર્મ અને જ્ઞાનનું એકજ ફલ છે એવું તમારું અનુમાન, મહાન વિરોધ યુક્ત છે. કેમકે, કર્મનું ફલ સ્વર્ગ, નર્ક, બન, પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ સંપૂર્ણ સંસારની ઉપજ્યાધિ ભોગાપતન યથ રજા પછી નષ્ટ થાય છે. અને જ્ઞાનનું ફલ જે મુક્તિ તેનો તો કોઈ પણ પ્રમાણે કરી નાશ થતો નથી. એવો સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે; માટે તમારું અનુમાન સ્વરૂપ સિદ્ધિના કારણભૂત નથી. તથા તમારા કહેવા પ્રમાણે કર્મ અને જ્ઞાનની એકતા, પણ બનતી નથી, કારણ કે યજ્ઞાદિક કર્મ અહંકાર, મમતા, અભિમાન, કર્તા, ક્રિયા તથા દેશકાલાદિકના નિયમોવડે સાધનોએ કરી સિદ્ધ થાય છે; અને જ્ઞાન તો, તે સાધનોના અભાવે કરી સિદ્ધ થાય છે માટે જ્ઞાન અને કર્મની કોઈ પણ રીતે સમાનતા બની શકતી નથી.

જ્ઞાન અને કર્મની સમાનતા બનતી નથી એવું જણાવી હવે ત્રીજેના શ્લોક કરી,

શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં નિત્ય નૈમિત્તિક સંધ્યોપાસન અને યજ્ઞાદિક કર્મ જે પુરૂષ નથી કરતો તેને પાપ થાય છે, માટે કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ, આવી શંકાનું ઉત્તર વિસ્તાર પૂર્વક કહી બતાવે છે.

સમસવાયોહ્ય હમિસનાત્મધી-

રક્ષમસિદ્ધાનતુ તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

તસ્માદ્ધુધસ્ત્યાજ્યમાર્ચાક્રિયાત્માભિ-

વિધાનતઃ કર્મવિધિ પ્રકાશિતમ્ ॥૨૩॥

ભાવાર્થઃ--કર્મનો ત્યાગ કરવાથી હું પાપી યજ્ઞશ એવી બુદ્ધિ અગ્રાનીનેજ ઉપજ થાય છે, પરંતુ તત્ત્વદર્શિવાલા જ્ઞાનીઓને યતી નથી. માટે જેની બુદ્ધિ વિકાર બાધને પ્રાપ્ત નથી થઈ એવા શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાન પુરૂષે તો વેદે પ્રકાશિત કરેલાં વિધિ નિર્ગેષાત્મક કર્મવાલાં શાસ્ત્રનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો અર્થાત્ કે સંન્યાસ મદ્ય કરવો.

વિવેચનઃ--જેની અનાત્મ જડપદાર્થો વિષે અહીં બુદ્ધિ હોય, અને જે પોતાને દેહ રૂપ જણી સર્વ કર્મનો કર્તા બોક્તા પોતાને જાણે છે તેને તો કર્મજ કરવાનો અધિકાર છે. કેમકે તેની અનાત્મ બુદ્ધિ પ્રત્યવાયથી જોડાએલી હોય છે જેથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તેવા પુરૂષને કર્મજ કરવાં યોગ્ય છે. શ્રોતંચાપિ તથા સ્માર્તે, કર્માલંબ્ય ચસંદર્શિજઃ । તદ્વિદ્વાનઃ પતત્યેય, હ્યાલંચરહિતાંઘવત્ ॥ (શ્રુતિએ તથા સ્મૃતિએ કહેલાં 'નિત્યકર્મો નો આશ્રય કરીને દિન રિત્યત યતું. નિત્યકર્મો ક્યાં પિના દિન અવશ્ય અધોગામી થાય છે; જેમ લાકડી વિગેરેના આશ્રયન વિનાનો આંધલો પુરૂષ ખાણમાં પડે છે તેમ) આ શ્રુતિ એ કરી એકવી શંકા ઉત્પન્ન થાય કે, શાસે બોધ કરેલાં નિત્ય નૈમિત્તિક અને સંધ્યો પાસનાદિક વિગેરે યજ્ઞાદિક કર્મ જે પુરૂષ નથી કરતો તેને પ્રત્યવાય લાગે છે, તો કર્મ કરવાની અવશ્ય જરૂર છે ? એમ કહીશ તો કહું છું કે, શ્રુતિના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે પુરૂષ, નિર્વિકાર, અધિષ્ઠાન, કૃત્ર્ય, સાક્ષી, ચૈતન્ય આત્મવિષે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન. બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય વિગેરે અનાત્માના ધર્મોનું આરોપણ કરે છે, એવો અગ્રાની વિવેક બ્રહ્મ અને મૂર્ખ પુરૂષ કહે છે કે, હું જો કર્મનો ત્યાગ કરીશ તો મને પાપ લાગશે, અને હું મહા નીચ પાપરૂપ સ્વર્ગ નહીંને ભોગવનારો છું. ઇશ્વરની સમાનતા કરી કર્મ ધર્મને છોડીશ તો બ્રહ્મ યજ્ઞશ; માટે મને કર્મજ કરવાનો અધિકાર છે. કેમકે કર્મવડે ક્રમે ક્રમે કરીને મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. વળી કર્મજેયહિસંસિદ્ધિમા સ્થિતાજનકાદયઃ । આ શ્રુતિ કહે છે કે, જનકઆદિ પુરૂષો કર્મો કરીને અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી તત્ત્વ જ્ઞાનને પામ્યા છે. તો હું પણ શૃંગર્ય છું માટે મારે પણ કર્મજ કરવાં જોઈ છે. જ્ઞાનનું મારે માટે કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. આવા મૂર્ખના સિદ્ધાંતો તે વિવેચાસક્ત કામનાવાળો નાના પ્રકારના ભોગોની તૃષ્ણાને આધિન થઈ મિથ્યાજ્ઞ બન્યા કરે છે. અને દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ જડપદાર્થોના સાક્ષી કૃત્ર્ય અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય આત્મા એ સર્વથી ભિન્ન છે, એવું જાણનારો તત્ત્વદર્શી (આત્મ તત્ત્વનો વિવેક કરનાર) તેમ કહે તો નથી, કા-રણ કે તેનું જ્ઞાનનું એમ હોય છે કે, પાપ પૂણ્ય, ધર્મ અપર્મ, સ્વર્ગ નર્કાદિક, મુખ દુઃખ, ભૂતિ, આશ્રમ, વર્ણ વ્યવહાર એ સર્વ રમૂલ સમૂહ સરીરતા ધર્મો છે. (નાર્દમૂતગણો દેહોનાહં વ્યાક્ષગણસ્તથા ॥ પતદ્વિલક્ષણઃ કાશ્ચિદ્વિચારઃ સૌયમોદ્દાઃ ॥ અપરોક્ષાત્

ભૂતિ બગવાન શંકરકૃત ઉપર કહેલા તત્ત્વદર્શીના વિચારો આ શ્લોકને મંત્રતાજ છે) અને હું એ સર્વનો પ્રકાશક સાક્ષિ આધારન તે સર્વથી કિન્ન છું (આહવે નિશ્ચય થવે તેને બ્રહ્મભોધ, આત્મ તત્ત્વવિવેક અને બ્રહ્મવિદ્યા કહે છે. આવે સાક્ષાત્કાર જીવનમુક્ત અવસ્થા કહેવાય છે) આત્મા વિચારોવાલો તત્ત્વવેત્તાપુરુષ, ભોજોની ઇચ્છા કરી દેહાભિમાન કરતો નથી તથા કર્મનાં ફલોને નાશવંત સમજી તેની ઇચ્છા કરતો નથી; અને ત્હેવા દેહાભિમાન રહિત તથા પાપપુણ્યના ભયથી રહિત શુદ્ધ (વિવેકી) પુરુષે વિધિ વાક્યો એટલે વેદે પ્રકાશિત કરેલાં વિધિ નિર્વેધાત્મક કર્મનાં શાસ્ત્રનો વિધિ પૂર્વક ત્યાગ કરવે અર્થાત કે સન્યાસ ગ્રહણ કરવે. કામ્યાનાંકર્મણાંન્યાસં સન્યાસંકવયોવિદુઃ । કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ તેજ વાસ્તવિક સન્યાસ છે. જેથી દુઃખની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી કેવલ ચિત્ત શુદ્ધિ અર્થે નિષ્કામ કર્મો કરવાં પશુ તેને મોક્ષનું સાક્ષાત સાધન માનવું નહિ, કારણકે મોક્ષનું સાક્ષાત સાધન તો જ્ઞાનજ છે. અને જ્ઞાન થયા સિવાય કદાપિ પશુ મોક્ષ સિદ્ધ થતો કથી. બગવાન શંકર પશુ આત્મભોધમાં કહે છે કે;—ઘોઘોઽન્યસાધનેજ્યોદિ, સાધ્યાન્મોક્ષૈકસાધનમ્ । વાક્યસ્યચ્છિદ્યજ્ઞાનં વિનામોક્ષો ન સિદ્ધયતિ ॥ (કર્મ આંદિ અન્ય સાધનો અંતઃકરણના મત્ર વિશેષ આદિ દેહોની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનાં સાધક છે. સાક્ષાત મોક્ષનું સાધન તો અપરાધ જ્ઞાન જ છે કર્મ નથી. પાત્રક ઈષ્ટન આદિ છતાં એક આમિ વિના જેમ રસોઈ તૈયાર થતી નથી તેમ જ્ઞાન વિના મોક્ષ મલતો નથી.)

સપ્રત્યયાયો. એ શ્લોકવડે નિત્ય નૈમિત્તિકાદિક કર્મો ન કરનારને પાપ લાગે છે માટે કર્મો કરવાં જોખમ ? એ શંકાનું સમાધાન કરી હવે તીવ્રવૈરાગ્યવાલા આત્મવેત્તા વિવેકી પુરુષનું શું કર્તવ્ય છે તેને નીચેના શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે.

અદ્વાતિતસ્તત્ત્વમસીતિ વાક્યતો

ગુરોઃ પ્રસાદાદપિ શુદ્ધ માનસઃ ॥

ત્રિતાય ચૈકાત્મ્યમયાત્મજીવયોઃ

સુત્રીમચ્ચેન્મેહરિવાપકમ્પનઃ ॥૨૪॥

ભાવાર્થ:—ગુરુ અને શાસ્ત્રનાં વાક્યો પર શ્રદ્ધા રાખી નિષ્કામ શુદ્ધિ અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાલા મત્ર ગુરુપ્રભાવડે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના અર્થને જાણવાથી જીવ અને આત્માની એકતા સમજી મેંદની પેઠે સ્થિરતા રાખતી.

—વિવેચન:—આ શ્લોકમાં તીવ્ર વૈરાગ્યવાલા વિવેકી આત્મવેત્તા થવું હોય તેણે ગુરુ અને શાસ્ત્રનાં વચનપર વિશ્વાસ, મનને શુદ્ધ રાખવું અને ગુરુપ્રસાદે કરી જીવ અને ઇશ્વરની એકતા સંબંધી રહેતું સંશય વિષર્પણવાળું ભેદ જ્ઞાન નષ્ટ કરવું. તેમાં પ્રથમ ગુરુ અને શાસ્ત્રના વચનપર વિશ્વાસ રાખવે! એટલે ગુરુ અને શાસ્ત્ર કહે તે સત્યજ છે એમ માનવું તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર જીવોને શ્રદ્ધાની પુરેપુરી આવશ્યકતા છે. શ્રુતિ પશુ કહે છે કે, શ્રદ્ધાવાન્ લભતેજ્ઞાનં (શ્રદ્ધાથી જ્ઞાન જેવું. હલંભા વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે) માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધા મુખ્ય સાધનરૂપ છે. દિતિય સાધન મનને શુદ્ધ કરવું એટલે નિષ્કામ કર્મોએ કરી મનને ગ્રમહેય રહિત કરવું. આનું જેનું મન હોય તેજ આત્મા પરમાત્માની એકતાશ્રદ્ધ મોક્ષના સાધનશ્રૂત જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મનવિષે બગવાન શંકર કહે છે કે:—

અધ્યાસ દોષાત્પુરુષસ્ય સંસૃતિર-

ધ્યાસચન્દસ્ત્વમુનૈવ કલિપતઃ ।

રજસ્તમો દોષવતો વિવેકિનો

જન્માદિ દુઃસ્વસ્ય નિદાનમેતત્

ભાવાર્થ:—પુરૂષને દેહના અધ્યાસ રૂપ દોષથી સંસાર થાય છે. અને અધ્યાસ રૂપ બંધન મને જ કલ્પેલું છે. એટલા માટે રજ્મેચ્છુ અને તમેચ્છુવાલા અવિવેકીને જન્મ આદિ દુઃખોના મૂળકારણરૂપ મન જ છે.

અતઃ પ્રાદુર્મતો વિદ્યાપિપ્લિહતાસ્તત્ત્વદેશિનઃ ।

યેનૈવભ્રામ્યતે વિશ્વંવાયુનેવાન્નમુઢલમ્ ॥

એટલા માટે તત્ત્વ જાણનારા પાંડિત લોકો મનનેજ અવિધારૂપ કહે છે કે જે મન, વાયુ જેમ વાદળોના મંડલને ભ્રામવે છે તેમ જમતને ભ્રામવે છે.

તન્મનઃ શોધનં કાર્યં પ્રયત્ને ન મુમુક્ષુણા ।

વિશુદ્ધેસતિ ચૈતાસ્મિન્મુક્તિઃ કરફલાયતે ॥

આમ છે તેથી મુમુક્ષુએ પ્રયત્નપૂર્વક મનને શુદ્ધ કરવું જોઈએ, મન શુદ્ધ થાય તો પછી મુક્તિ હરતામલકની પેઠે મુગમજ થઈ પડે છે.

આ પ્રકારે મનને શુદ્ધ રાખવું એ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. હવે તૃતીય સાધન શુરૂપા એટલે શિષ્ય ને યોગ્ય સહલા ગુણુવાલા ચર્ચાત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુને શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરી પ્રસન્ન કરવા કે જેથી તેમની કૃપા થવાથી શિષ્ય જીવ ઈશ્વરની એકતા સંબંધીના સંશય વિષયોને તત્કાલ દૂર કરી શકે છે. શ્રી શુર ગીતામાં કહ્યું છે કે,

ન સુખં વેદશાસ્ત્રેપુન સુખં મંત્ર યંત્રકે ।

ગુરોઃ પ્રસાદાદન્યત્રસુખંનાસ્તિ મહીતલે ॥

શુરની કૃપા જતા બીજે ઠેકાણે વેદ અને શાસ્ત્રમાં પણ સુખ નથી; મંત્ર યંત્રમાં પણ સુખ નથી; તેમજ પૃથ્વીમાં પણ સુખ નથી.

ધ્યાનયાજ્યાં ગુરોર્મૂર્તિઃ પૂજાયોગ્યગુરોઃ પદમ્ ॥

મંત્ર યોગ્યં ગુરોર્વીજ્ય મુક્તિયોગ્યા ગુરોકૃપા ॥

ધ્યાન કરવા યોગ્ય શુરની મૂર્તિ છે; પુજન કરવા લાયક શુરનું ચરણ છે. વિદ્યા-રવા યોગ્ય શુરનું વાક્ય છે, અને મુક્તિને હેતુ શુરની કૃપા છે

અન્યશ્રુતિ પણ શ્રીસદ્ગુરુનું ચરણ પ્રાપ્ત કરવા સુચવે છે. કે આચાર્યવાન્ પુરુષોવેદ ને પુરૂષ શુરને ચરણ ચએલો હોય છે તેને જ જ્ઞાન થાય છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શુર કૃપા જેવું અન્ય એકે ઉત્તમ સાધન નથી; કારણ કે તેણે કરી “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યોનું શ્રવણ થવાથી જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક સ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ પ્રકારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઈચ્છાવાન મુમુક્ષુએ શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને શુર કૃપા પ્રાપ્ત કરી “તત્ત્વમેવત્ત્વમેવત્ત્વમેવં ધૃતિશતોદિતમ્” ઇત્યાદિ વાક્યો વડે જીવ બ્રહ્મની એકતા કરી મેરૂં પેઠે સ્થિર ચિત્તવાલા થવું. (મેરૂની દરેક સ્થિતિમાં સ્થિરતાજ હોય છે તેમાં ધણું અધ્યાત્મિક રહસ્ય રહેલું છે, ચિત્તની તેના જેવીજ સ્થિરતા એ જ મુક્તિ-એમ કહેવાનો ભાવ છે. (યાણ.)

શ્યામચંદ્ર ગોરધનદાસ.

સોક્રેટિસની જીવનકલાના સંસ્મરણીય પ્રસંગ.

(અનુસંધાન ગતિકથી)

આટલું પ્રસ્તાવના રૂપ સંભાષણ થતાં સોક્રેટિસે પ્રથમ તત્વજ્ઞાન એ જ એક પ્રકારની મરણ મીમાંસા કેવી રીતે છે, તે સિદ્ધ કર્યું, અને તે પછી આત્મા અમર હોવાની પોતાની માન્યતા કેટલી સત્ય છે, તે સંબંધી વિવેચન કર્યું. સીમ્સ અને સીમીયસે પોતાનાથી અને તેટલા આદેષ મૂક્યા, પણ એ સર્વ આદેષોનું સોક્રેટિસે ખંડન કર્યું, તેમજ પોતાના કથનને સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું. પરંતુ એ સર્વ વાદવિવાદ અને તેમાંનાં પ્રમાણો સોક્રેટિસનાં ન હોઈ એ પ્રમાણોમાં પ્લેટોનું સર્વ તત્વજ્ઞાન અને એના વિશેષ સિદ્ધાંતોની મરતી થએલી હોવાથી એ ભાગ ઘણો મહત્ત્વ તેમજ કંઈક રક્ષા છે અને તે વાચકોને ઘણો શુદ્ધ લાગવાનો સંભવ છે. આથી એ ભાગનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું નથી. વળી સોક્રેટિસના ચારત્રી દ્રષ્ટિથી પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. સોક્રેટિસે આ આત્મવાદ કેટલાક દિવસો સુધી ચલાવ્યો હતો. વાદના અંતે સોક્રેટિસે મરણ પછી આત્મા પોતાના પાપપુણ્યના યોગે જુદા જુદા લોકમાં કેવી રીતે જાય છે, અને ત્યાં એને પોતાનાં સારાં નરતાં કર્મોના બદલામાં મુખ્ય કિંવા દુઃખ કેવી રીતે મળે છે, એ વિષયની કથા કહી હતી. આ આત્માવિદ્યા અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે એવી નથી, એ વાત પણ એણે સ્વીકારી હતી, અને તે પછી એણે જણાવ્યું હતું કે “મારા કહેવા પ્રમાણે જ આબેહુલ સ્થિતિ છે, એવું કોઈ પણ પ્રમુદરૂપ કહેશે નહિ. પણ આત્મા અને તેનો પછીનો નિવાસ એવું કંઈક પણ હોવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે. કારણ, આત્મા અમર છે, એટલું તો આપણે સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ. આથી તે પછીના વર્ણન પર વિશ્વાસ રાખવો એજ ઠીક છે. તાત્પર્ય કે, જો મનુષ્યે શરીર અને પોતાના વિષય મુખની પરવા કર્યા વિના વિદ્યાધન તેમજ સદૃશ્ય ધન પ્રાપ્ત કરવામાં પોતાનો સમય બીતીત કર્યો હોય, તો એણે પોતાના આત્મા અર્થે પરવા ન રાખતાં આનંદથી મરવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. સીમીયસ તેમજ મારા અન્ય મિત્રો! તમે સર્વ પોતપોતાના યોગ્ય સમયે આ પ્રવાસે નિકળજો. પણ કવિ વચનાનુસાર કહું તો હવે દૈવે અને ખેલાવ્યો છે, આથી મારે સ્નાન કરી તૈયાર થઈ જવું એજ ઠીક છે. કારણ કે, વિષયાન કરતા અગાઉ સ્નાન કર્યું હોય તો પ્રેતને સ્નાન કરાવવાનો ત્રાસ જીવોને ભોગવવો પડે નહિ.”

સોક્રેટિસનું ખેલવું પૂર્ણ થતાં ક્રિટોએ ઉત્તર આપ્યો. “આપની ઇચ્છા ઠીક છે. પણ તમારા મિત્રોને કિંવા આપની બાલકો સંબંધી અથવા અન્ય કોઈ વિષય સંબંધી કંઈ કહેવા જેવું છે? અતે અમે આપના માટે શું કરીએ?”

સોક્રેટિસે કહ્યું, “ક્રિટો, મેં અત્યાર સુધીનાં તમને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે પ્રમાણે તમે અનુસરો, એટલે મને સર્વ કંઈ મંજી ચૂકું. તમે તમારા આત્માની યોગ્ય સંભાળ રાખો, એટલે મારી, મારાં બાલ જન્મ્યાંની અને તમારી પોતાની પણ યોગ્ય સેવા કરવા સંભાન થશો. પણ તમે હંમેશાં મને વચન આપ્યું નથી, તો પણ ધરકત નથી. પરંતુ

જે તમે તમારા આત્મા માટે એપરવા રહેશો, અને આંજના તેમજ અન્ય કોઇ પણ પ્રસંગના વાદ વિવાદમાં આયુષ્યક્રમનું ચિત્ર જે રીતે આપણે દોર્યું છે, તે પ્રમાણે વર્તશો નહિ, તો તમે આજે આપેલાં વચનો આજ તોટલાં મ્હારાં અને મનોમાવધી આપેલાં હોય, તે કશાએ કામનાં થવાનાં નથી !”

કિટો બોલ્યો, “ સોક્રેટિસ, અમે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે મનવચન કર્મથી વર્તવા બનશે એટલો પ્રયત્ન કરીશું. વાંડું પણ અમે તમને ક્વી રીતે દાટીએ ? ”

સોક્રેટિસે કહ્યું, “ તમારી કૃત્ય પ્રમાણે અંત્યેષ્ટિ કરજો. માત્ર મને પ્રથમ દાટવા કરતાં તમારે મને તમારી પાસેથી દૂર જવા ન દેતાં પકડી રાખવો જોઇએ.”

એ પછી સોક્રેટિસ સ્મિત મુખ કરી પોતાના મિત્રો બધી જોઇ બોલ્યો “ હે મિત્રો ! તમારા સમક્ષ વિવાદ કરનારો અને પોતાનાં પ્રમાણો વ્યવસ્થા પૂર્વક આપનારો એ જ હું સોક્રેટિસ, એ વાત કિટોને કંઇ ગોઠતી નથી ! એને એમ લાગે છે કે, હમણાં જ શવ યજ્ઞ પૂરનારૂં માણું આ શરીર, તે જ હું છું; અને તેથી મને ક્વી રીતે દાટવો એનો જ એ વિચાર કર્યા કરે છે. વિષ પ્રાચન કર્યા પછી હું અહીં રહેનાર નથી, પણ ઉચ્ચ લોકની વસ્તીમાં જઇશ, એ સિદ્ધ કરવા માટે મેં જે પ્રમાણોના ઉપદેશ કર્યા છે, અને જે પ્રમાણોના યોગથી તમારૂં અને મારૂં સમાધાન થયું, તે પ્રમાણો કિટોના મન પર ઝાડાગળા પાણી સમાન થઇ ગયાં છે ! વળી તે જેમ મારા કેસની તપાસ વખતે મારો જામીન થયો હતો, તેમ હવે તમે મારા જુદી રીતના જામીન થાવ. હું અહીંથી નાથી જઇશ નહિ, હજાર રહીશ, એ માટે એણે હીમત રાખી હતી; પરંતુ હવે મારા મરણ પશ્ચાત્ત હું તમારી સાથે રહેવાનો નથી, પણ અહીંથી જઇશ, એ માટે તમે હીમત રાખી જામીન થાવ. જો આટલું કરો તો, મારા મરણનું એને જોઇ કુઃખ લાગશે; અને તે જ્યારે મારા શરીરને બળતાં કિંવા દટાતાં જોશે, ત્યારે મને એથી બચેકર વાતના થાય છે, એવું એને લાગશે નહિ. એજ પ્રમાણે મારી સ્મરણ વિધિના સમયે સોક્રેટિસને વસ્ત્ર પરિધાન કરાવી સદાશયી બેસાડયો કે નહિ કિંવા સોક્રેટિસને બાજે છે કે દાટે છે એની એને પંચાત થશે નહિ. કારણ, પ્રિય કિટો ! તું એ લક્ષ્યમાં રાખ કે, અપશય સખ્દ પ્રસંગ કરવા એ એક દોષ છે, એટલું જ નહિ, પણ એના યોગથી આત્માને પણ દોષ લાગે છે. આથી તું આનંદી રહી મારા શરીરને ઠેકાણે પાડવાનો એવો સખ્દ પ્રયોગ કરજો, અને મારા એ દેહને તને હીક લાગે તે પ્રમાણે ઠેકાણે પાડજો.”

આટલું બોલી સોક્રેટિસ ઉઠ્યો અને સ્નાન કરવાને બીજી ઓરડીમાં ગયો. કિટો એની પછાડી ગયો અને બાકીની મંડળા પાછળ રહી. સર્વે સોક્રેટિસના વાદ વિષયપર વાતો કરતા હતા અને આપણા પર કેટલું બધું સંકટ આવ્યું છે, શું આજે આપણા પિતાજી મરે છે, અને હવે પછીની આખી જીવનમાં આપણે વિયોગીજ રહેવાના” એવું એમના મનમાં થઈ આવતું હતું.

યોગાજ સમયમાં સોક્રેટિસ સ્નાન કરી રહ્યા અને તેની એનાં કુટુંબિયો સાથે ભેટ કરાવવામાં આવી. કિટોના સમક્ષ એ પોતાની પત્ની અને છોકરાંને કહેવા લાગ્યો, અને તેમ કરતાં એણે પોતાની છેવટની આજ્ઞા સંભળાવી દીધી; તેઓના ગયા પછી તે પોતાના મિત્રો તરફ વળ્યો. આ સમયે સૂર્ય અસ્તાશ્વ તરફ ગમળ કરવા લાગ્યો હતો. સ્નાન કરી મિત્રમંડળમાં બેસવા પછી એનાં વિશેષ વચના શ્રુત સાંભવાનો લાભ મળ્યો નહોતો,

યોડાજ સમયમાં એક સરકારી માણસે આવી સોફિસ્ટિકને કહ્યું “ સોફિસ્ટિક, અન્ય મનુષ્યોની પેઠે તમે મૂર્ખાધિયો વર્તશો નહિ, એ હું જાણું છું. હું તેઓને સરકારી હુકમ પ્રમાણે વિષપાન કરવાનું કહું છું, કે તરતજ તેઓ આરાપર કોષ કરે છે, અને મને અસંખ્ય શ્રાપ આપે છે. ખરેખર, આજ સદીમાં જે જે લોક તુરંગમાં આવી ગયા છે, તે સર્વમાં તમારા સમાન ઉદાર, શાંત તેમજ ઉદ્વેગ મનુષ્ય મેં કદિ પશુ જોયો નથી. મને વિશ્વાસ છે કે, તમે ખોટું લગાડશો નહિ, પણ જોનાપર મત્તવું વાળી ફાટી ચૂક્યું છે, તેનાપર રિસાળો; જોતો કંઈ ઉપાયજ નથી, તેને તમે શાંતિથી સહન કરવાનો પ્રયત્ન કરો. હું અહીં કેમ આવ્યો છું તે તો તમે જાણોજ છો. હવે હું આપને તેની ખબર આપું છું.”

સોફિસ્ટિકે એના તરફ જોઈ કહ્યું “ખટસાઈ, તમે કહો છો એ પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું.”

આટલું કહી તે મિત્ર ગંડળી તરફ ફર્યો અને કહ્યું, “આ મનુષ્ય કેવો સભ્ય છે. મારા કારાગૃહવાસના સર્વ તિવસોમાં એ મારી પાસે આવતો, કદિ તે મારી સાથે વાતો કરતો, અને મારી સાથે ધણી સારી રીતે વર્તતો. હમણાં એને મારે માટે કેટલું દુઃખ થાય છે! ક્રોધ, આલ આપણે એના કહેવા પ્રમાણે કરીએ. વિષ તૈયાર થયું હોય તો લાવો, અને તૈયાર ન થયું હોય તો તેને તૈયાર કરો.

ક્રિટો જોલ્યો, “નહિ, સોફિસ્ટિક, હજીતો સૂર્ય ટકરીઓ ઉપર છે. સૂર્યદેવ અસ્ત પામ્યા નથી. અન્ય મનુષ્યો હજી મોડીથી વિષ પ્રાશન કરે છે; અને વિષ લેવા માટે સ્થાના અપાયા છતાં તેઓ ઉમંગથી ખાય છે, પીએ છે, તેમજ પોતાના નિકટના મિત્રોના સહવાસનું સુખ ભોગવે છે. આથી તમારે ઉતાવળ કરવાનું કારણ નથી, હજીતો વાર છે.”

સોફિસ્ટિકે કહ્યું “ક્રિટો, જોએને માટે હું આમ કહે છે, તેઓ સાદજીજ તેમ કરે છે; કારણ કે એમ કરવાથી પોતાને લાભ છે, એવું તેઓ માને છે. પણ માત્ર હુંજ તેમ કરનાર નથી. કેમકે, યોડા સમય પછી વિષપાન કરવાથી મને કંઈ પણ મશ્વરો નથી. ઉલટું જ આયુષ્ય ધણે અંશે પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે, તે આયુષ્યને આગ્રહથી સંગ્રહી રાખવાનું કાર્ય કરૂંતો તેથી હું મને તુચ્છજ માનું. આથીજ હું કહું છું તે પ્રમાણે કરવાની ના પાડીશ નહિ.”

ક્રિટોએ તરતજ પાસે ઉભેલા શુભામને ઇસારત કરી. શુભામ જહાર ગયો અને યોડાજ સમયમાં વિષનો પ્યાલો હાથમાં લઈલેલા માણસ સાથે તે પાછો આવ્યો.

આ માણસને જોઈ સોફિસ્ટિકે જોલ્યો “મારે શું કરવાનું છે એની તને સર્વ માહિતી છે? એણે ઉત્તર આપ્યો “માત્ર આ તમે પી જાવ, અને પગ જડ થતા સુધી અહીં તહીં ફરો અને તે પછી પડી રહો. આથી વિષનું પરિણામ આપોઆપ થશે.”

આટલું કહી એણે પોતાના હાથમાંના પ્યાલો સોફિસ્ટિકને આપ્યો; ગહેરામાં કિંવા સુખાકૃતિમાં ચત્કિચિત્ત પણ ફરક પડ્યા વિના તેમજ કંપાવિના સોફિસ્ટિકે ધણા આનંદથી તે લીધો.

પોતાની હમેશની સ્થિર દૃષ્ટિથી એ માણસ પ્રત્યે જોઈ સોફિસ્ટિકે પૂછ્યું “આ પ્યાલામાંથી દેવને અર્પણ કરવાના સંબંધમાં તમારું શું કહેવું છે? હું તેમ કહું કે નહિ?”

એ માણસે ઉત્તર આપ્યો કે, “અમે તો એકજ માણસને પુર થાય એટલું વિષ તૈયાર કરીએ છીએ.”

સોફ્રિસે કહ્યું. “હું સમજ્યો, પણ મને અર્પણ કરવાને વધી નથી, તેમજ દેવની પ્રાર્થના તો મારે કરવીજ નેહએ. તેમ કરવાથી મારો પછીનો પ્રવાસ આનંદરૂપ થશે. આજ મારી પ્રાર્થના, અને તે પ્રમાણે થાવ.”

આટલું કહી સોફ્રિસે વિપનો ‘આસો’ પોતાની જાળા આગળ લેઈ ગયો અને એ-
માંના વિપતું પાન એણે શાંતિથી અને આનંદથી કર્યું. અત્યાર સુધી તો સોફ્રિસના સ્નેહિ
મંડળે પોતાના દુઃખને ધણાજ પ્રયત્નથી સહન કર્યું હતું. પરંતુ જ્યારે તેઓએ સોફ્રિસને
વિષપાન કરતાં અને તે પૂર કરતાં જોયો ત્યારે તો કાષ્ઠપિણુ પોતાના દુઃખને રોડી જા-
ક્યું નહિ; સર્વ યોધાર આંસુએ રડીપડી અત્યંત કટપાંત કરવા લાગ્યા, આ સર્વ મંડળ
કંઈ સોફ્રિસને માટે રૂદન કરતું નહોતું, પરંતુ પોતાના એક ઉત્તમ મિત્રનો આમ નાશ
થવાથી આ શોકજનક દ્રશ્ય થઈ રહ્યું હતું. કિંટો તો પોતાનાં અશ્રુ રોડી ન શકવાથી
બહાર જતો રહ્યો; એણે આખો દિવસ યોધાર આંસુએ રડ્યાં કર્યું હતું. અપોલોડોરસ
સહિતનું એનું હૃદય દ્રાવક કટપાંત અને દયાજનક ડસકાં સહિતના વિકાપથી તો સર્વનાં
હૃદય ઓગળી ગયાં. આ વખતે માત્ર સોફ્રિસજ શાંત હતો, એણે સર્વને ઉદ્દેશી કહ્યું
“હે મિત્રો ! તમે આયું મોડયું છે ? આવું પ્રદર્શન તો નજ થવું નેહએ, એમ સમજીનેજ
મહેં બેસાં છોકરાને અહીંથી મોકલાવી દીધાં હતાં. મેં એમ સાંભળેલું છે કે, મતુષ્યને શાં-
તિથી મરણ પ્રાપ્ત થાય, તે માટે તમારે શાંત થવું અને ધૈર્યને ધારણ કરવું.”

સોફ્રિસનું આ કથન સાંભળી સર્વ મંડળ શરમાઈ ગયું અને સર્વ શોકને રોડી શાંત
થઈ ગયા સોફ્રિસ આમતેમ આંટા મારી રહ્યો હતો; એટલામાં તેને પોતાના પગ જડ
થતા જણાયા, અને પછી તે સૂચતા અપાયા પ્રમાણે સૂઈ રહ્યો. તે પછી વિષ આપનાર
માણસ એના હાથ પગ તપાસવા લાગ્યો, તેમજ પગને જોરથી દબાવી એને વેદના થા-
વણે કે નહિ, તેની ખાતરી કરવા લાગ્યો. એના પૂછવાથી સોફ્રિસે જણાવ્યું કે “વેદના
થતી નથી” એ પછી એણે એના શરીરને દબાવ્યું, અને સોફ્રિસનું શરીર શિથિલ અને
શીત થતું જાય છે તે સર્વને જતાવ્યું. સોફ્રિસે પણ તે જોયું અને “તે હૃદય પર્વત પ-
હોંચશે એટલે હું જાઉં,” એમ કહ્યું. કેડ સુધીના ભાગ જડ થયો, એટલે સોફ્રિસે પો-
તાના મુખપરનું આવરણ કાઢી નાંખ્યું, અને નીચેના શબ્દ બોલ્યો—આ એના છેવટના શબ્દ હતા.

“કિંટો, એરક્લપીયસ દેવને મારે એક કામળી આપવાની રહી ગઈ ગઈ છે, તે
આપવાનું તું જુલો જમરા નહિ.”

કિંટોએ કહ્યું “હું જરૂર આપીશ, અન્ન કંઈપણ છેવટની ઈચ્છા છે ?

આ પ્રશ્નનો સોફ્રિસે ઉત્તર ન આપ્યો. પણ યોડાજ સમયમાં થોડી હાલચાલ થઈ
અને તે માણસે સોફ્રિસને ખુલ્લો કર્યો ત્યારે એની આંખ ઉઘાડી હતી. કિંટોએ એનું
મુખ અને આંખ મીચાવી.

આ પ્રમાણે એ અદિતીય બુદ્ધિમાન શાણા નિરપેદી અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાધુજનનું મરણ થયું.

ફુલચંદ આપુજી શાહ.

બુદ્ધોપદેશ આપણને શું શીખવે છે.

(અનુસંધાન ગ્રંથાંકચી.)

પ્રકરણ ૧૧ મું પ્રિય વર્ગ વિષે છે.

આ પ્રકરણની કલમ ૩ થી ૭માં કહ્યું છે, કે પ્રેયોવસ્તુનો વિયોગ એજ દુઃખ છે. આ વાચ્યનો અનુભવ સૌ કોઈને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં ભવિષ્ય અનુભવથીજ થયેલો હોય છે તોપણ હુંકમાં એ વિષેનો સાર સમજાવી એટલીજ અગત્ય કે પ્રિય વસ્તુ એજ ખંધન કર્તા છે. જેને પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુ ઉપર સરખો ભાવ છે એટલે કે એક વસ્તુને મહાવી નહિને ખીજીને તુચ્છકારવી-ધિકારવી નહિ, તેને દુનિયા ઉપર કોઈપણ વસ્તુ બંધન કર્તા નથી. માણસ માત્રનો-હવે માત્રનો સ્વભાવ એવોજ છે કે પ્રિય વસ્તુના અભાવે ને અપ્રિય વસ્તુના સંયોગે દુઃખ પ્રાપ્ત થયેલ માને છે. વળી જેનો સંયોગ તેનો વિયોગ તો થાયજ છે. માટે પ્રિય વસ્તુ પાછળ દોડતું નહિ પણ એવોવસ્તુ પ્રાપ્તિનાજ ઉપાયો કર્યા કરવા.

મહાત્મા પ્રરૂપો એવોવસ્તુ માટેજ પોતાનું જીવન ગાળે છે. તેઓ પ્રેયોવસ્તુની પાછળે દોડતા નથી. (પ્રેયોવસ્તુ અને એવોવસ્તુ વિષે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈએ લીલાવતી જીવનકથાની ૭ મી-૮મી કલમમાં સારી રીતે સમજાવેલું છે.) કલમ ૫ મીમાં એક લેવા યોગ્ય શિખામણ આપેલી છે કે જો સ્નેહથી મુક્ત છે તે બધા કે શોકને ભ-જીતો નથી. તે પાકે બરાબર પડવા જેવો છે. કારણ કે નિરવધાર્ય-નિર્દોષ-નિર્મળ સ્નેહથી પણ શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી દરેકનો બધા રાખવો પડે છે. પવિત્ર સ્નેહનો રસ્તો પણ અગમ્ય કંટકોથી ભરપૂર હોય છે. તેમાંથી સુવ્યવસ્થિત રીતે પસાર થવું તે અલભ્ય-કુર્લભ છે. સ્નેહના પુષ્પ તળે છુપા કંટકો રહેલા હોય છે તેથી તે પુષ્પ હૃદયમાં ધારણ કરવાથી તેમાં છુપા રહેલા કંટકો અદર્શિય હૃદયમાં બોલાયા કરે છે.

આત્માને શોક બધા દુઃખ વગેરે ઉત્પન્ન કરી અધોગતિમાં લઈ જનાર નાશવંત પદાર્થના સ્નેહ કરતાં આત્માને ઉત્તતિના સિખર પર ચઢાવનાર મોક્ષ નગરે લઈ જનાર પ્રભુ પ્રત્યે જો સ્નેહ રાખી પ્રભુપરાયણ થવામાં આવે તો ખરેખર ખેડો પારજ થઈ જાય. પણ અધોગતિમાં જનાર હે પાત્ર આત્મા ! તે તને સુજેજ ક્યાંથી ? તે માર્ગ રજેજ ક્યાંથી ? એકાંકી નજ રજે ને નજ સુઝે. પણ અન્તે એજ કષ્ટાણુકારી છે, અન્ય તો નથીજ.

કલમ ૯ મીનો સાર એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત આપે છે કે, બુદ્ધિની સાથે સદ્ગુણી થવું, ન્યાયી અને સત્ય વચની થઈ પોતાનું-સ્વકર્તવ્ય માણસ માત્રે ખજાવવું

ઉક્ત પ્રકારના ગુણવાળાં થવાથીજ વિશ્વમાં-જગતમાં સૌ કોઈને વહાલાં-પ્રિય થઈ શકાય છે. દુર્ગુણી માણસ કોઈને પ્રિય નહિ લાગતાં-અપ્રિયજ લાગે છે. માટે માત્ર વિશ્વમાં પ્રિય થવાનેજ નહિ પણ પ્રભુને પ્રિય થવા-પોતાની ઉત્તતિ કરવા માટે ઉપરોક્ત ગુણો ધારણ કરવાની ધણીજ જરૂર છે. માત્ર બાહ્ય પ્રદેશો નહિ પણ હૃદય પ્રદેશ.

પ્રકરણ ૧૭ મું ક્રોધ વિષયે.

આ પ્રકરણની ૨ થી ૭ કલમમાં બુદ્ધ-દેવ કહે છે કે ચક્રતા ક્રોધને આટકાવી શકે છે તે આત્માજ ઇન્દ્રિયોનો ખરો સારથી છે બાકી તો સારથીનું નામ ધારણ કરનાર માત્ર

છે. ચાનીને કોષ ચડતો નથી ને ચડે તો પણ તે રોડી શકે છે પણ મૂર્ખ લોકોનેજ કોષ ચડે છે ને તેઓજ રોડી શકતા નથી. માટે ચંદ્રતા કોષને રોકવા માટે અભ્યાસ પાડી શક્તિવાળા થવું.

કલમ ૭ મીમાં બુદ્ધે પોતાના અતુલ નામના શિષ્યને હૃદયે કહેલ છે કે જે ચૂપ બેસી રહે છે તેની લોહા નિંદા કરે છે, જે બહુ બોલે છે તેની લોહા નિંદા કરે છે, જે થોડું બોલે છે તેની પણ તેઓ નિંદા કરે છે. આ જગતમાં એવો એક પણ નથી કે જેની નિંદા ન થઈ હોય. દુનિયાનો કમળ એવો છે કે ગમે તેવા ગુણવાનનો પણ દુર્જન મનુષ્યો દોષ કાઢે છે. કોઈ પણ માણસ સદા પ્રશંસાને પાત્ર કે સર્વદા નિંદાને જ પાત્ર થયેલ નહિ હોય. દુર્જનો ગુણવાન પુરુષોના સર્વ ગુણોને દોષ રૂપ ગણે છે, તેને માટે કહ્યું છે કે;

જાલ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ દમ્ભઃ શુચૌ કૈતવં

શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનૌ વિમાતૈતા દૈન્યં મિયાલાપિનિ ।

તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુલરતા વક્તર્યશક્તિઃ સ્થિરે

તત્કો નામ ગુણો મધેત્સગુણિનાં ચો દુર્જનૈર્નાહ્નિતઃ ॥

માટે દુર્જન લોકો કોઈની પ્રશંસા નહિ કરતાં સર્વ કોઈની નિંદાજ કરે છે તો આ કલમ ઉપરથી શિષ્યામણુ એવી લેવાની છે કે તેના લોકો, મહાય તો નિંદા કરે પણ મહાપતો પ્રશંસા કરે તો પણ હર્ષ કે રોષ કરવો નહિ, સર્વદા નિંદા કે સર્વદા સ્તુતિ કોઈ પણ કાળમાં કોઈની થઈ નથી, થતી નથી, ને થશે પણ નહિ.

કલમ ૧૧ મી ૧૨ મી અને ૧૩ મીનો સાર એ પ્રમાણે છે કે શારીરિક, માનસિક અને જીવનતા કોષથી ચેતતા રહેવું. શરીરને, મનને ને જીવને વશ રાખવી. શારીરિક, માનસિક અને જીવનતા પાપોનો ત્યાગ કરવો. શરીરથી, મનથી ને જીવ વડે સદગુણ પાળવા. તે શીષ્યામણુ વર્તનમાં ચૂકવા યોગ્ય છે. કારણ કે, શરીર અને મનને ઉક્ત પ્રકારના ગુણોથી અલંકૃત કરવામાં નથી આવતું તો આત્માની અધો ગતિ કરાવે છે. જીવને કાષ્ઠમાં રાખવામાં આવે નહિ તો હરકોઈની સાથે વૈર કરાવી અન્તે દુઃખી હાલતમાં લાવી મેલે છે; માટે મન, વચન ને શરીર એ ત્રિધરણી શુદ્ધતા રાખવા પ્રયાતશીલ થવું.

પ્રકરણ ૧૮ શું. મલ (અશુદ્ધિ) વર્ગે માટે છે.

કલમ ૫ મીમાં બુદ્ધ ભગવાને સુચ મનુષ્યને હૃદયની અશુદ્ધતા કાઢવા માટે કહેલ છે. આત્માને શરીરની શુદ્ધતા સાથે કામ કે લેવા દેવા નથી, પણ ખર્ચ કામ હૃદયની શુદ્ધતા સાથેજ છે. હૃદયની શુદ્ધતા એજ ખરી શુદ્ધતા છે ને તેજ આત્માને વિશુદ્ધ-ઉન્નતિ કરીને ઉન્નત બનાવશે. માટે હૃદયને શુદ્ધ-નિર્મળ-પવિત્ર બનાવવા માટે હૃદયમાંથી અશુદ્ધતાનો દરેક પળે પળે ત્યાગ કરવો તેજ શ્રેયઃ સાધકને અવનતિ નાશક છે.

કલમ ૬ મીમાં કહ્યું છે કે માણસને માથે મોટામાં મોટું કલંક તે અવિદ્યાજ છે. અવિદ્યા-અજ્ઞાનાધિકાર જેવો, આત્માને ઘોર અંધકારમાં રાખનાર એક પણ અંધકાર નથી.

જ્ઞાન-વિદ્યા જેવો, આત્માને પ્રકાશમાં આણનાર બીજો એક પણ પ્રકાશ નથી.

માત્ર વિદ્યાજ આત્માને નિર્મળ-પવિત્ર બનાવીને પ્રકાશમાં લાવે છે. તો ક્યાં વિદ્યા અને ક્યાં અવિદ્યા ? એક ઉગતિના શિખરપર અણવનાર ને એક અધોગતિમાં ધસડી જનાર ! આકાશ અને પાતાળનો તફાવત !

કાદં વ્રજેતિ વિદ્યા નિરાતિશયમુત્તમં દર્શયન્તી વિશુદ્ધં
કૂટસ્થં સ્વપ્રકાશં મૃતૃતિસુચરિતા સ્ખંડયન્તી ચ માયામ્ ।
કાવિદ્યાદાહમમેતિ સ્થાનિતપરસુખા વિત્તભિચૌ લિસન્તી
સર્વાનર્યાનનર્યાન્ વિપયગિરિભુવા વાસનાગૈરિકેષ ॥

માટે અહંતા, મમતા વાળી અવિદ્યાનો નાશ કરી, અગ્નાનરૂપ કલંકને દૂર કરીને
વિદ્યારૂપ સદ્ગુણ ધારણ કરીને નિર્ભય થવું. સુખના અભિલાષીએ વિદ્યા મેળવવામાં પ્રવૃત્ત થવું.

માણસના દેહને બાળનાર વિકાર સમાન બીજી આશ્ર નથી, દેવતા જેવો આત્માને
ગળી જનાર મગર નથી, અગ્નિ જેવી આત્માને પોતાના પાસમાં સપડાવનાર-દસાવનાર
બીજી જાળ નથી, અને તૃષ્ણા જેવી આત્માને તાણી જનાર-હુઆડનાર સદા નહિ સુકાય
તેવી બીજી એકે નદી નથી. તો તે સુધમાં ભયથી દૂર રહેવા આહવાને ઉપરોક્ત દુર્ગુણથી
અદર્શિત દૂરના દૂરજ રહેવું.

કલમ ૧૮ મીનો બુદ્ધ મહાત્માનો ઉપદેશ આપણને શીખવે છે કે; બીજાઓના
દોષ સુદેવાઈથી જોઈ શકાય છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. માટે પ્રથમ પોતાના
દોષને જોતાં શીખવું ને તે શીખ્યાબાદ બીજાના દોષો જોવા પણ ન્યાં સુધી પોતાના
દોષ જોવામાં આવતા નથી ને માત્ર બીજાનાજ દોષ જોવામાં આવે છે ત્યાં સુધી બી-
જાના દોષ દૂર કરવા જતાં પોતાના દોષ છુપાવવા પડે છે ને. જૂઠી જાળ રચવી પડે છે
માટે તે નવીન પાપ વેારવાનું કૃત્ય નહિ કરતાં પ્રથમ પોતાના દોષો જોઈ, તેને દૂર ક-
રીને આત્માને વિશુદ્ધ બનાવવો. ત્યાર પછીજ બીજાના દોષો જોઈ, તે દૂર કરવાનો ઉપ-
દેશ દેવો દે જેની અસર સારી થાય અને વળી આપણી નિંદા પણ થાય નહિ.

પ્રકરણ ૧૯ મું. ધર્મશીળ વર્ગ માટે છે.

બહુ વાચાળપણથી પંડિતાઈ આવતી નથી પણ દૂરજ જાય છે. પણ આપણે જો
સદનશીલ, કાષ્ઠપણ જાતના વેર વિના નિડર-નિર્ભય હઈશું તોજ પંડિતાઈ આવશે ને ત્યા-
રેજ ખડ પંડિતપણ કહેવાય, માટે ધણ વાચાળ થવું નહિ. આપણી શક્તિના પ્રમાણમાં
મધ્યસ્થ રહેવું તેજ ઉત્તમ છે.

કલમ ૯ મીમાં કહેલ છે કે, જત વિનાનો અને જીવું બોલનારો પુરૂષ માયુ-મુદા-
વવાથી અંધણુ બનતો નથી. જોતામાં લોભ અને તૃષ્ણા વસેલાં છે, તેને કેવી રીતે અંધણુ
કહી શકાય ? આ બુદ્ધ મહાત્માની કહેલ ગાથા ઉપરથી, કેવા પુરૂષ મહાયોગી કહેવાય
છે તે ગાદ આવતાં લખું છું.

નયસ્યામિત્રં ન ચકોપેશશ્ચુર્નિજઃ પરોત્રાપિન કશ્ચનાસ્તિ ।

નચેન્દ્રિયાર્યેષુ રમેતચેતઃ કપાયમુક્તઃ પરમઃ સયોગી ॥

એ પ્રકારના શુભ વાળાજ મહાયોગી પુરૂષો કહેવાય છે. આ ઉપરથી શીખવાનું છે
કે લોભ અને તૃષ્ણાનો જેમ બને તેમ નાશ કરવો. માણસ વૃદ્ધ થાય છે, તેનો નાશ
થાય છે, પણ તૃષ્ણા છૂલું થતી નથી ને પ્રાણાંત સુધી પણ તેનો નાશ થતો નથી કહ્યું છે કે,—

ચલિભિર્મુશ્વમાક્રાન્તં પલિતૈરંકિતં શિરઃ ॥

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણૈકા તરુણાયતે ॥

તે પ્રમાણે તૃષ્ણાતો હીર હંમેશ તરુણ રહે છે, ને તે ઓછી નહિ થતાં દિનપ્રતિ
દિન વધતીજ જાય છે. માટે જેમ બને તેમ તેનો ત્યાગ કરવો.

વળી બુદ્ધ દેવ કહે છે કે, જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તે આર્ય કહેવાતો નથી; જે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા રાખે છે તેજ આર્ય છે. આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે માત્ર પ્રાણીનો ધાત કરવો તેજ હિંસા નહિ પણ કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવું તે સર્વ હિંસા બરાબરજ છે. માટે સર્વ પ્રત્યે દયા રાખીને તનુ, મન અને વચનથી સંતોષ આપી સુખી કરવાં. દરેક પ્રત્યે સમભાવથી વર્તવું. મનથી પણ કોઈને દુઃખ દેવું નહિ કે ખુર્ચિચિન્તવનું નહિ.

પ્રકરણ ૨૦ સું ધર્મ માર્ગ વર્ગ.

આપણી વાણી ઉપર દેખરેખ રાખવી, મનને કાબુમાં રાખવું, પોતાના શરીરથી કંઈ પણ ખોટું કાર્ય કરવું નહિ આ ત્રણ રસ્તે શુદ્ધ રીતે ચાલવાથી, બુદ્ધ મહાત્મા કહે છે કે શાંતિઓએ કહેલો-કપદેશેલો માર્ગ ગ્રહણ કરી શકશે.

આત્માને નીચે યા ઉચે ચલાવનાર કે ઉતારનાર એ ત્રિપુટી—મન, વાણી અને શરીરજ છે; માટે તન, મન અને વચન એ ત્રણે ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખીને ચોખ્ખ રસ્તે પ્રવર્તાવવા, એ આત્માનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉત્સાહથીજ માણસમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. ઉત્સાહના અભાવથી જ્ઞાનનો ક્ષય—નાશ થાય છે. આ એ માર્ગને બરાબર જાણીને એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, હમેશાં નવું નવું જોવાના, જાણવાના અને શીખવાના કાર્ય માટે ખતથી, ઉત્સાહ રાખ્યાં કરવો. ખત અને સહિસાહ કાર્ય કરવામાં આવે તો તે પાર પડે છે ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, કોઈ પણ કાર્ય ઉત્સાહ વિના યથ શક્ય નથી. વળી દરેક કાર્ય ધીમે ધીમે થાય છે પણ ઉતાવળથી ચલું નથી માટે ઉત્સાહ સહિત ધીમે ધીમે કાર્ય પાર પાડવા પ્રયત્ન શીલ ચલું. મને તેવું દુર્ધટ કાર્ય હોય તો ઉત્સાહ ને ધીરજથી યથ શકે છે કહ્યું છે જ્ઞાનૈઃ પન્થ્યાઃ જ્ઞાનૈઃ કન્થ્યાઃ જ્ઞાનૈઃ પર્વતમસ્તકે । જ્ઞાનૈર્વિદ્યા જ્ઞાનૈર્વિસ્તં પંચૈતાનિ જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ દરેક કાર્ય ધીમે ધીમે યથ શકે છે માટે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેવાં કાર્યો કરવાં. ઉત્સાહ અને ધીરજથી મંદ્યા રહેવું.

મહાત્મા બુદ્ધ કહે છે કે તૃષ્ણાના માત્ર એકજ વૃક્ષને કાપતા નહિ, પણ આખા વનગલને કાપી નાંખજો. તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યારે ઉખેડી નાંખવામાં આવે છે ત્યારેજ તૃષ્ણા રહિત યથ શકાય છે. જેમ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવામાં નથી આવતું ત્યાં સુધી તેનો નાશ થતો નથી. વર્ષાકાળમાં પાણીનું પોષણ મળવાથી મૂળમાંથી તે વૃક્ષ રૂપે યથાને ફાલે ફુલે છે. તેમજ તૃષ્ણાને મૂળમાંથી છેદવામાં નથી આવતી ત્યાં સુધી તેનો નાશ થતો નથી ને સંપત્તિ કાળમાં ધનના પોષણથી તે વૃક્ષ રૂપે યથાને ફાલે, ફુલે છે; માટે તૃષ્ણારૂપ વૃક્ષનું મૂળમાંથીજ છેદન કરવું. વળી ધન વગેરેની તૃષ્ણા રાખી દુર્ધટ કાર્યો કરવામાં આવે તોપણ તેથી કંઈ મલતું નથી, તેમ તૃષ્ણા પણ ઓછી થતી નથી કે માણસને ઊડતી નથી. પણ વધારેને વધારે વધતી જાય છે. તેને માટે બૃહદરિએ કહેલું છે કે—

ઉત્તવાતં નિધિશંકયા સિતિતલ્લં ધ્યાતા ગિરેર્ધાતવો ।

નિસ્તીર્ણઃ સરિતાંપતિર્નૃપત્તયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પાપ્તઃકાળવરાટકોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંચ મામ્ ॥

તૃષ્ણાનો જેમ બને તેમ લાગ કરવો એ આ મોહકું તાત્પર્ય છે.

પ્રકરણ ૨૧ સું. પ્રકીર્ણ વર્ગ માટે.

બુદ્ધ કહે છે કે જો યોગ સુખનો ત્યાગ કરવાથી વિશેષ સુખનો લાભ થતો હોય તો કાલા પુરણે તે યોગ સુખનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખપર ચિત્ત લગાડવું જોઈએ. એ ઉપદેશમાંથી શિક્ષણ લેવાનું છે કે આ લોકનું સુખ તે યોગ, કુદ્ર, અને અલ્પ સમયને માટે છે, પણ પરલોકનું-મોક્ષનું સુખ સાદું-કંતમ, ઘણું અને ચિરસ્થાયી-હમેશાં રહે તેવું છે; માટે તે અનંત સુખ વાસ્તે આ લોકના યોગને ક્ષણિક સુખનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ કાર્યમાં ચિત્તને રોકવું, પરલોકના વધારે સુખની ખાતર યથાશક્તિ આંલોકના સુખનો ભોગ આપવો.

બીજાને દુઃખ આપીને પોતાને વાસ્તે સુખ મેળવવાના ઉપાયો કરવા નહિ. જો તેમ કરવામાં આવે તો પોતાને સુખ મળતું નથી પણ બીજા તરફના દ્રેષ્યાવધી આપણે દુઃખ મુક્ત થઈ શકતા નથી, પણ વધારે દુઃખી થઈએજ. માટે બીજાને દુઃખ આપીને સુખ મેળવવાની આરા-ધૃત્તિ રાખે તે પણ દરવી નહિ. દરકામને સુખ આપીનેજ સુખ મેળવવાની આરા-ધૃત્તિ રાખવી કે જેથી સુખ મળી શકે.

કલમ ૧૪ મીમાં કહેલ છે કે શ્રદ્ધાવાન શીલવાન કીર્તિસંયુક્ત પુરુષ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં માન પામે છે. આ ઉપદેશ આપણને શીખવે છે કે વિના મહેનતે અને વિના ખર્ચે માત્ર પોતાની સારી રીતભાતથીજ સર્વ સ્થળે આદર-માન મળે છે તો, ધર્મમાં કે કોઈ પણ કાર્યને માટે અંધશ્રદ્ધા નહિ પણ સત્યશ્રદ્ધા રાખવી, પોતાનું આચરિત-રીતભાત સારી-વીવેકી ને નીતિ વાળી રાખવી અને સત્કાર્ય કરીને કીર્તિ સંપાદન કરવી કે જેથી કરીને સર્વને પ્રિયકર થઈ સકાય-વળી સુખી થવાનો એ સહેલામાં સહેલો રસ્તો છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું નિમ્ન વર્ગ (અધોગતિના માર્ગ) વિષે છે.

કલમ ૭ છ. માં કહેલો ઉપદેશ એકલા બિશ્વા માખીખાતારા બિહુકાનેજ લાગુ પડતો નથી પણ સર્વને લાગુ પડે તેવો છે; સર્વ કોઈએ ઇન્દ્રિય દમન કરવાની જરૂર છે ને પોતાનું આચરિત સુચરિતવાળું કરવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. માટે તે પ્રયોગને વાસ્તે યથા શક્તિ પ્રયત્ન કરવા માટે તે શીખાંમણુ લેવાની ખાસ કરીને જરૂર છે. કેવળ ઇન્દ્રિયોનેજ તમ કરવા આ માનવ દેહની પ્રાપ્તિ નથી, પણ આત્માને આ ભવસાગરથી તરવાનું સાધન-નાવ છે માટે ઇચ્છીત સ્થાને પહોંચતાં સુધી તે નાવને સુબ્યવસ્થિત-દ્રાઈ પણ જાતના સંકટમાં આવી નપડે તેમ સંભાળીને ચલાવવું, હવે શોક કે મોહના પ્રવાહમાં ગમે ત્યાં કે ગમે તેમ તણાવા કે ગોળાં ખાવા દેવું નહિ.

કલમ ૬ કી માં કહેલું છે કે; જો સન્યાસ જરાજર પાળવામાં નઆવે તો તે નરકમાં લઈ જાય છે, ધર્મનો વેશ ધારણ કરીને તે વેશને યોગ્ય તેમાં જેવાં જોઈએ તેવાં કાર્યો કે વર્તન કરવામાં ન આવે તો આત્મા વધારે અપવિત્ર થતો જાય છે. આ ઉપરથી દરેકને શીખામણુ લેવાની છે કે કોઈ પણ ધર્મનું કામ આરંભીને તેની વિરૂદ્ધ વર્તન કરીને વધારે પાપની પ્રાપ્તિ કરવી નહિ, ધર્મ બદલે દોષ થવા ન જોઈએ. પાપનો ત્યાગ કરવાને અર્થે ધર્મ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે તેમાંજ જો પાપ વધારે વહોરનારી ક્રિયાઓ થાય તો પછી પાપ નાશ કરવાનો રસ્તોજ ક્યાં રહે! માટે યથાશક્તિ ધર્મ કાર્યો કરવાં પણ શેરને બદલે સવાશેર પાપ મહણુ કરવા જેવું કરવું નહિ. કોઈકે પણ પાપ મુક્ત થઈએ તેમ કરવું-નહિતો કોઈ નજ કરેલું તે બેતર છે. માટે ધર્મ નિમિત્તે પાપ થાય નહિ તે લક્ષમાં રાખવાનું છે.

કલમ ૧૦ મી માં એક ક્ષણુ પણ નકામી મુમાવવી નહિ, તેને માટે કહેલું છે. દરેક રીતે આત્માનું રક્ષણ કરવા માટે એક ધનની પણ હીલ કરવી નહિ. કારણ કે જે વખત

ભય છે તે મહા કિંમતી છે, પણ પળને મીનીટ મીનીટ ભય છે તે અમૂલ્ય છે. જે વખત ભય છે તે વખત લાખો પૈસા આપતાં પણ પાછો મળતો નથી. 'કદી પુરવ પુન્યથી સકળ સંપદા પામે, પણ સમય સમજાવે ગમે' ફરી નહિ આવે. જે પૂર્વનાં પુન્ય સારાં હોય તો સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, વગેરે મળે છે પણ જે સમય ભય છે તેતો કદી પણ આવતોજ નથી, માટેજ જતો વખત અમૂલ્ય કહેવાય છે તો એવો અમૂલ્ય વખત ફાટક શુભાવનારાને પાછળથી પરતાવું પડે છે. માટે પાછળથી પરતાવું ન પડે એટલા માટે-આત્માની સિધ્ધિ પ્રાપ્ત થએલ સમયનો ઉત્તમ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરી લેવો તેજ સુગ માણવું કામ છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું નાગ (હાથી) વર્ગ માટે છે,

પ્રુદ્ધ ભગવાન કહે છે કે, હું અપમાન સહન કરીશ, કારણ કે જગતજડુટ રચાય વાળું છે. જે નિંદા સહન કરે છે, અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે તેજ પ્રુદ્ધ સુતુષ્યમાં ઉત્તમ છે; વળી આત્માને વશ કરનાર સૌથી ઉત્તમ છે. અપમાન, નિંદા વગેરે સહન કરવું. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, અને આત્માને વશ કરવો તે વીરલ પુરુષથીજ થાય છે. તે પ્રમાણે વર્તનારનેજ ધન્ય છે. આત્મસંયમી મહાત્માઓ રત્નિ કે નિંદાથી હર્ષ, શોક પામતા નથી. કહ્યું છે કે,—

चाण्डालः क्रिमयं द्विजातिरयवा गृद्धोऽथ किं तापसः

किंवा तत्त्वविवेकपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणा जनै-

र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ .

આ રીતે વિવિધ તર્ક કરી બોલતા લોકોથી કંઈપણ કોપ કે સંતોષ પામ્યા વગર યોગીશ્વરો માર્ગમાં આત્મા ભય છે. જેને હર્ષ, શોક થતો નથી, એવા નિર્લપ યોગીઓનેજ ધન્ય છે. શ્રી પ્રુદ્ધદેવના વખતમાં ધનપાળક નામે એક હાથી હતો. લોકોએ તેને કાઠપિણ્ડ રસ્તે પકડી લીધો; પણ તેનું મન તેની માતાની સેવામાં લાગેલું હોવાથી તેણે અમ જળ લીધાં નહિ. આ ઉપરથી એ બોધ લેવાનો છે કે એક અજ્ઞાન પ્રાણી પણ પોતાની માતાની સેવામાં કેવું તત્ત્વિન રહે છે ? તો પછી માની-મનુષ્ય દેહ ધારી-પાણીએ તો માતા પિતાની સેવા ચાકરી અવશ્ય કરવીજ જોઈએ. માતાપિતાના ઝગણથી કાઠ પણ રીતે મુક્ત થઈ રાજાય તેમ નથી. તેઓની સેવા કરવી એ બાળકોની ફરજ-મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ટકાવરયા મુઠ્ઠી સદ્ગુણ પાળવા, દંડ, પણ સત્ય થકા રાખવી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; પાપ કર્મનો ત્યાગ કરવો તે સર્વ કાર્યો સુખ દાવક અને દુઃખને દહન કરનારાં છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું તૃથ્થા વર્ગ.

યા તોડી શકાય છે, પણ જે મોહ-તૃષ્ણાની બેડી છે તેજ મળખૂત બંધન કર્તા છે, તે તોડી શકાતી નથી. તેણે બંધન-ઉભય લોકમાં દુઃખ દાષ છે. વળી ધનથી અનેક પ્રકારની હાનિ થાય છે. માટે તેની તૃષ્ણા નહિ રાખતાં જનતા સુધી ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે:—

આરંભૈર્મરિતો નિમજ્જતિ યતઃ પ્રાણી ભવાંભોનિધા—

વીરંતે કુનૃપાદયશ્ચ પુરુષા યેનચ્છલાદ્રાધિતુમ્ ।

ચિંતાવ્યાકુલતાકૃતેશ્ચ હરતે યો ધર્મકર્મસ્મૃતિં,

વિજ્ઞા ! ભૂરિપરિશ્દં ત્વજત તં ભોગ્યં પરૈઃ પ્રાયશઃ ॥

માટે વિકાસને—સૂચે ધનનો સંગ્રહ કરવા માટેની તૃષ્ણા અને તે ઉપરનો મોહ ત્યજ દેવો! પ્રકરણ ૨૫ સું બિશુ વર્ગ.

કલમ ૧ હી માં બુદ્ધ મહાત્મા કહે છે કે, આપને સંયમમાં રાખવી, કાનને સંયમમાં રાખવા, ધાણુ-નાસિકાને સંયમમાં રાખવી, જીભને સંયમમાં રાખવી, એ પાંચે ધન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવી તે દિતકારી છે.

કલમ ૯ મીમાં કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રત્યે દયાથી વર્તવું, ધર્મતા શાસનમાં આનંદ માનવો એ પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ સંસ્કારનો નાશ થાય છે અને પરમ શાંતિરૂપ નિર્વાણ મેળવી શકાય છે. “મિથ્યા કલ્પના, સંશય, મિથ્યાવ્રત, વિષય ભ્રોગેષ્ઠા, અને દ્વિસા-આપાંચ દલકી ગતિમાં લેષ જનતારાં કારણોને કાણી નાંખો; રૂપરાગ, અરૂપરાગ, અહંકાર, અસ્થિરતા અને અવિદ્યા આ પાંચને તજ દે. શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, રશ્મિતિ, સમાધિ, અને પ્રતા-આપાંચને વધારો. સોમ, દેવ, મોહ માન અને મિથ્યા કલ્પના;—આ પાંચનો જેને સંગ છૂટયો છે, તે સંસાર રૂપી નદીના પૂરને ઓળંગી ગયો છે.”

એ પ્રમાણે બુદ્ધભગવાને તપદેશ આપેલો છે તેમાંથી ધર્મજીન શિષ્યો લેવાનું છે. પ્રથમ પાંચને કાપી નાંખવા, દ્વિતીય પાંચને તજ દેવા, ત્યાર પછીના પાંચને વધારવા, અને છેવટના પાંચનો સંગ છોડવો કે જેથી કરીને આ ભવરૂપ સમુદ્રને ઓળંગીને પેલેપાર જવાય છે.

પ્રકરણ ૨૬ સું આહાણુ વર્ગ.

આ પ્રકરણમાં બુદ્ધમહાત્માએ, આહાણુનું કાર્ય શું ? આચાર, વિચાર ને વર્તન કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, અને કેવા પ્રકારના વર્તનવાળાં—ચરિત્રવાળાં હોય તોજ તે ખરા આહાણુ કહેવાય છે તે વિષયે ઉપદેશ આપેલો છે. માત્ર આહાણુના નામથી કે જનતથીજ આહાણુ કહી શકાતાં નથી પણ જેણે પાપનો ત્યાગ કર્યો છે તેજ ખરા આહાણુ છે. જે સમભાવથી—કોષના પ્રત્યે રાગ દેવ-હર્ષ્યાં કર્યા વગર ચાલે છે તેજ અમણુ-સાધુ છે. તે પ્રમાણે નહિ વર્ગનાર-ચાલનાર મુનિને ઉલટો પાપ બંધ થાય છે.

સ્વયં પ્રમાદૈર્નિપતન્ ભવાંબુધૌ કથં સ્વમક્તાનપિ તારયિષ્યસિ ।

પ્રતારયન્ સ્વાર્થમૃજૂન્ શિવાર્થિનઃ સ્વતોઽન્યતશ્ચૈવ વિલુપ્તેસંદૃશા ॥

એવા સાધુઓ—અમણો તો પાપમાંથી મુક્ત થવાને જાહેરે વધારે બંધનમાં પડે છે. વળી જે પોતાના મળનો—જહ્વણી અશુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે તેજ ખરા સંન્યાસી છે સંન્યાસીપણના ગુણ એજ સંન્યસ્ત છે, વેશ માત્રથી કોષ વળતું નથી, કહ્યું છે કે,—

આજીવિકાર્યમિદં યદ્યતિવેપમેષ,

ધત્સે ચરિત્રમમલં ન તુ કઠ્ઠમીરુઃ ।

તદ્વેત્સિં કિં ન ન વિમેતિ જગજ્ઞિઘૃષ્ણ-

મૃત્યુઃ કુતોપિ નરકશ્ચ ન વેપમાત્રાત્ ॥

ઉપરના વેશથી તરી શકાતું નથી. સંન્યાસનો હેતુ વેશ નથી પણ બાવનામય સ્વરૂપ છે.

તે તીર્ણાં ભવવારિધિં મુનિવરાસ્તેભ્યો નમસ્કુર્મહે,

યેષાં નો વિપમેષુ મૃદ્ધ્યતિ મનોનો વા કપાયૈઃ પ્લુતમ્ ।

રાગદ્વેષવિમુક્ત્ પ્રજ્ઞાંતકલુપં સામ્યાત્તશમદ્વિયં,

નિત્યં સ્થેલાતિ ચાત્તસંયમગુણાક્રીડે ભજદ્ધાવનાઃ ॥

ઉક્ત પ્રકારના જેવું બાવનામયસ્વરૂપ હોય તેજ સંસાર સમુદ્રને તરી ભય છે, અને તેજ નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે.

ક્રમ ૧૧ મી માં કહ્યું છે કે, જ્યાં ધારણ કરવાથી, અથવા ગોત્રથી, અથવા જન્મથી કોઈ ખાણથી થતો નથી; જેનામાં સત્ય અને ધર્મ છે તેજ પવિત્ર છે, અને તેજ ખાણથી છે. માટે અન્તરંગ શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. ભોક્ષ થવાનું સાધન ખાણ વેશ નથી, પણ અંતરની શુદ્ધિ-પવિત્રતા-નિર્ભંગતા-સદ્વૃત્તિ સદ્વિચાર અને સદાચાર એજ ખરૂં સાધન છે.

પુદ્ગલાં વિવિધ શિક્ષણોમાંથી શૈત્રિભાવના, શ્રવણ, માતા પિતાની સેવાને ઉચ્ચ વ્યાપાર, સત્યવાણી અને મતાંતરોની સહિષ્ણુતા; બીજાં પંચોને સમાનમાન અને મિત્ર ધર્મ, મનુષ્યોને અભ્યાસના ઓપની જરૂર, પુદ્ગલોક્ની ઉચ્ચ બાવનાઓ, પાંચ નૈતિક શક્તિઓ અને પ્રયત્નો એ બધી વાતો ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી છે ને તે પ્રમાણે વર્તવાની પુરેપુરી જરૂર છે.

અશોકના શિક્ષાલેખોમાંની આગાઓ શ્રવણ અને નીતિ માટે કેટલો બધો બોધ કરે છે એ દરેક આગાઓ પર પાનાનાં પાનાં બસાય એટલું ગંધું લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ વિસ્તાર બગથી માત્ર હાલના રાજ્ય રજવાડાઓ અને અધિકારીઓને તે પ્રમાણે ચાલવાની ખાસ જરૂર છે, એટલુંજ કહી વિરમું છું.

દરેક કલાકે લોકોની હકીકત અને પહોંચાડવી જોઈએ, ગમે તે કામમાં હોજ તોપણ લોકોની દરિયાદ નિરંતર મારે સાંભળવીજ જોઈએ એમ જનસમુદાયના દૈવ્યાખ્યાયે મારે કામતો કરવુંજ જોઈએ, સત્કાર્યો એજ ધર્મ દિવાઓ છે. દરેક જગ્યા દુઃખથી મુક્ત થાય એવો ઉદ્યમ પ્રિયદર્શી ગણ કરે છે.

ધર્મની મિત્રતા સચન બીજે કોઈ પણ મિત્ર નથી કે જે બવસમુદ્ધી તારીને સુરક્ષત રિયાને પહોંચાડે, શ્રવણની રક્ષા કરવી તેના જેવું ઉત્તમ કાર્ય બીજું નથી બલકે તેજ કાર્ય ઉત્તમોત્તમ છે.

નીતિ માટે સન્યાસીઓ તથા લોકો ઉપર દેખરેખ રાખનારા અધિકારીઓની નીમણૂક, ધીરજથી નુકસાન ખમવું, મૃદુતા-કેમળતા ને આનંદ માટેના ઉપાયો વગેરે જે જે બાબતો એ શાસનોમાંથી રાતની માળા પ્રમાણે તારવી ઝુંધી શકાય તેમ છે, તે આજના રાજ્યો અને અધિકારીવર્ગો લક્ષમાં લેતો કેવું સાદું !

• જોડેન નિર્ભંગા.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૮—ઈ. સ.—૧૯૧૨—૧૩.)

ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધો વિચાર.
'સત્યં પરં ધીમંહિ' ॥-ભાગવતમ્ ।

આવૃત્તિ—“ એક અસેદ માર્ગ પ્રવાસી ”અક્ષતિષ્ઠ.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદિ

ઉપરથી—પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ.

એમ. એ. એલ. એલ. બી.

—તન્ત્રી—

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદિ.

સુદર્શન એપ્રિલ—નવિંશત.

અમદાવાદ—“યુનિયન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં
રા. રા. મોતિલાલ શામળાસે હાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સુદર્શન.

(પુસ્તક ૨૮)

ઈ. સ. ૧૯૧૨-૧૩.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અ		
અમ્ય શ્રીરામગીતા બાબ્ય.....	રા. રા. સ્વામચંદ્ર ગોવરધનદાસ.....	૬૩-૭૧- ૧૧૧-૧૮૫-૨૨૯-૨૭૪-૩૧૦-૩૬૩
અમ્બરરાજ અને અમરાસંદ.....	„ આંપથી વિકૃતદાસ ઉદેશી.....	૮૩
અટકચાલી માણુક (કાવ્ય).....	„ સાગરા	૯૮
અલિલાયા (કાવ્ય).....	„ આંપથી વિકૃતદાસ ઉદેશી.....	૧૭૨
અભેદનો ભેદ (કાવ્ય).....	„ મરતાન.....	૧૬૪
આ.		
આત્મરમણ (કાવ્ય)	„ નાનાલાલ દેવચંકર વૈદ્ય.....	૨૦
આત્માસન (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૫
આત્મહત્યા	„ મણિલાલ કેસવલાલ પરિખ.....	૧૪૨
આ લેખન (કાવ્ય)	„ રૂપદાસ કુમુનાદાસ ગાંધી બી. એ. એલ. એલ. બી.....	૧૭૫
ઇ:		
ઈન્દ્રિય દિલબરતને છે હા ! (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૧૯૪
ઇસ્કનોરાહ (કાવ્ય).....	„ દિન.....	૨૨૭
ઉ:		
ઉદારસીનતા (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૩૨૩
ઊ:		
ઐક રાત્રિ (કાવ્ય).....	„ આંપથી વિકૃતદાસ ઉદેશી.....	૧૪૫

એક મિજમાન બિરાદરને (કાવ્ય)	„ મહતાન	૨૫૦
એક મૂર્ખો	„ તન્ત્રી	?

ક

કર્મબલ (કાવ્ય)	„ મહાકર નાગર	૩૫
કેલવણી અને આત્મશિક્ષણ	„ તન્ત્રી	૧૫૩-૨૧૦

ગ.

ગોપીચંદની વાર્તાનું રહસ્ય	„ તન્ત્રી	૬૮
ચક્રબૃહમાં અભિમન્યુ (કાવ્ય)	„ ચાંપરી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૨૫૧-૨૮૭

ત.

તું અને બૂલી ગણ (કાવ્ય)	„ વજ્રવિહારિ	૩૫૨
-------------------------------	--------------------	-----

દ.

દિવાને હફિઝ-૨૧ (કાવ્ય)	„ ટી. ખી. કંથારીયા	૩૨૪
„ ૨૨ („)	„ „	૩૫૧
દુનિયાને હિંદનો સંદેશ	„ તન્ત્રી	૫
દેવની ધટનાઓ ઉપર પોતાની શાંતિનો આધાર રાખનાર કોઈ કાલે મુખી બની શકતો નથી. }	„ તન્ત્રી	૧૩

ન.

નદીને ટકાર ને તેના ખુલાસો (કાવ્ય)	„ ચક્રમ	૩૮
નડીવાદ દિન્દુ અનાયાત્રમ અને તેના રીપોર્ટ	„ એક પ્રેક્ષક	૫૧
નવાબ નન્દોની	„ ચાંપરી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૫૬
નાટક	„ “ચાલચોધ”	૧૧૭
ના હું નથી બૂલિ (કાવ્ય)	„ વજ્ર વિહારિ	૨૫૯

પ.

પશ્ચિમનો હિંદને સંદેશ	„ તન્ત્રી	૪૦-૭૫૦
પૂરે મીમાંસા ધર્મ	„ સ્વામીશ્રીજ્ઞાત્યાનંદ સરસ્વાતિ ૨૩-૪૧-૧૫૧	
પ્રથમ રત્નનિરસન (કાવ્ય)	„ ચાંપરી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૧૬
પ્રાર્થના (કાવ્ય)	„ આઘટલા	૧૦

પ્રાણેશને યાચના (કાવ્ય)	,, આંપથી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૧૦૧
પ્રાતઃકાલમાં નિદ્રાવશ પ્રિયાના	સ. રા. કૃષ્ણદાસ યમુનાદાસ ગાંધી બી. એ.	
મુખનું દર્શન (કાવ્ય)	એલ. એલ. બી.	?
પ્રિયતમાને પત્ર (કાવ્ય)	,, મસ્તાન	૨૨૮
પ્રેમ સંકટ (કાવ્ય)	,, વ્રજ વિહારી	૬૫
પ્રેમ વિદ્યાન (કાવ્ય)	,, રતેદી	૧૮૧
પૃથ્વી રાજ અને સંયુક્તા	,, આંપથી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૧૩૧

વ.

શુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શીખવે છે ?	,, બહેન નિર્મળા	૧૭૦-૨૧૨-૨૪૦
ત્ર્યુક્ષોપદેશ આપણને શું શીખવે છે ?	,,	૨૮૦-૩૪૦-૩૭૩
અક્ષર ચિન્હાદિ અક્ષરણ (કાવ્ય)	,, મસ્તાન	૧૬૧

ધ.

બાકુનાઓ	,, તત્ત્વી	૬૫
---------------	------------------	----

મ.

મહાત્મા ક્યુયર	,, આંપથી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૧૧૫
મસ્તાન યોગી (કાવ્ય)	,, મહાકવિ નાગર	૩૫૩
મુરલિ (કાવ્ય)	,, કૃષ્ણદાસ યમુનાદાસ ગાંધી બી. એ.	
	એલ. એલ. બી.	૨૨૫

પૂરપતા ઇતિહાસમાં શીખવા યોગ્ય વાતો	,, આંપથી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	૩૩૪ ?
યૌવન કાવ્ય	,, સાગર	?

ર.

રૂબૂં આમીન (કાવ્ય)	,,	૪
રોતી આંખ (કાવ્ય)	,, મસ્તાન	?

લ.

લોભ અને તૃષ્ણા આનૃપ્ત અને આશાંત હોય છે	,, તત્ત્વી	૧૬૫
--	------------------	-----

三、

વનવાસી રાજા.....	,, આંપણી વિકુલદાસ ઉદેશી૨૨૦-૨૩૫-૨૬૯
વસન્ત સત્કાર (કાવ્ય).....	,, છોડુભાઈ દાનજીભાઈ દેશાઈ૩૫૫
વિચાર ભાષા.....	,, મંજીલાલ દેસવલાલ પરિખ.....૮૧
વિપ્લવોપભોગી જીવન કુણી હોય છે...	,, તાન્ત્રી.....૯૦
વિદ્યાધન (કાવ્ય).....	,, મહન્ત૩૫૬
વેરું હેરું (કાવ્ય)	,, મસ્તાન.....૧૯૭

श.

શીખસોકના ધર્મનો ઇતિહાસ..... „ તન્મી૩૨૫-૩૫૮
 સું માનવું અને સું ના માનવું..... „ વાડીલાલ મોતિલાલ સાહુ/૧૦૨
 શ્રીકૃષ્ણઠાતમાવું કવન ચરિત્ર સું શીખવે છે? „ ટંગલાલ ધરશી પૂજ્યણી.....૧૨૧-૧૩૩
 શ્રીકૃષ્ણ „ શ્રીકૃષ્ણા શ્રી૨૦૩

સત્યરક્ત ! જંગમે જાણું ! (કાવ્ય)	„ મસ્તાન	૯૯
સખેસાગર ! હખી તહારી ! (કાવ્ય)	„ સેદી	૧૩૦
સનમને સવાય (કાવ્ય)	„	૧૧૩
મર્વ સમર્પણ (કાવ્ય)	„ દિશ	૩૨૧
સામાજિક પુનર્રચના ઉપર ધાર્મિક જાણના ઓની અસર. „ તાત્ત્વી		૧૮-૧૯૮.

આશુરવીર ઇન્દ્રારામનું અવસાન.....	„ એક ભક્તમન.....	૧૭
સુરસેનની પૂર્વ સ્થિતિનું સ્મરણ (કાવ્ય)...	„ ચાંપણી નિલકાસ ઉદેશી.....	૩૫૮
સુંદરી લીલા (કાવ્ય)	„ કૃષ્ણદાસ ચમુનાદાસ ગાંધી. બી. એ. એલ.	
	એલ. બી.....	૧૬૪
ત્રેવાધર્મની ભાવના (કાવ્ય).....	„ મણિલાલ નરુભાઈ દોસ્તી. બી. એ.....	૬૭
સોદેનીસની જીવન કથાના સંસ્મર-પૂર્ણ પ્રસંગો. „	„ હુસૈન આયુજ સાદ	૩૫૭
સંવત્સરિયતિ ભોગ (કાવ્ય)	„ કેળ	૩૧૪
સ્વાનુભવ (કાવ્ય)	„ મદન્ટ.....	૩૨૨

L.

हरिना मंदिर (भाग्य)	॥	दासस विरज भाग्यविधा	३
दवे गिन्ता धई खानी (भाग्य)	॥	१
दां ॐ ! दां ! (भाग्य)	॥	सागर	१२५

શ્રી ઇપાય છે

થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

કુખર્ધ સરકારના સંસ્કૃત સીરીઝમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રી નં.-૩૨ વાળી

લૌગાક્ષિભાસ્કરકૃત-તર્કકૌમુદી

સંસ્કૃત મૂલ તથા

— પ્રો. મ. ન. દ્વીવેદિની અંગ્રેજી ઇન્ટ્રોડક્શન, નોટસ સાથે.

કી. રૂ. ૩૦-૧૨-૦

—:૦:—

આત્મનિમજ્જન

(બોધ આદતિ)

વેદાન્ત છંદોસુચીને મનનકરવા જેવો અભૂતપૂર્વ ગ્રંથ.

કી રૂ. ૧-૦-૦

અર્થાત્ મેનેજર—મુદ્રણ ચોક્કસ નહિઆદ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી બલુતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

તું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણી સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ધટાડીને દરેકનો રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે. પાકૂ પૂરું સૈનેરી નામ સાધે.

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

—છવ્વ—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

—૦૦—

અ. નિ. માણસાજ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
મુદ્રણાનિર્માણ યોજનાર—માધવસાજ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.

નિર્માણ માલિકને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

એક ખાસ વિનંતિ.

આથી સન સહચોને વિનંતિ કરવામા આવે છે—અને ખાસ કરીને “અમેદ માર્ગે પ્રવાસી” સ્વર્ગવાસી? બ્રહ્મનિષ્ઠ માહર રતન મણિનાવ નથુ ભાઈ દ્વિવેદીના મિત્રો, ઓગળીતાઓને અને શિષ્યોને—તથા મોઢ પશુ પ્રકારે એમનાં સખંધમા આવેલા સર્વને નમ્ર વિનંતિ છે, કે તેઓ એમને વિષે જે જાણતા હોય—એમની જોડે કાંઈ પશુ જતાવ—રાત ચીત—પાતો ખાનગી ચર્ચા અથવા પપ જવહારાદિ યથેચ્છા હોય તે અમને લખી વા લખાવી મોકલાવશે તો અમારા ઉપર અત્યંત આભાર થશે —ખાસ કરીને જેમની પાસે પત્રો હોય તેમજ અમને તે પત્રો ન મોકલી આપવા ગોઠવણ કરી—અથવા તો પત્રો મોકલીને પાઝ મગાની લેવા મહેરમાની કરી—કોઈપણ કારણોથી એમનું જીવન આતેખવાનું જરૂરી લાગવાથી — ૨૫ મણિમાર્ગના સખંધિ જનો આટલું કાર્ય કરી અમને ઉપકૃત કરશે એવી આશા છે

લી એક સત્ય શોધક.

આ સખંધિ સર્વ જવહાર—તન્ત્રી—મુદર્શન—

મુદર્શન આદિસ—નરિયાદ

—આથે—

ગખવા મહેરમાની કરવી

(તાં ૩૦ સપ્ત માસિક, ત્રિમાસિક, દેનિક, અઠવાડિક, તાક્ષિક પત્રોના અધિપતિઓને એટલી નમ્ર વિનંતિ છે કે ઉપરની વિનંતિને પોતપોતાના પત્રોમા સ્થાન આપીને મારા ઉપર ખામ આભાર દર્શાવજે લી આપ —મર્યેનો વશ વદ—તન્ત્રી—મુદર્શન

અખૂટ

કૌવત આપનારી

આંતહ નિઘહ ગોળીઓ.

ક્રિસ્ત ગોળી ૨૨ ની રખી ૧ નો રૂપિયો ૧)

તદન વનસ્પતીનીજ ખનવક હોવાથી કોઈ પણ જાતની ખેત
પાણી પડતી નથી.

કુદરેથી આવેલી કમતાકતને પછી સરખાથી થોડાજ દિવસમાં
મહત્તર નાનુદ કરે છે.

અખૂટ કૌવત આપવાનું અપુર્વ માધન છે. જન કોઈ સારે
છે. પાનનસમિને મુકારે છે અને અખૂટસમિને વપારે છે.

શીશ પુચ્છો યહી વપારેવપારે પ્રાપ્તી ફોદ અને લાખી સહી.
શીશીસે એવી કીર્તિના અનુક્રમ રંગો છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી ભણીશું કરું ગોવિંદજી.

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

જામનગર પ-મીનરૂપ વિશવિખ્યાત.

આંતહનિઘહ આપધાસયનાં

જ અમુદય રત્નો.

અખૂટ સહિત આપનાર

પુરખાવશતા

આંતહનિઘહ ગોળીઓ

ક્રિસ્ત ૨૨ ગોળીની ૨૫

૧ નો રૂ. ૧

વાહકરણ તેલ.

અર્ધા તોલાની શીશી

૨ નો રૂ. ૫

આ જાતની ઉચ્ચતા દર્શાવનાર

તથા નિતારા-ક પાનજામ અપ્યાના

જામો સરિશીસો તેવાર છે

બીજે સખથી મર્વ પ્રકારના

વિકાસ અને અસક્તિને

ફર કરી અખૂટ સહિત

આપે છે

અર્ધા પુરખાતન પહેલા

નેતુન જરૂર પ્રાપ્ત કરી

૨ છે.

જીતકુવ મુદ્ર.

કામશાસ્ત્ર

જામનો અરે મામે જાત વનર

ધંધશાસ્ત્ર

આ પુસ્તક એ ગ્રંથ અગરે તેને માનુ પોતે જ

લીધા વિના ગોઠવી આપવામાં આવે છે.